

MUNDARIJA 2-SON, (53)

Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal

MUASSISLAR: Beruniy tuman hokimligi

“Tafakkur-tamaddun” OOO

“Beruniy avlodlari” jamoat fondi

HAMKORLARIMIZ:

O'zRFA Qoraqalpog'iston bo'limi

Qoraqalpog' davlat universiteti

Urganch davlat universiteti

TAHRIR HAY'ATI:

BOSH MUHARRIR:

Munavvara QURBONBOYEVA

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Anvar ALLAMBERGENOV

Akmal SAIDOV, y.f.d., prof., akad.

Qahramon QURONBOYEV, s.f.d., prof.

Almagul BAYRIYEVA, s.f.d., (DSc)

Zabixulla SAIPOV, s.f.n., (PhD)

Zuhra REYMOVA, y.f.d., (DSc)

Karlig'ash UMAROVA, y.f.d., (DSc)

Xalil Ismayil o'g'lu Ismayilov, t. f.d, prof

Anvar ABDULLAYEV, t.f.f.d, dots.

Gavhar DURDIYEVA, arx.f.d., prof.

Makset KARLIBAYEV, t.f.d., k.i.x.

Kozimbek TUXTABEKOV, t.f.d., (PhD)

Umid BEKMUHAMMAD, t.f.d., (PhD), k.i.x.

Konul Bunyadzoda, falsafa fanlari doktoru,

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının

(AMEA) müxbir üzvü

Baxtiyor KARIMOV, fal.f.d., prof.

Marat NIYOZIMBETOV, fal.f.d.

Alima BERDIMURODOVA, fal.f.d.

Shohida SODIQOVA, sots.f.d.

Zarifboy DO'SIMOV, fil.f.d., prof.

Olmos ULVI Binnatova, f.f.d., prof.

Doniyor YULDASHEV, fil.f.d (DSc)

Vahob RAHMONOV, f.f.n., dots

Farrux Abbas o'g'lu Rustamov, p.f.d, prof.

Qozoqboy YO'LDOSHEV, p.f.d., prof.

Safo MATJONOV, p.f.d., prof.

Qaxramon IBADULLAYEV, p.f.d., (DSc)

Masharib ABDULLAYEV, s.f.f.d., (PhD), k.i.x.

Nilufar KOSHANOVA, ped.f.f.d., (PhD)

Odilbek RADJPOV, fal.f.f.d., (PhD)

Anvar ISMOILOV, s.f.f.d., (PhD), k.i.x

G'ayrat MAMBETKADIROV, s.f.d.

Qosimboy QABULOV, psixol.f.d., (PhD), dots

Rana Homid qizi Qadirova, psix.f.d., prof

Nargis ATABAYEVA, psixol.f.d., (DSc)

Dilafuz QARSHIYEVA, psixol.f.d., (DSc)

Dilbar URAZBAYEVA, psixol.f.d., (DSc)

Mels QOBULOV, tib.f.d., prof.

Qog'oz bichimi 60x84 ¼. Nashriyot hisob tabog'i 6,5. Indeks – 960. ISSN 2181-8258. 28.02.2024-yilda bosishga ruxsat berildi. "ADAD PLYUS" MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Adadi 300 dona. Toshkent shahri, Chilonzor ko'chasi, 28-uy. 2024-yil, 2-son (53). **Ushbu son** "Tamaddun nuri" jurnali tahririyatining kompyuterida sahifalandi. Buyurtma №22. Jurnaldan ko'chirib bosilganda "Tamaddun nuri" dan olindi deb izohlanishi shart. Matn hamda reklamalardagi ma'lumotlarning to'g'riligi uchun mualliflar mas'uldir. Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar tahrirlanadi, taqriz qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

FALSAFA

Курбаниязова Раушана Курбанбаевна. Миллий менталитетнинг таркибий элементлари.....	5
Mamatqulova Nilufar X. Xitoy buddaviyligi diniy-falsafiy ta'limoti shakllanishining o'ziga xos xususiyatlari.....	19
Maxmudova Aziza Nugmanovna. Bioetikaning rivojlanayotgan jamiyatda ijtimoiy institut sifatidagi o'rni.....	31
Sidikov Sardor Nematullayevich . Yo'l harakati qoidalariga fuqarolarning axloqiy munosabatlari shakllantirish.....	35
Asatulloev Abrorxon Asatulloevich. Turkiston jadidchiligining xususiyatlari va ularda axloqiy fikrlarning o'ziga xosligi.....	39
Hashimova Gulsina Ismoyilovna. O'zbekiston qurolli kuchlari tizimida ijtimoiy ish va uning rivojlantirish shartlari	101
Юсупова Дилдора Дилшатовна. Жамолиддин ал-Афғонийнинг Ислом бирлиги ғояси ёки панисломизм концепцияси.....	104
Axmedova Dilafrō'z Quدراتullayevna. Fanlararo tadqiqotlar tizimida bilimning metodologik mohiyati.....	124
Bekchanov Doniyor B. Jadidlarning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlar dasturlari (Xorazm jadidlari misolida).....	129
Miraxmedov Jaxongir Muxsinovich. Jadidchilik harakatida milliy o'zlikni anglash va tarixiy ongni rivojlantirish masalalari.....	133
Aziz Shadmonov. Antik davr faylasuflarining erkinlik haqidagi qarashlari falsafiy tahlili.....	137
Bektursinova Gulmira J. Ota-onalar va tarbiyachi faoliyatida kitobxonlikni tashkil etishning zamonaviy shakllari.....	140
Turdiyev Bexruz Sobirovich. Jamiyat ideosferasida miliy va umuminsoniy qadriyatlar in'ikosi.....	143
Ismoilova Xayitxon Maxammadjonovna. Farg'ona vodiysi oila va qadriyatlar tizimida islom dinining o'rni.....	146
Узоқова Лола Абдурашитовна. Алишер Навоий маънавий меросида ахлоқ категориясининг ўрни.....	150
Примов Бахриддин Абдирахмонович. Ахборотлашган даврда интернет ва ижтимоий тармоқларга қарамликнинг кучайиши.....	180
Xolbayeva Rayxona Abdulazizovna. Al-Battani as-Sobi va Umar al-Chag' miniylarning tabiatshunoslik va falsafiy ilmlar rivojida o'rni.....	186
Nasimov Azizbek Azimovich. Jamiyatda axloqiy qadriyatlar rivojlanishining falsafiy jihatlarini.....	208
Musayev Umidjon Saidkamolovich. Insoniyat tafakkur sivilizatsiyasi tahlili: qadimgi davr.....	229
Sharipova Shahzoda Xasanovna. Turizm madaniyatining tarixiy taraqqiyoti.....	233
Асатуллоев Абдорхон Асатуллоевич. Развитие этической мысли в джадидском просвещении Туркестана и его методологическое исследование.....	306

YURIDIKA

Xatamov Farxod F. Amir Temur saltanatidagi qonun ustuvorligi – insonparvarlik tamoyillarining asosi.....	269
Qurbonov Doniyorbek Davlat o'g'li. O'zbekistonda konstitutsiyaviy qonunchilik evolutsiyasi.....	293

TARIX

Kadirova Yakitjan Buvabayevna. O'zbekiston janubiy hududlari sanoat tizimidagi o'zgarish va natijalar.....	94
Ражабова Динора Шавкатовна. Сокровища истории: Среднеазиатские письменные источники о Хиве в период с XIX до начала XX веков.....	153
Жуманиёзова Мамлакат Тожиевна. Врачеватели религиозно-мистической медицины в Хорезме (историко-этнографический анализ).....	156
Махмудов Умрбек Бахтиёрович. Қанғ давлати пойтахти юзасидан тадқиқотлар таҳлили.....	160
Allayarov Nuraddin Dilshod o'g'li. Xorazm kulolchilik maktabining o'ziga xosligi.....	215
Oybek SAYDATOV. XIX asr ingliz missionerlarining Markaziy Osiyodagi faoliyatining boshlanishi	222
Raimov Mamasoat Safar o'g'li. Al-Hakim At-Termiziy obidasining rus tadqiqotchilari tomonidan o'rganilishi.....	237
Asadullo Olimjon o'g'li Xasanov. No'shiravon Yovishevning "Sayohat parchalari" — Turkiston ijtimoiy-madaniy tarixini yorituvchi manba sifatida.....	244
Mamadqulova Kamila A. XIX-XX asrlar tarix fani va adabiy jarayonidagi o'zgarishlar fonidagi tarixiy roman.....	273
Bazarbayerova Shohsanam M. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Farg'ona viloyatida veterinar shifokorlar faoliyati.....	283

PSIXOLOGIYA

Nargisa Abdumannotova. Talabalarda o'ziga bo'lgan ishonch hissini oshirishda ta'lim-tarbiya jarayonining ahamiyati.....	121

BIZNI IJTIMOY TARMOQLARDA QUYIDAGI MANZILLARDA KUZATING:

Jurnal 2016-yil 28-sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot va axborot agentligi tomonidan № 0843 raqami bilan qayta ro'yxatdan o'tgan. O'zbekiston Respublikasi OAK tomonidan 2019-yil 30-yanvarda chop etilgan OAK rayosati qarorlari bilan tasdiqlangan ro'yxatga ko'ra 07.00.00 - "Tarix", 09.00.00 - "Falsafa", 10.00.00 - "Filologiya" ixtisosligi bo'yicha; OAK Rayosatining 2023-yil 31-oktyabrdagi 345-son qarori bilan 12.00.00 – "Yuridik fanlar", 13.00.00 – "Pedagogika", 19.00.00 – "Psixologiya" ixtisosliklari bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

JAMOATCHILIK KENGASHI:

Sirojiddin SAYYID
Muhammad ALI
Kengesboy KARIMOV
Iqbol MIRZO
Qurbon SHONIYOZOV
O'rozboy ABDURAHMONOV
Murotboy JUMANOV

Adabiy maslahatchi:

Guliston MATYOQUBOVA

Rassom:

Alibek ABDURAHMONOV

Sahifalovchi-bezovchi:

G'iyosiddin O'NAROV

Texnik muharrir:

Ulug'bek SAIDOV

Manzirimiz: Qoraqalpog'iston

Respublikasi,

Beruniy tumani.

Web-sayt:

<https://tamaddunnuri.uz>

e-mail: tamaddunnuri1@gmail.com.

Telegram kanali:

<https://t.me/tamaddunnuri>

Tel.: (+99888) 036 00 55,

(+99897) 355 75 40.

PEDAGOGIKA

Raxmonov Sunnatillo Mavlonovich. Axloqiy kompetensiyalar va uning pedagogik tahlili.....	14
Xafiza Nishanova Vafokulovna. Turizm sohasiga oid terminlarni shakllanish tarixi va rivojlantirish tendensiyalari.....	23
Sodiqova Yulduz Furqatovna. Oliy ta'limda baholash mezonlari va uning xususiyatlari.....	27
Rafieva Bunafsha Rustamovna. Individualization as an integration of digital educational technologies in learning process.....	43
Temirova Muattar Amirkul kizi. Analyzing traditional children's poems as an object of scientific scrutiny.....	47
Qurbaniyazova Zulqumar Sali qizi. Sinfdan tashqari mashg'ulotlarda xalq ertaklarini o'qitishning samarali usullari.....	51
Xudayberdiyeva Xuriyat Karimberdiyevna. Sport pedagogikasining tamoyillari va xususiyatlari.....	170
Samandarov Asad Xushvaqivich. Olimpiya harakati: tarix, zamonaviylik, istiqbollar.....	173
Azamova Sitara Ayonovna. Maktab o'quvchilarida ekologik madaniyatni shakllantirishning asosiy maqsadlari va asosiy ko'rsatkichlari.....	198
Musayeva Gulnora Abdulxamidovna. Ingliz tilini o'qitishda viki texnologiyasining o'rni.....	201
Rajabova Nilufar Egamberganovna. Yusuf Hamadoniy siymosining bugungi ma'rifiy ahamiyati.....	218
Abdullayev Zakir Nurmatovich, Nurmatov Adhamjon Zakir o'g'li. Yosh kurashchilarning boshlang'ich tayyorgarlik davridagi texnik-taktik harakatlari.....	254
Sariyeva E'tibor M. Madaniy turizmning talabalar ma'naviy-ma'rifiy fazilatlarini rivojlantirishdagi ahamiyati.....	266
Мамадиярова Дилфуза Умирзаковна, Азгарова Гулсум Алишеровна. Ўз-ўзини ривожлантиришнинг тиббиёт олийгоҳлари талабаларида касбий кўникмалар шаклланишидаги ўрни.....	289
Kenjayev San'at Rahimboyevich, Salayeva Shoxida Xudaybarganovna. 12-14-yoshli qizlarni stol tennisini o'ynash texnikasiga o'rgatish.....	297
Mamarasulov Ulug'bek Umirzoqovich. Jismoniy madaniyat va sport estetikasining aksiologik masalalari.....	300
Umirova Navruza Mamasoliyevna. Oliy ta'limda xorijiy o'quv dasturlar orqali talabalar mustaqil dunyoqarashini kengaytirishning nazariy asoslari.....	303

FILOLOGIYA

Khidirova Makhfuza A. Investigating linguistic landscape of compound animal names in the english language.....	55
Xotamova Parvina Ilhomovna. Qiyoslanayotgan tillarda posesivlik maydonining ifodadanish xususiyatlari.....	59
Aziza Axtamovna Marupova. Features of creating the image of scarlett o'hara in the novel gone with the wind by Margaret Mitchell.....	63
Саримсоков Сирожиiddин Ш. Ўзбек тилида публицистик матнларни асосини белгиловчи бирликлар таҳлили.....	67
Мастура Мизробовна Облокулова. Неличные формы глагола в аспекте современных синтаксических теорий.....	71
Sa'dulla MATYAKUPOV. She'riyatda ritorik munosabat, murojaat va dialogizm.....	75
Hamroyeva Farida Fakhriddinovna. O'tkir Hoshimov asarlaridagi personaj va mavzuga oid transpozitsiyaning qo'llanilishi	
Ibragimova So'g'diyona Ikrom qizi. Evfemizmlarning gender xususiyatlari.....	83
Sobirova Furuza Urumbayevna. Power and society in aldous huxley's novel «Brave new world».....	87
Diyorova Diyora O'roqaliyevna. Ingliz tilida "mehr" konsepti qatnashgan idiomlarning lingvomadaniy tahlili.....	91
Chorshanbiyeva Nozima Boymurod qizi, Qodirova Muqaddas Tog'ayevna. Diplomatik sohaga oid terminlarning bir tilli lug'atlari (ingliz va o'zbek tillari asosida).....	98
Aslonova Husnida Botirjon qizi. Zamonaviy koreys tilida ijobiy emotsiyaning ifodalashning semantik gradatsiyasi.....	108
Umida XALMUXAMEDOVA. Og'zaki va yozma nutq o'stirishda matn tuzish mahorati masalasi.....	113
Topildiyeva Feruza Raximjonovna, Abdunazarova Maftuna Faxriddinovna. Mutaxassis nutqining lisoniy materialini tanlash va o'rgatish usullari.....	117
Sayyora SAMANDAROVA. Jadidchilik harakati namoyandalari asarlarining yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga ta'siri.....	167
Саматов Фарход. "Телевидение"га оид лексик бирликлар ясаилишининг айрим хусусиятлари (инглиз тилида).....	176
Eshqurbonova Aziza Bozor qizi. Sukut- dialoglarda kommunikativ strategiya sifatida.....	190
Ғафоров Нодир Насриевич. Спорт терминларининг структур ва дискурсив таҳлили.....	194
Tojiyeva Anora Baxtiyorovna. Chet tillari bo'yicha milliy o'quv dasturidagi lingvistik kompetensiyalar.....	205
Aytbayev Dilshodxuja Temirbayevich. Ergash gapli qo'shma gaplarda asimmetrik dualizm.....	212
Қдырбаева Улдада Кайрбаевна. Геминанияның лингвопоэтикалық өзгешеліктері.....	225
Isoqova Feruza Shamsiddin qizi. O'zbek siyosiy diskursida lotin o'zlashma terminlarining ishlatilishi xususida.....	240
Бегматова Соҳиба Мустафоевна. Кадзуо Исигуронинг "Клара ва қуёш" дистопик романида ёлғизлик мавзусининг бадиий ифодаланиши.....	249
Boltaboyev Omonboy Y. Muammo nazariy talqinida tanqidchi mahorati o'ziga xosligi (B.Nazarov ijodi timsolida).....	257
Maxmudov Raufjon Baxodirovich, Eshmurodov Madamin Jumabayevich. Xorazm turkiy tarixnavisligi manbalarida "davlat" tushunchasini ifodalovchi istilohlar.....	260
Ermatova Rano Omonovna. Tibbiy atamalarini shakllantirishda prefiksatsiya usuli.....	277
Ismailova Sayyora Tolkinovna. Meditsinaga oid matn tushunchasi.....	280
Nazirova Oygun Muxitdinovna. Inglizcha-o'zbekcha dizayn (kostyum) terminologiyasida leksik-semantik jarayonlar.....	286
Amonkeldi AXMATOV. Buxoro adabiy muhiti va Mirza Sahbo.....	310

TABLE OF CONTENTS

Scientific, socio-philosophical, cultural and educational, literary and artistic magazine

Founders: Beruniy District Municipality "Tafakkur-tamaddun" OOO

Public Foundation "Descendants of Berunius"

Our colleagues: Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Karakalpakstan division
Karakalpak State University
Urgench State University

EDITORIAL BOARD:

EDITOR-IN-CHIEF:

Munavvara KURBANBAYEVA

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Anvar ALLAMBERGENOV

Akmal SAIDOV, y.sc.d., prof., Acad.
Qakhraman QURANBAYEV, s.sc.d., prof.
Almagul BAYRIEVA, s.sc.d., (DSc)
Zabikhulla SAIPOV, s.sc.n., (PhD)
Zuhra REYMOVA, y.sc.d., (DSc)
Karligash UMAROVA, y.sc.d., (DSc)
Xəlil İsmayıl oğlu İsmayilov, ist. sc.d, prof
Anvar ABDULLAYEV, ist.sc.d, dots.
Gavhar DURDIYEVA, arch.f.d., prof.
Makset KARLIBAYEV, t.f.d., k.i.x.
Kazimbek TUXTABEKOV, t.f.d., (PhD)
Umid BEKMUHAMMAD, t.f.d., (PhD), k.i.x.
Konul Bunyadzoda, Doctor of Philosophy,
Azerbaijan National Academy of Sciences
(AMEA) Corresponding Member
Bakhtiyar KARIMOV, phil.sc.d., prof.
Marat NIYOZIMBETOV, phil.sc.d.
Alima BERDIMURODOVA, phil.sc.d.
Shohida SADIGOVA, sots.sc.d.
Zarifboy DOSIMOV, Phil.sc.d., prof.
Olmos ULVI Binnatova, f.sc.d., prof.
Daniyor YULDASHEV, Phil.sc.d (DSc)
Vahab Rakhmonov, f.sc.n., dots.
Fərrux Abbas oğlu Rüstəmov, p.sc.d, prof.
Kazakboy YOLDASHEV, p.sc.d., prof.
Safo MATJONOV, p.sc.d., prof.
Qakhraman IBADULLAYEV, p.sc.d., (DSc)
Masharib ABDULLAYEV, of art.sc.c., (PhD),
k.i.x.
Nilufar KOSHANOVA, ped.f.f.d., (PhD)
Odilbek RADJAPOV, phil.sc.d., (PhD)
Anvar Ismailov, s.f.f.d., (PhD), k.i.x
Gayrat MAMBETKADIROV, s.sc.d.
Qosimboy KABULOV, Psychol.sc.d., (PhD),
dots.
Rəna Həmid qızı Qədirova, psix.sc.d., prof
Nargis ATABAYEVA, Psychol.sc.d., (DSc)
Dilafuz QARSHIEVA, Psychol.scd., (DSc)
Dilbar URAZBAYEVA, Psychol.sc.d., (DSc)
Mels Kabulov, med.sc.d., dalil.

PHILOSOPHY

Kurbaniyazova Raushana Kurbanbaevna. Structural elements of the national mentality.....	5
Mamatqulova Nilufar X. Distinctive features of the formation of the religious-philosophical doctrine of Chinese Buddhism.....	19
Makhmudova Aziza Nugmanovna. The role of bioethics as a social institution in a developing society.....	31
Sidikov Sardar Nematullayevich. Formation of moral relations of citizens to the rules of traffic.....	35
Asatulloev Abrorkhan Asatulloevich. Features of Turkestan jadidism and the specificity of moral thoughts in them.....	39
Hashimova Gulsina Ismoyilovna. Social work in the armed forces of Uzbekistan and conditions of its development.....	101
Yusupova Dildora Dilshatovna. The concept of islamic unity or Pan-Islamism by Jamaliddin Al-Afghani.....	104
Akhmedova Dilafroz Quadratullayevna. Methodological essence of knowledge in the system of interdisciplinary research.....	124
Bekchanov Doniyor Bahromovich. Programs of social-economic and political reforms of the jadids (example of the jadids of Khorezm).....	129
Mirakhmedov Jakhongir Mukhsinovich. Issues of development of national identity and historical consciousness in the movement.....	133
Aziz Shadmonov. Philosophical analysis of ancient philosophers' views on freedom.....	137
Bektursinova Gulmira J. Modern forms of library organization in the activity of parents and educators.....	140
Turdiyev Bekhruz Sobirovich. Perception of national and universal values in society's ideosphere.....	143
Ismailova Khaitkhan Makhhammadjonovna. The role of islam in the family and values system of fergana valley.....	146
Uzokova Lola Abdurashitovna. The role of the ethical category in the spiritual heritage of Alisher Navoi.....	150
Primov Bakhridin. Growing dependence on the internet and social networks in the information age.....	180
Xolbayeva Rayxona Abdulazizovna. The role of Al-Battani As-Sabi and Umar Al-Chaghmini in the development of natural sciences and philosophical sciences.....	186
Nasimov Azizbek Azimovich. Philosophical aspects of development of moral values in society.....	208
Musayev Umidjon Saidkamolovich. The civilization of humanity's thought.....	229
Sharipova Shahzoda Hasanovna. Historical progress of tourism culture.....	233
Asatulloev Abrorkhon Asatulloevich. The development of ethical thoughts in the modern enlightenment of Turkey and its methodological research.....	306

YURIDIKA

Khatamov Farkhod F. The rule of law is the basis of humanity principles in the kingdom of Amir Timur.....	269
Kurbonov Doniyorbek Davlat s. Constitutional legislative evolution in Uzbekistan.....	293

HISTORY

Kadirova Yakitjan Buvabayevna. Changes and results in the industrial system of southern regions of Uzbekistan.....	94
Rajabova Dinora Shavkatovna. Treasures of history: central asian written sources about Khiva in the period from the XIX to the beginning of the XX centuries.....	153
Jumaniyozova Mamlakat Tojievna. Healers of religious-mystical medicine in Khorezm (historical and ethnographic analysis).....	156
Makhmudov Umrbek Bakhtiyorovich. Analysis of research on the capital of the state kang.....	160
Allayarov Nuraddin Dilshod ogly. Originality of the Khorazm pottery school.....	215
Oybek SAYDATOV. The beginning of the activity of english missionaries in Central Asia In The XIX th century.....	222
Raimov Mamasoat Safar ugli. Exploration of Al-Hakim At-Termizi monument by russian researchers.....	237
Asadullo Khasanov. Noshiravon Yovishev's work called "Travel notes" a source that speak from social-cultural history of Turkestan.....	244
Bazarbayeva Shohsanam Muratovna. Activity of veterinary physicians in fergana region at the end of the 19th century - the beginning of the 20th century.....	283

PSIXOLOGY

Nargisa Abdumannotova. The importance of the educational process in increasing the sense of self-confidence in students.....	121

FOLLOW US ON SOCIAL MEDIA BELOW:

The magazine was re-registered by the Press and Information Agency of the Republic of Uzbekistan on September 28, 2016 with the number 0843.

According to the list approved by the decisions of the Board of Education of the Republic of Uzbekistan published on January 30, 2019, 07.00.00 - "History", 09.00.00 - "Philosophy", 10.00.00 - "Philology" according to; 2023 of the OAK Board

According to the decision No. 345 of October 31, 12.00.00. - "Legal Sciences", 13.00.00. - "Pedagogy", 19.00.00. "Psychology"

COMMUNITY COUNCIL:

Sirojiddin SAYID
Muhammad Ali
Kengesboy KARIMOV
Iqbal MIRZA
Kurban SHONIAZOV
Orozboy ABDURAHMANOV
Muratboy JUMANOV

Literary Advisor:

Gulistan MATYOQUBOVA

Artist:

Alibek ABDURAHMANOV

Page editor:

Ghiyaziddin O'NAROV

Technical Editor:

Ulugbek SAIDOV

Our address: Republic of Karakalpakstan, Beruni district.

Website: <https://tamaddunnuri.uz>

e-mail: tamaddunnuri1@gmail.com.

Telegram channel:

<https://t.me/tamaddunnuri>

Phone: (+99888) 036 00 55, (+99897) 355 75 40.

Paper size 60x84 ¼. Publisher's scoreboard 6.5. The index is 960. ISSN 2181-8258. Allowed to click on 28/02/2024

It was published in the printing house of "ADAD PLUS" LLC. The number is 300 pieces.

Chilonzor street, 28, Tashkent city. 2024, No. 2 (53).

PEDAGOGIKA

Rakhmanov Sunnatillo Mavlonovich. Moral competences and its pedagogical analysis.....	14
Nishanova Khafiza V. History of the formation of terms relating to the field of tourism and development tendencies.....	23
Sodikova Yulduz Furkatovna. Evaluation criteria and its characteristics in higher education.....	27
Rafieva Bunafsha R. Individualization as an integration of digital educational technologies in learning process.....	43
Temirova Muattar Amirkul daughter. Analyzing traditional children's poems as an object of scientific scrutiny.....	47
Kurbaniyazova Zulkumar Sali's daughter. Effective methods of teaching folk tales in extracurricular activities	51
Khudaiberdiyeva Khuriyat Karimberdiyevna. Principles and characteristics of sports pedagogy.....	170
Samandarov Asad Khushvaqivich. Olympic movement: history, modernity, prospects.....	173
Azamova Sitara Ayonovna. The main goals and main indicators of the formation of ecological culture among schoolchildren.....	198
Musayeva Gulnora Abdulkhamidovna. The role of wiki technology in english teaching.....	201
Rajabova Nilufar Egamberganovna. The educational significance of Yusuf Hamadoni's figure today.....	218
Abdullayev Zakir Nurmatovich, Nurmatov Adhamjon is the son of Zakir. Technical and tactical actions of young wrestlers in the primary preparation period.....	254
Sariyeva E'tibor Matchanboyevna. The significance of cultural tourism in the development of spiritual and educational qualities of students.....	266
Mamadiyarova Dilfuza Umirzakovna, Azgarova Gulsum Alisherovna. The role of self-development in the formation of professional skills in medical university students.....	289
Kenjayev San'at R, Salayeva Shoxida X. Teaching 12-14-year-old girls to play table tennis.....	297
Mamarasulov Ulugbek Umirzokovich. Axiological issues of physical culture and sport aesthetics.....	300
Umirova Navruza Mamasoliyevna. Theoretical basis of expanding students' independent world view through foreign study programs in higher education.....	303

FILOLOGIYA

Khidirova Makhfuza A. Investigating linguistic landscape of compound animal names in the english language.....	55
Khotamova Parvina Ilhamovna. Features of expressiveness of the possessivity field in comparable languages.....	59
Aziza Axtamovna Marupova. Features of creating the image of scarlett o'hara in the novel gone with the wind by Margaret Mitchell.....	63
Sarimsakov Sirozhiddin Shoyzokovich. Analysis of units that determine the basis of publicistic texts in the uzbek language.....	67
Oblokulova, Mastura Mizrobovna. Non-personal verb forms in the aspect of modern syntactic theories.....	71
Sadulla MATYAKUPOV. Rhetorical attitude in poetry, address and dialogism.....	75
Hamroyeva Farida Fakhriiddinova. The use of character and thematic transposition in the works of Utkir Khoshimov.....	80
Ibragimova Sogdiyona Ikram kizi. Gender characteristics of euphemisms.....	83
Sobirova Firuza Urunbayevna. Power and society in aldous huxley's novel «Brave new world».....	87
Diyorova Diyora Orokhalievna. Linguistic analysis of idioms involving the concept of "affection" in English.....	91
Chorshanbiyeva Nozima is the daughter of Boymurad, Kodirova Mukaddas Togayevna. Monolingual dictionaries of diplomatic terms (based on english and uzbek languages).....	98
Aslanova Husnida B. Semantic gradation of the expression of positive emotions in the modern korean language.....	108
Umida HALMUKHAMEDOVA. The issue of text composition skills in the development of oral and written speech.....	113
Topildiyeva Feruza Rakhimjonovna, Abdunazarova Maftuna Fakhriiddinova. Methods of selecting and teaching the linguistic material of expert speech.....	117
Sayyora SAMANDAROVA. The influence of the works of the representatives of the mighty movement on the education of the youth in the spirit of national values.....	167
Samatov Farkhod. Some characteristics of creation of lexical units relating to "television" (in english).....	176
Eshkurbonova Aziza Bozor kizi. Silence as a communicative strategy in dialogues.....	190
Gaffarov Nodir Nasrievich. Structure and discursive analysis of sports terminology.....	194
Tojiyeva Anora Baxtiyorovna. Linguistic competencies in the national curriculum for foreign languages.....	205
Aytbaev Dilshodkhuja Temirbaevich. Asymmetric dualism in complex sentences.....	212
Isokova Feruza is the daughter of Shamsiddin. On the use of latin terms in uzbek political discourse.....	240
Begmatova Sahiba Mustafoevna. An artistic embodiment of the theme of loneliness in Kazuo Ishiguro's dystopian novel "Klara and the sun"	249
Boltaboyev Omonboy Y. Critic skill in theoretical interpretation of the problem (in the form of B. Nazarov's work).....	257
Makhmudov Raufjon Bakhodirovich, Eshmurodov Madamin Jumabayevych. Terms expressing the concept of the "state" in the sources of Khorazm's turkish historicity.....	260
Mamadkulova Kamila Abdukhalikovna. Historical novel against the backdrop of changes in historical science and the literary process of the XIX-XX the centuries.....	273
Ermatova Rano Omonovna. Method of prefixation in forming medical terms.....	277
Ismailova Sayyora Tolkinovna. Text concept on medicine.....	280
Nazirova Aigul Mukhitdinovna. Lexical-semantic processes in english-uzbek design (costume) terminology.....	286
Amonkeldi Akhmatov. Bukhara literary environment and Mirza Sahbo	310

МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТНИНГ ТАРКИБИЙ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

*Курбаниязова Раушана Курбанбаевна, ТТА Урганч филиали
“Ижтимоий фанлар” кафедраси доценти, фалсафа фанлари
бўйича фалсафа доктори (PhD)*

COMPONENT ELEMENTS OF NATIONAL MENTALITY

*Kurbaniyazova Raushana Kurbanbaevna, Associate Professor of the
Department of Social Sciences of the Urgench branch of TMA, Doctor of
Philosophy in philosophical sciences*

Аннотация: Менталитет миллатларнинг ақлий интеллектуал имкониятлари ва руҳий ўзига хосликларни қамраб олади, кенг маънода, маълум бир халқни бошқа халқлардан ажратиб турадиган психологик фазилатлар мажмуидир.

Ушбу мақолада миллий менталитетнинг таркибий элементларини ташиқил этувчи асосий компонентлар ёритилган.

Калим сўзлар: менталитет, тарихий онг ва тарихий хотира, ижтимоий тасаввурлар, жамоавий ҳис-туйғулар, меъёрлар, қадриятлар ва идеаллар, миллий характер, тил, маданиятнинг ментал тасвирлари, тафаккур тарзи, ҳулқ-атвор, миллий ўзига хослик.

Abstract: Mentality covers the mental, intellectual capabilities and spiritual characteristics of nations; in a broad sense, it is a set of psychological qualities that distinguish a certain nation from other nations.

This article highlights the main components that make up the structural elements of the national mentality.

Key words: mentality, historical consciousness and historical memory, social imaginations, collective feelings, norms, values and ideals, national character, language, mental representations of culture, way of thinking, behavior, national peculiarity.

Қириш (Введение/Introduction).

Менталитет мавзусини ўрганиш ижтимоий фанлар тараққиёти учун муҳим аҳамият касб этади. Жаҳонда миллий ўзига хосликни асраб-авайлаш нафақат миллатларнинг ривожлани-шини таъминловчи омил, айти пайтда маънавий-ахлоқий муносабатларни тартибга солувчи восита, маънавий жараёнларни юксалтириш усули сифатида тан олинган. Бугунги кунда шиддат билан кечаётган маданий яқинлашув маънавий-ахлоқий қадриятларга, айниқса, халқларнинг миллий менталитетига таъсир кўрсатмоқда.

Натижада, мазкур жараёни фаол бошқаришга интилаётган давлатлар ягона умумжаҳон маданиятини шакллантиришга уринмоқда. Бунинг оқибатидан хавфсираётган миллатлар эса, миллий ўзига хослигини асраб қолишга интилишини кучайтирмоқда. Шу боис миллатларнинг ўзига хослигини, асрлар мобайнида сайқалланган миллий менталитетини сақлаб қолиш аҳамиятига кўра бошқа глобал муаммолардан қолишмайдиган жаҳон миқёсидаги масалага айланди.

Адабиётлар таҳлили ва метод (Литература и метод / Materials and methods).

“Менталитет” атамаси фанда XX асрда пайдо бўлди. Менталитет атамасини илмий муомалага француз этнологи ва социал антропологи Люсьен Леви-Брюлл (1857-1939) киритган, у ўзининг “Ибтидоий менталитет” асарида менталлик тушунчасидан социумнинг фикрий, психологик умумлашмаси сифатида фойдаланади [6].

Менталитет масаласи Ғарб ва Шарқ илм-фанида бирқанча олимлар томонидан ўрганилган. Ўзбекистоннинг ҳозирги фалсафий илмий адабиётларида менталитет муаммоси М.Н.Абдуллаева, М.Бекмуродов, А.Бегматов, Ж.Т.Туленов, Ф.Турғунбоев, Н.А.Шермухамедова, Б.Т.Тўйчиев, Ш.О.Мадаева, Г.Х.Расулова ва бошқа олимлар томонидан ўрганилган.

Жамиятни модернизация қилиш ва демократиялаштириш ва унинг ижтимоий оқибатлари миллий менталитетнинг шаклланиш даражасига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлиб қолмоқда. Бунда асосий эътибор миллий ўзликни англашга, энг аввало, миллий менталитетга, унинг шаклланиш ва ривожланиш жараёнига қаратилмоқда.

Бу таҳлилнинг методологик асоси сифатида: объективлик, тарихийлик, мантикийлик тамойиллари, анализ ва синтез, умумлаштириш, тизимли таҳлил усулларидадан фойдаланилди.

Муҳокама (Обсуждение / Discussion).

Менталитет миллат маънавий ҳаётининг ажралмас қисми бўлиб, миллий ўз-ўзини англашнинг онтологик асоси ҳисобланади. Бу халқнинг дунё ҳақидаги тасаввурини ва ундаги ўрнини акс эттирувчи маълум мақсадлар ва қадриятлар тизими атрофида одамларни бирлаштириш натижасидир.

Менталитет, кенг маънода, маълум бир халқни бошқа халқлардан ажратиб турадиган психологик хусусиятлар мажмуидир.

Ўзбек фалсафа қомусий луғатида “менталитет (лот. mens – ақл, идрок) – жамият, миллат, жамоа ёки алоҳида шахснинг тарихий таркиб топган тафаккур даражаси, маънавий салоҳияти, ҳаёт қонунларини таҳлил этиш кучи, муайян ижтимоий шароитларда шаклланадиган ақлий қобилияти, руҳий қуввати” [29], – деб таъриф берилган.

Социология фанлари доктори, профессор М.Бекмуродов: “Менталитет миллатларнинг ақлий интеллектуал имкониятлари ва руҳий ўзига хосликларни қамраб олади. Характердаги ўзига хосликларнинг негизини эса, шу халқнинг тарихий тажрибалари, урф-одатлари, маросим ва маъракаларининг яхлит тизими ташкил этади” [11], – деб таъриф берганлар.

Миллий менталитетнинг таркибий тузилиши қуйидаги элементларни ўз ичига олади: 1.Тарихий онг ва тарихий хотира; 2.Ижтимоий тасаввурлар; 3.Жамоавий ҳис-туйғулар ва кайфиятлар; 4.Меъёрлар, қадриятлар ва идеаллар; 5.Миллий характер ва темперамент; 6.Тил; 7.Маданиятнинг ақлий тасвирлари; 8.Тафаккур услуби ва ижтимоий идрок; 9. Хулқ-атвор намуналари; 10.Миллий ўзига хослик.

1. *Тарихий онг ва тарихий хотира* – бу миллий менталитетнинг асосий таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Бу концепцияни биринчи марта француз файласуфи ва социологи М.Хальбвакс асослаб берган. У ўзининг 1950 йилда ёзган “Жамоавий хотира” асарида: “Субъектив характердаги жамоавий хотиралар халқ менталитетида уларнинг жамоавий ўтмишини ифодалайди” [7], – дейди.

Олим Р.Абдуллаев тарихий онгга: “Илм-фанда тарихий онг деганда одатда ижтимоий гуруҳлар, синфлар, халқлар, миллатларда ўзининг келиб чиқиши, ўз тарихидаги муҳим воқеалар ва ўтмишдаги буюк арбоблар ҳақида, ўз тарихининг бошқа кишилиқ жамоалари ва умуман башарият ҳамжамияти тарихи билан нисбати ҳақидаги қарашлар, анъаналар, удумлар, одатлар, концепциялар мужассами тушунилади” [9], – деб таъриф беради.

Ҳар бир халқнинг тарихий хотираси – аجدодлар яратган моддий ва маънавий бой-ликларини кишилар онги ва қундалиқ амалий фаолиятида қайта намоён бўлиши, эсланиши, қадрланишидир. Инсон ўзининг тарихий хотирасига эга бўлмасдан туриб, ҳаётида содир бўлаётган ижтимоий ўзгаришларнинг моҳиятини тушуниб етолмайди ва ўз келажагини тасаввур қила олмайди.

“Ҳар қайси инсон мен шу миллат фарзанди эканман, менинг аجدодларим кимлар бўлган, миллатимнинг ибтидоси қайда, унинг

оёққа туриши, тикланиш, шаклланиш жараёни қандай кечган, деган саволларни ўзига бериши табиий. Тарихий хотираси бор инсон – иродали инсон. Жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай одамларни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас. Тарих сабоқлари инсонни хушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди” [3].

Тарихий онг жамият, унинг ижтимоий гуруҳлари ва индивидларнинг ўз ўтмиши ҳамда бутун инсоният ўтмиши ҳақидаги тасаввурлари йиғиндисидир. Тарихий онгда ўтмиш, бугун ва келажак уйғунликда инъикос этади [20].

2. *Ижтимоий тасаввурлар*. Менталитет муайян ижтимоий бирликларнинг кундалик ижтимоий-сиёсий воқелик соҳасидаги онгли ва онгсиз тасаввурлари, қадриятлари ва мўлжаллари йиғиндисидир.

Адабиётларда ўтмишдаги таъсирларнинг излари хотирада сақланиши ва уларнинг актуаллашуви ижтимоий тасаввурларнинг ижтимоий-психологик шарти ҳисобланиши қайд этилади. Хотира билиш фаолиятининг узлуксизлигини ва ворисийлигини таъминлайди.

Ижтимоий тасаввурлар воқелик ўтмишда инсонга кўрсатган таъсирлар “излари”нинг онгда акс этиши бўлиши мумкин. Аммо, инсон дуч келадиган сиёсий образлар кўпинча идрок этилган нарсанинг онгда акс эттириш билангина чекланмайди. Инсон муайян образларни ижодий бириктириши ва нисбатан эркин ҳолда янги образларни яратиши мумкин [15].

Ижтимоий тасаввурлар концепцияси С.Москович асос солган француз ижтимоий-психологик мактаби доирасида ишлаб чиқилган.

Ижтимоий тасаввурларни тушуниш учун Э.Дюркгеймнинг жамоа тасаввурлари, С.Московичнинг ижтимоий тасаввурлар концепциялари ва Ж.Пиаженинг когнитив психологияси улкан аҳамият касб этади.

Г.Г.Дилигенский фикрига кўра, ижтимоий тасаввурлар концепциясида билиш борасидаги фаолликни жамоа ижтимоий фаолияти сифатида тушуниш тенденцияси намоён бўлган. Ижтимоий тасаввурлар индивидуал онгга ижтимоий тузилманинг қайсидир устки қаватларидан тушган сиёсий ғояларнинг механик муҳри эмас, балки билиш субъектлари бевосита мулоқот жараёнида амалга

оширадиган ишнинг маҳсулидир. Шу сабабли шахслараро муносабат ижтимоий тасаввурлар шаклланиши ва ривожланишининг муҳим механизмларидан бири ҳисобланади [14].

Сўнгги йилларда нашр этилган адабиётларда ижтимоий тасаввурларнинг ҳар хил типлари фарқланади. Булар: стихияли-оқилона, рефлексив, инерт-фаталистик сиёсий тасаввурлардир [14].

Ижтимоий тасаввурларнинг рефлексив типи воқеликка қизиқадиган ва интеллектуал фаоллик даражасининг юқорилиги билан ажралиб турадиган, ижтимоий-сиёсий воқеликнинг мантиқан изчил ва асосли манзарани яратишга ҳаракат қиладиган кишиларга хосдир. Билимлар мувофиқлигининг юксак даражаси, бир томондан, сиёсий ва мафкуравий элитага, бошқа томондан эса – оддий фуқароларга, асосан уларнинг ўқимишли қисмига хос. Улар битта “бош” ғояга бўйсундирилган тасаввурларнинг “кўп қутблилиги” билан ажралиб туради.

Жамоавий ижодий хаёл ижтимоий тасаввурлар шакли ҳисобланади. Хаёл ижтимоий тасаввурларни қайта ишлаш ва ижодий ўзгартириш йўли билан янги образлар яратиш жараёни сифатида қаралиши мумкин. Бу тасаввурларни хаёл образларига айлантиришнинг ҳар хил усуллари, чунончи: ўхшатиш, урғу бериш, муболағани фарқлаш мумкин.

Хаёл – психологияда тафаккур сингари билиш жараёнининг бири ҳисобланиб, у инсоннинг ички ва ташқи хусусиятли изланиш фаолиятида, муайян даражага эга бўлган муаммоли вазиятнинг вужудга келишида ҳамда унинг ҳал қилинишида иштирок этади [29].

3. *Жамоавий ҳис-туйғулар ва кайфиятлар* – жамият аъзоларининг маълум бир даврдаги ҳис-туйғуларини акс эттирувчи ижтимоий-психологик ҳодиса бўлиб, бу ҳодисанинг аҳамиятини эътибордан четда қолдирмаслик керак. Жумладан, жамиятда оптимистик кайфият ҳукмрон бўлган ўша даврда одамлар кенг кўламли ижтимоий лойи-ҳаларни амалга оширади. Аксинча, “песси-мистик” кайфият бўлган жамиятда ислохот-ларни амалга ошириш муаммо бўлади [16].

4. *Меъёрлар, қадриятлар ва идеаллар*. Жамиятда инсонлар фаолиятини, хатти-

ҳаракатларини, хулқ-атворларини дунёвий ва диний аҳамиятга эга бўлган ижтимоий меъёрлар бошқаради. *Ижтимоий меъёр* жамият бошқарувининг ажралмас қисми бўлиб, инсон, шахс, ижтимоий гуруҳ хулқ-атворини муайян ижтимоий муҳитга мослаштирувчи, мувозанатини сақлаб, тобора мустаҳкамлаб боровчи тамойил, қоидалар мажмуидан иборат. Ижтимоий меъёрнинг ҳуқуқий, ахлоқий, диний, дунёвий ҳамда урф-одатларга оид турлари мавжуд.

Жамиятда амал қилиб келинаётган меъёрлар жамият ўзгаришларига мувофиқ ўзгариб, янгиланиб боради, ижтимоий ижобий меъёрлар таркибини кенгайтиради. Бу ўзгаришлар жамиятнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий тизимларининг ўзгаришлари билан бевосита боғлиқ бўлади [19].

Менталитет таркибида *қадриятларни* фарқлаш муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги қомусий адабиётларда қадрият тушунчаси илк бор И.Кант ижодида пайдо бўлгани, мутафаккир маънавият (эркинлик) соҳасини табиат (зарурият) соҳасига қарши қўйгани қайд этилади. “Қадриятлар ўз-ўзича борлиққа эга эмас, уларда фақат аҳамият мавжуд: улар иродага, ўз олдига қўйилган мақсадга қўйилган талаблардир” [27]. Қадрият тушунчасини муомалага Ф.Лотце киритган, у қадрият унинг субъект учун аҳамиятидагина мавжуд, деб ҳисоблайди.

Аксиология (юнон. “*axios*” - қадрият ва “*logos*” - сўз, тушунча) мустақил маданий-фалсафий фан сифатида XIX аср ўрталарида инсон ҳаёт фаолиятининг фалсафий таҳлили контекстида вужудга келган. Қадриятлар назариясининг бир неча типи шаклланган. Неокантчилик Баден (*Фрейсбург*) мактаби вакиллари (В.Виндельбанд, Г.Риккерт) ва Марбург мактаби намояндалари (П.Наторп, Э.Кассирер ва б.) қадриятларни идеал борлиқ сифатида тавсифлаган. Трансцендентал субъект мазкур идеалнинг ташувчиси ҳисобланган.

Н.А.Шермухамедованинг қайд этишича, сўнгги йилларда маданият аксиосферасини ўрганишга бағишланган тадқиқотлар фаоллашди. Айни ҳол шу билан изоҳланадики, ҳозирги дунёда “қадриятларни қайта баҳолаш” вазияти кенг миқёсда юзага келган ва бу Ғарбда

шаклланган маданий типнинг инқироzi беҳад кучайгани билан бевосита боғлиқ [22].

Кейинги йилларда нашр этилган адабиётларда мазмун жиҳатдан ҳар хил қадриятлар: оилавий, маънавий, диний, миллий, ахлоқий, ҳуқуқий, сиёсий ва бошқа қадриятлар фарқланади.

Қадриятлар намоён бўлишининг бошқа бир шакли *ижтимоий идеаллардир*. Фалсафий адабиётларда “идеал” деганда баркамоллик тушунчаси, унинг андозаси, интилишнинг олий мақсади тушунилади. И.Фихте таъбири билан айтганда, “Биз ҳақиқий дунёда идеаллар мавжуд бўлиши мумкин эмаслигини биламиз; биз фақат идеалларга қараб воқелик ҳақида ҳукм чиқариш лозим деб ҳисоблаймиз ва воқелик бунга ўзида куч топган шахслар томонидан ўзгартирилади” [28].

Идеал деганда кўпинча кундалик воқеликдан ажралиб турадиган ва даъваткор куч ва таъсирга эга бўлган муайян меъёрнинг маънавий ифодаси, кишилар ўз фаолиятида тенглашишга ҳаракат қиладиган баркамоллик образи, мўлжали тушунилади. Ш.Қаҳҳарова талқинида идеал ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида мақсадни белгилаш шакли [23] ҳисобланади. Ф.И.Яценко талқинида идеал объектнинг энг муҳим умумий пировард мақсади сифатида амал қиладир. У субъектнинг ижтимоий шакллантирувчи онгли фаолиятини йўлга солувчи мўлжалдир. Идеал фаолиятнинг энг олий мақсади – “мақсадлар мақсади”дир.

Менталитет таркибида тасаввурлар ва қадриятлар билан бир қаторда, *ижтимоий мўлжаллар* фарқланади. Мўлжал тушунчаси фанга XIX аср охири – XX аср бошларида немис психологлари томонидан киритилган.

Эмпирик социологияда *ижтимоий мўлжал (аттитюд)* тушунчасидан илк бор У.Томас ва Ф.Знанецкий индивид ва ижтимоий гуруҳ (жамият) ўртасидаги алоқаларни таҳлил қилишда фойдаланган. Мўлжал (аттитюд) тушунчасини улар гуруҳ (ёки жамият) аъзолари сифатидаги индивидларнинг уларга ижтимоий қабул қилинган хулқ-атворнинг муайян усуллари буюрувчи у ёки бу қадриятларга бўлган субъектив мўлжалларини ифодалаш учун қўллаганлар. Уларнинг фикрича, мўлжал-аттитюд замирида ижтимоий объект мазмуни ва

аҳамиятига индивиднинг руҳий муносабати ётади [8].

5. *Миллий характер ва темперамент.* Характер муаммоси мустақил тадқиқот объекти сифатида XX асрнинг биринчи ярмида немис психологиясида тадқиқ қилина бошланган.

М.Маматов талқинига кўра, характер деб шахсда ижтимоий муҳит ва таълим-тарбия таъсирида таркиб топиб, унинг хатти-ҳаракатлари ва хулқ-атворида намоён бўладиган барқарор индивидуал хусусиятларга айтилади [18].

Б.Э.Тошбоев илмий-тадқиқот ишида: “миллий характер – миллат босиб ўтган узоқ тарихий тажриба, уни ўраб турган ижтимоий-иқтисодий, маданий муҳит таъсирида шаклланган, миллатнинг қалби, руҳига сингган ва унинг менталитетини, тафаккур тарзини, ўзига хослигини, урф-одатини, дид ва орзуларини ифода этувчи ва замон руҳига ҳамоҳанг такомиллашиб боровчи типик хусусиятлар мажмуасидир” [21], – деб таъриф берган.

Менталитет ва миллий характер ўртасидаги фарқ шундаки, миллий характер менталитетнинг таркибий қисми бўлиб, ҳаётнинг умумий психофизиологик хусусиятларини (миллат томонидан қабул қилинган қадриятлар тизими билан белгиланади) ўз ичига олади. “Менталитет” тушунчаси мазмунан “миллий характер” тушунчасига қараганда анча кенг бўлиб, характер хусусиятларидан ташқари, менталитет ташувчисининг мотивацион, когнитив-интеллектуал, перцептив, рационал, ҳиссий хусусиятларини ҳам ўз ичига олади.

Психология фанлари доктори, профессор М.Қуронов “Ўзбек характери ва миллий тарбия” асарида ўзбек характерига хос бўлган ижобий ва салбий сифатларни қуйидаги турларга бўлиб кўрсатади. Жамият юксалишини такомиллаштириш учун зарур бўлган ижобий сифатлар сифатида: руҳан уйғоқлик, билимдонлик, ўзини миллат ишига тикканлик, она тилига фидойилик, сўз ва иш бирлиги, қатъятлилик, уқувлилик, ҳушёрлик, ишбилармонлик, вақтни қадрлай билиш, интизомлилик, масъулиятлилик, ўз устида доимо ишлаш, ватанпарварлик, ҳалоллик, ташаббускорлик, бурчга садоқат, фуқаролик

масъулияти, ватан учун ўз фароғатидан кеча олиш каби жиҳатларни санаб ўтганлар.

Ҳозир биз қутулишимиз керак бўлган энг муҳим салбий сифатларга эса: бепарволик, беғамлик, маҳаллийчилик, ҳеч ким билан муносабатни бузмасликка интилиш, лоқайдлик, ислохотлар моҳиятини билмаслик, дунёқарашнинг торлиги, журъатсизлик, эскича фикрлаш, шахсий садоқат устуворлиги, сўз ва иш орасидаги тафовут, ҳафсаласизлик каби жиҳатларни кўрсатиб ўтганлар [24].

Темперамент латинча “*temperamentum*” деган сўздан олинган бўлиб, бунинг маъноси “*аралашма*” деган тушунчани англатади. Қадимги юнон олими Гиппократ темперамент ҳақидаги дастлабки таълимотни яратган.

Унинг фикрича, инсонларнинг темперамент хусусиятлари ўзаро бир-биридан тафовутланади. Инсонларнинг тана аъзоларидаги суюқликларнинг турлича нисбатда жойлашувига боғлиқ эканлиги айтиб ўтилган. Гиппократ таъбирича, инсон танасидаги тўрт хил суюқлик (хилт) мавжуд бўлиб, улар ўт ёки сафро (юнонча – “chole”), қон (лотинча – “sanguis”) ёки “sanguinis”), қора ўт (юнонча – “melas” - қора, “chole” - ўт), балғам (юнонча – “phlegma”) қабилардан иборат. Шунга қараб темперамент тушунчаси ва унинг типологияси: (сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик) рамзий маънода ҳозирги замон психологиясида ҳам қўлланилиб келинмоқда.

Темпераментнинг илмий-психологик асослари ва унинг физиологик механизмларини ишлаб чиқишда улкан ҳисса қўшган олимлардан бири рус физиологи И.П.Павлов ҳисобланади [25].

Руҳий оламнинг кечиши, унинг мазмуни, шакли, кўлами, хусусияти, хислати, сифати, механизми алоҳида, яққоҳол инсонда ранг-баранг тарзда намоён бўлиши кузатилади. Шунинг учун инсонлар табиат ҳодисалари, ижтимоий турмуш воқеликлари омилларига, таъсир кучларига тез ёки секин, енгил ёки вазминлик билан жавоб қайтаришга мойилдирлар.

6. *Тил* – миллий менталитетнинг асосий таркибий қисми сифатида инсонлар ўртасидаги мулоқот воситаси бўлиб хизмат қилади.

XX аср бошидаги “лингвистик” бурилиш “жамият”, “этник гуруҳ”, “ижтимоийлик” ва “индивидуаллик” масалаларини аниқлашда “тил” ва “нутқ”нинг умумий қабул қилинган таърифига ўз тузатишларини киритди.

Тилга ижтимоий ҳодиса сифатида, инсоннинг ўзаро муомала ва дунё ҳақидаги тасаввурлари йиғиндисини ифодалашда мулоқотнинг белги механизми, дискрет белгилар тизими сифатида қаралди.

Тилнинг, шунингдек, афсона ва урф-одатларнинг “миллий рух”нинг асосий унсурлари сифатидаги ролини экспериментал психология асосчиси В.Вундт ҳам кўриб чиқиб, инсон руҳининг теран қатламларини унинг тил, мифлар ва одатлардаги ифодаларини ўрганиш йўли билан аниқлаш вазифасини қўйган. Унинг фикрича, тил, миф ва урф-одатлар ижодий миллий руҳнинг ҳар қандай бўлаги эмас, балки “халқнинг ўз руҳи”дир. Шу билан бирга, у умумий халқ руҳи аввало миллий онгда намоён бўлишини таъкидлади. “Тил халқ ва халқ руҳида яшовчи ғояларнинг умумий шаклини ва уларнинг боғланиш қонунларини ўз ичига олади” [5]. Тил этник гуруҳнинг асосий таркибий қисмлари орасида алоҳида ўрин тутати ва шахс этник шаклланишининг энг муҳим омилларидан бири сифатида қаралади. Тилнинг ижтимоий моҳияти ва табиати ҳақидаги тезис тилшуносликда асосий бўлиб, унинг асосида тил ва маданият, тил ва жамиятнинг диалектик бирлиги тан олинади.

Тил – маълум бир нутқ жамоасининг маданиятни сақлаш ва узатиш орқали халқни ташкил этувчи этносга анъаналар, ижтимоий ўзини ўзи англашини шакллантирувчи кучли ижтимоий воситадир. Унда тил миллий ҳамжамиятни боғловчи омил вазифасини бажаради. Тил этник интеграция омили сифатида, ўз-ўзини сақлаб қолиш ва “биз” ва “бегона”ларни ажратиш воситаси бўлиб ҳисобланади.

Она тили – тарихан бир этник гуруҳга (қабила, элат, халқ ёки миллат), катталигидан қатъий назар, ўзида мустақамланган этник онг, у томонидан ҳаётнинг турли соҳаларида (ҳеч бўлмаганда оила ва кундалик мулоқот) эҳтиёжларни тўлиқ қондириш учун тегишли бўлган ҳар қандай тирик тилдир. Бу бирламчи этник гуруҳнинг барча аъзолари учун – яшаш жойи, жинси, ёши, дин ва эътиқоди, партияга

мансублиги, касби ва оиласи фаолияти, ижтимоий ва мулкӣ ҳолатидан қатъий назар умумий воситадир.

“Ўзбекистондаги бағрикенглик сиёсати туфайли ҳозирги кунда юртимизда ягона оила бўлиб яшаётган миллат ва элат вакилларига ўз она тили, урф-одат ва қадриятларини ривожлантириш учун барча шароитлар яратилмоқда” [2].

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев “Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси” асарида шундай ёзадилар: “Мен бугун азиз болаларимизга мурожаат қилиб, XX аср бошида олти тилли – ўзбек, араб, форс, ҳинд, турк ва рус тилларида луғат тузган машҳур аллома Исроҳон Ибратнинг мана шу ҳикматли сўзларини эслатмоқчиман: *“Бизнинг ёшлар, албатта бошқа тилни билиш учун саъй-ҳаракат қилсинлар, лекин аввал ўз она тилини кўзларига тўтиё қилиб, эҳтиром кўрсатсинлар. Зеро ўз она тилига садоқат – бу ватаний ишдир”* [2].

Тил ва миллат ўртасидаги муносабатлар масаласи кўпинча анъанавий маданиятни сақлаш муаммоси билан боғлиқ ҳолда муҳокама қилинади: чунки маданиятнинг кўп қисми мавжуд тил ва у билан ифодаланган бўлса, тилнинг йўқолиши бутун гуруҳ маданиятининг йўқолишига олиб келади. В.Гумболдт бежиз тилни халқ руҳининг ташувчиси деб атамаган, чунки тил ва маънавий қадриятлар тизими бири-бири билан чамбарчас боғлиқ. В.Гумболдт тилнинг ички шаклининг ўзига хос хусусиятлари (грамматикаси, семантик тузилиши) орқали халқ руҳини қайта қуриш вазифаси сифатида қўяди [13].

Бошқача айтганда, тилда нафақат инсонни ўраб турган ҳақиқий дунё, балки унинг ҳаёт тарзи ва ҳулқ-атвори, шунингдек, этник гуруҳнинг ижтимоий ўз-ўзини англаши, миллий характери, анъаналари, урф-одатлари, қадриятлар тизими, муносабатини ҳам акс этади.

Тил тарихан ўзининг семантик маконида ифодаланган маданий қадриятларни мерос қилиб олади унинг белгиларининг маънолари –

луғатда, грамматикада, идиомада, мақолларда, маталларда, фолклорда, бадий ва илмий адабиётларда, ёзма шаклларда ва оғзаки нутқда тўплайди ва сақлайди.

Ўзбек халқининг менталитети, унинг урф-одатлари, узоқ тарихга эга бўлган анъаналари она тилимизнинг тараққиёт йўли билан чамбарчас боғлиқдир.

Ҳар бир миллатнинг обрў-эътибори, давлат ва жамият қурилишидаги ислохотларида тил –

миллат қиёфаси, маънавий бойлиги тимсолида намоён бўлади. Тил туфайли халқ ва элатларнинг маданий урф-одатлари сақланиб қолади. Келажак авлод ўз она тилларида ўқишни тўхтатса, ўша тил йўқолиш сари юз тутати. Тилларни сақлаб қолиш бу ўша халқнинг ғурури, маданияти, урф-одати, расм-русумларининг боқийлигини англатади.

7. *Маданиятнинг ментал тасвирлари* – менталитетнинг асосий қисми сифатида миллий маданият элементлари: халқ эртақларидан тортиб, халқ учун энг муҳим бўлган адабиёт ва санъат асарлари, тарихий обидалар, меъморчилик ёдгорликлари ва бошқаларни қамраб олади [17].

Замонавий жамиятнинг энг муҳим вазифаларидан бири маданий меросни асраб-авайлашдир. Э.А.Баллернинг таъкидлашича, маданий мерос – “ўтмишдан инсониятга мерос бўлиб қолган, ишлаб чиқилган ва бизнинг давримизнинг аниқ тарихий вазифалари контекстида танқидий ўзлаштирилган, ижтимоий тараққиётнинг объектив мезонларига мувофиқ фойдаланиладиган маданий қадриятлар йиғиндиси” [12] ҳисобланади.

Инсоний қадрият, миллат мероси, тарихий-маданий ёдгорликлар жамият интеграцияси, халқнинг ўзлигини англаши ва тарихий хотирасини юксалтиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Юртимизда сўнгги беш йил давомида барча соҳалар қатори маданият ривожига ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бундан кўзланган асосий мақсад: тарихий ва маданий меросни асраб-авайлаш, ёшлар онгига миллий ва умуминсоний қадриятларни сингдириш, этник маданий анъаналарни асраб-авайлаш, миллий маданиятга жаҳон маданиятининг таркибий, ажралмас қисми сифатида қараш, маданият ва санъат муассасаларининг тўлақонли фаолият юритишини таъминлаш, уларнинг моддий-техник базасини янада мустаҳкамлаш, маданий

мерос объектларининг сақланиши устидан жамоатчилик назоратини йўлга қўйишдан иборат [26].

8. *Тафаккур тарзи ва ижтимоий идрок*. Тафаккур психиканинг бир бўлаги бўлгани каби, тафаккур тарзи ва фикрлаш услуби ҳам менталитетнинг таркибий қисмидир.

Ақлий ёки рационал хусусиятлар индивидуал ва гуруҳ менталитетига тегишли. Маълумки, мавҳум фикрлаш шакллари тушунчалар, ҳукмлар ва ҳулосалардир. Ақл соҳасида одамлар бир-биридан қуйидаги кўрсаткичлар: тушунчалар мажмуи, қўлланиладиган тушунчалар доираси, тушунчаларга таъриф бериш турлари, мулоҳазалар ва ҳулосаларни шакллантиришнинг турли малакалари билан фарқланади.

Тафаккурнинг хусусиятлари чуқур ва юзаки, тез ва секин, мослашувчан ва догматик, мустақил ва конформистик, маҳсулдор ва репродуктив, кенг ва тор, аниқ ва ноаниқ фикрлаш каби атамалар билан ифодаланади. Ушбу хусусиятларнинг комбинацияси индивидуал ва гуруҳ менталитетларининг таркибий қисмлари бўлиб хизмат қиладиган кўплаб фикрлаш услубларини келтириб чиқариши мумкин.

Атрофдаги дунё билан тўғридан-тўғри ҳиссий муносабат одамларда воқеликни сезиш ва ҳиссий идрок этиш орқали содир бўлади. Шу муносабат билан менталитетнинг муҳим қисмини сезги-идрок хусусиятлари ташкил этади. Сезги предметнинг алоҳида хусусиятини акс эттириши бўлса, идрок сезгилар тизими, предметнинг яхлит ҳиссий образидир.

Воқеликни, ҳодисаларни ўзига хос идрок, тасаввур ва тафаккур қилиш, туйғу, урф-одат, анъана, характер тарзида намоён бўлиши миллий психологик қиёфанинг қайтарилмас хусусиятларини ташкил қилади. Маълум бир миллат вакилларининг воқеликни ўзига хос идрок этиши, фикрлаши, орзу-истаклари, олий психик хусусиятларини тушуниш ва тушунтириш, унинг намоён бўлиш сабаблари организм ва мия тузилишидан эмас, балки, халқнинг тарихий тараққиёти, табиий муҳитнинг шарт-шароитларидан келиб чиқади.

“Ҳар қайси халқ ва миллатнинг тафаккури, турмуш тарзи, маънавий қарашлари

ўз-ўзидан, бўш жойда шаклланиб қолмайди. Уларнинг вужудга келиши ва ривожланишида аниқ тарихий, табиий ва ижтимоий омиллар асос бўлишини ҳаммамиз яхши биламиз. Масалан, Шарқ оламида, жумладан, ўзимизнинг Ўрта Осиё шароитида жамоа бўлиб яшаш туйғуси ғоят муҳим аҳамият касб этади ва одамларни бир-бирига яқинлаштиришга, бир-бирини қўллаб-қувватлаб ҳаёт кечиришга замин туғдиради. Шу маънода, халқимизнинг турмуш ва тафаккур тарзига назар ташлайдиган бўлсак, бошқаларга ҳеч ўхшамайдиган, минг йиллар давомида шаклланган, нафақат ўзаро муомала, балки ҳаётимизнинг узвий бир қисми сифатида намоён бўладиган бир қатор ўзига хос хусусиятларни кўрамиз” [4].

9. *Хулқ-атвор намуналари. Хулқ-атвор* – инсоннинг маънавий қиёфаси ва фаолиятига хос бўлган ахлоқий тушунча бўлиб, шахс ҳаёт тарзининг ўзига хослигини, унинг фаолиятида ахлоқий қадриятлар тамойиллари нечоғли ўзлаштирилганлиги, одоб меъёрлари қай тарзда амалий аҳамият касб этганлигини ва аксинча, одоб-ахлоққа зид бўлган хислатлар мавжудлигини кўрсатиб туради. Инсоннинг хулқ-атвори ўзгарувчан бўлиб, унинг индивидуал хусусиятлари, ўзига хос услубларининг мавжудлиги ҳеч қачон ва ҳеч кимда, ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди. Хулқ-атворнинг хилма-хиллиги унинг чексиз дегани эмас, инсонларнинг ўзаро мулоқоти ва ўзаро муносабати, уларнинг турли ижтимоий гуруҳларга бирикиши, яшаши учун илиқ психологик муҳитнинг сақланиши зарурат саналади.

Ҳар бир жамият ўзининг қатъий белгиланган ижтимоий хулқ-атвор дастурлари тизими ва жамоатчилик фикри, одатлар, ахлоқий тамойиллар, анъаналар кучига таянувчи хулқ-атвор қоидаларига эга. Қабул қилинган меъёрлар хулқ-атворнинг тарихан шаклланган қоидалари сифатида талқин қилинади, шу билан бирга, у баҳоловчи вазифага ҳам эга.

10. *Миллий ўзига хослик.* Миллий ўзига хослик миллатнинг миллий онги асосида вужудга келади ва унинг тузилмасига киради. Бу миллатнинг ўз манфаати, ўз мақсади ва мотивларини англаб етишини билдиради. Шунингдек, у миллат томонидан ўзининг ўтмиши, тарихи, этник келиб чиқиши, миллий

ғоялари, келажаги, жаҳон жамиятида тутган ўрнини билиши бўлиб, ватанпарварлик, миллий ғурур, шаън, бурч кўринишларида намоён бўлади.

Миллат вакиллари миллий онги мансублигини англаш орқали миллат ҳаётидаги воқеа-ҳодисалар онгида муҳим ўзгаришларга, миллий ўз-ўзини англашнинг ривожланишига ва бойишига олиб келади. Миллий ўз-ўзини англашда миллат зиёлилари катта роль ўйнайди. Улар ўз миллий тилида санъат ва адабиётини ривожлантириб, миллий қадриятлари учун қайғуриб, миллий ўзликни ривожлантиришга хизмат қиладилар. Бу кураш айниқса, миллий тил, миллий қадриятлар камситилган, миллий манфаатлар хавф остида қолган пайтларда кучаяди.

Мамлакатимизда истиқлол йилларида амалга оширилаётган кенг қўламли ўзгаришлар туфайли халқимиз ўзлигини англаб, уларнинг келажакка бўлган ишончи тобора ортиб бормоқда. Бу эса шахсда маълум бир миллатга дахлдорлик ҳиссининг пайдо бўлиши унда масъулият ҳиссини шакллантиришга сабаб бўлади. Масъулият ҳисси биринчи навбатда давлат ва умуммиллий манфаатларни ўз манфаатларидан устун қўйиш билан белгиланади. “Давримизнинг даъвати сифатида пайдо бўлган “Ўзбек халқига тинчлик ва омонлик керак” деган теран маъноли сўзларни биз ҳамиша ёдимизда сақлашимиз лозим, бизнинг энг асосий ютуғимиз – кўп миллатли халқимизнинг вужудга келётган қийинчилик ва синовларни енгишга қодирлиги, замонавий дунёқараши, сиёсий онги ва ижтимоий фаоллиги юксалиб бораётгани, атрофимиздаги воқеаларга бепарво бўлмасдан, аксинча дахлдорлик туйғуси билан яшаётганидир” [1].

Миллий ифтихор, ватанпарварлик, ўзликни англаш туйғулари давлатга хавф туғдирадиган ҳар қандай таҳдид ва тажовузларни енгишнинг асосий манбаидир. “Миллий ўзликни англаш миллатлар ҳамжиҳатлиги, уларнинг ўзаро муносабатларининг ижтимоий онгдаги инъикосидир” [10].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION)
Менталитетда трансформациялашув жараёнлари авж олаётган ҳозирги даврда халқимиз бутунлигини тиклаш, маънавий яхлитлигини таъминлаш, дили, тили ва амали бир бўлган,

ўзини баркамол инсон сифатида англаган шахсларни таркиб топтириш муҳим аҳамиятга эга. Миллий менталитет феномени бўлиниш эмас, бирлашишни, бирдамлик ва ҳамкорликни тақозо этади. Миллий бирликни муҳофаза этиш жараёнлари жамият аҳолисининг турли қатламларига мансуб инсонлар, зиёлилар, ҳунармандлар, тадбиркорлар, деҳқонлар, умуман олганда жамият кучи воситасида амалга оширилади. Менталитет субъектларнинг ўз-ўзини идентификациялашни амалга ошириш, ижтимоий ҳамжиҳатликни шакллантириш ва уларнинг бирлигини таъминлаш вазифасини бажаради.

Адабиётлар рўйхати (Использованная литература / References):

1. Мирзиёев Ш.М. Демократик ислохотларни чуқурлаштириш, барқарор ривожланишни таъминлаш – халқимиз учун муносиб ҳаёт даражасини яратишнинг кафолатидир. // Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. – Б.46.
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2022. – Б.31; 31-32.
3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, Шарк, 1998. – Б.8-9.
4. Каримов И.А. Юксак маънавият–енгилмас куч. –Тошкент: “Маънавият”, 2008. – Б. 7-8.
5. Вундт В. Психология народов. –Москва: Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2002. –С.36-37.
6. Люсьен Леви Брюлл. Первобытный менталитет. –М.: Культурное наследие, 2003. – С.228.
7. Maurice Halbwachs. La mémoire collective. Paris: Presses Universitaires de France, 1950.
8. Thomas W., Znaniecki F. The polish peasant in Europe and America. –Boston: Gorham Press, 1918.
9. Абдуллаев Р. Тарихий онг ва Ўзбекистоннинг замонавий тарих фани. “Тарих ва ўзликни англаш II: Ўзбекистон ва Германия XX асрда. – Тошкент, 2007. –Б. 6-12.
10. Ачилдиев А.С. Диалектика национального самосознания и национальной культуры. – Тошкент: “Маънавият”, 1997. –Б.18.
11. Бекмуродов М. Ўзбек менталитети хусусиятлари.// Ижтимоий фикр. 1998. №1. –Б.98.
12. Баллер Э.А. Социальный вопрос и культурное наследие. – Москва: Наука, 1987. –С.56.
13. Гумбольдт В. Языки, философия, культура. – Москва: Прогресс, 1985.
14. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология.–Москва: Новая школа, 1996. –С.35; 59.
15. Курбаниязова Р.К. Жамият ўзгаришларининг ижтимоий менталитетга таъсири. –Тошкент: Фан ва технологиялар нашриёт матбаа-уи, 2022. – Б. 91-92.
16. Курбонов Т. Национальный менталитет узбеков: содержание и структура. // Бюллетень: Россия и мусульманский мир. 2019. – С.125.
17. Малафеева С.Л. Влияние памятников истории и культуры на формирование исторического сознания и патриотических чувств личности. – Москва: Институт психологии РАН, 2010 .
18. Маматов М. Инсон характери ва унинг шаклланиши. –Тошкент: Ўзбекистон, 1983. –Б.6.
19. Нурматова И.А., Саиджонова С.Х. Ижтимоий меъёр жамият бошқарувининг ажралмас қисми. //Scientific progress. Volume 4/Issue1/2023. –Р. 319.
20. Рахмонов Р., Файзиев Ф. Тарихий онг ва тарихий хотира. –Тошкент: “O‘zbekiston”, 2008. – Б. 18.
21. Тошбоев Б.Э. Миллий характер шаклланиши ва такомиллашувининг ижтимоий-фалсафий масалалари. Фалс.фан.бўйича фалс.доктори (PhD) дисс.автореферати. СамДУ. – Самарқанд, 2018. –Б. 11.
22. Шермухамедова Н.А. Қадриятлар фалсафаси. – Тошкент, 2012. – Б.3-7.
23. Қаҳҳарова Ш. Глобал маънавият – глобаллашув асоси. –Тошкент: Тафаккур, 2009. –Б. 90.
24. Куронов М. Ўзбек характери ва миллий тарбия. –Тошкент: “Маънавият”, 2005. – Б.22-23.
25. Ғозиев Э.Ғ. Психология.–Тошкент: ”Ўқитувчи” нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2008. – Б. 154, 156-157.
26. Ўзбекистонда миллий маданият: ислохотлар ва асосий йўналишлар. // <https://strategy.uz/index.php.news=1441>
27. Современная западная философия. Словарь. – Москва: ТОН-Остожье, 1998. –С. 12-14.
28. Философский энциклопедический словарь. – Москва: ИНФРА-М, 2001. –С.169.
29. Фалсафа. Қомусий луғат. –Тошкент: Шарк, 2004. – Б.257; Б.438.

AXLOQIY KOMPETENSIYALAR VA UNING PEDAGOGIK
TAHLILI

Raxmonov Sunnatillo Mavlonovich,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti professori v.v.b.

MORAL COMPETENCES AND ITS PEDAGOGICAL ANALYSIS

Rakhmanov Sunnatillo Mavlonovich,
Associate professor of the Uzbekistan State University of World
Languages

НРАВСТВЕННЫЕ КОМПЕТЕНТНОСТИ И ИХ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АНАЛИЗИ

Рахманов Суннатилло Мавлонович,
Вр. и. о. профессора Узбекского государственного университета
мировых языков

[sunnat.rahmonov@
inbox.ru](mailto:sunnat.rahmonov@inbox.ru)

+998 97 377 05 77

Annotatsiya: Mazkur maqolada axloqiy kompetensiyalar va uning pedagogik tahlili aks ettirilgan. Kompetensiya tushunchasi muayyan sohada faoliyat olib boradigan mutaxassisning samarali, nazariy va amaliy tayyorgarligiga qo'yiladigan talablardir. Axloqiy kompetensiya mezonlarining muhim tarkibiy qismlaridan biri vatanparvarlikdir. Vatanparvarlik so'zining negizini ona Vatanga bo'lgan muhabbat tashkil etadi.

Kalit so'zlar: kompetensiya, kompetentlik, tayanch kompetensiyalar, kasbiy kompetenyesiya.

Abstract: This article reflects moral competences and its pedagogical analysis. The concept of competence is the requirements for the effective, theoretical and practical training of a specialist working in a certain field. One of the important components of the criteria of moral competence is patriotism. The basis of the word patriotism is love for the Motherland.

Key words: competence, competence, basic competences, professional competence.

Аннотация: В данной статье отражены моральные компетенции и их педагогический анализ. Понятие компетентности — это требования к эффективной, теоретической и практической подготовке специалиста, работающего в определенной области. Одной из важных составляющих критериев моральной компетентности является патриотизм. В основе слова патриотизм лежит любовь к Родине.

Ключевые слова: компетентность, компетентность, базовые компетенции, профессиональная компетентность.

KIRISH / ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION
Bugungi shiddatli taraqqiyot ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratib bo'lmastligini yana bir bor namoyon etmoqda. Ta'lim va tarbiya o'zaro uyg'un, uzluksiz asosda tashkil etilsagina yetuk axloqiy fazilatlarga ega bo'lgan, yuksak

ma'naviyatli komil inson, shu bilan birga bilimdon, zukko, ruhan va jismonan sog'lom bo'lgan keng dunyoqarashli, vatanparvar, zamon talablariga javob bera oladigan yosh kadrlarni yetishtirish mumkin. Bunda talabalarda axloqiy kompetensiyalarni shakllantirish muhim o'rin egallaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Kompetensiya atamasi lotincha “competere” soʻzidan olingan boʻlib, “erishmoq, muvofiq kelmoq, mos kelmoq” maʼnolarini anglatib, insonlarning egallagan muayyan bilim, koʻnikma, malakalari majmuasini oʻzida mujassam etadigan qobiliyat turidir [1. B. 6]. Kompetensiya keng maʼnoda murakkab vaziyatlarda mavjud bilim va koʻnikmalarni amaliy tajribada qoʻllay olishdir. Shunday ekan kompetensiyani egallangan bilim, koʻnikma va malakalarni amaliyotda qoʻllay olish qobiliyati desak ham boʻladi.

Kompetensiya atamasi ilmiy tadqiqotlarda XX-asrning 60-70-yillarida keng qoʻllanila boshlangan. Aniqrogʻi, tadqiqotlarda “kompetensiya” atamasi ilk bor muayyan sohadan foydalanish jarayonida faoliyatga yoʻnaltirilgan bilim, koʻnikma va malakalar majmui sifatida qayd etilgan [2. B. 17].

Yana bir tadqiqotda kompetensiyaga taʼrif berilar ekan, unda “kompetensiya shunday alohida faoliyat sohasiki, bunda individ oʻzida yuqori darajada oʻzlashtirilgan yutuqlar strategiyasini namoyish qiladi. Bu strategiya, mavjud bilimlar va oʻz ustida muntazam ishlash asosida vujudga kelgan strategiyalar, malaka va amaliy bilimlar majmuidir. Shunday ekan, kompetentlik olingan bilimlar asosida shakllangan malaka va koʻnikmalar boʻlib, muvaffaqiyat strategiyalarini oʻzlashtirish hisobiga samarali faoliyat yuritish qobiliyatidir [3. B. 33-48].

“Kompetentlik” tushunchasi pedagogik tadqiqotlar hosilasida vujudga kelgan tushuncha boʻlib, shaxsning noanʼanaviy vaziyatlarda oʻzini qanday tutishi, erkin muloqotga kirishishi, oʻzaro munosabatlarda yangicha uslub va harakat rejasiga ega boʻlishi tushuniladi.

Mamlakatimiz taʼlim tizimida xususan, oliy taʼlimda kompetensiyaviy yondashuvning joriy qilinishi davlat taʼlim standartlari talablarining takomillashtirilishiga, qolaversa, taʼlim tizimining barcha bosqichlarida oʻquv dasturlarining takomillashtirilishiga olib keldi.

MUHOKAMA(ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Kompetensiya tushunchasi muayyan sohada faoliyat olib boridigan mutaxassisning

samarali, nazariy va amaliy tayyorgarligiga qoʻyiladigan talablarning ilmiy atamasidir. Jumladan, pedagogika sohasida samarali faoliyat yuritish uchun ilmiy yoki professional tayyorgarlikka nisbatan kompetensiya atamasi qoʻllaniladi. Chunonchi, talabalarda axloqiy kompetensiyalarni shakllantirish ularning egallangan bilim, koʻnikma va malakalarini oʻz shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida qoʻllay olishga yoʻnaltirib boradi. Natijada, talabalarda tashabbuskorlik, mustaqil fikr yuritish, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega boʻlish, zamonaviy texnologiyalaridan oqilona foydalana olish, mustaqil ravishda kasb-hunar tanlash va sogʻlom turmush tarzini tanlash kabi xususiyatlar shakllanib boradi.

Zamonaviy taʼlim jarayonida shakllanadigan pyedagogik kompetentlik quyidagi guruhlariga ajratib tasniflash mumkin:

- kasbiy kompetenyesiya;
- maxsus kompetensiya;
- maʼnaviy-axloqiy kompetensiya;
- tayanch kompetensiya va hokazo...

Kasbiy kompetensiya – muayyan mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur boʻlgan bilim, koʻnikma va malakalarning egallanishi hamda ularni amalda qoʻllay olishdir. Kasbiy kompetentlik alohida bilim va malakalarning egallanishini emas, balki har bir yoʻnalish boʻyicha integrativ bilimlar va harakatlarning oʻzlashtirilishini nazarda tutuvchi jarayondir. Shuningdek, kasbiy kompetensiya muayyan mutaxassislik boʻyicha bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi maʼlumotlarni oʻrganish, qayta ishlash va oʻz faoliyatida samarali qoʻllay bilishni taqozo etuvchi qobiliyatdir.

Maxsus kompetensiya – kasbiy kompetensiya negizida shakllanib, kasbiy-pedagogik faoliyatni mukammal tashkil etish, kasbiy-pedagogik vazifalarni oqilona hal etish, oʻquvchi yoki talabalar faoliyati natijalarini xolisona baholash, bilim, koʻnikma va malakalarni izchil rivojlantirib borishdir. Maxsus kompetensiya negizida psixologik, metodik, informasion, kreativ, innovatsion va kommunikativ kompetentlik kabi sifatlar ham shakllanib boradi.

Maʼnaviy-axloqiy kompetentlik - talabalarning yuksak tayyorgarlik darajasi,

malakasi, madaniy va ma'naviy-axloqiy saviyasi, umuminsoniy va milliy qadriyatlarni o'zining faoliyatida aks ettirishini ta'minlovchi qobiliyatdir. Umummadaniy kompetensiya talabalarning jamiyatda o'rnatilgan odob-axloq qoidalariga rioya qilishi, o'z-o'zini rivojlantirish, o'zining his tuyg'ularini boshqara olishi, bilim olish, o'qish va o'rganishni takomillashtirib borishiga ko'maklashuvchi jarayondir.

Axloqiy kompetensiya mezonlarining muhim tarkibiy qismlaridan yana biri adolatparvarlikdir. Adolatparvarlik asosan shaxsning muayyan jamiyat yoki davlatga ko'rsatgan huquqiy-axloqiy me'yorlar asosidagi ijobiy, insonparvarona ta'sirini ifodalovchi jarayondir. Adolatparvarlik adolat tushunchasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, jamiyatdagi shaxs yoki ijtimoiy guruhlarining huquqiy-axloqiy farovonligi aynan adolatga tayangan holda ta'minlanadi va bir me'yorga keltiriladi.

Axloqiy kompetensiyalar talaba-yoshlarda shakllantirib borilar ekan, ularda mustaqil dunyoqarashning shakllanishi, so'z va amal birligining ta'minlashi, nafaqat shaxsiy, balki jamiyat manfaati uchun ham qayg'urish xislatlarining shakllanishiga olib keladi. Talabalarda shakllangan muayyan axloqiy tafakkur, axloqiy fazilat, axloqiy munosabat va axloqiy harakatlar kabi axloqiy kompetensiyalar jamlanmasi sifatida shakllanib ularning komillik tomon intilishi, ya'ni komil inson bo'lishiga xizmat qiladi.

Bugungi rivojlanib borayotgan jamiyatda ta'lim tizimining barcha bosqichlarida yosh avlod tarbiyasiga alohida e'tibor berish masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Shunday ekan, zamonaviy yoshlarga ona Vatanni madh etmoq shiori ostida inson uchun Vatandan buyukroq boylik yo'qligi, ona Vatan inson yashaydigan madaniyat, ma'naviyat, adabiyot, san'at, ilm-fan o'chog'i ekanligi, hadislarida keltirilganidek, "Vatanni sevmoq iymondan" ekanligini chuqur anglatmoq professional pedagoglarning muhim vazifalaridan biriga aylanmoqda. Zero, ona Vatan bu bepoyon dalalar, shu yurt farzandlari, ularning hayoti, turmush tarzi, iymon-e'tiqodi, urf-odat va ming yillik ananalari-yu udumlari, o'sha xalq qo'li bilan bunyod etilgan obidalar, ajdodlarning boy moddiy va ma'naviy merosi, tili, tarixi va davlat

ramzlaridir. Shunday ekan, bugungi zamonaviy yoshlarga chuqur nazariy va amaliy bilimlarni berish bilan birga muhim kasbiy malaka va ko'nikmalarni ham hosil qilish, ijtimoiy hayotdagi barcha voqea-hodisalarga to'g'ri munosabatda bo'lishni o'rgatish, qolaversa, Vatanni sevis, ajdodlari yaratgan bebaho ma'naviy merosni egallash, asrab-avaylab boyitish va o'z yurtini zamonaviy taraqqiyot sari olib chiqishga intilish ruhida tarbiyalash bugungi kunning ma'naviy-axloqiy talablaridan biridir. Zero, ma'naviy-axloqiy dunyoqarashi puxta shakllangan avlod ma'naviy-axloqiy bilim, ma'naviy-axloqiy tafakkur, ma'naviy-axloqiy his-tuyg'u, ma'naviy-axloqiy idrok fazilatlarini tushunishishi bilan birga, ma'naviy idrok va axloqiy irodani o'zida shakllantirib o'z bilimi va malakasi bilan o'z shaxsiy hayotini takomillashtirib boradi.

Ijtimoiy kompetentlilik esa biror bir jamiyatda boshqa odamlarning qarashlarini hisobga olgan holda harakat qilish qobiliyati bo'lsa, ijtimoiy-madaniy kompetentlilik – umumbashariy odob-ahloq, madaniy o'ziga xoslik va xuquqiy bilimlarni qo'llagan holda o'zi va o'zgalar madaniyatiga muvofiq ravishda harakat qilishni o'zida namoyon etuvchi jarayondir [4. B. 182-188].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Ma'naviy-axloqiy kompetensiyalar kompetensiyaning eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u orqali Vatanga sadoqat, tadbirkorlik, irodalilik, mafkuraviy immunitet, mehr-oqibatlilik, mas'uliyatlilik, tolerantlik, huquqiy madaniyat, innovatsion fikrlash, mehnatsevarlik kabi fazilatlarni shakllantirilib boriladi.

Bugungi rivojlangan jamiyatda turli gadjetlar va ijtimoiy tarmoqlar faoliyatining kuchayib borayotganligi ayrim yoshlarda o'z oldiga ulkan maqsadlarni qo'yish, o'qish va izlanishga intilish, qolaversa, iroda, matonat va tirishqoqlik kabi harakatchanlik xususiyatlarining shakllanmasligiga yoki yetarli darajada rivojlanmasligiga olib kelmoqdaki, bundan ta'lim sifatiga ham zarar yetmoqda. Natijada bugungi yoshlarda Vatanga sadoqat, burch va mas'uliyat, tashabbuskorlik fazilatlarining shakllanishi, axloqiy tarbiyasidagi tafovutlar namoyon bo'lmoqda. Bu esa mustaqil hayotga kirib

kelayotgan bugungi yoshlarning hayotda o'z o'rnini topishida bir qator muammolarni yuzaga keltirmoqda. Shunday ekan, bugungi kunda asosiy e'tiborni yoshlarni tarbiyalashda ma'naviy-axloqiy tarbiya kompetensiyalarini shakllantirishga bermog'imiz lozim.

Axloqiy kompetensiya mezonlarining muhim tarkibiy qismlaridan biri vatanparvarlikdir. Vatanparvarlik so'zining negizini ona Vatanga bo'lgan muhabbat tashkil etadi. Vatan so'zi etimologik jihatdan arab tilidan olingan bo'lib, "kindik qoni to'kilgan joy, yurt" ma'nosini anglatadi. Vatan ona kabi yagona, muqaddas. Vatan oldidagi qarzдорlik tuyg'usi, mas'uliyati har bir yetuk insonga xos xususiyatdir. Vatanni sevishtirishda [namoyon](#) bo'ladi [5.].

Tayanch kompetensiyalar sifatida kommunikativ kompetensiya, axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi, o'zini o'zi rivojlantirish kompetensiyasi, ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi, milliy va umummadaniy kompetensiyalar shular jumlasidandir.

Tayanch kompetensiyalar negizidagi kommunikativ kompetensiya alohida ahamiyatga ega bo'lib, unda shaxsning jamiyatda o'zaro muloqotga kirishishi uchun muayyan tilni mukammal o'zlashtirishi, muloqotda samarali foydalana olishi, o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda aniq va tushunarli bayon eta olishi, savollarni mantiqan to'g'ri yo'naltira olishi va javob berishi, o'zaro muloqotda muomala madaniyatiga amal qilishi, o'z pozitsiyasiga ega bo'lishi, turli ziddiyatli vaziyatlarda o'zini nazorat qila bilishi, muammo va kelishmovchiliklarni hal etishda zarur, konstruktiv qarorlarni qabul qila olishi tushuniladi.

Tayanch kompetensiyalar negizidagi axborot bilan ishlash kompetensiyasida esa mavjud axborot manbalaridan, aniqrog'i ijtimoiy tarmoq, internet manbalarida, ommaviy axborot vositalari, telefon, kompyuter va elektron pochta orqali oqilona foydalana olish qobiliyatlari tushuniladi. Zero, bugungi axborot xurujlari zamonida talabalarning media vositalardan zarur bo'lgan axborotlarni izlab topa olishi, uni saralab, qayta ishlashi, tahlil qilishi, o'z xavfsizligini ta'minlagan holda foydalanish madaniyatga rioya qilishi murakkab tahliliy jarayondir.

Tayanch kompetensiyalar negizidagi shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasi esa, kishining doimiy ravishda o'z-o'zini rivojlantirishga intilishi, ham jismoniy va ham ma'naviy-ruhiy va intellektual kamolotga intilishi, o'z bilim va tajribalarini muntazam rivojlantirib borishi, o'zini nazorat qila olishi, halollik, to'g'rilik kabi chin insoniylik sifatlarini o'zida mujassamlashtira olishi qobilayatlari tushuniladi.

Tayanch kompetensiyalar negizidagi ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi talabalarda jamiyatda bo'layotgan voqea, hodisa va ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga daxldorlikni hisssini shakllantiruvchi, faol fuqarolik pozitsiyasi va burchini bilishi, unga rioya qilishi, mehnat va fuqarolik munosabatlarida umuminsoniy va huquqiy madaniyatga ega bo'lishi, jamiyat va oilasi manfaatlari uchun xizmat qilishi kabi qobilayatlarning shakllanishi tushuniladi.

Vatanga sadoqatli, barcha insonlarga birdek mehr-oqibatli bo'lish, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga sodiq qolish, sog'lom turmush tarziga amal qilish, umumbashariy ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlar, urf odatlar, marosimlar, milliy-madaniy an'analarga hurmat bilan munosabatda bo'lish, o'zgalarga nisbatan mehr-muruvvat, saxiylik qilish, diniy e'tiqodi, milliy va etnik kelib chiqishidan qat'i nazar barchani hurmat qilish, o'zining tarixiy, ma'naviy va madaniy merosini asrab avaylash, eng asosiysi esa jamiyatda o'rnatilgan odob-axloq qoidalari me'yorlariga qat'iy rioya qilish axloqiy kompetensiyaning tarkibiy qismlaridandir. Zero, tadqiqotlarda ta'kidlanganidek, xalqlar, tillar va madaniyatlarning bir-biriga aralashuvi mislsiz keng quloch yoygan bugungi zamonda o'zga madaniyatlarga nisbatan bag'rikenglikni ta'minlash, ularga nisbatan qiziqish va hurmat uyg'otish ta'minlash, yuzaga keladigan muammolarning ijobiy yechimini topish eng asosiy umuminsoniy tamoyillardan biridir [6. B. 47].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Xulosa qilib aytganda, oliy ta'lim muassasalarida kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan har qanday fan yoki ta'lim talabalarida egallangan bilim, ko'nikma va malakalarini o'z faoliyatlarida amaliy qo'llay

olishga yo‘naltiruvchi ta’limga aylanib boradi. Natijada, talabalarda yuqorida qayd etilgan barcha zaruriy kompetensiyalar bilan birga, muayyan fanini o‘zlashtirish jarayonida mazkur fan mazmunidan kelib chiqib xususiy kompetensiyalar ham shakllantirib boriladi. Aynan shuning uchun, yurtimizda ta’lim mazmunining izchilligini ta’minlash maqsadida ham tayanch kompetensiyalar hamda har bir o‘quv fani mazmunidan kelib chiqqan holda ta’lim tizimining barcha bosqichlariga taqsimlanib singdirilgan.

Bugungi rivojlanish ta’lim tizimida innovatsion g‘oyalarni amalga oshirish uchun eng avvalo pedagogning kasbiy salohiyati va tafakkurida tubdan o‘zgartirishlarni amalga oshirishni taqozo etmoqdaki, bunda pedagog zamonaviy darsliklardagi bilimlar bilan birga talabalarga axloqiy kompetensiyaga oid bilimlarning ham yetkazib beruvchisiga aylanib bormoqda. Chunki, axloqiy tarbiyasi mukammal shaxsni faqatgina ijtimoiy-axloqiy kompetentlikka ega bo‘lgan pedagoggina tayyorlay oladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI/ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Omanov P.X. Xorijiy tillarni o‘qitishda talabalar ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini

rivojlantirish (autentik videomateriallar asosida). Monografiya. –Toshkent, 2023. 107 b.

2. Raxmonov S.M. Jaloliddin Rumiy ilmiy merosining pedagogik-tarbiyaviy ahamiyati. (Masnaviyi ma’naviy misolida) Monografiya. – Samarqand: «Samarqand davlat chet tillar instituti» nashriyoti, 2023. – 150 b.

3. Р.П.Мильруд // Научный диалог, № 2 (14): Педагогика. М.: – 2013.

4. Д.Ф.Ильсов. Формирование профессиональной компетентности будущего педагога в условиях творческой активности студентов: Сборник научных трудов и материалов конференции «Формирование профессиональной компетентности учителя начальных классов». – Самара: ГП «Перспектива»; ООО «Офорт», 2003 - Ч. 2.

5. Qomus.info. Onlayn ensiklopediya. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-v/vatan-uz/>

6. Хуторской А.В. Технология проектирования ключевых и предметных компетенций // Интернет-журнал “Эйдос”. - 2005. - 12 декабря. /journal/2005/1212.

XITOIY BUDDAVIYILIGI DINIY-FALSAFIY TA'LIMOTI SHAKLLANISHINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Mamatqulova Nilufar Xusanovna, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti mustaqil tadqiqotchisi

CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF THE RELIGIOUS PHILOSOPHICAL DOCTRINE OF CHINESE BUDDHISM

Mamatkulova Nilufar Husanovna, independent researcher of Tashkent State University of Oriental Studies

Annotatsiya: Mazkur maqolada Buddaviylik ta'limoti va uning Xitoyga kirib kelish sabablari, omillari ko'rsatib berilgan. Buddaviylik kosmologiyasi va Xitoy an'anaviy kosmologiyasining qiyosiy tahlili amalga oshirilgan. Qiyosiy tahlil buddaviylik ta'limoti hamda Xitoy tafakkuridagi ontologik qarashlar asosida amalga oshirilgan. Shuningdek, tadqiqotda Xitoy Buddaviyligi ta'limoti shakllanishining o'ziga xos xususiyatlari muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: Buddaviylik, Dxarma, Markaziy Osiyo, Buyuk ipak yo'li, kosmologiyasi, karma, sansara, Xitoy kosmologiyasi, naturalizm, Bodxi (uyg'onish, nurlanish), dao (yo'l, oliy haqiqat), nirvana, – u vey (faoliyatsizlik).

Abstract: This article shows the reasons and factors of Buddhism and its entry into China. A comparative analysis of Buddhist cosmology and traditional Chinese cosmology was carried out. The comparative analysis was carried out on the basis of Buddhist teachings and ontological views of Chinese thought. Also, the study discussed the specific features of the formation of Chinese Buddhism.

Key words: Buddhism, Dharma, Central Asia, Great Silk Road, cosmology, karma, samsara, Chinese cosmology, naturalism, Bodhi (awakening, enlightenment), dao (path, supreme truth), nirvana, – u wei (inactivity).

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Buddaviylik Xitoyga milodiy I asrda kirib kela boshladi. Dxarma Buddaning Samoning Markaziy Davlatiga kirib kelishiga bag'ishlangan afsona bor. Milodiy 56-yilda xan sulolasidan bo'lgan imperator Min-dining tushiga oltin rang nur taratayotgan bir avliyo kiribdi. Tongda imperator o'zining donish-mand amaldorlarini yig'ib, ulardan bu avliyoning kimligini izohlashni so'rabdi. Hamma tushning ta'birini bilmay turgan vaqtda, bir donishmand shunday debdi: "Kamina qulingiz G'arbda ilohiy zot (shen) borligini eshitganman, uning ismi Buddha ekan. Aynan shu ilohiy zot tushingizga kirgan". Shunda imperator G'arbiy O'lkalarga (si yuy – Markaziy Osiyo) elchilarni jo'natibdi, elchi-lar bir qancha vaqtdan keyin oq otda buddaviylik matnlari va muqaddas tasvirlarini olib kelibdi. Ushbu otni esa ikki rohib Dxarmaratna va Kashya-pamatanga kuzatib kelgan ekan. Imperiya poytaxti – Loyan shahrida rohiblarga hurmat ko'rsatilibdi va tez orada bu yerda birinchi buddaviylik monastiri – Oq Ot monastiri qad ko'taribdi [1].

Albatta, yuqorida qayd qilingan hodisa afsona, uni aynan qabul qilmaslik kerak. Xitoyda ilk monastirlar (shu jumladan Loyanda ham) bir oz keyinroq – milodiy III asrdan avvalroq paydo bo'lganiga hech qanday shubha yo'q. Lekin ushbu afsona Xitoyga buddaviylikning kirib kelish vaqtini – milodiy I asrni to'g'ri ko'rsatgan. Bundan tashqari, mahalliy Chu podshohi In (Lyu In)ning maktubi matni saqlanib qolgan, ushbu maktub milodiy 65-yil yozilgan. Unda podshoh In buddaviylikning uch atamasi keltirilgan – upasaka (buddaviylik qavmi a'zosi), Buddha va shramana. Afsonada aks etgan yana bir muhim tarixiy hodisa – buddaviylikning Xitoyga Markaziy Osiyodan kirib kelishi hisoblanadi [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik tamoyillardan foydalanildi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Buddaviylikning Xitoyga tarqalishi murakkab tarixiy sharoit tufayligina ro'y berdi. Birinchidan, Aleksandr Makedonskiy istilolari natijasida o'sha vaqtda forsiyzabon aholi yashagan Markaziy Osiyo bilan Hindiston mintaqalari o'rtasida uzviy savdo aloqalari o'rnatilgan, buddaviylik esa, o'sha vaqtdan Markaziy Osiyo hududlariga tarqala boshlagan. Ikkinchidan, xan imperatori U-di (m.avv. 140-87-yillar) boshqaruvi vaqtida G'arbiy O'lkalarga istilochilik yurishlari uyushtirilgan va bu yerdagi ba'zi davlatlar xan imperiyasiga tobeligini tan olgan. Natijada, Xitoy va Markaziy Osiyo o'rtasida uzviy aloqalar o'rnatildi. Shu tarzda Xitoyni Markaziy Osiyo orqali (o'zi uchun foydali vositachilik vazifalarini bajargan) O'rta Yer dengizining sharqiy sohillari bilan bir tomondan va Hindiston bilan boshqa tomondan bog'lagan mashhur Buyuk Ipak yo'li shakllandi. Savdogarlarning karvonlari doimiy ravishda Xan imperiyasi poytaxtidan Farg'onaga, Xo'tanga va So'g'dga tomon yo'l olishgan, yo'lda esa, ularga qarama-qarshi tomondan Xitoyga savdogar karvonlari kelar edi. Buyuk Ipak yo'lida mahsulotlar bilan birga g'oyalar ham olib kelinar edi, bu bilan avvaldan mavjud bo'lgan ibora – "Savdo – taraqqiyot dvigateli" iborasi isbotlangan.

Bir necha asrlar mobaynida Xitoyda buddaviylikdan ta'lim va targ'ibotni hind rohiblari emas, balki Xo'tan yoki So'g'd rohiblari olib borishgan (ko'plab Parfiya va Baqtriyadan chiqqan rohiblar) va bu holat, shubhasiz, Xitoyda shakllanayotgan buddaviylik an'analarning xarakteriga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Xitoyda shakllangan buddaviylikning ilk markazlari aynan Buyuk Ipak yo'li tugagan shaharlar bilan mos keladi. Avvalo bu poytaxt – Loyan shahri va Penchen shaharlaridir [3].

Buddaviylikning Xitoyga kirib kelishining boshqa yo'li ham bo'lib, u ham savdo yo'llari bilan bog'liq. Bu yo'l Shimoliy Vetnamdan (u vaqtda xitoyning Szochji yoki Szyaochjou muzofotlari) Xitoyning hozirgi Guandun muzofoti orqali shimolga tomon davom etar edi. Bu muhim savdo yo'li Janubiy Xitoyni XV asrgacha zamonaviy Janubiy Vetnam hududida joylashgan hinduiylarning Tampa davlati bilan, shuningdek, Hindiston va janubiy dengizlarning boshqa davlatlari bilan bog'lagan. Bu yo'ldan ham Xitoyga Markaziy Osiyolik rohiblarning kelganligi juda ham qiziqarli fakt hisoblanadi. Xitoyning janubida III asr ikkinchi yarmida kelib chiqishi so'g'dlik rohib Kan Senxuey buddaviylik targ'iboti bilan shug'ullangan, u ham Xitoyga janubiy yo'l orqali kirib kelgan [4].

Buddaviylik ilk marta Xitoyning shimoliy-g'arbiy va janubiy hududlarida tarqalgan, mamlakatning sharqiy va markaziy qismiga buddaviylikning tarqalishi keyinroq ro'y beradi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

III asrgacha Xitoyda xitoylik rohiblar va buddaviylik monastirlari bo'lmaganligi diqqatga sazovordir. Buddaviylik xitoyliklar uchun kam tushuniladigan ekzotik ta'limot sifatida, aksariyat holatlarda esa, daosizmning bir yo'nalishi sifatida namoyon bo'lar edi. Bu holatni quyidagi tarixiy fakt bilan isbotlash mumkin: imperator Xuan-di 165-yilda dasosizmning asoschisi Laotszi sharafiga va Buddaga bag'ishlab qurbonlik keltiradi. Buddha sharafiga qurbonlik keltirilishining o'zi o'sha vaqtda xitoyliklarning buddaviylikni naqadar sayoz tushunganliklaridan dalolat beradi. Milodiy uchinchi asr – Xitoyda Buddaviylik tarixining burilish asri hisoblanadi. Aynan ushbu asr mobaynida buddaviylikning Dunyoning Markaziy davlatidagi taqdiri hal bo'ldi.

Xitoyda buddaviylikning tarqalishida davlatning ahamiyati deyarli o'rni bo'lmadi. Faqat

Tibet bundan mustasno. Muayyan vaqtgacha hokimiyat vakillari buddaviylikka ahamiyat berishmadi. Buddaviylik matnlarini xitoy tiliga tarjima qilishda ham muayyan tizim yoki reja mavjud bo'lmagan. Har bir rohib o'z ixtiyorida mavjud matnlar bilan ish olib borganligi uchun dastlabki xitoylik buddaviylar o'zlarining Buddaviylik haqidagi qarashlarini turli qismlardan iborat tarjimalar asosida shakllantirishgan. Buddaviylik matnlarini xitoy tiliga muntazam ravishda tizimli tarjima qilish ishlarini faqat II asr oxirida kuzatamiz. Bu tarjimaning kelib chiqishi Parfiyalik bo'lgan, An Shigao – xitoycha ism bilan mashhur bo'lgan rohib amalga oshirgan. An Shigao buddaviylikni 148-172-yillar oralig'ida mamlakatning markaziy qismida targ'ib qilganligi ma'lum [5]. An Shigao Parfiya shohining qarindoshi bo'lgan ekan. U xitoy tiliga qirqdan ortiq turli buddaviylik matnlarini tarjima qilgan, uning tarjima qilgan matnlari, asosan, buddaviylikning xinayana yo'nalishiga mansub bo'lgan. Bundan tashqari II asr oxirida Loyan shahrida buddaviylik tarjimalari ustidan o'ndan ortiq ajnabiy rohiblar faoliyat olib borishgan.

Tarjima muammosi Xitoyda buddaviylik an'alarining xususiyatlarini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Xitoy tili ham, tibet tili ham sanskritdan juda katta farqlarga ega. Lekin xitoy iyeroglif yozuvlari so'zning talaffuz ohangini anglatmasdan, uning mohiyatini anglatishi tarjimonlarning ishida favqulodda murakkab holatlarni keltirib chiqargan. Bundan tashqari, xitoy madaniyati o'zining ikki ming yillik tarixi mobaynida daosizm va konfutsiylik kabi ta'limotlar vositasida barcha munosabatlarda buddaviylikdan farqli bo'lgan falsafiy atamashunoslikning murakkab tizimini ishlab chiqqan edi [6].

Dastlab tarjimonlar buddaviylik diniy doktrinasi tushunchalarini an'anaviy xitoy falsafasi tushunchalari yordamida izohlashga harakat qilishdi. Masalan: Bodxi (uyg'onish, nurlanish) tushunchasini – dao (yo'l, oliy haqiqat) tushunchasi bilan, nirvana tushunchasini – u vey (faoliyatsizlik) tushunchalari orqali izohlashgan. Lekin bunday tarjima atamalarining dastlabki ma'nolarini o'zgartirgan, yolg'on aloqadorlik o'rnatgan, buddaviylik ta'limotining mohiyatini mos ravishda ochib bera olmagan. Shuning uchun Xitoyda dastlabki buddaviylik tafakkuri kuchli tarzda

xitoylashtirilganligi bilan ajralib turadi va aniqroq tavsiflaydigan bo'lsak, kuchli tarzda daoslashtirilgan ko'rinishga ega bo'lgan. Bunday xitoylashtirishni buddaviylik matnlarining ilk tarjimalarining nomlaridan yaqqol sezish mumkin. "Ashtasaxasrika prajnya-paramita sutra"ning (prajiya-paramit sutrasining Xitoyda tarjima qilinishi II asrning oxirida boshlangan) III asrdagi tarjimalaridan birida ushbu sutra xitoycha, "Dao sin szin", ya'ni "Dao yo'lini amalga oshirishning qonuni" deb nomlangan. Buddaviylikning Xitoyga tarqalishining ilk bosqichlarida tizimli falsafiy matnlar (shastrlar) tarjima qilinmagan, balki faqat sutralargina, ular ham yaxshi ishlab chiqilgan tizimli va ketma-ketlikda emas, balki tartibsiz ravishda tarjima qilingan. Oqibatda, Xitoydagi ilk buddaviylik an'analari hind buddaviyligi ta'limotlaridan sezilarli darajada farq qilgan. Shu o'rinda boshqa bir jihatga ham e'tibor berish lozim, ya'ni Xitoyda buddaviylik an'analari tarqalayotgan dastlabki davrda Hindistonda Buddaviylik ta'limotining shakllanish jarayoni endigina yakunlanish fazasiga kirgan edi. Lekin, bu holatda tibetliklar qanday qilib buddaviylikning maxayana yo'nalishini shakllangan tizim shaklida qabul qilganligi diqqatga sazovordir [7].

Kumarajivaning sa'yi harakatlari bilan buddaviylik matnlarini xitoy tiliga tarjima qilishda ulkan yutuqlarga erishildi. Kumarajiva tarjima ishlari bilan 401-413 yillar oralig'ida shug'ullangan. Kumaradiva tarjima jarayonida "mohiyatlarni tanlash" (ge i) tamoyilini ilgari surdi. Unga ko'ra, an'anaviy xitoy falsafasining tushunchalaridan foydalanish cheklandi, hind atamasiga etimologik va semantik tamoyillar asosida mos keluvchi maxsus so'zlar yordamida yangi so'zlar (neologizmlar) yaratildi. Masalan, *fan byan* (fan – usul, byan – qulay, oddiy, mos keluvchi) so'zi – *upaya* so'zining tarjimasi, *lun xuey* (lun – g'ildirak, xuey – aylanish, aylana) so'zi – *sansara* so'zining tarjimasi, *fan nao* (fan – og'ir yuk, zerikarli, nao – miya) so'zi – *klesha* so'zining tarjimasi sifatida keltirildi. Ba'zi holatlarda esa, hindcha atamalarining tarnskripsiya bilan foydalanildi (*bodxi* – puti, *nirvana* – nepan, *samadxi* – sanmey, *bodxisattva* – putisado, yoki qisqartirilgan pusa, *prajya-paramita* – bajo bolomi yoki bojo bolomido). Lekin, uumumiy jihatni

oladigan bo'lsak, atamalarning tarjimasiga katta ahamiyat berildi [8].

Kumarajiva bir qator fundamental falsafiy traktatlarni birinchi bo'lib xitoy tiliga tarjima qildi, jumladan, uning tomonidan tarjima qilingan *madhyamaka (shunyavada)* maktabining falsafiy traktati Xitoyda buddaviylik rivojlanishining yangi yo'nalishiga asos soldi [9].

Kumarajiva tomonidan ishlab chiqilgan tarjimonlik tamoyillari keyinchalik uning ko'psonli izdoshlarining – Bodxiruchi, Pramartxi, Dxarmagupti va boshqalarning asarlarida keng qo'llanildi va yanada rivojlantirildi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ /CONCLUSION)

VII asr o'rtalarida mashhur sayyoh, mutafakkir va tarjimon Syuan-szan yangi tarjimonlik islohotini o'tkazdi. Syuan-szan yigirma yil davomida Hindistonda bo'ldi. U bu vaqtning aksariyat qismini mashhur monastir-universitet Nalandda o'tkazdi. Syuan-szan bu yerda sanskrit tilini o'zlashtirdi va mukammal o'rgandi, keyinchalik hatto sanskrit tilida braxmanlar bilan bahslarda ham ishtirok etdi.

Xitoyga qaytgach, Syuan-szan imperator Tay-szun tomonidan yaxshi kutib olindi va imperator unga vazirlik lavozimini taklif qilgan. Syuan-szan imperator topshirig'iga binoan daos falsafiy ta'limotining mashhur asari "Dao-De szin" (Yo'l va oliyhimmatlik qonuni)ni sanskrit tiliga tarjima qildi. Syuan-szan tarjima qilishning mukammal tizimini taklif qildi. Bu vaqtga kelib Xitoy buddaviylik an'analari va aqidalari

matnlarining to'plami (Tripitaka) shakllanib bo'lgan edi. Shuning uchun Xitoy buddaviylik maktablarining aksariyat qismi Kumarajiva va uning izdoshlari tarjima qilgan matnlarni asosiy aqidalar to'plami sifatida tan olishgan. Syuan-szaning tarjimonlik jasorati va uning xitoycha buddaviylikni hindcha namunada to'g'irlashga intilishi e'tiborsiz qoldirildi, xitoy buddaviylik an'analari unga ehtiyoj sezmad.

Adabiyotlar ro'yxati

(Использованная литература / References)

1. Чжунго Фоцзяо Ши (Хитой Буддавийлиги тарихи). Т. 1. Пекин, 1982. – Р.38.
2. Чжунго Фоцзяо Ши (Хитой Буддавийлиги тарихи). Т. 1. Пекин, 1982. – Р.41.
3. Zürcher, Erik. Buddhism in China: collected papers of Erik Zürcher. Edited by Jonathan Silk. Leiden: Brill, 2013. – P.27.
4. Буддизм: история и культура: Сб. ст. / Отв. ред. Ветроградова В.В. - М.: Наука, 1989. – С.98.
5. Буддизм: история и культура: Сб. ст. / Отв. ред. Ветроградова В.В. - М.: Наука, 1989. – С.100.
6. Zürcher E. The Buddhist Conquest of China. Vol. 1 - 2, Leiden, 1959.– P.36.
7. Zürcher, Erik. Buddhism in China: collected papers of Erik Zürcher. Edited by Jonathan Silk. Leiden: Brill, 2013. – P.58.
8. Чжунго фоцзяо ши (Хитой Буддавийлиги тарихи). Т. 1. Пекин, 1982. – Р.57.
Чжунго фоцзяо ши (Хитой Буддавийлиги тарихи). Т. 1. Пекин, 1982. – Р.61.

TURIZM SOHASIGA OID TERMINLARNI SHAKLLANISH TARIXI VA RIVOJLANTIRISH TENDENSIYALARI

Nishanova Xafiza Vafokulovna

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti tadqiqotchisi

hanifa_81@mail.ru

HISTORY OF THE FORMATION OF TERMS RELATING TO THE FIELD OF TOURISM AND DEVELOPMENT TENDENCIES

Nishanova Khafiza Vafokulovna

Researcher of Uzbekistan State University of World Languages

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТЕРМИНОВ СВЯЗАННЫХ С ТУРИЗМОМ

Нишанова Хафиза Вафокуловна

научный сотрудник Узбекского государственного университета мировых языков

Annotatsiya: Mazkur maqolada turizm sohasiga oid terminlarni shakllanish tarixi va rivojlantirish tendensiyalari masalasi yoritilgan. Turizm bugungi kunda dunyo mamlakatlari va hududlarini qamrab olgan yo'nalishdir. Turizmning rivojlanish tarixi bir necha asrlarga borib taqaladi. Turizm sohasiga oid terminlarning to'g'ri yetkazib berilishi soha taraqqiyotida alohida o'rin egallaydi.

Kalit so'zlar: turizm, sayyoh, metodologik, leksik, dastur, tourism police, lingvistik.

Abstract: This article describes the history of the formation of terms related to tourism and the development trends. Today, tourism is a direction that covers the countries and regions of the world. The history of the development of tourism goes back several centuries. The correct delivery of terms related to the field of tourism occupies a special place in the development of the field.

Key words: tourism, tourist, methodological, lexical, program, tourism police, linguistic

Аннотация: В данной статье отражена история формирования и тенденции развития терминов, связанных с туризмом. Сегодня туризм – это направление, охватывающее страны и регионы мира. История развития туризма насчитывает несколько столетий. Правильная интерпретация терминов, связанных со сферой туризма, занимает особое место в развитии данной сферы.

Ключевые слова: туризм, турист, методический, лексический, программа, полиция туризма, лингвистик.

KIRISH / ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION

Zamonaviy taraqqiyot, xalqaro aloqalarning rivojlanishi hamda axborotlar almashinuvi, mamlakatlararo aloqa va transport kommunikatsiyalarining rivojlanib, xalqaro logistikaning yo'lga qo'yilishi bugungi kunda turizmning barqaror rivojlantirilib borishiga keng imkoniyatlarni yaratib bermoqda. Xususan, mamlakatlararo sayohat qiluvchi sayyohlar ulushining keskin ortishi, turizm orqali kelib tushadigan sezilarli mablag'lar har bir mamlakat

iqtisodiyotiga salmoqli daromad manbai bo'lib qo'shilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Turizm bugungi kunda dunyo mamlakatlari va hududlarini qamrab olgan yo'nalish sifatida e'tirof etilmoqda. Xususan, xalqaro mehnat tashkiloti bugungi kunda xalqaro turizm bilan dunyoning mehnatga layoqatli aholisining 500 mingdan ziyod aholisi band

ekanligini e'tirof etmoqda [1]. Shunday ekan, xalqaro turizm dunyodagi eng barqaror va rivojlanishda bo'lgan tarmoqlardan biridir.

Dunyo davlatlariga tashrif buyuruvchi har bir sayyoh o'ziga xos xizmat turlari yoki ish o'rinlariga ehtiyojni keltirib chiqarishi bilan birga, mahalliy aholi bilan jonli aloqani o'rnatish hamda bir vaqtning o'zida qisqa muddatlarda o'sha mamlakatning tarixiy-me'moriy obidalarini va qadamlari to'g'risidagi ma'lumotlarni olishga intiladi. Natijada, sayyohga yaxshi tarjimon va sifatli yoki so'ngi rusumdagi gadjetlar orqali bevosita qo'llay olish mumkin bo'lgan axborot dasturlariga ehtiyoj seziladi. Axborot dasturlarini yaratishda muammoga deyarli duch kelinmaydi, biroq, sifatli tarjimaga erishish, xalqaro turizmni qolaversa, har bir sayyohni qoniqtiradigan darajada tarjimaga erishish yoki turizmga xos terminlarni mahalliy so'zlar bilan intensiv integrallashtirish har doim ham amalga oshirib bo'lmaydigan jarayondir. Aynan mana shu jihat bizning tadqiqot doiramizning qamrovini tashkil etib, turizmga oid terminlarni ingliz tilida o'qitishda axborot texnologiyasi orqali takomillashtirishning zamonaviy jihatlari ishlab chiqishni taqozo etadi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Dunyo ekspertlari tomonidan turizm sohasining istiqboli ijobiy baholanib borilayotgan bugungi kunda, uning nazariy-metodologik asoslarini ilmiy jihatdan tadqiq etish, "turizm" tushunchasining asl mohiyatini ilmiy asosda yoritib berish maqsadga muvofiqdir. Zero, tadqiqotlarda ta'kidlanganidek, turizm bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlarning ko'lami qanchalik ko'p bo'lsa, unga beriladigan ta'riflar salmog'i ham shunchalik ko'p bo'ladi [2. B. 21].

Yurtimizda turizmni rivojlantirishga berilayotgan e'tibor nafaqat turizm sohasini rivojlanishiga, balki shu sohaga oid lingvistik, leksikografik muammolarni hal etilishiga qaratilgan bo'lib, bu borada bir qator ilmiy loyihalar hamda ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilib kelinmoqda. Shuningdek, turizmga oid terminlarning xususiyatlariga va ularning metodologik talqinlariga oid ilmiy izlanishlar davom ettirilmoqda.

Turizmning rivojlanish tarixi bir necha asrlarga borib taqaladi. Dastlab, o'rta asrlardan boshlab rivojlangan yoki mashhur shaharlarga yakka sayyohlik safarlari tashkil etilib, ushbu shaharlar aholisi va urf-odatlarini bo'yicha ma'lumot to'planib dunyo xalqlariga taqdim etilgan bo'lsa keyinchalik, ana shu ma'lumotlar asosida sayohat qiluvchilarning qiziqishi va soni ortib borishi natijasida xalqaro turizm vujudga kelgan. Masalan, yurtimiz tarixida dastlab Marko Polo keyinchalik, Amir Temur saltanatiga qiziqishi orqali Ispaniyalik sayyoh Rui Gonzalez de Klavixoning sayohatlarini bunga misol keltirish mumkin [3. B. 75]. Biroq ilmiy tadqiqotlarda turizmning rivojlanishi XX asrning boshlariga to'g'ri kelishi va ommaviy hodisa sifatida rivojlanishi qayd etiladi.

Ilmiy adabiyotlarda "turizm" atamasi bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yuruvchi, muayyan joyda vaqtinchalik to'xtab o'tuvchi ma'nolarida keltirilib, ilk marotaba 1937-yilda Millatlar Ligasi kengashida tilga olingan [4]. Keyinchalik turizmga bag'ishlangan xalqaro anjumanlarda mazkur atamaning lug'aviy ma'nosi kengayib borib, turizm – boshqa mamlakatlarga tashrif buyuruvchilarning faoliyatiga tegishli tushuncha sifatida e'tirof etila boshlandi [5. B. 167].

Turizm terminologiyasi haqida so'z borar ekan, shuni aytib o'tish lozimki, undagi aksariyat atamalar zamon talabiga monand ravishda o'zlashtirilgan atamalar sifatida ilmiy tadqiqot doirasiga olingan. Shunday atamalardan keng qo'llanilayotgani "tourism police" ya'ni "turizm politsiyasi" bo'lib, turizmga o'ziga xos atamalarning milliy atamalarga moslashuviga va integratsiyalashuviga olib kelmoqda.

Bugungi kunda, turizmning yurtimiz barcha hududlaridagi faoliyati va muvaffaqiyati uning barqaror rivojlanib borishini ko'rsatib, turizmga xizmatlarni takomillashtirish uchun bevosita har bir sayyohga qulay servis xizmatlarini tashkil etish, shuningdek, me'moriy obidalar va sayyohlar tashrif buyuradigan shaharlarda o'ziga xos turizm atamalarini o'zida mujassamlashtirgan texnologik dasturlarni ishlab chiqish ushbu sohaning rivojlanishiga zamin yaratadi. Bunda asosiy e'tibor milliy an'analardan kelib chiqqan holda milliy liboslar, milliy taomlar va hududiy qadamlar yoki ko'chalarning nomlanishiga

qaratilib ularning ingliz tilidagi muqobil atamasi yoki tarjimasini o'zbek tilidan ingliz tiliga to'g'ri integratsiyalashtirish orqali turizmga oid atamalarni boyitib borish mumkin. Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish kerakki, turizmga oid atamalarining sayyohlar foydalanishi uchun qulay bo'lishi, ularning zamonaviy texnologiyalar va gadjetlarda maxsus dasturlar orqali oson topa olishi hamda lug'at ko'rinishida tizimli shakllantirilishi turizmni rivojlantirishning o'ziga xos yo'nalishi bo'lishi bilan birga tashrif buyuruvchi har bir sayyohga erkin va sifatli ma'lumotni olish imkonini beradi. Zero, dunyo madaniyatlari orasida betakror bo'lgan urf-odat va an'analarimiz, ularda qo'llaniladigan milliy va mahalliy terminologiyalarning o'zak ma'nolarining qadimgi forsiy va turkiy atamalar bilan qorishiq holda rivojlanib avloddan avlodga o'tib kelishi, turizmga oid yangicha terminlarning ingliz tiliga o'zlashtirilishi va dunyo miqiyosida jaranglashiga olib kelishi shubhasizdir.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Turizmga oid atamalarining metodik jihatdan tadqiq etilishida uning katta qismini aynan ingliz tili lekiskologiyasiga moslashtirilishi yoki o'zlashtirishiga alohida e'tibor qaratish lozim. Chunki, avvalo dunyo tili sifatida ingliz tili e'tirof etilib, o'zlashma so'zlarsiz sof tilning o'zi bo'lmaganidek, turli millat va elatlarning tadrijiy rivojlanish jarayonida ma'lum sabablarga ko'ra boshqa etnik guruhlardan so'zlar va atamalarining kirib kelishini shakllantirgan. Shuning uchun, turizmga oid atamalarining ayrimlari muayyan sayyohlikga oid atamalardan, ayrimlari esa ba'zi xorijiy atamalarining bevosita so'zma-so'z tarjimasi orqali o'zlashtirilganligi tadqiqotlarda keltirilgan.

Turizmga oid terminlarni o'qitishda sayyohlikga tegishli bo'lgan atamalarining aksariyati tarjima qilinmagan holatda ham tushunarli bo'lsa, ayrimlari milliy etnik xarakter kasb etganligi yoki qadimiy tarixiy ahamiyatga molikligi sabab ingliz tiliga tarjima qilishda birmuncha murakkabliklarni ham keltirib chiqarishi ayni haqiqatdir. Xususan, o'zbek milliy taomi yoki liboslaridagi ayrim leksemalarni tarjimasini ishlab chiqish bilan tushunarli bo'lsada ayrimlarining mohiyati, qo'llanilish sabablari yoki tarkibiga ham izoh berishni taqozo etadi. Masalan,

palov yoki *registon* kabi so'zlar tushunarli bo'lsada, *somsa*, *so'ri*, *piyola* kabi so'zlarning asl mohiyatini tushuntirib berish va tarkibiy mohiyatini sayyohga to'g'ri anglatish yurtimizga bo'lgan qiziqishni yanada orttiradi. Turizmga oid atamalar tarjimasidagi aynan mana shu metodologik jihatlariga e'tibor qaratish turizm sohasiga oid terminlarni shakllantirishda asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi.

Barcha sohalarida mutaxassislikning ahamiyati katta bo'lganligi sababli, turizmga o'z yo'nalishi va mutaxassis tarjimoni bo'lishi lozim. Aynan turizm sohasiga oid terminlarni shakllantirishda atamalarining turizm kontentiga mos bo'lishi va ingliz tiliga o'girishda xatolarga yo'l qo'ymaslik bevosita tarjimonning nomutaxassis bo'lishi yoki tarjimaning nomutaxassis bo'lgan soha vakili qo'lida tarjima qilinganligiga bog'liqdir.

Turizm sohasiga oid terminlarni shakllantirishda turizmning maxsus yo'nalishi (tili) bilan shug'ullanish bir qator murakkabliklarga ham olib keladi. Masalan, muayyan mamlakat hududiga tashrif buyuruvchi sayyoh ushbu mamlakat yoki shaharning milliy urf odat va an'analari, yangi taom, qoida, libos va odatlariga duch keladi. Bunga qadar sayyoh tomonidan ilk taassurotlar internet tarmog'i, veb saytlar va turli reklamalar hamda turizmni targ'ib qiluvchi vositalar orqali olingan bo'ladi. Aynan ushbu vositalar orqali berilgan tarjimalardagi noto'g'ri tarjima va mulohazali jarayonlar joy nomlari yoki mlliy etnik unsurlar tarjimasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu esa ilmiy tadqiqot nuqtai nazaridan mulohazali jarayon bo'lib, atoqli otlar tarjimasi ma'lum ma'nodagi bahs-munozarali holatni yuzaga keltirsa, ba'zi nomlarning transformatsiya qilinishida metodologik qonuniyatga amal qilishni taqozo etadi, ya'ni muayyan joy yoki narsalar nomlarining tarjimasi yetarlicha samara bermaydi. Bunda esa eng muhim vazifa tarjimonning mahorati va sharhlay olish qobiliyatiga bog'liq bo'lib qoladi.

Metodologik nuqtai nazardan tarjimada funksional yondashuvga e'tibor qaratish, muayyan atamalarini saqlab qolgan holda tarjima qilish, matnning lingvistik, madaniy xususiyatlarini tarjima tili qolipiga moslashtirish, muayyan

tarjimani inglizzabon sayyohlarga tushunarli tarzda taqdim etish turizmga oid terminlarni eng muqobil tarjima vositalaridan biri sifatida e'tirof etiladi [5]. Chunki, aynan ushbu metodning funksional tahlili tarjimada matnning asliyatini va tarixiy-madaniy xususiyatlarini saqlab qolishga qaratilgandir.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/ CONCLUSION)

Xulosa qilib aytganda, sayohat insonlarning faol mehnat qilish bilan birga estetik zavq olishini anglatuvchi jarayondir. Sayohat insonga ruhiy xotirjamlik baxsh etar ekan, sayyohning turistik faoliyati ma'lum qiyinchiliklarsiz o'tsagina sayohat uyushtirilgan mamlakat to'g'risida ijobiy xulosalar va yorqin xotiralarni o'zida mujassamlashtiradi, o'z navbatida mazkur mamlakatning salohiyati dunyo bo'ylab tarqalishiga zamin yaratiladi. Bunda, sayyohlar uchun tashkil qilingan servis xizmatlari qatorida turizm sohasiga oid terminlarning to'g'ri yetkazib berilishi ham alohida o'rin egallaydi-ki bu tarjimondan yoki soha vakillaridan ulkan iqtidor va ilmiy metodologik jihatdan o'ziga xos ko'nikma va malakani talab etadi. Turizm sohasiga oid terminlarni tarjima qilish tarjimondan muayyan tilning milliy imkoniyatlariga suyanishni talab etadi hamda "oltin o'rtaliq" ya'ni neytral pozitsiyani saqlab turish orqali turizmga oid matnning tarjimasida muayyan tilning milliy

madaniy qonuniyati chegaralarini inobatga olgan holda imkon qadar ingliz tiliga tarjima qilish mutaxassisning professionalligidan dalolatdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Travel & Tourism Economic Impact 2015 World. <https://sete.gr/media/2614/150430-economic-impact-2015.pdf>
2. Yakubova N. Turizmga oid o'zlashgan terminlarning leksik-semantik xususiyatlari (ingliz, o'zbek va rus tillari misolida). Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent, 2023. – B. 59.
3. Rakhmonov S.M. Social and moral worldview of Amir Temur and Sufism. // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. – Philadelphia, USA. 2020. 03 (83) – P. 74-77.
4. Societe des Nations. «Journal Officiel», fevrier, 1937, p. 153-154.
5. Международные рекомендации по статистике туризма. - Нью-Йорк: ООН - 2010.
6. Yakhshieva Z. Ortiqova E. Babadjanova G. Khasanova K. The Versatility of Genres of Tourism discourse. International Journal of Psychosocial Rehabilitation. SCOPUS Index Journal. 2021. 5698-5700 P.

OLIY TA'LIMDA BAHOLASH MEZONLARI VA UNING XUSUSIYATLARI

Sodiqova Yulduz Furqatovna

Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil izlanuvchisi

EVALUATION CRITERIA AND ITS CHARACTERISTICS IN HIGHER EDUCATION

Sodikova Yulduz Furkatovna

Independent scientific candidate of the Samarkand State Institute of Foreign Languages

КРИТЕРИИ ОЦЕНИВАНИЯ И ЕГО ХАРАКТЕРИСТИКИ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Соди́кова Ю́лдуз Фу́ркатовна

независимый научный соискатель Самаркандского государственного института иностранных языков

Annotatsiya: Mazkur maqolada oliy ta'limda baholash mezonlari va uning xususiyatlari yoritilgan. Oliy ta'limning mazmun mohiyatini tubdan takomillashtirish o'sib kelayotgan yosh avlodni xalqaro standartlarga mos kadrlar bo'lib yetishishiga ko'maklashuvchi jarayondir. Oliy ta'limning talabi har tomonlama, raqobatbardosh va malakali kadrlarni tarbiyalash bo'lib, bunda baholash tizimining o'rni alohida ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: baholash mezonlari, innovatsion ta'lim, interaktiv yondashuv, kreativlik, kompetensiya.

Abstract: This article covers the assessment criteria and its features in higher education. The radical improvement of the essence of the content of higher education is a process that promotes the growing younger generation to become personnel in accordance with international standards. The requirement of higher education is the education of comprehensive, competitive and qualified values, in which the role of the assessment system is of particular importance.

Key words: evaluation criteria, innovative education, interactive approach, creativity, competence.

Аннотация: В данной статье описаны критерии оценивания и их особенности в высшем образовании. Коренное совершенствование содержания высшего образования - это процесс, способствующий воспитанию подрастающего поколения как кадрах, соответствующих международным стандартам. Требованием высшего образования является воспитание всесторонних, конкурентоспособных и квалифицированных кадров, при этом особое значение приобретает роль оценочной системы.

Ключевые слова: критерии оценки, инновационное обучение, интерактивный подход, креативность, компетентность.

KIRISH / ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION
Mamlakatimizda talabalarni xorijiy til ko'nikmalariga o'rgatishda, qolaversa, oliy ta'lim tizimida muqobil baholash mezonlarini ishlab chiqish va takomillashtirishga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Innovatsion ta'lim sharoitida oliy ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida

talabalarni xorijiy til ko'nikmalariga o'rgatish yoki xorijiy tillarni o'qitishni yanada takomillashtirish borasida bir qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, "Hozirgi ochiqlik siyosati, chet el investitsiyalari va yangi korxonalarning ortib borayotgani yoshlarimizni zamonaviy bilimlar va xorijiy tillarni o'rganishga undamoqda" [1].

Shunday ekan, bugungi Yangi O'zbekiston sharoitida talaba yoshlarda xorijiy tillarni o'rganish ko'nikmalarini shakllantirish davlat siyosati darajasidagi muhim vazifalardan biridir. Aynan ushbu vazifalarni amalga oshirishda esa zamonaviy pedagog kadrlarning kasbiy mahoratini oshirib borish hamda oliy ta'lim tizimida muqobil baholash mezonlarini ishlab chiqish va takomillashtirish davr talabiga aylanib bormoqda. Zero, bugungi rivojlangan jamiyatda xalqaro talablarga mos keladigan oliy ma'lumotli mutaxassis kadrlarni yetkazib berish dolzarb masalaga aylangan bo'lib, bunda pedagoglarda dastlab talabalarni xorijiy til ko'nikmalariga o'rgatishga bo'lgan qiziqishini rivojlantirib, keyin o'sha ko'nikmalarni shaffof va muqobil baholash mezonlarini ishlab chiqish orqali baholash kabi kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish talabi oliy ta'lim tizimidagi baholash mezonlarining asosini tashkil etmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕПАТРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida talabalarni xorijiy til ko'nikmalariga o'rgatishga oid bir qator samarali ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan bo'lsada, aynan talabalarni xorijiy til ko'nikmalariga o'rgatishda muqobil baholash mezonlarini ishlab chiqish va takomillashtirish metodikasiga asoslangan maxsus, kompleks ilmiy tadqiqot ishlari olib borish davr talabiga aylanib bormoqda.

Mamlakatimizda ta'lim sohasida, xususan, oliy ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, talabalarni o'qitishni zamonaviy bosqichga olib chiqish, qolaversa, innovatsion ta'limni shakllantirish orqali raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashga qaratilgan. Bu borada bir qator farmon va qarorlar ham qabul qilingan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-maydagi "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5117-sonli Qarori, shuningdek, Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 11-avgustdagi "Ta'lim muassasalarida chet tillarni o'qitishning sifatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 610-sonli, 2021-yil 19-maydagi "Xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirishni

samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 312-sonli qarorlari hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3775-son [Qaroriga](#) muvofiq, 2018-yil 26-sentyabrda ro'yxatdan o'tkazilib qabul qilingan "Oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish va baholash tizimi to'g'risida"gi nizom shular jumlasidandir [2].

Bugungi rivojlangan jamiyatda ta'lim-tarbiyaning asosiy vazifalaridan biri bu yosh avlodni zamonaviy bilim va ko'nikmalarni puxta egallagan, xorijiy tillarni biladigan, malakali kadr qilib tarbiyalash shuningdek, olgan bilimlarini real hayotda qo'llay oladigan, mutaxassis qilib shakllantirishdan iboratdir. Zero, har qanday insonning kelajakda shaxs sifatida, qolaversa mutaxassis kadr sifatida kamol topishi, kasb tanlashi, orzu-havaslari ro'yobi birinchi navbatda u aynan qanday ta'lim olishiga bog'liqdir.

Ilm-fanning jadal sur'atlarda rivojlanib borishi barcha ta'lim muassasalari qatori oliy ta'limda ham yangicha yondashuvni shakllantirmoqdaki, bu o'z navbatida, pedagog xodimlar zimmasiga yagidan-yangi muqobil metodlarni ishlab chiqish va talabalarda kompetensiya ko'nikmalarini shakllantirishni vazifasini yuklamogda.

Yangi O'zbekiston sharoitida ta'lim-tarbiya, xususan oliy ta'lim tizimi chuqur modernizatsiya qilinib, jahon miqyosidagi oliy ta'lim muassasalari reytingi bilan raqobatlashishga intilar ekan, bu borada ta'lim paradigmasini o'zgartirish, mazmunini yangilash, yangicha yondashuvlar va yangi g'oyalarni ishlab chiqish zamon talabiga aylanib bormoqda. Shuningdek, bugungi zamonaviy yoshlarni rivojlangan jamiyat talablariga mos ravishda tarbiyalash va o'qitishda pedagoglarning o'z pedagogik faoliyati, uning ilmiy asoslarini chuqur o'zlashtirishi, talabalarda o'ziga xos ko'nikmalarni shakllantiruvchi yangicha metod, qoida va muqobil baholash mezonlarini ishlab chiqishi va takomillashtirishi muhim masalalardan biriga aylanmoqda. Chunki, bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarining asosiy vazifalaridan biri talabalarining

qobiliyati, iste'dodi, atrof-muhitga nisbatan ijobiy munosabatlarini rivojlantirishdan iborat.

Yurtimizdagi bugungi ta'lim islohoti qayta jonlanar ekan, xalqaro ilmiy markazlarda kelajak avlodga qanday ta'lim mexanizmlarini taqdim etish haqidagi savollarning qayta ko'rib chiqilishi va ta'lim berishning eng samarali usullari borasidagi tadqiqotlarni tahlil etgan holda, ta'lim dasturi va uni amalga oshirishda qo'llaniladigan pedagogik yondashuvlarni zamon talabiga moslashtirish yuzasidan ilmiy tadqiqotlarni olib borish qo'llab-quvvatlanmoqda. Bunday talablarning ro'yobga chiqarilishida eng asosiy mezonlardan biri bu baholash mezonidir.

MUHOQAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Oliy ta'limning talabi har tomonlama, raqobatbardosh va malakali kadrlarni tarbiyalash bo'lib, bunda baholash tizimining o'zni alohida ahamiyatga ega. Mashg'ulotlar jarayonida talabalar orasida o'zaro tushunish va jamoaviy munosabatlarni o'rnatadigan, ularning bilish kompetensiyasini shakllantirishga ta'sir qiladigan, qolaversa, talabalarda paydo bo'ladigan ishonchsizlikni yo'qotib, ularning imkoniyatlarini kengaytiradigan omil ham baholash mezonlari bilan bog'liq jarayondir.

Baholash mezonlari - bu muayyan fan yoki ta'lim maqsadlarini amalga oshiradigan o'lchovlar tizimi bo'lib, talabalarining ta'lim olish jarayonida bajaradigan faoliyatlari va uni baholash tizimidir. Talim tizimida mezonli baholash atamasi ham keng qo'llanilib, bu ta'limning maqsadi va mazmuniga mos keladigan, talabalarining kognitiv malaka va ko'nikmalarini shakllantirib borishga hissa qo'shishga aniq belgilangan, malakali pedagoglar va ekspertlar tomonidan ishlab chiqilgan hamda muayyan mezonlar bilan bilim talabalarining bilimini taqqoslashga asoslangan. Asosiy e'tibor ta'lim berish jarayonidagi baholash mezonlari va yuqori malakali professor-o'qituvchilar jamoasini shakllantirishga va ularning faoliyatlarini rivojlantirishga qaratilar ekan, bunda nafaqat ta'lim sifatini nazorat qilish, balki uning uzluksizligini ta'minlash va rivojlantirib borish asosiy masalaga aylanmoqda. Baholash mezonlarining afzalliklari esa reyting tizimiga o'xshash murakkabliklar va an'anaviylikdan tashqari talabalar uchun ham tushunarlidir.

Bugungi kun ta'lim sohasining asosiy tamoyillaridan biri bu talabalar tomonidan

o'zlashtirilgan bilimlarni muntazam, xolisona va to'g'ri baholab borish mexanizimidir. Pedagogik jarayonning tarkibiy qismlari ta'lim berish, o'qitish va tarbiyalash hamda nazorat natijalarini tekshirish, ya'ni baholash yoki muqobil baholash mezonlarini takomillashtirib borish jarayonlaridir. Chunki, muqobil baholash tizimi pedagogik nazoratning asosiy qismi bo'lib, bu muayyan fanda erishilgan yutuqlar va kamchiliklarni aniqlashga imkonini beruvchi jarayondir [3. B. 47]. Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonining samarali tashkil etilganligi va natijadorligi talabalarining bilim, malaka va ko'nikmalarini muntazam baholab borishda yaqqol namoyon bo'ladi.

Talabalar bilimi va malakasi nazorat qilinari ekan, bunda asosiy e'tibor talabaning o'z nutqiy faoliyatini amalga, ya'ni muloqot jarayonida qo'llay olish ko'nikmasiga e'tibor beriladi. Chunki, aynan o'sha nutqiy faoliyatni muloqot jarayonida qo'llay olishning me'yoriy ko'rsatkichlari muqobil baholash mezonlari orqali baholanadi. Oliy ta'lim tizimida talabalar bilimini baholash xususida so'z borar ekan bunda asosiy e'tiborni nazorat (baholash)ning turlari, mohiyati va vazifalariga ham qaratiladi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Mezonlarga asoslangan baholashning afzalliklari va ustuvorligining asosiy jihatlari oliy ta'limda o'qitish sifatini oshirish hamda bitiruvchilarning bilimini xalqaro standartlarga moslashtirishdan iborat.

Mezonlarga asoslangan baholashning asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

- mashg'ulotlarning har bir qismida har bir talabaning tayyorgarlik darajasini aniqlab borish;

- belgilangan dasturga muvofiq muayyan fan bo'yicha ta'lim maqsadlariga erishish qobiliyatini shakllantirish;

- talabalarining rivojlanish kompetensiyalari va yutuqlarini nazorat qilish va rag'batlantirib borish;

- talabaning mashg'ulot jarayonidagi xato va kamchiliklarini aniqlash hamda ularni tuzatishga imkon berish;

- baholashning adolatliligi va shaffofligini ta'minlash;

- muayyan o'quv dasturi bo'yicha olib borilayotgan ta'limning samaradorligini tahlil qilish kabi qoidalarni o'z ichiga oladi [4. B. 14].

Talabalarni xorijiy til ko'nikmalariga o'rgatishda muqobil baholash mezonlarini turli xil bo'lib, ayrim xorijiy tadqiqotlarda bu jarayon baholash usullarining o'ziga xos qoidalari sifatida qayd etiladi. Jumladan, test tizimini baholash qoidalari talabalarlarning xorijiy tilidagi (ingliz tilidagi) malakasi va kompetentligini oshirishda yordam beradigan vositadir. Chunki, ko'p tanlovli test jarayoni to'g'ri yoki noto'g'ri qisqa javob yoki tinglab tushunishni izohlaydigan, ya'ni talabalarni xorijiy til ko'nikmalariga o'rgatish va baholashda qo'llaniladigan qisqa javoblar, bo'sh qolgan joylarni to'ldirish kabi boshqa nazorat usullaridagi ishlash prinsipi orqali talabalar bilimini muqobil baholaydigan vositadir [5. B. 13]. Shuni ham alohida qayd etish kerakki, talabalar bilimini baholashda barcha nazorat usullari nazorat obyektiga mos tushishi, nazorat olib boriladigan muayyan fan yoki o'rganilayotgan tilning o'zlashtirilishi va nutq ravonligining xususiyatlari ham inobatga olinishi lozim.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Xulosa qilib aytganda, ta'lim jarayoni bugungi rivojlangan jamiyatning dolzarb muammolariga yechim topa oladigan kadrlarni tayyorlashni o'ziga maqsad qilib olgan ekan, talabalarni o'z sohasiga qiziqtirish, ularni yuksak qobiliyatli shaxs bo'lib tarbiyalanishida munosib rag'batlantirish masalalariga ham alohida e'tibor qaratiladi. Jumladan, har bir sohada bo'lgani kabi har bir shaxsni o'z kompetensiyasidan kelib chiqib to'g'ri yo'naltira olish hamda uni munosib baholash

pedagogik amaliyotning muhim qoidalaridan biridir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 20.12.2022. <https://president.uz/uz/lists/view/5774>
2. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирининг 2018 йил 9 августдаги 19-2018-сон [буйруғига](#) мувофиқ Олий таълим муассасаларида талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолаш тизими тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида низом. 26.09.2018. <https://lex.uz/docs/3916793>
3. Матякубова З.Н. Ўқувчилар билимини баҳолашда кўп танлов жавобли тест топшириқларидан фойдаланиш методи (умумий биология мисолида): пед. фан. ном дисс. автореферати. –Т.: 2000. –132 б.
4. Кулматов Б.Г. Инглиз тилини инновацион технологиялар ёрдамида ўқитишда сеғр мезонларидан фойдаланишнинг назарий асосларини такомиллаштириш. Пед. фан. фал. докт. (PhD). дисс. автореферати. – Т.: 2018. – Б. 12..
5. Arthur H. Testing for language teachers. Second edition. – Cambridge University Press, 1989. – P. 172.

BIOETIKANING RIVOJLANAYOTGAN JAMIYATDA IJTIMOIY INSTITUT SIFATIDAGI O'RNI

Maxmudova Aziza Nugmanovna

Samarqand davlat tibbiyot universiteti professori v.v.b., Ijtimoiy va gumanitar fanlar kafedrası mudiri

Rustamovamaxmudova@bk.ru

THE ROLE OF BIOETHICS AS A SOCIAL INSTITUTION IN THE DEVELOPING SOCIETY

Makhmudova Aziza Nugmanovna

Head of the Department of Social and Humanitarian Sciences of Samarkand State Medical University, PhD., associate professor

РОЛЬ БИОЭТИКИ КАК СОЦИАЛЬНОГО ИНСТИТУТА В РАЗВИВАЮЩЕМСЯ ОБЩЕСТВЕ

Махмудова Азиза Нугмановна

вр. и. о. профессора Самаркандского государственного медицинского университета, заведующая кафедрой социальных и гуманитарных наук

Annotatsiya: Mazkur maqolada bioetikaning fan sifatida rivojlanishi yoritilgan. Bioetika, klassik tibbiyot etikasidan farqlanuvchi soha sifatida jadal rivojlana boshlagan. Global bioetika tibbiyot etikasi, atrof muhit etikasi kabi axloqiy qonuniyatlarni o'z ichiga olgan normalar tizimini tashkil etadi.

Kalit so'zlar: bioetika, transplantologiya, gen injeneriyasi, deontologiya, ijtimoiy institut.

Abstract: This article describes the development of bioethics as a science. Bioethics, as a different field from classical medical ethics, appeared and began to develop rapidly. Global bioethics is a system of norms that includes moral laws such as medical ethics and environmental ethics.

Key words: bioethics, transplantology, genetic engineering, deontology, social institute.

Аннотация: В данной статье описывается развитие биоэтики как науки. Биоэтика возникла как отдельная область от классической медицинской этики и начала бурно развиваться. Глобальная биоэтика – это система норм, включающая такие моральные законы, как медицинская этика и экологическая этика.

Ключевые слова: биоэтика, трансплантология, генная инженерия, деонтология, социальный институт.

KIRISH / ВВЕДЕНИЕ / ABSTRACT

Jamiyat taraqqiyotga erishgach hayot haqidagi g'oyalarni keskin ravishda o'zgarib borishi shu bilan birga tibbiyot va sog'liqni saqlash sohasidagi barcha manipulyatsion jarayonlar tibbiy deontologiya bilan genetik jihatdan bog'liq bo'lgan yangi bioetikaning yaratilishiga zamin yaratdi. Natijada, bioetika tibbiy etikaning bir qismi emas, balki yangi falsafiy

antropologik axloqning eng chuqur qatlami bo'lib, unda yangi tendensiyalar paradigmalarining huquqiy va antropologik jihatdan o'zgartirilishi bilan bog'liq bo'lgan nafaqat yangi bilim sohasi, balki o'ziga xos "zamonaviy jamiyatning rivojlanayotgan ijtimoiy instituti"ni shakllantirdi [1. B. 113]. Natijada, XX asrning yetmishinchi yillaridagi klassik ilm-fanning axloqiy tamoyillari g'ayritabiiy ilm-fan yangiliklarini amaliyotda qo'llash bilan birga

jamiyatda turli xil qadriyatlar va yangi tizimlarining ilmiy empiriyasi bilan keskin to'qnashdi. Zero, biotibbiyot axloqiy tibbiyot va texnologiyalar taraqqiyot tomonidan kashf etilgan dolzarb ma'naviy muammolarni yetarli va asoslangan axloqiy javoblar orqali liberallashtirishga yo'naltirilgan ta'limot sifatida namoyon bo'la boshladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Global o'zgarishlar va shiddat bilan rivojlanayotgan taraqqiyot so'nggi yillarda jahon ilmiy hamjamiyatini kelajak haqida qayg'urishga, bioetika muammolariga e'tibor qaratishga undamoqda. Shu sabab, bioetikaning dolzarb muammolariga bag'ishlangan xalqaro kongress va Yevropa miqyosidagi anjumanlar tashkil etilib, unda nafaqat tibbiyot va biologiya balki, gumanitar soha mutaxassislari ham jalb etilib kelinmoqda. Zero, ushbu sa'yi harakatlarning samarasi o'laroq bugungi kunda tibbiyot sohasida inson huquqlari va qadr-qimmatini himoya qilishni bioetika qo'mitalarining tashkil etilishiga erishildi. YUNESKO xalqaro tashkiloti tomonidan bioetikaning amaliy vazifalari belgilab berildi. Jumladan, YUNESKO bosh direktori Federik Mayorning sa'yi harakatlari bilan Bioetika xalqaro qo'mitasi (IBS International Bioethics Committee) tashkil etildi. O'z navbatida Amerika va Yevropaning ko'plab rivojlangan mamlakatlarida bioetikaning milliy qo'mitalari ham faoliyat boshladi. Shuningdek, bugungi kunda dunyoning deyarli barcha xalqaro tashkilotlar jumladan, Jahon tibbiyot uyushmasi, YUNESKO, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, Yevropa Kengashining tarkibida ham bioetika muammolari bilan doimiy shug'ullanadigan qo'mitalar yoki komissiyalar tarkibi tuzildi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining maorif, fan va madaniyat masalalari bilan shug'ullanuvchi, xalqaro hukumatlararo ixtisoslashgan muassasasi sanalgan YUNESKOning Nizomiga ko'ra quyidagi yo'nalishlar bioetikaning yo'nalishlari sifatida e'tirof etilgan:

Nazariy-falsafiy bioetika (biologiya, tibbiyot, farmasevtika va veterinariya fanlari sohasi);

Biotibbiyot etikasi (klinik bioetika);

Farmasevtik bioetika;

Dorivor vositalarning yaratilishi va klinik sinovlari bioetikasi; Ushbu yo'nalishlarda bioetika

fan sifatida biologiya va tibbiyotda inson hatti-harakatlarini axloqiy qadriyatlar nuqtai nazaridan tahlil qilish bilan shug'ullanadi.

Bugungi kunda, ko'plab mamlakatlarda bioetikaning markaziy, mintaqaviy yoki mahalliy qo'mitalarining faoliyati ham yo'lga qo'yilgan bo'lib, MDH mamlakatlarining etika qo'mitalari, Rossiya tibbiyot uyushmasi qoshidagi Milliy etika qo'mitasi, Etika masalalari bo'yicha fanlararo qo'mita, Sog'liqni saqlash vazirligi tarkibidagi Bioetika qo'mitasi kabi tashkilotlar shular jumlasidandir.

O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi qoshida tuzilgan Bioetika Milliy qo'mitasi yoki Preparatlarni sinovdan o'tkazuvchi klinikalar qoshida etika bo'yicha tuzilgan mahalliy komissiyalar ham tuzilgan [2. B. 47]. Mazkur qo'mitalarning asosiy faoliyati tibbiyot, biologiya va farmasevtika sohalaridagi ilmiy tadqiqotlarni axloqiy normalarga rioya etgan holda amalga oshirilishini nazorat qilish hamda mazkur muammolarni mintaqaviy va xalqaro miqyosdagi vazirliklar va idoralar orqali muvofiqlashtirishdan iborat.

MUHOKAMA

(ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Bioetikaga oid masalalarni ko'rib chiqish va yangi nizomlarni qabul qilish bugungi kunda xalqaro hamkorlik tashkilotlari yoki qo'mitalar zimmasida bo'lib bular, YUNESKO, Butunjahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti, Yevropa ittifoqi huzuridagi Bioetika bo'yicha qo'mitalar, Nyu-Yorkdagi Gastings markazi (AQSH), Monreal tibbiy-tadqiqotlar instituti huzuridagi Bioetika bo'yicha markaz (Kanada), Jorjtaun universiteti huzuridagi Kennedi tomonidan asos solingan Etika instituti kabi tashkilot va markazlardir. Shuningdek, bioetika masalalari bo'yicha milliy va xalqaro jurnallar hamda 1978-yildan buyon chop etilayotgan "Bioetika bo'yicha ensiklopediya"lar ham mazkur yo'nalishning rivojiga hissa qo'shib kelmoqda.

Sog'liqni saqlash sohasidagi murakkab axloqiy va huquqiy masalalarni hal etishda faylasuflar, ruhoniylar, huquqshunoslar, siyosatdonlar va jamoat arboblari ishtirokida tashkil etilgan ilk bioetika bo'yicha qo'mitalar XX asrning elliginchi yillarida Amerika Qo'shma Shtatlarida turli infeksion kasalliklarga qarshi kurashish, shuningdek yangi dori vositalarini o'rganish asosida

kelib chiqqan axloqiy buzilishlar va norozilik sababli tuzilgan. Bugungi kundagi AQSH va Yevropadagi Bioetika bo'yicha qo'mitalarda esa klinik yoki tibbiy tadqiqotlarda tasdiqlanganidan so'nggina qarorlar qabul qilish amalga oshirilmoqda.

NATIJAHLAR (PEZYULTATY / RESULTS)

Bugungi kundagi bioetika bo'yicha qo'mitalarining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

Insonning hayot faoliyati va sog'lig'iga ta'sir qiluvchi g'ayriqonuniy tibbiy aralashuvlar natijasida yuzaga keladigan axloqiy muammolarni muhokama qilish va oldini olish;

Bemor shaxsining daxlsizligi va bemor huquqlarining himoya qilinishni nazorat qilish;

Bioetikaga oid zamonaviy muammolar ya'ni, transplantologiya, surrogat onalik, evtanaziya, abort, sun'iy urug'lantirish hamda insonlarda yangi davolash usullari qo'llash uchun dori-darmonlarning klinik tadqiqotlarini amalga oshirish bo'yicha fuqarolarga to'g'ri maslahatlar berish;

Tibbiyot xodimlari va tibbiyot tashkilotlarining qonuniy haq-huquqlari va huquqiy maqomini ishlab chiqish kabi vazifalardan iborat [3. B. 91].

Shuningdek, bugungi kunda dunyoda mavjud bioetikaning qo'mitalarning global tarmog'i insoniyatning beshafqat tadqiqotlari, inson a'zolarining transplantatsiyasi, evtanaziya, nasllarni sun'iy ko'paytirish, klonlashtirish, gen injeneriyasi bilan bog'liq muammolar tufayli rivojlanib bormoqdaki bu muayyan alohida davlatlarninggina emas, balki butun insoniyatning axloqiy manfaatlariga ta'sir qiladigan g'ayriinsoniy muammolarni ham keltirib chiqarmoqda.

Bioetikaga oid muammolarni huquqiy tartibga solish bo'yicha faoliyat yurituvchi xalqaro tashkilotlar va YUNESKO tarkibida bioetika bo'yicha xalqaro va hukumatlararo qo'mitalarning faoliyati sog'liqni saqlash sohasidagi ana shunday axloqiy va huquqiy muammolarni tartibga solish uchun xalqaro huquqiy normativ hujjatlar asosida tibbiyotdagi zamonaviy axloqiy muammolarni tartibga solish uchun yangi nizom talablarini ishlab chiqish mo'ljallangan samarali faoliyatlarni amalga oshirib kelmoqda. So'nggi yillarda bunday tashkilotlarning soni samarali ortib borish bilan birga ularda turli qonun normalari va nizomlar qabul

qilingan bo'lib, ular ichida eng muhimlari quyidagilardir:

YUNESKO tomonidan 1997-yilda qabul qilingan Inson genomi va inson huquqlari haqida umumjahon deklaratsiyasi;

YUNESKO tomonidan 2005-yilda qabul qilingan Bioetika va inson huquqlari haqida umumjahon deklaratsiyasi;

BMT tomonidan 2005-yilda qabul qilingan Insonni klonlash deklaratsiyasi;

Yevropa Kengashi tomonidan 1997-yilda qabul qilingan Inson huquqlari va biotibbiyotshunoslik to'g'risidagi Konvensiya hamda insonni klonlash, transplantologiya va biotibbiy tadqiqotlarni ta'qiqlash bilan bog'liq bo'lgan qo'shimcha protokollar;

Jahon tibbiyot tashkilotining 1964 va 2013-yillardagi inson ishtirokida ilmiy tibbiy tadqiqotlar o'tkazishning axloqiy tamoyillari to'g'risidagi Xelsinki deklaratsiyasi kabi xalqaro hujjatlar shular jumlasidandir [4].

Falsafa va bioetikaning o'zaro bog'liqligi falsafaning bioetik muammolarni, bioetikaning esa falsafiy muammolarni o'z ichiga olishi bilan ifodalanadi. Falsafaning bioetik masalalarni o'z ichiga olishi salomatlik falsafasi konsepsiyasining ishlab chiqilishiga zamin yaratgan. Shuning uchun, salomatlik muammosi an'anaviy tibbiyot bo'limiga tegishli bo'lsa, falsafa insonning dunyoqarashi qadriyatlari tizimida salomatlik uchun munosib o'rin topishi kerakligi tadqiqotlarda keltirilgan. Bugungi kunda, falsafada Inson muammosi falsafaning abadiy muammosi sifatida shaxsning erkin va ijodiy rivojlanishi yo'llarini tadqiq etish bilan bog'liq bo'lgan ta'limotdir. Zero, salomatlik insonning erkinligi va o'zini o'zi anglashining eng muhim shartidir.

Inson doim hayot va o'lim o'rtasidagi faoliyatda bo'lib, o'limning muqarrarligidan xavotirda bo'ladi. Aslida o'lim qo'rquvi hayotdan qo'rqishdir. Hayot sifatini yaxshilash, birinchi navbatda, insonni qo'rquvga olib keladigan psixologik qamoqxonadan xalos bo'lishdir. Shuning uchun ham hayotga axloqiy munosabat mezonining asrab-avaylanishi hamda sifatini oshirishga g'amxo'rlik qilishdir. Aynan mana shu konsepsiya bioetikaning aksiologik tamoyillari uchun integral mezon sifatida qabul qilingan mezondir [5. B. 90].

Ilm-fan va texnologiyaning rivojlanishi, tabiiy boyliklarning talon-taroj qilinishi, hayvonlar va o'simliklarning qirg'in qilinishi, atrof-muhitning ifloslanishi kabilar tabiiy resurslarning qashshoqlashishiga, insoniyatning esa global ekologik halokat yoqasiga kelib qolishiga sabab bo'ldi. Tirik jonzoatga bo'lgan axloqiy munosabat, yangi bilim sohasi bo'lgan bioetikaning paydo bo'lishi, insoniyatning va yer yuzidagi boshqa mavjudotlarga nisbatan axloqiy munosabatlarining shakllanishiga olib kelgan bo'lsa, axloqiy tafakkurining rivojlanishi biosentrizm konsepsiyasining vujudga kelishiga olib keldi. Zero, kuch ishlatmaslik strategiyasi, butun tirik mavjudotga ziyon yetkazmaslik prinsipi sanalgan biosentrizmning falsafiy negizini shakllantirdi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Xulosa qilib aytganda, bugungi globallashuv sharoitida bioetika insoniyat va atrof muhitga oid bo'lgan global masshtabdagi muammolarni ko'tarib chiqqanligi sabab dunyoning deyarli barcha mamalakatlari mazkur yo'nalish muammolariga oid xalqaro anjumanlar o'tkazilib kelinmoqda. Jumladan, yurtimizda ham 2005-yilning 15-16-sentyabr kunlari Toshkent shahrida Bioetikaning birinchi milliy Kongressi tashkil etilib, mazkur Kongress faoliyati 2006 va 2007-yillarda ham davom ettirilgan. Shu bilan birga, 2000-yilda ilk bora O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi huzurida "Milliy etika qo'mitasi" ham tuzilgan. Mazkur qo'mitaning vazifasi aholining turli xil ijtimoiy, diniy, etnik guruhlarida duch kelishi mumkin bo'lgan bioetikaga oid eng dolzarb muammolar bo'yicha qarorlar ishlab chiqarishdan iborat bo'lgan.

Biotibbiy texnologiyalarning rivojlanishi zamonaviy tibbiyotda axloqiy muammolarni hal qilish, bemorlarning shaxsiy haq-huquqlarini ta'minlash, rozilik prizumpsiyasi va bioetikaning boshqa tamoyillarini hisobga olgan holda yangi yondashuvlarni ishlab chiqishni taqozo etmoqda.

Zero, bioetikaning asosiy maqsadida ham to'g'ri davolash inson farovonligining tibbiy talqini ekanligi borasidagi haqqoniy tushunchalar keltirib o'tilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Юдин Б.Г. Социальная институционализация биоэтики. — Сб.: "Биоэтика: проблемы и перспективы". М.: ИФРАН, 1992.
2. Ш.Э.Атаханов, З.М. Мухамедова. Биоэтика в контексте гуманизации образования и профессиональной медицинской деятельности. О'zbekiston tibbiyot jurnali. № 1. Т.: ДУК О'zbekiston tibbiyot jurnali, 2003.
3. Мухамедова З.М. Биоэтика. — Т.: ЎЗМУ ресурс маркази, 2006. — Б. 144.
4. Всеобщая декларация о геноме человека и правах человека. Принята 11 ноября 1997 года Генеральной конференцией Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/human_genome.shtml; Декларация Организации Объединенных Наций о клонировании человека. Принята резолюцией 59/280. Генеральной Ассамблеи от 8 марта 2005 года. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_clon.shtml; Всеобщая декларация о биоэтике и правах человека. Принята резолюцией Генеральной конференции ЮНЕСКО по докладу Комиссии III на 18-м пленарном заседании 19 октября 2005 года. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/bioethics_and_hr.shtml.
5. Петров В.И., Седова Н.Н. Проблема качества жизни в биоэтике. Волгоград: Волгоградский государственный медицинский университет, 2001. — С. 453.

YO'L HARAKATI QOIDALARIGA FUQAROLARNING AXLOQIY MUNOSABATLARI SHAKLLANTIRISH

Sidikov Sardor Nematullayevich,

Toshkent shahar IIBB YHXB bo'linmasi boshlig'i

FORMATION OF ETHICAL ATTITUDES OF CITIZENS TO TRAFFIC RULES

Sardor Nematullayevich Sidikov,

*Head of the Department of Internal Affairs of Tashkent City, Department
of Road Safety*

ФОРМИРОВАНИЕ ЭТИЧЕСКОГО ОТНОШЕНИЯ ГРАЖДАН К ПРАВИЛАМ ДОРОЖНОГО ДВИЖЕНИЯ

Сидиков Сардор Нематуллаевич

начальник отделения отдела ГБДД ГУВД города Ташкента

Annotatsiya: Mazkur maqolada yo'l harakati qoidalariga fuqarolarning axloqiy munosabatlari shakllantirish masalalari yoritilgan. Axloq kishilarning fe'l-atvori va ijtimoiy hayotdagi o'zaro munosabatlarini tartibga solib turuvchi vositadir. Axloqiy tarbiya jamiyat hayotida va insonlar turmushida faol ta'sir ko'rsatadigan muhim vositadir. Bugungi kunda yo'llarda sodir bo'layotgan ba'zi salbiy holatlarning oldini olishda axloqiy munosabatlarning o'rni beqiyosdir.

Kalit so'zlar: yo'l harakati xavfsizligi, axloq, axloqiy tarbiya, etika, faol fuqarolik pozitsiyasi.

Abstract: This article covers the issues of forming citizens' moral attitudes to traffic rules. Morality is a tool that regulates the character of people and their interactions in social life. Moral education is an important tool that has an active influence on the life of society and people. The role of ethical attitudes in preventing some of the negative situations happening on the roads today is incomparable.

Key words: traffic safety, morality, moral education, ethics, active citizenship position.

KIRISH / ВВЕДЕНИЕ / ABSTRACT
Yurtimiz taraqqiyotga erishayotgan bugungi jamiyatda insonlarning ijtimoiy-falsafiy dunyo-qarashi kengayib borishi, turmush tarzining, yaxshilanishi, shu bilan birga zamonaviy texnika taraqqiyotiga erishishi rivojlanib bormoqda. Buning natijasida, aholining talablaridan kelib chiqqan holda ularning shart-sharoitlarini yaxshilash, hududlarda ravon va xavfsiz yo'llar infratuzilmasini shakllantirish va ularni zamon talablariga javob beradigan tarzda qayta rekonstruksiya qilib borish hamda yangilarini barpo etish vazifasi hukumatimiz tomonidan qabul qilinayotgan qonun normalari hamda davlat dasturlariga kiritilib, ustuvor vazifalardan biriga aylanib bormoqda. Zero, bu borada amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning zahirida faqat

va faqat inson va uning manfaatlari e'tiborga olingan bo'lib, bu insoniy qadr-qimmat barcha narsalardan ustun ekanligini yana bir bor isbotlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Yangi O'zbekiston sharoitida amalga oshirilayotgan izchil islohotlar xususan, yo'llar infrastrukturasini yaxshilash hamda yo'l harakati qoidalariga oid bo'lgan normativ hujjatlar bilan birga, 2022-2025-yillarda O'zbekiston Respublikasida jamoat xavfsizligini ta'minlash tizimini rivojlantirish strategiyasiga muvofiq, Yangi O'zbekiston sharoitida avtomobil yo'llarida inson hayoti va sog'lig'ini har qanday hodisalardan kafolatli himoya qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezi-

dentining 2022-yil 4-apreldagi “Avtomobil yo‘llarida inson xavfsizligini ishonchli ta’minlash va o‘lim holatlarini keskin kamaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-190-son qarori hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 12-apreldagi “Yo‘l harakati qoidalarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 172-son qarorlari qabul qilindi [1].

Mazkur qarorlar va ularga mos ravishda qabul qilingan buyruqlar, farmoyishlar, qonun osti hujjatlar va chora-tadbirlarning asosiy maqsadi xalqimiz farovonligini ta’minlash, barcha hududlardagi yo‘llar infratuzilmasining yaxshilanishi va yo‘llardan aholining foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan. Biroq, yaratilayotgan ushbu shart-sharoitlar va imkoniyatlar aholiga yengillik yaratishi qolaversa ularda minnatdorlik hissini shakllantirishi bilan birga, ba’zi insonlarda mavjud qonunlarga itoat etmaslik, yo‘l harakati qoidalarini mensimaslik yoki beparvolik va ko‘ngilxushlik tuyg‘ularini ham shakllantirmoqdaki, bu o‘ziga kelayotgan yosh avlodda yo‘l harakati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish, ularning ongida vatanparvarlik tuyg‘usini yuksaltirib borishga o‘ziga xos ma’naviy-axloqiy to‘siqlarni vujudga keltirmoqda. Aynan shunday tartibsizlik yoki tartibbuzarlikni oldini olish borasida qilinayotgan sa’yi-harakatlarning natija bermayotganligi bevosita muammoning ijtimoiy axloqiy jihatlariga e’tibor qaratish va uni ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilishga zamin yaratmoqda. Zero, ma’naviy axloqiy madaniyat, xususan yo‘l harakati qoidalariga fuqarolarning axloqiy munosabatini ilmiy asosda tahlil qilish va o‘rganish, uning yechimlari bo‘yicha qabul qilingan xulosa va qarorlarni o‘ziga kelayotgan yosh avlodning tarbiyasiga singdirib borish zamon talabiga aylangan dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Bugungi jamiyat taraqqiyotining mahsuli inson bo‘lib, barcha islohotlar va innovatsiyalar inson manfaatlarini uchun xizmat qilar ekan, insonning ham mavjud resurslarga oqilona munosabatda bo‘lishi yoki o‘zaro munosabatlarda Vatan oldidagi burchini vijdonan ado etishi hamda ma’naviy tarbiyasini yuksaltirib borishi insonparvarona axloqiy tamoyillarning asosidir. Ma’naviy axloqiy tarbiya xususida so‘z borar ekan, bunda asosiy e’tiborni uning o‘ziga bo‘lgan axloq atamasining falsafiy tahliliga qaratmoq lozim. Axloq ruscha – “moral” yoki lotincha “mores”, “moralis” so‘zlaridan olingan bo‘lib, uning ma’nosi “xulq”, “odat” degan ma’no-

larni anglatadi. Axloq – ijtimoiy ongning muayyan shakli sifatida, kishilarning ijtimoiy va shaxsiy hayotida bir-birlariga bo‘lgan munosabatlarini, ya’ni hatti-harakatlarining yig‘indisidir. Shuningdek, “axloq” atamasi arab tilidagi “xulq” so‘zining ko‘plikdagi ifodasidir [2. B. 7]. Islom dinida ham axloqiy tarbiya diniy tarbiyaning ajralmas qismi sifatida e’tirof etilib, axloq “irodaning odati” deb ta’riflangan ya’ni, iroda o‘ziga bir narsani odat qilib olsa, o‘sha axloqqa aylanishi ta’kidlangan.

MUHOKAMA DISCUSSION/ОБСУЖДЕНИЕ)

Axloqning falsafiy tahlili va uning tamoyillarini o‘rganuvchi fan “Etika” deb nomlanib, grekcha va yunoncha “ethos” degan so‘zlardan olingan va uning ma’nosi ham tarjimada “xulq-odat” degan ma’nolarni o‘zida mujassamlashtiradi [3. B. 17]. Etika fani falsafa fani tarkibida bo‘lib, axloqiy prinsiplar, normalarni shuningdek, axloqning manbai va kelib chiqish kategoriyalarini o‘rganuvchi fandir. Etika antik davrlardan boshlab, fizika va mantiq bilan birgalikda falsafaning uzviy uchinchi qismi sifatida e’tirof etiladi. Arastuning “Etika” darsligi alohida falsafiy yo‘nalishdagi fan maqomini olgach, unda nazariya bilan amaliyotning uyg‘un ekanligi yaqqol namoyon bo‘la boshlagan. Shu sabab qadimgi antik davr donishmandlari falsafani ulkan daraxtga, chinorga qiyoslab uning ildizi tabiat haqidagi ta’limotlar, poyasi – mantiq, mevasi esa – etikadir degan xulosaga kelishgan. Darhaqiqat, “bilim – aql bulog‘i, axloq esa – hayot chirog‘idir, yoki bilim – xazina, axloq esa fazilatdir” [4. B. 72].

Etika fani dastlab, Aflotun, Arastu, Epikur, Sitseron tadqiqotlarida kashf etilgan bo‘lsa, Forobiy, Ibn Sino, Fazzoliy, Nasafiy, Spinoza, Kant, Gegel, Shopengauyer, Foyerbax, Nitsshe kabi buyuk faylasuflar yaratgan nazariyalar asosida boyitib borilgan. Etika bir necha ming yillik tarixga ega bo‘lgan qadimiy fan ekan Markaziy Osiyo xususan, Movarounnahr tarixida “Ilmi ravish”, “Ilmi axloq”, “Axloq ilmi”, “Odobnoma” singari nomlar bilan atab kelingan.

Axloq - barcha kishilar uchun birdek taalluqli hisoblangan, shaxs hayotidagi barcha sohalarda o‘ziga va o‘zgalarga nisbatan qo‘yiladigan ma’naviy-ijtimoiy talablar hamda ehtiyojlarning munosabatlar shaklidagi ko‘rinishidan iborat bo‘lgan, insonga berilgan ixtiyor ekanligining hatti-harakatlar jarayonida ichki iroda kuchi tomonidan oqilona cheklanishini taqozo etuvchi ma’naviy hodisadir.

Rahmdillik, adolat, do'stlik, birdamlik, vatan-parvarlik va boshqa shu kabi axloqiy tomondan ishlab chiqilgan ijobiy tushunchalar etikaning tarkibiy qismidir. Barcha davrlarda insonlarni axloqiy qonunlar orqali tartibga solish muammolari yuzasidan o'ziga xos axloqiy tarbiya qonuniyatlari ishlab chiqilgan va takomillashtirib borilgan. Shuning uchun ham etikada axloqiy illatlar tahlil va tanqid qililib, insonlarning hatti-harakatlariga axloqiy baho beriladi. Umuman olganda, axloq kishilarning fe'l-atvori va ijtimoiy hayotdagi o'zaro munosabatlarini tartibga solib turuvchi vositadir. Axloq normalari jamiyat yoki muayyan guruh tomonidan shaxs fe'l-atvoriga qo'yiladigan talabdir. Bu normalar shaxsning jamiyatga – Vatan, davlat, millat, guruhga munosabatini, shuningdek, shaxsning turmushdagi, ayrim kishilarga, kasbi-koriga, mutaxassisligiga, hatto o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlardagi hatti-harakatni ham o'z ichiga oladi [5. B. 15].

Xulq, odob deganda jamiyat turmush sharoitining alohida tarzidan, an'ana va urfodatlaridan paydo bo'lgan, biroq muntazam qarashlar, qoidalar, yo'l-yo'riqlar tizimiga kirmagan munosabatlar xususiyati tushuniladi. Demak, xulq insonlarning amaliy hatti-harakatlari yoki insonlar o'rtasidagi amaliy munosabatlar tizimidir. Ijtimoiy ong bilan bog'liq bo'lgan ushbu hatti-harakat prinsiplari va normalarining axloq talablari asosida ifodalab berilishi axloq haqidagi nazariyadir.

Axloqiy tarbiya jamiyat hayotida va insonlar turmushida faol ta'sir ko'rsatadigan muhim vositadir. Ilg'or, taraqqiyparvar axloqiy qarashlarning ta'lim-tarbiyaga ta'siri ijobiy bo'lsa, reaksiya xulq atvorining ta'siri jamiyatda ham, shaxs tarbiyasida ham salbiy bo'ladi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Bugungi kunda jamoat xavfsizligini ta'minlash va huquqbuzarliklarning oldini olish yoki ularning sodir etilishiga sabab bo'lgan shart-sharoitlarni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etish borasida tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Aynan shu maqsadda "Yo'l infratuzilmasini takomillashtirish va xavfsiz harakatlanish sharoitlarini yaratish orqali yo'llarda avariya va o'lim holatlarini qisqartirish, shu jumladan harakatni boshqarish tizimini to'liq raqamlashtirish va jamoatchilikning ushbu sohadagi ishlarda keng ishtirokini ta'minlash" borasida davlatimiz rahbarining qator farmon va qarorlari qabul qililib masadlarning asl mohiyatini bilish,

jamiyatda yuz berayotgan voqea hodisalarni nafaqat amaliy yechimi, balki ilmiy-nazariy yechimini ham tahlil qilishga urg'u berilmoqda [6].

Yo'l harakati qoidalarining statistik tahliliga mohiyatan ilmiy-falsafiy nuqtai nazardan yondashish va tadqiq etish masalaning mohiyatini har bir fuqaroning yo'l harakati xavfsizligi madaniyatiga rioya etishi hamda uning yo'l harakati xodimlariga nisbatan bo'lgan axloqiy munosabatlarini yaqqol namoyon etadi. So'nggi yillarda yo'l harakati qatnovlarining sezilarli darajada oshishi va mamlakatimizdagi iqtisodiy rivojlanish natijasida avtoulovlarning keskin ortib borishi xalqimizga yengillik yaratishi bilan birga, yo'l harakati xavfsizligi bilan bog'liq bo'lgan qator muammoli vaziyatni ham yuzaga keltirmoqdagi bu har bir fuqarodan ogohlilikni, jamoat transportlaridan foydalanish madaniyatini shakllantirishni, yo'l harakati qoidalariga hamda yo'l harakati nozirlariga nisbatan ijobiy, axloqiy munosabatda bo'lishni taqozo etmoqda.

Bugungi kunda yo'llarimizda sodir bo'layotgan ba'zi salbiy holatlarning oldini olishda axloqiy munosabatlarning o'rni beqiyosdir. Masalan, birgina farzandlarimizga svetofor chiroqlarining ahamiyati va tartib bilan harakatlanishni o'rgatishimizning o'zi uning yo'llarda harakatlanish bo'yicha yangi tushunchalar va qarashlarni o'zlashtirishiga, kelajakda kamol topishida, jamiyatda qabul qilingan qaror va qonunlarga so'zsiz amal qilishida, bir so'z bilan aytganda axloqiy tarbiyasi mukammal, komil inson bo'lishida o'rni beqiyosdir. Bu esa, o'z navbatida jamiyatda yaxshi xulqli, qonunga itoat etuvchi, komil insonlarni shakllantirishi bilan birga, yo'llarda yuzaga keladigan noxush holatlarning va baxtsiz hodisalarning soni kamayishiga, insonlar orasida yo'l harakati xavfsizligi madaniyatining shakllanishiga, qolaversa yo'l harakati xavfsizligi xodimlari bilan fuqarolar o'rtasidagi ijobiy munosabatlarning shakllanishiga xizmat qiladi.

Yo'l harakati xavfsizligi bo'yicha ijobiy natijalarga erishish uchun avvalambor, barcha hududlarida, yo'llarda harakatlanish xavfsizligi yuzasidan yoshlarda yo'l harakati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish, jamiyatda yo'l harakatining bevosita ishtirokchilari bo'lgan barcha vatandoshlarimizda yo'l harakati xavfsizligi madaniyatini yuksaltirish, ularning axloqiy tafakkuriga yo'l harakati xavfsizligi xodimlariga nisbatan ijobiy

axloqiy munosabatlarni milliy ruhda singdirish, shuningdek, mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlarni yanada rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan izchil faoliyatlarining davomi sifatida joylarda shaxsiy tarkib xodimlarining namunaviy hatti-harakatlarining targ'ibotini olib borish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, "infratuzilmani boshqarishda raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali transport logistikasi, shahar infratuzilmasi, shahar muhitining sifati, shahar rivojlanishini boshqarish samaradorligi, jamoat, biznes va yashash joylari bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun "aqlli" va "xavfsiz" shahar loyihalarini izchil amalga oshirish bu borada kutilgan natijani berishi mumkin" [7].

Bugungi zamonaviy yoshlarimiz tarbiyasi barcha narsalardan ustun ekanligini anglagan holda ularning axloqiy tarbiyasini milliy qadriyatlarimiz asosida shakllantirib borish bilan birga, ularga yo'llardagi harakatlanishning axloqiy qoidalariga doir tushunchalarning ham berib borilishi muhim vazifalarimizdan biriga aylanmog'i lozim. Zero, yoshlarimiz ongida shakllanadigan axloqiy tushunchalarning jamiyat uchun ijobiy samarasi benihoya katta bo'lib, ularning ongida o'z kasbiga sadoqat hamda yo'l harakati xavfsizligi xodimlari mehnatiga ijobiy munosabatlarning shakllanishiga, qolaversa yoshlarimiz ongida ma'naviy bo'shliqlarning bo'lmasligiga zamin yaratadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Xulosa qilib aytganda, bugungi jamiyatda sodir bo'layotgan yo'l transport hodisalarining aksariyat qismi qonun qoidalarini bilmaslikda emas aksincha, belgilangan qonun qoidalarini mensimaslik, turli axloq qoidalariga zid bo'lgan, ham o'zining va ham o'zgalarning hayotiga xavf soladigan hatti-harakatlarning bajarilishi, yo'l harakati xavfsizligi xodimlarini chalg'itadigan yoki bilib turib noo'rin, axloqsiz hatti-harakatlarni bajarish, nafaqat yo'l harakati xavfsizligi madaniyatiga balki umuman insoniy axloqqa to'g'ri kelmaydigan hatti-harakatlarni sodir etish natijasida yuzaga kelmoqda, desak yanglishmaymiz. Aynan mana shuning uchun ham, yo'l harakati

ishtirokchilari bo'lgan barcha yurtdoshlarimizda o'ziga xos yo'l harakati axloqi va madaniyatini shakllantirish, har bir fuqoroning jamiyatda o'z fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lishiga yo'l harakati xavfsizligi madaniyatiga doir bilimlarini boyitib borishlariga yordam beradi. Zero, axloqiy majdaniyati yuksak inson Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalanib, o'zida umuminsoniy bag'rikenglik sifatlarini qolaversa, ko'p millatli o'zbek xalqining barcha fuqarolari orasida yakdillikni ta'minlanishiga ko'maklashib, o'ziga xos bag'rikenglik madaniyatini shakllantira oladigan o'z vataniga sadoqatli komil insonga aylanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES/ ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА)

1. <https://lex.uz/docs/5937573>;
<https://lex.uz/docs/5953883>
2. Abdulla Sher. Axloqshunoslik: Oliy ta'lim muassasalarining bakalavriat ta'lim yo'nalishlari uchun darslik. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010. — 328 b.
3. Этическая мысль. Том 15. Отв. ред. А.А.Гусейнов. Москва: ИФ РАН, 2015. 361 с.
4. Ў.Жалолова, Ў.Рўзматова. Билим ақл – булоғи, ахлоқ – ҳаёт чироғи. Тошкент: “Тафаккур нашриёти”, 2017. – Б. 145.
5. Raxmonov S.M. Jaloliddin Rumiy ilmiy merosining pedagogik-tarbiyaviy ahamiyati. (Masnaviyi ma'naviy misolida) Monografiya. – Samarqand: «Samarqand davlat chet tillar instituti» nashriyoti, 2023. – 150 b.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 12 июлдаги “2022 — 2026 йиллар давомида амалга оширилиши мўлжалланган «хавфсиз ва раван йўл» умуммиллий дастурини тасдиqlаш тўғрисида”ги ПҚ-316-сон Қарори. <https://lex.uz/uz/docs/6106551>
7. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: O'zbekiston, 2021. –Б. 184.

TURKISTON JADIDCHILIGINING XUSUSIYATLARI VA ULARDA AXLOQIY FIKRLARNING O'ZIGA XOSLIGI

Abrorxon Asatulloevich Asatulloev,

Falsafa fanlari doktori (PhD), Guliston davlat pedagogika instituti Ta'lim sifatini nazorat qilish bo'limi boshlig'i)

CHARACTERISTICS OF TURKISH MODERNITY AND CHARACTERISTICS OF MORAL THOUGHTS IN THEM

Abrorkhan Asatulloevich Asatulloev,

Doctor of Philosophy (PhD), Head of the Education Quality Control Department of Gulistan State Pedagogical Institute)

Annotatsiya: Ma'rifatparvarlarning yirik namoyondalari, islohotchilar chorizmning zulmi ostida ezilgan millatning ma'naviy, diniy hayoti va turmush darajasi achinarli suratda tubanlashib ketganini alamli armon bilan bayon qilib, xalqni bu g'aflat uyqusidan uyg'onishga undaganlar. Ma'rifatparvarlar o'z davrining mavjud muammolarini yechishning yolg'iz yo'li ta'lim islohotida deb angladilar va shu sababli ham Abdurahmon Sayyoh jurnalning deyarli barcha sonlarida ilm olish, ulamolarning vazifalari va madrasalardagi muammolar singari masalalarni ko'tarib chiqdi.

Kalit so'zlar: jadidchilik, idora, milliy uyg'onish, islohot, ta'lim, vatan va millat, istiqlool, yangi usul maktabi.

Annotation: The great representatives of the Enlightenment and the reformers urged the people to wake up from this heedless sleep, explaining with a painful dream that the spiritual, religious life and standard of living of the nation oppressed under the tyranny of Sharizism had fallen into a pitiful state. Enlightenmentists realized that the only way to solve the existing problems of their time was through educational reform, and for this reason, Abdurahman Sayyoh raised issues such as learning, duties of scholars, and problems in madrasas in almost every issue of the magazine.

Key words: modernism, office, national revival, reform, education, homeland and nation, independence, new school.

KIRISH/BВЕДЕНИЕ/ INTRODUCTION

“Jadidchilik, Turkiston ijtimoiy fikr taraqqiyotida, Fitrat qayd etganidek, islomchilik (panislomizm), turkchilik (panturkizm) va mahalliychilik (o'zbekchilik) shakllarida ham aks etdiki, ularning o'ziga xos omillari bor. Misol uchun, islomchilik va turkchilik, chor ma'muriyatining rus bo'lmagan – musulmonlarga nisbatan olib borgan ulkan millatchilik siyosatiga javob tarzida yuzaga kelgan bo'lsa, mahalliychilik (o'zbekchilik) 1918-1920-yillarda Turkistonda adabiy til sohasida kuchaygan “tort-tort” munosabati bilan shakllangan edi” [1; 26].

Shuni aytish kerakki, Birinchi Jahon urushida Rossiyaga tutqunlikka mahkum qilingan bir qator

usmonli turk zobitlari 1917-yil harakatlaridan keyin Turkistonga o'tib, maorif va madaniyat sohalarida faol qatnashar ekanlar, adabiy til xususida Istanbul turkchasiga kuchli og'ishlik qilgan va bu o'z navbatida o'zbek ziyolilari ichida ma'lum noroziliklarga sabab bo'lgan edi. Biroq ushbu nuqtai-nazarlarning har uchulasi ham XX asr 20-yillarning o'rtalarida oldinma-keyin barham topdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Jadidchilik ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy-islohotchilik harakati bo'lib, bu harakat turmushning barcha sohalarini yangilash, eng muhimi va asosiysi, idora usulini yangilash shiori bilan chiqdi. Idorachi?

Idora boshqalarning qoʻlida edi. Demak, uni oʻzgartirish uchun, avvalo, unga ega boʻlish kerak. Bu, oʻz navbatida, mustaqillikka, milliy istiqloлга kelib taqalar edi. Lekin, gap shundaki, bu gʻoya millat tomonidan anglanmogʻi kerak edi. 1789-yilda fransuz Bastiliyasi qahramonlarining sevimli iboralari boʻlgan va Nomiq Kamol, Tavfiq Fikratlar, soʻngroq esa Behbudiy, Munavvarqorilar tomonidan tez-tez ishlatilib turgan “Haq berilmas, olinur” degan gap millatning qalbiga, ruhiga singmogʻi, boshqacha aytganda, chinakam milliy gʻoyaga aylanmogʻi kerak edi. Shundagina u real kuchga aylanardi [2; 75].

Bu juda murakkab ish edi. Chunki bu gʻoya anglanmogʻi uchun millat uygʻoq boʻlishi kerak edi.

Hamzaning iztirob bilan aytgani – “Ruhsiz tandir: xanjar ursang, qoni sochilmas” degan nidosi bejiz emas edi. Shu sababdan ham maʼrifatparvar ziyolilarimiz asrimiz boshida jadid harakatining bosh maqsadi millatni uygʻotish deb bildilar. Shu sababdan ham bu davr islohotchilik qarashlarining yana bir nomi “Milliy uygʻonish davri maʼrifatparvarligi” boʻldi.

“Jadidchilik hech qachon vatan va millat qismatiga bunchalik yuzma-yuz kelgan emas edi. Vatan va Millat qismati hech qachon bunchalik ham gʻazab, ham magʻrurlik bilan, ham sitam, ham iftixor bilan jadid maʼrifatparvarligiga kirib kelmagan edi. Mubolagʻasiz aytish mumkinki, 1865-yildan 1929-yilgacha boʻlgan davr oraligʻida ushbu mavzuga daxl qilmagan birorta ziyoli yoʻq. Agar bu harakatning bosh mavzui nima deyilsa, “Millat” deb aytish kerak boʻladi. Asosiy dardi nima deb soʻralgudek boʻlsa, “Istiqlol!” deya aytish kerak boʻladi” [3; 56].

Aslida, muammo hech qachon bunday ochiq-oydin qoʻyilgan emas. Qoʻyilishi ham imkonsizdir. Albatta bu – jadidchilik. Uning oʻz qonunlari bor. Va, tabiiyki, istiqloл gʻoyasi harakatning umumiy ruhidan, timsol va tamsillarga oʻrab berilgan maʼno-mazmunidan kelib chiqadi. Bu bilan hisoblashmogʻimiz shart. Lekin fakt shuki, u millat dardi bilan toʻla. Har bir jadid timsolidan milliy gʻoya, milliy mafkura chiqib kelaveradi. Ularni xotirjam anglay olmaymiz. Deyarli har bir maʼrifatparvar, har bir harakatning negizida Istiqlol dardi yotadi. Faqatgina buni tushunish, umumiy jarayondan kelib chiqib sarhisob qilish kerak. Boʻlmasa bir yoqlamalikka yoʻl qoʻyish hech gapmas. Uzoqqa bormaylik, maʼrifatchilik

mavzusini koʻraylik. Nihoyatda dolzarb masala, yuksalishning asosi.

Jadid maʼrifatparvarlari oʻz xalqini maʼrifatli shaklda koʻrishni xohladi, har qanday mutelik, xurofotga berilish, milliy tobelikdan ozod boʻlishga intildi. Ular oʻz faoliyati boshlaridayoq Turkiston xalqiga dunyo sivilizatsiyasi muvaffaqiyatlari bilan tanish boʻlishning oʻz yoʻlini taklif etdilar. Bu yoʻl milliy va diniy-maʼnaviy xalq boyliklaridan voz kechish emas, balki ular vositasida, bundan keyingi taraqqiyot, rivojlanishga xalaqit beruvchi qoloq aqida va xurofotlardan poklanish va oʻzgarishlar yoʻliga asta-sekin, kuch ishlatishlarsiz oʻtishni taklif etdi.

Islohotchilik qarashlari xalqning turli vakillari orasida qoʻllab-quvvatlandi. XX asr boshlaridayoq taraqqiyparvarlik harakati Turkistonning asosiy shaharlari – Toshkent, Margʻilon, Andijon, Samarqand, Namangan, Kattaqoʻrgʻon, Qoʻqonda zarur omil sifatida qaraldi. Islohotchilik harakatining mafkuraviy va tashkiliy oʻsib borishiga birinchi rus revolyutsiyasi salmoqli taʼsir koʻrsatdi. 1905-1907-yillarda jadidlar gʻoyalarida siyosiy qarashlar orta boshladi, ular dunyoqarashlarida oʻzgarishlar yuz berdi. 1905-1907-yillardagi rus inqilobi vaqtida Turkiston oʻlkasida jadidchilik harakati tuzilishi jihatidan va gʻoyaviy tomondan chiniqdi.

“Islohotchilarning yangi holatlardagi faoliyatlari bir qancha sohalar borasida kechadi. Jadidchilik yetakchi sohalardan biri sifatida qoladi. Misol uchun, ular chorizm siyosatining tajovuzi sharoitida yangi usuldagi maktablarni tashkil etish borasida kuch-gʻayratlarini sezilarli darajada rivojlantirishdi. 1910-yilga kelib maktablardan yurtning turli jabhalarida 50 ga yaqini tashkil etildi. Toshkent va Qoʻqon yangi usul maktablarining oʻziga xos markazi boʻlib qoldi” [4; 18].

MUHOAMA(OBCYJDEHIE/DISCUSSION)

XIX asr soʻngi – XX asr boshlarida vujudga kelgan jadid maʼrifatparvarligi harakatiga ham ushbu qarashlar ijobiy taʼsirini koʻrsatdi. Jadidchilar oʻz faoliyatida oʻziga xos darajada islom islohotchiligi qarashlariga tayanganlar, ular jadid maktablari ochishda, taʼlim va tarbiya borasida islom prinsiplarini zamonaviy shaklda koʻrsatish yoʻlidan borganlar. Oʻzbek nashriyotlari va milliy teatrining yaratilishi jadid maʼrifatparvarligi va milliy uygʻonishni yoyishning asosiy foydali omili boʻldi. Toshkent va Qoʻqonlik islohotchilar nashriyot ishi

orqali shoir va adiblar asarlarini xalqqa yetkazdilar, bular ichida, ayniqsa, Alisher Navoiyga o'zgacha hurmat ko'rsatildi. So'fi Olloyor, Xo'ja Ahmad Yassaviy, Mirzo Bedil singari allomalarning diniy va falsafiy asarlari chop etildi. Ular islohotchilik rivojiga yangi turtki berdi. Islohotchilar o'z muxlislarini milliy uyg'onish davrini kechirayotgan turli musulmon Sharqi o'lkalari – Suriya, Eron, Misr, Turkiyada chop etilgan manbalar bilan ham mamnun etib bordilar. Shu davrda hamma jadid ma'rifatparvarlarini jamlaydigan ayni bir dastur yo'q edi. Ularning har biri milliy taraqqiyot yo'lini o'z nuqtai nazaridan kelib chiqib taklif etardi. Har xil qarashlar, gohida bir-biriga qarama-qarshi fikr va takliflar, ixtiloflar mana shu vaqtda kelib chiqqan bo'lib, ular jamiyatga har xil ta'sir etgan. Shuni aytish kerakki, ushbu tarixiy davrda o'z kelajagini o'zi nishonalash fikri ham paydo bo'lmagan edi. Ammo, bu sohada ba'zi nishonalar paydo bo'la boshlagan edi.

Turkiston islohotchilari Rusiyadagi siyosiy vaziyatlarni e'tibor bilan kuzatishadi, u yerda yuzaga kelayotgan siyosiy partiyalarning dasturlarini, ishlarini o'rganishadi. Ular milliy mentalitetning o'ziga xosligi, o'zbek xalqining tinchliksevarlikni qadrlashini va Rossiya demokratik jarayonlar holatidan kelib chiqib, revolyutsiya yillarida chorizm tuzumidan tinch yo'l orqali ijtimoiy arznomalar, Davlat Dumasida ommaviy munozaralar olib borish va shu kabi bir qator qonuniy yo'llar orqali o'zlari uchun siyosiy yon bosishlarga erishish, qolaversa birinchi bosqichda hech bo'lmasa Turkiston milliy taraqqiyotining ob'ektiv talablariga javob beruvchi bir qancha sharoitlar paydo qilish uchun intildilar.

1905-1907-yillar Rossiya inqilobi vaqtida islohotchilik yetakchi siyosiy voqea sifatida aks etdi. U Turkistondagi mahalliy aholining uyg'onishiga, milliy-ozodlik harakati mafkurasining paydo bo'lishiga yordam berdi.

1908-1916-yillar ichidagi vaqtda islohotchilar ichida siyosiy bo'linish ro'y berdi. Shunda "jadid", "taraqqiyparvar", "qadimchi" kabi qarashlar yuzaga keldi. Ayni damda, islohotchilik harakati madaniy jihatlardan ko'ra yorqin aks etgan siyosiy nishonalarga ko'proq ega bo'la bordi.

Islohotchilar g'oyaviy qarashlarining keyingi uzviy rivojlanishi birinchi jahon urushi vaqtlariga to'g'ri keldi. Urush boshlaridagi umumiy ma'naviy inqiroz natijasida ijtimoiy ongning ko'plab

an'anaviy shakllariga nisbatan o'zgarishlar bo'lib o'tdi. Yangi fikr va g'oyalarni qabul qilish uchun tizimni qayta ko'rib chiqish jarayoni bordi. Bir qancha islohotchilarni madaniy-ma'rifiy faoliyat doirasidagi qoloqlik endi qoniqtirmay qo'ydi.

Birinchi jahon urushi islohotchilar dunyoqarashini jiddiylashtirishga imkon berdi, shu sharoitda rasmiy mafkuraning muhim qoidalari, siyosiy hayotning dastagini tanqid etish kuchaydi. Hozirda rivojlangan G'arb davlatlarida yuzaga kelgan demokratik siyosiy-huquqiy institut va tartiblarga ishtiyoq paydo bo'ldi. Bu esa, ular parlamentar monarxiya va boshqaruvning respublika shakli, demokratiyaga asoslangan huquq va erkinliklar borasida, fuqarolarning davlat va jamiyatni boshqarishdagi, davlat tuzilmalarini yaratishdagi, qonun ijodkorligi borasidagi ishtiroki kabilarni qayd eta boshladilar.

Milliy ziyolilarning g'oyaviy va ijtimoiy-amaliy ishidagi siyosiy qaratilganlikning o'sib borishi islohotchilarning toza madaniy-ma'rifiy faoliyat tarafdorlari va ijtimoiy-siyosiy institutlarni yangilash, qolaversa, istibdod zulmidan ozod bo'lish tarafdorlariga bo'linishlari uchun vaziyat paydo bo'ldi.

NATIJALAR (PEZYLTATY / RESULTS)

XIX asr so'ngi va XX asr dastlabki davrida shakllanib, ijtimoiy hayotning hamma tomonlarini o'z ichiga olgan jadidchilik harakati Rusiya musulmonlari, xususan Kavkaz va Volga bo'yi taraqqiyparvarlik harakatining bevosita ta'siri ostida yuzaga keldi. Bundan tashqari, XIX asr oxirida Sharq davlatlarida keng tarqalgan diniy islohotchilik, istibdodga qarshi milliy-ozodlik kurashi borasidagi qarashlarning ham ta'siri sezilarli bo'ldi. Shu sababli jadidlar faoliyatida ma'lum ma'noda islom islohotchiligi g'oyalari tayanib, islom qarashlarini zamona ijtimoiy talablari zahirida yangicha bayon qilish hamda maorif, madaniyat va matbuot sohasini ijtimoiy-siyosiy maqsadlarga qaratish zaruriy o'rin tutadi.

Milliy matbuot shakllandi. Jamiyatni diniy, axloqiy va ijtimoiy tomondan isloh etish, eskidan odat bo'lib kelgan bid'atlarni yo'qotishda jadid ma'rifatparvarlarning jurnal orqali targ'iboti muhim vosita vazifasini bajardi.

Xullas, XX asr 10-yillarida Turkiston ma'naviy hayotida keng tomir otgan o'zbek jadid adabiyoti o'zining chinakam samaralarini qiyin-

qistov 20-yillarda berdi. Cho‘lpon o‘z she‘riyati bilan yangi o‘zbek she‘riyatining asl poydevorini yaratdi. Qodiriy o‘zbek romanchiligiga asos soldi. Fitrat o‘zbek dramachiligining eng sara namunalari muallifi va yangi o‘zbek adabiyotshunosligining asoschisi bo‘lib tarixga kirdi.

Turkistonning 1915-yilgi madaniy hayotida islohotlarga talab paydo bo‘lib, maktab-maorif isloh qilina boshladi. Jadid ma‘rifatparvarlar matbuot orqali yurt tanazzulining asosiy omili din emas, balki ilmsizlik, e‘tiborsizlik, tashqi aloqalarning uzilib qolganligi, asosiy aybdor sifatida esa e‘tiborsiz ulamolar ekani borasida keng yoritib kelindi. Shu sababli ta‘lim-tarbiya bilan birgalikda ulamolarning majburiyatlariga alohida e‘tibor berildi. Zero, Turkistonlik ma‘rifatparvar ziyolilar hurfikrlilik, taraqqiyot va milliy istiqloq uchun kurash olib bordilar.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, ma‘rifatparvarlarning yirik namoyondalari, islohotchilar chorizmning zulmi ostida ezilgan millatning ma‘naviy, diniy hayoti va turmush darajasi achinarli suratda tubanlashib ketganini alamli armon bilan bayon qilib, xalqni bu g‘aflat uyqusidan uyg‘onishga undaganlar. Jumladan, ma‘rifatparvar olim Behbudiy: “Bugungi darkor bo‘lgan islohi maktab-madrasa, ya‘ni islohi millatg‘a e‘tibor qilinmasa chorak asrdan so‘ng diyonat nobud bo‘lur va uning javobi mas‘uliyati bugungilarg‘a

qolur, bu mas‘uliyatdan xalos bo‘lmoq uchun millatni diniy ilm va dunyoviy ilm-fanlar o‘qumoq sari targ‘ib etmoq lozimdur”[5], - deb bitadi. Ma‘rifatparvarlar o‘z davrining mavjud muammolarini yechishning yolg‘iz yo‘li ta‘lim islohotida deb angladilar va shu sababli ham Abdurahmon Sayyoh jurnalning deyarli barcha sonlarida ilm olish, ulamolarning vazifalari va madrasalardagi muammolar singari masalalarni ko‘tarib chiqdi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Абдивоҳидов С.А. Жадидчилик ҳаракатининг ижтимоий – сиёсий жиҳатлари ва ҳозирги замон. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд, СамДУ, 2020. 56 б.
2. Маҳмудова Г.Т. Туркистонда жадидчилик ҳаракати ва унинг ахлоқий-эстетик фикр тараққиётига таъсири: ф.ф.н дис.-Т.: 1996. 175 б.
3. Маҳмудов Ф. Жадид адабиётида миллий истиқлол мавзуси. - Тошкент: Ўзбекистон, 1999. 156 б.
4. О‘зР МДА, I-461 – фонд, 1-ro‘yxat, 1021-ish, 18-varaq.
5. «Самарқанд» газетаси, 1913, 30 июль.

INDIVIDUALIZATION AS AN INTEGRATION OF DIGITAL
EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN LEARNING PROCESS

Rafiya Bunafsha Rustamovna,

Senior teacher, Samarkand Branch of Tashkent State University of
EconomicsINDIVIDUALLASHTIRISH RAQAMLI TA'LIM
TEXNOLOGIYALARINING O'QUV JARAYONIGA INTEGRATSIYASI
SIFATIDA

Rafiyeva Bunafsha Rustamovna,

Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali katta
o'qituvchisi

Abstract: Digital educational technologies provide access to resources and autonomy for learning. However, effective learning requires training and different educational strategies from classroom methods.

Key words: pedagogical potential, digital technologies, online language learning, technology integration.

Аннотация: Цифровые образовательные технологии обеспечивают доступ к ресурсам и автономию для обучения. Однако, эффективное обучение требует тренинги и различные образовательные стратегии, отличных от традиционных классных методов.

Ключевые слова: педагогический потенциал, цифровые технологии, онлайн-обучение языку, интеграция технологий.

Annotatsiya: Raqamli ta'lim texnologiyalari resurslardan foydalanish va o'rganish uchun avtonomiyani ta'minlaydi. Biroq, samarali o'rganish uchun an'anaviy sinf usullaridan tashqari ta'lim va turli xil ta'lim strategiyalari kerak.

Kalit so'zlar: pedagogik salohiyat, raqamli texnologiyalar, onlayn til o'rganish, texnologiya integratsiyasi.

+998915575686

Introduction/ Kirish / Введение. The use of digital educational technology in the classroom expands the options available to teachers and students for how they might teach and learn a foreign language. The subject of individualization in education and language acquisition has recently received more attention due to the advancement of digital technologies, mobile technologies, computers, and Web 2.0 network services. Digital technologies provide students with not only much greater access to resources, but also "accessibility for autonomous learning" According to Godwin Jones [1], the sharp increase in Internet resources, network services and educational software together activates students' search and desire to learn new things and improve themselves. In this context, Benson and Chik suggest that new technologies offer the potential for autonomous language learning, especially in the context of "globalized online spaces" [2]. But for effective learning with the help of technologies and maximum use of their pedagogical potential requires training, because it is not fun and games that students master on their own. Educational strategies for working with technologies are different from those used in the classroom, so teachers also need to improve the level of digital competence.

Materials and methods. Adabiyotlar tahlili va metod. Литература и метод. The feasibility and effectiveness of the integration of digital technologies and the teaching of individualized learning are related to the rapid development of the requirements of the modern information society of university graduates. The process of this integration has become the subject of many pedagogical studies. Some scientists suggest that autonomous students with a high level of digital Competencies are able to take responsibility for their own learning

by working on individual and collaborative projects accessible to local and global audiences. However, this was suggested before the Web 2.0 era, when Internet users gained access to editing and management of websites and platforms.

Given that young people today were born in the era of digital technologies, educators must work to forge true partnerships with students as the educational system becomes increasingly digital.

Technology serves a variety of purposes and is essential to the teaching and learning of languages. Students gain informational access, acquire language proficiency through direct interaction with native speakers, write and publish text messages, and establish a community for scientific inquiry and problem-solving. Both teachers and students who are studying a foreign language will find it to be a very engaging and participatory tool. In this context, one of the most important features that students need to develop is the critical ability to distinguish between relevant and non-relevant. This requires a carefully planned and thought-out action on the part of the teacher from the first day of classes, when the necessary strategies for informing students about the different ways they can choose to learn to identify and use quality digital content. To master foreign language communication skills single out two main aspects of technology integration:

- basic - using the Internet as an asynchronous source of additional supporting materials to provide students with educational texts for reading or listening;

- intermediate - organization and creation by teachers of the intermediate material on online platforms and giving students access to it; under these conditions, teachers retain some control over what material students have access to, they are still given a fairly wide range of choices about the specific texts or materials they want to work with, as they can choose from the categories proposed by the teacher.

Discussion and results. Muhokama, natijalar / Результаты, обсуждение

Modern research proves that foreign language learning occurs autonomously if students find multimedia sources that match their abilities and interests (for example, pop music, entertaining videos, social networks and forums, social communities on the Internet for individual communicative - tandem learning) these activities

may not initially be related to learning, but rather to entertainment or socialization. And yet, even under these conditions of technology use, students are gradually coming to the realization that learning can occur through online activities. This, in turn, requires a more focused attention to the development of language competence, which occurs along with the transformations of the primary motivation, focused on leisure, to a permanent, internal one, focused on learning. This type of learning is defined as “self-directed natural learning” [2] and questions the traditional approach based on sequential curricula, learning grammar rules, and developing discrete skills. Instead, it is consistent with language based on the use of patterns and clichés (ie multi-word units of vocabulary and grammar), which are seen as the basis for language acquisition.

One of the advantages of foreign language learning technologies is the opportunity to present the authenticity of the language in multiple contexts [3], from which students learn how language is used idiomatically and how it changes depending on changes in context, registers or speech acts. In fact, listening to songs repeatedly, watching multiple episodes of television series, or replaying game scenarios promotes pattern learning through “high frequency and exposure to the context of vivid examples”. In the process of repeated listening and viewing, the student undergoes a series of cognitive processes, including “forming categories, identifying patterns and noticing novelty, and imitation[3]. This process is probably not effective for all users, but only for intermediate and advanced language users.

A number of modern studies are focused on the study of integration mobile devices. The widespread use of mobile devices, especially smartphones, is one of the main factors behind the growth of informal online language learning. Streaming services like Netflix are available for mobile devices, as are virtually all online services today, usually through dedicated apps. Smartphones allow extensive customization, leading to highly individualized configuration of applications, context, and settings. Since these devices have become people's constant companions, they are always available. Smartphones are used to bridge the gap between the local and the global, and between leisure and work or study. They provide learning that can connect real-life experiences with global online

communities. This contextualized learning experience fosters an ecological model of learning that encompasses the student, peer networks, friends and families, educational or professional contexts, and global communities. Mobile devices provide a high degree of on-demand access and freedom of choice, often associated with student autonomy.

In the process of implementing the integration of digital technologies, the following conditions could be observed:

- taking into account the available number of technical means at the disposal of the educational institution and teachers. In particular, the availability of technicians to solve a number of mechanical, software and technical problems;
- taking into account the number of technological tools that are in dispositions of students, both at home and in educational institutions;
 - the actual level of digital literacy of students and teachers;
 - motivation to use technology and readiness effectively use these tools by students and teachers;
- expediency and methodical validity of using digital educational technologies.

Focusing on students' perceptions of autonomous learning through digital technologies, the researchers found that the role of teachers is changing, and students perceive them as guidance counselors who advise them on learning strategies, create an environment that encourages and supports autonomous training, recommend resources and encourage active use of these resources. According to Wang (2007), the integration of technology in the language classroom not only saves time, but also inspires creativity and brings new opportunities to students. Wang [4] claims that among the various teacher roles, students are more interested in consultant roles specifically for providing learning resources and strategies than teacher roles for assisting in the planning, monitoring and evaluation processes. Scientists consider the reason for this change to be students' lack of confidence in their ability to participate in extracurricular learning activities, lack of information about possible learning resources and opportunities, or lack of ability to use resources effectively [5]. Thus, from the students' point of view, the support that teachers can provide in promotion independent use of learning technologies, should focus on sharing information about resources,

encouraging active use of technological resources, and helping to develop the ability to effectively use resources to participate in independent, individualized learning [6].

Research also confirms that students use the same technology resources that their teachers used in class. For example, the experience of using blogs in the classroom helped transform their use from entertainment tools to learning tools. Moreover, teachers' guidance on the use of technological resources for learning is critical in helping students make the transition from using technology as a means of entertainment to using it as a tool for learning. Teachers support students by encouraging and guiding them in how to use technological resources for learning. Some researchers identified various ways in which teachers can promote independent learning: providing students with conceptual information that increases their awareness of language learning and metalinguistics and metacognitive concepts; provide methodical information on resources, strategies and engaging them in experimentation and discovering what works for them and what doesn't; provide students with psychological support for affective management.

The results of the study suggest that it is important not only to focus on what teachers can do with technology in the classroom, but also to explore how to maximize the potential of technology for learning by increasing the quantity and quality of independent use of learning technology by students outside the classroom.

Teachers' use of technology in the classroom affects student behavior outside the classroom, but it is only one factor at play. Other aids include online assignments for extracurricular work that involve the use of technology resources and guidance on how to use them.

Conclusion (Xulosa / Заключение).

Technological resources for training, web quests, creating presentations, working with online trainers. The findings of the study highlight the importance of raising teachers' awareness of the essential support they need to provide students in order to improve independent use of technology learning outside the classroom. The study also calls for more attention to be paid to examining the nature of teachers' influence on self-directed technology use for learning, as well as exploring effective ways in which teachers can

exert their influence to promote self-directed technology use for more effective learning.

**References (Adabiyotlar ro'yxati/
Использованная литература)**

1. Godwin-Jones, R. (2007). Emerging technologies tools and trends in self-paced

2. Benson, P., & Chik, A. (2010). New literacies and autonomy in foreign language learning. In M. J. Luzon, M. N. Ruiz-Madrid, & M. L. Villanueva (Eds.), Digital genres, new literacies and autonomy in language learning (pp. 63–80). Newcastle: Cambridge Scholars. 5. language instruction. *Language Learning & Technology*, 15(3), 10–17.

3. Sockett, G. (2013). Understanding the online informal learning of English as a complex

dynamic system: An emic approach. *ReCALL*, 25(1), 48–62.

4. Wang, Y. (2007). What do autonomous language learners expect their teachers to do? A study on teacher's roles in autonomous learning project. *Foreign Language World*, 4, 005.

5. Obloberdiyevna, D. S., & Rustamovna, R. B. (2023). The Main Criteria of Autonomy Approach in Teaching English for Students of Economics. *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, 2(2), 125-130.

6. Rustamovna, R. B., & Obloberdiyevna, D. S. (2023). Motivation as a Determining Factor in Promoting Student Independence. *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, 2(2), 140-144.

ANALYZING TRADITIONAL CHILDREN'S POEMS AS
AN OBJECT OF SCIENTIFIC SCRUTINY

Muattar Amirkul kizi Temirova
Teacher at Denau Institute of
Entrepreneurship and Pedagogy

AN'ANAVIY BOLALAR SHE'RLARINI ILMIY
TEKSHIRISH OBYEKTI SIFATIDA TAHLIL QILISH

Muattar Amirqul qizi Temirova
Denov tadbirkorlik va pedagogika
instituti o'qituvchisi

Tel: +998975336568

Annotation: This study discusses the unique characteristics of children's speech that have been examined by scholars across various disciplines. It emphasizes the stages of a child's linguistic development, including autonomous speech, the transition to a common national language, and engagement with fiction. It is emphasized that the writer catering to a child audience should depict significant and characteristic life events and incidents using artistic imagery in a language that aligns with the typical expressions found in children's speech, taking into consideration their age, mentality, and developmental level.

Key words: children's poems, linguistic development, autonomous speech, transition to a common national language, engagement with fiction, worldview, speech activity, childhood development.

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda turli fanlar bo'yicha olimlar tomonidan tekshirilgan bolalar nutqining o'ziga xos xususiyatlari muhokama qilinadi. Unda bolaning lingvistik rivojlanishining bosqichlari, jumladan, avtonom nutq, umumiy milliy tilga o'tish va badiiy adabiyot bilan shug'ullanishga urg'u beriladi. Bolalar auditoriyasiga murojaat qilgan yozuvchi muhim va xarakterli hayotiy voqea va hodisalarni badiiy tasvirlardan foydalangan holda, ularning yoshi, mentaliteti va rivojlanish darajasini hisobga olgan holda, bolalar nutqidagi tipik iboralarga mos keladigan tilda tasvirlanganligi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: bolalar she'rlari, lingvistik rivojlanish, avtonom nutq, umumiy milliy tilga o'tish, badiiy adabiyot bilan shug'ullanish, dunyoqarash, nutq faolligi, bolalikni rivojlantirish, tilni o'zlashtirish.

Аннотация: В этом исследовании обсуждаются уникальные характеристики детской речи, которые изучались учеными различных дисциплин. В нем подчеркиваются этапы языкового развития ребенка, в том числе автономная речь, переход к общему национальному языку, приобщение к художественной литературе. Подчеркивается, что писатель, обращающийся к детской аудитории, должен изображать значимые и характерные жизненные события и происшествия, используя художественные образы, на языке, соответствующем типичным выражениям, встречающимся в речи детей, с учетом их возраста, склада ума и уровня развития.

Ключевые слова: детские стихи, языковое развитие, автономная речь, переход на общенациональный язык, занятие художественной литературой, мировоззрение, речевая деятельность, развитие детства, овладение языком, межпредметное изучение.

INTRODUCTION / KIRISH / ВВЕДЕНИЕ

Children's language acquisition represents a phenomenon within linguistic culture, generating an inherent interest that is so pervasive that

reflections on the profundity and scientific nature of this phenomenon seldom arise among ordinary members of the linguistic community. Instances where children use seemingly "clever" words create a comedic effect by blending styles.

However, it is imperative to recognize that the study of children's speech is a substantial academic pursuit, evidenced by its presence across various disciplines within the humanities, encompassing fields such as history and jurisprudence.

Today, the science of children's speech - ontolinguistics¹ - is rapidly developing as an independent area of linguistic research. However, the versatility of this object does not allow describing it only by linguistic methods. Distinguished by its dynamic nature, children's literature necessitates a rapid, engaging, imaginative, and humorously resolved portrayal of events. The proficiency of children's writers in linguistic expression is regarded as the primary factor contributing to the artistic quality of the work, ensuring the fluency and clarity of language. Beyond imparting valuable scientific and theoretical knowledge, an examination of such aspects through the analysis of the writer's works underscores the imperative for specialized research in linguistics.

Defining at one time the parameters for a comprehensive description of the world of the child, we proceeded from the fact that this description is possible only from the standpoint of the theory of discourse, taking into account the characteristics of the child's language (linguistic aspect), the specifics of communicative behavior (sociolinguistic and pragmatic aspect) and the content of the textual culture of the corresponding ethnocultural community.²

MATERIALS AND METHODS.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД

A children's book relies on artistic language to effectively fulfill its communicative task. A work composed in a well-crafted, lucid, flowing, figurative, and linguistically rich manner quickly and easily conveys the writer's objectives and thoughts to the readers. Literary works crafted in fluent language exert a significant influence on

the speech development of young readers and contribute to the expansion of their vocabulary. The exemplary books by children's authors impart lessons that encourage the younger generation to adopt a different attitude towards life, instilling values of love for our homeland, dedication to labor, and loyalty to our era.

Actually, there are many definitions of literature that mentioned by the experts and some dictionaries. Longman Dictionary³ writes the definitions of literature as works, plays, poems, etc. that people think have value and as works, such as these that are studies as a subject. Another definition mentions that literature is one of the great creative and universal means of communicating the emotional, spiritual, or intellectual concerns of mankind.⁴

It appears that the act of communicating, especially through literature, is a distinctly human endeavor. Communication between individuals can take various forms, such as written letters, direct spoken communication, or phone conversations. Additionally, anything written or spoken, regardless of its content, can be considered a form of literature.

Longman dictionary writes that poem is a piece of writing arranged in patterns of lines and sounds which often rhyme, expressing thoughts, emotions, and experience in words that excited your imagination.⁵

The term "poem" represents an unconventional lexical collocation within the given sentence. Unlike other types of language sentences, the lexicon in poetic sentences follows a specific pattern where its linguistic role does not merely facilitate or contrast the transmission of the sender's message to the audience. Instead, it assumes a higher role; that is, these words are not employed in this particular manner solely to express the mental, emotional, or informative message of the sender. Rather, they are crafted for the sake of enhancing the excellence of the

¹Седов, К. Ф. Онтолингвистика. Становление коммуникативной компетенции человека / К. Ф. Седов. – Москва: Лабиринт, 2008. – 320 с.

²Амзаракова, И. П. Языковой мир немецкого ребёнка младшего школьного возраста: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04 / И. П. Амзаракова. – М.: МПГУ, 2005. – С. 55-57.

³Longman dictionary of contemporary English. – Longman, Harlow, 2003. – P. 828.

⁴The Encyclopedia Americana: A Library of Universal Knowledge, Volume 22. – p.559.

⁵Longman dictionary of contemporary English. – Longman, Harlow, 2003. – P. 1085.

sender's message within a literary construction referred to as a "sentence." Therefore, "poem" is known as the lean child of language. Unusual lexical collocation creates special structure of grammar in poetic sentences.

DISCUSSION AND RESULTS.

MUHO KAMA, NATIJALAR / РЕЗУЛЬТАТЫ, ОБСУЖДЕНИЕ

Nursery rhymes hold a significant position within literature, often serving as the initial introduction to literature for children. These rhymes accompany children from the very early stages of their lives, typically shared with them by adults through spoken or sung means. Nursery rhymes are characterized by their melodic and concise nature, making them conducive to memorization by young learners.

Since nursery rhymes belong to both oral and folk literature, they were passed orally before they were later collected and written down. Nursery rhymes often lack authorship, which means they are anonymous.⁶

Both Penguin and Macmillan state that nursery rhyme is "a short poem or song for young children"⁷, although Penguin dictionary adds a word "traditional" to the definition of what nursery rhyme is - "short traditional poem or song for young children".⁸

Needles to say, not every melody disappeared; there are many nursery rhymes nowadays who are still preserved as songs.⁹

C. Kramsch also claims that language is bound with culture and specifying that "facts, ideas or events are communicable because they refer to stock of knowledge about the world that other people share"¹⁰. C. Kramsch gives an interesting point of view on culture contrasting it with nature. She says that "nature refers to what is born and grows organically"¹¹, whereas "culture refers to what has been grown and groomed".¹²

Children's speech has been the object of many humanities. One of the first publications of this kind was a book written by the German philosopher D. Tiedemann in 1787 entitled "Observation of the development of the child's mental abilities", where he described the development of his child from birth to three years. The following works with studies of recording the speech of their children were published by well-known scientists, such as I. Ten, C. Darwin, I.A. Sikorsky, V.M. Bekhterev and others.¹³

The study of children's speech in linguistics is devoted to the disclosure of its features in different periods of mastering the native language, namely, the specifics of the language tools used by the child in different periods of speech development and the patterns of mastering them. Researchers of the Nursery Rhymes genre (L. Eckstein, N. Iles, I. and P. Opie) note the existence of analogues of poems of this genre in many European languages: German, Swedish, Danish, Norwegian, French, Italian, Spanish, Finnish, Lithuanian, Hungarian, Slovak (greater number in Germanic languages). The list of features of linguistic means in children's speech includes: the determinism of the form of linguistic signs, the predominance (in comparison with the speech of adults) of onomatopoeia and visual means, the formation of unproductive forms of words according to regular language patterns, occasional word creation, the diffuseness of the semantics of lexemes, the uncertainty of generalizations in the nomination of the realities of reality. These features are determined by the thinking of children, as well as by the insufficiently developed level of speech-thinking generalization.¹⁴

CONCLUSION (XULOSA / ЗАКЛЮЧЕНИЕ). Children's speech possesses distinctive features that have been scrutinized by

⁶Bobulová, Ivana (et al.). Children's and Juvenile Literature (Written in English). Nitra: Pedagogická fakulta UKF, 2003. – p.28-29.

⁷Macmillan English dictionary for advanced learner. Oxford: Macmillan, 2007. – P. 1024.

⁸The Penguin English student's Dictionary. London: Penguin books, 1991. – P. 623.

⁹Bobulová, Ivana (et al.). Children's and Juvenile Literature (Written in English). Nitra: Pedagogická fakulta UKF, 2003. – p. 28-29.

¹⁰Kramsch, Claire. Language and Culture. Oxford: Oxford University Press, 1998. – P.3.

¹¹Kramsch, Claire. Language and Culture. Oxford: Oxford University Press, 1998. – P.4.

¹²Kramsch, Claire. Language and Culture. Oxford: Oxford University Press, 1998. – P.4.

¹³Выготский Л.С. Мышление и речь / 5-е изд, испр. – Москва: Издательство Лабиринт, 1999. – 352 с.

¹⁴Гридина Т.А. Объяснительный словарь детских инноваций. – Екатеринбург, 2012. – 203 с.

scholars from various disciplines, exploring different facets of its nature. The processes involved in shaping a child's linguistic worldview mirror the stages of their development: from autonomous speech to the transition into a shared national language, engagement with fiction, and beyond. It is noteworthy that not only does a child's speech evolve during these stages, but so does their overall worldview.

The exploration of traditional children's poems as a subject for scientific investigation is a notable endeavor. Analyzing traditional children's poems involves delving into linguistic structures, cultural nuances, and the psychological impact of such verses on young minds. This academic pursuit extends beyond the mere appreciation of literary aesthetics, encompassing fields such as literature, linguistics, and child psychology. Furthermore, a scientific approach to the study of traditional children's poems involves examining the evolution of these verses over time, their cultural adaptations, and the influence they exert on language development in children. The interdisciplinary nature of this inquiry allows for insights from fields like anthropology, sociology, and education to contribute to a comprehensive understanding of the role and significance of traditional children's poems in the broader context of human culture and cognition.

REFERENCES (ADABIYOTLAR RO'YXATI/ ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА)

1. Седов, К. Ф. Онтолингвистика. Становление коммуникативной компетенции человека / К. Ф. Седов. – Москва: Лабиринт, 2008. – 320 с.
2. Амзаракова, И. П. Языковой мир немецкого ребёнка младшего школьного возраста: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04 / И. П. Амзаракова. – М.: МПГУ, 2005. – С. 55-57.
3. Longman dictionary of contemporary English. – Longman, Harlow, 2003. – P. 828.
4. The Encyclopedia Americana: A Library of Universal Knowledge, Volume 22. – p.559.
5. Longman dictionary of contemporary English. – Longman, Harlow, 2003. – P. 1085.
6. Bobulová, Ivana (et al.). Children's and Juvenile Literature (Written in English). Nitra: Pedagogická fakulta UKF, 2003. – p.28-29.
7. Macmillan English dictionary for advanced learner. Oxford: Macmillan, 2007. – P. 1024.
8. The Penguin English student's Dictionary. London: Penguin books, 1991. – P. 623.
9. Kramsch, Claire. Language and Culture. Oxford: Oxford University Press, 1998. – P.3.
10. Выготский Л.С. Мышление и речь / 5-е изд, испр. – Москва: Издательство Лабиринт, 1999. – 352 с.
11. Гридина Т.А. Объяснительный словарь детских инноваций. – Екатеринбург, 2012. – 203 с.
12. Lederbuchová, Ladislava. Průvodce literárním dílem. – Jinočany: H&H Vyšehradská, 2002. – 355 p.
13. Maley Alan - Alan Duff. The Inward Ear: Poetry in the language classroom. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – 186 p.
14. Shavit Zohar. Poetics of Children's Literature. – The University of Georgia Press, 1986. – 216 p.
15. The Puffin Book of Nursery Rhymes. Gathered by Iona and Peter Opie. With illustrations by Pauline Baynes. - London: Penguin Books, Ltd, 1968. - 224 p.
16. Wainwright Jeffrey. Poetry: the basics. – London: Routledge, 2005. – 288 p.

SINFAN TASHQARI MASHG'ULOTLARDA XALQ
ERTAKLARINI O'QITISHNING SAMARALI USULLARI

Qurbaniyazova Zulqumar Sali qizi

Nukus davlat pedagogika instituti 1-bosqich magistranti

EFFECTIVE METHODS OF TEACHING FOLK TALES IN
OUTSIDE THE CLASSROOM

Qurbaniyazova Zulqumar is the daughter of Sali

1st stage graduate student of Nukus State Pedagogical Institute

ZulayxoK95@gmail.com

 Tel raqam.
910233068

Annotatsiya. Ta'lim-tarbiya jarayonida xalq og'zaki ijodi janrlarining ahamiyati va tutgan o'rni, kichik yoshdagi maktab o'quvchilariga sinfdan tashqari mashg'ulotlarda "Uch og'a-ini botirlar" ertagini o'qitish masalalari, undagi asosiy g'oyalar tahlilga tortildi. Matn tagzaminidagi sharqona odoab-axloq, o'g'it-nasihatlarini yetkazishni o'ziga xos texnologiyalar yordamida o'qitishning usullari bayon qilindi.

Kalit so'zlar: ertak, tingla, angla, fikrla, metodlar, mustaqil fikr, yakka ishlashish, zamonaviy texnologiya, xulosa.

Abstract. The importance and role of folklore genres in the educational process, issues of teaching the fairy tale "Three brave brothers" to elementary school students in extracurricular activities, the main ideas in it was analyzed. Eastern manners in the context of the text, methods of teaching with the help of specific technologies for imparting advice were described.

Key words: fable, listen, understand, think, methods, independent opinion, working individual, modern technologies, conclusion.

Аннотация. Проанализировано значение и роль фольклорных жанров в учебном процессе вопросы преподавания сказки "Три героя-братья" учащимся младших классов во внеклассной деятельности, основные идеи в ней. Описаны восточные нравы в контексте текста, методы обучения с помощью специфических технологий передачи советов.

Ключевые слова: сказка, слушать, понимать, думать, методы, самостоятельное мышление, индивидуальная работа, современные технологии, вывод.

KIRISH/INTRODUCTION/ВВЕДЕНИЕ. Inson o'zining mustaqil fikrlashi, muomalasi, nutqi hamda xulq-atvori orqali borliqdagi boshqa mavjudotlardan butunlay ajralib turadi. Mustaqil fikr yuritish jarayonida insonda fikr, mulohaza, g'oya, maqsad kabilar vujudga keladi. Zotan bilim insonlardan insonlarga davrlar osha suvni bir idishdan ikkinchisiga quygandek uzatilib boraveradi. Shiddat bilan o'zgarayotgan hozirgi zamonda esa faqat mazkur usul orqali yondashuv kutilgan samarani bermasligi, ana shunday paytda turfa zamonaviy metodlar, innovatsion texnologiyalar yordamga kelishi mumkin. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning ham o'z nutqida "Bizni hamisha o'ylantirib keladigan yana bir muhim masala – bu yoshlarimizning odoab-axloqi, yurish-turishi, bir so'z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog'liq. Bugun zamon shiddat bilan o'zgariyapti. Bu o'zgarishlarni hammadan ham ko'proq his etadigan kim – yoshlar. Mayli, yoshlar o'z davrining talablari bilan uyg'un bo'lsin. Lekin ayni paytda o'zligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug' zotlarning avlodimiz, degan da'vat ularning qalbida doimo aks-sado berib, o'zligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan"¹, deya ta'kidlagan edi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi" mavzusidagi anjumanda so'zlagan nutqidan. – Toshkent, 2017.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.
/MATERIALS AND METHODS./
ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД

Darhaqiqat, bugungi globallashuv davrida yoshlarning bilim olishi va ularning yetuk shaxs bo'lib tarbiyalanishi har qachongidan muhimdir. Ayniqsa, adabiyot o'qituvchisi bolalarga faqat asarni, uning mazmuni va shakli, janr xususiyatlari kabi masalalarnigina o'rgatib qolmasligi, balki ularni hayotga tarbiyalashi, o'qib-o'rgangan badiiy hamda ilmiy adabiyotlar yuzasidan o'zlarining mustaqil fikrini bildirish qobiliyatini ham rivojlantirishlari lozim.

O'quvchi badiiy tafakkuri ravojida, ayniqsa, ertak janri nihoyatda muhim o'rin tutadi. Chunki hech bir inson yo'qki, hayotida ushbu ajoyib yaratilgan o'rni bo'lmasin, bolaligida ertak eshitmasin. U kitobxonni yaxshilik qilishga undaydi, yomonlik ustidan baribir yaxshilik g'alaba qozonishiga ishonitiradi. To'g'ri, bolaligimizda biz eshitgan va hozir ham tillarda doston bo'layotgan ertaklar, aslida hayotdan olingan, bugun ham ertaklar bolalarimizni tarbiyalashda muhim omil bo'lib xizmat qilyapti. Bizningcha, ertak eshitib ulg'aygan hech bir qalb bir-biriga yomonlikni ravo ko'rmaydi. Shuning uchun ham yosh avlodni o'qitish va tarbiyalashda, xoh u badiiy asar bo'ladimi, xoh ilmiy asar, eng avvalo, yosh-xususiyatlarini hisobga olish, nimani, qay tarzda tushuntirib berish darkor kabi savollarni berish, chuqur tahlil qilish shart.

muhoqama, natijalar / discussion and results / результаты, обсуждение.

Kichik yoshdagi maktab o'quvchilariga sinfdan tashqari mashg'ulotlarda "Uch og'a-ini botirlar" ertagini, undagi asosiy g'oyalarni, matn tagzaminidagi sharqona odob-axloq, o'git-nasihatlarini yetkazish, shu bilan birga, ertak tarkibida Sharq adabiyotiga xos hikoya ichida hikoya usulida keltirilgan to'ti haqidagi qisqagina hikoyatni o'rgatish maqsadga muvofiq bo'ladi. Dars mashg'ulotini yangi avlod darsliklarining eski darsliklardan farqli ravishda fanlararo integratsiyalarga boy va ilg'or texnologiyalar yordamidan foydalangan holda o'qitishni nazarda tutishini hisobga olgan holda tashkil etish esa

kutilgan samaraga erishishni kafolatlaydi. Jumladan, mashg'ulot davomida zinama-zina shaklida bir necha usullardan ketma-ketlikda foydalanish, faqat adabiyotga oid mashqlar doirasidagina cheklanmasdan tilshunoslik bilan bog'liq holda nazorat savollarini tayyorlash ham mumkin.

Ya'ni, ertak an'anaviy tarzda o'qib berilmaydi, ularni mustaqil o'zlashtirishlariga ko'maklashiladi, audioni eshittirish orqali tinglab tushunish qobiliyati o'stiriladi, fanlararo integratsiyaga tayaniladi.

I qism. Ertak matni asosida tayyorlangan audio eshittiriladi va quyidagi tarqatma material tarqatiladi:

Nuqtalar o'rniga tushirib qoldirilgan so'zlarni yozing.

Qadim zamonda bir 1. bo'lib, **uning** yaxshi ko'rgan to'tisi bor ekan. Podshoh to'tisini shunday yaxshi ko'rar ekanki, bir soat ko'rmasa turolmas ekan. To'ti ham **podshohga** juda 2. bo'lib, har turli shirin so'zlar aytib, xursand qilar ekan. Bir kuni to'ti **podshohdan** so'rabdi: – Mening Hindiston degan yurtida ota-onam, aka-ukam, opa-singillarim bor, **falakning** gardishi bilan sizning **dargohingizga** kelib qolgan edim. Shukurlar bo'lsin, aql-idrokim, yaxshi 3., shirin so'zim orqasidan sizday podshohga hamsuhbat bo'ldim. Endi iltimosim shuki, meni 4. bo'shatib, yigirma kunga javob bersangiz, olti kun borishim, olti kun kelishimga ketsa, bir hafta, ota-onam, **aka-ukalarimni** ko'rib, diydoriga 5. uchun yetar.

Podshoh: – Yo'q, senga 6. bersam, yana kelmay qolsang, men 7., juda xafa bo'laman, – debdi.

To'ti: – Yo'q, podshohim, sizning menga ko'rsatgan iltifotingiz yomon **yo'lga** boshlamaydi, qanday bo'lsayam 8. – ulug', muqaddas narsa, **uni** buzish yaramaydi. Va'dani buzmoq – og'ir gunoh. So'z beraman – so'zimda turaman, – debdi.

– Xo'p bo'lmasa, agar tezda kelsang, ikki haftaga 9. beraman, – debdi podshoh.

– Xayr, endi qanday bo'lsa ham chiqay, – deb to'ti o'n besh kunga ruxsat olibdi. Devorga qo'nib turib 10. Janub **tomonga** qarab uchib ketibdi. Podshoh **orqasidan** qarab qolibdi. U to'tining qaytib kelishiga ishonmas ekan.¹ **II qism. Ertak matni**

¹ Ahmedov S., Qosimov B., Qo'chqorov R., Rizayev Sh.
2007,2015, 51-54-b.

asosida tayyorlangan audioning keyingi qismi eshittiriladi va mazkur topshiriq taqdim etiladi:

1. Qanday bo'lsa ham	a) yo yo'q
2. Ertasi yana qafas tomonga,	b) podshoh bilan sherga yaqin bo'lmoq hikmatdan emas,
3. Seni sevar ekan,	d) qaytmaslikni maslahat berishibdi.
4. Ikkinchi qaytib kelish yo bor,	e) seviklisini qafasda tutmoq yarashadimi?

III qism. Ertak matni asosida tayyorlangan audioning navbatdagi qismi eshittiriladi hamda berilgan savollarga javob yozish topshirig'i beriladi:

1. Ona to'ti maslahati qanday edi?

2. To'ti nima sababdan halok bo'ldi?

IV qism. Grammatik topshiriqlar:

I qismdagi tagiga chizilgan so'zlarni quyidagi berilgan jadvalga to'g'ri joylashtiring.

Bosh kelishik	Qaratqich kelishigi	Tushum kelishigi	Jo'nalish kelishigi	O'rin-payt kelishigi	Chiqish kelishigi

Berilgan topshiriq bilan ishlash jarayonida I qism bo'yicha o'quvchilarga nuqtalar o'rniga tushirib qoldirilgan so'zni yozish haqida ko'rsatma beriladi. Bunda ular ertak matni asosida tayyorlangan audiomatnni eshitadilar va so'zlardan tushirib qoldirilganlarini imloviy xatolarsiz yozishi lozim bo'ladi. Har bir qism ikki martadan eshittiriladi. Mazkur topshiriq orqali bolalarning ertak matnini shunchaki o'qib ketmasdan har bir so'zni e'tibor bilan eshitish ko'nikmasi shakllanishiga, eshitgan so'zlarini esa to'g'ri yoza olishiga erishiladi. Agarda birinchi marta eshittirilganda e'tiborsiz qoldirilgan o'rinlar mavjud bo'lsa, ikkinchi imkoniyatda uni to'g'rilab olishlari mumkin. Ushbu mashq ta'lim ingliz tilida olib boriladigan darsliklarda ham mavjud. Lekin bu tavsiya etayotgan ketma-ketlikdagi topshiriq bo'yicha ko'rsatmalarni amalga oshirish ingliz tilidagi kabi qiyinchilik tug'dirmaydi. Zotan o'quvchilar o'z ona tilida aytilgan so'zlarni xorijiy til birliklariga nisbatan tushunishi, yozishi osonroq.

**XULOSA (CONCLUSION /
ЗАКЛЮЧЕНИЕ)**

Bir-biriga uzviy bog'langan topshiriqlarning II qismida yuqorida ko'rsatilgan ertak matnidan ayrim qismlar tanlab olinadi va tayyorlangan audiomatnning keyingi qismi eshittiriladi hamda o'quvchilarga berilgan gaplarni moslashtirish vazifasi beriladi. Ishtirokchilar bo'laklarga ajratilgan ma'lumotlarni birlashtiradi. Bunda ulardan diqqat, e'tibor, chaqqonlik talab qilinadi. Negaki, qaysidir gapning birinchi qismini eshitib, ammo davomida e'tiborsizlik qilsa, mashq bajarilishi yanada qiyinlashadi. Dars jarayoniga bu turdagi mashqlarni kiritishdan asosiy maqsad – an'anaviylikdan yiroqlashish, bolalarni har xil usullarda o'qitish orqali zamonaviy texnologiya vositalaridan samarali foydalanishdir.

Zanjirli texnologiyaga asoslangan tizimli topshiriqning III qismida matn asosida tayyorlangan savollar tarqatma material shaklidagi qog'ozlarda tarqatiladi, tanishib olish uchun bir daqiqa vaqt ajratiladi. Shundan so'ng ana shu savollarning audiosi ikki marotaba o'quvchilar e'tiboriga havola etiladi. Audiosavollar to'liq tugallanganidan so'ng, savollarga javob yozishga ruxsat beriladi. Bolalar

individual tartibda to'g'ri javobni berilgan o'rinlarga yozadilar. Bu qismdagi topshiriqni bajarish uchun audioni diqqat bilan eshitish, ma'lumotlarini eslab qolish juda muhim. Shu asosda sinf a'zolarida mustaqil va kreativ fikrlash ko'nikmalari rivojlantiriladi.

“Tingla, tushun, yoz, fikrla” tamoyilidagi topshiriqning IV qismida tilshunoslikka oid “Grammatik topshiriq” ham kiritilgan, Bunda o'quvchilar I qismdagi ajratib ko'rsatilgan so'zlarni oltita kelishikdan qaysi biriga tegishlilikini topib, yozishlari lozim bo'ladi. Natijada, qo'llanilayotgan texnologiya vositasida fanlararo integratsiya ta'minlanadi, nazariy ma'lumotlar mustahkamlanishiga erishiladi.

Umuman, axborot texnologiyalar rivojlangan asrda dars mashg'ulotlarini zamonaviy texnik vositalardan, interfaol o'qitish usullaridan, axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan unumli foydalangan holda tashkil etish kutilgan natijaga erishishga, yoshlarni har tomonlama yetuk va yaratuvchanlikka moyil ruhda tarbiyalashga yordam beradi. Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki,

o'quvchilarni faol va mustaqil ishlashga o'rgata olsak, tashabbuskor insonlarni tarbiyalay olamiz. Har qanday ta'lim-tarbiyaning asosiy maqsadi o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilish, ularni xotirada yaxshi eslab qolishini ta'minlash va o'quvchilarni ulardan hayotda to'g'ri foydalana olishga o'rgatishdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

(REFERENCES /

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА)

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi” mavzusidagi anjumanda so'zlagan nutqidan. – Toshkent, 2017.
2. Mirzayev T., Turdimov Sh., Jo'rayev M., Eshonqulov J., Tilavov A. O'zbek folklori. – Toshkent: Malik Print Co, 2021.
3. Ahmedov S., Qosimov B., Qo'chqorov R., Rizayev Sh. 2007,2015.

INVESTIGATING LINGUISTIC LANDSCAPE OF COMPOUND ANIMAL NAMES IN THE ENGLISH LANGUAGE

Khidirova Makhfuza Amirkulovna

Senior teacher at Denau Institute of Entrepreneurship and pedagogy

INGLIZ TILIDAGI QO'SHMA SO'ZLI HAYVONLARNING LINGVISTIK TAHLILI

Xidirova Mahfuza Amirkulovna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

Tel: +998975538968

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda ingliz tilidagi turli ko'rinishdagi qo'shma so'zli yovvoyi hayvon nomlari morfologik hamda semantik jihatdan tahlil qilinadi. Bundan tashqari, ushbu qo'shma so'zli hayvon nomlarining tarixiy hamda etimologik ildizlari ham tadqiq qilinadi va o'zlashma so'zlarning tilga ta'siri va integratsiyasi muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: qo'shma hayvon nomlari, morfologiya, ingliz tili, hayvon nomlari, leksik shakllanish, zoologik nomenklatura, etimologiya, sotsiolingvistika, bioxilma-xillik, tilning moslashuvi, kognitiv tasnif.

Annotation. In this study different forms of English compound animal names are analyzed morphologically and semantically. Additionally, the historical and etymological roots of these compounds are discussed, considering the impact of language borrowing and their subsequent integration into English language.

Key words: compound animal names, morphology, English language, animal names, lexical formation, zoological nomenclature, etymology, sociolinguistics, biodiversity, linguistic adaptability, cognitive classification.

Аннотация. В данном исследовании различные формы сложных английских названий животных анализируются морфологически и семантически. Кроме того, обсуждаются исторические и этимологические корни этих соединений, учитывая влияние языковых заимствований и их последующую интеграцию в английский язык.

Ключевые слова: сложные названия животных, морфология, английский язык, названия животных, лексическое образование, зоологическая номенклатура, семантическая прозрачность, этимология, социолингвистика, биоразнообразие, лингвистическая адаптивность, когнитивная классификация.

Introduction. The process of compounding in language involves combining separate words to create new terms with unique meanings. Due to the definition given in Merriam-Webster dictionary the word "compound" means "a word consisting of components that are words (such as *rowboat*, *high school*, *devil-may-care*)".¹ When applied to the field of zoology, this morphological process not only enriches the vocabulary but also captures the essence of the specific species it represents. The English language, influenced by various linguistic sources and displaying a propensity for imaginative word construction, boasts a vast array of compound animal names that provide insights into the characteristics, behaviors, and cultural significance associated with different creatures. In this exploration of English compound animal names, we shall delve into the intricacies of this linguistic practice, examining

¹ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/compound>

how it is a testament to human ingenuity in naming and categorizing the bounteous diversity of the animal kingdom. The formation of compound animal names reflects a natural classification system, a lingual snapshot of the creature in question, revealing the human tendency to convey complex concepts through the conciseness of compounded words. The significance of this exploration extends beyond linguistic curiosity, touching upon etymology, culture, and the progression of language in society. Compounding in animal names is a fascinating linguistic phenomenon where two distinct words are combined to create a new term that refers to a specific animal. This word formation method is part of the broader linguistic process of morphological derivation, where new words are formed by adding prefixes, suffixes, or combining whole words. Compounding is especially interesting because it can lead to descriptive, and sometimes quite evocative, names that provide insight into either the characteristics of the animal or the history of how it came to be named.

Literature review and methods. There is not as much specialized literature that focuses exclusively on the topic of compounding specifically in animal names. The subject tends to be covered as part of broader discussions on compounding or within studies of zoological nomenclature. However, some linguists who have contributed to the area of compounding, which can be applied to animal names, along with relevant works include Laurie Bauer's - "Compounds and Compounding" which is part of the "Cambridge Textbooks in Linguistics" series, offers a comprehensive overview of compounding in language, a process critical in the formation of animal names.¹ Rochelle Lieber studies the structure of compound words, a foundational concept for understanding how compound animal names are constructed.² Ingo Plag in "Word-formation in English", provides in-depth coverage of English word formation, including compounding, which is extensively used in the

formation of animal names.³ Although these works do not exclusively target animal names, they provide theoretical frameworks and linguistic analyses that can be applied to understand how compound animal names are formed and their significance in language. These frameworks are crucial for any comprehensive analysis of the linguistic structure of animal names in English or any other language. We conducted thorough research on compound animal names, their origins, and their usage in the English language and gathered relevant data, examples, and facts to support it by exploring the historical background of compound animal names in English, tracing their origins and evolution over time. In discussion part we provided examples and explained how these processes contribute to the meaning and structure of the names. While discussing the degree of semantic transparency present in compound animal names, we explained how these names convey meaning through the combination of words, allowing for intuitive understanding of the characteristics of the animals. By employing these methods and materials, we dissect the construction of compound animal names and gain insight into the direct and layered meanings they convey.

Results and discussions. The study of compound word formation in animal names delves into how linguistic confluence mirrors the rich biodiversity of the natural world. Our inquiry into this linguistic phenomenon reveals the interplay between form and meaning, and the insights it provides about human perception of animals and their environment. In our discussion, we dissect the attributes of compounding, from semantic evocation to cultural symbolism, and how these have shaped zoological nomenclature. While discussing the morphological structure of wild animal names, we divided them into the following structural formats:

- noun+noun
- adjective +noun
- noun+verb
- verb+adjective

¹ Laurie Bauer. "Compounds and Compounding". Cambridge University Press, Oct 12, 2017 - [Language Arts and Disciplines](#) - 195 pages

² R.Lieber. Morphology and Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press. 2004

³ Ingo Plag. *Word-Formation in English*, Cambridge Textbooks in Linguistics, 2018. ISBN: 978-1-316-62329-9, 245 pages.

- adverb+noun
- adjective+adjective
- proper noun+noun

And here we can give examples for each of the formats. The noun+noun *Tiger beetle*⁴ compound animal name refers to a group of beetles known for their agility and hunting prowess, similar to that of a tiger. The combination of “tiger” and “beetle” represents their quick movements and predatory behavior. Lion fish⁵ - this compound animal name refers to a type of fish known for its vibrant colors and spiny fins. The combination of “lion” and “fish” conveys the visual resemblance with a lion-like mane and is used to categorize this specific fish species. Here are some examples of **adjective+noun** compound animal names along with their explanations: Golden retriever - This is a popular dog breed that has a golden-colored coat, hence the adjective “golden” is used to describe the retriever.⁶ Compound animal names like these often use an adjective to provide additional information or to highlight a key characteristic of the animal.

Noun+verb compound animal names: *Honeybee* - refers to a bee that primarily collects nectar to produce honey. The noun “honey” describes the product it creates, while the verb “bee” indicates its role in pollination.⁷ *Butterfly* is a beautiful insect that starts its life as a caterpillar and undergoes a transformation into a winged creature. The noun “butter” refers to its delicate appearance, while the verb “fly” indicates its ability to flutter through the air. **Verb+Adjective** (Running fox, Singing bird, Roaring lion) format combines a verb with an adjective to describe a particular action or behavior along with a characteristic of the animal. It adds an active and descriptive element to the animal's name. Next format **Adverb+Noun** (Swift cheetah, Graceful swan, Stealthy panther) format uses an adverb to describe the manner or style of a specific animal. It emphasizes how the animal behaves, moves, or appears in a certain way. **Adjective+Adjective** (Wise old owl, Fierce wildcat, Majestic white tiger)

combines two adjectives to provide a more detailed and descriptive name for the animal. It conveys multiple qualities or characteristics of the animal being named. **Proper noun+Noun** (African elephant, Bengal tiger, Arctic fox) format combines a proper noun, typically indicating a specific geographic location or species, with a general noun to specify a particular type of animal from that region. Compound animal names in the noun+noun format often combine the names of two distinct animals to create a unique hybrid species. It allows for creative combinations while emphasizing the traits or characteristics of each parent animal.

Compound animal names can vary greatly depending on the combination of words chosen. They add uniqueness, creativity, and descriptive elements to the names, allowing for a more detailed understanding of the animals being referred to. The cultural aspect becomes apparent in names steeped in folklore or shaped by the observations of the first people to name them. As new species are discovered or become more culturally prominent, the tendency to create new compounds remains strong. There's an ongoing interplay between scientific taxonomy and colloquial language, as seen when “killer whale” becomes more commonly referred to by its genus-derived name “orca”. The results of this study have illuminated the multifaceted process by which compound names come into being and serve as both identifiers and descriptors of the living species around us.

Conclusion. Compounding serves as a linguistic bridge between the human and natural worlds, providing a practical and descriptive mode of communication while reflecting the cultural and historical contexts in which these names arise. The duality of function and form within these compounds has revealed a rich lineage, from ancient through to contemporary times, exhibiting both continuity and change in our interaction with nature. In conclusion, compound names in the animal kingdom stand as a testament to the deep-seated human need to relate to and understand the natural world. They demonstrate the adaptability of

⁴ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/tiger%20beetle>

⁵ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/lionfish#:~:text=noun,fins%20and%20venomous%20dorsal%20spines>

⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/Golden_Retriever

⁷ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/honeybee>

language to express complex ideas and the role of human perception in the act of naming. In recognizing and appreciating this linguistic phenomenon, we can better acknowledge and celebrate the diversity of life and the ingenuity of human expression. These compound animal names not only serve as labels but also carry descriptive elements that can relate to the appearance, behavior, habitat, or other characteristics of the animals. The process of compounding adds a significant depth to the language, allowing speakers to create a large number of terms by combining a limited set of words in various ways. Furthermore, the nature of compound words can also be culturally informative, as they show how people in different times and places have perceived and classified animals based on their most salient features.

LIST OF USED LITERATURE:

1. A.Spencer, A.M.Zwicky. The Handbook of Morphology. Blackwell Publishing-2001.
2. I.Plag. Word-Formation in English. Cambridge: Cambridge University Press.-2003
3. Khidirova Makhfuza Amirkulovna, & Temirova Muattar Amirkul kizi. (2024).

ACADEMIC EXPLORATION OF ANIMAL-INSPIRED ADJECTIVES: UNRAVELING SYMBOLISM AND CULTURAL NUANCES. *Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences*, 3(1), 92–99. Retrieved from <https://econferenceseries.com/index.php/srnss/article/view/3514>

4. L.Bauer. Compounds and Compounding. Cambridge: Cambridge University Press. 2017.

5. M. A. Bell, M.Schäfer. Modelling semantic transparency in English compound processing. In *Language and Cognitive Processes*.- 2009. 28(10),1465-1491.

6. M.Haspelmath, A.D.Sims. Understanding Morphology. London: Routledge.-2013.

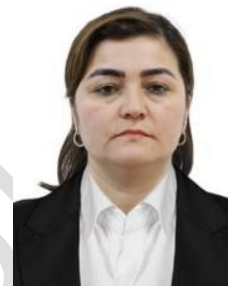
7. R.Lieber. Morphology and Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press. 2004

8. S.Scalise, A.Bisetto. The Classification of Compounds. In *The Oxford Handbook of Compounding*. Oxford: Oxford University Press.- 2009, pp. 34-53.

QIYOSLANAYOTGAN TILLARDA POSESSIVLIK MAYDONINING IFODADANISH XUSUSIYATLARI

Xotamova Parvina Ilhomovna,
Samarqand davlat chet tillar instituti
“Ingliz filologiyasi” kafedrası
katta o‘qituvchisi, (PhD)

FEATURES OF EXPRESSIVENESS OF THE POSSESSIVITY FIELD IN COMPARABLE LANGUAGES

Khotamova Parvina Ilhamovna,
Samarkand State Institute
of foreign languages
Senior Lecturer, Department of
"English Philology", (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqola possessivlik kategoriyasi haqida umumiy tushuncha berilib, ingliz va o‘zbek tillarida tahlil qilingan. Bundan tashqari, olimlarning fikr mulohazalari ularning tadqiq va misollar yordamida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: possessivlik, makromaydon, umumiy kelishik, tipologik, predlogsiz, predlogli.

Abstract: This article provides a general understanding of the possessive category and analyzes it in English and Uzbek. In addition, the opinions of scientists are revealed with the help of their research and examples.

Key words: possessiveness, macrofield, general agreement, typological, without preposition, with preposition.

KIRISH/(INTRODUCTION) Falsafiy, lingvistik va mantiqiy kategoriyalarning o‘zaro munosabatlari va ularning bir-birini taqozo qilish muammolari tilshunoslikning falsafa tarkibidan ajralib chiqqan paytdan buyon juda ko‘p baholarga sabab bo‘lib kelmoqda. Insoniyatning tarixi bilan bevosita bog‘lik bo‘lgan ushbu masalalar fan rivojining turli bosqichlarida zukko olimlar tomonidan turlicha talqin qilingan. Masalaning eng bahs talab tarafi shundaki, ham falsafiy, ham mantiqiy tahlil talab muammolar yechimini til unsurlari orqali topadi.

Tahlil etilayotgan muammo borasida ba’zi bir aniqliklarni kiritish maqsadga muvofiq. Chunonchi “possessivlik” tushunchasining o‘zi ham izoh talab qiladigan tushunchalar sirasiga kiradi. Buning uchun avvalo, lingvistik maydon tushunchasini izohlash kerak.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD/(MATERIALS AND METHODS)

Tilshunoslik nazariyasi tarixidan shu narsa ma’lumki, lingvistik maydon tushunchasi tilshunoslikning kun tartibiga XX asrning 60-70 yillaridan boshlab qo‘yilgan va bu borada dunyo tanigan tilshunos olimlardan Ye.V.Guliga, G.S.Shchur, J.B.Bo‘ronov, M.I.Rasulov, A.Sh.Sobirov kabilar tomonidan rivojlantirilib, lingvistik kategoriyalarni tadqiq qilish jarayonida bu tushunchalardan keng foydalanilgan [1, 2, 3, 4].

Ilmiy maqolamizda possessivlik makromaydoni tushunchasini qo‘llashimizga sabab egalikni ifodalovchi barcha vositalarning qamrab olinganligida deb bilamiz.

So'nggi yillarda lingvistik voqealikalarni kategoriyalashtirish muammolariga tilshunoslar alohida e'tibor berishmoqda, chunki til tizimining turli yaruslarida joylashgan ifoda vositalarini ma'lum leksik-semantik guruhdarga ajratish, ularni boshqa til birliklarida farqlovchi me'zonlarni aniqlab chiqish lingvistikaning kun tartibiga dolzarb qilib qo'yilayotgan masalalardan hisoblanadi.

Aristotel tomonidan sanab o'tilgan o'nta falsafiy kategoriya lingvistik vositalarsiz o'zlarini namoyon qilolmaydi. Ana shuni hisobga olib, fan tarixida faylasuflar, tilshunos olimlar Aristotel tomonidan ajratilgan o'nta kategoriyani dasturi amal bilishib, turli sohalarga tadbiiq etib kelishmoqda. Biz ham possessivlik mikromaydonini lingvo-tipologik nuqtai nazaridan kategoriyalashtirishda Aristotel uslubidan foydalandik.

Kelishik kategoriyasi so'zlarning o'zaro munosabatini, bir predmetning ikkinchi predmetga qarashlilikini, predmetning o'ringa bo'lgan munosabatini, biror ish bajarishda vositachi bo'lib xizmat qilishini va boshqa bir qancha ma'nolarni bildiradi. Ingliz va o'zbek tillari har xil sistemadagi tillar bo'lganligi sababli, bu tillardagi kelishik kategoriyasi bir-biridan quyidagicha farq qiladi: Ingliz tilida kelishik kategoriyasi yaxshi taraqqiy etmagan, o'zbek tilida esa yaxshi taraqqiy etgan. Ingliz tilidagi ikkita kelishik, morfologik jihatdan, o'zbek tilidagi oltita kelishik bilan taqqoslanadi: ingl.: Common case, Possessive case; uzb.: Bosh kelishik, Qaratqich kelishigi, Tushum kelishigi, Jo'nalish kelishigi, O'rin-payt kelishigi, Chiqish kelishigi.

TAHLIL VA NATIJA/(DISCUSSION, RESULTS)

Ingliz tilidagi otlarning kelishik formasida qo'llanilishi chegaralangan, asosan kishi nomlarini bildiruvchi otlar kelishik formasida, ya'ni egalik kelishigi formasida qo'llanadi. O'zbek tilida esa hamma otlar kelishik formasida ishlatilaveradi. O'zbek tilidagi shaxs nomlarini bildiradigan otlar kelishik formasida bo'lsa, ingliz tilida predloglardan foydalaniladi. Masalan, daryoning suvi - **the water of the river**, kitobning muqovasi - **the cover of the book**, soatning tsiferblati - **the face of a clock**.

Umumiy kelishik (Common case) har ikki tilda ham belgilanmagan, ya'ni ulardagi

morfologik ko'rsatkich nolga barobardir. Ingliz tilidagi Common case bilan o'zbek tilidagi bosh kelishik bir-biriga doimiy ekvivalent deb hisoblash katta xatodir, chunki umumiy kelishikdagi ot o'zbek tilidagi oltita kelishik formasi yordamida tarjima qilinishi ham mumkin. Bu kelishikni o'zbek tilidagi kelishiklar bilan taqqoslaganda undagi otlar predlogsiz va predlogli kelishi mumkin:

➤ predlogsiz kelganda o'zining gapdagi vazifasiga qarab Common case ko'proq bosh kelishikda, qisman esa, tushum va jo'nalish kelishiklarida tarjima qilinishi mumkin:

Lanny turned into Adderley Street (P. Abrahams) - Lenni Adderli-strit ko'chasiga burildi.

But most of all he would miss *Celia* ... (P. Abrahams). Hammasidan ham Seliyani sog'inadi.

Lanny nodded and lit a cigarette (P. Abrahams) — Lenni bosh irg'ab qo'ydi-da, papiros chekdi.

Entering *the house* he went up the short flight of stairs to his room — Uyga kirdi-da, pastakkina zinadan o'z xonasiga chiqdi.

The students asked *the professor* for his new book — Studentlar professordan uning yangi kitobini so'radilar.

➤ predlogli kelganda Common case o'zbek tilidagi qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklarida tarjima qilinishi mumkin:

The prospects of this corporation was splendid (W.Woodward). Bu korporatsiyaning kelajagi juda yaxshi edi.

They brought him to trial and sentenced him to death for corrupting morals (W. Woodward). Ular uni sudga olib keldilar va axloq qoidasini buzganligi uchun uni o'limga hukm qildilar.

Even Charles looking over Marigold's shoulder dropped his pipe in astonishment (M.Joseph). Hatto Charlz ham Merigouldning yelkasi ustidan engashib qarab, hayratdan o'zining mushugini tushirib yubordi.

Umumiy kelishikdagi otlar predlogli bo'lishiga qaramay, ayrim idiomatik iboralarda o'zbek tiliga kelishik formalarisiz ham tarjima qilinishi mumkin:

to fail in love — sevib qolmoq.

• O'zbek tilida ham tipologik taqqoslash uchun kelishiklarning o'zinigina ajratib olish qiyosiy tipologiya talabiga to'la javob berolmaydi. Ingliz tilidagi predlogli va predlogsiz otlarning o'zbek tiliga tarjima qilinishi shuni ko'rsatadiki, so'zlarning grammatik aloqaga kirishishida, o'zbek tilida kelishiklar bilan birgalikda ko'makchilar ham qo'llanilar ekan. Shuning uchun o'zbek tilidagi kelishiklarni ham ko'makchili va ko'makchisiz kelishiklarga bo'lamiz.

Ingliz tilidagi predlogli va predlogsiz birikmalar o'zbek tiliga ko'makchi va ko'makchisiz ot formalari yordamida tarjima qilinishi mumkin:

<i>to graduate from the Institute</i>	-institutni tugatmoq,
<i>to come across a difficult word</i>	-qiyin so'zga duch kelmoq.
<i>to ask for help</i>	-yordam so'ramoq
<i>for my friend</i>	-o'rtog'im bilan
<i>for my friend</i>	-o'rtog'im uchun
<i>like my friend</i>	-o'rtog'im kabi
<i>besides my friend</i>	-o'rtog'imdan (tashqari) boshqa
<i>through my friend</i>	-o'rtog'im (orqali) dan
<i>through the garden</i>	-bog'aro (oralab)
<i>into the garden</i>	-bog' ichiga

Shuni aytib o'tish kerakki, ingliz tilida predloglar asosan umumiy kelishikdagi otlarga qo'shilsa, o'zbek tilida ham sof ko'makchilar bosh kelishikda otga birikib keladi.

•Ingliz va o'zbek tillaridagi kelishik kategoriyasini taqqoslashda so'z tartibidan ham foydalaniladi. Chunonchi, tushum, jo'nalish, chiqish kelishigidagi otlar ingliz tiliga predlogsiz

umumiy kelishik yordamida berilganda ularning gapdagi o'rni asosiy rol o'ynaydi. Masalan:

• Ingliz tilidagi egalik kelishigining egalikni bildirib kelgandagi predlogli va predlogsiz variantlari asosan o'zbek tilidagi ko'makchisiz va ko'makchili qaratqich kelishigi yordamida beriladi. Undan tashqari, inglizcha egalik kelishigidagi otlarni sifatlashgai so'zlar yordamida ham berish mumkin:

Children's room — bolalar xonasi;
a three days' journey — uch kunlik sayohat;
today's match - bugungi match.

• Ingliz tilidagi umumiy va egalik kelishiklarining predlogli va predlogsiz formalari o'zbek tilidagi oltita kelishikning ko'makchili va ko'makchisiz formalari yordamida beriladi. Undan tashqari, o'zbek tilidagi bosh, qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklarining formalari ingliz tilida quyidagicha ifoda etiladi:

- predlogli umumiy va egalik kelishiklari yordamida,
- predlogsiz umumiy va egalik kelishiklari yordamida,
- so'z tartibi yordamida,
- leksik va grammatik usullar yordamida

XULOSA/(CONCLUSION)

Tahlil jarayonida qiyoslanayotgan tillar turli tizimli tillar sirasida ekanligi sababli, possessivlik makromaydonining asosi bo'lmish kelishik kategoriyasi har ikkala tilda turlicha talqin qilindi. Ingliz tili analitik tip til bo'lganligi sababli, kelishik kategoriyasining bahsli tomoni mavjud ekanligi aniqlandi. Uni quyidagicha izohlash mumkin.

Ingliz tilida shakl yasovchi qo'shimchalar

<i>Men Karimga kitob berdim</i>	I have given Karim a book.
<i>Men Karimga kitobni berdim</i>	I have given Karim the book - I have given a (the) book to Karim
<i>Men kichkina bolaga daryodan o'tishga yordam berdim</i>	I helped that little boy to cross the river.

juda ham kam miqdorda bo'lganligi, kelishikni grammatik kategoriya sifatida inkor qilinishiga olib keldi. Shu sababli uni kategorial mavqeini shubhali xolatga olib keldi. Olimlarning fikricha kelishik kategoriyasi grammatik kategoriya emas, balki sintaktik kategoriyadir, sababi ikki kategoriyadan biri, ya'ni egalik kategoriyasi yasallishida qoida bo'yicha belgilangan 's qo'shimcha hamma otlarning negiziga ham qo'shilavermaydi va ushbu ma'noni turdosh otlar turli so'z birikmalari orqali ifoda etadi, masalan: jonli otlar bilan: *my friend's book*, jonsiz otlar bilan: *the water of the river*.

O'zbek tilida esa oltita kelishik mavjud bo'lganligi, kelishik kategoriyasi asos sifatida grammatik kategoriyalar qatoridan o'rin egallaydi. Shuning uchun biz birinchi navbatda qiyoslanayotgan tillarning kulishik borasida uxshashlik hamda farqli tomonlarini aniqlash uchun qiyosiy tahlil olib bordik.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке.- М.: Просвещение, 1969.
2. Щур Г.С. О морфосемантических полях, функционально-инвариантных группах и категориях. // Вопросы лингвистики. – Томск, 1970.
3. Мещанинов И.И. Понятийные категории в языке // Труды Военного института иностр. языков. М., 1945, №1.
4. Расулова М.И. Грамматическая категория рода в аспекте гендерной лингвистики. // Хозирги замон тилшунослиги ва хорижий тиллар ўқитишнинг долзарб масалалари. Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2010. - с.5-7.

FEATURES OF CREATING THE IMAGE OF
SCARLETT O'HARA IN THE NOVEL GONE WITH
THE WIND BY MARGARET MITCHELL

Aziza Axtamovna Marupova

Samarkand state institute of foreign languages

Teacher of the department of English Philology

MARGARET MITCHELLNING "SHAMOL
BILAN KETDI" ROMANIDA SKARLETT OXARA
OBRAZINI YARATISH XUSUSIYATLARI

Aziza Axtamovna Marupova

Samarqand davlat chet tillar instituti

"Ingliz filologiyasi" kafedrasi o'qituvchisi

Abstract: The picture system of a piece of art is its most captivating, intricate, and challenging element for the reader to follow and absorb. Therefore this article deals with the features of creating the image of Scarlett O'hara in the novel "Gone with the Wind" by M.Mitchell. In addition, author gives general information about image which reflects in literary work.

Key words: artistic picture, semantic shift, interior, exterior, autonomous elements, leitmotif.

Annotatsiya: Badiiy asarning vizual tizimi uning eng jozibali, murakkab va qiziqarli elementi bo'lib, uni o'quvchi kuzatib, o'zlashtirishi kerak. Shuning uchun ushbu maqolada M.Mitchellning "Gone with the Wind" romanida Skarlett O'Xara obrazini yaratish xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, muallif adabiy asarda aks etgan obraz haqida umumiy ma'lumot beradi.

Kalit so'zlar: badiiy tasvir, semantik siljish, interyer, eksteryer, avtonom elementlar, leytmotif.

Аннотация: Изобразительная система произведения искусства - это его самый увлекательный, сложный и вызывающий интерес элемент, за которым читатель должен следить и усваивать. Поэтому в данной статье рассматриваются особенности создания образа Скарлетт Охара в романе М.Митчелла "Унесенные ветром". Кроме того, автор дает общую информацию об образе, который отражается в литературном произведении.

Ключевые слова: художественная картина, смысловой сдвиг, интерьер, экстерьер, автономные элементы, лейтмотив.

INTRODUCTION/(KIRISH) One of the fundamental ideas in literature, image describes the nature, shape, and purpose of creative expression in both the arts and literature. The picture of human existence, depicted in a personalized form but yet carrying a generic concept, lies at the heart of the creative image. From this, one may infer the patterns of the life process that shape individuals of this kind [1].

An image is a type of universal artistic creation that may be used to replicate, understand, and master the life that is inherent in art via the construction of visually striking items. "An element or part of an artistic whole, usually a fragment that has, as it were, an independent life and content" [1] is how an image is commonly interpreted.

LITERATURE REVIEW AND METHODS/ (ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD)

Artistic fiction is intrinsic to the process by which a particular person's image takes on a generic character

(the author eliminates extraneous details and adds elements that make sense to him). Fiction highlights aspects of an artistic picture that support or contradict the writer's ideal, so reinforcing its universal significance. It is inextricably linked to the writer's concept of an ideal.

With the use of lexical visual and expressive techniques, the picture system is embodied in language, allowing words and phrases to be utilized with altered meanings (semantic shift). The author employs a variety of strategies. A method is a strategy to arrange textual elements into a cohesive creative whole [2]. Every level of a literary work is constructed using several techniques, such as language, poetry, story composition, etc.

Two concepts may be used to explain the structural variety of picture types with a known coarsening: the principle of metaphor (associative conjugation of various objects) and the principle of metonymy (part or characteristic instead of the whole). The composition reflects the process of building an image system.

There are two parts to the composition: an interior composition and an exterior (architectural) composition.

The novel's exterior composition is achieved by the division of the text into discrete sections, such as chapters, paragraphs, and lines.

"The novel as a large narrative form usually boils down to connecting short stories together", claims B.V. Tomashevsky [3].

Sequential presentations of short tales, typically centered around a single character and presented in the order of the stories' chronological sequence, are a common way to connect them. These books are structured like the hero's biography or travelogue.

Each novel's ending serves as the starting point for the subsequent one; as a result, intermediate books lack an exposition and provide an incomplete denouement.

The ring structure is one kind of unique construction. His method consists of pushing apart one novel, which is framing. The other short tales are inserted into it as pauses between its presentations, which span the entire book. The novels have an uneven and irregular ring structure. In actuality, the book is a huge, slow-moving novella, with every other work serving as a buffer

between events. Decoupling the framing book is sufficient to end a novel of this kind [3].

The book must have interest since it is a lengthy linguistic creation, which means that the subject matter must be chosen carefully.

B.V. Tomashevsky states that typically, this extra-literary theme content of broad cultural relevance "rests" the entire novel. It must be acknowledged that narrative development and extra-fictional thematism both serve to heighten the work's interest [3].

The purpose of the method for incorporating nonliterary content into the storyline is to guarantee that it is driven by creative inspiration. One of these methods - which is quite popular - is the delay, or braking, through the employment of nonliterary issues. Events have to be postponed in a narrative volume of size. This increases anticipation while also giving you the opportunity to orally amplify the information. Interrupting motivations emerge at the most intense point, forcing you to shift your focus from the plot dynamics presentation. It's as if you're briefly pausing the presentation to address the interrupting motives presentation before returning to the plot dynamics presentation.

A paragraph is a text's compositional unit that integrates communicative, semantic, thematic, and pragmatic elements [3].

RESULTS AND DISCUSSIONS/(MUHOKAMA VA NATIJALAR).

The paragraph divisions correspond to the text's semantic divisions. Because the topic is divided into comparatively separate pieces in the paragraph, you can establish a certain semantic rhythm. The order in which ideas are expressed is affected by the paragraph division. Readers' responses reassemble the creative meaning within the confines of the paragraphs.

The work's comparatively autonomous elements - narrative, description, conversation, internal monologues, and digressions - are harmoniously arranged inside the composition.

The act of knotting, which initiates the formation of the action, describes the beginning of

the conflict, the resolution of which forms the core of the story.

With its dynamic narrative, the piece provides a continuous, detailed explanation of the events that occur within. Despite being motionless, the description describes scenes, persons, and things verbally. It may be straightforward and comprehensive or striking, including some of the most remarkable information [2].

The dialogues best capture the essence of the characters. By bringing the reader as near to the event as possible, they make it appear more intense and dynamic.

Characters' inner monologues express their emotions and ideas. The so-called "stream of consciousness", which gives the reader the sense of an incomplete, disorganized flow of thoughts, emotions, and memories in the character's mind, is the most recent evolution of the inner monologue.

An introduction to a piece of writing that has nothing to do with the subject matter or action of the work is called a digression [3]. Digressions might be humorous, philosophical, poetic, critical, etc. An author's presentation of sentiments and ideas related to the work's depictions is called a poetic digression.

Some background information about the characters' origins and the events depicted is required in order to integrate them into the narrative flow. An exposition is the first section of the work. In the broadest sense of the word, "exposition" (derived from the Latin *exposito*, which means explanation) refers to a component of a work's creation, the context of the events it will tell, and the details required for the author to acquaint the reader with the world he has created. The exposition can also establish the overall tone of the narrative [4]. In this instance, the exposition is referred to as a straight prologue, although it frequently takes the form of one.

The backdrop of the story is formed by the description of the physical surroundings, including the location and time of the story as well as important details pertaining to the characters and events.

A literary work's theme is the primary conflict or issue that the author wishes to address in it. This is the primary idea that one specific story demonstrates. In literature, conflict may be defined

as an opposition in a character's mind or the subject of a poetic utterance, as well as a struggle between characters and the surroundings, the hero and fate, or both.

A leitmotif is a theme, picture, or detail that appears frequently in a work's narrative framework. An artistic image's emphasized, especially important aspect is called a detail. The atmosphere of the work is created by the emotions aroused by the narrative's leitmotif, the setting, the characters' interpretations, and the overall impact of the piece.

A work's plot is its action plan and structure, which is made up of a sequence of cases or an event sequence. An episode is a stand-alone instance that aids in illuminating the action in a significant section of the work [4].

The story's ultimate resolve occurs in the denouement. Following a certain set of critical circumstances, it is the pivotal moment in the story that determines the hero's destiny and the course of events; it is the turning point where the conflict's forces achieve their peak tension and bring the story to a close. The whole plot of the book builds up to the denouement, which in the novel makes sense given the characters' motivations and the societal context as the author perceives it.

An ending is the method by which a story comes to an end. A abrupt ending is an unexpected plot twist that remains unknown until the very conclusion of the story.

The storyteller serves as the focal point of the story. The protagonist is able to narrate his own tale in the first person. A character can narrate a tale in the first person without adding commentary or penetrating the thoughts of other characters since the author is an observer.

As an omniscient writer, the author is able to discuss the events, freely entering the characters' minds and offering his own opinions.

A hero can be portrayed in a piece of art in a number of ways:

- 1) The trait of a direct author. The author purposefully shows how he feels about the hero by describing his deeds and actions and offering his opinion.

- 2) The hero's speech. Internal monologues and conversations with other characters in the

work help to define the character and highlight his tendencies and preferences.

3) What the hero does. the foundation of the artwork's story, which portrays the characters' deeds and reveals the hero's identity.

4) The hero's psychological examination. An in-depth portrayal of the character's inner world, including thoughts, feelings, and emotions; changes in the hero's inner life are particularly significant.

5) The character's relationships with other characters in the work, which the author depicts so that the reader sees the hero not in a vacuum but rather in specific circumstances, interacting with various individuals.

6) A picture of the protagonist. the picture of the hero's outward look, including his face, body, attire, and mannerisms.

7) The social milieu in which the persona exists and functions. They have the power to disclose the hero's true emotions.

Two distinct speech streams may be identified in a literary work: the author's speech and another person's speech, or the character's words. The author's speech is dialogical, open to differing viewpoints, and intricately structured. The speech of the characters includes monologues as well as imitations, dialogue, character-to-character opinions exchanges, arguments, etc. The monologue serves as the primary indicator for deciphering both the hero's persona and the author's concept of information. The speech portion of the character consists of both internal and external speech, such as internal monologues and auto-dialogues, in addition to dialogue copies [5]. The author's notion must be seen as part of the creative total, and monologue and conversation as the manifestation of the hero's speech area.

A crucial point regarding the language used in the literary text of "Gone with the Wind" is the author's desire for appropriate figurative design and his ongoing observation of any shifts in the intensity of each character's emotions during their transient journey. These factors form the foundation of the author's subjective evaluation of the dynamics of the intensity of his emotional state. The writer of "Gone with the Wind" frequently utilizes expressivity resulting from linguistic elements that are closely linked to

material semantics and are most noticeable in lexical and semantic categories: word formation, phraseology, and occasionally "individual origin", which can be seen at the phonetic level.

The novel's expressiveness is created via the deliberate and inadvertent use of certain language devices, which, in the author's opinion, help to best solve the given creative task—that is, to have the biggest possible impact on the text's addressee, the reader.

The artist uses stylistic marked linguistic tools, the interference of which permits the production of new expression, to generate the expressiveness of the text.

CONCLUSION/(XULOSA). The most emotive words are found in the characters' spoken language. The term "emotional-evaluative vocabulary" refers to language used to express the behavior, emotions, and emotional states of the characters in the work, as well as the author's opinion and attitude toward the events that are being recounted and the reader's emotional reaction. There are a lot of nationally distinct units in the characters' monologues and dialogues, where the author's speech flows into the character's words and reflects his appraisal of reality's occurrences. The literary work illustrates a range of common human emotions, especially in the case of the "Gone with the Wind" novel under examination.

List of used literature (Adabiyotlar ro'yxati)

1. Белик Е.А. Художественные образные средства выражения модальности в художественных текстах русского и английского языков: Автореф. дис. . канд. филол. наук. Краснодар, 1996. 21 с.
2. Кравцова Ю.В. Метафорическая картина мира в системе отражений действительности // Русский язык и литература: проблемы изучения и преподавания. Киев, 2009. С. 45-48.
3. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. М., 1999, 203 с.
4. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 2005, 612 с.
5. Ким Л.Л. Эмоционально-оценочная лексика русского языка // Уч. Зап. Андиганского пед ин-та. Вып. 3. Андиган, 1956. С. 51-65.

ЎЗБЕК ТИЛИДА ПУБЛИЦИСТИК МАТНЛАРНИ АСОСИНИ БЕЛГИЛОВЧИ БИРЛИКЛАР ТАҲЛИЛИ

*Саримсоков Сирожиддин Шойзоқович,
Самарқанд давлат чет тиллар институти
катта ўқитувчиси*

ANALYSIS OF UNITS THAT DETERMINE THE BASIS OF PUBLICISTIC TEXTS IN THE UZBEK LANGUAGE

*Sarimsakov Sirozhiddin Shoyzokovich,
Samarkand State Institute of foreign
languages senior teacher*

[sarimsakovsirojiddin@
gmail.com](mailto:sarimsakovsirojiddin@gmail.com)

+998 97 926 08 81

Аннотация: Ушбу мақолада матндаги ҳар бир лисоний бирликнинг ўзига хос лексик вазифа бажариши ҳақида мулоҳаза юритилган. Ҳар қандай лексик бирлик публицистик матн компоненти бўлиши мумкин, аммо унинг мазмунини акс эттирувчи маънони ўз ичига олмайди. Публицистик матнда етказилаётган фактни ҳақиқий воқеа- ҳодиса деб ҳисобласак, ундаги мазмун “баёнот”, “фикр”, “далил”, “ҳукм”, “жазо” каби парадигмаларни ташиқил қилади.

Калит сўзлар: баёнот, мулоҳаза, муносабат, баҳо, ҳукм, факт

Annotation: This article discusses how each language unit in the text performs its lexical function. Any lexical unit can be a component of a journalistic text, but not contain a meaning that reflects its content. If we consider the fact conveyed in a journalistic text as a real event, then its content is made up of such paradigms as “statement”, “opinion”, “proof”, “judgment”, “punishment”.

Key words: statement, judgment, relation, evaluation, judgment, fact.

Аннотация: В данной статье рассматривается, как каждая языковая единица в тексте выполняет свою лексическую функцию. Любая лексическая единица может быть компонентом публицистического текста, но не содержать значения, отражающего ее содержание. Если рассматривать факт, передаваемый в публицистическом тексте, как реальное событие, то его содержание составляют такие парадигмы, как «высказывание», «мнение», «доказательство», «суждение», «наказание».

Ключевые слова: высказывание, суждение, отношение, оценка, суждение, факт.

К ИРИШ (INTRODUCTION)

Сўзловчи ўз танловининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилади, баёнотнинг мазмуни воқеа-ҳодисаларнинг ҳақиқий ҳолатига мос келишига ишонч ҳосил қилади (агар баёнот самимий бўлса) [1]. Бу эса унинг объектив воқелик билан боғлиқ нотўғрилигини истисно этмайди: «Реал воқеа-ҳодисаларнинг кечими уларнинг аниқлигидан келиб чиқмайди, балки уларнинг маълумот сифатида қай даражада ишонч билан қабул қилинишига боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам хабарнинг асосли эканлиги ҳақида хулоса чиқариш тингловчига боғлиқ» [2]. Шунинг таъкидлаш керакки, тилдаги маълумотлар қандай бўлиши ёки лингвистик асосга эга бўлишидан қатъий назар субъективдир. Чунки улар маълум бир субъект томонидан амалга оширилади: “Инсон “мен” маълумотни ишлаб чиқариш ва идрок этишда иштирок этмаслиги мумкин, чунки ҳар бир инсон кенг ва мураккаб дунёда яшайди, доимий ўзгарувчан, шахсий, субъектив тажрибаларга асосланади”[2].

Адабиётлар таҳлили ва метод (Materials And Methods) Фикрнинг объективлиги ҳақида гапирганда, биз унинг объектив воқеликни тасвирлашга йўналтирилганлигини тушунамиз, фикр

эса субъектнинг ички руҳий дунёсини акс эттиради: “Фикр ва қарашлар товуш ва белгилар билан билан қамраб олинган ўз-ўзидан ички объектлардир. Улар туғилади ёки шаклланади, қабул қилинади, ривожланади ва баъзан тарқ этади” [3].

Факт агар уни ҳукмнинг ўзаро боғланиши сифатида қаралса, баёнотдан фақат ҳақиқат бўлиши мумкинлиги билан фарқ қилади, ҳақиқат тахминига эга. Фарқи шундаки, баённи ҳам фаолият, ҳам нутқий ҳаракат сифатида, ҳам шу фаолият натижаси сифатида кўриб чиқиш мумкин. Факт эса фаолият компонентини ўз ичига олмайди, фақат баёнотнинг ҳақиқий мазмунини ифодалайди. Агар биз фактни ҳақиқий воқеа, ҳодиса деб ҳисобласак, у ўрганилаётган “баёнот - фикр” тоифалари парадигмасига киритилмайди, балки ифода шакли сифатида қаралади, балки субъект ўз фикрини шакллантирадиган ва билдирадиган материални ифодалайди; баҳолашлар, баёнотлар. Шунини таъкидлаш керакки, фактни ҳақиқий ҳодиса сифатида тушуниш лингвистик қўлланишда устунлик қилади ҳамда матн таркиби сифатида мустақамланади.

Фикр - субъектив категория, ишончли маълумотлар йўқлигида ҳодисалар ва воқеалар тўғрисидаги мулоҳазалар, бир хил ҳодиса бўйича турли нуқтаи назарларнинг бир вақтнинг ўзида мавжудлигини тушунтирувчи, мавжуд бўлган маълумотларни “туғатиш” туридир. “Когнитив шакл сифатида фикр - субъектив томондан (ишончли эътиқоддан фарқли ўлароқ) ва объектив томондан (ўрнатилган билимдан фарқли ўлароқ) етарли бўлмаган объект ҳақиқатини онгли равишда тан олишдир”[4]. “Билим етарли бўлмаганда фикр пайдо бўлади, дейиш мумкин”[5]. Бир қатор тадқиқотчилар таъкидлаганидек, фикр ўз тузилишида бир хил эмас [6]. Фикр тахминлар, баҳолар, эътиқодлар, фаразлар, ҳулосалар ва бошқалар шаклида бўлиши мумкин. Шу билан бирга, М.А. Дмитровская фикрнинг икки турини ажратади: фикр-баҳо ва фикр-тахмин. Улар субъектив ва объектив фикрлар деб аталади[5]. Фикр ва тахминлар текширилиши мумкин, аммо фикр-баҳолар текширилиши

мумкин эмаслигини кўрсатади[6]. Демак, баҳолаш фикрнинг алоҳида ҳолати бўлиб, бу сўзнинг луғатдаги таърифи (“фикр, сифат ҳақидаги баҳо, кадр-қиммат ва ҳоказолар ҳақидаги қимнингдир, бирор нарсанинг мулоҳазалари”) эканлигидан далолат беради[7]). Фикр субъектнинг позициялардан баҳоланаётган ҳодисага муносабатига асосланади, масалан, “яхши / ёмон”, “тўғри / нотўғри”, “меҳрибон / золим”, “мумкин / имконсиз” [8]: Баҳолаш - бу билим предмети учун объектнинг аҳамияти (аҳамияти, қадрияти, фойдалилиги, этикаси, эстетикаси ва бошқалар), имконияти ёки зарурлиги ҳақидаги фикр (билим эмас) [4] саналади.

МУҲОКАМА (DISCUSSION)

Шунини таъкидлаш керакки, фикр айтилмаган бўлиб қолиши мумкин, масалан, ўз фикрини ўзида сақлаб қолиши ёки ҳаддан ташқари шахсий характерга эга бўлиши мумкин: жамоатчилик фикри, лекин, эҳтимол, индивидуал-шахсий тузилма сифатида фикр унинг асосий шаклидир.

Муносабат - субъект маълумотнинг тўғрилигига баҳо бериш саналади.

Шу билан бирга, ишонч ва эътиқод категорияларини фарқлаш керак, улар синоним бўлса-да, турли эпистемик ҳолатларни билдиради: “Ишонч — эпистемик ва эмоционал ҳолат; бир вақтнинг ўзида содир бўлади; турли даражада ўзини намоён қилиши мумкин; у ёки бу сабабга эга; бу ҳолатнинг объектлари муайян вазиятлар ҳақидаги баёнотлардир. Муносабат эпистемик ҳолат; вақтдан қатъий назар; намоён бўлиш даражаларига эга. У ҳар қандай маълумотга нисбатан субъектнинг объектив ёки субъектив баҳоси ҳисобланади” [9].

НАТИЖАЛАР (RESULTS)

Баёнот [а. – “баён” сўзининг кўплиги – билдириш, эълон қилиш; декларация] 1. Давлатлараро дипломатик муносабатлар, музокаралар, халқаро аҳвол ва шу каби масалалар ҳақида манфаатдор томонларнинг расмий фикрлари, қарашлари ҳамда мақсадларини ифодаладиган ҳужжат. *Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги баёноти.*

2. Бирор нарса ёки воқеа ҳақида ёзилган маълумот, хабар. *Биз бу икки маймун тўғрисида қисқагина баёноат шаклида изоҳат кўринишида бир нарса ёзиб кетсак...* А. Қодирий, Гирвонлик Маллавоӣ.

Мулоҳаза [а. – кузатиш, назорат; изоҳ; фикр билдириш; танбеҳ] 1. Фикран муҳокама юритиш, ўйлаш; ўй. *Биз уч оиланинг бири-бирига ўхшамаган қисмат-тақдири ҳақида мулоҳаза юритдик, вафодорликни улуғлаб, бевафоликни ранж билан қаламга олдик.* Газетадан. Унинг [эшоннинг] узоқ мулоҳазадан кейин бир фикрга келган кишидек кўзлари маъноли қисилди.

С. Аҳмад, Ҳукм.

Мулоҳаза юритмоқ айн. **мулоҳаза қилмоқ** 1. *Ўроқов садоқат ва дўстлик тўғрисида узоқ, узук-юлуқ, аммо баландпарвоз мулоҳазалар юритди.* Ў. Шамшаров, Тошқин. **Мулоҳаза қилмоқ** 1) фикран муҳокама юритмоқ, ўйламоқ. [Элмурод] *Бир гапни айтишидан илгари ўзича мулоҳаза қилиб кўрар эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

Муносабат (а. – муносиблик, мувофиқлик; жоизлик; қариндошлик; алоқадорлик) [10]. 1 Кишилар ўртасидаги алоқа, муомала. /Элмуродга/ *Эшоннинг муносабати ҳам ўзгарди. Илгаригидай қаттиқ сўкмай қўйди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *У Навоӣ билан Биноӣнинг ўзаро муносабатлари ҳақида баъзи бир гаплар эшитган..* П. Қодиоров, Юлдузли тунлар.

Баҳо [ф. – нарх, қиймат] 1. Бирор нарсанинг пул билан ўлчанадиган қиймати; нарх. *Юқори баҳо. Паст баҳо. Чакана баҳо. Бозор баҳоси. Келишилган баҳо. Қатъий баҳо. Уйдаги нархни бозордаги баҳо бузар.* Мақол. – *Отимнинг ўмилдиригига уларнинг ҳаваси келиб, баҳосини сўрадилар.* А. Қодирий, Кичик асарлар.

2 кўчма Аҳамият, моҳият, кадр-қиммат. *Бизда сувнинг баҳоси олтинга тенг.*

Баҳо бермоқ 1) баҳосини, нарҳини белгиламоқ; 2) бирор кимса, нарса ёки воқеа-ҳодисанинг аҳамияти, кадри ҳақида фикр билдирмоқ. *Биз эса бунга тўғри баҳо бермай, раҳмдиллик қиламиз.* К. Яшин, Ҳамза. *Одамнинг ҳуснига баҳо берма, ақлига баҳо бер.* Мақол. – *Негадир бу воқеага керагидан*

ортиқча баҳо бериб, унга, Оқилага синовчан назар ташлаб юрадиган бўлишди. М Жалолитдинова, Шонли авлод. **Баҳоси йўқ** 1) ҳеч баҳолаб бўлмайдиган, жуда улкан аҳамиятга молик бўлган, бебаҳо. *Ҳаётда газ – баҳоси йўқ нарса экан.* – *..Лекин [Ўрмонжон] яхши одам, худога қараб айтганда, баҳоси йўқ одам.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор чироқлари; 2) топилмайдиган, тенгсиз, ноёб. *Бечора Оқила, ўзи жуда ҳалол, меҳнаткаш, болаларга жуда меҳрибон, қисқаси, баҳоси йўқ хотин.* А. Қаҳҳор, Оғрик тишлар. *Айниқса, мусаффо ҳавосининг, танга ором бахш этувчи сарин елларнинг баҳоси йўқ.* “Ёшлик”.

Ҳукм [а. – ҳукмронлик: ҳокимият, бошқариш; тузум; қарор, тўхтам, буйруқ; фикр, тушунча] 1 ҳуқ. Суд, ҳукукий маҳкама ёки шахсининг жиноӣ иш юзасидан чиқарган узил-кесил, қатъий қарори; шунингдек, бирор иш юзасидан бўлган ажрим ҳулосаси, қарори. *Ижобий ҳукм. Салбий ҳукм. Қатъий ҳукм. Қозининг ҳукми. Ҳукми ижро этмоқ.* – *Сидиқжон суднинг ҳукмидан жуда хурсанд бўлди-ю, лекин Шарофатнинг шикоят қила олиш ҳуқуқидан хавотирга тушди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор чироқлари. *Ҳозир Николайнинг фуқаросиман, хонингнинг ҳукми ўтмайди менга..* С. Сиёев, Ёруғлик. – *Бизни кимнинг ҳукми билан ўлдирмоқчи бўлаётирсиз? – деди хатирчилик банди мириаб одамига.* С. Айний, Куллар. *Фақат айблов ҳукми билан судланувчи айбдор деб топилади ва жазога тортилади.* “ЎЗМЭ”.

Ҳукм сурмоқ 1) ҳукмронлик қилмоқ. *Бобурнинг Туркистон ва Афғонистонда яшаган ва ҳукм сурган вақтида ёзган шеърлари Париждаги миллий кутубхонада мавжуд экани аниқланди.* “ЎТА”

–Нарса ва унинг белгиси ҳақидаги тасдиқ ёки инкор мазмунли фикр.

–эск. айн. **кесим**

Факт [лот. factum – бажарилган, қилинган] 1. Ўйлаб топилмаган, уйдирма бўлмаган, реал, мавжуд нарса; ҳақиқий воқеа, ҳодиса. *Сўхбатларни жонли, қизиқарли, турмушдаги фактларга ўтказиш керак.* Р. Файзий, Чўлга баҳор келди. *Ҳар қандай дадил фантазиянинг замирида ҳам ҳаётини тажриба,*

реал фактлар, манзаралар ётади. У. Норматов, Талант тарбияси.

2. Бор нарса, воқеа ёки ҳодиса ҳақида маълумот, далил. – *Ҳамма бўлган фактларни ёза бер.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Энди у дангал фактларни рўпара қилишга қарор берди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

3. Бирор нарса ҳақида хулоса чиқариш, қатъий бир фикрга келиш учун хизмат қиладиган нарса, асос (мас., хужжат, далил, мисол). *Жиноят юзасидан йиғилган фактлар етарли эди.* – *Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги суд ишларини кўриб чиқиш практикаси муҳокама этилди.* Газетадан. *Шундан сўнг раис Низомиддиновга танбеҳ қилди: Конкрет фактларга ўтинг.* А. Қаҳҳор, Танланган асарлар.

ХУЛОСА (CONCLUSION)

Умуман олганда, матн контекстидаги ҳар бир лингвистик бирликнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бунда лексик вазифа бажариши ва ҳар қандай лексик бирлик публицистик матн компоненти бўлиши мумкин, аммо контекстнинг мазмунини акс эттирувчи маънони ўз ичига олмайди. Бундан ташқари, публицистик матнда етказилаётган фактни ҳақиқий воқеа- ҳодиса деб ҳисобласак, ундаги мазмун “баёнот”, “фикр”, “далил”, “хукм”, “жазо” каби парадигмаларни акс этади. Ушбу лексик воситаларни ҳам матн мазмунини боғловчи, ҳам нутқий ҳаракат сифатида, ҳам шу матн моҳияти ва мазмунини ёритувчи восита сифатида кўриб чиқиш мумкин.

Фойдаланилган Адабиётлар/(REFERENCES)

1. Шатуновский И.Б. О тройком делении в области мнения в русском языке // Фонетика и нефонетика. К 70-летию С.В. Кодзасова. Редакционная коллегия: А.В. Архипов, Л.М. Захаров, А.А. Кибрик, А.Е. Кибрик, И.М.

Кобозева, О.Ф. Кривнова, Е.А. Лютикова, О.В. Фёдорова (отв. секретарь). –

М.: Языки славянских культур, 2008. - С. 525-538.

2. Витгенштейн Л. О достоверности // Вопросы философии. М. 1991. — № 2. — С. 67—120.

3. Вендлер З. Факты в языке // Философия. Логика. Язык. М., 1987. -336 с.

4. Гибатова Г. Ф. Аксиология в языке // Вестник ОГУ. 2011. № 2 (121). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aksiologiya-v-yazyuke> (дата обращения: 03.03.2019).

5. Иванова Г.Ф. Мнения «объективные» и «субъективные» // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. Вып. 29. - 2009. - № 5 (143). - С. 28-36.

6. Дмитриевская М.А. Знание и мнение: образ мира, образ человека // Логический анализ языка. Избранное. 1988-1995 / Ред. кол.: Н.Д. Арутюнова, Н.Ф. Спиридонова. - М.: Индрик, 2003. - С. 47-55.

7. Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований; Под ред. А. П. Евгеньевой. — 4-е изд., стер. — М.: Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999. Т. 1. А—Й. — 702 с.

8. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам / А. Мустайоки. - М.: Языки славянской культуры, 2006. - 512 с.

9. Лауфер Н.И. Уверен и убеждён: два типа эпистемических состояний // Логический анализ языка. Избранное. 1988-1995 / Ред. кол.: Н.Д. Арутюнова, Н.Ф. Спиридонова. - М.: Индрик, 2003. - С. 478-485.

10. Мадвалиев А. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон республикаси фанлар академияси А.Навоий номидаги тил ва адабиёт институти. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. Т. 2006-2008. -10.

НЕЛИЧНЫЕ ФОРМЫ ГЛАГОЛА В АСПЕКТЕ СОВРЕМЕННЫХ СИНТАКСИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ

Облокулова Мастура Мизроровна

Самаркандский государственный

институт иностранных языков

доцент кафедры английской филологии

NON-PERSONAL VERB FORMS IN THE ASPECT OF MODERN SYNTACTIC THEORIES

Oblokulova Mastura Mizrobovna

Samarkand State Institute of Foreign Languages

Associate Professor of the Department of English Philology

ZAMONAVIY SINTAKTIK NAZARIYALAR JIHATIDAN FE'LNING SHAXSSIZ SHAKLLARI

Oblokulova Mastura Mizrobovna

Samarqand davlat chet tillar instituti

“Ingliz filologiyasi” kafedrasida dotsenti

Аннотация. В данной статье рассматриваются неличные формы глагола английского языка в аспекте синтаксических теорий, парадигматики и синтагматики. Автор анализирует структуру предложений с неличными формами глагола, определяя синтаксические связи и дифференциальные синтаксические признаки синтаксических единиц предложения.

Ключевые слова: синтаксические единицы, синтаксис, структура предложения, модель.

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz tilidagi fe'ning shaxsi noma'lum shakllarini sintaktik nazariyalar, paradigmatica va sintagmatika nuqtai nazaridan ko'rib chiqilgan. Muallif fe'ning shaxsi noma'lum shakllari ishtirokidagi gaplarning tuzilishini tahlil qiladi, gapning sintaktik birliklarining sintaktik aloqalari va differensial sintaktik xususiyatlarini aniqlaydi.

Kalit so'zlar: sintaktik birliklar, sintaksis, gap tuzilishi, model.

Abstract. This article examines the non-personal forms of the English verb in the aspect of syntactic theories, paradigmatics and syntagmatics. The author analyzes the structure of sentences with non-personal verb forms, determines syntactic connections and differential syntactic features of syntactic units of the sentence.

Key words: syntactic units, syntax, sentence structure, model.

ВСТУПЛЕНИЕ/(INTRODUCTION)

В современном языкознании при синтаксическом анализе предложений выделяют два направления исследования, исходя из того, что синтаксическая структура предложений представляет собой сеть отношений между частями предложения.

1) К первому типу исследования относится, то которое устанавливает отношения только между отдельными минимальными синтаксическими единицами, т.е. рассматривают предложения как множество минимальных синтаксических единиц.

2) Второй тип синтаксического исследования предусматривает отношения «не только между минимальными синтаксическими единицами, но и между целыми комплексами их, представляющими собою цепочки этих единиц, причём цепочки являются по существу фрагментами несинтаксической, а линейной структуры предложения» [1].

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДОВ/(MATERIALS AND METHODS)

Говоря о подходах к синтаксическому анализу предложений, считаем необходимым остановиться на актуальных современных синтаксических теориях. В исследованиях последних десятилетий с полной определенностью установлено, что привычный традиционный синтаксис представляет собой гораздо более сложное и многослойное образование, чем это представлялось ранее. Речь идет о конструктивном, или формальном, семантическом, коммуникативном и коммуникативно-прагматическом синтаксисах.

Конструктивный синтаксис, т.е. структура и единицы на уровне словосочетания и предложения, достаточно хорошо разработан в традиционной грамматике. Однако особенность данного подхода состоит в том, что к выделению единиц и категорий на формально-конструктивной основе традиционная грамматика присоединяет ещё и содержательные критерии: в одних случаях коммуникативно-синтаксические, в других семантико-синтаксические.

В семантическом синтаксисе принято считать, что предложения являются сложными знаками - именами ситуаций. При этом ситуация понимается весьма широко как любого рода денотат синтаксических единиц. Анализируя с этих позиций разнообразные синтаксические единицы, соотнося их семантическую структуру с формальной, в этом синтаксисе учёные выявляют различия в классах аргументов по их смысловой роли в семантической структуре синтаксических единиц, по их внутренней семантико-синтаксической структуре, по зависимостям между синтаксическими и лексическими аргументами.

Что касается коммуникативного синтаксиса, то он изучает коммуникативные значения, которые составляют предмет коммуникативной семасиологии и вместе со средствами их выражения рассматриваются в коммуникативной лингвистике. Необходимо отметить, что коммуникативное значение отнюдь не обозначает всё совокупное содержание языковых единиц коммуникативного уровня предложений

(высказываний) сверхфразовых единиц: сложных синтаксических целых, периодов, абзацев, параграфов, разделов, глав частей и целых текстов.

К вышеуказанным типам синтаксиса можно ещё добавить коммуникативно-прагматический синтаксис, который является содержательным синтаксисом. Прагматический синтаксис или же прагматическая функция речевых действий представляет собой объяснение и название содержательного аспекта высказываний и текстов как прагматического (коммуникативно-прагматического) синтаксиса. Конкретные прагматические задачи и значения речевых действий, как отмечает Г.В.Колшанский, весьма многообразны. К ним прибегают, чтобы подчеркнуть силу убеждения, апеллировать к вниманию, смягчить предписания, проявить уважение, пощадить чувства, расположить к себе (при выполнении просьбы, действия), установить более тесный контакт, привлечь к общему делу [2].

В традиционных грамматиках английского языка в предложении «**John was seen to cross the street**» элемент «*John ... to cross*» рассматривается как сложное или расщеплённое подлежащее [3]. Или же в предложении «*they saw him enter the room*» элемент «*him enter*» определяется как сложное дополнение. Такие трактовки этих предложений не могут удовлетворить требования синтагматики.

В грамматике английского языка, написанной Ж. Бурановым в соавторстве с У. Хошимовым и др., отмечается тип предложения: **John was seen to cross the street** относительно него здесь говорится, что в данной субъектной инфинитивной конструкции инфинитив обладает предикативным отношением к подлежащему (*The subjective with the Infinitive construction*) [4]. Или другой пример: «*they saw him enter the room*». В нём отмечается инфинитив в предикативном отношении к дополнению (*The objective with the Infinitive construction*) [5].

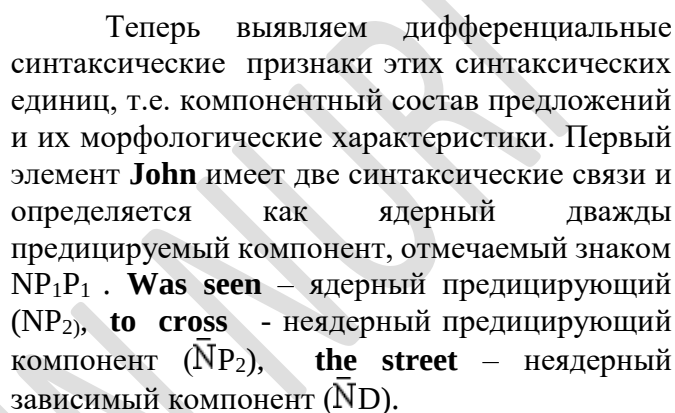
В зарубежной англистике наиболее последовательно возражал против трактовки **it** как предваряющего подлежащего Э. Крейзинг,

Из концепции А.М.Мухина становится ясным, что понятие синтагматики и парадигматики, т.е. синтагматический синтаксис связан с изучением установления синтаксических связей между элементарными синтаксическими единицами, а парадигматический синтаксис с выявлением дифференциальных синтаксических признаков синтаксических единиц в структуре предложений [8].

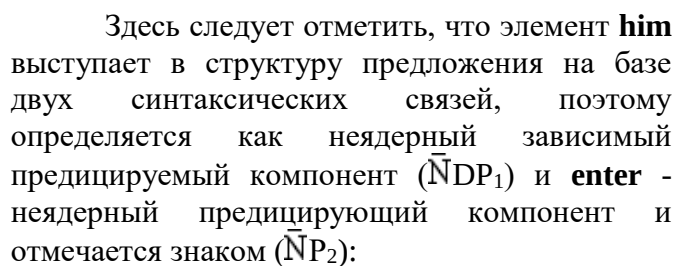
Основываясь на теории А.М.Мухина о синтагматическом синтаксисе и его терминологических названиях компонентов двусоставного предложения подчёркивающих их синтаксические между собой связи предикативные отношения в первую очередь, мы в своём исследовании вводим термины «ядерный предикативный» и «ядерный предидирующий» компоненты. Далее выявляем и другие связи между компонентами и их анализируем (неядерную, субординативную, координативную, аппозитивную и интродуктивную).

- (1) John was seen to cross the street.
- (2) They saw him enter the room.
- (3) It was difficult to work.

отношению к **to cross** и их можно отразить в юнкционной модели так:

Во втором предложении **they** и **saw** связаны ядерной предикативной связью, **him** по отношению к **saw** – субординативной, а по отношению к **enter** – неядерной предикативной связью, **the room** с элементом **enter** – субординативной связью:

73

Традиционные грамматисты в третьем предложении **It was difficult to work** при синтаксическом анализе по членам **it** определяют как формальное подлежащее, **to work** же, как реальное подлежащее [9].

Данная трактовка нас не убеждает, и мы придерживаемся другого мнения. Для доказательства этого воспользуемся лингвистическими методами. При определении ядерных компонентов в предложении **It was difficult to work** используем метод трансформации – перестановку: **It was difficult to work** → **To work was difficult**.

Юнкционная модель этого предложения в этом случае выглядит так:

1 2
To work was difficult
Дифференциальные
синтаксические признаки этих элементов
представляются так:

$$\frac{1}{V_{inf}} \cdot \frac{2}{cA}; \quad \text{к.м.3.}$$

На основе этого эксперимента можно определить синтаксические связи и дифференциальные синтаксические признаки синтаксических единиц предложения **It was difficult to work**. В данном случае **It** выступает в структуре предложения на базе аппозитивной связи по отношению **to work** которая отмечается одинарной линией со стрелкой в середине ().

1 2 3
It was difficult to work.

На основе синтаксической связи **It** определяется как неядерный аппозитивный предиктируемый компонент и отмечается знаком $\overline{NP_1}$. Компонентный состав предложения выглядит так:

$$\frac{1}{Pnp} \cdot \frac{2}{cA} \cdot \frac{3}{V_{inf}}; \quad \text{к.м.4.}$$

ВЫВОД/(CONCLUSION) Итак, исходя из вышеизложенного, можно сказать: синтагматика инфинитива в структуре предложений выступает на базе ядерной

предикативной, неядерной предикативной связей. Инфинитив занимает позиции ядерного предиктируемого (NP_1) и неядерного предиктирующего ($\overline{NP_2}$) компонентов.

ЛИТЕРАТУРА/(REFERENCES)

1. Долинина И.Б. Системный анализ предложения. Москва, Высшая школа, 1977.-176с.
2. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. Москва: Высшая школа, 1984.-217с
3. Ganshina M.A., Vasilivskaya N.M. English Grammar. 9th edition revised. Moscow. 1964.-368p.
4. Корнеева Е.А. О некоторых обстоятельственных функциях приглагольного инфинитива в английском языке // Учен. записки Ленинградского пед.ин-та, 1958.-том 154.-С.157-168.
5. Бўронов Ж., Хошимов Ў., Исматуллаев Х. English Grammar. Инглиз тили грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи. 1974.- 352б.
6. Kruisinga E. A Handbook of Present – Day English, Groningen, Noordhaff, p.2.vol2. 1971.- 506 p.
7. Бородович О.И. Вторичнопредикативные конструкции в современном английском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол.наук./ Ленинград, 1972. - 26 с.
8. Мухин А.М. Синтаксические единицы в аспектах парадигматических и синтагматических отношений // Синтагматика и парадигматика и их взаимоотношение на уровне синтаксиса. Рига: 1970.-С.-104-108.
9. Slobodkina N.A. Abduraimova B.Yu, Rustamova Z.H, Tukhlieva G.N. A Practical English Grammar. State Scientific Publishing House “O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi” Tashkent, 2007.-296 p.

SHE'RIYATDA RITORIK MUNOSABAT, MUROJAAT VA DIALOGIZM

Sa'dulla MATYAKUPOV,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Nukus davlat pedagogika instituti

RHETORICAL ATTITUDE IN POETRY, ADDRESS AND DIALOGISM

Sadulla MATYAKUPOV,
candidate of philological sciences, associate professor,
Nukus State Pedagogical Institute

Rezyume: Maqolada she'riyatda dialog va monolog tabiati, badiiy nutq shakllarining she'r poetik strukturasiga ta'siri masalasi nazariy umumlashtiriladi. Muallif – matn – kitobxon munosabati lirikada badiiy kommunikatsiyani vujudga keltirishi muayyan ijodkorlar misolida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: monolog, dialog, estetik munosabat, badiiy mahorat, ifoda uslubi.

Резюме: В статье теоретически обобщаются природа диалога и монолога в поэзии, влияние художественных речевых форм на поэтическую структуру поэзии. На примере отдельных исполнителей анализируются отношения автор-текст-читатель, создающие художественную коммуникацию в лирике.

Ключевые слова: монолог, диалог, эстетическое отношение, художественное мастерство, манера выражения.

Summary: The nature of dialogue and monologue in poetry, the influence of literary speech forms on the structure of poetry is depicted in the article. The author-text-reader relationship that creates literary communication in lyrics is analyzed on the example of certain poems.

Key words: monologue, dialogue, aesthetic attitude, literacy skill, expressive style.

KIRISH / INTRODUCTION. Jahon adabiyotshunosligi nazariyasida tushuncha, dunyoqarash va aloqa yaxlitligini anglash, falsafa, ruhiyat hamda tafakkurni bog'lovchi nutq shaklini belgilash, badiiy muloqot asosiy yo'nalishlarini ochib berish hamda rivoya texnikasi estetik mohiyatini yoritish bo'yicha boy tajriba to'plangan. Dunyo adabiyotida tafakkurda shakllanadigan monologlashgan ifoda dialog hamda jonli so'zlashuv uslubiga mansublik kasb etishi ma'lum. Darhaqiqat, ayni shu jarayonda tavsifiy bayon ustuvorlashadi, shuningdek, she'r tili va ijod ruhiyati hamda matn umumiy mohiyati orasida aloqa vazifasini bajaradigan shoir subyektida o'zga bir mohiyat (shaxsiy kechinma va umumiy kayfiyat, lirik ifoda va ritorik munosabat) raqobati kuzatiladi.

MAVZUNING DOLZARBLIGI VA HOZIRGI HOLATI. O'zbek adabiyotshunosligida she'riyatda dialog va uning talqin xususiyatlari borasida hozirga qadar yirik ilmiy tadqiqot bajarilmagan. Adabiyotshunos B.Sarimsoqov tomonidan A.Navoiy lirikasida g'azallar-muloqot shakllari bo'yicha e'lon qilingan maqolada janr tabiati hamda muloqotning vujudga kelish omillari ilmiy tahlil qilinadi [7.12-16]. Shuningdek, professor H.Boltaboyevning "XX asr adabiyotshunosligida dialogizm va Mixail Baxtinning adabiy-estetik ta'limoti" [2. 8-14], A.Qozixo'jayevning "G'azalning serovoz olami" [8. 4.] maqolalarida dialogning tarxiiy tadriji, xususan, nazmda tutgan o'rni ilmiy-nazariy asoslanadi.

TADQIQOTNI AMALGA OSHIRISH. Buyuk faylasuf Aristotel "Ritorika" asarida notiq va tinglovchi munosabatlari yuzasidan "Dialektika kabi ritorika (so'z san'ati) ham ayrim sohalar uchun emas, balki barcha

sohalarga aloqador va foydalidir. Ritorika ilmining ishi ayrim odamni biror fikrga ishontirish emas, balki barcha odamlarni (foydali va to'g'ri) fikrga qanday ishontirishning usullari, qoidalarini o'rgatadi... Ritorika – barcha notiqlar uchun (doimo tinglovchilarga, o'quvchilarga, talabalarga va'z aytuvchi o'qituvchilar uchun) juda foydalidir" [1. 221] – deya ta'kidlaydi. Aristotelning badiiy nutq haqidagi umumiy qarashlarining o'ziyoq dialogik mohiyat kasb etadi. Garchand, u keyingi davr lingvopoetiklari singari badiiy nutqning ichki va tashqi dialog ko'rinishlarini alohida ajratmagan bo'lsa-da, uning muallif "men"i va o'quvchi, tinglovchi "men"i – "men" va "boshqa" – o'rtasidagi retseptiv munosabatni tashkillantirishda muhim ahamiyatga ega ekaniga urg'u bergan. Bunday qarashlar V.Jirmunskiy tadqiqotlarida bir oz boshqacharoq shaklda bo'lsa ham deyarli takrorlangan. U o'zining Aristotelning simmetriya haqidagi fikriga monand: "So'z san'atida bo'laklar jamlanib, obrazlilik hosil qiladi"[4.21] – deya munosabat bildiradi. Olimning fikriga ko'ra "Ritorika tili poeziya tiliga yaqin. Amaliy va ilmiy til esa poeziya tilidan uzoq. Amaliy va ilmiy til amorflashgan, ya'ni bir ma'noni ifodalovchi bo'ladi. Unga hayotiy, ilmiy mantiqiylik xosdir"[4.24]. Diqqat qaratish joizki, V.Jirmunskiyning ritorika bilan bog'liq fikrlari Aristoteldan ko'chgan an'ana bo'lishiga qaramasdan, uning mantiq masalasidagi xulosasi Aristotel badiiy mantiqidan farq qiladi. Aristoteldagi singari badiiy yoki umumiy mantiqni emas, to'g'ridan to'g'ri ilmiy yoki hayotiy mantiqni bildiradi.

She'riy idrokda dialog tushuncha poetik mohiyatini ochib beradigan asosiy estetik vosita, badiiy muloqot so'z – g'oya – matnni anglash uchun tayanch markaz vazifasini o'taydi. Munosabat hamda talqin esa lirik ifoda tabiatini belgilaydi. Unda muallif va qahramon, tasavvur va taassurot bir-biriga qorishib keladi. Mazkur jarayon o'zbek baxtinshunos olimi, professor H.Boltaboyev tomonidan keng ilmiy-nazariy asoslangan holda shunday munosabat bildiriladi: "M.Baxtin tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan dialogiyaviylik (диалогичность) termini ham mavjud bo'lib, bu tushuncha turli nuqtai nazarlar kurashini ifoda qiluvchi asarning badiiy konsepsiyasidirki, uning yetkazuvchisi bevosita asar muallifining o'zi, lirik qahramon (yoki bayonchi) va personajlardir... Dialogizm taraqqiyotiga xizmat

qilgan mana shu adabiy suhbatnavislikni M.Baxtin o'z ishlarida, xususan, F.Dostoyevskiy romanlarida kuzatgan.... Demak, badiiy matnda dialogizm muallif va personajlarning fikrlash tipi bo'lib, badiiy nutqiy shaklda kommunikativ (muloqotiy) qurilma vazifasini bajaradi, inson ongini shaxslararo muloqotga olib kiradi" [2. 10].

She'riyatda ijodkor ichki olamining qay tarzda namoyon bo'lishini ifoda uslubining o'ziga xosligi vujudga keltiradi. Shu ma'noda, ijodkorning ichki hissiyot boshqaruvi va tashqi muhit bilan o'zaro muloqoti badiiy idrok imkoniyatlarini shakllantiradi. Mazkur jarayon voqelikka nisbatan munosabatli nutq sifatida (men, sen, o'zga) aks etadi. To'g'rirog'i, aniqlik va mavhumlikaro mutanosiblashgan tasvir hamda tasavvur uyg'unligini hosil qiladi. Zero, "Retsipient tomonidan matnning qabul qilinishi tarixiy, guruhii, individual, yosh jihatlar hisobga olingan holda va vaziyatga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, matn va kitobxon dialogiga ko'ra, asarning qabul qilinishi tarixan o'zgarib turishi va turli davrlarda turlicha talqin qilinishi mumkin. Badiiy asar kitobxon bilan muloqotga kirishishi natijasida matn va retsipient bir-birini to'ldiradi, boyitadi. Bunday adabiy muloqot jarayonida adresant (muallif) bilan adresat (kitobxon) qatnashadi. Bu jarayondagi dialogiyaviylik muallif tomonidan tavsiya etilgan matnning mazmunini o'zgartirmaydi, balki uni qabul qilishning turlichaligi tufayli matn talqinida mazmunning yangi-yangi qirralari ochiladi" [2. 12-13].

Darhaqiqat, lirikada so'zga yuklatilgan ritorik munosabat tadqiq sahniga chiqqan holda matndagi nozik tuyg'u muallif shaxsiyati va she'r ruhiyatini bir-biriga muqobillashtiradi. Aynan badiiy nutqda tasavvur va g'oya raqobatga kirishuvini inobatga olsak, mazkur masala mohiyati yanada oydinlashadi. Poetik tushunchada ma'no tarmoqlanishi tahlil malakasi ustuvorlashuviga zamin hozirlaydi. "Kishilarning til vositasida o'zaro axborot almashishini ro'yobga chiqaruvchi asosiy omillardan biri ularning ongida tayyor gap qolip (konstruksiya)larining mavjudligidir. Zero, shu qoliplarga til materiali – so'zlarni joylashtirish orqali fikr shakllantiriladi va ifoda etiladi; tanish qoliplarga tizilgan so'zlarning o'zaro munosabatlaridan kelib chiqib fikr uqiladi (tinglovchi ongida qayta shakllantiriladi). Shu

singari, ongimizda tayyor adabiy asar konstruksiyalari – janr qoliplari mavjudki, ularga hayot materialini joylagan holda badiiy mazmun shakllantiriladi” [9. 7].

Ma’lumki, badiiy nutq muntazam yangilanib turadi. U an’anaviy janr tizimini buzishga va lirik ifodani o’zgacha muhokama etishga zamin yaratadi. Zero, she’riy qahramon “men”i borliqning umumlashgan ko’rinishidir. Shu nuqtayi nazardan, dialog va monolog ifodani mantiqan kuchaytirish barobarida bir xil yo’sindagi stereotiplarga barham berishga intiladi. “Dialogizatsiya dialogiya (dialogik nutq) bilan chambarchas bog’liq, chunki dialogizatsiya o’zini dialogik nutq jarayonida namoyon qiladi. Agar dialogik nutqda dialogik elementlar qancha ko’p qo’llansa, kommunikatsiya jarayoni shuncha samarali bo’ladi. Demak, dialogik nutq ikki yoki undan ortiq shaxs (subyekt / kommunikantlar)ning o’zaro hamkorlikdagi muloqoti, ularning bir-biriga ta’siri natijasida paydo bo’ladigan nutq shaklini nazarda tutadi. Og’zaki muloqotning eng qadimiy turi bo’lgan dialogik nutq shakli keyinchalik boshqa nutq turlari, jumladan, badiiy nutqqa ham ko’chirildi va shu tarzda badiiy asarlarda so’zlovchi va tinglovchi munosabatlari ta’minlandi” [6. 23].

Ta’kidlash kerakki, nutqiy malaka ritorik munosabatni oydinlashtirish bilan cheklanmaydi, balki tasavvur mohiyatini tiniqlashtiradi. Adabiy tilning umumiy mezonlariga nisbatan qarama-qarshi munosabat hosil qiladigan badiiy muloqot tizimida so’z g’oyaviy mohiyat kasb etadi. Vaholanki, mavhum tushunchadan aniq obraz yaratish jarayoni ichki va tashqi uyg’unlikni vujudga keltirishga yo’l ochadi. Boshqacha aytganda, tasvirning sermazmunlikka yo’naltirilganligi bilan o’ziga xoslik kasb etadi. Mavjud ziddiyat badiiy nutq maydoni murakkabligini amaliy jihatdan tasdiqlaydi. Muallif va qahramon ovozi she’riy muhokamada inkortasdiq ziddiyatini sodir etadi. Zero, “Klassik ijodkorlar murojaat shakllarini badiiy san’at darajasiga ko’tarishgan. Shuning uchun badiiy asarlar tahlilida, ularga munosabat bildirilganda ritorik murojaatlar yoki badiiy undalma sifatida talqin etiladi. Ritorik savol, javob talab qilmagani kabi ritorik murojaatlar ham adresatdan ma’lum bir reaksiyani talab qilmaydi, u asosan she’riy nutqni bezash, muayyan kayfiyat yo hissiy munosabatni

ifodalash uchun xizmat qiladi. Ritorik murojaatlar she’riy nutqda ko’proq narsa-hodisa, joy kabilarga qaratiladi. Shuningdek, o’zi hozirda mavjud bo’lmagan odamga shu yerdagi ishtirokchi kabi murojaat qilishni ham ritorik murojaatning bir ko’rinishi sifatida qarash mumkin” [6. 38-39]. Ta’kidlash kerakki, she’riy usullarning eng kichik va asosiy birligi bo’lgan tovushlar faqat alliteratsiya yoki ritmiko-sintaktik garmoniya emas, badiiy dialogning o’ta murakkab shaklini ham maydonga keltiradi. V.Jirmunskiy shu nuqtayi nazarga ko’ra tovush poetikasini quyidagi uch asosiy guruhga ajratib tasniflaydi: “A) ritm hamda vaznni unli va undosh tovushlarning sonlari orasidagi navbatmanavbat kelish tengligi orqali ta’minlanishi; B) tovushlarning sifatli tarzda joylashtirilishi; V) tovushlar intonatsiyasi” [4. 35]. Demak, she’riy nutq hosil qiluvchi vositalarning eng kichik struktur birligi bo’lgan tovush masalasi (fonetika)dan kelib chiqilmas ekan, she’r kompozitsiyasining tashkillanishi va mazmunning izchil ifodasiga erishib bo’lmaydi. Xuddi shu hodisaning o’zbek she’riyatida ham yorqin namunalari ko’plab uchraydi. Alisher Navoiyning mashhur:

Ko’zing ne balo qaro bo’libtur –

Kim, jong’a qaro balo bo’libtur... [5. 221].

matla’sida tovush poetikasining individual va o’ta murakkab ko’rinishiga duch kelamiz. Matla’ qo’shqofiyali bo’lib, birinchi misradagi “balo qaro” ikkinchi misradagi “qaro balo” bilan mukammal qofiyani tashkil etgan. “Bo’libtur” esa matla’ radifi vazifasini bajargan. Bu baytning tashqi tuzilishi. Tashqi tuzilishning bunday mukammallik kasb etgani baytga haddan ortiq mukammallik, ohangdorlik bag’ishlaydi. Baytdagi sintaktik markaz vazifasini bu yerda “ko’z” so’zi bajaryapti. Ammo bu so’z boshqa so’zlar bilan ritmik munosabat tashkil etishi jihatidan unchalik faol emas. U bilan fonetik jihatdan parallellik hosil etgan so’zlar baytda boshqa uchramaydi. Ammo bayt sintaktik tizimida bu so’zning o’rni juda katta. Baytda enjambement (baytda birinchi misrasidagi fikrning ikkinchi misraga ko’chish) hodisasini maydonga keltiruvchi asosiy ritmiko-sintaktik komponent ham aynan shu “ko’z” so’zi bo’lib hisoblanadi. Birinchi misrada bu so’z ochiq kelgan, to’g’ridan to’g’ri “ko’z” so’zi tilga olingan. Ikkinchi misrada esa bu so’z ochiq-ravshan, grafik ifodada aks ettirilmagan bo’lsa-da, jonga ofat soluvchi “qaro

balo” sifatlashi aynan ko‘zga tegishli. Klassik tildagi “kim” qo‘shimchasi grammatik nuqtayi nazardan zamonaviy uslubdagi “ki”ni bildiradi. Ammo bu baytda “ya’ni” ma’nosida kelgan. “Kim” bog‘lovchi qo‘shimcha sifatida ikkinchi misrada “ko‘z” so‘zining vazifasini bajargan. Natijada, ikkinchi misra birinchi turog‘ining boshidan e’tiboran *enjambement* hodisasi yuz bergan. Baytdagi fonetik tizimning hosil bo‘lishi, ritmiko-sintaktik garmoniyaning yuzaga kelishini “o” tovushi ta’min etgan. “Balo” – “qaro”, “qaro” – “balo” juftliklarida aks etgan bu tovush ikki misra ichida tizimli takrorlanishi natijasida ma’shuqa ko‘zining qaroligi, oshiq joniga shu qarolik ishq otashini solgani, oqibat uni balolarga giriftor etgani haqidagi lirik holatni ifodalagan. Ayni paytda bu ikki juftlik ham ma’shuqaga murojaat mazmunini ifodalaydi. Bayt “ko‘zing” so‘zi bilan boshlangan bo‘lsa-da, so‘zdagi egalik qo‘shimchasi (ing) uning oldida “yor”, “dildor”, “dilorom”, “go‘zal”, “parizod” singari ma’shuqani sifatlovchi so‘zlar borligidan dalolat beradi. Baytda aks etgan bunday murojaat tipi uning birinchi misraning ilk komponentidayoq dialogik mohiyat kasb etganini ko‘rsatadi.

Zamonaviy o‘zbek she’riyatida Erkin Vohidovning “Qaro qoshing...” deb boshlanuvchi she’ri Navoiy an’anasining uzviy davomi sifatida lirik asardagi tovushlar garmoniyaning noyob namunasi bo‘lib hisoblanadi.

Qaro qoshing, qalam qoshing,
Qiyiq qayrilma qoshing, qiz.
Qilur qatlimga qasd qayrab,
Qilich qotil qaroshing qiz.

Qafasda qalb qushin qiynab,
Qanot qoqmoqqa qo‘ymaysan.
Qarab qo‘ygil qiyo

Qalbimni qizdiring quyoshing qiz [3. 36].

E.Vohidovning mazkur she’ri eksperimental biografiyaga ega emasligi she’r ohangi va mazmunning tabiiy oqimidan aniq bilinadi. She’rda birgina tovush – “q” butun boshli kompozitsion tizimda fonetik dominantlikni tashkillashtirib, boshqarib turadi. Bu she’r ham Navoiydagi singari yorga murojaat tarzida qurilgan. Satrdan satrga murakkablashib, balandlashib boruvchi ohang ham aynan “q” undoshi ishtirokida vujudga keladi. 1-satrdan qosh tasviri keladi: qaro, qalam so‘zlaridagi

“q” tovushi qoshni tavsiflab keladi. 2-satrdagi: qiyiq, qayrilma so‘zlari tavsif qamrovi hamda ta’sir kuchini yanada oshirishga xizmat qiladi. O‘z navbatida, birinchi satrdagi “qosh” so‘zi bilan ritmik-sintaktik aloqaga kirishib, she’r kompozitsiyasidagi umumiy fonetik alliteratsiyani tashkil etuvchi, boshqa satrlardagi markazlashtiruvchi so‘z “qosh” va “q” undoshi o‘rtasidagi semantik munosabatni bog‘lovchilik funksiyasini bajaradi. 3-satrdan boshlab, shoir detal (qosh) tavsifidan shu detalning faoliyati tasviriga o‘tadi. Qoshning mukammal tavsifi uning oshiq qatliga qasd qayraganini mantiqiy asoslaydi. 4-satrdagi “qilich qotil qaroshing” tarzidagi qosh tavsifida uning ham shakli, ham jon olarlik darajada nafisligi, ayni paytda ko‘zga bergan fiziologik effekti, qarashning jon oluvchilik sifatini kuchaytirgani lirik talqin etilganini ko‘ramiz. 5-satrdan lirik tasvir obyektivi ma’shuqa qoshi vositasida oshiq qalbiga ko‘chadi. Xuddi Navoiy baytida kelganidek, jonga balolik funksiyasi bu she’rda ko‘zga emas, qoshga yuklanadi. 6-satrdan “Qafasda qalb qushin qiynab” satri orqali oshiqning holati to‘g‘risida tasavvur hosil qilgan muallif, 7-satrdan qanot, qoqmoq va qo‘ymaysan – bir ot, ikki fe’l birikuvi orqali yana qoshning o‘ziga xosligini tavsiflab ketadi. Agar 4-satrdan qoshni qilichga o‘xshatgan bo‘lsa, yettinchi satrdan alliteratsiya vositasida harakatni, ya’ni qushning qanot qoqishi bilan qoshning harakati, chimirilishini tasvirlash orqali psixologik parallelizm hosil qiladi. Lirik “men” tomonidan aytilgan bu gap o‘quvchi – “boshqa”da mantiqiy assotsiatsiya uyg‘otib, qushning qanot qoqishidagi bezovtalik bilan qosh chimirilishidagi ma’shuqa istig‘nosini solishtirish imkonini tug‘diradi. Oxirgi, 8-satrdan lirik “men” yoki oshiq ma’shuqaga to‘g‘ridan to‘g‘ri murojaat etish bilan maqsadini ayon qiladi. Ma’shuqaning bir nigohiga tashna ekanini bildiradi. Shu tariqa birgina jumlada ifodalanishi mumkin bo‘lgan oshiqning dil izhori “q” tovushi hosil etgan garmoniya tufayli dialogik nutqqa aylanadi. Muallif “men”i, lirik “men”, ma’shuqa “men”i, o‘quvchi “men”idan iborat to‘rt subyekt o‘rtasidagi dialogik muhitning maydonga kelishiga olib keladi. Natijada she’rning lirik tasvir va talqin doirasi o‘z-o‘zidan kengayganidek, uni qabullash jarayonidagi lirik mushohada maydoni ham retsepsiyaning katta maydoniga chiqadi.

XULOSA/ CONCLUSION. Ko‘rinadiki, she‘riyatda nutqiy ifoda shakllari bir-biri bilan tig‘iz munosabatga kirishgan holda badiiy shartlilikni vujudga keltiradi. Lirik talqinda tuyg‘u hamda ong muvozanati nisbiy ijodiy mustaqillikka intilishi masala mohiyatini yanada oydinlashtiradi. Nazmda badiiy nutq tadriji murakkab jarayon sifatida namoyon bo‘ladi, unda o‘tish shakllari (monologlashgan dialog – dialoglashgan monolog) xilma-xilligi kuzatiladi. Adabiy tahlil va estetik idrokda mujassam erkinlik darajasi goh nutqiy ifoda boshqaruvini yetakchi o‘ringa olib chiqsa, gohida ritorik ohangdoshlikni asosiy planga ko‘chiradi.

ADABIYOTLAR / REFERENCES:

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2018.
2. Болтабоев Ҳ. XX аср адабиётшунослигида диалогизм ва Михаил

Бахтиннинг адабий-эстетик таълимоти // Филология масалалари. – Тошкент, 2016. – № 4.

3. Воҳидов Э. Муҳаббат. Шеърлар. – Тошкент, 1982.

4. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Ленинград: Наука, 1977.

5. Алишер Навоий. Қаро кўзим. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.

6. Раҳматов М. Поэтик нутқ: структура ва семантика. – Toshkent: Bookmany print, 2023.

7. Саримсоқов Б. Алишер Навоий лирикасида ғазал-мулоқот шакллари // Ўзбек тили ва адабиёти, – Тошкент, 2001. – № 4.

8. Қозихўжаев А. Ғазалнинг серовоз олами // Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси, – Тошкент, 2009. – № 49.

9. Куროнов Д. Талқин имконлари. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2015.

O‘TKIR HOSHIMOV ASARLARIDAGI PERSONAJ VA MAVZUGA OID TRANSPOZITSIYANING QO‘LLANILISHI

Hamroyeva Farida Faxriddinovna,
Samarqand davlat chet tillar instituti, mustaqil tadqiqotchisi
THE USE OF CHARACTER AND THEMATIC
TRANSPPOSITION IN THE WORKS OF ACUTE
HOSHIMOV

Hamroyeva Farida Fakhrriddinovna,
Samarkand state institute of foreign languages, independent researcher

farida.hamroyeva@gmail.com

Tel: +998 90 224 46 57

Annotatsiya: Hikoyadagi transpozitsiya deganda syujet yoki hikoyada sodir bo‘ladigan voqealar o‘zgarishi tushuniladi. Ular turli omillar, masalan, qahramonlar hayotidagi o‘zgarishlar, sujet rivojlanishi, tashqi omillar va boshqalar vositalar ta’sirida yuzaga kelishi mumkin. Ushbu maqolada O‘. Hoshimovning hikoyalaridagi narrativli transpozitsiyaning ba’ji jihatlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: hikoya, personaj, narrator, hikoyachi, muallif.

Аннотация: Транспозиция в рассказе — это изменение предмета или событий в рассказе. Они могут возникнуть под влиянием различных факторов, таких как изменения в жизни персонажей, развитие предмета, внешние факторы и т. д. В данной статье анализируются некоторые аспекты повествовательной транспозиции в рассказах великого узбекского писателя Уткира Хашимова.

Ключевые слова: рассказ, персонаж, нарратор, рассказчик, автор.

Annotation: Transposition in a story is a change in the subject or events in the story. They can be influenced by various factors such as changes in the lives of the characters, development of the subject, external factors, etc. This article analyzes some aspects of narrative transposition in the stories of the great Uzbek writer Utkir Khashimov.

Key words: story, character, narrator, author, short story.

K RISH / ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION

Hozirgi paytda adabiyot fani zamonaviy tadqiqot ishlarining asosiy sohasi hisoblanadi. Badiiy matn murakkab tuzilma bo‘lib, uni bir xil uslub yordamida tasvirlash deyarli mumkin emas.

Matnni yaratishning murakkabligi uni ko‘plab fanlar, xususan, adabiyotshunoslik, tilshunoslik, semiotika, semantika va boshqa sohalar bilan bog‘liqligidadir.

Adabiyotshunoslikdagi eng muhim masalalardan biri narratologiya bo‘lib, ayni paytlarda o‘zbek adabiyotshunos olimlarining diqqatini ham jalb qilgan. Ammo adabiyotshunoslikning bu yo‘nalishi haligacha mukammal tarzda o‘rganilmagan. Badiiy adabiyotda narratologiya atamasini keng ma’noda nutqning barcha turlari – hikoya qilish, tasvirlash, mulohaza yuritishning yig‘indisi sifatida tushunish mumkin, chunki haqiqiy badiiy va badiiy bo‘lmagan hikoya nutqning barcha turlarini o‘z ichiga oladi.

Hikoyadagi narrativli transpozitsiya - bu hikoyaning asosiy syujeti va g‘oyalarini saqlab qolgan holda ularni hikoyaning o‘ziga xos bo‘lgan boshqa xususiyatlariga moslashtirish jarayonidir. Hikoyani transpozitsiya qilish paytida qisqa hikoyada quyidagi o‘zgarishlar yuz berishi mumkin:

1. Syujetni qisqartirish: novella hajmi cheklanganligi sababli, moslashtirishlar asl asarning syujetini qisqartirish yoki soddalashtirishni talab qilishi mumkin.

2. Asosiy fikrlarga urg'u berish: novella odatda syujet rivojlanishi uchun eng muhim bo'lgan asosiy sahnalar yoki lahzalarga qaratilgan.

3. Syujetning o'zgarishi: yanada samaraliroq hikoya qilish uchun syujet o'zgartirilishi yoki kengaytirilishi mumkin.

4. Asar tarkibining soddalashtirilishi: novella ko'pincha romanlarga qaraganda oddiyroq tuzilishni talab qiladi. Shu sababli syujetni soddalashtirish holatlari bo'lib turadi.

5. Hissiy-psixologik jihatlariga e'tibor qaratish: Romanda personajlar va syujetning emotsional-psixologik jihatlariga ko'proq e'tibor qaratish mumkin.

Shunday qilib, qisqa hikoyada hikoya transpozitsiyasi adabiy asarni ushbu janrning xususiyatlariga moslashtirish, uning qadriyatlarini va g'oyalarini saqlab qolish, lekin ayni paytda qisqa formatda yanada samaraliroq taqdim etish uchun shakl va tuzilmani o'zgartirish jarayonidir. Ushbu maqolada o'zbek adibi O'.Hoshimovning asarlaridagi [1] narrativli transpozitsiyalarning ba'zi jihatlarini tahlil qilamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Adabiyotshunosligida narrativli transpozitsiyaga oid masalalar turli ilmiy-nazariy masalalar munosabati bilan o'rganilgan. Xususan, muayyan ijodkor uslubi o'ziga xosliklarini tadqiq etishdagi ishlarda M.Yo'ldashev, R.Normurodov, Q.Ergashev, N.Qodirova, badiiy obraz talqinlari tadqiqiga bag'ishlangan tadqiqotlarda I.Pardayeva, E.Nasrullayev, Sh.Hayitov, til uslublari va matn tahlilining nazariy asoslariga bag'ishlangan tadqiqotlarda A.Mamatov, Z.Muqimova, I.Ernazarova, komparativistika va adabiy vorisiylik sohasidagi G.Xolliyeva, R.Ro'zmanova, T.Sultonov kabi olimlar ishlarida muallif nutqi va uning badiiy asar kompozitsiyasidagi o'rni haqida jiddiy mulohazalar ilgari surilgan. Ko'rinib turganidek, adabiy asarda muallif nutqi masalasini o'rganish bo'yicha muayyan tajriba to'planganiga qaramay, aynan ingliz va o'zbek adabiyotidagi narrativli strukturalarning qiyosiy tadqiqi haligacha o'rganilmagan. Hozirgi kunda adabiyotshunoslikning boshqa sohalari qatori, narrotologiya sohasi ham ushbu fan sohalari rivojida muhim o'rin tutadi. Bu boradagi nazariy va amaliy atamalar soni yildan-

yilga ortib bormoqda. Narrativli strukturalar tahlilini bir qancha olimlarning tadqiqot ishlarida ko'rishimiz mumkin. Jumladan, bu mavzudagi nazariy masalalar M.M.Baxtin, Yu.M.Lotman [3], V.I.Tyupa, O.S.Babenko, L.D.Gudkov, V.Shmidt [2], Palmer A., G. A. Borse, U.Eko, B.A. Uspenskiy [4] asarlarida hamda V.O.Kovalenin, N.I. Matveyeva, V.I.Karasik, O.M.Krasnoperov kabi olimlar va tadqiqotchilarining ilmiy ishlarida o'z aksini topgan.

Maqolada ilmiy tadqiqot asarlaridan foydalangan holda qiyosiy tahlil olib borildi. Tadqiqot ishi qiyosiy sintez, qiyosiy induksiya hamda qiyosiy tarixiy va chog'ishirish metodi asosida olib borildi. Personajga oid narrativli transpozitsiya. Hikoyadagi o'zgarishlar xarakter rivojlanishiga ta'sir qilishi mumkin. Misol uchun, qahramon hikoyani qahramoni sifatida boshlashi mumkin, ammo voqea davom etar ekan, antiqahramon yoki hatto yovuz odamga aylanadi. Yoki qahramon hikoyani zaif yoki qo'rqinchli shaxs tarzda boshlashi mumkin, ammo hikoya davomida, kuchli va ishonchli bo'lib qolishi mumkin. Rivoyat o'zgarishlari, shuningdek, personajlar o'rtasidagi munosabatlarga ta'sir qilishi, ularning bir-biriga bo'lgan munosabatlarini o'zgartirishi, ularning harakatlari va qarorlariga ta'sir qilishi mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJA (ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ/ RESULTS AND DISCUSSION)

O'. Hoshimovning "Imon" deb nomlangan novellasi uning eng qiziqarli va muhim novellalaridan biri deb baholasak xato bo'lmaydi, chunki bu kichkina novellada jamiyatning eng asosiy muammolaridan biri bo'lgan poraxo'rlik qattiq tanqid ostiga olingan. Muallif o'zining korrupsiyaga qarshi g'oyalarini mislsiz mahorat bilan bayon qilgan. Novellaning "Imon" deb nomlangani shundan dalolat beradiki, yozuvchi har qanday g'ayriqonuniy ishni imonsizlikka bog'liq deb biladi.

Adibning mazkur novellasidagi personajlar asosan ikki toifaga bo'linadi. Birinchi toifa imonli, vijdonli va halol insonlar. Ikkinchi toifa esa aksincha, o'z nafsining quliga aylangan va barcha davr-u zamonda jamiyatning zavoli sanalmish poraxo'rlikka moyil insonlar. Asarning mazmun va mundarijasidagi ahamiyatidan tashqari boshqa ahamiyatli jihatlar ham bor. Personajlarni tavsiflash jarayonidagi fikrlarning o'zgarib borishi, hikoya boshida o'quvchiga tanqidiy qarashlarni vujudga

keltirgan bir personajning keyinroq aslida mazlum bir inson ekanligining ma'lum bo'lishi kabi holatlar yozuvchi tomonidan personajga oid transpozitsiyaning qanchalik mohirona tasvirlaganidan dalolat beradi. Bunga misol sifatida hikoyaning asosiy personajlaridan biri Klava xola tavsifini keltirishimiz mumkin. Hikoya shunday boshlanadi:

“Domimizning birinchi qavatida Klava xola degan kampir turadi. Hech kim uni otasining ismini qo'shib “Klavdiya Falonchiyevna” deb atamaydi. Klava xola - hamma uchun Klava xola. Bechora hayotda omadi yurishmagan xotin. Zavodda o'ttiz yil ishlagan. Yoshligida beva qolgan. Yolg'iz o'glini deb umrini o'tkazgan. Aytishlariga qaraganda, o'g'lini rejim bilan ovqatlantirib, rejim bilan uxlatib o'stirgan ekan. Bitta farzanddan ham buyurmadi. O'g'li uylanishi bilan xotinilikiga ko'chib ketdi. Shundan keyin Klava xola asabiyroq bo'lib qoldi. Eshik tagida o'tirib, uzzukun hammaga dashnom bergani-bergan” [1]. Buni o'qib Klava xola haqida shunday xulosa chiqarishimiz mumkinki, bir paytlar u yaxshi inson bo'lgan, halol ishlagan, farzandini munosib tarzda katta qilgan, ammo vaqt o'tishi bilan hammaga dashnom beradigan injiq bir insonga aylanib qolgan. Yozuvchi hikoya davomida unga nisbatan yana bir-ikki tanqidiy fikrlarni aytib o'tadi:

– Hoy piyonista, ertalabdan zaharingga barmatuxa ichgandan ko'ra bolangga ikki paket sut oversang bo'lmaydimi?

– Hoy olifta, mashinangni podyezd tagiga qo'yma, bu yer senga garajmas!

Ba'zan kichkina qizalog'im eshikdan hasrat qilib kirib keladi.

– Klava xola meni «durochka» dedi.

– Nima qiluvding?

– Samokatni tez uchirganmishman.

– Ha, endi, o'zing ham tez uchmagin-da...”

[1].

Voqealar rivojini kutib borsak Klava xolaga nisbatan fikrimiz o'zgaradi. Yangi personajlar keladi va asl yomon insonlarning kimligi ma'lum bo'laveradi.

Hikoyadagi asl mojaro Klava xolaning kasalxonaga tushib qolganidan boshlanadi. Uning operatsiya qilinishi uchun 300 so'm pul kerak bo'lib qoladi va qo'shnilar u pulning 200 so'mini yig'ib qolgan 100 so'mini muallifdan so'raydilar. Albatta muallif asarning asosiy qahramonlardan biri

bo'lganligi va birinchi shaxs hikoyachisi ekanligi ma'lum.

Oradan bir necha kun vaqt o'tib hikoyachi (muallif) Klava xolani yana o'sha eski joyida ko'rib qoladi. Shu yerdan boshlab hikoya qahramoni Klava xola mazlum bir inson sifatida tasvirlanadi. U o'zini gunohkor sezadi, oldingidek hammani haqorat qiladigan odati endi yo'q, chunki u jonini saqlab qolish uchun vrachga katta miqdorda pul bergan va ushbu mablag' o'zida yo'qligi sababli atrofdagilardan qarzdor bo'lgan va o'zini qo'shnilar oldida xususan asar muallifi oldida aybdor sezadi. Novellaning boshlanishidagi ushbu qisqa qismidayoq personajga oid transpozitsiyaning qo'llanilganligini ko'rishimiz mumkin.

Oldinroq ta'kidlab o'tganimizdek, personaj, mavzu, zamon va boshqa jihatlariga oid bo'lgan transpozitsiya – bu o'quvchining asarga bo'lgan qiziqishini oshirish, asarni badiiy qimmatini balandroq qilish uchun ishlatiladi. Ko'p holatlarda personajga oid transpozitsiyaning yozuvchi tomonidan yaratilgan sujetlarga bog'liq ekanligi ma'lum. O'. Hoshimovning mazkur asaridagi personaj transpozitsiyasi real hayotga ham juda ko'p uchraydi. Ya'ni tashqi omillar ta'siri, hayot taqozosi va boshqa sabablarga ko'ra insonning axloqan o'zgarishini ko'plab joylarda guvohi bo'lishimiz mumkin. Asarni mutolaa qilib Klava xolaning hayotida yuz bergan voqea uning faqatgina asardagi personaj sifatida o'zgarishiga emas, balki real hayotda ham ta'sir yetkazganini tushunib olishimiz mumkin. Ba'zi asarlarda, xususan g'arb yozuvchilarining asarlarida ma'lum bir personaj ataylab boshida salbiy personaj sifatida tasvirlanadi va hikoya jarayonida unga nisbattan berilayotgan tavsiflar ijobiy tomon o'zgartiriladi. Bu kabi transpozitsiyalar o'quvchini diqqatini tortish yoki voqealar jarayonini qiziqarliroq qilib tasvirlash maqsadida ishlatiladi. O'. Hoshimovning “Imon” novellasidagi personajga oid transpozitsiya hayotiy voqealarga yaqinroq ekanligi bilan ajralib turadi.

Personajga oid transpozitsiyani mazkur novellaning boshqa personajlarda ham ko'rishimi mumkin. Masalan, muallif Klava xola bilan bo'lib o'tgan ishni uzoqroq bir qarindoshiga aytib beradi. U qarindoshi aslida vrach bo'lib ishlashi sababli “vrachlar ham pora oladimi?” degan ma'noda unga murojaat qiladi. “Oradan ikki haftami, uch haftami o'tgach, jiyanimning to'yi bo'ldi. Nevropatolog

bo'lib ishlaydigan uzoq qarindoshim bilan yonmayon o'tirib qoldik. Klava xola esimga tushdi. Qarindoshimga bor gapni aytib berdim. Men uning tutaqib ketishini kutib turardim. Qiziq, qarindoshim tutaqmad. Xotirjam yelka qisib qo'ya qoldi." [1]. Bu qisqa parchada nevropatolog bo'lib ishlaydigan uzoq qarindoshi boshida juda hurmatga sazovor insondek ko'rinadi. Ammo ikkinchi va uchinchi gapni o'qigach o'quvchining zehnidagi bu odamning yaxshi vrach yoki halol inson ekanligiga shubha paydo bo'ladi. Keyingi xatboshiga o'tgach o'quvchi nevropatolog haqida umuman salbiy fikrni boshlaydi. "– Avvalboshida sen aytganda vrachlar ko'pmas. Sholi kurmaksiz bo'lmaydi. Qolaversa, vrachlarga ham qiyin. O'n olti yil eshakdek o'qib, 140 so'm oladi. Na kechasi tinchlik bor, na kunduzi. O'sha 140 so'm savil qolgurni savdo xodimi bir kunda topadi. – Qarindoshim kulimsiradi. – Yashash ham kerak-ku, akasi bo'yidan. Undan keyin... Qo'ldan tutmaguncha nima deysan? Pora berdim, deb qaysi mard aytadi. Aytsa o'zi qiya bo'p ketadiku." [1]

Mavzuga oid narrativli transpozitsiya - bu turli badiiy asarlardagi qahramonlarning umumiy mavzu bilan bog'langan usul hisoblanadi. Bu mavzuni chuqurlashtirish, chuqur ma'no yaratish va hayotning ma'lum bir tomoniga e'tiborni jalb qilish uchun ishlatiladigan usul. Qisqa novella makonida mavzular o'zgarishi qiziqarli va dinamikdir. Bu hodisani ham S. Fitzgerald va ham O'. Hoshimov novellalarida ko'rishimiz mumkin. Novellalarda mavzularning o'zgarishini qiyosiy tahlil qilish maqsadida mazkur ikki yozuvchining novellarini tadqiqot obyekti sifatida tanladik. O'. Hoshimovning "Imon" nomli novellasidagi mavzu o'zgarishini asarning boshlanishidayoq ko'rishimiz mumkin. Mazkur novellaning asosiy qahramoni Klava xola rus millatiga mansub ayol bo'lib, o'zi uchun begona bo'lgan muhitda o'z umrini o'tkazgan. Muallif novella boshida Klava xolaning qisqacha tarjimai holini aytib uning achinarli taqdirini tasvirlaydi va salbiy jihatlarni quyidagicha bayon qiladi: "...Eshik tagida o'tirib, uzzukun hammaga dashnom bergani bergan" [1]. Bundan so'ng muallif kichkina qiziga bog'liq bir voqeani naql qilib, yuqoridagi fikrlarini mustahkamlaydi va buning uchun esa asl mavzudan chiqib boshqa mavzuga izoh berish holati ko'zga tashlanadi. Albatta voqealar bir-biriga bog'liq ammo mavzular farqli. Voqea rivojini kuzatib borgan sari

mavzularning o'zgarishlari ko'proq namoyon bo'ladi. Masalan Klava xolaning birdan ko'rinmay qolgani, hamsoyalarning muallif oldiga pul so'rab kelishi, bir necha kun o'tgach Klava xolaning kasalxonadan qaytishi bir boshdan tasvirlangandan keyin mavzuning birdan o'zgarishi holati yana namoyon bo'ladi. Bu gal Klava xolaning operatsiyadan chiqqani va buning uchun vrachga 300 so'm pul berishga majbur bo'lganini o'qib novellaning yozilishidan asosiy maqsad jamiyatdagi muammolarning yechimi pulga bog'liq ekanligini namoyon etishdan iboratligini oshkor etish ekanligini bilib olamiz. Shu tariqa mavzularning o'zgarishi dinamik tarzda o'zgarib boraveradi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

O'. Hoshimovning asarlaridagi personaj va mavzuga oid transpozitsiyasiga o'xshash voqealar real hayotga ham juda ko'p uchraydi. Ya'ni tashqi omillar ta'siri, hayot taqozosi va boshqa sabablarga ko'ra insonning axloqan o'zgarishini ko'plab joylarda guvohi bo'lishimiz mumkin. Adibning kichik novellalarida narrativli transpozitsiya usuli qahramonlar idroki va nuqtai nazarini o'zgartiruvchi voqealarning zamonaviy mezonlarida yaqqol ifodalangan. Tashqi omillar ta'siri, hayot taqozosi va boshqa sabablarga ko'ra insonning axloqan o'zgarishi tabiiy. Shu sababdan O'. Hoshimovning asarlaridagi personajga oid transpozitsiyasiga o'xshash voqealar real hayot voqealarini o'zida aks ettiradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI/ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

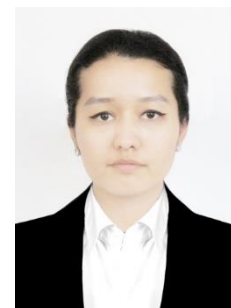
1. Hoshimov O'. Dunyoning ishlari. Qissa. – Toshkent.: O'qituvchi. 2018, B. 95
2. F Scott Fitzgerald. The last of the bells// F Scott Fitzgerald Selected short stories Moscow Progress Publishers 1979 p. 179-195.
3. Лотман Ю.М. Труды по русской и славянской филологии. Тарту.: Ученые записки Тартуского Государственного университета. 1977.
4. Успенский. Б.А. Краткий очерк истории русского литературного языка (XI - XIX вв.), М. 1994г.
5. F. Scott Fitzgerald. Babylon Revisited and Other Stories. The Saturday Evening Post. 1931 p.

EVFEMIZMLARNING GENDER XUSUSIYATLARI

Ibragimova So'g'diyona Ikrom qizi
Termiz Davlat Pedagogika Instituti magistranti

GENDER CHARACTERISTICS OF EUPHEMISMS

Ibragimova Sog'diyona Ikram kizi
master's student of Termiz State Pedagogical Institute

ibragimovasug'diyona3@gmail.com

Tel: +998 99 592 99 12

Annotatsiya: Mazkur maqolada evfemizmlar haqida umumiy tushuncha, ularning ta'qiqlangan tabu so'zlar o'rnida qo'llanilishi, qarama-qarshi jins vakillari orasida gender xususiyatli evfemizmlardan foydalanish, gender xushmuomalalik, tibbiyot nuqtai nazaridan jinsga bog'liq evfemizmlarning mutaxassislar tomonidan samarali ishlatilishi hamda ayollar va erkaklar o'rtasida evfemizmlardan muloqot jarayonida foydalanishdagi gender farqlar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: gender xushmuomalalik, evfemizm, tabu, tilshunoslik, nutq me'yorlari, atribut, salbiy bo'yodqor so'z.

Аннотация: В данной статье даны общие представления об эвфемизмах, их использовании вместо запрещенных табуированных слов, использовании гендерно-специфичных эвфемизмов среди представителей противоположного пола, эффективном использовании гендерных эвфемизмов профессионалами с точки зрения гендерной вежливости. медицина и женщины, а также обсуждаются гендерные различия в использовании эвфемизмов в общении между мужчинами.

Ключевые слова: гендерная вежливость, эвфемизмы, табу, лингвистика, нормы речи, атрибуция, негативное слово.

Annotation: This article provides a general understanding of euphemisms, their use in place of forbidden taboo words, the use of gender-specific euphemisms among members of the opposite sex, the effective use of gender-related euphemisms by professionals from the point of view of gender politeness medicine, and women and discusses gender differences in the use of euphemisms in communication between men.

Key words: gender Euphemism, Euphemism, Taboo, Linguistics, Speech Norms, Attribution, Negative Color Word.

KIRISH (INTRODUCTION)

Tilshunoslikda so'nggi o'n yillikda evfemizm tushunchasi juda keng tarqaldi hamda evfemizmlar til lug'at boyligining muhim tarkibiy qismiga aylanishga ulgurdi. Evfemizm deganda ma'no va hissiy jihatdan neytral bo'lgan so'z yoki iboraning qo'llanilishi mumkin bo'lmagan tabu so'zlarning o'rniga ishlatilishi tushuniladi. Evfemizm yunon tilidan tarjima qilinganda "yeyirpegsha" - ya'ni "yumshoq ifodalash" degan ma'noni beradi [3]. Asosan, salbiy voqelikni yumshatib, tinglovchiga salbiy ta'sirini kamaytirib axloqiy me'yorlarga rioya qilgan holda, biror noxush xabar yoki fikrni beozorroq tarzda yetkazish uchun evfemizmlar qo'llaniladi. Evfemizm bevosita tabu hodisasi bilan birgalikda rivojlangan va bu jarayon davom etib kelmoqda. Davrlar o'tishi bilan tilshunoslikda evfemizmlarni turli sohalar nuqtayi nazaridan o'rganish ommalashib bormoqda. Xususan, evfemizmlarni siyosiy, badiiy, gender xususiyatlari jihatidan tadqiq etish bugungi kun tilshunosligining dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Evfemizmlar xushmuomalalik tamoyilini ifodalaydigan vositalardan biri bo'lganligi uchun ularni qo'llaganda har tomonlama so'zlovchidan e'tiborli bo'lib yondashish mahoratni talab etadi [1]. Xushmuomalalik prinsipi nafaqat evfemizmlarni ma'lum guruhlarini shakllantirishni rag'batlantiradi, balki evfemizmlarni qo'llashni talab qiluvchi asosiy omil hisoblanadi. Bu o'z-o'zidan gender xushmuomalaligi tushunchasining vujudga kelishiga sabab bo'ladi.

Gender xushmuomalalik deganda, ayollar va erkaklar o'zaro munosabatlarida hurmat, bag'rikenglik tamoyillariga rioya qilgan holda kamsitmasdan munosabatda bo'lishlari tushuniladi [4:88]. Gender xushmuomalalik yuzaga chiqishi uchun ikkala jins vakillari ham birdek ma'suliyatli bo'lishi talab etiladi. O'z navbatida tilshunoslikda gender nuqtayi nazaridan xushmuomalalik tamoyillarining o'rganilishi so'zlovchilar o'rtasida bu bilan bog'liq tushunmovchiliklar va tengsizliklar sodir bo'lishini oldini oladi. Bugungi kunda ko'pchilik tadqiqotlar aynan qarama-qarshi jins vakillari o'rtasidagi munosabatlarda gender xususiyatli birliklarni o'rganishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD / (MATERIALS AND METHODS)

Tilshunoslikda gender nuqtai nazaridan xushmuomalalikni o'rganish dolzarbligi bois ko'pchilik olim va tadqiqotchilar tomonidan o'rganib kelinmoqda. Garchi evfemizmlarni gender jihatdan tadqiq etish davom etayotgan bo'lsada, zamonaviy tilshunoslikka gender tushunchasining kech kirib kelganligi, bu tushunchaning batafsil yoritilmaganligiga sabab bo'lib qolmoqda. Tadqiqotchilardan P. Fishman, R.Larkoff, M.Deyli, Ch.Kramerining ishlarida gender xushmuomalalikka oid qarashlarning yoritilganini ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari, P.Braun va S.Levinson o'z ilmiy qarashlari orqali evfemizmlarni gender xususiyatlari jihatidan ijobiy hamda salbiy turlarga ajratadilar. G. Greys va J.Lixlar xushmuomalalik prinsipi ko'proq evfemizmlarga xos ekanini ta'kidlaydi. R.Byorchfild Choserni ilk marotaba o'z ijodida intim munosabatlariga oid evfemizmlar qo'llaganini ta'kidlaydi va uni atroflicha o'rganadi. D.Chamizo va B.Sanches esa evfemizmi o'zining asosiy ma'no yumshatish funksiyasidan tashqari, boshqa sezilarli vazifalarga ega ekanini aytib o'tadi. Masalan, yuqoridagi ikki olim tasnifiga ko'ra evfemizmlarning funksiyalarini quyidagicha guruhlarga ajratish mumkin:

- 1) Xushmuomalalik yoki hurmat funksiyasi;
- 2) Qadrlash funksiyasi;
- 3) Salbiy ma'noni susaytirish funksiyasi;
- 4) Ta'qiqlangan obyektning nomlash funksiyasi.

Ayol va erkak tilining xususiyatlari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarni ko'rib chiqadigan bo'lsak, ayollarda evfemizmlarni

qo'llash bilan bog'liq holatlar erkaklardan ko'ra bir necha barobar ko'proq ekanini bilishimiz mumkin. Ayniqsa, buni izlanuvchi Hysi o'z tadqiqotlari davomida ko'p bora ta'kidlagan. Ammo Batchelor hamda McGlone olib borgan izlanishlarga ko'ra hech qanday gender xususiyatlarini payqamaganlarini aytishadi.

MUHOKAMA / (DISCUSSION)

Yuqorida ta'kidlanganidek, gender xususiyatli evfemizmlar ayollar va erkaklar o'rtasida qo'llanilish nuqtayi nazaridan bir-biridan farq qiladi. Ayrim holatlarda esa o'ziga xos umumiylikni ham kuzatishimiz mumkin. Misol uchun tashqi ko'rinish jihatidan kimgadir to'g'ridan to'g'ri **semiz** deb ta'rif berilmaydi. O'zbek tilida **“to'ladan kelgan”**, **“to'lacha”** iboralari qo'llanilsa, ingliz tilida **well-fed** yoki **curvy** so'zlari ishlatiladi. Jamiyatda etiket qoidalarining rivojlanishi ham vulgar so'zlar o'rnida evfemizmlarni qo'llashni taqozo etmoqda. Ingliz tilida o'zbek tilidagi **“xojatxona”** termini o'rniga madaniy davralarda **“toilet”** emas, balki **“restroom”**, **WC** yoki **“bathroom”** so'zlari foydalaniladi [4:89]. Gender xususiyatli birikmalarni tibbiy jihatdan qo'llaganda ham mutaxassislar tomonidan yetarlicha evfemizmlar qo'llash holatlariga duch kelishimiz mumkin. Ayollar bilan bog'liq tibbiy jarayonlarni ifodalash uchun ishlatiladigan evfemizmlarni G.A.Vildanova ikkita kata guruhga ajratadi [3]:

- 1) Ayol tana a'zolari bilan bog'liq evfemizmlar;
- 2) Ayol tanasidagi fiziologik jarayonlar bilan bog'liq evfemizmlardir.

Ushbu tasniflashni misollar orqali ko'rib chiqish mumkin. **“With the onset of pregnancy, the mammal glands enlarge, in which the initial milk appears” (Homiladorlikning ilk bosqichlarida sut bezlari kattalasha boshlaydi).** Keltirilgan misolda shifokorning noo'rin va behayo so'zlardan chekinib tibbiy nuqtayi nazardan nechog'li etiket bilan so'zlaganini guvohi bo'lamiz. Yoki **“[Bekajon”** gazetasidan olingan ushbu misol ham fikrimizni tasdiqlaydi: **“Climax is a process characterized by the age-related decline of the reproductive system during a women's life...During this period, women's ability to conceive is limited, characterized by complete or irregular menstruation” (Klimaks- ayolning hayoti davomida reproduktiv tizimning yoshga qarab pasayishi bilan tavsiflangan jarayon... Bu davrda ayollarning homilador bo'lish**

qobiliyati cheklangan bo'lib, to'liq yoki tartibsiz hayz ko'rish bilan tavsiflanadi). Berilgan misollardagi kabi tibbiy evfemizlar muloqotning samarali va odob-axloq qoidalariga mos bo'lishini ta'minlaydi [2:4].

Shuningdek, ingliz va o'zbek tillarida uchraydigan yana bir o'xshash holat yuzasidan evfemizmi tahlil qilishimiz mumkin. Masalan, o'zbek tilida salbiy bo'yoqdorligi nisbatan kuchli bo'lganligi uchun **“o'lmoq”** so'zini o'rnida **“vafot etmoq”**, **“jon bermoq”**, **“so'nggi manzilga ravona bo'lmoq”** kabi evfemizmlar ishlatiladi. Larson keltirgan misolda ham ingliz tilida o'limni tasvirlash bilan bog'liq evfemizmlar yaqqol o'z ifodasini topadi: **“He is sleeping with his father in heaven”**. Ushbu keltirilgan misolda **died** so'zining o'rniga **sleeping** evfemizmini ishlatish orqali ma'no yumshatilmoqda [3:52].

NATIJALAR (RESULTS)

Evfemizmlarning til hodisasi sifatida gender xushmuomalalik nuqtayi nazaridan ta'riflanishi alohida e'tiborga molik masala hisoblanadi. Ularni ma'lum guruhlariga ajratish orqali nutq me'yorlariga rioya qilish so'zlovchilar uchun o'zaro etika-estetika qoidalariga rioya qilishlariga yordam beradi. Tadqiqot natijasi shuni ko'rsatadiki, qarama-qarshi jins vakillari o'rtasida evfemizmlarni qo'llash darajasi bir xil emas. Ayollar erkaklarga qaraganda hissiy emotsional bo'lganliklari bois nutqiy jarayonda dag'al so'zlardan o'zlarini to'xtatishadi hamda evfemizmlardan ko'proq foydalanishadi. Bilamizki, jamiyatda ijtimoiy o'zgarishlar yuqori baholanadi. Shuning uchun insonlar jinsidan qat'iy nazar o'zaro hurmatni saqlagan holda munosabatga kirishishga harakat qilishini hisobga olsak, erkaklar evfemizmlardan foydalanganda ko'proq qisqartma so'zlar ya'ni abbreviatsiyalardan foydalanishadi, ayollar ohangni yumshatgan holda javob berishni afzal ko'rishadi.

T.A. Kuleshova ham erkak jinsi bilan bog'liq evfemistik birliklarni yoritib berishga harakat qiladi. Uning izlanishlari o'z navbatida ingliz erkaklari

xarakteristikasi, attributi hamda roli haqida tasavvur qilishga yordam beradi. **Baby care is a sweet concern for mothers. Is the floor the cause of a boy becoming infertile in the future?** (*Chaqaloq parvarishi onalar uchun shirin tashvish. Kelajakda bolalarning bepusht bo'lib qolishlariga zamin sababmi?*). Ushbu keltirilgan misolda erkaklarning bepusht bo'lishi bilan bog'liq holat ma'nosi yumshatilgan holda evfemizmlar bilan yoritilgan [4].

XULOSA (CONCLUSION)

Evfemizmlar universal hodisa bo'lib, bu aytilishda qo'pol va yoqimsiz salbiy bo'yoqqa ega bo'lgan so'zni yumshatib keluvchi so'z yoki ibora hisoblanadi. Evfemizmi zarur hodisa ekanligini va gender jihatdan ifodalash mushkul bo'lgan so'zlarni almashtirib qo'llanilishini ayollar ham, erkaklar ham inkor etmaydilar. Garchi odob-axloq yuzasidan gender xushmuomalalikka erkaklar va ayollar teng rioya etishlari kerak bo'lsa-da, ayollar evfemizmlarni qo'llash borasida ustunlikka ega ekanliklarini tadqiqot natijasida bilib oldik.

ADABIYOTLAR RO'YXATI / REFERENCES

1. Fitriani, Meci & Syarif, Hermawati & Wahyuni, Delvi. Euphemism used by men and women in 'indonesia lawyers club' tv one show: a language and gender perspective. English Language and Literature. 2019. 8. 10.24036/ell.v8i1.103269.
2. Mukaddas Tog'ayevna. The study of pragmatic features of addressing units in uzbek language. Current Research Journal of Philological Sciences, 2022. 3. (03), 61–66.
3. Vildanova G.A. The gender aspect of euphemization (based on English) / Dis ... candidate of philological sciences. - Birk, 2008. – P.193.
4. Zhan Chan Euphemisms of sexual relations in Russian and Chinese // <https://cyberleninka.ru>

POWER AND SOCIETY IN ALDOUS HUXLEY'S NOVEL «BRAVE NEW WORLD»

Sobirova Firuza Urunbayevna

Samarkand state institute of foreign languages
Teacher of the department of English Philology

ALDOUS HAKSLINING "JASUR YANGI DUNYO" ROMANIDAGI KUCH VA JAMIYAT

Sobirova Firuza Urunbayevna,

Samarqand davlat chet tillar instituti
"Ingliz filologiyasi" kafedrası o'qituvchisi

Abstract: This article is dedicated to the issues of interaction between power and society in the world of the future. The study reveals the specifics of the influence of power on society in the English dystopian novel of the first half of the 20th century, based on Aldous Huxley's "Brave New World". It identifies the methods and means of shaping the representatives of the technogenic futuristic society in the novel, describes the peculiarities of the class system in this society, as well as the methods and means of control over the adult population.

Key words: power, hypnopedia, cult Ford, society, the dystopian novel, totalitarian regime, consumerism.

Annotatsiy: Ushbu maqola kelajak dunyosida hukumat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar masalalariga bag'ishlangan. Tadqiqot 20-asrning birinchi yarmidagi ingliz distopik romanida Aldous Huxleyning "Brave New World" romani asosida hokimiyatning jamiyatga ta'sirining o'ziga xos xususiyatlarini ochib bergan. U romanda texnogen futuristik jamiyat vakillarini shakllantirish usullari va vositalarini belgilaydi, ushbu jamiyatdagi sinfiy tuzumning xususiyatlarini, shuningdek, katta yoshli aholi ustidan nazorat qilish usullari va vositalarini tavsiflaydi.

Kalit so'zlar: hokimiyat, gipnopediya, kult Ford, jamiyat, distopiya romani, totalitar rejim, ist'molchilik.

Аннотаци: Данная статья посвящена вопросам взаимодействия власти и общества в мире будущего. Исследование раскрывает специфику влияния власти на общество в английском романе-антиутопии первой половины XX века, основанном на романе Олдоса Хаксли "Дивный новый мир". В нем выявляются методы и средства формирования представителей техногенного футуристического общества в романе, описываются особенности классовой системы в этом обществе, а также методы и средства контроля над взрослым населением.

Ключевые слова: власть, гипнопедия, культ Форда, общество, роман-антиутопия, тоталитарный режим, потребление.

INTRODUCTION. In modern conditions of the development of human civilization, when global informational methods of influencing the collective consciousness of society and an individual are becoming stronger, the problem of the interaction of power and society is getting of current interest. Many people consider power as a necessary attribute of civilization, without which its existence is impossible since anarchy leads to chaos. However, the possession of power is so dangerous that it can destroy an individual and even the whole society. To "destroy" in this case means not so much to destroy physically as to destroy spiritually, to turn into a submission mechanism consisting of soulless people. A person in power

automatically stands on the line between good, and evil, and the will as well as complete self-control are needed so as not to go over to the evil side.

LITERATURE REVIEW AND METHODS

In Aldous Huxley's novel "Brave New World", power and society are deeply intertwined, with the government and ruling class using their authority to maintain control over the population. The World State, the government in the novel, exercises power through various means such as conditioning, surveillance, and the use of technology to maintain social stability. In the novel, we see the problem of transforming society into an obedient mechanism for unconditionally fulfilling the will of leaders. From the very beginning, Huxley established the setting – the time and the place of a story – The World State, year AF 632. And thereby he sets the theme of the absence of any alternative for personality. The ideology that underlies Huxley's world order is the state motto "Community, Identity, Stability", where achieving stability is the main policy. In this story, the whole society is built on the example of a specific human standard. This person does not create anything, but he actively consumes goods. Any sincere feelings and emotions are alien to him. He does not worry about tomorrow, because nothing new will happen tomorrow. Everything will be as stable and calm as it is today.

Three basic components form this society: body and mind formation, development of reflexes (psychological effect), and hypnopedia (formation of a person's moral foundations, his spiritual interests). The first one is closely related to the symbol of the conveyor and presents artificial insemination that allows tens of twins to be obtained from one ova, which in turn gives conventional people. So, it is one of the most important factors of social stability. The human's destiny, his future social status are already determined in an embryonic state, while the caste system is supported by medical means. Thus, by chemical exposure to the embryo, the mental and physical indicators of lower castes are artificially reduced. In this way, the leaders make people's professions inevitable, the only one that gives physical comfort, for this reason, embryos after getting out of bottles go to the Social Predestination Room (SPR). The next stage in the formation of a "person" of this society is the development of

reflexes by the Neo – Neo-Pavlovian conditioning, through which instinctive disgust to nature and books is instilled with the help of sharp sounds of sirens and electricity, in order to exclude the possibility of obtaining undesirable knowledge, as well as for economic profit, "a love for nature keeps no factories busy" [3, 18]. The final stage in the formation of a child as a person is hypnopedia – moral education in a dream by the method of suggestion, multiple repetitions of principles of society's life until the information becomes the child's consciousness itself, which means that it will determine his activity for the rest of his life. Based on this, the main goal of educating the body and mind in this society is obvious – "all conditioning aims at that: making people like their unescapable social destiny" [3, 12], to make it impossible for a person to compare himself with anything or anyone other than the existing status.

Hence this community paradoxically is achieved through the initial disunity of people, which is based on the caste system. Huxley's society is divided into 5 castes: alpha, beta, gamma, delta, and epsilon, whose difference is emphasized not only by intellectual indicators but also by external attributes, uniforms and this is a clear sign of a totalitarian system with clearly delimited authority.

The birth and upbringing of a child become entirely the prerogative of the state, on the contrary, concepts such as "parents, father, and mother, family" are obscene words, the world that existed before the Ford Era is shown vicious, full of weakness, psychological dramas, and conflicts, that is destructive principle that had to be destroyed for the sake of society. In my opinion, the reason for such an approach is that any family can destroy a well-formed caste system, particularly notorious stability, since scientists and workers, military and doctors, peacemakers and villains can be born and live in the same family. In addition, love is born in the family, which may lead to the separation of an individual from the rest of the people: for example, for a mother, her child is the dearest person in the world and such a worldview undermines the public prescription "Everyone belongs to everyone else" (Mustapha Mond) [3, 34]. The purpose of the World State, according to Mustapha Mond is to protect people from emotions and feelings. This is the main reason why the behavior that seems to us to be

extremely obscene regarding gender relations is raised in the Ford Era into a framework of a mandatory moral norm and becomes a sign of a decent person. And vice versa, abstinence, chastity, loyalty, and ongoing relationships between man and woman, that become socially condemned phenomena, even the concept of marriage together with such notions like parents and family refer to the category of obscenities.

In fact, a totalitarian power built on oppression, and violence against a person is easier to overthrow than animal instinct-based happiness. Indeed, why harm a state that gives necessary goods? So, in this way, any manifestations of free and conscious will, attempts of independent choice based on individual personal interests, and tastes are suppressed. Furthermore, it is extremely difficult to prove oneself and even feel oneself in a system where violation of generally accepted norms of behavior is considered the vilest crime, where any deviation from the sameness is obscene, and even murder is not a serious crime. Since the life of an individual is not valued, only Society is important.

RESULTS AND DISCUSSIONS

It is noteworthy that the authorities actually have no other system of punishment, except unanimous public reproof, which however can render strong psychological pressure on the person and sending to the islands, life and work on which is considered not prestigious, but essentially no different in financial support from work in centers like London. However, for example, Mustapha Mond expresses joy over the existence of such islands, where freethinkers can be safely exiled, and does not exclude the possibility of killing them if there were no islands on Earth. Meanwhile, simply punitive authorities are not necessary since most of the population sincerely serves this society. A gentle, convincing suggestion that forms personality from childhood is a more effective weapon for law enforcement than police batons. Such methods of governing are appreciated by the supreme leaders in the novel, like Mustapha Mond, who says: "Government's an affair of sitting, not hitting, you rule with the brains and the buttocks, never with the fists. For example, there was the conscription of consumption" [3, 42]. He and others like him successfully implement this thesis through hypnopedia, due to which deltas and other lower

castes do not understand what it means to be a human, and what true freedom is. The novel explores the role of consumerism and instant gratification in maintaining social order.

Furthermore, the novel examines the impact of power on individual freedom and autonomy. Characters like Bernard Marx and John the Savage struggle against the oppressive power structures of the World State, highlighting the tension between individual desires and societal control. The need for freedom of self-expression is alien to members of higher castes either. Bernard Marx contrasts with society. But gaining recognition and popularity due to the Savage, immediately reconciled with the order of things that were "previously so unfair". Despising society, Marx at the same time is shocked by the prospect of being isolated from the usual way of life, from the civilization that he hates, when Mond sends him to the island.

But since obedient children should remain so in the future, to maintain stability among adults some thoughtful methods are used. Firstly, a cult of Ford, which replaced an official religion and includes the celebration of Ford Day, regular Ford worship services, where Ford is called Our Ford (like Our Lord) and cross to themselves with the sign "T" (by the name of the first model of Ford car). Secondly, control over society is provided by the drug that does not cause dependency and personal degradation – soma, created to drown out doubts and passion, supporting a person's feeling of happiness and self-confidence: "One cubic centimeter cures ten gloomy sentiments" [3, 46]. And thirdly, these various types of pseudo – art: feelies, synthetic music, discos, etc. Ford's era is an era of dehumanizing a person, transferring him from the spiritual to the material sphere.

The supreme power in the novel belongs to the protagonist – Mustapha Mond. Although he did not create this society, he develops it, improving the system, at the same time being out of the system and developing the state based on his beliefs and convictions. This is a man of a deep mind, keeping and reading forbidden books, including the Bible, quoting Shakespeare without difficulty, and capable of appreciating wonderful creations of world art. Once he was like Bernard, Helmholtz, and Savage, he could create something, but he betrayed science for the sake of power, when he was confronted with

a choice: sending to an island or the prospect of becoming World Controller. He closed museums, blew up monuments, seized books, and began to teach others Fordism.

Dystopia in the novel is conveyed in a conflict between individual choice and social need. "Happiness" in the world state does not deceive Mond, he is aware of all the shortcomings of this society and he knows the true significance of what he had to sacrifice for the creation of this "civilization": a science that is now intended only to solve current problems, because "Every discovery in pure science is potentially subversive; even science must sometimes be treated as a possible enemy"(Mustapha Mond)[3,198], religion replaced by the cult of Ford; art, because "you can't make tragedies without social instability"[3, 193] and as a result of radical changes in the system of social values, the past works of art and literature cannot be understood by people grown in bottles in the present.

If people revive spirituality, true feelings, and freedom, the power of the machines will collapse and Mustapha Mond guards his world, continuing to build sins virtues. "But chastity means passion, chastity means neurasthenia. And passion and neurasthenia mean instability. And instability means the end of civilization" [3, 209].

Conclusion. Thus, in my opinion, A. Huxley wanted to show that the win of man-made civilization, confirmation of its full power on Earth inevitably means humans' defeating, the destruction of everything humane in themselves, the transformation into a race of baboons, slaves of their sins and warns against the deification of scientific

and technological progress and the world of spiritual darkness filled with the rattle of cars and wheels. The main question that the writer asks us, readers: What's wrong with this world? People are not starving, they do not get old, do not die in wars and in general, I can say that they are happy in their own way. They get everything they need without any effort. There can be a lot of opinions on this issue because each person sees the pros and cons of this world. Some people will state that the world in this novel is not so bad, while others will condemn this world. I would say that the message of this novel is to make society speak about the issue of what can utopia bring to humankind. Overall, "Brave New World" depicts a society where power is used to maintain social order at the expense of individual freedom, critical thinking, and genuine human connection.

LIST OF USED LITERATURE:

1. Barr B. "Aldous Huxley's Brave New World – Still A Chilling Vision After All These Days." Michigan Law Rev. 108(6): 2010. – pp. 847-857.
2. Erohina T.I. Abovyan A.A. Transformatsiya antiutopii v kontekste massovoj kul'tury: O. Haksli «O divnyj novyj mir», A. i B. Strugackie «Hi shchnye veshchi veka» [Transformation of anti-Utopia in the context of mass culture: A. Huxley «On the brave new world», A. and B. Strugatsky «Predatory things of the century»]. Yaroslavskij pedagogicheskij vestnik [Yaroslavl pedagogical bulletin], 2017, no. 5, pp. 275-282.
3. Huxley Aldous. Brave New World. Penguin Random House, Vintage Classics.

INGLIZ TILIDA “MEHR” KONSEPTI QATNASHGAN IDIOMLARNING LINGVOMADANIY TAHLILI

Annotatsiya: Ushbu maqolada idiomalarning ingliz tilida mehribon va g‘amxo‘r odamlar haqida gapiradigan iboralarini ko‘rib chiqadi mehr konseptiga asoslangan holda. Idiomalar deb ataladigan bu iboralar tilimiz va madaniyatimizni shakllantirgani, mehr-oqibatni tushunish va ifoda etishning maxsus usullarini taklif qilgani uchun muhimdir. Tadqiqot mehribon xarakterli shaxslarni tez-tez tasvirlaydigan idiomalarni o‘rganishga qaratilgan. Bundan tashqari maqolada, lingvistlarning fikri, til va madaniyatning uzviy bog‘liqligi haqida ham so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: idioma, mehr, madaniyat, til, lingvokulturologik, konsept, tahlil.

Abstract: This article investigates idiomatic expressions in English that specifically address individuals with affectionate and caring qualities. These linguistic expressions, known as idioms, hold significance in shaping both language and culture, providing distinctive avenues for comprehending and articulating sentiments of affection. The primary objective of this research is to explore idioms commonly utilized to portray individuals characterized by kindness. Moreover, the article delves into the perspectives of linguists, emphasizing the inseparable link between language and culture.

Key words: idiom, kindness, culture, language, linguocultural, concept, analysis.

**Diyorova Diyora
O‘roqaliyevna
Termiz Davlat
Pedagogika instituti
[diyoradiyorova21@
gmail.com](mailto:diyoradiyorova21@gmail.com)**

KIRISH / INTRODUCTION

Til, madaniyat va etniklikning munosabati va o‘zaro bog‘liqligi masalasi fanlararo muammo bo‘lib, uni hal qilish bir qancha fanlar, ya‘ni falsafa, sotsiologiya, madaniyatshunoslik, stilistika, tilshunoslik, etnolingvistika va lingvokulturologiya orqaligina mumkin. Barcha tilshunoslikda “madaniy-tarixiy mazmun bilan singib ketgan, chunki uning predmeti madaniyatning sharti, asosi va mahsuli bo‘lgan tildir” [5; B.26]. Shu munosabat bilan, 20-asrning oxirida olimlar boshi berk ko‘chaga tushib qoldilar, chunki “inson fanida eng muhim narsa - madaniyat uchun joy yo‘q edi” deb hisoblashdi [2; B. 24]. Lekin ko‘p hollarda inson dunyoning o‘zi bilan emas, balki uning tasvirlari bilan shug‘ullanganligi sababli, dunyo unga bu dunyoni ko‘rgan odamlarning madaniyati va tili prizmasi orqali ko‘rinadi. 1827 yilda Vilgelm fon Gumboldt shunday deb yozgan edi: “Til ruh tubidan, fikrlash qonunlaridan va umuman inson tashkilotidan kelib chiqqan holda, shunga qaramay, shaxsda gavdalanadi va yana uning individual ko‘rinishlari orqali o‘zgaradi”. Tilni o‘rganish “o‘zini yakuniy maqsadni o‘z ichiga olmaydi va boshqa barcha sohalar bilan birgalikda inson ruhining birgalikdagi intilishlari, insoniyatning o‘zini o‘zi bilishi maqsadi va uning atrofida ko‘rinadigan va yashirin bo‘lgan hamma narsaga munosabati” ning oliy va umumiy maqsadiga xizmat qiladi. ” [4; B. 383].

LITERATURE REVIEW AND METHODS

Lingvokulturologiya - bu tilshunoslik va madaniyatshunoslik chorrahasida paydo bo‘lgan va tilni madaniyatning timsoli deb hisoblaydigan sintezlash tipidagi nisbatan yosh filologik fandır. Yu.S.Stepanov ta’kidlaganidek, “Til ma’lumotlari va madaniy ma’lumotlarni yagona nazariya doirasida birlashtirish vazifasi qo‘yilganda, til modelini madaniyat va madaniyatning predmet sohasiga o‘tkazish

mumkin emas, aksincha, tilning mavzu sohasiga madaniy model. Bu, bir tomondan, lingvistik nazariyalarga, ikkinchi tomondan, madaniyat nazariyasiga tegishli bo'lgan uchinchi, umumiyroq tushunchalar apparatini ishlab chiqish haqida bo'lishi kerak".

V.N.Telia lingvokulturologiyani etnolingvistikaning til va madaniyatning sinxron o'zaro ta'sirida mosligini o'rganish va tavsiflashga bag'ishlangan qismi sifatida belgilaydi [7; B. 217] Lingvokulturologiya - XX asrning 90-yillarida shakllangan, til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va munosabatlarni o'rganadigan tilshunoslikning mustaqil bo'limi. Tilshunoslikning bu sohasi bevosita milliy ong, mentalitet, falsafa bilan bog'liq. Lingvokulturologik tadqiqotlarning ahamiyati jamiyat uchun muhim bo'lgan va frazeologik birliklarda ham mustahkamlangan madaniy ma'lumotlarni aniqlashdan iborat. Ularda ona tilida so'zlashuvchi xalqning ruhi, bardamiga va o'ziga xosligi mavjud.

Buslaevning so'zlariga ko'ra, frazeologik birliklar "ajdodlar avlodlariga yo'l-yo'riq ko'rsatish uchun vasiyat qilgan qisqa maqolda ifodalanagan axloqiy qonunni ham, sog'lom fikrni ham" o'z ichiga oladi. V.N.Telianing so'zlariga ko'ra, "tilning frazeologik tarkibi lingvomadaniy hamjamiyat uning milliy o'ziga xosligini belgilaydigan ko'zgudir" [33; B.82]. Shuningdek, L.Elmslev "tilning tuzilishini voqelik tuzilishiga tenglashtirish yoki uning ozmi-ko'pmi deformatsiyalangan aksi sifatida qabul qilish mumkin" [26; B.59] deb ta'kidlagan. Til va madaniyat o'zaro bog'langan: 1) muloqot jarayonlarida; 2) ontogeneza (insonning til qobiliyatlarini shakllantirish); 3) filogeneza (generik, ijtimoiy shaxsning shakllanishi). Bu ikki tushuncha bir-biridan quyidagilar bilan farqlanadi: 1) hodisa sifatida tilda ommaviy adresatga yo'naltirilganlik ustunlik qiladi, madaniyatda esa elitizm qadrlanadi; 2) madaniyat imo-ishora tizimi (til kabi) bo'lsa ham, u o'zini o'zi tashkil etishga qodir emas; 3) yuqorida qayd etganimizdek, til va madaniyat turli semiotik tizimlardir [26; B.60]. Yuqoridagilardan kelib chiqib, madaniyat va til tuzilish jihatdan o'xshash degan xulosaga kelamiz.

RESULTS AND DISCUSSIONS

Frazeologik birliklar xalq madaniyatining uzoq davom etgan taraqqiyot jarayonining o'ziga xos in'ikosidir. Ular madaniy munosabatlar va stereotiplarni, standartlar va arxetiplarni birlashtiradi va avloddan avlodga uzatadi.

Qadim zamonlardan beri olimlar taxminiy qiymatlarni tasniflashga harakat qilishgan. Aristotel uch turini aniqladi:

- 1) tashqi tovarlar
- 2) ruh bilan bog'liq tovarlar
- 3) tanaga tegishli imtiyozlar

Xobbs ham yaxshilikning uch turini aniqladi: "Va'dada yaxshi, ya'ni **pulchrum**, orzu qilingan maqsad sifatida harakatda yaxshi, **jucundum** so'zi bilan ifodalanadi - yoqimli va vosita sifatida yaxshi, biz foydali, foydali so'zlari bilan belgilaymiz; bizda ham xuddi shunday ko'p yovuzlik turlari mavjud: va'dadagi yomonlik, Rimliklar tomonidan **turpe** deb ataladi; harakat va natijada yomonlik, ular noxush, og'riqli va yomon vosita deb atashadi - foydasiz, foydasiz, zararli" [6, B.64]

NATIJALAR

Idiomalar - so'zma-so'z talqin qilishdan tashqari ko'chma ma'noga ega bo'lgan iboralar yoki frazalar. Ular ko'pincha ishlatilgan individual so'zlar asosida darhol aniq bo'lmasligi mumkin bo'lgan tushuncha, g'oya yoki his-tuyg'ularni bildiradi. Idiomalar tilda keng tarqalgan xususiyat bo'lib, muloqotga rang va nuans qo'shadi.

Odamlarning mehribon fe'l-atvorini tavsiflovchi idiomalar atrofida nazariy bilimlar til, madaniyat va ushbu lingvistik iboralarni yaratish va izohlashga yordam beradigan kognitiv jarayonlarni tushunishni o'z ichiga oladi. Ingliz tilida mehribon va ijobiy xarakterli odamlarni tasvirlaydigan bir nechta idiomalar mavjud. Bu idiomalar ko'pincha saxiylik, hamdardlik va do'stlik kabi fazilatlarini ta'kidlaydi. Bu yerda kimdir mehribon xarakterga ega ekanligi haqidagi fikrni bildiruvchi ba'zi idiomalar:

- **Have a heart of gold:** O'ta mehribon, saxovatli va rahmdil odamni tasvirlaydi.
- **Bend over backward:** Bu idioma boshqalarga yordam berish,

muloyim yoki mehribon bo'lish uchun o'z yo'lidan chiqadigan odamni taklif qiladi.

- **Go out of one's way:** Bu idiom "bend over backward"ga o'xshaydi, mehribon yoki foydali bo'lish uchun alohida harakat qilishni ma'nosini anglatadi.
- **A real gem:** Bu nafaqat qadrllovchi, balki mehribon va e'tiborli kishiga ishora qiladi.
- **Salt of the earth:** Ishonchli, mehribon va samimiy odamni tasvirlaydi.
- **A good egg:** Bu idiom kimdir mehribon va yoqimli tabiatga ega bo'lgan yaxshi odam ekanligini anglatadi.
- **Wear one's heart on one's sleeve:** O'z his-tuyg'ularini, jumladan, mehribonlik va rahm-shafqatni ochiq ko'rsatadigan odamni tasvirlaydi.
- **A breath of fresh air:** Tetiklantiruvchi va vaziyatga ijobiylik va mehribonlik keltiradigan kishiga ishora qiladi.
- **Warm-hearted:** Mehribon, rahmdil va hissiy jihatdan saxiy odamni tasvirlaydi.
- **Kindred spirit:** Siz bilan o'xshash dunyoqarash yoki qadriyatlarga ega bo'lgan odamga ishora qiladi, ko'pincha mehribonlik va tushunishni anglatadi.
- **Good Samaritan:** Ko'pincha shaxsiy hisobidan muhtojlarga fidokorona yordam beradigan odamni nazarda tutadi.
- **A friend in need is a friend indeed:** Ayniqsa qiyin paytlarda qo'llab-quvvatlovchi va mehribon bo'lgan do'stning qadrini ta'kidlaydi[1; B 78].

XULOSA/ CONCLUSION.

Xulosa qilinganda, bu lingvistik tahlil mehribon xarakter xususiyatlarini tavsiflovchi

idiomalarining ko'p qirraliligini chuqurroq tushunishga yordam berdi. Ushbu iboralarda to'qilgan til, madaniyat va idrok qatlamlarini ochish orqali biz mehribonlik ingliz tilining ko'rsatuvchi lingvistik kontseptualizatsiya va muloqot qilish haqidagi tushunchamizni kuchaytiramiz kerakligini ta'kidladik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI/

LIST OF USED LITERATURE:

1. English Idioms in Use. Advanced. Michael McCarthy, Felicity O'Dell // Cambridge, 2010-2017 — 178 p.
2. Frumkina R.M. Psycholinguistics: what are we doing while speaking and thinking. Working paper WP6/2004/04. — Moscow: State University— Higher School of Economics, 2004. — 240 p.
3. The Oxford Dictionary of Idioms / под редакцией Judith Siefring. — Oxford University Press, 2004. — 352 c.
4. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985. 451с.
5. Маслова, В.А. Лингвокультурология : учебное пособие для студентов высших учебных заведений [Текст] / В.А. Маслова. — Москва: Академия, 2001. — 208 с
6. Степанов С.А. Кластеры парамагнитных ионов в стекле // ФХС. 1976. Т. 2. № 3. 233 с.
7. Телия, В. Н. Что такое фразеология [Текст] / В.Н. Телия. — Москва, 1966. — 84 с
8. <https://dictionary.cambridge.org/>

O'ZBEKISTON JANUBIY HUDUDLARI SANOAT TIZIMIDAGI O'ZGARISH VA NATIJALAR

**Kadirova Yakitjan Buvabayevna, Nizomiy nomidagi
Toshkent davlat pedagogika universiteti v.b.dotsenti (PhD)**

TerDU "Jaxon tarixi" kafedrası tarix fanlari doktori,
professor **T. R. Pardayev** taqrizi asosida

E-mail:

xqodirova@bk.ru

CHANGES AND RESULTS IN THE INDUSTRIAL SYSTEM OF SOUTHERN REGIONS OF UZBEKISTAN

**Kadyrova Yakitzhan Buvabaevna,
Tashkent State in the name of Nizomi
Associate Professor of Pedagogical University (PhD)**
Doctor of History, Department of "World History" TerDU,
based on the review of Professor **T. R. Pardayev**

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qishloq xo'jaligi amaliyotida ishlab chiqarish va hududni tashkil etish masalalari va ichki xo'jalikda yer tuzishni amalga oshirish to'g'risida so'z yuritiladi. Sanoat ishlab chiqarishining tarixiy rivojlanishi va uning asosiy yakunlari, yer mulkchiligining paydo bo'lishi va rivojlanishi, yer egaliklari va yerdan foydalanishlarni shakllantirishga va bo'lishga, ularning chegaralarini mustahkamlashga qaratilgan xo'jaliklararo yer tuzishlari haqida ma'lumot beriladi

Kalit so'zlar: potensial ishlab chiqarish, iqtisodiy va siyosiy mavqe, makroiqtisodiy barqarorlik, iqtisodiy samaradorlik

Abstract: In this article, the methods of selecting and teaching the linguistic material of expert speech; the correctness, accuracy, and purity of the speech are discussed. The article provides information about the standards that must be followed in order for the speech to be correct, the accent on the word, and the grammatical norm.

Key words: accent, grammatical norm, stem and affixes, conceptual clarity, polysemous, linguistic norm, dialectal words, parasitic words, "Cancellaryism"

KIRISH/INTRODUCTION. O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab bosqichma-bosqich amalga oshirilgan iqtisodiy va institutsional islohotlar jarayonida mamlakat rivojlanishini belgilab beruvchi rasmiy qoidalar va normalarni o'z ichiga oluvchi tadbirkorlik va ishbilarmonlik muhiti shakllandi. Shakllangan tadbirkorlik muhiti mulkchilik, ishlab chiqarish va taqsimot munosabatlariga hamda yangicha boshqarish tizimini barpo etilishiga; moddiy, tabiiy, mehnat va boshqa resurslardan samarali foydalanish esa iqtisodiy o'sishga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Natijada mamlakatimizda makroiqtisodiy barqarorlik va barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlari ta'minlandi. Shu bilan bir vaqtda O'zbekistonda Harakatlar strategiyasi tamoyillariga va ustuvor yo'nalishlariga amal qilgan holda rivojlanishning strategik maqsadlari jahon andozalariga mos ravishda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Farmonlari, ma'ruzalari va chiqishlarida belgilab berilgan barqaror iqtisodiy rivojlanishning ustuvor vazifalarini amalda ijrosini ta'minlash, O'zbekiston iqtisodiyoti va uning hududlari rivojlanishini ta'minlamoqda.

Shu nuqtai nazardan, mamlakatimiz Prezidentining Parlamentga murojaatnomasida iqtisodiyot tizimni sog'lomlashtirish hamda iqtisodiy o'sishni yuqori sur'atlarini ta'minlash maqsadida quyidagi masalalarni hal etish lozimligi qayd etilgan.

- ochiq iqtisodiyot, sog'lom raqobat, ishbilarmonlik va investitsiya muhitini tubdan yaxshilash uchun zarur sharoitlarni yaratish;

- iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiyl sektorlarni jadal rivojlantirish orqali yangi ish o'rinlarini ko'paytirish;

- iqtisodiyotni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, mehnat unumdorligini oshirish orqali yuqori iqtisodiy o'sishni ta'minlash;

- "yashirin" iqtisodiyotga qarshi kurashish, uning hajmini keskin qisqartirish;

- valyutani erkinlashtirish siyosatini izchil davom ettirish, barqaror monetar siyosatni amalga oshirish;

- iqtisodiyotni rivojlantirishga doir strategik vazifalarni ro'yobga chiqarishga qodir malakali kadrlarni tayyorlash.

Ushbu masalalarni samarali hal etish, bizning fikrimizcha mamlakatimizda erishilgan makroiqtisodiy barqarorlikni va mustahkamlanishi bilan birga yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlashga keng imkoniyatlar yaratadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Sanoat ishlab chiqarishining tarixiy rivojlanishi va uning asosiy yakunlari to'g'risida so'z yuritilganda shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi O'zbekiston hududida "Uy sanoati"ning rivoji bundan 12-15 ming yil muqaddam — mezolit davrida boshlangan. Bu davrda juda oddiy mehnat qurollari va buyumlari tayyorlangan.

Yangi tosh asri (neolit, miloddan avvalgi 5-ming yillikning boshi) davrida kemachilik, to'qimachilik vujudga kelgan. Neolit davrining oxirida metallardan qurol yasash boshlangan. Arxeologik topilmalardan ma'lum bo'lishicha, miloddan avvalgi 3-ming yillikning oxiridayoq hozirgi O'zbekiston hududida yashagan aholi misdan qurol yasashni bilgan. Quldorlik tuzumi (miloddan avvalgi 1-ming yillik o'rtalari, V asr) davrida mehnat qurollarini yasash jarayonining taraqqiy etishi, metallga ishlov berishning takomillashuvi hunarmandchilik yuksalishiga, ayirboshlash va savdo-sotiq kuchayishiga olib keldi.

Feodalizm tuzumining boshlarida (VI-VIII asrlarda) Farg'ona bilan So'xda oltin, mis, temir, Ilokda qo'rg'oshin, kumush, oltin, Shahrisabzda toshqazib chiqarilgan. IX asrda Samarqand

sifatli qog'ozi va lampa shishasi bilan mashhur bo'lgan, Shosh viloyati ko'pchilik mahsulotlari bilan dong taratgan. O'sha davrda O'rta Osiyodan Sharqiy Yevropa, Xitoy va boshqa yurtlarga Buyuk Ipak yo'li orqali charm, mato, ipak, jun, kiyim-kechak chiqarilgan. X-XIII asrlarda yuz bergan feodal tarqoqlik, qabila va elatlar o'rtasidagi nizolarning avjiga chiqishi tufayli hunarmandchilikda yirik o'zgarishlar ro'y bermagan. XIV asrning 2-yarmida Amir Temur Samarqandda hokimiyatni qo'lga kiritib, markazlashgan davlatga asos soldi va natijada davlatning iqtisodiy va ijtimoiy ravnaqiga katta yo'l ochib berdi.

XIV asrning oxiriga kelib Movarounnahrda yuzaga kelgan ziddiyatlar tufayli Temuriylar davlatining iqtisodiy negiziga putur yetadi va rivojlanish to'xtab qoldi.

XVI-XVIII asrlarda Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklarining vujudga kelishi iqtisodiyotning, shu jumladan, sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. XIX asrga kelib Turkistonda hunarmandchilikda yog'och va metall o'ymakorligi, idishlarga naqsh solish, matolarga gul bosish, qurollarni badiiy bezash rivojlandi. Bu asrning ikkinchi yarmida O'zbekiston hududida taraqqiyot tezlashib sanoat, ayniqsa, ip-gazlama sanoati rivoj topdi. XX asr boshlarida ko'plab paxta tozalash, yog'moy zavodlari qurilib ishga tushirildi. 1925-1926-yillarda elektrostansiyalar qurila boshlandi. Birinchi bo'lib Toshkent yaqinida qurilgan Bo'zsuv gidroelektrostansiyasi 1926-yil 1-mayda ishga tushirildi. Samarqand, Buxoro, Qo'qon, Termiz va Asaka shaharlarida issiqlik elektrosansiyalari qurilishi boshlandi. Bunday elektrosansiyalar soni 1930-yilda 30 ga yetdi. O'sib borayotgan energetika bazasi bir qancha yangi sanoat korxonalari qurishga imkoniyat yaratdi. Ikkinchi jahon urushigacha bu yerda 500 dan ortiq sanoat korxonalari, jumladan, "Tashselmash", Toshkent to'qimachilik kombinati, Chirchiq elektrokimyo kombinati, Kattaqo'rg'on yog' zavodi, Bekobod va Quvasoy sement korxonalari qurildi. Neft va rangli nodir metallar qazib chiqarish, qurilish sanoati mahsulotlarini tayyorlash rivoj topdi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

2000 va 2018-yillar oralig'ida sanoatning asosiy ko'rsatkichlariga e'tibor qaratilsa, unda quyidagi holatni kuzatish mumkin. Bu davrda sanoat mahsulotlarini hajmi faqat oshib borganligini va yuqori o'sishga erishilganligini kuzatish mumkin. Sanoat mahsulotlari hajmi 2000-yilda 1888,9 mlrd.so'mni, 2002-yilda 4494 mlrd.so'mni, 2004-yilda 8123,2 mlrd.so'mni, 2006-yilda 14640,3 mlrd.so'mni, 2008-yilda 23848 mlrd.so'mni, 2010-yilda 38119 mlrd.so'mni, 2012 yilda 57552,5 mlrd.so'mni, 2014-yilda 84011,6 mlrd.so'mni, 2016-yilda 111869,4 mlrd.so'mni, 2018-yilda 235340,7 mlrd.so'mni tashkil qilgan. O'sish sur'atlarida esa bu davrda 5% dan kam bo'lmagan o'sishga erishilganligini kuzatish mumkin. 2000-yilda o'sish sur'ati 105,9 % ni tashkil qilgan bo'lsa, 2002-yilda 108,3 % ni, 2004-yilda 109,4 % ni, 2006-yilda 110,8 % ni, 2008-yilda 112,7 % ni, 2010-yilda 108,5 % ni, 2012-yilda 107,8 % ni, 2014-yilda 108,3 % ni, 2016-yilda 106,2 % ni va 2018-yilda 116,6 % ni tashkil qilgan. Bu tarmoqda oxirgi yillarda yuqori o'sish sur'atlariga erishilayotganligini kuzatish mumkin. Ayniqsa 2018-yilda eng yuqori ko'rsatkich, ya'ni 116,6 % ga erishilgan. Qishloq xo'jaligi amaliyotida ishlab chiqarishni va hududni tashkil etish masalalarini o'zaro bog'liq holda yechish ichki xo'jalik yer tuzish davomida amalga oshiriladi.

TAHLIL VA NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Yer mulkchiligining paydo bo'lishi va rivojlanishi bilan birga oldiniga yerlarni ajratishga, yer egaliklari va yerdan foydalanishlarni shakllantirishga va bo'lishga, ularning chegaralarini mustahkamlashga qaratilgan xo'jaliklararo yer tuzish rivojlana boshladi. Keyinroq, yirik korxonalar paydo bo'lishi bilan ichki xo'jalik yer tuzish zarurati tug'ildi. Yirik yer egaliklari ayrim hududiy - ishlab chiqarish, xo'jalik bo'laklariga bo'linalar edi. Yer tuzish jarayonida hududni qishloq xo'jaligini yuritish zaruratlariga moslash: qishloqlarni joylashtirish; yo'l tarmoqlarini rejalashtirish; maydonlarni yer turlariga (haydalma yerlar, bog'lar, pichanzorlar va yaylovlar), yer turlarini - almashlab ekishlar va dalalarga, dalalarni - foydalaniladigan uchastkalarga bo'lish; joylarning suv rejimini tartibga solish, suv bilan ta'minlash va melioratsiya masalalari yechilar edi. Shu davrda xuddi shunday mazmunga jamoa yerlarini ko'p

dalali almashlab ekishga o'tkazish, ko'p polosalikni, uzoq yerlarni va mayda dehqon xo'jaliklarini tugatish uchun bo'lish zaruratidan kelib chiqadigan qishloqlar ichida yer tuzish ishlari ham olib borilgan. Keyinchalik ichki xo'jalik yer tuzish yirik qishloq xo'jalik korxonalari - kolxozlar va sovxozlarni tashkil etish bilan bog'liq bo'ldi. Keyinchalik uning asosida aholi yashash joylarini, ishlab chiqarish markazlarini, fermalarni, yo'llarni, suv inshootlarini, daraxtzorlarni, pichanzorlar va yaylovlarni joylashtirish boshlandi.

Ichki xo'jalik yer tuzish asosida ilmiy asoslangan, usiz ishlab chiqarishni va hududni oqilona tashkil etib bo'lmaydigan, loyiha yotadi. U yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning iqtisodiy manfaatlarini maksimal qondirishga yo'naltirilgan va yerlardan yuqori samarali foydalanish va uni oqilona tashkil etishga qaratilgan.

Ichki xo'jalik yer tuzish ishlab chiqarishni, mehnatni va qishloq xo'jalik korxonalarini boshqarishni oqilona tashkil etish, xo'jalik yuritish, dehqonchilik, qishloq xo'jalik ekinlarini yetishtirish texnologiyalari, mashinalar tizimining ilg'or tizimlarini qo'llash uchun hududiy asos bo'lib xizmat qiladi, bu esa ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirish sharti sifatida xizmat qiladi. Bunda yerlardan foydalanish tartibi va sharoitlariga rioya qilinadi, tuproqlar unumdorligining qayta tiklanishi, saqlanishi va **XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)**

Ichki xo'jalik yer tuzishning asosiy maqsadi yerlardan va u bilan bog'liq boshqa ishlab chiqarish vositalaridan oqilona foydalanishni, ularni muhofaza qilishni va yaxshilashni tashkil etish, uning tabiatni muhofaza qilishga qaratilganligini va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining maksimal iqtisodiy samaradorligini ta'minlash hisoblanadi.

Shu sababli, qishloq xo'jalik korxonalarida ichki yer tuzishda, bir tomondan, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini, uning yer uchastkalari sifatini va joylashgan o'rinlarini hisobga olgan holda hududiy tashkil etish va joylashtirish amalga oshiriladi, ikkinchi tomondan esa - xo'jalik yerlaridan foydalanish, ularni muhofaza qilish va samaradorligini oshirish, har bir yer bo'lagi hududini tuzish bo'yicha tadbirlar tizimi belgilanadi. Shunday qilib, ichki xo'jalik yer tuzish - bu aniq qishloq xo'jalik korxonalarida yerlardan

va ular bilan bog'liq ishlab chiqarish vositalaridan oqilona foydalanishni va ularni muhofaza qilishni tashkil etishning ijtimoiy-iqtisodiy jarayoni bo'lib, o'z ichiga ishlab chiqarishni va hududni tashkil etish bo'yicha loyiha asosida amalga oshiriladigan tadbirlar tizimini oladi.

**ADABIYOTLAR RO'YXATI/
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /
REFERENCES):**

1. Аvezбаев С., Волков С.Н. Ер тузишни лойиҳалаш. Т.: Янги аср авлоди, 2004.
2. Волков С.Н. Теоретические основы землеустройства. Учебник. М.“Колос”, 2001.- 494стр.
3. Волков С.Н. Землеустройство. Экономико-математические методы и модели. Том 4: Дарслик. - М.: Колос, 2001 - 696 б.
4. Selim Kapor, Hari Eswaran, Winfried Blum “Sustainable Land Management” Springer-Verlag Berlin and Heidelberg GmbH & Co. KG, Germany 2016
5. Мирзиёев Ш.М. ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН СТРАТЕГИЯСИ. – Тошкент.: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021. – 464 б.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60 сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони.. Т., Ўзбекистон, 2022. “Газета.uz”.

7. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. Т., Адолат, 2022

8. Ўзбекистон Республикасининг Солик кодекси. Т., Адолат, 2020

9. Kadirova, Y. B. (2024). CHANGES IN THE INFRASTRUCTURE OF UZBEKISTAN AND ITS SOUTHERN REGIONS DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE. *INTERNATIONAL JOURNAL OF EUROPEAN RESEARCH OUTPUT*, 3(1), 136-143.
<https://zenodo.org/records/10602890>

10. YB Kadirova. Changes in the System of Secondary Schools in the Southern Regions of Uzbekistan in the Early Years of Independence. Tuijin Jishu/Journal of Propulsion Technology, ISSN: 1001-4055 Vol. 44 No. 6 (2023) Pp.2196-2205

<https://propulsiontechjournal.com/index.php/journal/article/view/3663>

11. Kadirova Yakitjan Buvabayevna. THE EFFECT OF INVESTMENTS IN THE YEARS OF INDEPENDENCE ON THE INDUSTRIAL INFRASTRUCTURE OF SURKHANDARYA REGION. *International Journal Of History And Political Sciences.* (ISSN – 2771-2222) VOLUME 04 ISSUE 01 PAGES: 50-54.
<https://theusajournals.com/index.php/ijhps/article/view/2378/2294>

DIPLOMATIK SOHAGA OID TERMINLARNING BIR TILLI LUG'ATLARI (INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI ASOSIDA)

Chorshanbiyeva Nozima Boymurod qizi

Termiz davlat pedagogika instituti,

Xorijiy til va adabiyoti, 2-kurs magistranti

<https://orcid.org/0009-0006-1147-1096>

MONOLINGUAL DICTIONARIES OF DIPLOMATIC TERMS (BASED ON ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES)

Kodirova Mukaddas Togayevna, TerSPI, PhD, docent

Chorshanbiyeva Nozima Boymurod qizi

Termez state pedagogical institute,

Foreign language and literature, 2nd year master's student

Annotatsiya: Mazkur maqolada tilshunoslikda leksikografiya bo'limining rivojlanishi, terminologik lug'atlarning qay darajada muhim ahamiyat kasb etishligi hamda diplomatik sohaga oid terminlarning bir, ikki va undan ortiq tilli lug'atlarini yaratish bugungi kunda naqadar dolzarb masala ekanligi haqida so'z boradi. Shuningdek, maqolada diplomatik sohaga oid terminlarning bir tilli lug'atlari ingliz va o'zbek tillari asosida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: leksikografiya, terminologik lug'at, bir tilli lug'at, blok, deportatsiya, akklamatsiya.

Abstract: This article talks about the development of the department of lexicography in linguistics, how important terminological dictionaries are, and how the creation of one, two and more language dictionaries of diplomatic terms is an urgent issue today. Also, the article analyzes monolingual dictionaries of diplomatic terms based on English and Uzbek languages.

Key words: lexicography, terminological dictionary, monolingual dictionary, block, deportation, acclamation.

Qodirova

Muqaddas

Tog'ayevna,

TerDPI, dotsent,
(PhD)

[https://orcid.org/0](https://orcid.org/009-0001-3445-1403)

[009-0001-3445-](https://orcid.org/009-0001-3445-1403)

[1403](https://orcid.org/009-0001-3445-1403)

KIRISH / ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION

Ma'lumki, ilm-fanning barcha sohalari bo'yicha zamon talablariga mos keladigan terminologik tizimlarni yaratish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda, ularni amalga oshirish nihoyatda murakkab va katta mehnat talab qiladigan ish ekanligi barchamizga ayon. Umuman olganda, terminologiyaga oid barcha ishlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida har bir sohaga oid bo'lgan terminlarni to'raligicha qamrab oladigan terminologik lug'atlarni tuzish va nashr etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda muayyan tilshunoslikning qay darajada rivojlangani, takomil topgani o'sha tilda yaratilgan lug'atlarning turi, soni va ularning sifati bilan o'lchanmoqda. Shu boisdan ham har bir sohaga oid terminlarni iloji boricha to'la qamrab oladigan, hodisaning mohiyatini to'g'ri va aniq ifodalaydigan terminlarni belgilaydigan terminologik lug'atlarni tuzish shu soha mutaxassislarining eng birinchi navbatdagi vazifasi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Dastlab, lug'at, leksikografiya va terminologik lug'atning o'zi nima ekanligiga e'tiborimizni qaratsak. So'zlarning biror maqsadda to'planib, tartibga solingan yig'indisiga *lug'at* deyiladi. Lug'at tuzishning ham nazariy ham amaliy tamoyillari haqidagi soha esa *leksikografiya* deyiladi. Ushbu so'z grekcha *lexicon*-lug'at va *grapho* - yozaman so'zlarining birikmasidan hosil bo'lgan. *Leksikograflar* lug'at tuzuvchi mutaxassislardir. Leksikografiyaning asosiy vazifalari lug'at tuzish tamoyillari va metodikasini ishlab chiqish, leksikograflar

ishini tashkil qilish, lugʻat tuzish uchun asos boʻladigan kartotekalar tuzish, ularni sistemalashtirish va saqlashdan iboratdir.

Terminologik lugʻatlar – maʼlum bir fan va texnika tarmogʻi, ijtimoiy yoki xoʻjalik hayotining biror sohasiga oid soʻz-terminlardan iborat boʻlgan lugʻat. Bunday lugʻatboʻzlikning berilishi va izohlanishiga koʻra, ensiklopedik lugʻatlar bilan lingvistik lugʻatlar belgilariga ega boʻladi. Ular bir, ikki va undan ortiqtili, izohsiz, izohli hamda ensiklopedik xarakterda boʻlishi mumkin. XX asrdagi dastlabki terminologik lugʻat - Nazir Toʻraqulovning “Rus-oʻzbek tillarining ijtimoiy-siyosiy atamaları lugʻati” 1922-yilda nashr etilgan.

Terminlar asosida lugʻatlar yaratish hamda yaratilgan lugʻatlar majmui koʻpchilik tilshunoslar va mutaxassislar tomonidan «terminologik leksikografiya», «ilmiy-texnik leksikografiya» deb nomlanib kelindi. Tilshunoslar A.A.Reformatskiy, A.D.Xayutin, S.V.Grinyov mazkur terminlar oʻrniga, terminografiya terminini qoʻllashni taklif etadi va unga maxsus yoki terminologik lugʻatlar tuzish nazariyasi va amaliyoti sifatida taʼrif beradi.

Faqatgina 1980-yil terminografiya atamasi alohida fan sifatida kirib keldi va maxsus soʻzlarning lugʻatini yaratish, tuzish tamoyillarini ishlab chiqish masalalari bilan shugʻullandi. XX asrning oxirlariga kelib, 2 mingdan ortiq terminologik standartlar ishlab chiqildi. Shu asosda 2,5 mingdan ortiq meʼyoriy hujjatlar, 400 dan ortiq informatsion deskriptor lugʻatlar, minglab rubrikator va klassifikatorlar, oʻquv lugʻatlar, 1950-1979-yillar oraligʻida 700ga yaqin maxsus soʻzlarning tarjima va izohli lugʻatlari yuzaga keldi.

Shu oʻrinda hamma sohalar kabi diplomatiya tili ham oʻz terminlari tizimiga ega

abrogate	to abolish by authoritative action
accredit	to give official authorization to or approval
consulate	1.a government by consuls; 2. the office, term of office, or jurisdiction of a consul; 3. the residence or official premises of a consul
crisis	an unstable or crucial time or state of affairs in which a decisive change is impending; a situation that has reached a critical phase
memorandum	an informal diplomatic communication
partnership	the state of being a partner
resolution	the act or process of resolving
treaty	a document in which such a contract is set down

ekani, uning lugʻat boyligi diplomatik, tarixiy, madaniy, lingvistik, huquqiy va boshqa xil iboralardan tashkil topganini eslatib oʻtish lozim. Diplomatiya tili uchun uzun jumlar, iboralar, kirish soʻzlari va bogʻlovchilarning koʻpligi xos. Diplomatik til rasmiy tildan, xususan, xalqaro siyosat tilidan, jurnalistika tilidan, maʼlum darajada badiiy-adabiy tildan ham ancha farq qiladi.

Taʼkidlash joizki, diplomatik atamalar asosan lotin, ingliz, fransuz tillarida yaratilgan yoki ular orqali vositachi tillar sifatida kirib kelgan. Har qanday zamonaviy tilda diplomatiya va siyosatga tegishli terminlar faol rivojlanmoqda, shuning uchun insonning diplomatiya va tashqi aloqalar bilan bogʻliq aqliy faoliyati natijalari terminlarda ifodalanmoqda, deb taxmin qilish mantiqan toʻgʻri. Lugʻatdagi atamalarni tanlashda oʻzbek tili mezonlariga, til normalariga rioya qilinadi. Lugʻat tuzishda sohadan kelib chiqib, lugʻatchilikning barcha anʼana va qoidalariga rioya qilishga hamda xalqaro hayotda, siyosatda qoʻllanayotgan diplomatik terminlarni imkon qadar toʻplashga harakat qilish lozim.

MUHOKAMA(OBCYЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Diplomatik sohaga oid terminlarning bir tili lugʻatini tuzish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Bunday lugʻatning yaratilishi davlatlar oʻrtasidagi diplomatik munosabatlarning gullab-yashnashiga hamda ushbu sohaga oid terminlarning yanada aniqroq tushunilishiga yordam beradi. Ushbu maqolada ingliz va oʻzbek diplomatik terminlarining maʼnolarini koʻrib chiqamiz.

Quyidagi jadvalda ingliz tilidagi diplomatik terminlarning “Merriam-Webster” lugʻatida berilgan maʼnolarini koʻrishimiz mumkin.

Endi “Diplomatik terminlar izohli lug‘ati” da berilgan o‘zbek tilidagi diplomatik terminlarning ma’nosini ko‘rib chiqamiz.

Akklamatsiya-(lot. acclamatio - qichqiriq, hayqiriq) akklamatsiya diplomatik amaliyotda, shuningdek, ba’zi parlamentlar, konferensiya, syezd, forum va boshqalarda reglament bo’yicha ovoz berishni o‘tkazmasdan qaror qabul qilish usulini anglatadi. Qaror ishtirokchilar reaksiyasi, ya’ni masalaga munosabatlari: xitoblar, qarsaklar, joylaridan aytilgan luqma va mulohazalardan kelib chiqqan holda qabul qilinadi.

Anneksiya - bir davlat tomonidan boshqa davlatning bir qism yoki butun hududini zo‘rluk bilan bir tomonlama qo‘shib olish demakdir. Hozirgi zamon xalqaro huquqiga ko‘ra, anneksiya tajovuz - agressiyaning bir turi bo‘lib, xalqaro-huquqiy javobgarlikka sabab bo‘ladi.

Bildirish xati - bir davlat boshlig‘ining diplomatik munosabatda bo‘lgan ikkinchi davlat boshlig‘iga o‘zining shu lavozimga saylangani va vazifalarini ado etishga kirishganini bildiruvchi xat. Bildirish xatida ikki davlat o‘rtasidagi aloqalarga baho beriladi va ularni kelajakda rivojlantirish istagi izhor etiladi.

Blok - (ittifoq) siyosiy-davlat nuqtai nazaridan qaraganda, muayyan maqsadlarga erishish va shu yo‘nalishda birgalikda harakat qilish uchun tuzilgan davlatlar, partiyalar, harakatlar birlashmasi.(q.: Davlatlar bloki)

Demarsh - (fran. de’marche) hukumat, tashqi ishlar idorasi yoki diplomatik vakilning boshqa davlat hukumati oldida qilgan diplomatik aksiyasi (amali), favqulodda chiqishi. Demarsh turli shakl (nota, memorandum, diplomatik vakilni

chaqirib olish va b. ko‘rinishlarda) va mazmunda (so‘rov, iltimosdan boshlab norozilikka) bo‘ladi.

Deportatsiya - davlat organlarining qaroriga ko‘ra, bir shaxsning yoki fuqarolar guruhining o‘zlarining doimiy turar-joyidan majburiy ravishda ko‘chirib yuborish yoki mamlakatdan tashqariga chiqarib tashlash. Deportatsiya qonunlarni buzishdan, qonunsizlikka yo‘l qo‘yilishidan kelib chiqadi.

Xulosa qilib aytganda, diplomatik sohaga oid terminlarning bir, ikki va undan ortiq tilli lug‘atlarini yaratish ustida izlanishlar olib borish muhim ahamiyatga egadir. Ushbu lug‘atlarning yaratilishi ushbu soha vakillariga hamda ushbu sohaga qiziquvchilarga muhim va foydali qo‘llanma bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI/ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1.A.Pardayev, D.B.Urinbayeva, D.A.Islamova. O‘zbek terminologiyasi.-Samarqand: SamDU nashri, 2020.-B.216-217.

2.Y.Qosimova. Diplomatik atamalarning lug‘atini tuzish tamoyillari. Interdisciplinary Conference of Young Scholars in Social Sciences Hosted from USA, 26th-28th -February. -B.75

3.Shamsimuxamedov.I. Diplomatik terminlar izohli lug‘ati. -Toshkent.: “Donishmand ziyosi”, 2021-yil. -224 b.

4.Гринёв С.В. Введение в терминологическую лексикографию (учебное пособие). – М., 1986. – С.5.

5.Гринев-Гриневиц С. Терминоведение. – М., 2008. – С. 218.

6.<https://www.merriam-webster.com>

O'ZBEKISTON QUROLI KUCHLARI TIZIMIDA IJTIMOIY ISH VA UNING RIVOJLANTIRISH SHARTLARI

*Hashimova Gulsina Ismoyilovna,
Farg'ona davlat universiteti "Ijtimoiy ish kafedrası"
katta o'qituvchisi, (PhD)*

SOCIAL WORK IN THE ARMED FORCES OF UZBEKISTAN AND CONDITIONS OF ITS DEVELOPMENT

*Hashimova Gulsina Ismoyilovna
Department of Social Work,
Fergana State University senior teacher, Doctor of Ph.D.*

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kunda jamiyat a'zolarining harbiy sohaga bo'lgan qarashlari, shuningdek, mamlakatimiz yoshlarining harbiy xizmatga nisbatan ijobiy motivatsiyasini tahlil qilish muhim ekanligi haqida fikr yuritilgan. Mamlakatimiz tinchligini himoya qilish uchun mudofaa qo'shinlarida olib borilayotgan ijtimoiy islohotlarning samaradorligi xalqimizning armiya bilan birgalikdagi harakatiga bog'liq ekanligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: strategik maqsad, madaniy tadbirlar, ma'naviy yuksalish, harbiy salohiyat, shaxsiy tarkib, harbiy ong, ma'naviy- axloqiy omillar, axloqiy qadriyatlar, milliy ma'naviyat, harbiy qudrat, fuqarolik nazorati.

Abstract: In this article, it is considered important to analyze the views of members of society on the military system, as well as the positive motivation of the youth of our country for military service. It is analyzed that the effectiveness of social reforms carried out in the defense forces to protect the peace of our country depends on the joint actions of our people with the army.

Key words: strategic purpose, cultural events, morale, military potential, personnel, military consciousness, moral and ethical factors, moral values, national spirituality, military power, civilian control.

KIRISH(BВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION) Hozirgi paytda xalqaro hayot, kishilik taraqqiyoti shunday bosqichga chiqdiki, endi unda harbiy qudrat emas, balki intellektual salohiyat, aql-idrok, fikr hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa aqliy qudratning jismoniy kuchdan ustunlikka erishganidan, endi muammo va ziddiyatlarga qarshi qurol-yarog' bilan emas, fikrga qarshi fikr, g'oyaga qarshi g'oya bilan kurashishga, eng asosiysi, milliy ma'naviyatni asrab qolishga e'tiborni kuchaytirish lozimligidan dalolatdir» [1]. O'zbekiston harbiy ijtimoiy ishining o'sish darajasi, rivojlanishi mamlakatda olib borilayotgan islohotlar, siyosiy va iqtisodiy jarayonlarga uzviy bog'liq. Tarixdan ma'lumki, tajovuzkor harakatlar, harbiy to'qnashuvlar O'zbekiston davlat bo'lib shakllanishida o'z ta'sirini o'tkazgan. Bu o'z navbatida, ko'plab qiyinchiliklarni keltirib chiqargan. Mustaqilligimizdan keyin O'zbekiston misli ko'rilmagan jarayonlarni boshidan kechirayotgan bir sharoitda bosh vazifa – g'oyaviy zaiflikka yo'l qo'ymaslik, milliy istiqloq g'oyasi asosida millatning birdamligini mustahkamlash, mustaqil davlat qudratini oshishiga, taraqqiyotiga hissa qo'shishdan iborat bo'ldi. Chunki bugungi kunning asosiy xususiyatlari sifatida ma'naviy-mafkuraviy vositalar, maxsus mafkuraviy buzg'unchi texnologiyalarning amalda joriy qilinishi orqali kishilarning dunyoqarashi va tafakkuriga kirib borish va mamlakat taraqqiyotiga xavf soluvchi xatarlar yuzaga kelishini ko'rsatishi mumkin [2]. Bu muammolarni hal qilishda, mamlakatimiz harbiy madaniyati va harbiy ijtimoiy sohani rivojlantirishda Qurolli Kuchlar tizimida ma'naviy-madaniy tadbirlar muhim ahamiyatga ega. Chunki ma'naviy ishlar inson ruhiyatini, haq va nohaqlikni, yomon bilan yaxshini ajrata bilishni, ulkan maqsadlarni amalga oshirish

salohiyatini rivojlantiradi. Jamiyat bilan armiya muvofiqlashgan holda, mamlakatda aniq holatni qamrab olgan yagona reja asosida strategik maqsad, vazifalarni to'g'ri va aniq belgilash orqali harbiy madaniyat, shuningdek, harbiy ijtimoiy ish mukammallikka erishishi mumkinligini nazarda tutadigan bo'lsak, xalqimiz orasidan yetishib chiqqan ulug' ajdodlarimiz va allomalarimiz faoliyatiga oid turli ko'rinishdagi ko'rsatuvlar, madaniy tadbirlar, xalqimizning boy ma'naviy qadriyatlari, yuksak madaniyati, urf-odatlar hamda merosimizning hayotimizdagi o'rni va ahamiyatini va vatanparvarlik tuyg'ularini mustahkamlashga qaratilgan ijodiy uchrashuvlar, mudofaa qo'shinlari tizimida ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk, intellektual salohiyati yuksak, vatanparvar harbiy xizmatchi shaxsini – Vatanning fidoyi himoyachisini shakllantirishda alohida o'rin tutadi.

MAVZUNING DOLZARBLIGI

Mamlakatimiz yoshlarini milliy mustaqilligimizning ijtimoiy-siyosiy jihatlari, O'zbekistonning milliy davlatchilik asosi, Qurolli Kuchlarimizning kelib chiqishi, uning tarixi, yo'nalishlari, tarkibiy tuzilishi, mamlakatda harbiy sohada olib borilayotgan islohotlar haqida tushuncha hosil qilishlari, armiyamizning harbiy salohiyati haqida xabardor bo'lishlari muhim masala hisoblanadi. Har qanday islohotlar, dastavval, inson tomonidan amalga oshiriladi. Qurolli Kuchlarimizdagi islohotlarning natijalari, albatta, yoshlarimiz va harbiy xizmatchilarning bu islohotlarni qay tarzda tushunishi va unda ishtirok etishlariga bog'liq. Ular harbiy islohotlarni to'g'ri tushunishlari va unda faol ishtirok etishlarini faqatgina harbiy-ma'naviy ongini shakllantirish orqali amalga oshirish mumkin [3].

Bugungi kunda armiya safiga qo'shilgan yoshlarning bilim darajasi oshirilishiga katta e'tibor qaratilmoqda. Yoshlarning aksariyati harbiy xizmatga nisbatan ijobiy motivatsiyaga ega bo'lsa-da, harbiy xizmatchilarning ongi va tafakkuridagi o'zgarishlarni tahlil qilish muhim hisoblanadi. Nazarimizda, jamiyatning fikr va kayfiyatlari, harbiy xavfsizlik, harbiy xizmat muammolari bo'yicha qarashlari o'rganilishi kerak, chunki har xil davrlarda armiya va jamiyatning munosabatlari jiddiy farqqa ega bo'lgan.

Ezgu orzu-umidlar bilan mustaqil hayotga qadam qo'yayotgan minglab yoshlar uchun armiya saflarida xizmat qilish ularning shaxs sifatida shakllanishida

o'ziga xos poydevor bo'ladi. Bugungi kunda aynan mana shu yoshlar mamlakatimizning faol va puxta tayyorlangan kadrlar zahirasi. O'zbekiston kelajagining tayanchi va suyanchini tashkil etadi. Shu bois shaxsiy tarkibda yurtning qurolli himoyachisi bo'lganligidan faxrlanish tuyg'usini uyg'otish, jangovar qobiliyati va tafakkurini yuksaltirish, atrofida kechayotgan voqealarga daxldorlik tuyg'usini mustahkamlash, yuksak axloqiy va ma'naviy fazilatlar, faol hayotiy pozitsiyaga egalik va vatanparvarlik hissin tarbiyalash diqqat markazda bo'lishi lozim. O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy va davlat tuzilishi, milliy armiyamizning tashkil topishi hamda shakllanishi, Qurolli Kuchlarda olib borilayotgan islohotlar, shuningdek, ona yurtimiz ozodligi uchun kurashgan ulug' bobokalonlarimiz, harbiy qasamyod, Umumharbiy nizomlar talablari haqidagi ma'lumotlar Qurolli Kuchlarimiz tarixini boyitish bilan birga, yoshlarimizda o'z tarixidan faxrlanish, ajdodlarimiz an'alarini munosib davom ettirish tuyg'usini uyg'otadi, yoshlarimizning harbiy ongini o'stirishga xizmat qiladi [4].

OLINGAN NATIJALAR TAHLILI

Hozirda O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tizimida ijtimoiy ishni rivojlantirish, har tomonlama professional harbiy xizmatchilarni tarbiyalash uchun quyidagi ma'naviy- ijtimoiy omillarning o'rni beqiyos hisoblanadi:

Birinchidan, harbiy xizmatchilarni tarbiyalash jarayonida ona Vatanga muhabbat, o'z burchiga sodiqlik bilan yondashish, yigitlik-farzandlik burchini sharaf bilan bajarish kabi g'oyalarni singdirishda buyuk allomalarimiz jasoratlarini chuqurroq o'rgatish lozim. Chunki Sharq mutafakkirlari, avvalo insonning ruhiy olamini boyitishga, din, imon-e'tiqod va ma'naviy qadriyatlarni ustuvor bo'lishiga e'tibor qaratadilar.

Ikkinchidan, axloqiy qadriyatlarning shakllanishida din azaldan inson ma'naviyatining tarkibiy qismi sifatida odamzodning yuksak ideallari, fikr sofliqi, insof, diyonat, adolat to'g'risidagi armonlarni o'zida mujassam etgan, ularni barqaror qoidalar shaklida mustahkamlab kelayotgan g'oya va qarashlarning bir to'g'ri tizimi sifatida xalqimiz urf-odatlar, qadriyatlarini bezavol saqlab kelishda muhim rol o'ynagan. Shu boisdan ham harbiy xizmatchilarning imon, e'tiqod va axloqiy qadriyatlari tizimida din omilining o'rni beqiyos.

Uchinchidan, harbiy xizmatchilarda mudofaviy ongni shakllantirish jarayonida o'zbek xalqining milliy ma'naviyatini shakllantirishga asos bo'ladigan mardlik va vatanparvarlik tushunchalarini shakllantirishda milliy g'oya bilan uyg'unlashtirish kerak. Chunki harbiy xizmatchi harbiy faoliyatida Vatan oldidagi mas'uliyat hissi bilan yashaydi. Aytish mumkinki, Vatanga mehr-muhabbat e'tiqodi jamiyat taraqqiyoti jarayonida rivojlanib boradi. Insonda hech qachon tugallangan vatanparvarlik e'tiqodi bo'lmagan. Tarixiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy taraqqiyot turli bosqichlari vatanparvarlikning, ona yurtga bo'lgan mehr-muhabbatni yangi qirralarini keltirib chiqaraveradi.

Ayni zamonda armiyada faoliyat olib borish uchun jismoniy tayyorgarlikning o'zigina yetarli emas. Bugungi kunda yigitlarimiz eng so'nggi texnologiyalar va harbiy texnikani mukammal bilishlari kerak. Zero, bugungi kunda yetuk harbiy xizmatchilarni yetkazib berish davlatimiz tinchligini saqlab turishda muhim hisoblanadi. Shuning uchun harbiy tizimda harbiy ijtimoiy ishlarni yanada rivojlantirish muhim masala hisoblanadi. Harbiy xizmatchilarning mudofaviy ongini shakllantirish jarayonida o'zbek xalqining milliy ma'naviyatini asosi bo'lgan mardlik, vatanparvarlik tushunchalarini milliy g'oya bilan uyg'unlashtirish lozim. Chunki harbiy xizmatchi butun harbiy faoliyatida vatanparvarlik va Vatan oldidagi mas'uliyat hissi bilan yashaydi[5].

Fikrimizcha, harbiy madaniyatni rivojlantirishda, shuningdek, tinch aholi va harbiy xizmatchilarning harbiy sohadagi ma'naviy-ma'rifiy saviyasini oshirish uchun kitob o'qishga katta e'tibor berilishi kerak. Shu o'rinda arab mutafakkiri Abu Usmon al-Johizning kitob haqidagi ushbu fikrlarini keltirib o'tamiz: «Kitob – ajoyib suhbatdosh, bilim manbai, ajoyib qurol (qilich bilan olinmagan joyni kitob egallaydi). Kitob – eng yaxshi maslahatchi va oila a'zosi. Kitob – shifo, rohatbaxsh dori, sodiq do'st va aziz mehmon. Kitob – Arab, Rumdan, Shomdan, Hind va Fors, Yunonistondan kelgan do'st. Kitob sababli qadimgi narsalar yangi, o'liklar tirik, soqovlar so'zlovchi bo'lib qoladi. Kitob – shunday bog'u bo'ston bahavo joylarki, mevalaridan yeb, yana yeng ichida bog' va o'tloqlarni uyingga olib ketasan. Kitob – eng yaxshi qo'shni, adolatli hakim, mehribon ustoz» [6].

Hozirgi zamonda inson omili hisobga olingandagina, umumiy va xususiy maqsadlar, manfaatlar bir-biriga qarama-qarshi kelib qolmagan taqdirdagina

modernizatsiya muvaffaqiyat qozonishi mumkin. Respublikada ijtimoiy tizimni modernizatsiya va demokratizatsiyalashni nazarda tutadigan, shakliy o'zgarishlarni qamrab oluvchi jarayonni yakdil tushunish har doim mavjud bo'lgan. Bu davrda ijtimoiylashuvning yangi tamoyillari paydo bo'ladi, tarbiya mexanizmlari yanada rivojlanadi, ijtimoiy jarayonlarga nisbatan aholida yangicha munosabatlar shakllanadi. Bizning nazarimizda, fuqarolar harbiy islohotlarda faol ishtirok etsalar, davlat xalq irodasiga suyansa, odamlar tub o'zgarishlar mohiyatini chuqur anglab yetsa va islohotlarni qo'llab-quvvatlasalar, mamlakatdagi yangilanish, modernizatsiya bo'yicha qo'yilgan maqsad va vazifalar, albatta, amalga oshadi [7].

XULOSA(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/ CONCLUSION)

Bugungi kunda mamlakatimiz tinchligini himoya qilish uchun mudofaa qo'shinlarida olib borilayotgan islohotlarning samaradorligi xalqimizning armiyamiz bilan birgalikdagi harakatiga bog'liqligiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Nazarimizda, agar xalqimizda harbiy xizmat, milliy armiya haqida to'liq tushunchalar mavjud bo'lmasa, bu mamlakatimizda harbiy ijtimoiy sohani rivojlanishiga katta to'siq bo'ladi. Hozirgi sharoitda O'zbekiston harbiy sohada boshqa rivojlangan mamlakatlardan kam emas. Bugungi kunda harbiy sohada olib borilayotgan islohotlar, qabul qilinayotgan qonunlar, qo'lga kiritayotgan yutuqlar bunga to'la asos bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI/ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Иноятлов И.Ю., Абилов М.Н. Ватан химояси – муқаддас бурч. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – Б. 43.
2. Муаллифлар жамоаси. Жаҳон кўзгуси китобидан. – М.: Наука, 1984. – Б.5.
3. I. Inoyatov., A. Ahmedov. Armiya davlat tayanchi – tinchlik kafolati. — Toshkent. "Sharq" 2004. 176-b.
4. Исмойиловна, Н. Г. (2020). Ҳарбий анъаналар, урф-одатлар ва маросимлар-жамиат ҳарбий маданиятининг негизи. *Перекрёсток культуры*, 2(3).
5. Хошимова, Г. И. (2020). Ўзбекистон республикаси қурулди кучлари ҳарбий маданиятининг тарихий асослари. *Взгляд в прошлое*, 3(5).
6. Исмойиловна, Н. Г. (2016). Фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятни оширишда ҳуқуқий нашрларнинг ўрни ва роли. *Евразийский научный журнал*, (5),145-149.
7. Ismoyilovna, N. G. (2023). O'zbekiston qurolli kuchlari tizimidagi harbiy ijtimoiy ish. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(4), 2293-2300

ЖАМОЛИДДИН АЛ-АФҒОНИЙНИНГ ИСЛОМ БИРЛИГИ ҒОЯСИ ЁКИ ПАНИСЛОМИЗМ КОНЦЕПЦИЯСИ

Юсупова Дилдора Дилшатовна
фалсафа фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD) Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги
университети доценти

THE CONCEPT OF ISLAMIC UNITY OR PAN- ISLAMISM BY JAMALIDDIN AL-AFGHANI

Yusupova Dildora Dilshatovna
Doctor Of Philosophy (Phd), Associate
Professor, University Of Public Safety Of The Republic Of
Uzbekistan
Email: yu.dildora@list.ru

Email:
yu.dildora@list.ru

Аннотация: Ушбу мақолада муаллиф ўтган асрда Яқин Шарқ ва Туркистонда мусулмонларни Россия, Англия ва Европа мустамлакачилигидан қутқаришда муҳим омил бўлган “панисломизм” мафкураси ҳамда ушбу мафкуранинг асосчиси Жамолiddин ал-Афғоний ҳақида маълумот беради. Шунингдек, муаллиф Жамолiddин ал-Афғоний томонидан асос солинган ислом концепциясининг тарихини, уни қай даражада замонавий даврда янгиланганлиги ва мамлакатларнинг тараққиётига қай тарзда таъсир кўрсатиб келаётганлигини илмий-фалсафий жиҳатдан таҳлил қилган.

Калим сўзлар: Ислom, ислом модернизми, ислом концепцияси, панисломизм, Яқин Шарқ, Туркистон, Жамолiddин ал-Афғоний.

Abstract: In this article, the author provides an analysis of the ideology of “pan-Islamism” and the activities of its founder Jamaluddin al-Afghani, which was an important factor in saving Muslims from Russian, British and European colonialism in the Middle East and Turkestan in the last century. The author also scientifically and philosophically analyzed the history of the concept of Islam founded by Jamaluddin al-Afghani and how much it has been updated in the modern era, how it has influenced the development of countries.

Key words: Islam, Islamic modernism, concept of Islam, pan-Islamism, Middle East, Turkestan, Jamaluddin al-Afghani.

К ИРИШ (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION)

Жаҳонда, хусусан Яқин Шарқ ва Марказий Осиё мамлакатларининг тарихий тараққиёт босқичларидаги мафкуравий таълимотларнинг вужудга келиш сабабларини, ишлаш механизми ва уни бугунги кунга келиб комбинациялашган ҳолда дунё аҳолисига

кўрсатаётган таъсирини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, ўз тарихида оғир даврларни бошидан кечирган мустамлака мамлакатларнинг империяларга қарши курашиш йўлида мафкуравий қадриятларга таянган ҳолда, ислом модернизми асосида “панисломизм” мафкураси атрофида бирлашишга ундаган афғонистонлик

Жамолиддин ал-Афғонийнинг диний-сиёсий ҳаракатларини ўрганиш долзарб мавзу ҳисобланади. Чунки, Жамолиддин ал-Афғонийнинг ислом бирлиги концепцияси бугун ҳам Яқин Шарқ ва Марказий Осиё мамлакатлари аҳолисининг тафаккурига янгича мафкуралар синтезлашуви асосида дин ниқоби остидаги гуруҳлар ғояларини ҳам сингдирмоқда. Шу боис, Жамолиддин ал-Афғоний томонидан яратилган “ислом социализми” мафкурасининг тарихини, ўтган асрдаги ушбу мафкуравий таълимот ва қадриятлар қай даражада замонавий даврда янгиланганлигини ва мамлакатларнинг тараққиётига қай тарзда таъсир кўрсатиб келаётганлигини илмий-фалсафий жиҳатдан таҳлил қилиш бугунги кун хавфсизлиги учун ҳам ўта муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Методлар ва ўрганилганлик даражаси.

Мавзу доирасида тадқиқот олиб борган Ф.М.Гаибова, Г.Д.Мирзоевлар каби олимларнинг илмий изланишлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви ҳужжатлари таҳлил қилинди. Шунингдек, мавзунини ёритишда тарихийлик ва киёсийлик методларидан фойдаланилди.

Тадқиқот натижалари. Келиб чиқиши саидлар оиласидан бўлган Жамолиддин ал-Афғоний 1839 йил Афғонистоннинг Асадобод шаҳрида туғилган. Унинг насл-насаби ҳақида сўз борганда турли фикрлар мавжуд бўлиб, хусусан, баъзи тадқиқотчилар уни ўзи тан олмасида эронлик шиа деб ҳам таъкидлайдилар. Умуман олганда Жамолиддин ал-Афғоний қайси йўналишдан бўлишига қарамай у мусулмонларни ягона бирлик ғояси, яъни панисломизм мафкурасининг асосчиси ҳисобланади.

“Ал-Афғоний исломнинг диний, ижтимоий-фалсафий тизимини мустамлакачиликка қарши кураш вазифалари асосида қайта кўриб чиқиш зарурлигини Шарқ маърифатпарварлари орасида биринчилар қаторида тушунди. У Шарқ ҳам Ғарб босиб ўтган йўлни босиб ўтади, ислом шиорлари эса мусулмонлар дунёсида христиан тафаккурининг турли оқимлари зиммасига тушгани сингари жипслаштирувчи ролни ўйнаши лозим, деган фикрга ўз маслакдошларини ишонтиришга ҳаракат қилди” [1, – Б. 15].

Жамолиддин ал-Афғонийнинг ислом бирлиги концепцияси мусулмон дунёсининг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ўзгаришларга жиддий таъсир кўрсатди. Айниқса, ўша даврдаги мафкуравий ислохотчилик: диний реформизм, ислом модернизми каби ислохотчилик таълимотлари машҳур бўлди. XIX асрда бошланиб бугунги кунга қадар давом этиб келаётган диний ислохотчилик ҳаракатлари “мусулмон ислохоти” ёки “ислом реформизми” деб атала бошланди.

XIX аср охири XX аср бошларида мусулмон зиёлиларининг айримлари мусулмон дунёсини ижтимоий-иқтисодий қолоқлигини бартараф этишнинг энг тўғри йўли бу ислом динининг анъанавий қоидаларини ислоҳ қилиб, ислом бирлиги концепцияси асосида янги даврнинг талабларига жавоб бериш зарурлигини тушуниб етдилар. Шу нуқтаи назардан, ислохотчилик ҳаракатларида Жамолиддин ал-Афғоний биринчилардан бўлиб ҳаракатни бошлади. У исломни рационализмга асосланган ҳолда қайта тиклаш йўлларини ишлаб чиқди. Хусусан, “Жамолиддин ал-Афғоний ва унинг сафдошлари мусулмонлар бирдамлиги ғоясини шакллантирдилар, бу ғоя кейинчалик панисломизм тушунчасини келтириб чиқарди ва бутун мусулмон оламига кенг тарқалди [2, – С. 6].

Умуман олганда, ислохотчилик тенденциялари мусулмон дунёсини мустамлакачиларга қарши бирлик ғояси асосида миллий-озодлик ҳаракати даврида ижобий роль ўйнаган бўлса, бироқ айнан ўша даврда ушбу бирлик ғояси радикал гуруҳлар томонидан ҳам қўлланилиши уни ўз мақсадига тўлиқ ета олмаслигига сабаб бўлди.

Мусулмон мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан тараққиётга эришиш зарурлиги эҳтиёжларини айрим мусулмон зиёлилари тушунган ҳолда, ислом динини модернизация қилиш зарур деб ҳисобладилар. Ана шундай зиёлилар гуруҳига Туркистондаги жаидчилик ҳаракатининг намоёндаларини киритиш мумкин. Асосий масала шундан иборат эдики, мафкуралар ва қадриятлар қанчалик янгиланмоғи ва замонавий даврга мос келиши зарур эди.

“Панисломизм – XIX асрнинг охирларида Ўрта Шарқда вужудга келган, ислом

мамлакатларини ягона байроқ остида бирлаштириш ғоясини кўтариб чиққан сиёсий оқим” [3, – Б. 126] бўлиб, бу ғоянинг асосчиси Афғонистон диний ва сиёсий арбоби, маърифатпарвари Жамолиддин ал-Афғоний ҳисобланади. У Ғарбнинг таҳдидига қарши ислом бирлиги ғоясини илгари сурган ва барча мусулмонларни мустамлакачиликка қарши курашда, бирлашишга, яъни ҳудудий бирлашишга чақирган [4, – С. 134]. 1884 йилда Парижда ал-Афғоний Муҳаммад Абдо билан биргаликда “ал-Урва ал-вусқа” ҳафталик нашрини эълон қилиб, унда панисломизм ғоясини ривожлантирган [5, – С. 26]. Шунингдек, у “Ҳабла-л-матин” ва “Чехранамо” газеталарининг мафкуравий асосчиларидан бири ҳисобланиб, бу газета саҳифаларида исломнинг инсоният цивилизацияси тарихидаги ролини фаол тарғиб қилган [6, – С. 3].

“Панисламизм - ...Исломчилик ғояси Туркистонда минтақа жамоатчилиги онгида ислом дини ва жамиятни ислоҳ қилиш, уни янгилаш, бошқа цивилизацияларнинг илғор илмий, техникавий ва маданий ютуқларидан фойдаланиш, фан, таълим соҳаларини ривожлантириш ғоялари билан уйғунлашган тарзда кучайиб борган.

Туркистон ўлкаси генерал-губернатори С.М.Духовский “Туркистондаги ислом” (Т., 1899) номли махсус маърузасида Россия империясида яшовчи мусулмонларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги кучайганлигини эътироф этиб, маъмурларни панисламизмга қарши курашга чақирган” [7, – Б. 668]. Хусусан, генерал-губернатори С.М.Духовский ушбу маърузасида: “Панисломизм ғояларининг Туркияда ва бизнинг татарлар ўртасида тарқалиши биз учун сиёсий жиҳатдан айниқса зарарлидир” [8, – Л. 7] - дея, алоҳида таъкидлаб ўтган.

“... Совет Россияси ва СССР раҳбарияти панисломизмга қарши курашда худди туркчилик ва турунчиликка нисбатан бўлганидек, қатъий чоралар кўрган. Улар панисломизм ва пантуркизм жаидчилик ва босмачилик ҳаракатининг асосий мафкураси деб ҳисоблашган” [7, – Б. 668].

XIX-аср охирида Усманий империясининг сўнгги султони Абдул Ҳамид II

(1876-1906) даврида панисломизм мафкурасининг ҳаракати авж олган. Туркия империяси инқирозга юз тутган кескин ўзгаришлар пайтида тахтга келган Абдул Ҳамид II Туркия давлатининг ташқи кредитлари банкротлик ёқасига тушиб қолганлиги боис, мусулмонлар орасида бирликка эришиш, империя яхлитлигини сақлаб қолиш ҳамда Европа кучларига қарши туриш учун панисломизм мафкурасига таянган. У панисломизм мафкураси орқали бутун мусулмонларнинг бирлиги ва ҳамжиҳатлигига шунингдек, маданий, диний, ижтимоий ва моддий тараққиётга эришиш мумкин деб ҳисоблаган. Бу эса, ўз навбатида панисломизм негизи ижобий мақсадларга қурилганлигини кўрсатади.

Абдул Ҳамид II панисломизм таълимотидан ўз сиёсатида Усманий империясини сақлаб қолишда фойдаланди ва урғуни исломга қаратди. Айнан, исломни сақлаш орқали панисломизм мафкурасидан сиёсий чора ва усул сифатида фойдаланди. “Ислом Ренессанси” ёки “Ислом модернизми”нинг Туркиядан ташқарида ривожланган замонавий тенденциялари панисломизм мафкурасини янада ривожланишига имконият яратди.

Айниқса, XX асрнинг сўнги йиллари ва XXI аср бошларидаги коммунистик ва капиталистик мафкураларнинг емирилиши, дунёнинг сиёсий ва стратегик харитасининг ўзгариши жамият ҳаётининг турли соҳалари билан боғлиқ бўлган глобал муаммоларни ҳамда мафкуравий қарама-қаршиликларни ҳам пайдо бўлишига олиб келди. XIX аср охири XX аср бошларида мусулмон дунёсидаги ижтимоий, сиёсий, диний муаммоларни бартараф этиш йўли сифатида диний модернизм концепцияси ислом ислохотчилари ҳаракатларида машҳур бўлгани каби, XX аср охири ва XXI аср бошларида ҳам айнан шундай ислохотчилик ҳаракатлари ўзгача йўсинда пайдо бўлди. Бу эса, тарихни ҳар 100 йилда такрорланиши ва ўтган асрдаги муаммолар янгича кўринишда вужудга келиши ва эски мафкураларга таянган ҳолда янги мафкуралар пайдо бўлишини исботлади.

ХУЛОСА(ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Юқорида келтирилган фикр ва мулоҳазалар асосида қуйидаги хулосаларга

келинди: **Биринчидан**, ислохотчилик асосида пайдо бўлган “панисломизм” мафкурасидан бир вақтнинг ўзида икки хил мақсадда фойдаланилганлиги маълум бўлди. **Иккинчидан**, Англия, Европа ва Россия мустамлакаси бўлган мусулмон мамлакатларда мустамлака тузимида қарши миллий-озодлик ҳаракатлари маҳаллий миллатчиликлари ҳам келтириб чиқарган. **Учинчидан**, панисломизм мафкурасини илк бора Жамоллиддин ал-Афғоний вужудга келтирган ва ислохотчилик ҳаракатларини бошлаб берган. **Тўртинчидан**, ўтган асрда пайдо бўлган ислом социализми ғояси бугун ҳам янги кўринишда неопанисломизм мафкураси остида давом этаётган мафкура бўлиб, радикал гуруҳларнинг асосий манипуляция қуроли ҳисобланади. **Бешинчидан**, Туркистон ўлкаси генерал-губернатори С.М.Духовскийнинг панисломизм мафкураси ҳақидаги фикрлари Россия империясини парчалаш учун панисломизм кучли сиёсий қурол эканлигини кўрсатади.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI/ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб. [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т.: Шарқ, 2000.

2. Мирзоев Г.Д. Реформаторские концепции и обновленческие движения в исламе (философско-критический анализ): диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук. - Душанбе: 2020.

3. Экстремизм ва терроризм – тараққиёт душмани. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2015.

4. Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока. Сборник статей. – М.: Наука, 1982.

5. Ислам: Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991.

6. Гаибова Ф.М. Публицистика Сайида Джамалиддина Афғани: диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Душанбе: 2015.

7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси: Панисломизм. 6-жилд. Мирий-Пархиш. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2003.

8. ЦГА РУз. Ф.И-1, оп. 32, д. 384, л. 1-11 о/б. Всеподаннейший доклад Туркестанского генерал-губернатора, генерала от инфантерии Духовского. Ислам в Туркестане. – Ташкент. 1899

ZAMONAVIY KOREYS TILIDA IJOBIY EMOTSIYANI IFODALASHNING SEMANTIK GRADATSIYASI

Aslonova Husnida Botirjon qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Koreys filologiyasi kafedrası o'qituvchisi

SEMANTIC GRADATION OF THE EXPRESSION OF POSITIVE EMOTIONS IN THE MODERN KOREAN LANGUAGE

Aslonova Husnida Botirjon kizi

Uzbek State University of World Languages

Lecturer at the Department of Korean Philology

e-mail:

aslonovahusnida@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola zamonaviy koreys tilida so'zlovchining ijobiy va salbiy emotsiyasini ifodalashning semantik gradatsiyasiga bag'ishlanadi. Unda koreys tilida emotsional bo'yoqdorlikka ega gaplarning qanday yasaliishi, nimalar asosida yasaliishi va qanday ma'no anglatishi chuqur tahlil qilinadi. Koreys tilida emotsional bo'yoqdorlikni ifoda etuvchi undov so'zlar va ularning turlari, gapda joylashish o'rni ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ushbu vositalar ustida darajalash ya'ni gradatsiya jarayoni amalga oshiriladi. Nazaryalar misollar yordamida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: emotsiya, bo'yoqdorlik, undov gap, undov so'z, salbiy emotsiya, ijobiy emotsiya, gradatsiya, graduonimiya, klimaks, antiklimaks.

Annotation: This scientific article is devoted to the semantic gradation of expressing positive and negative emotions in a modern Korean. It deeply analyzes how to make sentences with emotional coloring in Korean, what they are based on, and what their meaning is. Exclamatory words expressing emotional coloring in the Korean language, their types, and their place in the sentence are considered. Also, the grading process is carried out on these tools. The theories are analyzed with the help of examples.

Key words: emotion, coloring, exclamation word, exclamatory sentence, negative emotion, positive emotion, gradation, graduonimia, climax, anticlimax.

KIRISH / ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION. Har bir tilda shu tilda so'zlashuvchi xalqning madaniyati, turmush tarzi va qadriyatlari bevosita o'z aksini topadi. Shuningdek, til doim jamiyat bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularni bir-birisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ushbu bog'liqlikning asosiy komponenti bo'lgan tilning vujudga kelishida esa, undovlar to'g'risidagi farazlar ham mavjud. Koreys tilida emotsional bo'yoqdorlikka ega bo'lgan gaplar so'zlashuv nutqida ko'p ishlatiladi. Uning yordamida nutqimiz jonliligi, ishonchliligi ortadi, nutqdagi his-tuyg'u bo'yog'ini beradi. Koreys tilida ham boshqa tillar singari so'zlovchining emotsiyasini ifodalovchi so'zlar juda ko'p. Qachon qanday vaziyatda qaysi birini to'g'ri qo'llashni bilish uchun esa ularni darajalash, ya'ni, gradatsiyadan foydalanish lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Undov gap — so'zlovchining ichki his-hayajonini, voqelikka bo'lgan turlicha emotsional munosabatlarini ifodalovchi gap. Undov gap o'ziga xos tuzilishga va grammatik belgilarga ega. Undov gaplarda hayratlanish, taajjub, zavqlanish, orzu-umid, achinish, qo'rqish kabi emotsional mazmun ifodalanishi mumkin. Odatda, his-hayajon ifoda qilayotgan so'z kuchli ohangga ega bo'ladi. Bunday gaplarda fikr kuchli his-hayajon bilan ifodalanganligi uchun ba'zi adabiyotlarda ular his-hayajon gap deb ham yuritiladi va ko'pincha ular oxiriga undov belgisi qo'yiladi. [16]

Masalan: Men yetim o'sganman, oh, u yetimlik. (G.G.) [5.36.]

Undov gaplarda ichki his-hayajon, so'zlovchining voqelikka bo'lgan munosabati ifodalanadi. Shuningdek, undov gaplarning tuzilishida o'ziga xos struktura va grammatik belgilar mavjud.

Undov gaplarning tuzilishi

Undov gaplar quyidagi vositalar yordamida tuziladi:

1. Qanday, qaysi, qanaqa, qancha, necha, shuncha, shunday kabi emotsional kuchaytiruv ma'nosidagi olmoshlar:

Tun nega bu qadar uzun! (Ask.M.).

1. Undov so'zlar:

E, baxtlarni balog'atga yetkazgan ona! (X.O.).

2. Ana, mana yuklamalari:

Ana tantana-yu, mana tantana!- dedi.(A.K.).

3. So'z, so'z birikmalar ham undov gap hosil qiladi.

Eh, xo'rlik qursin! (O). Tavba! (A.K.).
Astag'firulloh... (U).

4. Maxsus intonatsiya:

Tamom! Endi nima bo'lsa bo'ldi! Endi buning gapiga qarang! (B.P.) [17]

Reeve [3] "His-tuyg'u insonni harakatga keltiruvchi kuchli vositadir. Ijobiy bo'lsa, u davom etishi mumkin, ammo salbiy bo'lsa, uni jilovlash va nazroat qilishni talab etadi. Shuning uchun inson harakatlarini tushunish uchun uning hissiyotlarini, emotsiyasini tushunish kerak, biroq inson emotsiyasi mavhum bo'lganligi sababli uni tushunish qiyinchilik tug'diradi" - deb ta'kidlagan. [3. 446.]

Lakoff [4], Rohracher[8], ruhshunos olim Ekman [2] va tasviriy san'at ustasi Sommerer [9] "Inson emotsiyasini tushunish qiyin bo'lsa-da, yuzaga kelgan reaksiya yordamida kuzatuvlar bilan qisman anglab yetish mumkin. Inson emotsiyasini tashqariga chiqarmasdan yashirishi mumkin, biroq yuz ifodasidan u insonning hozirgi vaziyatdagi emotsiyasini taxmin qilsa bo'ladi. Emotsiya insonning yuz ifodasi, terga botishi, yuz rangining o'zgarishi, shuningdek, til orqali namoyon bo'lishi mumkin. Bular orasida til inson emotsiyasini eng aktiv ravishda ifoda etuvchi vosita bo'lib, e'tiborni tortadi. Yuz ifodasining o'zgarishi, tana rangining qizarishi yoki oqarishi singari tashqi o'zgarishlar emotsiya emas, balki boshqa narsa sababli ham bo'lishi mumkin, ammo to'g'ridan to'g'ri til orqali ifoda etilgan emotsiya aniq va haqqoniy hisoblanadi." - deb aytgan.[10.300.]

G. Battalova o'zining rus tilidagi "Восклицательные предложения в современном башкирском языке" nomli ilmiy ishida boshqird tilidagi undov gaplar, ya'ni emotsional bo'yoqdorlikka ega gaplarni tahlil qilib bergan. Unda undov gaplarni emotsiya qatnashgan yoki qatnashmaganligiga ko'ra turlarga ajratgan. [1.22.]

N. A. Besedina [2] o'zining olib borgan tadqiqotlarida zamonaviy ingliz tilidagi undov gaplarni tahlil qilgan. U tadqiqot ishida undov gaplarning kommunikativlik maqsadiga yo'naltirilganligi, gaplarning kommunikativ tiplari va undov gaplarning emotsionalligi, ekspressivligini yoritib bergan. Qolaversa, undov gaplarning o'ziga xos xususiyatlarini birma bir sanab o'tgan.

Koreyalik tilshunos olim Pyong Shi (평시)

[11] o'zining "한국어-중국어 감탄 표현의 대비 연구" ("Koreys-xitoy tillaridagi his-hayajon ifodasini taqqoslash") nomli ilmiy ishida koreys tilida emotsiyani ifodalashga quyidagicha ta'rif bergan:

"Boshqa gap turlaridan farqli o'laroq, undov so'zlovchiga yo'naltirilgan va shaxsiy gap bo'lgani uchun u biror narsani to'liq yetkazish niyati kam bo'lgan lingvistik ifodadir. Demak, so'zlovchining vaziyatni to'liq tan olish jarayoni orqali ifodalash zarurati kamayadi, idrok olamida idrok etilayotgan vaziyat to'liq o'rnamagan taqdirda ham uning dastlabki fikrini bir zumda ifodalash mumkin bo'ladi." [11.7.]

Ko'plab koreyalik tilshunoslar undovlarni uch guruhga bo'lishadi: 감정감탄사 emotsional undovlar, 의지감탄사 xohish-istak undovlari, 입버릇 및 더듬거림 rasm-odat undovlari. [6]

Ushbu undov so'zlaridan 감정감탄사 emotsional undovlarni ilmiy ishimizda tahlil qilib chiqamiz.

Koreyalik mashhur tilshunoslardan biri Pyong Shi (평시) tadqiqotlari natijasidan kelib chiqib 감정적 감탄사 his-hayajon undov so'zlarni quyidagicha taqsimlaydi:

아차, 아카사니, 어기, 여차, 옳지, 우와, 참 singari undov so‘zlar ijobiy emotsiyani ifodalovchi undov so‘zlar qatoriga kiradi.

시, 아뿔싸, 아야, 아하, 악, 알라, 앓, 애게, 애재, 애해, 앵, 어마, 어머, 어뿔싸, 어어, 어일싸, 어허, 어휴, 억, 엉, 예, 에그, 에끼, 에라, 에이, 에이그, 에잇, 에쿠, 에크, 에키, 에헤, 에후, 앵, 앵이, 예, 예라, 예이, 요런, 우, 움, 이끼, 이야, 이키, 자, 제, 쫓, 아뿔싸, 하하, 햄, 어뿔싸, 허허, 험, 헤 singari undov so‘zlar esa salbiy emotsiyani ifodalovchi undov so‘zlar qatoriga kiradi.

Ushbu undov so‘zlarni tahlil qilish natijasida ham ijobiy, ham salbiy emotsiyani ifodalashda qo‘llasa bo‘ladigan undov so‘zlarga duch keldik.

아, 아아, 아이, 아이고, 야, 알라차, 어, 어이구, 얼씨구, 하이고, 허, 호, 흥 ana shunday undov so‘zlar sirasiga kiradi.

Shuningdek, Pyong Shi (평시) koreys tilidagi 감정적 감탄사 his-hayajon undov so‘zlarni ma‘nosiga ko‘ra ikki guruhga ajratadi:

1) Ijobiy emotsiyani ifodalovchi undov so‘zlar

1. *아유, 고맙기도 하지.*
(Vo-oy, arzimaydi.)

2) Salbiy emotsiyani ifodalovchi undov so‘zlar

1. *가. 아유, 무거워 죽겠네.*

(Vaay, og‘irligidan o‘lib qoley deyapman.)

Koreys tilida emotsional bo‘yoqdorlikka ega gaplar nafaqat undov so‘zlar yordamida, balki, undov kesimlik qo‘shimchalari yordamida ham yasalishi mumkin. Quyida koreys tilidagi emotsional bo‘yoqdorlikka ega gaplarning aynan emotsiyani ifodalovchi kesimlik qo‘shimchalar yordamida yasalishini tahlil qilib chiqamiz.

Koreys tilida emotsional bo‘yoqdorlikka ega gaplarning undov kesimlik qo‘shimchalari yordamida yasalishi haqida ko‘plab koreyalik tilshunos olimlar tadqiqot ishlarini olib borganlar. Masalan, koreyalik tilshunos Jeong Son Ju (정선주) shunday fikr bildirgan:

“Undov gap degani asosan undov kesimlik qo‘shimchalari bilan yasalgan gap turidir. Emotsiyani ifodalash xarakteriga ega kesimlik qo‘shimchalari bo‘lib, ular yordamida maxsus vaziyatga aloqasi bo‘lmagan, shunchaki, kishining holat haqidagi emotsiyasini ifodalovchi gap hosil bo‘ladi.” [12.27.]

Koreyalik mashhur tilshunoslardan biri Li Mi Ji [14] ning «한국어 감탄 표현 교육 연구» (“Koreys tilida undov gaplarning ifodalanishi haqidagi tadqiqot ” nomli ilmiy ishida ham koreys tilida qo‘llaniladigan emotsional bo‘yoqdorlikni beradigan undov kesimlik qo‘shimchalar haqida keng to‘xtalib o‘tilgan. Unda quyidagi grammatik qo‘shimchalar berilib, har birining ma‘nosi va qo‘llanilish o‘rni yoritib berilgan.

1. -군(요)-이미 존재하는 사실을 새롭게 확인하고 인식하거나, 새로이 알게 된 사건에 대한 감탄을 나타내는 어미

(allaqachon bilgan haqiqatini qaytadan tushunib yetganda yoki yangi bilgan narsasi haqida emotsiya bildirganda ishlatiladigan qo‘shimcha)

1. -구나-새롭게 알게 된 사실에 대해 감탄함을 나타내는 어미

(Yangi bilgan narsasi haqida emotsiya bildirganda ishlatiladigan qo‘shimcha)

2. -더구나-과거에 직접 경험하게 새롭게 알게 된 사실을 지금 상대방에게 옮겨 전달하며 그 사실에 대해 감탄함을 나타내는 어미

(Oldin boshidan o‘tkazgan bilgan haqiqati haqida hozir suhbatdoshiga so‘zlab berayotganda emotsiyalarini ifodalovchi qo‘shimcha) [14.200.]

Shuningdek, koreys tilida emotsiyani ifodalash uchun gaplarda emotsional sifatlardan ham keng foydalaniladi. Bu haqida ham ko‘plab tilshunos olimlar o‘z ilmiy qarashlarini bayon etib qoldirganlar. Jumladan, Li Ho Sing (이호승) [13] shunday fikr bildirgan:

“Emotsiyani ifodalovchi sifatlar ham sifatlar sarasiga kirib, ega va otning sifat va holatini ifodalaydi. Biroq, sifat deganda yodimizga tushadigan “nimani qanday?” ning “qanday?” o‘rnini o‘chirish mumkin va uni harakatga ko‘chirish mumkin. Emotsional sifatlar harakatni

ifodalaydi. Yani, emotsional sifatlar holat va harakatni birlashtirib ifodalaydi. Shu sababli ular ‘-고 있다’ bilan birga qo‘llanila olmaydi.” [13.250.]

1.가. 나는 호랑이를 무서워한다.- (Men yo‘lbarsdan qo‘rqaman.)

가. 나는 호랑이를 무서워하고 있다.

Koreys tilida emotsional bo‘yoqdorlikka ega bo‘lgan gaplar so‘zlashuv nutqida ko‘p ishlatiladi. Uning yordamida nutqimiz jonliligi, ishonchliligi ortadi, nutqdagi his-tuyg‘u bo‘yog‘ini beradi. Xalq tasavvuri va turmush tarzining turli xilligi sabab bir tildagi undov gap boshqa bir tildagi undov gap xususiyatlari bilan to‘g‘ri kelmasligi ham, ba’zida juda o‘xshash bo‘lishi ham mumkin. Koreys tilida ham boshqa tillar singari so‘zlovchining emotsiyasini ifodalovchi so‘zlar juda ko‘p. Qachon qanday vaziyatda qaysi birini to‘g‘ri qo‘llashni bilish uchun esa ularni darajalash, ya’ni, gradatsiyadan foydalanish lozim.

Gradatsiya va graduonimiya tushunchalarining fanda kelib chiqishiga nazar soladigan bo‘lsak, lisoniy darajalanish muammosi o‘zbek tilshunosligida 80-yillarning oxirlaridan boshlab o‘rganila boshladi. 90-yillarning o‘rtalariga kelib tilshunos olim O.Bozorov o‘zining “O‘zbek tilida darajalanish” nomli doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. Bu o‘zbek tilshunosligida darajalanish muammosiga monografik planda yondoshilgan hamda bu hodisani tilning barcha sathlari (fonetik, leksik, grammatik) doirasida o‘rganib chiqilgan ilk tadqiqot ishi sifatida e’tiborga loyiqdir. [7.93.]

Gradatsiya bu – nutq parchalaridan biri ikkinchisining ma’nosini kuchaytirib borishdan iborat uslubiy jarayon. Badiiy adabiyotda holatlami, tuyg‘u va kechinmalarni qiyoslashda, his-hayajonlar junbushini to‘liq ifodalashda gradatsiya usulidan foydalaniladi. Adabiyotlarda gradatsiya xususiyatlariga ko‘ra turlicha tasnif qilinadi: mohiyatiga ko‘ra: ko‘tariluvchi gradatsiya va pasayuvshi gradatsiya; ifoda usuliga ko‘ra: mantiqiy, emotsional va miqdoriy gradatsiya; ifoda materialiga ko‘ra: leksik gradatsiya va sintaktik gradatsiya. [7.77.]

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Yuqorida ko‘rib chiqqan gradatsiya jarayonini undov so‘zlar va undov kesimlik

qo‘shinchalari, emotsiyani ifodalovchi sifatlar ustida olib borib analiz qilib ko‘rdik.

Masalan, koreys tilidagi 좋다 (yaxshi) sifatini undov so‘z, undov kesimlik qo‘shimchasi va (부사) olmoshlar yordamida darajalash jarayonini tahlil qilamiz: 커피 맛이 좋네요. *Kofe ta’mi yaxshi ekan.* //1. 이 커피 맛은 더 좋네요. *Bu kofe ta’mi yanada yaxshiroq ekan.* //2. 커피 맛이 아주 좋네요. *Kofe ta’mi juda yaxshi ekan.* //3. 우와, 커피 맛이 너무 좋네요. *Va-uv, kofe ta’mi juda yaxshi ekan.* //4. 우와, 커피 맛이 정말 좋네요. *Va-uv, kofe ta’mi rostan ham yaxshi ekan.* //

Guvohi bo‘lganingizdek, yuqoridagi misollarda gradatsiya hodisasi yuz bergan. Ya’ni, 좋다 (yaxshi) sifati koreys tilidagi daraja olmoshlari, 더yanada, 아주juda, 너무juda, 정말rostan ham, 참rossa, 제일eng yordamida darajalangan. Bu gradatsiyaning klimaks (ko‘tarilish) turiga kiradi. 커피 맛이 좋네요. (*Kofe ta’mi yaxshi ekan.*) Bu misolda graduonimiya yuz bergan. Graduonimiya bu- darajalanish, gradatsiya esa, darajalash hisoblanadi.

Keyingi 1-6 gaplarda esa yuqorida ta’kidlaganimizdek, gradatsiya yuz bergan. Unda kofe ta’mi pastdan yuqoriga qarab darajalanib borgan. *Yanada yaxshi - juda yaxshi - juda* yaxshi - rostdan ham yaxshi - rossa yaxshi - eng yaxshisi.*

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Ushbu ilmiy maqolada zamonaviy koreys tilida ijobiy emotsiyani ifodalashning semantik gradatsiyasi tahlil qilib chiqildi. Olib borilgan tahlil natijalari yuzasidan xulosa chiqaradigan bo‘lsak, Emotsiya insonning yuz ifodasi, terga botishi, yuz rangining o‘zgarishi, shuningdek, til orqali namoyon bo‘lishi mumkin ekan. Bular orasida til inson emotsiyasini eng aktiv ravishda ifoda etuvchi vosita hisoblanishining guvohi bo‘ldik. Koreys tilida emotsiya undov so‘zlar, undov kesimlik qo‘shimchalari va emotsiyani bildiruvchi sifatlar orqali ifodalanar ekan. Gradatsiya bu – nutq parchalaridan biri ikkinchisining ma’nosini kuchaytirib borishdan iborat uslubiy jarayon hisoblanadi. Shu sababdan, so‘zlovchi emotsiyasiga

qarab darajalashi mumkin. Gradatsiya jarayonini yaxshi bilgan talaba koreys tilidagi emotsiya ifodalovchi vositalarni to'g'ri qo'llay oladi va ularni koreys tilidan o'zbek tiliga ham to'g'ri tarjima qila oladi. Shunday ekan koreys tili o'qitiladigan ta'lim muassasalarida koreys tilida emotsiyani ifodalashni o'rgatganda uni gradatsiya hodisasi bilan birgalikda o'qitilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi.

**ADABIYOTLAR RO'YXATI/
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /
REFERENCES):**

1. Батталова Г. Восклицательные предложения в современном башкирском языке. Автореферат. Башкирستان: Стерлитамак, 2008.
2. Беседина. Н. А. Восклицательное предложение в современном английском языке. Санкт-Петербург, 1995.
3. Ekman. Unmasking the face. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1975. – 232 b.
4. Johnmarshall Reeve. Understanding Motivation and Emotion. John Wiley&Sons, 2001.-446 b.
5. Lakoff G. Metaphors we live by. Chicago & London: University of Chicago Press, 1980. - 242 b.
6. Madaminova D. Koreys tilida undov gaplarning o'ziga xos xususiyatlari. Toshkent, 2014- 36 b.
7. Maxamadtoirova A.B. Hozirgi xitoy tili qiyoslash konstruksiyalarida gradatsiya munosabati.-Toshkent, 2021.
8. Rohracher H. Human Categorization. Warren, Ed. *Advances in Cross-Cultural Psychology*, vol. 1. New York: Academic Press, 1976.
9. 최 석 재, 정 연 주, 정 경 미, 홍 종 선. 구조에서 나타나는 감정 표현 관용구의 의미. 성신여대,가톨릭대, 고려대, 2011.- 334 b.
10. 평 시. 한국어-중국어 감탄 표현의 대비 연구.단군대학교 대학원, 2014.-85b.

OG‘ZAKI VA YOZMA NUTQ O‘STIRISHDA MATN
TUZISH MAHORATI MASALASI

Umida XALMUXAMEDOVA

*“Kompyuter lingvistikasi va amaliy tilshunoslik”
kafedrası katta o‘qituvchisi*THE ISSUE OF TEXT COMPOSITION SKILLS IN
THE DEVELOPMENT OF ORAL AND WRITTEN
SPEECH

Umida HALMUKHAMEDOVA

*Computational Linguistics and
Applied Linguistics senior teacher of the department*

Annotatsiya: Ushbu maqolada og‘zaki va yozma nutq o‘stirishda matn tuzish mahorati masalasi, bolalar nutqini rivojlantirish masalalarini tadqiq etish, og‘zaki va yozma nutqni o‘rgatish metodikasining asosiy mazmuni haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: tafakkur, metodika, til qonuniyatlari, monologik nutq, ravon fikr.

Abstract: This article discusses the issue of text composition skills in the development of oral and written speech, the research of children's speech development, and the main content of the methodology of teaching oral and written speech.

Key words: thinking, methodology, language laws, monologic speech, fluent thought

KIRISH / ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION. Nutq kishi hayotining ma‘lum davrida paydo bo‘lib, rivojlana boshlaydi. Bu davr, odatda, bola ikkinchi yoshga qadam qo‘yganida boshlanadi. Bu yoshgacha bolada hali nutq bo‘lmaydi. Yangi tug‘ilgan bola inga-ingalab yig‘lashdan boshqa ovoz chiqarishni bilmaydi. Taxminan, 3-4 oylik bo‘lganda, bolada «gugu»lash boshlanadi, ya‘ni bola «gu-gu», «agu» kabi tovushlar chiqarib yotadi. Ammo buni biror narsaga bog‘lamasdan, shu tovushlarni chiqarishning o‘zidan mamnun bo‘lgandek ko‘rinadi. Oltinchi, yettinchi oylarda esa bola «ma-ma», «da-da» singari ayrim bo‘g‘inlarni ayta boshlaydi. Ammo bu davrda ham u shu bo‘g‘inlarni biror narsaga bog‘lamaydi. Shu sababli bu tovushlar nutq vazifasini bajarmaydi, lekin nutq a‘zolarini mashq qildirish ularni nutq egallashga tayyorlashda katta ahamiyatga ega. Shu davrda chaqaloq o‘ziga qarata aytilgan ba‘zi so‘zlarni va gapning ohangi (intonatsiyasi)ni tushuna boshlaydi. Bunda bola asosan ovozning ohangini tushunadi. Ammo so‘zning ma‘nosini hali ajrata bilmaydi. Masalan, bir narsani taqiq qilish ohangini bilib olgan bola, qo‘lini biror narsaga uzatayotganida onasi taqiqlash ohangi bilan «Qo‘y», «ol», «bor» desa, bola shu so‘zlarning farqiga bormasdan, faqat ohangni tushunib, qo‘lini pastga tushiradi. So‘z va gapning ma‘nosini bola faqat bir yosh bo‘lgandan keyingina tushuna boshlaydi va bu yoshda o‘zi ham nutq egallash davriga o‘tadi. Bola biror bo‘g‘in yoki so‘zni aytish bilan o‘zining maqsadini yoki biror narsani bildiradi boshlasa, u chin ma‘noda nutq egallash davriga qadam qo‘ygan hisoblanadi. Ammo bola nutqning hamma murakkab tomonlarini birdaniga egallay olmaydi. Nutqni to‘la egallash anchagacha cho‘ziladi va bola sekin-asta so‘z boyligini o‘stira boradi. Bola nutqning endigina egallagan davrida gap tuzib gapirmasdan, balki o‘z maqsadini bir so‘z bilangina ifoda qiladiki, bu suz tugal bir gap vazifasini bajaradi. Masalan, «sut» «sut ichamiz», «sut ber» kabi har qanday gap ma‘nosini bildirishi mumkin. Shu sababli bu yoshda bolaning gapini faqat uni boqayotgan kishilargina tushunadi. Shu bilan birga bolaning nutqida eng avval tevarak-atrofdagi narsalarning ovozigacha ergashib («vav-vav» - it, «bi-bib» - mashina va

hokazo), ularning nomini bildiradigan soʻzlar, soʻngra feʼl, keyinchalik sifat va sonlar paydo boʻla boshlaydi. Soʻz boyligi borgan sari oʻsa boradi. Masalan, ikki yashar bola taxminan 300-500 soʻz egallagan boʻlishi mumkin. 2 yosh bilan 5-6 yosh oʻrtasida bolaning nutqi tez oʻsa boshlaydi va soʻz boyligi 3-4 mingga yeta oladi. Shu bilan birga uning tafakkuri ham rivojlanadi. Bola koʻrgan, eshitgan narsalari toʻgʻrisida koʻp savol beradi, yangi soʻz va tushunchalarni egallay boshlaydi. Albatta, buning uchun bolaga toʻgʻri tarbiya berish, uning bilan soʻzlashish, ertaklar gapirib berish, kitob oʻqib eshittirish kerak. Nutqni oʻz vaqtida amaliy egallab olish va soʻz boyligini oʻstirish keyinchalik savod chiqarish, ona tili grammatikasini oʻrganish va umuman maktabda sifatli oʻqish yaxshi zamin boʻladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI (LITERATURE REVIEW)

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish masalalarini tadqiq etish Oʻzbekiston Respublikasida oʻtgan asrning 50-yillarida boshlangan. Maktabgacha taʼlim sohasidagi birinchi fan nomzodi A.V.Nikolskaya mahalliy millat bolalariga rus tilini oʻqitish zarurligi masalasini koʻtarib chiqdi. U tomonidan oʻtkazilgan sinov tadqiqotlari (1958—1960-yillar) natijasida maktabgacha katta yoshli oʻzbek bolalariga ruscha ogʻzaki nutqni oʻrgatish metodikasining asosiy mazmuni belgilangan va uning asosiy masalalari ishlab chiqilgan. XX asrning 70-yillarida A.V.Nikolskayaning ilmiy rahbarligi ostida E.M.Razbayeva tomonidan maktabgacha yoshdagi katta bolalarda oʻqilgan asarlar asosida kattalar mehnatiga hurmatni tarbiyalash boʻyicha tadqiqot oʻtkazildi. S.O.Gʻoziyeva tomonidan (E.M.Razbayevaning ilmiy rahbarligi ostida) maktabgacha katta yoshdagi bolalarda oʻzbek xalq ogʻzaki ijodidan (xalq ertaklari, oʻyinlar) foydalanish asosida atrofdagilarga adolatli munosabatda boʻlishni shakllantirish masalalari tadqiq qilindi. 1979-yildan boshlab to bugungi kungacha maktabgacha yoshdagi bolalarga ona tili va oʻzga tilni (rus, oʻzbek) oʻqitish muammosi Oʻzbekiston olimlari, metodistlari, psixologlarining tadqiqot obyekti hisoblanadi (F.R.Qodirova, R.M.Qodirova, G.X.Jumasheva, D.R.Babayeva,

D.Abdurahimova, L.R.Mirjalilova, N.Sh.Nurmuhammedova va boshq.). Barcha tadqiqotchilar bola nutqini va uning rivojlanishmi alohida ajratilgan holda emas, balki katta yoshli kishining bolaga pedagogik taʼsiri bilan oʻzaro bogʻliqlikda koʻrib chiqadilar. Ushbu yondashuv oʻrinlidir, zero, fandagi zamonaviy tadqiqotlar nutqni oʻzlashtirish va ijtimoiy oʻzaro hamkorlik - oʻzaro bogʻliq jarayonlardir, nutqni rivojlantirish esa - ijodiy jarayon, biroq u stixiyali jarayon emas, degan fikrga asoslanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY)

Bolalarning nutqini rivojlantirish maxsus oʻrganilmaydi, natijalari ishlab chiqilib, mashgʻulotlar tizimi belgilab olinmaydi, mashgʻulotlar maʼlum maqsadga yoʻnaltirilgan holda muntazam va izchil olib borilmaydi. Maktabgacha tarbiya muassasalarining katta guruhlarida bolalarning nutqi qay darajada shakllanganligi aniqlanib, maxsus topshiriqlar roʻyxatini ishlab chiqiladi, har bir bola bilan yakka tartibda mashgʻulotlar olib boriladi.

Bolaga tavsiya etilgan ertak yoki hikoyani qayta hikoya qilib bera olishini aniqlash. «Zumrad va Qimmat», «Boʻgʻirsoq», «Ikki echki», «Ur, toʻqmoq!», «Echki bolalari», «Toshbaqa bilan chayon» kabi ertak va hikoyatlardan uchtasini taklif etiladi. Bola ertakni eslay olmasa, shu ertaklarga ishlangan rasmlar havola qilinadi.

Bolalar hikoyasi quyidagi koʻrsatkichlar asosida tahlil qilinadi:

- hikoyani mustaqil bayon qilish (kattalarning yordamisiz);
- matn mazmunining toʻliqligi;
- matnni bayon qilishda izchillik;
- ifoda vositalaridan foydalanish koʻnikmasi;
- nutqning ravonligi.

Tevarak-atrofdagi narsa-predmetlarga oid matnni qayta hikoya qilib berishda bolalar nutqida quyidagi kamchiliklar uchrashi mumkin.

- bolalar ertakni yordamchi savollar bermasdan turib mustaqil hikoya qila olmaydi;
- matndagi soʻzlarga taqlid qilib soʻzlaydi;
- baʼzi muhim voqealarni tushirib qoldiradi;
- bir oz toʻxtab-toʻxtab hikoya qiladi, nutqda uzilish boʻladi;
- nutqda ifodalilik yetishmaydi;

- bir xil tezlikda, bir xil tovushda hikoya qiladi;

- o'zicha ba'zi so'zlarni qo'shib, ma'nosiz hikoya qiladi;

- kattalar yordami vositasida hikoya qiladi;

- hikoya qilish jarayonida matn ma'nosini o'zgartirib yuboradi;

- mantiqiy izchillikka rioya qilmaydi.

Bolalarga «Mehmonda», «Uycha», «Maktabga yo'l» mavzulari va ularga ishlangan rasmlar tavsiya etiladi. Hikoya qilish jarayonida yo'l qo'ygan xatolari va yutuqlari aniqlanadi.

Mazkur MTMda bolalarning nutqini kuzatganda quyidagilar asosiy mezon sifatida olinadi:

- tavsiya etilgan matnni hikoya qilishda voqeani kattalarning yordamisiz, mustaqil bayon eta olishi;

- matn mazmunini to'liq ifodalay olishi;

- matn mazmunini bayon qilishda izchillikka rioya qilishi;

- ifoda vositalaridan foydalana olishi;

- nutqning ravonligi, tezligi;

- jumalarning grammatik jihatdan to'g'ri tuzilganligi;

- nutq madaniyatiga rioya etishi.

Bolalarning nutqini o'rganishning eng qulay usuli, shubhasiz, suhbat metodi hisoblanadi. Shuningdek, bolalarning tevarak-atrofdan mavjud bo'lgan narsalarni kuzatish va ularni tahlil etish, ular haqida sayrlarda uyushtirilgan savol-javoblar ham muhimdir. Shu bilan birga, bolalarning bog'lanishli nutqini o'rganishda ularning tarjimai holi yuzasidan olib boriladigan kuzatishlar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

- Bolaning nutqi til qonuniyatlariga to'g'ri amal qilish, kattalar nutqini idrok etish va o'zining ijodiy faolligi natijasida rivojlanadi.

- Nutqni samaraliroq rivojlantirish maqsadida bolalarning tevarak-atrof obyektlari (kishilarning hayoti va mehnati, hayvonlar, o'simliklar olami, suv osti dunyosi) to'g'risidagi tasavvurlarini aniqlash va izchil, rejali tarzda kengaytirib borish talab etiladi.

- Tilni to'g'ri o'rganish, uning grammatik tuzilishiga e'tibor berib so'zlashish, bolalarda erkin muhokama yuritish, savollar berish, boshqalardan eshitgan fikrlari yuzasidan xulosalar chiqarish, narsa va hodisalar o'rtasidagi

bog'lanishning turli ko'rinishlarini anglab yetishga olib keladi.

- Maktabgacha tarbiya muassasasida sog'lom, tabiiy muhit yaratish, ularning to'g'ri muomalaga kirishishi, boshqalar bilan gaplashish ishtiyoqining ortishiga turtki bo'ladi.

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS)

Monologik nutq bir kishining boshqalarga qaratilgan nutqi hisoblanadi va hikoya qilish, xabar berish, o'qigani yoki eshitganini qayta so'zlab berish, o'zi savol berib, o'zi javob berish shaklida namoyon bo'ladi.

Bolalarga keng yoyilgan fikr tuzishni o'qitishda tarbiyachi ularda matn tuzilmasi (boshi, o'rtasi, oxiri) haqidagi eng oddiy bilimlarni, gap bilan fikrning tarkibiy qismlari o'rtasidagi aloqalar haqidagi tasavvurni shakllantirishi zarur. Aynan ushbu ko'rsatkich (gaplar o'rtasidagi aloqa vositasi) nutqiy fikrning ravonligini shakllantirishning muhim shartlaridan biri sifatida ishtirok etadi.

Ravon fikrni tashkil etishda intonatsiya katta rol o'ynaydi, shuning uchun ayrim gaplar intonatsiyasidan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini shakllantirish, umuman, matnning tarkibiy birligi va mazmunan tugallanganligini qayd etishga yordam beradi. Kattalar bilan bolalarning birgalikdagi so'z ijodkorligi monologik nutqni rivojlantirishning asosiy sharti hisoblanadi. Endigina besh yoshga to'lgan bolalar tanish ertaklarni hikoya qilib berish, voqealar to'qish, shaxsiy tajribasidan so'zlab berishga qiziqishni namoyon qiladilar. Katta yoshli kishi yo'naltiruvchi va aniqlashtiruvchi savollarni berish, o'yin vaziyatlarini yaratish orqali bola tashabbusini qo'llab-quvvatlashi darkor. Pedagogning sekingina hikoya mazmunini, rejasini, voqealarning ehtimoliy rivojini, so'z shaklini aytib qo'yishi birgalikdagi so'z ijodkorligida muhim ahamiyatga egadir.

XULOSA VA TAKLIFLAR (CONCLUSION/RECOMMENDATIONS)

So'z ustida katta san'atkor yozuvchilardek ko'p ishlash zarur. L.N. Tolstoy yoshlik chog'larida «Tuzatmasdan yozishni tamomila miyadan chiqarib tashlash kerak. Uch-to'rt marta tuzatilsa ham kam» degan. Keyinchalik u keksaygan chog'ida ham yana shu fikrni qaytardi:

«Bir necha marotaba qayta-qayta tuzatmasdan yozish qanday mumkinligini sira tushunmayman». Tolstoy uchun bunday ko'p tuzatishdan maqsad, tilini chiroyli va badiiy qilishdan iborat bo'lmay, eng qiyin fikrni boshqalarga tushunarli qilib aniq va ravshan aytishdir. «O'zing tushungan narsani boshqalar ham sendek aniq va ravshan tushunadigan qilib aytish hammadan qiyin ishdir, buni imkoni bo'lgan darajada bajara olmaganingni hamisha sezib turasan». Shuning uchun ham, L.N.Tolstoy badiiy asarlarinigina emas, hatto oddiy maktublarini ham bir necha marta qaytadan tuzatar edi.

Fikrning yozma ifodasi bo'lgan yozuvlarni tuzatish ustida atayin qilingan ish hamma vaqt uni qayta-qayta tuzataverishdan iborat bo'lavermaydi. Isbotlarni miyada ko'p ishlab, obdon puxtalab, keyin qog'oz ustida yozish ham mumkin. So'z ustida ishlashning mohiyati bundan o'zgarmaydi, faqat ishning formasigina o'zgaradi. Bu jihatdan qaraganda og'zaki nutqdan yozma nutq juda katta farq qiladi. Yaxshi og'zaki xar bir so'z ustida uzoq o'ylab o'tirishga yo'l qo'ymaydi. Gapirayotganda bir so'zni aytishdan avval uni uzoq o'ylash, jumlani qanday tuzish to'g'risida uzoq mulohaza qilib o'tirish mumkin emas. Bur jumlani bir necha marotaba qaytarib, xar gal uni to'g'rilab va yaxshilab o'tirish sira mumkin emas. Monolog nutqda ham, ya'ni ma'ruza o'qiganda, doklad qilganda va boshqa bu kabi hollarda ham so'z ustida bunday tarzda ishlab bo'lmaydi. Og'zaki nutq beto'xtov va ravon bo'lmog'i kerak. Og'zaki nutqda so'zlar o'z-o'zidan tilga kelsin, so'zlar ravon va ma'nodor jummalarga terilsin. Og'zaki nutq, yuqorida aytilganidek, fikrning so'z shakliga kirgan ifodasida to'lalilik va mukammallikni, bog'lanishlikni ko'pincha talab qilmaydi. Shunday qilib, og'zaki nutq tuzilishi jihatidan oson va soddaroqdir, lekin og'zaki nutq gapirayotganda so'zlarni yaxshilash ustida uzoq ishlashga yo'l qo'ymaydi, yozma nutq tuzilishi jihatdan qiyin va

murakkabroq bo'lsa ham, yozayotganda fikrning so'z shakliga kirgan ifodasi ustida har qancha ishlansa ham bunga yo'l qo'yadi. Bundan yozma nutq so'zlari ustida ongli ravishda ishlashga katta imkon berganidan, nutq madaniyatini o'stirishda uning qanday muhim o'rin tutganligi o'z-o'zidan ma'lum.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES):

1. O'zb. Res. Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "2017-2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. T.: -2016 y. 29-dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni // Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. - T.: Sharq, 1998. - 23-b.
3. Леонтьев А.Н. Проблема деятельности в психологии. // Ж. Вопросы философии. — 1972. -№ 9. С.95-108.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь. - М.: Педагогика, 1982. Т. 2
5. Flerina Ye.A. Maktabgacha tarbiya muassasalarida jonli so'z. - M., 1933.
6. Н. Бекмирзаев. Нотиклик асослари. - Тошкент: «Фан», 2006.
7. Ушинский К.Д. Родное слово // Собр.соч. - М., 1949. Т. - С. 242-243
8. Mirzaev I. Dars tahlili. T., «O'qituvchi», 1985- yil.
9. Ma'qulova B. va boshqalar. Boshlang'ich sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari. T., «O'qituvchi», 1996- yil.
10. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. - М., 1969. С. 135.
11. Э.Ғозиев. Психология. -Тошкент: «Ўқитувчи», 1994 П.И. Иванов. Умудий психология. -Тошкент: «Ўқитувчи», 1967 й.
12. Umarova M, Xudoyberganov M. Bayonlar to'plami.T."O'qituvchi",1992-yil.

MUTAXASSIS NUTQINING LISONIY MATERIALINI TANLASH VA O'RGATISH USULLARI

Topildiyeva Feruza Raximjonovna,

O'zMU "Kompyuter lingvistikasi

va amaliy tilshunoslik" kafedrasida katta o'qituvchisi

Abdunazarova Maftuna Faxriddinova, stajyor o'qituvchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada mutaxassis nutqining lisoniy materialini tanlash va o'rgatish usullari; nutqning to'g'riligi, aniqligi, tozaligi haqida so'z yuritiladi. Maqolada nutq to'g'ri bo'lishi uchun amal qilinishi kerak bo'lgan me'yorlar, so'zga tushadigan urg'u, grammatik norma haqida ma'lumotlar keltiriladi

Kalit so'zlar: urg'u, grammatik norma, o'zak va qo'shimchalar, tushunchaviy aniqlik, ko'p ma'noli, lisoniy norma, lahjaviy so'zlar, parazit so'zlar, «Kanselyarizm»

METHODS OF SELECTING AND TEACHING THE LINGUISTIC MATERIAL OF EXPERT SPEECH

Topildiyeva Feruza Raximjonovna,

UzMU Computer Linguistics

and senior lecturer of the Department of Applied Linguistics

Abdunazarova Maftuna Fakhridinova, is a trainee teacher

Abstract: In this article, the methods of selecting and teaching the linguistic material of expert speech; the correctness, accuracy, and purity of the speech are discussed. The article provides information about the standards that must be followed in order for the speech to be correct, the accent on the word, and the grammatical norm

Key words: accent, grammatical norm, stem and affixes, conceptual clarity, polysemous, linguistic norm, dialectal words, parasitic words, "Cancellaryism"

KIRISH / ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION. Dunyoda turli-tuman kasblar, biri biridan turfa hunarlar bor. Ularning har birida o'ziga xos ish qurollaridan foydalaniladi. Masalan, dehqonning asosiy quroli ketmon, duradgorniki tesha (arra, randa va h.k.), jarrohniki tig', tikuvchiniki igna, ip va h.k. Faoliyatining asosiy quroli til bo'lgan kasblar ham bor. Qaysi mutaxassis bo'lishidan qat'i nazar, tildan mohirona foydalanish bilimini olmagan, demakki, chinakam madaniy nutq malakasini egallamagan bo'lsa, nutq nochor va rangsiz bo'lsa, uning bilimi qanchalik chuqur va tugal bo'lmasin uning mehnatlari zoyedir.

Nutq - so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning tashqi ko'rinishi bo'lib, u faqatgina lisoniy hodisa sanalmasdan, balki ham ruhiyat, ham nafasat hodisasi hisoblanadi. Shuning uchun ham yaxshi nutq deyilganda, aytilmoqchi bo'lgan maqsadning tinglovchi yoki kitobxonga to'liq yetib borishi, ularga ma'lum ta'sir o'tkazishi nazarda tutiladi. Shunga ko'ra nutq oldiga ma'lum talablar qo'yiladi. Bu talablar nutqning kommunikativ sifatlari bo'lib, unda nutqning mantiqan to'g'ri, aniq, chiroyli va maqsadga muvofiq bo'lishi nazarda tutiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

1. Nutqning to'g'riligi. «To'g'rilik deganda, -deb yozadi V.G.Kostomarov, nutq madaniyatining zarur va birinchi sharti sifatida adabiy tilning ma'lum paytda qabul qilingan normasiga qat'iy va aniq muvofiq kelishini, uning talaffuz, imloviy va grammatik normalarini egallashni tushunish lozim bo'ladi».

Nutqning to'g'riligi uning eng muhim aloqaviy fazilatidir. Chunki nutq to'g'ri bo'lmasa, uning boshqa kommunikativ sifatлари, ya'ni mantiqiyliği, aniqligi, maqsadga muvofiqliğiga ham putur yetadi.

Nutq to'g'ri bo'lishi uchun, asosan, ikki me'yorga – urg'u va grammatik normaga qattiq amal qilishni talab qiladi. So'zlardagi urg'uning ko'chishi bilan ma'noning ham o'zgarib ketishi mumkinligini esdan chiqarmaslik lozim. Masalan: olma so'zi. Bu so'zni alohida urg'usiz olib qaraganda, uning qanday ma'noda qo'llanilayotganini aniqlash qiyin. Faqat urg'u undagi ma'noning aniqlanishiga ko'maklashadi. Ya'ni olma tarzida urg'u birinchi bo'g'inga tushganda, harakat, olma kabi oxirgi bo'g'inga tushganda esa mevaning bir turi ma'nosi anglashiladi. Tilimizda bunday so'zlar anchagina. Masalan, hozir - hozir, yangi-yangi, yigitcha-yigitcha, o'quvchimiz - o'quvchimiz so'zlarining ma'nosi ham faqatgina urg'u yordamida oydinlashadi.

Tilimizda morfologik, sintaktik chalkashliklar tez-tez uchrab turadi. Ko'pchilik holatlarda kelishik qo'shimchalari farqlanmasdan ishlatiladi. Bu esa ba'zan mazmunda xatolikka olib kelishi mumkin: Umrini tog'larda o'tkazgan odamning tabiat tilini bilmaydi, deyish qiyin. («Qishloq haqiqati»). Tilimizning mohir bilimdoni A.Qahhor ham qaratqich va tushum kelishigining ba'zan farqlanmay ishlatilishidan o'zining «San'atkor» hikoyasida asar qahramonining savodsizligini fosh etishda ustalik bilan foydalanadi:

Pojarniy «gugurtni yerga tashlamang», dedi. Rejissyrimiz esa «gugurtning yerga tashlamang», dedi.

2. Nutqning aniqligi. Nutqning aniqligi so'zning o'zi ifodalayotgan voqelikka mutlaqo mos va muvofiq kelishidir. Aniqlik nutqning

muhim fazilatlaridan biri ekanligi qadimdan ma'lum. G'arb mutafakkirlari ham, Sharq olimlari ham aniqlikni nutq sifatlarining birinchi sharti deb hisoblaganlar. Aristotel: «Agar nutq noaniq bo'lsa, u maqsadga erishmaydi»,— degan, Kaykovus: «Ey farzand, so'zning yuz va orqa tomonini bilgil, ularga rioya qilgil, so'zlaganda ma'noli gapir, bu notiqlikning alomatidir. Agar gapirgan vaqtingda so'zning qanday ma'noga ega ekanligini bilmasang, qushga o'xshaysan...», deydi. Yana «Shunday kishini notiq (suxango'y) deymizki, uning har so'zi xalqqa tushunarli bo'lsin va xalqning har so'zi unga ham ma'lum bo'lsin»

Aniqlik nutqning muhim xususiyati, fazilati sifatida fikrni yorqin ifodalash bilan, nutq predmetining ma'nosi bilan, nutqda ishlatilayotgan so'z ma'nolarini bilish bilan bog'liq bo'ladi. Agar notiq o'zi fikr yuritmoqchi bo'lgan nutq predmetini yaxshi bilsa, unga xos so'zlar tanlasa va o'zi tanlagan so'zlarning ma'nolariga mos vazifalar yuklasa, nutqning aniq bo'lishi tayin. Demak, aniqlik nutqda so'z qo'llash me'yorlariga amal qilishdan iborat. Bu jihatdan aniqlik to'g'rilikning boshqacha ko'rinishi hisoblanadi. Ba'zan notiq o'zi ishlatadigan so'zning ma'nosini bilishga uncha e'tibor bermaydi. Natijada so'zning ma'nosi nutqdan ko'zda tutilgan maqsadga mos kelmaydi. Ko'pincha bunga bir-biriga yaqin narsalarni anglatuvchi so'zlar sabab bo'ladi. Masalan: Abdulla Qodiriy yozuvchi Ma'ruf Hakimning «Qahramonning o'limi» hikoyasini tahlil qilib, «Botir beliga qator beshta bomba qistirib...», «Qo'liga bom ba ushlagan holda ko'chaga yugurdi» jumllaridagi bomba so'zining noto'g'ri qo'llanilayotganligini, yozuvchining bomba va granatani farqlamasligini tanqid qiladi.

Aniqlik ikki xil bo'ladi: narsaning aniqligi va tushunchaning aniqligi. Narsa aniqligi nutqda aks etgan mavjudlikning narsalar, hodisalar doirasi bilan nutq mazmunining munosabatida ko'rinadi. Nutqda mavjudlikning narsa va hodisalari to'g'ri aks etishi uchun notiq o'zi so'zlayotgan narsalarni yaxshi bilgan bo'lishi lozim. Nutq predmetini bilmaslik yoki chala bilish, shuningdek, ularni o'rganishda loqaydlik qilish orqasidan yuzaga kelgan noaniqlik yoqimsiz bo'lib, tinglovchini ranjitadi. Masalan: «Na tashkilotchilik, na rahbarlik, na bilimdonlik qobiliyati bo'lmagan

kishi birdaniga kimning nazariga tushdi?» (Gazetadan).

MUHOKAMA(OБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Ko'rinadiki, so'zlovchi na yuklamasining nutqdagi ma'nosi - ma bo'lishsizlik qo'shimchasi anglatgan ma'noga teng ekanligini unutgan. Odatda na inkor yuklamasi ishtirok etgan gaplarning kesimi bo'lishli shaklda bo'ladi.

Nutqning har tomonlama to'g'ri bo'lishi uchun narsa aniqligining o'zi yetarli emas. Tushunchaviy aniqlik nutq mazmunining unda belgilangan tushunchalar tizimiga mos kelishini talab qiladi.

Shunday qilib, aniqlik nutqning aloqaviy fazilatlaridan biri bo'lib, u moddiy borliq bilan nutq mazmunining mosligi sifatida yuzaga chiqadi.

Aniq nutq yaratish so'zlovchidan quyidagilarni talab etadi: a) tilning sinonimik imkoniyatlarini bilish va sinonimik qatorlardan kerakligini ajratib, nutqda qo'llash; b) nutqda ishlatiladigan so'zning anglatgan ma'nolarini har tomonlama bilish; d) so'zning ko'p ma'noligiga jiddiy e'tibor berish, ko'p ma'noli so'z nutqda qo'llanganda uning qaysi ma'no qirrasini ko'zda tutilayotganini aniq tasavvur qilish, fikrning yuzaga chiqishida bu so'zning boshqa ma'no qirralari monelik qilish - qilmasligini ko'z oldiga keltirish; e) omonimlarning xususiyatlarini bilish, chunki ularni bilmaslik aniqlikning buzilishiga olib keladi; f) paronimlarni bilish, ulardagi tovush yaqinliklariga e'tibor berish; g) tor muhitda ishlatiladigan, chetdan kirgan, kasb-hunarga oid, arxai, eskirgan, dialektizm so'zlarning ma'nolarini yaxshi anglagan holda nutqqa kiritish.

3. Nutqning tozaligi. Nutqning tozaligi deganda eng avvalo, uning adabiy tilning lisoniy normasiga muvofiq kelish-kelmasligi tushuniladi. Darhaqiqat, yaxshi, toza nutq hozirgi o'zbek adabiy tili talablariga mos holda tuzilgan bo'lishi, turli til, g'ayriadabiy til elementlaridan holi bo'lishi kerak. Nutqimizning sofliqiga, asosan, quyidagilar xalaqit beradi:

1. Mahalliy dialekt va shevalarga xos so'z, ibora, shuningdek, grammatik shakllar, so'z va so'z birikmalarining talaffuzi, urg'usi. 2. O'rinsiz qo'llangan chet so'z va so'z birikmalari. 3. Jargonlar. 4. Vulgarizmlar. 5. Nutqda ortiqcha

takrorlanadigan «parazit» so'zlar. 6. Kanselyarizmlar.

Sanab o'tilganlardan o'rinsiz foydalanish kundalik nutqni ham, badiiy nutqni ham xiralashtiradi. Har bir so'zlovchi o'z nutqining adabiy normalar darajasida bo'lishi uchun harakat qilishi lozim. O'z shevasiga xos bo'lgan til vositalarini nutqqa o'rin siz olib kirish nutqni buzadi. Lekin dialektizm va varvarizmlar badiiy asar tilida ma'lum badiiy - estetik vazifani bajarishi, muallifning ma'lum g'oyasini, niyatini amalga oshirishga xizmat qilishi ham mumkin. Muallifning milliy koloritni berish uchun, asar qahramonining qayerlik ekanligiga ishora qilish uchun dialektizm va varvarizmlarga murojaat qilishi hatto zarurdir. Masalan: «Yoshulli, siz buni emas, meni tinglang! Bu manglayi qoraning sherigi bor» (T.Malik). Ushbu misolda dialektizmlar territorial koloritni berishga xizmat qilayotgan bo'lsa, quyidagi misolda varvarizmlar - chet so'zlar xarakter yaratishda yozuvchiga ko'maklashgan. «Ishondim, o'rtoq ginrol. Hammasi yest bo'ladi. Uyda xaladiynada muzdagi bor, olib chiqaymi? Sizga tekin (T.Malik).

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Lahjaviy so'zlarning badiiy adabiyotda o'rni bilan ishlatilishi faqatgina maqsadga muvofiq bo'lib qolmasdan, adabiy tilimizning boyib borishiga, umumxalq tilidagi ayrim elementlarning saqlanib qolishiga xizmat qilishi ham mumkin. Masalan: nutq nihol o'tkazish haqida bo'lganida adabiy tilda varianti yo'q bo'lgan «xancha» so'zi ishlatilsa va o'z o'rnida unga izoh berilsa, o'rinli bo'lardi. Chunki bu so'z nihol o'tkazish uchun kavlangan chuqurchaning nomi bo'lib, boshqa chuqurchalarga nisbatan ishlatilmaydi.

Ayrim kasb egalarining ayrim guruhlarining o'z tili bo'lib, ular bu til orqali so'zlashda boshqalardan ajralishga, ifodalanayotgan fikrlarini kishilardan bекitishga intiladilar. Bunday so'zlar jargon so'zlar deb ataladi. Masalan, novcha (aroq), qizil (vino) - ichuvchilar nutqiga xos. Vulgarizmlarga axloq normalariga to'g'ri kelmaydigan: kishini so'kishda, haqoratlashda ishlatiladigan so'zlar kiradi. Ularni ishlatish so'zlovchining past madaniyatli, qo'pol, johil kish ekanligini ko'rsatadi. Badiiy adabiyotda ham ulardan foydalaniladi:

- Uxlab o'tiribsanmi, xunasa?! Ming marta chaqirishim kerakmi?! (T.Malik).

Parazit so'zlar deb ataluvchi lug'aviy birliklar ham til madaniyati uchun yotdir. Ular, asosan, so'zlashuv nutqida ko'p ishlatilib, notiqning o'z nutqini kuzatib bormasligi, e'tiborsizligi natijasida paydo bo'ladi va bora-bora odatga aylanib qoladi. A.Qodiriy «Mehrobdan chayon» romanida buxorolik Sharif boy nutqida «pa'lanat» («padar la'nat»)ni parazit so'z sifatida ishlatib, uning nutqini individuallashtirgan. Sharif boy har gapida bu so'zni qo'shib gapiradi.

«Sharif boy yostiqlardan burilib, yonidagi uchinchi yigitga qaradi: - Pa'lanat, qachon kelgan ekan?» «Kanselyarizm»lar ish qog'ozlari uchun zarur bo'lgan, ma'lum bir shaklda saqlanadigan so'z birikmalari, gaplardir. Ular o'z o'rnida juda zarur. Chunki ish qog'ozlari qat'iy bo'lgan ma'lum shakllarni talab qiladi. Bunday «qat'iy shakllar», shablonlar so'zlashuv nutqiga, badiiy adabiyotga, publitsistikaga o'tsa, nutqni buzishi mumkin. O'rinsiz kanselyarizmlar majlislarda, kengashlarda, gazetalarda, radio va televideniya nutqlarida ko'plab uchraydi.

«Bundan 365 kun muqaddam siz bilan biz o'z hayotimizda qat'iy burilish yasab, zo'r sinovlar sharoitiga bevosita qadam qo'ydik...» (A.Qahhor). Gapdagi «365 kun muqaddam», «qat'iy burilish yasab», «zo'r sinovlar sharoitiga bevosita qadam qo'ydik» birliklar siyqasi chiqqan bo'lib, ular ijtimoiy hodisalarni ifodalashga moslashgan, bu o'rinda esa nobodir.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Til dunyoni bilish, bilimlarni to'plash, saqlash, keyingi avlodlarga yetkazish, ruhiy munosabatlarni aks ettirish, go'zallik kategoriyalarini voqelantirish kabi qator vazifalarni bajarishiga qaramasdan, asosiy e'tibor uning kishilar o'rtasidagi aloqani ta'minlashdir. Nutq madaniyati jamiyat madaniy-ma'rifiy taraqqiyotining, millat ma'naviy kamolotining

muhim belgisidir. Tom ma'nodagi madaniy kamolotning muhim belgisidir. Haqiqiy ma'nodagi madaniy nutq shaxs umummadaniy saviyasining muhim jihatlaridan biridir. Shuning uchun ham mamlakatimizda ma'naviy-marifiy islohotlar har qachongidan ham dolzarblik kasb etadi.

Respublikamizning «Davlat tili haqida»gi, «Ta'lim to'grisida»gi qonunlarida, «Kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dasturi» va boshqa juda ko'plab hujjatlarida ma'naviy ma'rifiy tarbiyaga, til masalalariga alohida ahamiyat beriladi. Jamiyatimizning har bir a'zosi, har qanday mutaxassis zamon bilan hamqadam bo'lishi, eng avvalo, o'z ona tilining sadoqatli sohibi bo'lmog'i lozim. Til jamiyat bilan, uning ma'naviyati, ma'rifati va madaniyati bilan birgalikda yuksaladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI/ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Jumaxo'ja N.L. Istiqlol va ona tilimiz. Toshkent: Sharq, 1998, 53-54 bet
2. A.Qodiriy. «Mehrobdan chayon»
3. T.Malik. «Shaytanat»
4. A.Qahhor. «San'atkor»
5. B.Ahmedov. Navoiy zamondoshlari xotirasida. T. 1985.
6. B.H. asanov. Navoiy asarlari uchun qisqacha lug'at T. 1993.
7. M.Juraev. El desa Navoiyni T. 1991.
8. B.O'rinboev, A. S. oliev. Notiqlik mahorati T. 1984.
9. Nusratullo Atoulllo o'gli Jumahuja. Istiqlol va ona tilimiz T. 1998.
10. N.M.Mallaev. O'zbek adabiyoti tarixi. T. 1976.
11. I.R.Qungurov, E.Begmatov, Yo.Tojiev. Nutq madaniyati va uslubiyati asoslari T. 1992.
12. B.Г.Костамаров Культура речи и стиль – М. 1960. 24 бет.

TALABALARDA O‘ZIGA BO‘LGAN ISHONCH HISSINI OSHIRISHDA TA’LIM-TARBIYA JARAYONINING AHAMIYATI

Nargisa Abdumannotova
O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti
“Psixologiya” kafedrası o‘qituvchisi

THE IMPORTANCE OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN INCREASING THE SENSE OF SELF- CONFIDENCE IN STUDENTS

Nargisa Abdumannotova
Uzbek-Finnish Pedagogical Institute
Teacher of the Department "Psychology"

<https://orcid.org/0011-0050-0017-0010>

Annotatsiya: Ushbu maqola talaba yoshlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirishda ta’lim-tarbiya jarayonining ahamiyati to‘g‘risidagi ma’lumotlarni qamrab oladi. Shuningdek, talabada o‘ziga bo‘lgan ishonch hissini oshirishning usul va metodlari borasida fikrlar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: talaba, ishonch, ta’lim-tarbiya, rivojlanish.

Аннотация: В данной статье представлена информация о значении образовательного процесса в повышении уверенности студента в себе. Также высказываются идеи о методах и способах повышения уверенности студента в себе.

Ключевые слова: студент, доверие, образование, развитие.

Abstract: This article covers information about the importance of the educational process in increasing the student's self-confidence. Also, ideas on methods and methods of increasing the student's self-confidence are expressed.

Key words: student, trust, education, development.

Kelajagimiz egalari bo‘lgan yosh–avlod ta’lim-tarbiyasi haqida fikr yuritganimizda avvalambor o‘ziga ishongan, fikrlash jarayoni keng yoshlarni ko‘z o‘ngimizga keltiramiz. Bugungi kunda oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning har jihatdan yetuk kadr bo‘lib yetishishlarida o‘zlariga bo‘lgan ishonch hissini oshirish muhim hisoblanadi. Chunki, hozirgi talaba-yoshlar ertangi kunning murabbiylari tarbiyachilari hisoblanadi. Bu borada mamlakatimiz rahbari “Tarbiyachilarning o‘ziga zamonaviy bilim berish, ularning ma’lumotini oshirish kabi paysalga solib bo‘lmaydigan dolzarb masalaga duch kelmoqdamiz... O‘qituvchi – tarbiyachi bolalarimizga zamonaviy bilim berishi uchun avvalo, murabbiyning o‘zi ana shunday bilimga ega bo‘lishi kerak”, deb ta’kidlagan edi. Ushbu fikrlardan bugungi kun talaba-yoshlarining o‘ziga bo‘lgan ishonch hissini oshirish masalasi juda muhimdir.

Talaba yoshlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirishda ularning nafaqat jismoniy taraqqiyoti balki, psixik jihatdan rivojlanishi ahamiyatlidir. Yosh avlodga ta’lim-tarbiya berayotgan pedagog maxsus pedagogik, psixologik va mutaxassisligi bo‘yicha chuqur bilimli va yuksak fazilatli shaxs hisoblanadi. Shu bois, bugungi kun zamonaviy o‘qituvchisida quyidagi fazilatlar bo‘lishi lozim. U o‘zining mutaxassisligi bo‘yicha puxta bilimga ega bo‘lishi, o‘z ustida muntazam ishlashi, ta’lim-tarbiya pedagogikasi va psixologiyasi, fiziologiya fanlarining asoslarini bilishi, mashg‘ulotlar jarayonida bolalarning yoshi va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda faoliyatini tashkil etishi lozim. Ustoz-murabbiylar ta’lim-tarbiya jarayonida samarali shakl, metod va vositalardan unumli foydalanishni bilishi kerak. O‘ziga bo‘lgan ishonch hissini oshirish natijasida talabada:

- nutqning aniqligi
- sog'lom fikrlash
- aniq va tizimli rejalar shakllanadi.

Bugungi kun talabasi o'ziga yuklangan vazifani bajarish uchun o'quv faoliyatiga nisbatan qiziqish va mas'uliyat bilan yondashishi, ularning bilish jarayonlari rivojlanishiga, xulqini, xatti-harakatlarini ijobiy tomonga o'zgarishiga sabab bo'ladi. Talabalarning o'ziga bo'lgan ishonch hissini oshirishda ta'lim jarayonining ta'siri natijasida talabalarning ruhiy va jismoniy holatini rivojlantirishda turli usullar va metodikalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Shaxsning ijtimoiy-psixologik tavsifnomasini uning strukturasi, ya'ni ijtimoiy faolligi, ijtimoiy yo'nalishi, o'z-o'zini anglashi va qobiliyatlari tashkil etadi. Shaxs strukturasi tarkibiy qismi hisoblangan ijtimoiy faollik 4 xil ko'rinishda namoyon bo'lishi mumkin:

- shaxsning o'ziga nisbatan faolligi;
- atrofdagi kishilarga nisbatan faollik;
- shaxsiy faoliyatga nisbatan faollik;
- ijtimoiy hodisalarga nisbatan faollik [1].

Demak, ushbu ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki ishonch hissi ham shaxsda turlicha darajada namoyon bo'ladi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida talabalarda o'ziga bo'lgan ishonch hissini oshirishda pedagogning psixologik ta'sir ko'rsatish metodikasi talabalarning ijtimoiy-foydali faoliyatini pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq tarzda tashkil etishga xizmat qiladigan vositalar tizimidan iboratdir. Bu vazifalar tarbiyalanuvchi shaxsiga qaratilgan bo'lib, bolalarning xulq-atvorini rag'batlantiradi, qiyin va murakkab vazifalarni quvonch, ijodiy zavq-shavq manbaiga, har bir bolaning shaxsiy muddaosiga aylantiradi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatishning asosiy usullari - ishonirish, talab, istiqbol, rag'batlantirish va jazolash, jamoatchilik fikridir.

O'zaro hamkorlikda ta'sir ko'rsatishning natijasi ishonirishdir. U haqiqiy va soxta turlarga bo'linadi.

Ishonch 3 tarkibiy qismdan iborat:

1. Bilim;
2. Hissiyot;
3. Xulq-atvor.

U tushunish - kechinma - qabul qilish orqali amalga oshadi.

Ishonirish shakllari maktab yoshidagi bolalarning yosh xususiyatlaridan kelib chiqib quyidagilar etib belgilash mumkin: suhbat, hikoya qilish, dalillash, ko'rsatish (namoyish qilish), shaxsiy namuna.

Rag'batlantirish va jazolash - tarbiyaning eng an'anaviy usuli bo'lib, tarbiyalanuvchilar xulq-atvoriga tuzatish kiritishni, ya'ni foydali xatti-harakatlarni qo'shimcha rag'batlantirishni va tarbiyalanuvchilarning nomaqbul hatti-harakatlarini to'xtatishni ta'minlaydi, bunda ularning huquq, burchlarini kengaytirish yoki cheklash, ularga axloqiy ta'sir ko'rsatish yo'lidan foydalanadi.

Rag'batlantirish va jazolash metodi o'ziga xos xususiyatga ega bo'lganligi sababli uni qo'llashda juda ehtiyot bo'lish lozim.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish usullarini mukammal egallamasdan va undan mohirona foydalanmasdan turib ta'lim-tarbiya sohasida katta muvaffaqiyatlarga erishib bo'lmaydi.

Ijtimoiy ruhiyat nazariyasida va pedagogik amaliyotda o'zaro fikr almashishda ta'sir ko'rsatish ikki usulda olib boriladi: ishonirish va ta'sir etish. Rus pedagogi K.D.Ushinskiy "Odamni tarbiyalashning eng asosiy yo'li ishonirishdir, odamning e'tiqodiga esa faqat ishonirish bilan ta'sir qilish mumkin", degan edi. [2].

Ishonch - o'zaro hamkorlikdagi ta'sir etishning natijasidir. Ishonch ikki xil, ya'ni haqiqiy va soxta turlarga bo'linadi. O'ziga ishonch - shaxsning o'ziga xos xususiyati, uning mohiyati insonning o'z mahorati, qobiliyati va qobiliyatini ijobiy baholashda, shuningdek, ularning muhim maqsadlarga erishish va insonning barcha ehtiyojlarini qondirish uchun etarli ekanligini tushunishda yotadi [3].

Haqiqiy ishonch real borliq hayot talablariga mos bo'lib, u insonni qadrli, obro'li qiladi. Bolalikka buyuk hurmat-ehtirom bilan qarash lozim. Soxta ishonch o'zi va bironlarning salbiy tajribasi, qarashlari asosida hosil bo'ladi. Bolalardagi soxta ishonchni o'zgartirish uchun pedagog ko'p kuch sarflaydi. Ishonch odamlarning dil rishtalarini bog'lovchi katta kuch. Buning uchun odam boshqalarga ishonmog'i, ixlos qilmog'i kerak. Halollik, adolat sof vijdonlilik, poklik, so'z va ish birligi ishonchning mezonlaridir.

O'z-o'zini hurmat qilish va qadrlash yoshlar uchun kelajakda jamiyatda qulaylikka erishishi

uchun juda muhim. Qadr-qimmatni rivojlantirish barcha yoshlarda ahamiyatli bo'lib, u ishonch, qobiliyat va iste'dod bilan bevosita bog'liqdir. O'zini hamisha past baholaydigan shaxslar ko'pincha qiyinchiliklarga, ijtimoiy muammolarga duch keladi. Bu borada bolada o'zi to'g'ri baholashni qanday shakllantirish haqida psixolog Olga Romaniv quyidagilarni tavsiya etadi.

Farzand bilan muloqotni boshlash va namuna bo'lishga intilish

Farzand bilan nafaqat o'quv yoki qandaydir topshiriq yuzasidan, balki muhim sanalgan masalalar to'g'risida ham suhbatlashish va ularning fikrini ham hurmat qilish hamda inobatga olish zarur. Kuchsiz tomonlarni tan olgan holda yutuqlarni qadrlash haqida gaplashish farzand uchun juda foydali. Masalan, xarid qilish ro'yxati onaning yodidan chiqqudek bo'lsa, uni farzandlarga eslatib qo'yish mumkin: "Men xaridlar ro'yxatidagi narsalarni eslay olmayman, sen yordam bera olasanmi?". Bu kabi kichik muammolarni farzand bilan birgalikda hal etish undagi harakatchanlik va mas'uliyat hissini oshiradi.

Tanqidiy fikrlarni kamroq bildirish

Ba'zan bolalarni yaxshi bo'lishi uchun kerakli masala haqida gaplashish ancha qiyin boladi. Ammo bu kabi mavzular aniq va lo'nda bo'lsa, to'g'ri baholash jarayonining rivojlanishiga yordam beradi. Asosiysi, muammolarni ochiqlashda ularni hech narsaga loyiq emasligini ta'kidlamaslik zarur. Aksincha, avvalgidan ham ko'ra yaxshi bo'lishiga undash tarzida suhbatlashish tavsiya etiladi. Odatda, o'zini ijobiy baholash ma'lum maqsadga intilishdan kelib chiqadi. Shuning uchun tanqid o'rniga, yosh va qiziqishiga mos bo'lgan maqsadlarni taklif qilish mumkin. Masalan, "Nega kiyimlaringni hamma joyga yoyding?" emas, balki "Hamma kiyimlarni shkafga vaqtida qo'ysang, ko'proq o'yin o'ynashga imkon bo'ladi" kabi. Ikkisini solishtirib ko'rish mumkin, bola ikkinchi jumлага ko'proq e'tibor qaratishi tabiiy.

Fikrlashni rivojlantirish:

Bolalarda paydo bo'lgan salbiy fikrlar ustida ko'proq ish olib borish kerak. Ya'ni salbiy fikrlarni bartaraf etishiga onalar ko'proq yordam berishi kerak. "Men buni o'qishni bilmayman", "Mashg'ulotlarni bajarishga kuchim yetmaydi" kabi bolalarga xos bo'lgan biroz qo'rquv va dangasalik aralashgan fikrlarni vaqt o'tib yaxshilanishiga

ishontirish kerak. Shundagina ular barcha narsaning imkoni borligi va faqat buning uchun harakat qilish kerakligini anglab yetadi.

Xatolar – o'rganilgan bilimlar tajribasidir:

Fikrlashni o'stirish – xatolarni o'rganish va to'g'ri xulosa chiqarishdir. Bola muvaffaqiyatsizlikka uchrash oddiy hol ekani va bu muammolarning yechimi borligini bilsa, unda baholash tushunchasi shakllana boradi. Iloji boricha farzandlarga o'z xatolaridan saboq olishiga yordam berish kerak. Masalan "Bu safar sharbatni to'kib yubording. Keyingi safar yana takrorlanmasligi uchun stakanni idish yuvish joyida tutib, so'ngra sharbat quy".

Yakuniy natija emas, yondashuv va intilishni baholash:

Farzandni me'yorida maqtash juda foydali. Ammo qanday maqtash ham muhim. Ko'pchilik bolasining intilishi-yu qiziqishini bir chetga surib, yakuniy natijaga qarab baho beradi. Ammo muammoni hal qilishda uning yondashuvi va to'siqlarni yengib o'tishga bo'lgan intilishini alohida ta'kidlash lozim. Aniq va halol maqto'vlar sog'lom baholashni shakllantirishning kalitidir.

Muvaffaqiyatli namunalarni ko'rsatish:

Farzandni biror ishga ilhomlantirish uchun ularni boshqa tengdoshlariga aslo solishtira ko'rmaslik kerak. Shunchaki ularning avvalgi ishidagi yutuqlarni misol qilish orqali ham bung erishish mumkin.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda talabalarda o'ziga bo'lgan ishonch hissini oshirish bugungi kunning muhim masalalaridan biri ekanligini kuztishimiz mumkin. Demak, bugungi kunning o'ziga ishongan bilimli talaba-yoshlari ertangi kunning mahoratli pedagog-tarbiyachilaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Usmanova A.A. Pedagogika va psixologiya. O'quv qo'llanma. –T.: JIDU. 304 bet.
2. Sayidahmedov H. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiyalar. T. 2003.
3. Schilke, Oliver; Reimann, Martin; Cook, Karen S. (2021). "[Trust in Social Relations](#)". Annual Review of Sociology 47 (1): 239–259. doi:10.1146/annurev-soc-082120-082850. ISSN 0360-0572.
4. Bamberger, Walter (2010). „[Interpersonal Trust -Attempt of a Definition](#)“ (Wayback Machine saytida 2019-09-23 sanasida [arxivlangan](#)). Scientific report, Technische Universität München. Retrieved 2011-08-16.

FANLARARO TADQIQOTLAR TIZIMIDA BILIMNING METODOLOGIK MOHIYATI

Axmedova Dilafro'z Qudratullayevna,

Navoiy davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

METHODOLOGICAL ESSENCE OF KNOWLEDGE IN THE SYSTEM OF INTERDISCIPLINARY RESEARCH

Akhmedova Dilafruz Qudratullayevna,

Independent researcher of the Navoi State Pedagogical Institute

МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЗНАНИЯ В СИСТЕМЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Ахмедова Дилафруз Кудратуллаевна,

независимый исследователь Навоийского

государственного педагогического института

<https://orcid.org.00>

[09-0003-5038-8365](https://orcid.org.00)

E-mail:

dilafro'zaxmedova@gmail.com

ANNOTATSIIYA: Maqolada bilim sohalarining shakllanishidagi ichki va tashqi omillar, fanlararo tadqiqotlar natijasining integrativ bilim sohalariga ta'siri, integral bilim tizimidagi integral kurslarning shakllanishi, xususiyl fanlarning fan maydonlari integratsiya obyektlariga aylanish holati, jamiyatning maqsad va vazifalarini hisobga olish juda muhim integratsiya vektori ekanligi masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: integral kurslar, xususiyl fan, qat'iy dizunksiya, implikasiya, deduktiv-aksiomatik tizim, didaktik birliklar, texnogen, depressurizatsiya qilish, madaniyl antropologiya.

ABSTRACT: The article analyzes the internal and external factors in the formation of fields of knowledge, the influence of the results of interdisciplinary research on integrative fields of knowledge, the formation of integrated courses in the integrated knowledge system, the state of the subject areas of private sciences becoming integration objects, the fact that taking into account the goals and tasks of society is a very important integration vector.

Key words: integral courses, private science, strict disjunction, implication, deductive - axiomatic system, didactic units, technogenic, to depressurize, cultural anthropology.

АННОТАЦИЯ: В настоящей статье глубоко проанализированы современные задачи формирования интегральных курсов в интегральных системах знаний, а также, пременения результатов межпредметных исследований в разных направлениях знания исходя при этом от цели и задач общества, считая самым важным инструментом вектора интегралы.

Ключевые слова: интегральные курсы, частный предмет, конкретная дизъюнкция, импликация, дедуктивно-аксиоматическая система, дидактические единицы, техноген, разгерметизировать, культурная антропология.

KIRISH (BBEДЕНИЕ/INTRODUCTION). Hozirgi vaqtda dunyo mamlakatlari jadal rivojlanayotgan bir paytda, bilimlarning ijtimoiyl funksiyalari muammosiga murojaat qilish uchta holat tufayli dolzarb bo'lib qolmoqda. Hozirgacha bilim funksiyalari universal ekanligiga ishonishgan: barcha jamiyatlar uchun bilimlarning ma'nosi bir xil, faqat uning miqdori farq qiladi. Ushbu tezisni sivilizatsiya yondashuvining bir qismi sifatida ko'rib chiqish vaqti keldi, bu yerda turli xil jamiyatlarda bilim funksiyalarini ishchi gipoteza sifatida ajratish mumkin. Ushbu tezis, shuningdek, zamonaviyl jamiyat nazariyasini tekshirishni talab qiladi, unga ko'ra, ijtimoiyl-tarixiy shakllarining xilma-xilligi bilan bugungi kunda yangi turdagi ijtimoiyl shakl shakllanmoqda. Bu yerda uchinchi holat ijtimoiyl nazariyaning

o'zgarishi bo'lib, u ijtimoiy hayot jarayonlari va hodisalarini tushuntirish uchun boshqa modellar va yondashuvlarni taklif qiladi. Shu sababli, ijtimoiy funksiyalar yangi sifatini bilish muammosi ijtimoiy falsafaning markaziy mavzularidan biriga aylanmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/MATERIALS AND METHODS). Bilimlarning ijtimoiy funksiyalarini o'rganish, amalda, ya'ni jamiyatning o'zini o'rganish bilan bir vaqtda va undan ham oldinroq boshlanadi. Agar biz jamiyatni ilmiy o'rganishning boshlanishi deb hisoblasak, uni tabiiy voqelik sifatida XIX asrdan boshlab o'rganish kerak bo'ladi. Aynan shu davrda Sent-Simon, Komte, Spenser va boshqalar na xalq va na davlatga tegishli bo'lgan jamiyatning zamonaviy tushunchasini shakllantirdilar. Ammo XVIII asrda ham ma'rifatparvarlar inson ilm-fanning so'nggi yutuqlari bilan tanishgandan keyingina erkin fuqaro bo'ladi, degan nazariyani yaratdilar. Bu yerda bilim nafaqat inson ongini ozod qilish vositasi, balki adolatli davlat va huquqiy tartibni qurish sharti sifatida ham belgilanadi. An'anaviy jamiyatda bilimlarning rolini o'rganish faylasuflar, antropologlar va post-pozitivistlar tomonidan amalga oshiriladi va bu yerda P.P.Gaydenko, K.Manxeym, O.Shpengler, T.Kun kabi olimlarni alohida ta'kidlash joiz [1]. Antik va o'rta asrlarda, shuningdek, yangi davrdagi ilmiy inqilob davrida bilimlar D.V.Bekker, V.A.Belov, A.P.Belousov, P.Berger, T.Lukman tadqiqotlarida [2] tahlil qilingan.

So'nggi uch yilda mavzu doirasidagi muammo bilim va fanning o'zaro ta'sir jarayonining nazariy, kognitiv va ijtimoiy-falsafiy qirralari G.Masharipova, M.Xandamova [3] kabi olimlar tomonidan o'rganilgan.

MUHOKAMA(OБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSIONS). Fanlararo tadqiqotlarning faollashishi va ajralmas bilim sohalarining shakllanishi quyidagi ichki va tashqi omillar bilan bog'liq edi. Ichki omillar, birinchi navbatda, fanning o'ziga bo'lgan ehtiyojlarini o'z ichiga olishi kerak, uning rivojlanish mantig'i avvalgi intizomiy farqlashning tubdan cheklanganligini ko'rsatdi. Ilmiy bilimlarning fan yo'nalishlari bo'yicha bo'linishi "ko'rish burchaklari"ning obyektlarga, ya'ni haqiqat sohalariga strategik taqsimlanishi bilan bog'liq. Ammo, bunday bo'linish haqiqatning o'ziga qisman mos keladi. Ammo, ilmiy bilimlarning tuzilishi

voqelikning tuzilishini mutlaqo aniq aks ettirgan taqdirda ham, bo'linish haqiqati alohida elementlarni (xususiylar fanlarning mavzu maydonlarini) avtonom va germetik qiladi.

Fanlararo tadqiqotlar ularni "depressurizatsiya qilish" imkonini beradi va bunday tadqiqotlar natijasi integrativ bilim sohalariga aylanadi. Tashqi omillar qatoriga quyidagilar kiradi:

1) turli xil bilim sohalaridagi tor mutaxassislarning o'zaro ta'siriga bo'lgan ehtiyojning ortishi (bunday o'zaro ta'sirning o'zi tayyorlanishi, uslubiy va nazariy vositalar va mexanizmlarni yaratishi kerak);

2) "bilimdan mahoratga" formulasi yordamida ifodalangan oliy ta'lim siyosati va mafkurasining o'zgarishi (bu formula "nazariyadan amaliyotga" formulasi bilan noto'g'ri aniqlangan, aslida biz nazariy va amaliy bilimlardan nazariyani amaliyot bilan bog'laydigan ko'nikmalarga o'tish haqida gapiramiz).

Yuqoridagi tashqi omillar oliy ta'lim siyosati va mafkurasidagi o'zgarishlar bilan bog'liqligini ko'rish oson. Darhaqiqat, integral kurslar ma'lum bir metodologiyaga muhtoj, chunki bilimning oddiy kombinatsiyasi va ayniqsa, uni mexanik birlashtirish mumkin emas. Bilimga qo'yiladigan talablar qanday va integral o'quv kurslarini qanday shakllantirish mumkin?

Integrativ bilim tizimi, boshqa har qanday bilim tizimi singari, quyidagi tamoyillarni qondirishi kerak:

1. Haqiqat va obyektivlikning nazariy va kognitiv prinsipi;

2. Haqiqiylik, noaniqlik, rasmiy-mantiqiy prinsiplar ta'rifning nomuvofiqligi va to'liqligi;

3. Faktlarga muvofiqlik, tasdiqlash va qalbakilashtirishning empirik prinsiplari (eksperimental tekshirish);

4. Tushuntirish kuchi va texnologik samaradorlikning pragmatik tamoyillari.

Bilim tizimlarini qo'shish qoidalarini unutmaslik kerak. Mantiqdan ma'lumki, ba'zi hollarda ikkita haqiqatni birlashtirish haqiqatni bermaydi (qat'iy dizunksiya), ikkita noto'g'ri gapni birlashtirib esa, to'g'ri haqiqatga erishib bo'lmaydi (implikatsiya). Shunday qilib, kognitiv tizimlarni qo'shganda, egalik haqiqati rasmiy to'g'rilik bilan bir xil bo'lmaydi. Avvalo shuni ta'kidlash kerakki, integral kurslar geterogen materialning mumkin

bo'lgan integratsiyasi darajasida juda farq qiladi. Masalan, ma'lum bilim sohalarida axborotni qayta ishlashning matematik usullarini joriy etishni o'rganishni o'z ichiga olgan kurslar chuqur integratsiyani nazarda tutmaydi. Bunday kurslarga "sotsiologik tadqiqotlarning matematik usullari", "huquqiy informatika", "menejmentni axborotlashtirish" va boshqalar kiradi. Bunday holda, uslubiy muammolar yuzaga kelmaydi, o'quv materialini formatlash va tuzish kabi barcha yechimlar faqat texnologiya bilan bog'liq bo'ladi [4]. Didaktik birliklar o'quv vazifalari asosida shakllantiriladi va ikkinchisi butunlay boshlang'ich materialning pragmatikasi bilan belgilanadi, ya'ni matematik usullardan foydalanishni dolzarb qilgan ehtiyojlarga aylanadi.

Xususiylar fanlarning fan maydonlari integratsiya obyektlariga aylanganda boshqacha vaziyat yuzaga keladi. Bu yerda biz allaqachon yangi ontologiyani shakllanishini o'z ichiga olgan chuqur integratsiya haqida gapiramiz. Bu yerda klassik misol sifatida "ijtimoiy psixologiya", "madaniy antropologiya", "madaniyat sotsiologiyasi", "fizik kimyo" kurslari namoyon bo'ladi. Qoida tariqasida, tegishli fanlarning predmet maydonlarini birlashtirishda chuqur integratsiya qo'llanilishi mumkin, chunki yangi ontologiyani shakllanishi: 1) bir ontologiyani boshqasiga qisqartirishni yoki, 2) asl nusxalarni "yo'q qilish" orqali yangi ontologiyalarni yaratishni o'z ichiga oladi. Ilmiy hamjamiyatda uch xil versiyada taqdim etilgan ijtimoiy psixologiya bu yerda yaqqol misoldir.

Ijtimoiy psixologiyani boshqa shaxslar va shaxslar guruhlar, shuningdek, rasmiy tashkilotlar bilan o'zaro munosabatlar davrida shaxsning aqliy faoliyatini ko'rib chiqadigan psixologiyani bir bo'limi sifatida belgilaydigan an'ana mavjud. Bunday holda, biz ijtimoiy ontologiyani shaxs ontologiyasiga qisqartirish haqida gapiramiz, ya'ni aslida sotsiologiya psixologiyasiga bo'ysunish haqida fikr yuritiladi. Sotsiologiyani tubida tug'ilgan tushunchalar ijtimoiy psixologiya sxemalarida qo'llaniladi, ammo ularning ontologik holati tubdan o'zgaradi, ular psixologik konseptual sxema bo'yicha tashqi qo'shimchalarga aylanadi.

Ushbu sxemaning eng tipik mujassamlanishiga misol *bixeviorizm* doirasida qurilgan ijtimoiy psixologiyadir. Shaxsiyat kuzatilgan xatti-harakatlar orqali aniqlanadi, ya'ni faoliyatning

namoyon bo'lishi orqali ko'rinadi. Shunday tushunilgan shaxsga asoslanib, ijtimoiy voqelik tuzilmalar va institutlar to'plami sifatida belgilanadi.

Ijtimoiy psixologiyani sotsiologiyani bir bo'limi sifatida ko'rish mumkin. Ular ushbu intizomni tarkibiy funksionalizm shakllantirishga shunday yondashadilarki, bu yerda shaxs ijtimoiy tizimning quyi tizimlaridan biri sifatida belgilanadi, ya'ni jamiyat elementlaridan biri sifatida ishtirok etadi. Bunday holda, bizda sotsiologik ontologiya psixologik ontologiya ustidan ustunligi yuzaga keladi.

Psixologizm va sotsiologizm o'rtasidagi tanlovning natijasi shundaki, integral intizomning predmet maydoni va undan keyin o'quv kursining tuzilishi tegishli fanning (psixologiya yoki sotsiologiya) predmet maydonini nusxalashadi. Bular bir ontologiyani boshqasiga kamaytirishning muqarrar oqibatlar hisoblanadi. Ammo, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, oldingi fan maydonlarini bekor qilish orqali yangi integral ontologiya yaratilganda, fan va intizomiy integratsiyaning yana bir yo'li mavjud. Bu nafaqat yangi ontologiyani qurgan, balki undan sotsiologiya va psixologiyani barcha asosiy tushunchalarini chiqarib tashlagan teraksionizmning yaratuvchilari va tarafdorlari tomonidan amalga oshirildi. Bu yerda allaqachon sotsiologiya va psixologiya ijtimoiy psixologiya bo'limlariga aylanib bormoqda, bu o'quv kursini qurish strategiyasini ham, taktikasini ham tubdan o'zgartiradi. Didaktik birliklar yangi fanning mazmuni bilan belgilanadi, uning taqdimoti mantiqiy yangi aksiomatika va yashirin ontologik taxminlarning yangi to'plami bilan belgilanadi.

Agar biz psixosentrizmni talab qilsak, tom psixologiya usullarini sotsiologik masalalarga kengaytiradi. Agar biz sotsiologik markazchi bo'lsak, unda biz aqliy hodisalarni tushuntirishga sotsiologiyaga xos bo'lgan nazariy sxemalar va konseptual ramkalarni qo'llaymiz. Ushbu strategiyalar orasidagi yakuniy tanlovdan voz kechish va psixosentrizmni pedagogika va psixologiya fakultetiga, sotsiosentrizmni esa, tarixiy va yuridik fakultetlarga tavsiya etish mumkin. Va biz ikkita nomlangan strategiyadan foydalangan holda, bitta kursni tashkil qilishni taxmin qilishimiz mumkin. To'g'ri, bu holda kurs mazmuni juda kerakli konseptual va uslubiy birlikdan mahrum bo'ladi, chunki bitta fan sohasi doirasida bir vaqtning o'zida ikkita deduktiv - aksiomatik tizim amalga oshiriladi.

Bu bilan muqarrarlik qarama-qarshiliklarga va kelishmovchiliklarga olib keladi.

Zamonaviy ijtimoiy tizimlarga ta'sir ko'rsatgan asosiy ijtimoiy inqiroz – bu an'anaviy (qishloq xo'jaligi) jamiyatlardan zamonaviy (sanoat) jamiyatlarga global o'tish natijasida yuzaga kelgan inqiroz. Bir qator Yevropa mamlakatlarida bu o'tish bir asrdan ko'proq davom etdi, ammo faqat yigirmanchi asrda u butun dunyodagi aksariyat jamiyatlar uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Aynan shu jarayon ijtimoiy hayotning turli sohalarida inqiroz hodisalarining mantig'ini, dinamikasini va mumkin bo'lgan tizimli va tarkibiy oqibatlarini belgilaydi.

Hozirgi sivilizatsiya ko'pincha texnogen deb ataladi. Bu shuni anglatadiki, agar oldingi sivilizatsiyalar texnik moslashuvlarni tug'dirgan bo'lsa, endi texnologiyaning o'zi sivilizatsiyani yaratadi, uning rivojlanish mantig'ini va tezligini belgilaydi. Zamonaviy jamiyat sanoat, keyin postindustrial, keyin axborot, keyin ratsional deb nomlanadi. Va har bir holatda, u an'anaviy yoki agrar deb nomlangan oldingi jamiyatga qarshi ko'rsatiladi.

Agar ilgari ijtimoiy rivojlanish asosan demokratiya, diktatura, oligarxiya, liberalizm, kommunizm, kapitalizm, konservatizm, millatchilik va boshqalar kabi hodisalar bilan aniqlangan bo'lsa, bugungi kunda S.Xantingtonning to'g'ri fikriga ko'ra, ular ikkinchi fondga bo'lganlar va zamonaviylik hamda an'anaviylikka qarshi chiqish tezda birinchi o'ringa chiqdi.

“An'anaviy jamiyat uchun, - deydi amerikalik siyosatshunos va futurolog [5], - xarakterlidir:

- 1) askriptiv, qisman, diffuz motivatsiya modellarining ustunligi;
- 2) ijtimoiy guruhlarining barqarorligi va cheklangan fazoviy harakatchanlik;
- 3) nisbatan barqaror va sodda professional tugatish;
- 4) diffuz o'zaro ta'sirga ega bo'lgan askriptiv holatlarga asoslangan motivatsiya tizimi.

Zamonaviy jamiyat uchun quyidagilar xosdir:

- 1) muvaffaqiyatga yo'naltirilgan, universalistik va o'ziga xos motivatsiya modellarining ustunligi;
- 2) ijtimoiy harakatchanlikning yuqori darajasi, shu jumladan vertikal tabiat;
- 3) yuqori darajada rivojlangan va boshqa ijtimoiy tuzilmalardan ajratilgan kasblar tizimi;

4) erishilgan holatlarga asoslangan “tenglik” tabaqalanishi;

5) uyushmalarning ustunligi, ya'ni tavsiflovchi bo'lmagan tuzilmalar”.

Ko'rib chiqilayotgan muammoning muhim jihati bu texnologiya integratsiyasi. Ma'lumki, bilimlarning tuzilishi va mazmuni quyidagi elementlar bilan tavsiflanadi:

- 1) aksiomalar rolini o'ynaydigan yashirin ontologik taxminlar;
- 2) deduktiv xulosa qoidalari;
- 3) tushuntirish ideallari va normalari;
- 4) bilim shakllari, turlari va darajalari.

Shunga ko'ra, ushbu sxemada materiallar muvofiqlashtirilishi kerak. Aksiomatikani muvofiqlashtirish yuqorida tushunilgan va xulosa qilish qoidalari faqat qat'iylik bilan farq qilishi mumkin, bu esa o'z navbatida rasmiylashtirish darajasi bilan belgilanadi. Tushuntirish ideallari va normalari ma'lum bir bilim sohasi qaysi fan turiga bog'liqligiga bog'liq. Masalan, tabiatshunoslikda uchta turni ajratish odatiy holdir: matematik, taksonomik va distinktiv-deskriptiv.

NATIJALAR(PEZYJLTATY/RESULTS).

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, fanning eng yuqori yutug'i matematik fan hisoblanadi. Tabiatni matematiklashtirish nafaqat Nyuton mexanikasida, balki Maksvellning elektrodinamikasida, Eynshteynning maxsus nisbiylik nazariyasida va zamonaviy fizikaning boshqa barcha nazariyalarida ham amalga oshirilgan. Kimyo, biologiya yoki geologiyani matematiklashtirish ko'lam va ahamiyati jihatidan unchalik ta'sirchan emas edi. Ushbu tabiat haqidagi barcha fanlarning eng matematikasi kimyo bo'lib, u aslida atom-molekulyar darajada fizika bilan birlashadi. Biologiyada matematik tenglamalar ham mavjud, ammo ular faqat ehtimollik nazariyasi va matematik statistika usullarining tarqalishi hisoblanadi. Geologiya, astronomiya, geografiya va boshqa tabiatshunoslik fanlari statistik hisob-kitoblarda yoki fizika bilan bog'lanishda matematika bilan aloqa qiladi. Asosan, ular sinflar va turlar (taksonomiya) haqidagi bilimlar yoki bitta hodisalarni tavsiflash (tavsif) bilan ishlaydi.

Hatto zamonaviy fizikaning yuqori matematik nazariyalari ham tenglamalar to'plamiga kamaytirilmaydi – ular o'rganilayotgan obyektlarni tavsiflovchi tasniflar va operatsiyalar bilan to'ldiriladi. Biologik nazariya, birinchi navbatda,

tasnifdir, garchi bu yerda biologik hodisalar mexanizmini tushuntiradigan ba'zi modellar muhim ahamiyatga ega. Ushbu turdagi bilimlarni har bir fan doirasida muvofiqlashtirish integratsiya maqsadlariga bo'ysunadigan maxsus tarzda amalga oshiriladi. Integral kurs faqat ta'lim maqsadlarida yaratilgan va mustaqil kognitiv yukni ko'tarmaydi. Bilish jarayonisiz integratsiya qilish mumkin emas, chunki ilmiy bilim informatsiyaga qisqartirilmaydi, garchi u axborot massivi sifatida taqdim etilishi mumkin. Bilimlarni ma'lumotlarga tarjima qilishda ushbu bilimlarning juda muhim tarkibiy qismini yo'qotish muqarrar. Ushbu bosqichda jamiyatning maqsad va vazifalarini hisobga olish juda muhim integratsiya vektorini keltirib chiqaradi, bu butun bilim kompleksining qurilishiga ta'sir qiladi. Eruditsiya va narsalarga keng qarash haqiqatan ham muhimdir, ammo ularning fikriga ko'ra integral bilim talabalarida diskursiv fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishi, ularni argumentatsiya usullari va tadqiqlari bilan tanishtirishi, polemika va mulohaza yuritish g'oyasini shakllantirishi kerak. Bu nafaqat yangi ontologiyani qurgan, balki undan sotsiologiya va psixologiyani barcha asosiy tushunchalarini chiqarib tashlagan teraksionizmning yaratuvchilari va tarafdorlari tomonidan amalga oshirildi. Bu yerda allaqachon sotsiologiya va psixologiya ijtimoiy psixologiya bo'limlariga aylanib bormoqda, bu o'quv kursini qurish strategiyasini ham, taktikasini ham tubdan o'zgartiradi. Didaktik birliklar yangi fanning mazmuni bilan belgilanadi, uning taqdimoti mantig'i yangi aksiomatika va yashirin ontologik taxminlarning yangi to'plami bilan belgilanadi.

XULOSA

(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). Xulosa qilinadigan bo'lsa, yangi davrda fanlararo tadqiqotlarning rivojlanishi bilim sohalarining shakllanishiga turli darajada turtki bo'ldi, Fanlararo tadqiqotlar faollashishi jarayonida bilim sohalarining shakllanish omillari o'rganildi va integral bilim tizimi xususiyatlari tahlil qilindi.

Ishning fanlararo tabiati qiziqarli va chuqur umumlashmalarni amalga oshirishga imkon beradi va bilim nazariyasi hamda kognitologiyaga murojaat qilish sotsializmning umumiy makonida bilimlarning ishlash mantig'ini tushunishga imkon berdi. Zamonaviy fanning o'ziga xos xususiyati – bu turli xil bilim sohalarini, ularning usullari va tushuntirish usullarining o'zaro kirib borishi tushuniladi. Shu

sababli, ijtimoiy texnologiyalar, fan va ta'lim haqidagi so'nggi ikkita tezis juda muhimdir. Postindustrial jamiyat yuk markazini sanoat ishlab chiqarish sohasidan ijtimoiy va intellektual texnologiyalar sohasiga o'tkazish natijasida vujudga keladi. Ilm-fan va ta'lim ijtimoiy texnologiyalarni buzish va joriy etishning eng muhim vositalariga aylanmoqda. Aynan shu narsa ta'lim jarayonining jamiyatning barcha yosh guruhlariga ta'sirini chalg'itadi va uni haqiqatan ham uzluksiz qiladi. Postindustrial jamiyat va postmodern madaniyatdagi fan ijtimoiy mediator rolini o'ynay boshlaydi va konstruktiv sozlash funksiyalarini bajaradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES):

1. Гайдено П.П. Социология Макса Вебера / Вебер М. Избранные произведения. - М.: Прогресс, 1990. - С.23.; Манхейм К. Диагноз нашего времени. - М.: Юрист, 1994 - С. 220.; Шпенглер О. Закат Европы. Т. 1. - М.: Мысль. - 1993. - С. 151.; Кун Т. Структура научных революций. - М.: Прогресс, 1975 - С. 252.
2. Беккер Д. В обществе об обществе // Социологос: Пер. с англ., нем., франц. / Сост., общ. ред. и предисл. В.В. Винокурова, А.Ф. Филиппова. - М.: Прогресс, 1991. - 480 с.; Белов В. А. Ценностное измерение науки.-М.: Наука, 2001. - 122 с.; Белоусов А.П. Институциональные ценности в общественном сознании нового поколения россиян. Автореф. дисс. ... канд. философ, наук. — Ставрополь, 2003. - 25 с.; Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. - М.: Медиум, 1995. - 213 с.
3. Машарипова Г.К. Хоразм Маъмун академияси алломалари табиий-илмий меросининг ижтимоий-фалсафий тафаккур тараккиётига таъсири. Фалс.док. дисс. — Тошкент, 2020. — 302 б.; Хандамова М. Абу Райхон Берунийнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари. Фалс.фан.бўйича ёзилган дисс. автореферати. — Самарқанд, 2021, 51-б.;
4. Huntington S. The change to change // Comparative politics in the post- behavioral era. Boulder, Colorado: Lynne Rienner, 1988. Цит. По Ионин Л.Г. Социология культуры. - М., 1996. - С. 37.
5. Huntington S. The change to change // Comparative politics in the post- behavioral era. Boulder, Colorado: Lynne Rienner, 1988. Цит. По Ионин Л.Г. Социология культуры. - М., 1996. - С.38.

JADIDLARNING IJTIMOY-IQTISODIY VA SIYOSIY ISLOHOTLAR DASTURLARI (XORAZM JADIDLARI MISOLIDA)

*Bekchanov Doniyor Bahromovich, Ma'mun universiteti NTM "Tarix"
kafedrası katta o'qituvchisi*

PROGRAMS OF SOCIAL-ECONOMIC AND POLITICAL REFORMS OF THE JADIDS (EXAMPLE OF THE JADIDS OF KHOREZM)

*Bekchanov Doniyor Bahromovich, Mamun University non-state
educational institution Senior teacher of the "History" department*

ПРОГРАММЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕФОРМ ДЖАДИДОВ (НА ПРИМЕРЕ ДЖАДИДОВ ХОРЕЗМА)

*Бекчанов Дониёр Бахромович, старший преподаватель кафедры
истории НТМ университета Маъмуна*

[https://orcid.org.
0009-0009-3080-
4054](https://orcid.org/0009-0009-3080-4054)

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada Xorazm jadidlarining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlar dasturlari tahlil qilinadi. Xorazm jadidlarining asosiy g'oyalari, ularning ijtimoiy taraqqiyot jarayonida tutgan o'rni va bugungi kundagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Xorazm jadidlari, islohotchilik dasturlari, ma'rifatchilik, milliy mustaqillik, ijtimoiy g'oyalar, siyosiy g'oyalar.

ABSTRACT: This article analyzes the socio-economic and political reform programs of Khorezm jadids. The main ideas of the Khorezm jadids, their role in the process of Social Development and their importance today are revealed.

Key words: Khorezm jadids, reform programs, enlightenment, national independence, social ideas, political ideas.

РЕЗЮМЕ: В статье анализируются программы социально-экономических и политических реформ хорезмских джадидов. Раскрыты основные идеи хорезмских джадидов, их роль в процессе общественного развития и их значение сегодня.

Ключевые слова: хорезмский модернизм, программы реформ, просвещение, национальная независимость, социальные идеи, политические идеи.

KIRISH (INTRODUCTION). Xiva xonligining siyosiy va iqtisodiy jihatdan Rossiyaga tobe qilinishi, xonliklar hududining Rossiya tovarlari uchun ochiq bozorga aylantirilishi, mintaqadan xom ashyo mahsulotlari va tabiiy boyliklarning olib ketilishi mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy hayotga salbiy ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. Ana shunday bir sharoitda jadidchilik harakati shiddat bilan rivojlandi va ma'rifatparvarlik faoliyatidan siyosiy talablarni qo'yish darajasigacha ko'tarila boshladi.

Jadidlar qoloq iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sharoitda yashayotgan xalqlarni ma'rifatli qilish, jamiyat hayotida ijtimoiy va madaniy islohotlar o'tkazish, pirovarida, milliy mustaqillik g'oyalarini hayotga tatbiq etish maqsadini o'z oldiga qo'ygan harakat sifatida faoliyatini yuritdi.

Xiva xonligida jadidchilik harakati asosan ikkita oqimdan iborat bo'lgani ma'lum. Uning o'ng oqimi xonlikda rivojlanayotgan savdo-sanoat korxonalari egalari hamda yirik boylarning vakillarini o'ziga birlashtirgan edi. Bu oqimga Xiva xoni Asfandiyorxonning bosh vaziri Islomxo'ja boshchilik qilgan.

Jadidchilikning o'ng oqimi o'z oldiga mamlakatda xon hokimiyatini saqlab qolgan holda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar o'tkazish orqali erkin bozor munosabatlarining rivojlanishiga keng yo'l ochib berishni maqsad qilib qo'ygan edi. Xiva xonligida jadidchilik harakatining so'l oqimi esa, mayda sarmoyadorlar, hunarmandlar va xalqning turli tabaqa vakillarini birlashtirgan bo'lib, qozikalon Boboovun Salimov uning rahbari edi. Ular Xiva xonligida yangi usul maktablari tashkil qilish orqali xalq ommasining siyosiy faolligini o'stirish maqsadini qo'yishgan edi.

Xiva xonligidagi jadidchilik harakati yangiliklar tarafdorlari bo'lgan amaldorlar, mahalliy boylar va savdo ahli, taraqqiyparvar musulmon ruhoniylari, madrasa mudarrisleri va toliblari, ma'rifatparvar shoirlar maktablari va madrasalarni isloh qilish, dunyoviy fanlarni joriy etish, savodxonlik usullarini soddalashtirish, o'quvchilarni o'z ona tilida ko'proq o'qitish va xorijiy tillarni o'rganish kabi ma'rifatparvarlik, islohotchilik g'oyalari bilan chiqqan kishilar harakati hisoblanadi.

Ular qatoriga bosh vazir Islomxo'ja, qozikalon Boboovun Salimov, shoir Avaz O'tar, devonbegi Husaynbek Matmurodov, savdogar Polvonniyoz Hoji Yusupov, sanoatchi boy Nazar Sholikorov, matbaachi-hunarmand Otajon Abdalov, birinchi o'zbek kinooperatori Xudaybergan Devonov, mirzaboshi Muhammad Rasul, xonanda-musiqashunoslar Matyoqub pozachi, Otajon Safayev, Bobojon Yoqubov, Hakimboy Jonmuhamedov, Muhammadyor Hoji Abdullayev, Otajon Xo'janiyozov va boshqalar kirgan. Ularning safi 40 nafardan ziyod kishini tashkil etardi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (MATERIALS AND METHODS). Xorazm jadidlarining ko'zga ko'ringan vakillaridan bo'lmish bosh vazir Islomxo'janing tashabbusi bilan xon 1910-yil 10-sentabrda xonlik hududida islohotlar o'tkazish haqidagi farmonni imzoladi. Bu farmonga ko'ra, 12 kunlik mehnat majburiyati bekor qilinib, davlat tomonidan amalga oshiriladigan tadbirlarda ishlovchilarga xazinadan har kuni 2 tanga pul to'lash, amaldorlar o'z ishlari uchun xalqdan pora olmasligi, yer solig'ini aniqlash va har kim egalik qilayotgan yer miqdoriga qarab soliq to'lash, bozorlarda

yig'iladigan boj va zakot solig'ini tartibga solish yo'llarini yaxshilash, temir ko'priklar qurish, pochta-telegraf, kasalxonalar qurib ishga tushirish ko'rsatilgan edi. Bu islohotni amalga oshirish ustidan nazorat Bosh vazir (vaziri akbar) Islomxo'jaga topshiriladi. Bunday islohotlardan ko'zlangan bosh maqsad mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy asoslarini takomillashtirish hamda siyosiy boshqaruvini tartibga solishga qaratilgan edi.

Xususan, mamlakatni isloh qilish haqidagi Sayyid Islomxo'ja dasturining 9-bandi "O'quv to'g'risida" deb nomlanib, unda jadid uslubidagi maktablar ochish, ularda dunyoviy fanlarni o'qitish zaruriyati alohida qayd etilgan [3]. Natijada, Islomxo'janing bevosita rahbarligida va moddiy ko'magida Xivada yangi usul maktablari ochildi. Maktablarda ishlash uchun tatar muallimlar taklif qilindi [7.172]. Jumladan, jadidlarning vakillaridan biri – Husayn Qo'shayev 1904-yil 10-noyabrda Xivada maktab ochdi. Unda dastlab 14 nafar o'quvchi ta'lim olgan bo'lsa, tez orada ular soni 55 nafarga yetdi. 1911- yilda Xivada ochilgan yana bir yangi uslubdagi maktabda 70 nafar o'quvchi tahsil oldi. Jadid maktablarida ishlagan Komila Qo'shayeva, Yusuf Ko'mach o'g'li Ahmedov, Muhammadsharif Xudoyberganov kabi muallimlar xonlikdagi siyosiy-ma'rifiy harakatlarda faol ishtirok eta boshladilar.

MUHOKAMA (DISCUSSION). Sayyid Islomxo'ja singari Xorazm jadidchiligining yirik vakillari xonlikda islohotlar o'tkazish to'g'risidagi qarashlariga tatar muallimlarining ham birmuncha ta'siri bo'lgan. Buni Rossiyaning musulmon aholi yashaydigan o'lkalarida jadidchilik harakati ertaroq boshlangani bilan izohlasa bo'ladi. Garchi Xorazmda tashkil etilgan jadid maktablari juda kam vaqt faoliyat ko'rsatgan bo'lsalar-da, ularning faoliyati samarali bo'lganligini jadidchilik g'oyalarining keng yoyilishiga, mustaqillik uchun kurashga chorlovchi manba bo'lib xizmat qilganligida ko'rishimiz mumkin. Xorazmda jadidchilik harakati vakillari turli davlat tuzilmalari faoliyatida ishtirok etib, o'lkada demokratik ruhdagi islohotlar o'tkazish harakatlarida yetakchilik vazifalarini bajardilar. Jumladan, Xorazm jadidchilik harakatining bir qator yetakchi vakillari o'zlarining ma'rifatchilik, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-estetik,

gnoseologik va aksiologik qarashlari orqali davr ilm-fanining rivojiga katta hissa qo'shganlar. Mulla Jumaniyoz Sultonmurodov, Polvonniyoz Hoji Yusupov, Mulla Bekchon Rahmonov, Boboovun Salimov, Xudoybergan Devonov, Nazir Sholikorov [10.78-79] kabi yetakchilar Xorazm jadidchiligi falsafasining shakllanishi va rivojlanishiga tom ma'noda katta hissa qo'shdilar.

Xorazm jadidchiligining yorqin vakillaridan biri bo'lgan Mulla Bekchon Rahmonov 1923-yilda "Otalar so'zi" nomli kitobini nashr qildirib, unga xorazmliklar orasida keng tarqalgan maqol, hikmatlarni kiritdi. Kitobda "Ertaga osh qolsa – davlat, ish qolsa – mehnat", "Davlat – og'zibirchilik", "Rohat – mehnatning orqasida", "Tek turgan to'q yurar", "Bir kun tuz yegan yerga 40 kun salom", "Ota-ona taxt etar – baxt eta bilmas", "O'tni kavlasang o'char, qo'shnini kavlasang ko'char", "O'g'ri boyimas, yolg'onchi yolchimas", "Onasini ko'r, qizini ol, qirog'ini ko'r, bo'zini ol" singari tarbiyaviy, pand-nasihat ruhida 580ta maqollar, hikmatli so'zlar mavjud edi [2.108]. Uning ijtimoiy-falsafiy qarashlarida asosan, xonlikni rivojlangan demokratik davlatga aylantirish, millatni hurlikka yetaklash, mehnatkash xalqni ma'rifatli qilish kabi masalalar asosiy o'rin egallagan edi. Shunday qilib, Xorazm jadidlarining jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzumi va davlat boshqaruvini isloh qilish bo'yicha asosiy g'oyalari Sayyid Islomxo'janing 11 moddadan iborat hokimlarga ko'rsatmalarida, shu bilan bir qatorda, 10 moddadan iborat islohotlar dasturida o'z aksini topgan. Bu islohotlar dasturi quyidagilardan iborat bo'lgan:

1. Xonlikdagi mansabdor va xizmatchilarga lavozimiga qarab oylik maosh belgilash;
2. Dehqonlardan soliq olishni tartibga keltirish va soliq oluvchilarni uch tabaqaga ajratish;
3. Zakot, boj, xiroj kabilarni tartibga solish;
4. Aholidan savdo-sotiq uchun olinadigan soliqlarni tartibga solish;
5. Yerni sug'orish ishlarini tartibga solish;
6. Yo'llar, temir ko'priklar qurish va pochta-telegraf xizmatini tashkil qilish;
7. Shaharlarda kasalxonalar qurish, qishloqlarda feldsherlik xizmatini ochish, tibbiy xizmatchilarni taklif etish;

8. Barcha vaqf yerlarini markazlashtirish va daromadlarini maorif ishlariga sarflash;

9. Barcha maktablarda yangicha o'qitish usuliga o'tish, maktablar dasturiga rus tili, geografiya, tarix fanlarini majburiy qilib kiritish;

10. Xon xazinasi hisobini yuritish, kirim-chiqim kitoblarini olib borish [3].

NATIJALAR (RESULTS). Fikrimizcha, mazkur dastur amalga oshirilgan taqdirda Xiva xonligi evolyutsion islohotlar vositasida o'zining milliy taraqqiyotini yo'lga qo'yishi, demokratik o'zgarishlarni tinch yo'l bilan ro'yobga chiqarishi mumkin bo'lar edi. Biroq, Islomxo'janing o'limi bilan islohotlar dasturi to'xtab qoldi. Dasturni bajarishga kirishildi, lekin uni boshlash va tamomlash muddatlari aniq belgilanmaganligi tufayli muvaffaqiyatsizlikka uchradi.

Xorazm jadidchilik harakatining rivojiga tasmaga tushirgan filmlari va suratlar orqali ta'sir ko'rsatgan yana bir atoqli vakili, birinchi o'zbek fotografi Xudoybergan Devonov alohida o'rin tutadi. Taniqli adabiyotshunos olim Naim Karimov Xudoybergan Devonov haqida quyidagicha ma'lumot beradi: "U 1878-yili Xiva shahrida Nurmuhhammad devon (mirza) oilasida dunyoga kelgan, ayrim manbalarda aytilishicha, otasi xon saroyida munshiy (kotib) va tabib bo'lib xizmat qilgan".

Xudoybergan Devonov nemis fotografi Vilgelm Panner yordamida kino va fototexnika bilan ishlashni o'rganib oldi va XX asr boshida Xiva hukmdori saroyida ishlab "O'rta Osiyoning me'morchilik yodgorliklari" (1913), "Turkiston ko'rinishlari" (1914), "Xiva va xivaliklar" (1916) singari bir qator filmlarni suratga tushirdi. Ichan qal'a muzey-qo'riqxonasi fondlarida Xudoybergan Devonov tomonidan olingan 500 dan ortiq fotosuratlarining negativlari saqlanadi. Ularda poytaxt shahar me'morchiligi, xon saroyidagi turli voqealar, xalqning maishiy turmushiga oid noyob fragmentlar aks etgan [8.22].

1920-yili Xiva xonligi tugatilib, Xorazm Xalq sovet respublikasi tuzilganidan keyin Xudaybergan Devonov yangi davlatning moliya vaziri etib tayinlanadi. Kasbiga oid vazifalarni bajarish chog'ida u juda ko'p marta Moskvaga safar qiladi, yangi filmlarni olib keladi. "Sovkino" jamiyatining hududiy muxbiriga aylanadi.

“Xudoybergan Devonov shu safari chog‘ida Moskvada yangi ochilgan kinoteatrlarga borib, dastlabki ovozsiz kinofilmlarni tomosha qilgan va unda shunday kino asarlarni ham suratga olish orzusi tug‘ilgan” [5.36]. Uning kinolavhalari “Soyuzkinojurnal” seriyalarida namoyish etiladi. “Ishchi ayollar”, “Sho‘rko‘l”, “Ko‘za”, “Chig‘ir”, “Tuzkon”, “Degish ofati”, “Xorazm dalalarida”, “Paxta karvoni” singari hujjatli film va syujetlarni suratga olib yuboradi. Uning mehnati natijasi o‘laroq, dunyo xalqlari ko‘p millatli Xorazmning qadimiy, o‘ziga xos madaniyati bilan tanishadi. Shunday hujjatli kino namunalaridan biri “Sho‘rko‘l” filmi Xorazmdagi shifobaxsh suvi bilan mashhur bo‘lgan maskanga bag‘ishlangan. Bu hujjatli film Xorazm vohasining turli joylaridan shifotalab kishilarning piyoda yoki aravalarda kelishlari tasviri bilan boshlangan. Tabiat yaratgan shu ajoyib maskanga xasta bo‘lib kelgan yuzlab kishilarning shu yerda davo topib, uylariga sihat-salomatliklarini tiklab ketishlari tasvirlangan film tomoshabinlarda katta qiziqish uyg‘otdi.

Xudoybergan Devonov hayotining turli pallalarida nafaqat xonlar va ularning aqr-u xeshlari, balki Ogahiy, Komil Xorazmiy, Avaz O‘tar singari shoirlar bilan ham muloqotda bo‘lgan va muloqotlari ta‘sirida, kitobsevarligi natijasida uncha-muncha g‘azal ham mashq qilgan. Zamondoshlar uning xotin-qizlar ozodligi mavzuida bitilgan:

*Keldi qizlar bayrami, chimmatdin ozod
ayladi,*

*Inqilob nuri ular ko‘ngillarini shod ayladi,
bayti bilan boshlangan g‘azalini hali ham
aytib yurishadi. Kim biladi, balki u hayotining*

o‘sha xushnud kunlarida yana ko‘ngil rozlarini shunday g‘azallar orqali ifodalagandir [4].

XULOSA (CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, XX asr boshlarida podsho mustamlakasiga aylantirilgan Turkiston Rossiyasining o‘lkasida murakkab siyosiy jarayonlar yuz berdi. O‘z mustaqilligini yo‘qotgan tub xalqlarning ijtimoiy-siyosiy hayoti va iqtisodiy turmushidagi salbiy o‘zgarishlar, mustamlakachilik tizimi va jazo organlari faoliyatining kuchayishi mintaqa xalqlari tafakkurida ham ularga qarshi tura oladigan siyosiy tashkilotlar tuzish vazifasini qo‘ydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES):

1. Абдурасулов А. Хива: (тарихий-этнографик очерклар). –Т.: Ўзбекистон, 1997. - Б.123.
2. Bekmuhammad U. Xorazm va xorazmliklar. To‘rtinchi kitob. –Buxoro.: Sadriddin Salim Buxoriy, 2022. -B.108.
3. Islomxo‘ja dasturi. Ichan qal’a muzey qo‘riqxonasi fondi. KP 3687.
4. Karimov N. Xudoybergan Devonov. Monografiya. –Toshkent. 2019. -B.36.
5. Nurmuhammad Said. Xudoybergan Devonov-birinchi o‘zbek fotografining boy ijodi va ayanchli qismati. <https://kun.uz/68850661>. 07.11.2021.
6. Rahmonova Yu. Xiva tarixidan lavhalar. Toshkent, “Akademnashr”, 2019. - B.172.
7. O‘zbekiston tarixi: yangi nigoh. Jadidlar harakatidan milliy mustaqillikka qadar. – Toshkent, 1998. – B.81.

JADIDCHILIK HARAKATIDA MILLIY O'ZLIKNI ANGLASH VATARIXIY ONGNI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

*Miraxmedov Jaxongir Muxsinovich, Qo'qon davlat pedagogika instituti
katta o'qituvchisi, f.f.d (PhD)*

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ И ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В ДВИЖЕНИИ ДЖАДИДОВ

*Мирахмедов Джахонгир Мухсинович, старший преподаватель
Кокандского государственного педагогического института (PhD)*

ISSUES OF DEVELOPMENT OF NATIONAL IDENTITY AND HISTORICAL CONSCIOUSNESS IN THE MOVEMENT

*Mirakhmedov Jakhongir Mukhsinovich, Senior lecturer, Kokand State Pedagogical Institute,
doctor of philosophy in Philosophy (PhD)*

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada jadidchilik harakatida milliy o'zlikni anglash va tarixiy ongni rivojlantirish masalalariga oid falsafiy qarashlar qiyosiy tadqiq qilingan. Shuningdek, jadidlar milliy o'zlikni anglash yo'lida o'z faoliyatlari bilan xalq ta'limida ma'rifiy ishlarni taraqqiy ettirishga harakatlari haqida so'z boradi.

АННОТАЦИЯ: В данной статье проведено сравнительное исследование философских взглядов на вопросы развития национального самосознания и исторического сознания в джадидском движении. Кроме того, усилия джадидов по продвижению просветительской работы в народном образовании своей деятельностью на пути к национальному самосознанию отмечены исследованиями.

ABSTRACT: In this article, A Comparative Study of philosophical views on the issues of understanding the national self and the development of historical consciousness was carried out in the jadidist movement. Also, the efforts of the jadids to progress educational work in the education of the people with their activities towards the realization of the national self are determined by research.

Kalit so'zlar: jadidchilik o'zligini anglash, milliy o'zlikni anglash, tarixiy ong, millatparvarlik va vatanparvarlik, tarix falsafasi, "Samarqand", "Sadoi Turkiston", "Sadoi Farg'ona", "Buxoroi sharif", "Turon", "El bayrog'i", "Kengash", "Hurriyat", "Ulug' Turkiston" gazetalari, "Oyina" jurnali.

Ключевые слова: джадидское самосознание, национальное самосознание, историческое сознание, национализм и патриотизм, философия истории, «Самарканд», «Садои Туркестан», «Садои Фергана», «Бухорои Шариф», «Турани», «Эл байраги», «Кенгаши», «Хуррият», «Большой Туркестан».

Key words: Jadidism consciousness, national identity awareness, historical consciousness, nationalism and patriotism, philosophy of history, newspapers «Samarkand», «Sadoi Turkistan», «Sadoi Fergana», «Bukharoi sharif», «Turon», and in 1917 «El flag», «Council», «Khurriyat», «Ulug' Turkestan», «Oyina» magazine.

KIRISH. Yoshlarda Vatanga sadoqat, tadbirkorlik, irodalilik, mafkuraviy immunitet, mehr-oqibatlilik, mas'uliyatlilik, bag'rikenglik, huquqiy madaniyat, innovatsion fikrlash, mehnatsevarlik kabi milliy o'zlikni anglashga oid muhim fazilatlarni bolalikdan boshlab bosqichma-bosqich shakllantirish to'g'risida qayg'urish lozim. Insonning ongi uning barcha aqliy va ruhiy

qobiliyatlari, uning jamiyatdagi hayoti, faoliyati davomida shakllanadi. Ijtimoiy taraqqiyot bilan birga rivojlanib borgan milliy o'zlikni anglash, ong inson tafakkuri qonunlari, axloq va huquqiy normalari, diniy, ilmiy, estetik qarashlarining shakllanishiga asos bo'ladi. Ong o'zining paydo bo'lgan paytidan boshlab insonning xatti-harakatini, aql-idrokini, tafakkurini shakllantiradi, kishining muayyan hayot tarzining, madaniyat va ma'naviyatning egasi qilib yetishtiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

“XIX asr oxiri va XX asr boshlarida bir qator sharq va musulmon mamlakatlarida vujudga kelgan jadidchilik harakati Turkiston o'lkasida teran tarixiy ildizlarga egadir. Yurtimizning ulkan ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy ahamiyatga ega ushbu jarayonlardan chetda qolmagani, aksincha, bu harakatning markazlaridan biriga aylanganini ta'kidlash lozim. O'z zamonining ilg'or namoyandalari bo'lgan jadidlar g'oyat murakkab va qiyin sharoitda bilim va ma'rifat tarqatish, ta'lim-tarbiya sohasini tubdan isloh etish orqali milliy taraqqiyotga erishish g'oyasi bilan maydonga chiqdilar. Shu maqsadda o'z mablag'lari hisobidan maktab va teatrlar, nashriyot va kutubxonalar, gazeta va jurnallar tashkil qildilar, qobiliyatli yoshlarni chet ellarga o'qishga yubordilar. Ularning bu olijanob tashabbus va harakatlari jamiyat hayotida kuchli aks-sado berib, qudratli to'lqinga aylandi” [1].

Jadidlar tomonidan 1913-1915-yillarda tashkil etilgan «Samarqand», «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg'ona», «Buxoroi sharif», «Turon», 1917 yilda esa «El bayrog'i», «Kengash», «Hurriyat», «Ulug' Turkiston» gazetalari, «Oyina» jurnali kabi ijtimoiy-siyosiy OAV ham muhim rol o'ynadi.

2024-yilning yanvar oyidan boshlab yurtimizda “Jadid” nomli gazeta chiqa boshladi. Demak, yurt qayg'usi bilan jonlarini fido qilgan ma'rifatparvar, elparvar bobolarimizning asarlarini, buyuk merosini o'qib-o'rganish, targ'ibot-tashviqot qilish yo'lida katta bir minbarga asos solindi. “Bugun ma'naviyat boshqa sohalardan o'n qadam oldinda yurishi, ma'naviyat yangi kuchga, yangi harakatga aylanishi kerak”, dedi davlatimiz rahbari.

MUHOKAMA. Turkistonda milliy g'oya targ'ibotining oqsashiga eng katta to'siq milliy

matbuotning yo'qligi edi. Ichki Rossiya musulmonlari sof siyosiy ishlar bilan shug'ullangan vaqtlarida Turkiston jadidlari va ziyolilari yig'ilib qolgan muammolarni hal qilish uchun turli jamiyatlar tuzish targ'ibotini davom ettirayotgan yoki ayrim joylarda endi boshlayotgan edilar. B.Qosimovning fikriga ko'ra, Turkiston jadidlarining gazeta, xayriya jamiyatlari ta'sis etish, yangi usul maktablarini yoyish, teatr ishlari va boshqa barcha harakatlari bir milliy g'oya uchun xizmat qildi. Uning ta'kidlashicha, har bir g'oyaning milliy g'oyaga aylanishi uchun ikki talabga javob berishi kerak: 1)g'oya millatning haqiqiy ehtiyojidan, turmush tarzidan, asriy an'analaridan va albatta, imkoniyatlaridan kelib chiqishi kerak; 2)ushbu g'oya millat tomonidan anglab yetilishi, boshqa so'z bilan aytganda, milliylashtirilishi kerak. Ya'ni, g'oya millatning har bir vakili yuragiga yetib borishi kerak.

O'z navbatida Behbudiy ham jadidlarning yosh avlodini millatni bo'lish va ayrim umummilliy loyihalarning muvaffaqiyatsizlikka uchrashida ayblaydi. Behbudiyga ko'ra, jadidlarning yosh avlodi o'rtasida g'oyaviy jihatdan ixtilof bor edi. Aynan ana shu ixtilof sabab xalq jadiddan yuz o'girdi. Behbudiy yoshlarni tezroq o'zaro kelishuv yo'lini topishga va yo'qotilgan xalq ishonchini qaytarishga chaqiradi^[2].

Turkistonga Millat va Vatan nima ekanligini aniq tasavvur qila oladigan o'qimishli va ziyoli yosh avlod kerak edi. “Sadoyi Turkiston” gazetasi yozganidek, “bu yosh avlod o'zining xizmati, harakati, yordami va sodiqligi bilan haqiqiy ziyoli ekanligini qo'rsatishi kerak edi” [358].

“O'ylaymanki, tarixda ikki buyuk Renessansga zamin bo'lgan mintaqamizda uchinchi Renessansni aynan jadid ajdodlarimiz amalga oshirishlari mumkin edi. Afsuski, mustabid tuzum ularning ezgu g'oya va amaliy harakatlarini to'la ro'yobga chiqarishga imkon bermadi. Biz bugun mamlakatimizda erkin fuqarolik jamiyati, huquqiy demokratik davlat barpo etar ekanmiz, jadid bobolarimizning gumanistik qarashlariga tayanamiz, ularning merosidan ma'naviy kuch-quvvat olamiz”[1].

Bizning fikrimizcha, aynan shu vaziyatda jadidchilik harakatida bo'linishning vujudga kelishi xalqning milliy g'oya atrofida birlashishi va siyosiy sahnada yakdil harakat qilishiga imkon bermadi. Ammo, jadidlar milliy o'zlikni anglash yo'lida o'z faoliyatlari bilan xalq ta'limida ma'rifiy ishlarni taraqqiy ettirishga harakat qildilar. Jadidlarning ayrim qismi mustabid tuzumning siyosatiga ko'nikmay xorijga ketib qoldilar. Mustaqillik harakatiga g'oyaviy rahnamolik qilish, ayniqsa, sovet organlarida ishlab, milliy mustaqillik g'oyalarini targ'ib qilishdagi sa'y-harakatlari jadidlarning sovetlar tomonidan 1929, 1937-1938-yillarda ommaviy qirg'in qilinishiga olib keldi, deyish mumkin.

Jadid harakatining vujudga kelishida xorijiy mamlakatlardagi turli xil ilg'or ijtimoiy-siyosiy, falsafiy, diniy oqimlarning ma'lum darajadagi ta'siri bo'lsa-da, ammo bu ilmiy va milliy uyg'onish harakatining yuzaga kelishini ta'minlovchi asosiy omil, zamin va sharoit o'lkaning o'zida yetilib pishgan edi.

NATIJALAR. Biz jadidchilik harakatining mazmun-mohiyati haqida gapirishdan oldin tariximiz sahifalarida "oq dog'lar" deb ataladigan bu harakatning asl mohiyatini, maqsad-muddaolarini xolisona o'rganish va baholash o'z yechimini kutayotganligini ta'kidlamochimiz. Chunki, g'oyaviy muholiflar yaqin kunlarga jadidchilikni faqat ma'rifatchilik harakati, deb baholab keldilar. Maqsad – jadidchilikning doirasini toraytirish, sotsialistik-kommunistik mafkuradan boshqasi keng xalqning tarixiy ongini qamrab olishi, egallashi mumkin emas, degan soxta tushunchaning asorati edi. Shuning uchun ham g'oyaviy muxoliflar jadidchilik harakatining burjua-liberal, millatchilik harakati, mayda burjua mafkurasini ifodalovchi oqim sifatida qarab kelingan edi.

Bizning nazarimizda, jadidchilik:

1) jamiyatning barcha qatlamlarini bir g'oyaga ishonishga jalb eta oldi. Ushbu g'oya milliy o'zlikni anglash va milliy uyg'onish mafkurasini bo'lib xizmat qildi;

2) jadidlar o'z g'oyaviy va amaliy harakatlari orqali millat mustaqilligi uchun kurash olib bordi;

3) maorif va madaniyatni, matbuotni ijtimoiy-siyosiy maqsadlar asosida shakllantira oldi va millatni milliy o'zlikni anglashga chaqirdi.

Mana shunday keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirish orqali jadidlar mahalliy aholini jahonning taraqqiy etgan davlatlarida bo'layotgan o'zgarishlar va yangilanishlardan xabardor qilib borish lozimligini yaxshi anglaganlar.

Darhaqiqat, milliy o'zlikni anglashning o'sishiga muhim turtki bo'lgan va milliy ozodlik g'oyasini shakllantirib, o'z faoliyati bilan uni amalga oshirishga uringan kuchli progressiv harakat – jadidchilik bo'lgan. U jahondagi umuminsoniy va milliy qadriyatlarga asoslanib, jamiyatning pishib yetilgan rivojlanish taraqqiyoti va o'lka tub yerli aholisining zarur manfaatlariga javob berardi. Qoloqlik va jaholat, aholining ayanchli ahvoli, Turkistonning jahon sivilizatsiyasidan orqada qolib kelishi, islom va shariatning oyoq osti qilinishi va bunday og'ir fojiali hayotdan qutulish, erk va ozodlikka erishish haqida o'z qarashlariga ega edilar.

"Biz ma'rifatparvar bobolarimizning muqaddas orzularini ro'yobga chiqarish uchun mamlakatimizda yangi Renessans poydevorini yaratishni strategik vazifa qilib belgilaganmiz. Shu maqsadda ilm-fan, ta'lim-tarbiya, madaniyat sohalarida tub islohotlarni amalga oshirmoqdamiz. Bu borada avvalo ta'lim tizimini zamon talablari asosida tashkil etish, o'qituvchi va murabbiylarning jamiyatimiz hayotidagi o'rni va ta'sirini kuchaytirishga ustuvor ahamiyat qaratmoqdamiz. Keyingi olti yilda respublikamizda maktabgacha ta'lim tashkilotlari soni qariyb 6 barobar ko'payib, 4988 tadan 29420 taga, oliy o'quv yurtlari soni esa, 77 tadan 213 taga yetkazildi. Yurtimizda yangi turdagi Prezident maktablari, ijod maktablari, ixtisoslashgan maktablar faoliyati yo'lga qo'yilmoqda. Farzandlarimizni har tomonlama barkamol, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiq insonlar etib tarbiyalashda taraqqiyparvar ajdodlarimizning aql-zakovati, iroda va matonati barchamiz uchun ibrat maktabi bo'lib xizmat qiladi [1].

Bizning nazarimizda, jadidchilik harakati asosida milliy o'zlikni anglash va tarixiy ongni rivojlantirishda millatparvarlik va vatanparvarlikka alohida e'tibor qaratishgan. Jadidlar nazdida, millatparvarlik va vatanparvarlik bir-biri bilan bog'liq bo'lib, biri ikkinchisini to'ldiruvchi ma'naviy fazilatdir. Shuningdek, yoshlarni Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash, milliy ma'naviyatni o'stirish jamiyatimizning eng asosiy vazifasi sanalib,

tarixiy qisqa davr ichida yoshlarni Vatanga muhabbat, umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik ruhida, ma'naviyatli, mehr-shafqatli, vijdonli va andishali qilib tarbiyalashga erishilmoqda. Bu borada ko'plab islohotlar amalga oshirib kelinmoqda. Jumladan, insonlarni shaxs sifatida rivojlanish jarayonining nisbatan ertaroq davri, ya'ni maktabgacha bo'lgan davridanoq ma'naviy-axloqiy tarbiyani yosh avlod ongiga singdirishga katta e'tibor qaratildi. Bu esa, o'z navbatida yoshlarda ma'naviy va axloqiy prinsiplarning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev aytib o'tganlaridek, "Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar samarasi avvalambor yuksak ma'naviyatli, mustaqil fikrlaydigan, Vatanimiz taqdiri va istiqboli uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir yosh kadrlar safini kengaytirishga bevosita bog'liq"^[424].

XULOSA. Xulosa sifatida shuni qayd etish kerakki, Turkiston jadidlari millatni jipslashtiruvchi, yagona yo'lga boshlovchi milliy g'oyani ichki Rossiya musulmonlaridan olgan bo'lsalar-da, mahalliy voqelikka moslagan holda qayta shakllantirdilar. Turkiston jadidlari boshlang'ich pallada ta'lim, zamonaviy bilimlar targ'ibi milliy o'zlikni anglash, tarixiy xotirani saqlash hamda

mahalliy aholining turmush sharoitini o'zgartirishga qaratilgan dastur asosida ish olib bordi. Aynan mana shu masalalar jadidlarning milliy g'oyasi asosini tashkil etdi. Milliy g'oya targ'iboti asosini tashkil etuvchi xayriya muassasalarining to'laqonli faoliyatiga bir tarafdin mahalliy savdogar va ishlab chiqaruvchilar sinfining sustligi, ikkinchi tarafdin atrofdagi mamlakatlardagi siyosiy vaziyat hamda chor hukumatining o'lkada olib borgan siyosati to'sqinlik qildi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "Jadidlar merosini o'rganishga bag'ishlangan Xalqaro konferensiya ishtirokchilariga yo'llagan tabrigi. // 06.03. 2023. www.prezident.uz
2. Muhtaram samarqandiy-lara xolisona arz.//Hurriyat. 03.05.1917.
3. Bizda hamiyat. // Sadoi Turkiston. №58.
4. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – 24.

ANTIK DAVR FAYLASUFLARINING ERKINLIK HAQIDAGI QARASHLARI FALSAFIY TAHLILI

*Aziz Shadmonov, Samarqand davlat chet tillar instituti
tayanch doktoranti*

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF ANCIENT PHILOSOPHERS' VIEWS ON FREEDOM

*Aziz Shadmonov, a doctoral student at the Samarkand State
Institute of Foreign Languages*

ANNOTATSIIYA: Maqolada erkinlikning shakllanishi va rivojlanib borish jarayonlari yoritib berilgan. Shuningdek, erkinlikning qadimgi davrda qay darajada ekanligi, qadimgi davr faylasuflarining erkinlik haqidagi falsafiy fikrlari bayon etilgan.

Kalit soʻzlar: erkinlik, inson erkinligi, Jon Akton, Suqrot, Platon, Aristotel, demokratiya, Solon, Perikl, qulchilik, islohot, Diogen.

ABSTRACT: The article describes the processes of formation and development of freedom, and also describes the level of freedom in ancient times, the philosophical thoughts of ancient philosophers about freedom.

Key words: Freedom, human freedom, John Acton, Socrates, Plato, Aristotle, democracy, Solon, Pericles, slavery, reform, Diogenes.

АННОТАЦИЯ: В статье описаны процессы становления и развития свободы, а также описан уровень свободы в древности, философские мысли античных философов о свободе.

Ключевые слова: свобода, свобода человека, Джон Актон, Сократ, Платон, Аристотель, демократия, Солон, Перикл, рабство, реформа, Диоген.

KIRISH (INTRODUCTION). Erkinlik muammosini qadimiy tushunishning bir xil darajada muhim, hal qiluvchi omili ijtimoiy-siyosiy muhit edi. Quldorlik munosabatlari xoʻrlangan qatlamlarga itoatkorlik xizmatidan boshqa taqdir qoldirmadi. Rim huquqida qul faqat “res” – “narsa” deb ataladi. Bu davrda funksional munosabatlar hukmronlik qiladi va bu sharoitda jamiyatning har bir aʼzosi oʻz burchini bajaradi: ishlab chiqarishning usta tashkilotchisida bu ishlab chiqarish vositalari – qullar mavjud edi. Ikkinchisining ijodiy va ijodiy boʻlmagan erkinligi haqida gapirishning hojati yoʻq.

DABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (MATERIALS AND METHODS). Qadimgi Yunonistonda erkinlik tushunchasi individual emas, balki ijtimoiy edi. Umumiy manfaat uchun xizmat qilgan kishi erkin odam deb hisoblangan. Bu gʻoya Platon tomonidan ishlab chiqilgan. Uning keyingi suhbatlarida erkinlikning eng yuqori shakli siyosatning mukammal jamiyatida amalga oshiriladigan doʻstlik ekanligi taʼkidlangan. Suqrot, shuningdek, erkinlik yaxshilik va yaxshilikka intilish qobiliyati, degan fikrni qoʻllab-quvvatladi.

Erkinlik muammosini tushunish bilan bevosita bogʻliq boʻlgan qadimgi dunyoqarashning yana bir kategoriyasi – taqdir, qismat kategoriyasini alohida taʼkidlab oʻtish lozim [2.37]. Yer yuzida sodir boʻladigan hamma narsa taqdirga boʻysunadi, hatto xudolar ham unga boʻysunadilar. Erkinlik, halokatli dunyoda mantiqiymi? Taqdir doirasidagi erkinlik ongli ravishda taqdir ipiga ergashishdan iborat, chunki sizning faoliyatingiz yuqori kuch tomonidan boshqarilishini anglash ishonch bagʻishlaydi, bu esa, erkinlikning ajralmas kafolati boʻlib xizmat qiladi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, biz tahlil qilayotgan muammoni eng chuqur ochib beradigan qadimgi faylasuflarning bir nechta ta'limotlarini keltirib o'tamiz.

MUHOKAMA (DISCUSSION).

Miloddan avvalgi V asrda (469-399-yillar) yashab ijod qilgan Suqrot yunon falsafasiga erkinlik g'oyasini ilmiy konsepsiya sifatida birinchi bo'lib olib kirgan va rivojlantirgan buyuk daholardan biri hisoblanadi. Undan oldin yashab o'tgan faylasuflar "Tabiat nima?" degan savolga javob izlagan bo'lsa, Suqrot "Inson nima?" degan masalani o'rta tashlaydi va uning mohiyati – ongi, ruhiyati va axloqiy faoliyati bilan belgilanadi, deb hisoblaydi [1.24]. Suqrot erkinlik muammosi haqidagi qarashlarini quyidagicha bayon etadi. Faylasufning erkinlik tushunchasi bilan haqiqat tushunchasi, uning tadqiqi bilan chambarchas bog'liq. Sofistlardan farqli o'laroq, faylasuf umuminsoniy ahamiyatga ega bo'lgan bilimlarni rivojlantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Suqrotning haqiqatni topish usuli butunlay fikr erkinligiga asoslangan. Biroq, "Men hech narsani bilmasligimni bilaman" tezi bilan Suqrot haligacha inson tafakkurining parvoz erkinligini cheklaydi, uning oldiga to'siq qo'yadi. Hamma narsani faqat xudolar biladi. Suqrot nazarida, inson har qanday vaziyatda botiniy ma'noda erkin bo'lib qolishi mumkin. "Erkinlik, - deydi faylasuf, - o'z-o'zini idora etish, jismoniy mayllar ustidan hukmronlik qila olishdir. Yaratgan hech nimaga muhtojlik sezmagani kabi, erkin shaxs ham hech qachon moddiy ehtiyojlar quli bo'lib qolmaydi". Suqrotning buyukligi shundaki, uning fikrlari qariyb besh ming yil ilgari aytilgan bo'lsa-da, iste'molchilik mayllari, qanday yo'llar bilan bo'lmasin, boylik orttirishga intilishlar ustuvorlik kasb etayotgan, ma'naviy qadriyatlar inqirozi tobora yaqqol namoyon bo'layotgan bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qotgan emas.

Suqrotning siyosiy fikrlari butunlay demokratiya tarafida. Shunday qilib, faylasuf qullikka qarshi kurashadi, kelib chiqishi va huquqlari tengligini himoya qiladi [3.101]. U insonda faqat shahar-davlat elementini emas, balki erkin shaxsni ko'rdi. Shuning uchun ham biz Suqrot ta'limotini antik davrdagi falsafiy tushunishda erkinlikka intilishning eng yuqori ko'rinishlaridan biri, deb hisoblaymiz.

Inson erkinligi muammosiga qadimgi yunon faylasufi Platonning g'oyalari alohida qiziqish uyg'otadi. Erkinlik faylasuf tomonidan bir necha jihatlarida talqin qilinadi. Ma'lumki, u ma'naviy jarayonlar – g'oyalar, ularga mos keladigan narsalardan qat'i nazar, mavjudligini tasdiqlaydi. Bu ikki dunyo bir-biridan butunlay ajralib turadi. Binobarin, g'oyalar erkinligi, narsalar tomonidan ularning qat'iyligi yo'qligi haqida gapirish mumkin. Platon maqsadga muvofiqlik haqidagi teleologik ta'limotni ishlab chiqadi. Dunyoda mavjud bo'lgan hamma narsa uning ideal qarashlari, maqsadlariga taqlid qilishga intiladi. G'oyalar olamining o'zida yagona maqsad, eng oliy, yaxshilik g'oyasi mavjud [4. 9].

Shuni ta'kidlash kerakki, Platon shaxsi erkinlik subyekti emas. Faylasuf kichik yunon davlati – polisini idealizatsiya qiladi, unda hammaning manfaatlari va istaklari yagona bir butun – davlat manfaatlariga bo'ysunishi kerak, chunki demokratik rejim har bir kishiga to'liq erkinlik berib, uni yuzaga keladigan qarorlarga tayanishga majbur qiladi. Fikrlar va ehtiroslar kurashidan, ular kamdankam hollarda haqiqatan ham umumiy istaklar va ko'pincha faqat jamiyat uchun halokatli ehtiroslardir. Istaklar jamiyatiga, o'z navbatida, e'tiqodlar jamiyati erishadi, bu faqat fan yoki falsafadan boshqa narsa bo'lmasligi kerak, chunki faqat shu holatdagina eng oliy yaxshilik haqidagi haqiqiy bilim ularda yotadi. Demokratiyadagi soxta erkinlikni ko'rgan Platon, dunyodagi hamma narsaning o'z maqsadi borligini ta'kidlaydi. Shunday qilib, faylasuflar mulki davlatda hukmronlik qilishi va ilm-fan bilan shug'ullanishi, himoya mulki – vatanni himoya qilish, oziq-ovqat bilan ta'minlovchi mulk – davlat a'zolari uchun zarur bo'lgan moddiy manfaatlar haqida qayg'urishi kerak. Ushbu iyerarxik tuzilishda Platon mukammallikni ko'radi, uni adolat deb ataydi.

Platon iroda erkinligi nazariyasining asoschisi hisoblanadi. O'sha paytda bu muammo hali inson erkinligi muammosidan ajralmagan edi. Faylasuf iroda erkinligini tanlash erkinligi deb talqin qiladi. U jismonan majburlangan harakat va shaxs tanlagan harakatni ajratadi. Birinchi holda, harakatlar belgilanadi, tanlov belgilanmagan bo'lsa-da, bu "ilohiy ruhning namoyon bo'lishi". Platon ma'lum bir qaror qabul qilgan paytda ruhga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlashga intiladi. U inson

irodasi faqat bilim rahbarligida erkin bo'lishi mumkin, deb hisoblaydi.

Biz o'rganayotgan muammoni hal etishda Aflotunning shogirdi Arastu ham katta hissa qo'shgan. O'qituvchi va talaba o'rtasida iroda erkinligi masalasi alohida e'tiborga loyiqdir. Aflotunning yozishicha, iroda erkinligining mohiyati ilohiy ruhni tanlash erkinligidadir. Biroq, iroda erkinligini faqat iroda erkinligi bilan cheklash noto'g'ri. Ko'pincha odam yaxshilikni biladi, lekin yomonni tanlaydi. Erkin iroda insonning yaxshilik va yomonlik o'rtasida tanlov qilish uchun teng imkoniyatlarda o'zini namoyon qiladi. Aristotel iroda erkinligi muammosi insonning turli imkoniyatlarni tanlashi yoki oldindan ko'ra olishi haqida emas, balki u o'zidan boshqacha tanlov qilish mumkinmi, degan savolga javob berdi.

NATIJALAR (RESULTS). Erkinlikka kelsak, Aristotel ikki jihatni ajratishni taklif qiladi: bir tomondan, inson o'z harakatlarida, harakatlarini tanlashda erkin bo'lsa, ikkinchi tomondan, u tug'ma bo'lgani uchun haqiqiy maqsadni tanlashda erkin emas, deb ta'kidlab o'tadi. Bu yerda, tashqi go'zal ko'rinishlar ortida, Aristotel ta'limotining tuzoqlari yashiringan. Ularni V.P.Golubenko: "Chunki tug'ma maqsadlarga ega bo'lgan insonlarga eng go'zal va barkamollikka ega bo'ladilar, tug'ma xislat va fazilatlariga ega bo'lmaganlar esa, ularga hech qanday tarzda ega bo'la olmaydilar, shuning uchun ham ba'zilar tug'ilishdanoq bahramand bo'lib, zavqlanishga mo'ljallangan amrga, boshqalarga esa itoat qilish va azob chekish nasib qilgan" [4. 9-10].

Epikurchilar erkinlik muammosini individual tarzda qo'yadilar. Ular shaxsiy faylasufning erkinligi bilan band bo'lib, bu lazzatlanishning oqilona tanlovida, xotirjamlik va tashvish va qo'rquv hissiyotlarining yo'qligida ko'radi. Har xil qo'ruvlardan, shu jumladan, aniq zarurat – taqdir qo'ruvidan xalos bo'lish – shaxs erkinligining elementlaridan biridir. Qo'rquv va chalkashlikdan qanday qutulish mumkin? Epikur quyidagicha javob beradi: faqat qo'rquvni bilish orqali. Tabiat hodisalarini bilish, unda sodir bo'layotgan jarayonlarning sirlarini ochish qo'rquvni yo'q qilishga olib keladi va buning natijasida erkinroq bo'ladi. Shuni aytib o'tish kerakki, Epikur xudolar abadiy saodatda olamlar orasidagi bo'shliqlarda mavjud bo'lgan odamlarning ishlariga aralashmaydi, deb ta'kidlagan. Faylasuf

ham o'lim qo'rquviga qarshi dalil topib: "Biz bor ekanmiz, demak, o'lim hali yo'q, o'lim kelsa, biz endi yo'qmiz", deydi. Bu yerda Epikurning atomlar o'z-o'zidan egilishi haqidagi ta'limoti ham yordamga keladi. Bu jarayon inson xatti-harakatlarining eng oddiy modelini ifodalaydi: har bir kishi iroda erkinligi elementiga ega, shuning uchun u yoki bu darajada o'z taqdirini hal qilishga qodir [5. 359].

XULOSA (CONCLUSION). Xulosa qilib shuni aytish lozimki, erkinlik har doim eng munozarali tushunchalardan biri, gumanitar fanlarning o'rganish mavzusi, falsafa va huquq fanlarining eng muhim ideali va yo'riqnomasi bo'lib kelgan. Sivilizatsiya rivojlanishining har xil turlarida erkinlikning mazmuni va funksiyalari haqida o'zgaruvchan g'oyalar mavjud bo'lib, ular faoliyat, xatti-harakatlar va muloqotni tartibga soluvchi madaniyatning asosiy universallariga bog'liq bo'lishi mumkin. Madaniyat universal sifatida erkinlik falsafa va huquqshunoslikda nazariy asos va tushunchani oladi, hozirgi zamon huquqshunosligida esa, huquqiy madaniyat kategoriyasi vazifasini bajarmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES):

1. Bahodir Zokir. Erkinlik g'oyasi takomili yoxud demokratiya tarixiga bir nazar. Tafakkur jurnali. 2008. №2.
2. Бычко И.В. В лабиринтах свободы / И.В. Бычко. – М.: Политиздат, 1976. – 159 с.
3. Платон. Диалоги / Платон; [пер. с древнегреч. С.Я. Шейнман-Тоншейн; сост., ред. А.Ф. Лосев]. – М.: Мысль, 2000. – 607 с.
4. Голубенко В.П. Необходимость и свобода / В.П. Голубенко. – М.: Наука, 1974. – 200 с.
5. Антология мировой философии: в 4 т. / [ред. и вст. статья Н.С. Нарского]. – М.: Мысль, 1969. – Т. 1: Философия древности и средневековья. – 1969. – 936 с. – (Серия «Философское наследие»).
6. Жон Актон. История свободы в античности. Полис, 1993 №3 стр108.
7. Abdurahim Erkayev. Tafakkur erkinligi. T.: "Ma'naviyat", 2007.
8. Falsafa ensiklopediyasi. -Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 2010. 275 b.

OTA-ONALAR VA TARBIYACHI FAOLIYATIDA KITOBXONLIKNI TASHKIL ETISHNING ZAMONAVIY SHAKLLARI

Bektursinova Gulmira Joldasbaevna, O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali "Madaniyat va kutubxona faoliyati" kafedrası o'qituvchisi)

MODERN FORMS OF LIBRARY ORGANIZATION IN THE ACTIVITY OF PARENTS AND EDUCATORS

Bektursinova Gulmira Joldasbaevna, teacher of the department of culture and library activities of the Nukus branch of the Uzbek State Institute of "Arts and Culture"

СОВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ЧТЕНИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РОДИТЕЛЕЙ И ВОСПИТАТЕЛЕЙ

Бектурсинова Гульмира Жолдасбаевна, преподаватель кафедры культуры и библиотечной деятельности Нукусского филиала Узбекского государственного института искусств и культуры)

E-mail: kdirbaev-95@mail.ru

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada kitobxonlikni rivojlantirishni bolalikdan shakllantirishga qaratilgan islohotlar, bola tarbiyasida ota-ona mas'uliyati, yosh avlodning barkamol shaxs sifatida ta'lim-tarbiya olishida oila va maktabgacha ta'lim tashkilotlarining o'rni haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: oila, tarbiya, jamiyat, ta'lim, milliylik, kitobxonlik, qadriyat.

ABSTRACT: This article talks about the reforms aimed at the development of reading from childhood, the responsibility of parents in raising children, the role of the family and preschool education organizations in the education of the young generation as a well-rounded person.

Key words: family, upbringing, society, education, nationality, reading, value.

АННОТАЦИЯ: В данной статье говорится о реформах, направленных на развитие чтения с детства, ответственности родителей в воспитании детей, роли семьи и организаций дошкольного образования в воспитании подрастающего поколения как всесторонне развитой личности.

Ключевые слова: семья, воспитание, общество, образование, национальность, чтение, ценность.

KIRISH (INTRODUCTION). Insonning bilimli, tarbiyali, kasb-hunarli va albatta baxtli hamda davlatli bo'lishining muhim omili – bu kitobga do'st bo'lish, hamisha kitob o'qish va kitob mutolaasini umr bo'yi kanda qilmaslikdir. Har bir kishining baxt-u kamoli, osoyishta va farovon hayotida kitobning alohida o'rni bor. Chunki yaxshi kitob insonda Vatanga muhabbat, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat tuyg'ularini yuksaltirib, yaxshilik hamda ezgulikka undaydi. Necha ming yillardan buyon sayqallanib, ne-ne avlodlarga yo'lchi yulduzdek to'g'ri yo'lga ko'rsatib kelayotgan xalqona hikmatlarimizda insoniy fazilatlar tarkib topishida kitob mutolaasi, kitobxonlikni targ'ib qilishning ahamiyati haqida aytib o'tilgan. Bugungi kunda istiqbol bizga kitobxon xalq degan azaliy yuksak mavqeyimizni qaytarib berdi, ayni chog'da kitobxonlikni shakllantirishda bilim va intellektual salohiyatimiz, imkoniyatlarimizni tubdan oshirishning muhim omili bo'lganligini ta'kidlash lozim. Kitobxonlik madaniyatini shakllantirish, tarkib toptirish davlat ahamiyatiga ega bo'lgan jarayon. Shuning uchun ham Respublikamizda ushbu jarayonga katta ahamiyat berilmoqda. Jamiyat hayotida ezgu qadriyat va an'analarni chuqur qaror toptirishga, xususan, xalqimiz, ayniqsa, yosh avlodning ma'naviy-intellektual salohiyati, ong-u tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirishda, ona vatani hamda xalqiga muhabbat va sadoqat

tuygʻusi bilan yashaydigan barkamol shaxsni tarbiyalashda beqiyos ahamiyatga ega boʻlgan kitobxonlik madaniyatini yuksaltirishga jiddiy ahamiyat berildi.

Ayniqsa, davlatimiz rahbari tashabbusi bilan mazkur masalalarga davlat siyosati darajasida qaralib, samarali ishlar yoʻlga qoʻyildi. Jumladan, 2017-2021-yillarda Oʻzbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yoʻnalishi boʻyicha Harakatlar strategiyasi asosida barcha soha va tarmoqlarda amalga oshirilayotgan ulkan oʻzgarishlar, avvalo, xalqning ijtimoiy turmushini yaxshilashga, maʼnaviy-maʼrifiy tafakkurini yuksaltirishga, kitobxonlikni tashkil etishga, barchaga birdek goʻzal va farovon hayotiy muhit yaratishga erishishga qaratildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (MATERIALS AND METHODS). 2017-yil 12-yanvardagi “Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targʻibot qilish boʻyicha komissiya tuzish toʻgʻrisida”gi PF-4789-sonli Farmoyishi bu borada keng koʻlamli islohotlarni amalga oshirishga zamin yaratdi. 2017-yil 13-sentyabrda “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targʻib qilish boʻyicha kompleks chora-tadbirlar dasturi toʻgʻrisidagi” PQ-3271-sonli qarorning qabul qilinishi va uning doirasida belgilangan vazifalar ham yurtimizda kitob mahsulotlarini chop etish, aholining kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish borasida katta oʻzgarishlarga zamin yaratdi. Bundan tashqari, 2019-yil 19-mart kuni davlatimiz rahbari tomonidan “Beshta muhim tashabbus” gʻoyasi ilgari surildi. Toʻrtinchi tashabbus yoshlar maʼnaviyatini yuksaltirish, ular oʻrtasida kitobxonlikni keng targʻib qilish boʻyicha tizimli ishlarni tashkil etishga yoʻnaltirilgan.

MUHOKAMA (DISCUSSION).

Prezidentimiz tomonidan yildan yilga maktabgacha taʼlim tashkilotlarini rivojlantirish va kitobxonlikni rivojlantirishni bolalikdan shakllantirishga qaratilgan islohotlarning amalga oshirilayotgani bejizga emas. Bolalarning barkamol shaxs sifatida taʼlim-tarbiya olishi ham aynan maktabgacha taʼlim tashkilotlarida bunyod etiladi. Zero, “...bizni hamisha oʻylantirib keladigan yana bir muhim masala — bu

yoshlarimizning odob-axloqi, yurish-turishi, bir soʻz bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bogʻliq. Bugun zamon shiddat bilan oʻzgaryapti. Bu oʻzgarishlarni hammadan ham koʻproq his etadigan kim — yoshlar. Mayli, yoshlar oʻz davrining talablari bilan uygʻun boʻlsin. Lekin ayni paytda, oʻzligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulugʻ zotlarning avlodimiz, degan daʼvat ularning qalbida doimo aks-sado berib, oʻzligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan” [1].

Demakki, insonning, har bir oilaning, jamiyatimizning asosiy vazifasi qobilyatli farzandlarni oʻstirish, ularni jismonan va maʼnan yetuk, ota-onasiga, Vataniga sodiq insonlar qilib tarbiyalashdan iborat. Jamiyatimizning turli sohalarida kechayotgan islohotlarning samaradorligi maʼnaviyatning shakllanishi, oʻzbek xalqining tarixiy merosining oʻrganilishi, yuksak anʼanalarning tiklanishi bilan bogʻliq boʻlib, bularning barchasi, avvalo, oilada va maktabgacha taʼlim tashkilotlarida boshlanadi. Chunki, inson oilada va maktabgacha taʼlim tashkilotida tarbiya oladi va oila muhitida voyaga yetadi. Insondagi eng yaxshi fazilatlar oilada va maktabgacha taʼlim tashkilotida shakllanadi. Oilada va maktabgacha taʼlim tashkilotda bola ongiga singdiriladigan tarbiya, eng avvalo, ijtimoiy manfaatdorlik bilan yoʻgʻrilgan boʻladi. Zero birinchi Prezidentimiz taʼkidlaganidek, “Barkamol inson tarbiyasi, bola tarbiyasida ota-ona masʼuliyatini oshirish, ularni pedagogik-psixologik bilimlar bilan qurollantirish bugunning eng dolzarb masalasidir. Oʻzbek milliy qadriyatlari, milliy madaniyati, bola tarbiyasi va rivojlanishi haqidagi pedagogik bilimlarni takomillashtirish boʻyicha yaxlit tarbiya tizimi ham oila, ham maktabgacha taʼlim tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi. Bola tarbiyasida bu ikki yoʻnalish biri ikkinchisining oʻrnini bosa olmaydi, balki biri ikkinchisini toʻldiradi [2].

Inson aslida baxt va ezgulik uchun dunyoga keladi, shu orzu-umid bilan yashaydi. Lekin, bu bilan ish bitmaydi, u shu niyatiga yetishi uchun intilishi, gʻayrat koʻrsatishi, yaxshilik koʻrishi uchun yaxshilik qilishi lozim. Insonning shakllanishida, hayotda oʻz oʻrnini topishida, el-yurt ichida izzat-hurmatga sazovor boʻlishida, yuksak axloq-odob qoidalarini oʻzida mujassam etishida oila asosiy oʻrinni egallaydi. Oila shunday makonki, unda hayotning davomiyligini taʼminlovchi shaxs shakllanadi, etnik

madaniyat, urf-odatlar, axloqiy-milliy qadriyatlar saqlanadi va rivojlantiriladi, jamiyat taraqqiyotini belgilovchi iqtisodiy va ma'naviy hayot poydevori qo'yiladi va mustahkamlanadi. Oila ahil va totuv bo'lsa, jamiyatda tinchlik va hamjihatlikka erishiladi, davlatda osoyishtalik va barqarorlik hukm suradi. O'zbekiston Respublikasining "Oila kodeksi" da ham qonun bilan kafolatlangan: "... oilani mustahkamlashdan, oilaviy munosabatlarni o'zaro muhabbat, ishonch va hurmat, hamjihatlik, bir-biriga yordam berish hamda oila oldida uning barcha a'zolarining mas'ulligi hissi asosida qurishdan, biron-bir shaxsning oila masalalariga o'zboshimchalik bilan aralashishiga yo'l qo'ymaslikdan, oila a'zolari o'z huquqlarini to'sqinliksiz amalga oshirishini hamda bu huquqlarning himoya qilinishini ta'minlashdan iboratdir"[3].

Oilada ota-onalarning vazifalari va burchlari jamiyat oldidagi mas'uliyatga da'vat etadi. Bu borada buyuk bobokalonlarimiz Imom al-Buxoriy, Bahouddin Naqshband, Xoja Ahmad Yassaviy, Imom at-Termiziyni insonni ma'naviy yetuklikka chorlovchi buyuk g'oyalari, hikmatlari katta o'rin tutadi. Buyuk alloma Abu Nasr al-Farobiy "Talhizu Navomis" (Aflotun qonuniyatlarini mohiyati) asarida inson kamoloti falsafa fanining ta'sirida rivojlanishini shunday ko'rsatgan edi: "Yaxshi fazilatga ega bo'lgan shahar aholisi eng baxtiyor odamlar bo'lishlari, qonunlarga ixtiyoriy bo'ysunishini ta'minlash uchun qonunlarni takomillashtirish, ulardagi qoidalarni mustahkamlashdir" [4].

Ibn Sino tarbiyaviy qarashlarida oila va oilaviy masalalarga keng o'rin berilgan. Ota oilada o'z farzandlariga har tomonlama: yurish-turishda, nutq odobida, so'z madaniyatida, o'zaro muomala jarayonida, eng muhimi, amaliy ish faoliyatida to'g'rilik va haqqoniylik, samimiylikka namuna bo'lmog'i kerak. Oilada farzand tarbiyasini to'g'ri yo'lga qo'yishning asosiy vositasi uning ma'naviy olamida e'tiqodni shakllantirish, deb hisoblagan edi olim. Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" asarida oilaviy maishiy turmush muammolariga ham katta e'tibor beradi. U kishilarni uylanib, oila qurishdan boshlab, farzand tarbiya etish, oilaviy munosabatlarda ota-onaning vazifalari va ularning burchlari haqida birma-bir bayon etadi. Jamiyatda farzandlari xulq-atvoriga qarab ota-onalariga baho berishni aytib ularni ogohlantiradi.

NATIJALAR (RESULTS). Ota-ona oilada farzandiga ilm olishning zarurligi, ilm tufayli inson kamolot cho'qqisiga erisha borishini uqdirib borishi lozim. Har qanday sohaning kaliti ilm, aql va mehnatda. Agar inson tirishqoqlik bilan mehnat qilib ilm olsa, uni amaliyotda qo'llay olsa, fikrlab tafakkurini charxlab borsa, u albatta maqsadiga erishadi. Shunday ekan, ota-onalarimiz bolalarining o'qishlariga, ilm bilan shug'ullanishiga imkoniyat va oilaviy muhit yaratib berishi lozim. Xalqimiz: "Ota-ona – andoza", yoki "Onasini ko'r-u, qizini ol", arqog'ini ko'r-u, bo'zini ol", - deb bejiz aytishmagan. Agar ota-ona o'zi yaxshi tarbiyalangan bo'lsa, ularning har bir harakati bolalar uchun ko'rgazmali qurol bo'ladi. Tarbiya amali bilan go'zal. Abdulla Avloniy "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida tarbiyaning ahamiyatiga: "Alhosi, tarbiya bizlar uchun yo hayot, yo mamot; yo najot, yo halokat; yo saodat, yo falokat masalasidir" [5], - deb katta baho beradi, tarbiyani oiladan shakllantirib borish kerakligi, buning uchun ota-onaning o'zi tarbiyalangan bo'lishi kerakligi haqida uqtiradi.

XULOSA (CONCLUSION). Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, uzluksiz ta'limda izchillik, o'z navbatida, Vatanga sadoqatli, imon-e'tiqodi butun, o'z mustaqil fikriga ega, har tomonlama qobiliyatli, o'z kelajagini o'zi qura oladigan shaxslarni tarbiyalashda sidqidildan mehnat qiluvchi tarbiyachilarning o'z ustida ishlashi muhim hisoblanadi. Zero, ertangi kun O'zbekiston taraqqiyoti bilimli, salohiyatli, oqil va odil shaxslar qo'lida bo'lishi har doim muhim vazifa hisoblanib kelingan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES):

1. O'zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoevning Toshkentda bo'lib o'tgan "Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofliqini asrash – davr talabi" mavzusiga bag'ishlangan anjumanda so'zlagan nutqid.
2. Karimov, I.A. "Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch". - T: "Ma'naviyat", 2008, - 40, 41- b.
3. LexUZ шарҳи. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й., 5-6-сонга илова.
4. Abu Nasr al-Farobiy. Fozil odamlar shahri. T.: 1998-y. 23-b.
5. Abdulla Avloniy. "Turkiy guliston yoxud axloq".— T.: O'qituvchi, 1992.160 b.

**JAMIYAT IDEOSFERASIDA MILIY VA UMUMINSONIY
QADRIYATLAR IN'IKOSI**

**Turdiyev Bexruz Sobirovich, Buxoro davlat universiteti,
Yurisprudensiya va ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrasi dotsenti**

**PERCEPTION OF NATIONAL AND UNIVERSAL VALUES IN
SOCIETY'S IDEOSPHERE**

**Turdiyev Bekhruz Sobirovich, Bukhara State University, Associate
Professor of the Department of Jurisprudence and Socio-Political Sciences**

**ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ
ЦЕННОСТЕЙ В ИДЕОСФЕРЕ ОБЩЕСТВА**

**Турдиев Бехруз Собирович, Бухарский государственный
университет, доцент кафедры юриспруденции и общественно-
политических наук**

E-mail:
[b.s.turdiev@bux
du.uz](mailto:b.s.turdiev@buxdu.uz)

[https://orcid.org.0
000-0003-3260-
3327](https://orcid.org/000-0003-3260-3327)

ANNOTATSIYA: Hozirgi global o'zgarishlar davrida jamiyat ideosferasidagi milliylik va umuminsoniylik dialektikasi, uning qonuniyatlarini tahlil qilish dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi. Mazkur maqola jamiyat ideosferadagi milliylik va umuminsoniylik an'analarining jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy sohalarida yuz berayotgan o'zgarishlardagi ta'siri va insoniyat taraqqiyotiga xizmat qilishi tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: milliy mentalitet, qadriyat, ma'naviyat, ideosfera, Renessans, madaniyat, dialektika.

ABSTRACT: In the current period of global changes, the dialectic of nationality and universality in the ideosphere of society, the analysis of its laws, is one of the most urgent topics. This article examines the influence of the traditions of nationalism and universalism in the ideosphere of the society on the changes taking place in the social, economic, political, and cultural spheres of the society and serves the development of humanity.

Key words: national mentality, values, spirituality, ideosphere, Renaissance, culture, dialectics.

АННОТАЦИЯ: Дialeктика национальных и общечеловеческих ценностей в идеосфере общества в современный период глобальных изменений, анализ ее закономерностей, что является одной из актуальных вопросов. В данной статье, исследуется влияние традиций национальности и общечеловечности в идеосфере общества на происходящие в обществе изменения в социальной, экономической, политической, культурной сферах и служат развитию человечества.

Ключевые слова: национальный менталитет, ценности, духовность, идеосфера, Ренессанс, культура, диалектика.

KIRISH (INTRODUCTION). Milliylik va umuminsoniylik dialektik aloqadorligi falsafaning alohidalik va umumiylik kategoriyalariga mos tushadi. Bu jarayonda umumiylik narsa va hodisalarning eng umumiy jihatlari o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalasa, alohidalik orqali uning o'z ko'rinishi aniqlashadi. Umumiylik faqat alohidalikni taqozo etadi va har qanday alohidalik ma'lum ma'noda umumiylikni anglatadi. Har qanday umumiylik – bu alohidalikning bir bo'lagi yoki mohiyatidir.

Umumiylik narsa-hodisalarning eng muhim, mushtarak aloqalarini aks ettiradi va u faqat ayrimlik orqali namoyon bo'ladi, xususiylik shakliga kiradi. Boshqa tomondan, har qanday ayrimlik ma'lum ma'noda umumiylikdir, binobarin, alohidaning tomoni yoki mohiyatidir [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (MATERIALS AND METHODS). BMTning Ijtimoiy rivojlanish ilmiy-tadqiqot instituti professorlari Anneli Anttonen va Jorma Sipila olib borgan tadqiqotlarida

umuminsoniylik polisemik, kontekstli va ko'p o'lchovli ekanligini aytib, o'zida butunlik, birlik, umumiylik va yaxlitlik g'oyalarini o'zida mujassam etadi, deb ta'kidlashgan [2]. Milliy qadriyat esa, muayyan millat va xalqqa aloqador bo'lar ekan, uning o'ziga xos bo'lgan, uning milliy mentaliteti, yashash tarzi, tarixiy qadriyatlari va fikrlash qobiliyatlarini o'zida aks ettiradi.

MUHOKAMA (DISCUSSION). Jamiyat ideosferasi yangilanishida milliylik va umum-insoniylik an'analari jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy va boshqa sohalarida yuz berayotgan o'zgarishlar ta'siri ostida doim rivojlanib, yangilanib, yuksalib boradi. Natijada, muayyan bir davrda sun'iy va majburiy ravishda xalqimiz hayotiga kiritilgan ayrim qadriyatlar asta-sekin ahamiyatini yo'qotib, barham topib borishi mumkin. Shuningdek, xalqimizning ming yillar mobaynida qadrlanib kelingan, ammo g'ayriinsoniy mafkura tufayli unutilib ketgan bayramlari, urf-odat va an'alari qayta tiklanib bormoqda.

Jamiyat ideosferasidagi yangilanishlar faqat milliy asosdagina emas, shu bilan birga umuminsoniy ma'naviy qadriyatlar ta'sirida shakllandi va o'sib bormoqda. Bunda avvalo xitoy, eron, yunon, arab, turk, rus ma'naviyati va madaniyati jahondagi boshqa madaniyatlarga o'zining ijobiy jihatlari bilan ta'sir etgan. O'z navbatida, o'zbek xalqi ham boshqa xalqlar ideosferasining yuksalib borishida, umumjahon ma'naviy yangilanish jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. O'zbeklar axloqidagi oriyat, diyonat, kattalarga hurmat, mehmondo'stlik, mehnatsevarlik kabi sifatlarga ularning ruhiyatidagi samimiylilik, insof, bag'rikenglik, sharm-hayolilik jihatlari, milliy adabiyot va san'ati qo'shilib, o'zbek ma'naviyatining o'ziga xos xususiyatlarini shakllantiradi [3].

Milliy ma'naviyatimizning yirik namoyandalari al-Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, al-Xorazmiy, Imom Buxoriy, Iso Termiziy, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy va boshqa ko'plab mutafakkir olimlarimizning durdona asarlari jahon ideosferasining ajralmas qismiga aylanganligi buning yorqin misolidir.

Shunisi diqqatga sazovorki, milliy va umuminsoniy ma'naviy hayot dialektik rivojlanish yo'li ma'lum siyosat va mafkura ta'siri ostida turli davrlarda turlicha kechgan. Jamiyat ideosferasining rivojlanish tarixida ma'lum yuksak taraqqiy etgan Renessans davri ham, aksincha, yuksak Renessans

davridan keyin esa, ma'lum bir obyektiv va subyektiv omillar ta'sirida milliy va umuminsoniy ma'naviy hayot uyg'unligi bir-biridan uzoqlashtirilganligini ham ko'rishimiz mumkin. Ideosferaning rivojlanish tizimida milliy va umuminsoniylikning o'zaro uyg'unlikda ba'zan juda ulkan rivojlanish yo'lidan borganligining, gohida esa, ular o'rtasidagi uzoqlashish erishilgan yutuqlardan chekinish, ba'zi sohalaridagi regressiya, taraqqiyot yo'lidan sekinlashib mamlakat hayotida turg'unlik holatiga uchrab qolish sabablari ham bo'lgan.

Masalan, mustabid tuzum davrida xalqni tobe qilish maqsadida o'zining mafkurasini singdirish uchun o'zbek milliy ma'naviyatining hayotbaxsh namunalari xalq tarixidan uzib qo'yilgan. Majburiy va sun'iy tarzda baynalmilallashtirish bayrog'i ostida olib borilgan siyosat natijasida milliylik va umuminsoniylikning dialektik birligi buzilib, rus madaniyatini ustun qo'yish holatlari vujudga kelgan. Bu siyosat totalitar tuzum ko'zlagan natijani bermagan bo'lmasa-da, ammo milliylik va umuminsoniylikning buzilishiga sabab bo'lgan edi.

NATIJALAR (RESULTS). Bugun o'zbek xalqining milliy qadriyatlari jahon umuminsoniy taraqqiyotiga o'zining munosib hissa qo'shganligini butun dunyo e'tirof etmoqda. Chunki o'zbek xalqi milliy qadriyatlari jahon fan va madaniyatining, adabiyot va san'atining, axloqiy va falsafiy fikrlar rivojida ulkan ahamiyat kasb etgan. Shuningdek, uning umuminsoniylik bilan uyg'unlashuvi jahon xalqlarining madaniy, ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga yuksalish va rivojlanishlar yo'lini ochib bergan.

O'zbek xalqining insonparvarlik, bunyodkorlik va vatanparvarlik singari qadriyatlar majmuasidan tashkil topgan milliy ma'naviyati jahon xalqlarini bir-biriga yaqinlashtirishda, ularning o'zaro hamkorlikda tinch-totuv yashashi va rivojlanishiga xizmat qilgan. Uzoq yillar davomida shakllanib, mazkur xalqning madaniy boyligi, urf-odat va an'alarini o'zida mujassamlashtirgan ma'naviyat ayni vaqtda umuminsoniy ma'naviyatning asosiy qismini tashkil etadi va shu tariqa jahon xalqlarining umuminsoniy ma'naviy boyligi hisoblanadi.

Jamiyat ideosferasidagi milliy g'oya hamma davrda jahon xalqlarini bir-biriga yaqinlashtiruvchi asosiy mezon bo'lib kelgan va bugungi kunda ham shunday bo'lib davom etib kelmoqda. "Bir haqiqatni hech qachon unutmaylik, -deydi Shavkat Mirziyoyev,

- biz buyuk tarix, buyuk davlat, buyuk madaniyat yaratgan xalqmiz. Biz – hech qachon mehnatdan qochmaydigan, qiyinchilikdan qo‘rqmaydigan, adolatni qadrlaydigan, azm-u shijoatli, buyuk xalqmiz. Barchamiz bir tan-u bir jon bo‘lib, yakdil va ahil bo‘lib harakat qilsak, halol-pok bo‘lib, yaxshi niyat bilan mehnat qilsak, har qanday marralarni egallashga, boshqacha aytganda, tariximizning yangi sahifasini yaratishga qodir xalqmiz” [4].

Milliy va umuminsoniylikning uyg‘unlashtirishda tinchlik va barqarorlik kabi ijtimoiy-siyosiy voqeylikning ahamiyati beqiyosdir. Bu borada ham mamlakatimizda ko‘plab ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, milliy g‘oya, madaniyatimizni umuminsoniy dialektik aloqadorlikda olib borish, jahon xalqlari bilan madaniy aloqalarimizni mustahkamlash va rivojlantirish mamlakatimiz siyosatining ustuvor yo‘nalishini tashkil etadi. Bu borada olib borilayotgan strategik islohotlar o‘zining to‘g‘riligi va ko‘p qirraligi bilan ko‘zga tashlanmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida ta’kidlab o‘tganidek: “O‘zbekiston hech qanday blokka qo‘shilmaslik maqomini saqlab qolgan holda, ochiq muloqotga tayyordir. Biz barcha sheriklarimiz bilan tinchlik, taraqqiyot va farovonlik yo‘lida hamkorlikni kengaytirishdan manfaatdormiz.

Biz mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi inson, uning ehtiyoj va manfaatlarini ta’minlashdan iborat bo‘lgan eng muhim ustuvor vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishning hal qiluvchi sharti aynan shunda mujassam, deb bilamiz” [5].

Jamiat ideosferasi rivojida milliylik va umuminsoniylik dialektikasi o‘zaro ta’siri va boyishi obyektiv jarayon bo‘lib, ular tarix jarayonning doimiy ravishda bir-biriga ta’sir ko‘rsatganidan, bir ideosferaning boshqa ideosfera zaminida ildiz otib, gurkirab rivojlanganidan dalolat beradi.

Milliylik va umuminsoniylik dialektikasining o‘zaro ta’sirlashuvi va boyishi, bu jarayonga etnosentrizm, ya’ni o‘z madaniyatini yuksak madaniyat namunasi, deb bilish, o‘z milliy qadriyatlarinigina etalon sifatida talqin etish, o‘zga madaniyatlarga past nazar bilan qarash, ularni g‘ayrimadaniy hodisa sifatida baholash jiddiy zarar yetkazishini ta’kidlash zarur [6].

Agar bunda, boshqa xalqlar milliy ideosferasiga mansub bo‘lgan tarixiy taraqqiyot yo‘li, u yashayotgan muhit va mentalitetiga xos xususiyatlardan kelib chiqib yondashilsa, to‘g‘ri bo‘ladi.

XULOSA (CONCLUSION). Demak, o‘z milliy ideosferasi, uning qadriyatlar olamidana, unga mansublikdan faxrlanish boshqa xalqlar ideosferasiga hurmat va e’tibor bilan qarashni talab etadi. Xuddi shu jarayonda milliylik va umuminsoniylik dialektikasi uchun yo‘l ochiladi.

Agar milliy g‘oya bo‘lmasa, umuminsoniy g‘oyalar ham mavjud bo‘lmas, umuminsoniy g‘oyalarsiz esa, hozirgi zamonning ilg‘or millatlari mavjud bo‘lmas edi. Millatlar umumjahon, umumbashariy ma’naviyatning yaratuvchilaridir [7]. Demak, ular o‘zaro ta’sir jarayonida ma’lum bir milliy madaniyatga jahon madaniyatining umuminsoniy elementlari qo‘shilib ketadi. Bunday o‘zaro boyish, ular o‘rtasidagi umumiy jihatlarning paydo bo‘lish internatsionallashuv jarayoniga olib kelmoqda. Bunday o‘zaro ta’sir va boyish jamiyat ideosferasi rivojlanishiga hamohang ravishda yangilanib borayotganligini aks ettiradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES):

1. Umarov E., Abdullayev M. Ma’naviyat asoslari. –T.: “Sharq”, 2005. –B.40.
2. Anneli Anttonen and Jorma Sipila. Varieties of Universalism. Geneva, Switzerland “United Nations Research Institute for Social Development”, 2014. –P.4.
3. Nazarov Q. va b. Falsafa asoslari. –T.: “O‘zbekiston”, 2005. –B.296.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. //“Xalq so‘zi” gazetasi, 2020 yil 25 yanvar, №19 (7521).
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи. №189 (6883) 20/09/2017.
6. Ochilidiev A. Madaniyat falsafasi. –T.: “Muharrir nashriyoti”, 2010. –B.62.
7. Mamadaliyev Sh.O., Ernazarov R.U., Erkayev A. va boshq. Ma’naviyat asoslari. – T.: “O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2013. –B.52.

FARG'ONA VODIYSI OILA VA QADRIYATLAR TIZIMIDA ISLOM DININING O'RNI

Ismoilova Xayitxon Maxammadjonovna,
Andijon iqtisodiyot va qurilish instituti "O'zbek tili va ijtimoiy
fanlar" kafedrası o'qituvchisi

THE ROLE OF ISLAM IN THE FAMILY AND VALUES SYSTEM OF FERGANA VALLEY

Ismailova Khaitkhan Makhammadjonovna,
The teacher of the department "Uzbek language and social sciences"
of the Andijan Institute of Economics and Construction

РОЛЬ ИСЛАМА В СЕМЬЕ И СИСТЕМЕ ЦЕННОСТЕЙ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ

Исмаилова
Хайитхан
Махаммаджоновна,
преподаватель
кафедры
«Узбекский язык и
обществознание»
Андижанского
института

ANNOTATSIYA: Maqolada Farg'ona vodiysi oila urf-odatları va qadriyatları transformatsiya jarayonları va ularga ta'sir etuvchi omillar tahlil etilgan. Farg'ona vodiysi dinlari, xususan, islom dinining mintaqa oila qadriyatlarida namoyon bo'lish xususiyatlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Farg'ona vodiysi, oila munosabatlari, diniy qadriyatlar, islom dini, er-xotin, shariat.

ABSTRACT: The article analyzes the processes of transformation of family traditions and values in the Fergana Valley and the factors influencing them. The features of the religions of the Fergana Valley, the features of the manifestation of Islam in the family values of the region are described.

Key words: Fergana Valley, family relationships, religious values, Islam, pair, Shariat.

Аннотация: в статье анализируются процессы трансформации семейных традиций и ценностей Ферганской долины и факторы, влияющие на них. Описаны особенности религий Ферганской долины, особенности проявления ислама в семейных ценностях региона.

Ключевые слова: Ферганская долина, семейные отношения, религиозные ценности, ислам, супружеская пара, шариат.

KIRISH (INTRODUCTION). Dunyodagi boshqa xalqlar qatori o'zbek xalqining ham madaniy qadriyatlari, urf-odatları ming yillar mobaynida Sharqning ma'naviy o'choqlaridan biri bo'lib xizmat qilgan. Ayniqsa, hozirgi Farg'ona vodiysi (Farg'ona, Andijon, Namangan viloyatlari) xilma-xil diniy e'tiqodlar, dinlar, madaniyatlar va turmush tarzlari tutashgan mintaqa hisoblanadi. Bir so'z bilan aytganda, Farg'ona vodiysi qadimiy urf-odat va qadriyatlarga boy zamindir.

Tarixdan ma'lumki, Farg'ona vodiysida ko'plab diniy e'tiqodlar mavjud bo'lgan. Shuning uchun bu yerlik aholining turmush tarzida turli qadriyat va urf-odatlarni uchratishimiz mumkin. Ayniqsa, vodiylar aholisining oiladagi qadriyat va urf-odatlarga alohida e'tibor qaratish, boshqa hududlarda uchramaydigan holatlarni kuzatishimiz mumkin. Vodiylar aholisi turmush tarzida turli davrlarda kirib kelgan dinlarning ta'sirini uchratish mumkin. Xususan, dinlarning tarixiy shakliga ko'ra ibtidoiy jamoa dinlari, milliy dinlar, jahon dinlarining vodiylar oilalari va qadriyatlari shakllanishiga ta'siri katta bo'lgan. Shu jihatdan mintaqa oila tizimida bir qator dinlarning uyg'unlashgan va milliy qadriyatlarda aks etgani guvohi bo'lamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (MATERIALS AND METHODS).

Qadriyatlar mavzusi diniy dunyoqarashlar va ularning eng qadimgi shakllarida ham o'z aksini topgan [1.7]. Eramizdan avvalgi davrlarda Farg'ona vodiysidagi mavjud diniy tasavvurlar dastlabki oilaviy munosabatlarni tartibga

solishga xizmat qildi. Jumladan, totemizm, fetishizm, animizm, shomonlik kabi ibtidoiy jamoa dinlaridagi oila munosabatarini tartibga soluvchi urf-odat va qadriyatlar vodiy aholisi turmush tarzida katta ahamiyat kasb etdi.

Farg'ona vodiysi azaldan diniy xilma-xillikka zamin bo'lganligi uchun bag'rikenglik zaruriyat hisoblanadi. XII asrgacha zardushtiylik ibodatxonalari, buddizm stupalari, xristian cherkovlari, yahudiy ibodatxonalari va musulmon masjidleri joy olgan. Avesto yurtimiz zaminida yashagan xalqlarning islomgacha bo'lgan davrdagi tabiiy-ilmiy, ayniqsa, axloqiy qadriyatlarining rivojlanishi tarixiga oid asosiy manbadir [1.3]. Mil.av. VII asrning oxiri va VI asrning boshlarida Zardushtilik dini paydo bo'ldi [2.3] va bu yerlik aholining qarashlarini, turmush tarzini butunlay o'zgartirib yubordi. Zardushtiylik ta'limoti o'sha davr uchun ilohiy din sifatida namoyon bo'ldi. Zardusht ta'limoti shu o'lka ongu-shuuriga muhrlanib bordi. Nafaqat muqaddas din, balki "Avesto" diniy aqidalar majmuasi, ulug' bir badiiy-falsafiy yodgorlik bo'lib xizmat qildi [3.3]. U oila va oilaviy marosimlar etnosiga oid madaniy va maishiy an'analar uzatuvchisi hamda davomchisi hisoblanadi [2.3].

Yurtimiz hududiga islom dini kirib kelishi munosabati bilan otashparastlik dini va undagi oilaviy qadriyatlar o'zgardi. Vodiy aholisi musulmon dini, sunniylik, hanafiya yoki Imom A'zam mazhabiga e'tiqod qiladi [6.39]. Vodiy oila munosabatlarini islom dini asosida tartibga solinishida muqaddas Qur'oni Karim va hadislar muhim manba hisoblanadi. Jumladan, Imom al-Buxoriy "Al-jome' as-sahih" hadislar to'plamida oilaviy munosabatlarni tartibga solish, oila urf-odatleri va qadriyatlariga hurmat bilan munosabatda bo'lish kerakligi kabi masalalar vodiy musulmonleri uchun muhim hisoblanadi. Imom al-Buxoriy hadislarida oila qurib yashash, oila muqaddasligi, oila munosabatlaridagi huquq va majburiyatlar keng targ'ib qilinadi. Hadisda keltirilishicha, Abdulloh raziyallohu anhu rivoyat qiladilar: "Biz Rasululloh sallallohu alayhi va sallam birlan birga g'azot qilur erdik, hech narsamiz (xotinlarimiz) yo'q erdi. Shunda, biz "Yo Rasulalloh, dunyodan toq o'taylikmi?" - dedik. Ul zot bizni bunday qilmoqdan qaytardilar, so'ng mahriga bir ko'ylak berib bo'lsa ham, uylanmog'imizga ruxsat berdilar. Keyin, "Ey

mo'minlar, Olloh taolo sizlarga halol qilgan ne'matlarni harom qilmangizlar va tajovuz qilmangizlarki, Olloh taolo tajovuz qilguvchilarni yaxshi ko'rmaydi", degan oyati karimani bizga qiroat qildilar" [4]. Ushbu hadisga monand Imom G'azzoliy yigit kishi uchun halol luqmani qo'lga kiritishga kirishish, oilasining haq va huquqini o'ylash, farzand ko'rish uchun harakat qilmoq va ayollarining turli fe'llariga sabr etmoq ham ibodat turlaridan deb hisoblanadi, deydi [5.20]. Markaziy Osiyo xalqlari, xususan O'zbekistonga va Farg'ona vodiysiga islom dinining kirib kelishi, nikoh, ota-ona va farzandlar orasidagi mehr-oqibat, yaqin qarindoshlik, oilada taraflarning huquq va majburiyatleri, imon, e'tiqod, savob tuyg'ularining shakllanishiga sabab bo'ldi.

Butun musulmon olamida musulmon huquqi – fiqh bo'yicha eng aniq, izchil, mukammal asar sifatida Burhoniddin al-Marg'loniyning "Al-Hidoya" asari vodiy oila munosabatlarini tartibga soluvchi muhim manba bo'lib xizmat qiladi. "Hidoya" to'rt juzdan iborat bo'lib, ikkinchi juzi oila munosabatlarini tartibga solish bo'yicha fiqhiy masalalar, ya'ni nikoh, emizish, taloq, qullarni ozod qilish, topib olingan bolaning nasabini aniqlash [7] kabi masalalar bayon etilgan. Ushbu asardan, ruslar Markaziy Osiyoni bosib olib, shariat qozilari bekor qilinib, sovet sud sistemasi joriy qilinguniga qadar shariat qozilari tomonidan foydalanib kelingan. Hozirda ham islom shiati asosida ish yuritadigan musulmon mamlakatlar huquqshunosligida bu asardan keng foydalaniladi [8].

Hozirgi zamon islom olamining buyuk vakillaridan biri Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning oila munosabatlarini tartibga solishda Islom aqidalari borasidagi asarlari bugungi vodiy aholisi uchun muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Jumladan, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning "Baxtiyor oila" kitobida oilaviy munosabatlarni tartibga solishda diniy qadriyatlar va urf-odatlar, shar'iy amallar bo'yicha ma'lumotlar bergan. Ushbu asarida muallif oilalarda uchrayotgan zamonaviy muammolar, Sharq va G'arbdagi bo'layotgan oila masalalarini atroflicha yoritib bergan.

Oiladagi ko'plab urf-odat va qadriyatlar Islom dini qoidalari asosida shakllandi. Islom diniga e'tiqod qilish bilan birga vodiya folbinlik, sehg'arlik bilan shug'ullanadilar. Bunday odatlar

bilan, odatda, ayollar shug'ullanadilar. Aholining fikriga ko'ra, folbinlar turli vazifalarni bajaradilar, bunday ishlar "amal", "issiq-sovuq", "o'qitib olgan" degan jumlar bilan izohlanadi. Odatda, ayollar folbinlar oldiga oilalarini mustahkamlash, ishlari yaxshi bo'lishi uchun boradilar. Lekin, mahalliy aholi orasida kimgadur o'zini yaxshi ko'rsatish uchun yoki yoqtirmagan insonlariga zarar keltirish uchun ham tashrif buyuradilar. Folbin ayollar Qur'on oyatlarini o'qish orqali ushbu amallarini bajaradilar.

Bundan tashqari, mintaqada ziyoratgohlarga ham tashrif buyuriladi. Ziyoratgohlar "avliyo" deb nomlanuvchi insonlar qabrlariga borib Qur'on tilovat qilib, duo qilish bilan belgilanadi. Andijon viloyatida "Shirmonbuloq", "Imom ota", "Mirpo'stin ota", "Ko'k to'nli ota", "Mehmoni Valiy" kabi bir nechta ziyoratgohlar mavjud. Namangan viloyatidagi "Bibi mushkulkushod", "Mahmudi A'zam", "Devona Eshon buva", "Sherbuloq", "Mo'yi Muborak" kabi bir qator ziyoratgohlar, Farg'ona viloyatidagi "Rishton", "Chinor tagi", "Yetti buloq" kabi ziyoratgohlar vodiy aholisi tomonidan doim tashrif buyurilib, u yerda duolar o'qiladi.

MUHOKAMA (DISCUSSION). Islom ta'limotiga asosan, er-xotinlik aloqasi nikohlanmoqchi bo'lgan ikki tarafdin birining nikohlanish rag'batini bildirishi va ikkinchisining o'sha rag'batni qabul qilishi ila yuzaga chiqadi [9]. Ya'ni nikoh ikki tarafning roziligi asosida quriladi. Nikoh aloqasi haqida Qur'oni Karimda oyatlar, Rasululloh sallollohu alayhi vassallamning hadislarida o'nlab ta'limotlar hamda Islom fiqhida qator hukmlar keltirilgan [9]. Unga ko'ra, oila a'zolarining oiladagi huquq va burchlari qat'iy belgilab qo'yilgan.

Vodiy aholisi onaga nisbatan buyuk zot, mehr timsoli deb qaraydi. O'tkazilgan tadqiqotlar, ekspeditsiyalarda ham birdek qabul qilingan ona timsoliga ko'p ehtirom ko'rsatilishi aks ettiriladi. Hadisi sharifda keltirilishicha avval uch marta onaga yaxshilik qilinishi, undan keyin otaga va boshqa insonlarga yaxshilik qilish kerakligi vodiy aholisining onaga bo'lgan hurmatida aks etadi. Shu narsa aniqki, ayollarning hayoti va huquqlari shariat qonunlariga to'la bog'liqdir. Qur'on dinning asosiy manbasi bo'lganligi va undagi oyatlarda, xususan, Qur'oni Karimning "Niso" surasi va Hadislarda

ayollar huquqlari bayon qilinganligini keltirishimiz mumkin.

Shu bilan birga, ayollarning baland ovozda gapirmasligi, shovqin solmasligi, begonalar oldida ko'zi pastga qarab turishi, ovqat mahal bosh yalang o'tirmasligi, turmush o'rtog'ini va oila a'zolarini hurmat qilishi, mehnatsevar va shu bilan birga, mehribon bo'lishi kabi bir qator xislatlarga egaligi ham Islom dini qoidalariga asosida shakllangan. Islom diniga asosan, ushbu qoidalariga amal qilmaslik gunoh deb qaraladi. Islom dini kirib kelishi bilan hududda ayollar va erkaklarning oilada o'z yumushlari ham belgilandi. Asosan, vodiy ayollari o'zlari bajara oladigan uy yumushlari bilan shug'ullanganlar. Xususan, ovqat tayyorlash, chorva sog'ish, hovli supurish, tikish-bichish, ipak qurtini boqish, uyda boqiladigan hayvonlar uchun oziq-ovqat berish [6.100]. Bozorga borish, savdosotiq ishlari va oiladagi mushkul ishlar bilan erkaklar shug'ullanadilar. Ayollarning bozorga borishi, og'ir yuklarni ko'tarishi uyat hisoblangan. Agar oilada bunga imkon bo'lmasagina ayollar bozorga borib uy-ro'zg'or uchun bozorlik qilganlar.

NATIJALAR (RESULTS). Islom dini Farg'ona vodiysi va turmush tarzida muhim ahamiyatga ega bo'lib, musulmonlarning urf-odat va qadriyatlarini shar'iy aqidalar asosida tartibga soladi. Unga ko'ra oilada otaning o'rni alohida ahamiyatga ega. Ota oila boshi, oilaning moddiy va ma'naviy ta'minotchisi, jamiyat va davlat boshqaruvchisi, oila va jamiyatda hukm chiqaruvchi va qaror qabul qiluvchi yagona insondir. Hadisi sharifda keltirilishicha "Er kishi o'z ahli baytida rahbardir va u o'z qo'l ostidagidan so'ralur [9]". Ya'ni, ota bo'lish buyuk sharaf bo'lib, oila a'zolarining boshlig'i, oilaning boshqaruvchisi hisoblanadi. Oila a'zolari har bir ishlarini oila boshlig'idin so'rashi, o'zaro maslahatlashishi, ota rozi bo'lgandagina biror ishga qo'l urushi nazarda tutiladi. Oilada otaning huquqlari bilan birgalikda majburiyatlari ham mavjuddir. Ota oila a'zolarini moddiy va ma'naviy ta'minlamog'i shart hisoblanadi. Ushbu holatlar vodiy aholisi oila munosabatlarini tartibga solishda islom aqidalarining o'rni muhim ekanligini anglatadi.

XULOSA (CONCLUSION). Islom dini qoidalariga asosan, imon, vodiyda an'anaviy oilaviy qadriyat bo'lib, ko'pincha bu oilani ma'lum bir din a'zosi deb bilishni anglatadi. Imon axloqiy

qadriyatlar haqida ham ma'lumot beradi va ko'p hollarda ibodat qilish kabi diniy amaliyotlar orqali namoyon bo'ladi. Farg'ona vodiysi aholisi ko'pchilik qismini musulmonlar tashkil etadi. Shu sabab, masjidga ibodat uchun ham nabiralar, farzandlar bobolari yoki otalari bilan birga boradilar. Lekin vodiya faqat musulmonlar emas, xristian diniga e'tiqod qiluvchi aholi ham mavjud. Xristian diniga e'tiqod qiluvchilar cherkovga bobobuvilari bilan birga borishlari bilan bu oilaviy an'anaviy qadriyat namoyon bo'ladi.

Markaziy Osiyoga Islom dinining kirib kelganidan so'ng oila munosabatlari islom diniga aososlanib olib borildi. Shu bilan birga, Farg'ona vodiysi aholisi turmush tarzida ham milliy qadriyatlar bilan diniy qadriyatlar uyg'unlashib bordi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES):

1. Qiyom Nazarov "Qadriyatlar falsafasi". Toshkent Faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti-2004. 85-B.
2. Ashirov Adxamjon "Avestodan meros marosimlar." — T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq, merosi nashr., 2001.32-B.
3. Xomidov Xamidjon. "Avesto" fayzlari— T.: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashr., 2001 96-B.
4. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Al-jome' as-sahih (Ishonarli to'plam) Qomuslar bosh tahririyati, Toshkent: 1997. 263-b 3-jild.
5. Imom G'azzoliy. Uylanish odobi "Toshkent islom universiteti" nashriyotmatbaa birlashmasi Toshkent — 2009. 63-b.
6. Наливкин В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы / — М.: Книга по Требованию, 2015. — 249 с.
7. Burhoniddin al-Marg'inoniy "Hidoya" 2-juz. "Hilol nashr" 2020-y. 592-b.
8. www.ziyo.uz
9. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Baxtiyor oila. —Toshkent: Xilol-nashr, 2018. — 528 b.

<https://orcid.org.0009-0003-7961-5752>

АЛИШЕР НАВОИЙ МАЪНАВИЙ МЕРОСИДА

АХЛОҚ КАТЕГОРИЯСИНИНГ ЎРНИ

Узокова Лола Абдурашитовна, СамДЧТИ тадқиқотчиси

THE ROLE OF THE ETHICAL CATEGORY IN THE
SPIRITUAL HERITAGE OF ALISHER NAVOI

Uzokova Lola Abdurashitovna, researcher of Samarkand State
Institute of Foreign Languages

РОЛЬ ЭТИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ В ДУХОВНОМ
НАСЛЕДИИ АЛИШЕРА НАВОИ

Узокова Лола Абдурашитовна, научный исследователь
СамДЧТИ

e-mail:

lolaabdurashitovna@gmail.com

АННОТАЦИЯ: Ушбу мақолада Алишер Навоий маънавий меросида ахлоқ категорияси ўрни, инсон ва жамият ўртасидаги узвий боғлиқлик, жаҳолатдан комилликка кўтарилиш, чинакам инсоний фазилатларни тарбиялаш каби масалалар ижтимоий-фалсафий таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: маънавият, ахлоқ, маданият, комиллик, жаҳолат, онг, идрок, дунёқараиш, ислом, иймон, виждон.

ABSTRACT: This article socio-philosophically analyzes the role of the category of ethics in the spiritual heritage of Alisher Navoi, the integral connection between man and society, the ascent from ignorance to perfection, and the education of truly human qualities.

Key words: spirituality, morality, culture, perfection, ignorance, consciousness, perception, worldview, Islam, faith, conscience.

АННОТАЦИЯ: В данной статье социально-философски анализируется роль категории этики в духовном наследии Алишера Навои, целостная связь человека и общества, восхождение от невежества к совершенству, воспитание истинно человеческих качеств.

Ключевые слова: духовность, нравственность, культура, совершенство, невежество, сознание, восприятие, мировоззрение, ислам, вера, совесть.

К ИРИШ (INTRODUCTION). Мутафаккир Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти темурийлар салтанатининг олтин даврига тўғри келди. Давлат арбоби ва шоир сифатида фаолият кўрсатган Навоий жамият ижтимоий-маънавий муҳитини белгиловчи мафкуравий таълимотларга бефарқ бўлмаган, албатта. Шоир дунёқараши ва ижодининг ғоявий асослари ҳақида унинг асарлари бир мунча тасаввур бера олади.

Алишер Навоийнинг ижтимоий-ахлоқий қарашлари шоирнинг деярли бутун маънавий меросини қамраб олган. Мутафаккирнинг амалий фаолияти у ёки бу тарзда унинг ахлоқий таълимотини реал ҳаётда амалга оширишга қаратилган эди. Навоий ўз асарларида инсон ва жамият ўртасидаги узвий боғлиқликни жаҳон тараққиётининг узилмаган занжирининг умумий бўғини сифатида кўрсатди. Навоийнинг инсон тараққиёти ҳақидаги қарашлари инсон ва жамият ҳақидаги ўша пайтда мавжуд бўлган қарашларга асосланади. Инсон ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг ушбу концепциясида шахснинг оқилона, ижодий ривожланиши устувор аҳамиятга эга эди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД (MATERIALS AND METHODS)

Алишер Навоийнинг маънавий меросида муҳим ўринга эга бўлган “Вақфия” асари, бир қарашда, мутафаккир ҳамда улуғ давлат арбобининг ўз ҳомийлиги остида бунёд этилган иншоотларига вақфи, аниқроғи, расмий ҳужжати тарзида намоён бўлса-да, аслида бу асарда темурий ҳукмдор

Бойқаро замони давлат бошқарувининг мазмуни, ижодкорнинг мазкур мамлакатни бошқарувдаги иштироки, мутафаккирнинг ҳаёт йўли, ижтимоий-сиёсий ва одоб-ахлоққа оид ғоялари донолик билан баён қилинган.

“Маҳбуб ул-қулуб” асари насрий йўналишда бўлиб, Алишер Навоий ҳаётининг охирларида яратилди. Уч қисмдан иборат пандноманинг ҳар қайси фаслида файласуф замондош бўлган турли табақа кишиларининг турмуш тарзи, хулқ-одоби ҳамда фаолияти тўғрисида фикр юритади. Мутафаккир мазкур тоифа аҳллариининг ҳам эзгу амаллари, ҳам иллатлари тўғрисида баъзан мулоимлик, баъзан қаҳр ва нафрат билан фикр юритиб, уларни инсофга чақириб, яхши томонга ўзгартирмоқчи бўлади. Ҳазрат Навоийнинг шахс хулқ-атвори ҳамда уни тарбиялашга оид қимматли ўғитлари “Маҳбуб ул-қулуб”да эл орасида тарқалган мақол, ҳикматли сўзлар билан ифодаланган. Алишер Навоийнинг “Тарихи мулуки Ажам” ҳамда “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарлари темурий ҳукмдор Бойқаро замони ижтимоий-сиёсий тузумига атаб битилган асар намуналаридир.

Мутафаккирнинг қадимги Эрон подшоҳлари ҳамда уларнинг тарихий қаҳрамонликлари ва шахсиятлари ҳақида ҳикоя қилувчи асари “Тарихи мулуки Ажам”дир. Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома” достони ва “Тарихи Табарий” китоби “Тарихи мулуки Ажам” учун асосий манба вазифасини ўтаган. Муқаддас динимиз тарихига тааллуқли ривоятлар, хусусан, бир қанча пайғамбарлар ҳаёт йўли, Афлотун (Платон), Батлимус (Птолемей), Буқрот (Гиппократ) сингари донишмандлар ҳаёти ва фаолиятига оид маълумотларни билиб олишда “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асари қимматли манба ҳисобланади. Алишер Навоийнинг юқорида тилга олинган ҳар икки асари фалсафа тарихида алоҳида ўринга эга.

МУҲОКАМА (DISCUSSION). “Ахлоқ ва нафс тарбияси” аслида калом илмининг “инсон амаллари” концепцияси доирасида *ал-амр ва-н-наҳий* (буюрилган ва ман этилган қоидалар) муаммосидан келиб чиққан. Абу Мансур Мотуридий “Тавҳид” китобида “табойиъ” – нарсаларнинг табиати (хоссаси) ҳақида гапирар экан, у ҳар бир жисмоний ибтидо

(ойин), яъни ҳиссий органлар ёрдамида хис қилинадиган барча нарсаларда борлигини таъкидлайди. Табойилар шундай хоссаларки, улар бир-бирига қарама-қарши кучлар бўлиб, бир-бирларидан қочадилар. Қоида бўйича, уларнинг бирини иккинчиси устига қўйсанг, улар бирикиш ўрнига, ўз табиатига кўра бири иккинчисини итаради ва қарама-қарши ҳаракатда бўлади. Шундай экан, улар бутун коинотдаги тартиботни издан чиқариб юбориши керак эди. Аммо қудратли Парвардигор табойиъларни, яъни хоссаларни уларнинг ўзаро ички қарама-қаршиликларига қарамай, бир-бирлари билан қовуштирган ва улардаги ўзгаришларнинг тартибли ҳамда мақсадли равишда амалга ошишини назорат қилади [1.Б.9].

Улуғ аллома шундай дейди:

*“Қатрагача қулзуми захҳордин,
Заррагача шамсаи заркордин.*

*Они мунга, муни анга банд этиб,
Бир-бирига борчани пайванд этиб.*

Воситалар бўлди аён тў-батў,

Бир-бирига боғланибон му-баму” [2.Б.26].

Калом илми намояндаларининг анъаналарига суянган ҳолда, Алишер Навоий ҳам Аллоҳни тафаккур орқали таниш ва мантикий фикр юритишга чорлайди:

“Кел қўйбон жаҳл, хирадманд бўл,

Бир нафас мустамии панд бўл.

Кўр санга ҳақдин не қарамлар дурур,

Не қадар эҳсону ниамлар дурур.

Бу бари инъому ато бир тараф,

Жавҳари ақл ўлди яно бир тараф...

Дуржи вужудингга ниҳон айлабон,

Дуржни ул нақд ила кон айлабон.

Борча жаҳондин қилиб ашраф сени,

Айлади ўз розига мушарраф сени” [3.Б.297].

Буюк мутафаккир ўзининг “Хамса” асарида инсоннинг комиллик даражасига етишиши учун нималардан ўзини тийиши, ҳазар қилиши ва аксинча, қандай хулқ-атворга, хислат ва фазилатларга эга бўлиши кераклигини юксак маҳорат билан тасвирлайди. Алломанинг фикрича, миқдор жиҳатдан тарбияланган инсон, сифатий жиҳатдан комил инсонга айланади. “Хамса”нинг “бисмиллоҳ”идан Алишер Навоийнинг инсон ҳақидаги фикрлари бошланади. Яъни файласуф шоирнинг фикрича,

“бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм” шундайин бир бебаҳо маржондирки:

*“Ҳар дур анга жавҳари жондин фузун,
Қиймат аро икки жаҳондин фузун” [4.Б.6].*

НАТИЖАЛАР (RESULTS). Алишер Навоийнинг фикрича, адабли киши “Ўзига қарши халқ томонидан бўладиган ҳурматсизлик эшигини боғлайди ва кишини ҳазил-мазоқдан ва камситилишдан сақлайди. Киши табиатини инсонлик йўлига солади ва одам мижозига одамгарчилик манзилида ором беради” [5.Б.59]. Шу билан биргаликда, аллома: “Одобли инсон барча одамларнинг яхшисидир ва барча халқлар учун ёқимлидир. У мансабдор кишилардан гўзалроқ ва бадавлат одамлардан ҳурматлироқдир... Тавозе ва одоб эгаларига ҳамма таъзим қилади ва ҳурмат билдиради. Одобли ва гўзал хулқли одамлар кўпаяверса, халқнинг дўстлиги, бир-бирига бўлган муҳаббати борган сари ривож топади,” – дея таъкидлайди.

ХУЛОСА (CONCLUSION). Умуман олганда, Мир Алишер Навоий қаламига мансуб насрий ва назмий асарларда одоб-ахлоқли бўлиш

ҳар бир Мутлақ руҳ ҳосиласи, яъни инсон учун ҳам қарз, ҳам фарзлиги эътироф этилади. Айниқса, бу жиҳат аёлларда тўқис бўлса, нур устига нур. Чунки тарбияли, оқила, ибо-ҳаёли аёл ўзидаги барча ижобий хислатларни келажак эгаси бўлган фарзандларига тортиқ қилиб, уларнинг комиллигига замин ҳозирлайди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (REFERENCES):

1. Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни” халқаро илмий анжуман материаллари. – Навоий, – 2017. –Б. – 9.
2. Навоий Алишер. Ҳайрат ул-аброр, МАТ,7-жилд, – Тошкент, 1991, –26-бет.
3. Навоий Алишер. Ҳайрат ул-аброр, МАТ,7-жилд, – Тошкент, 1991, 297-бет.
4. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик, 6-жилд. Ҳамса. Ҳайрат-ул аброр. Фарҳод ва Ширин. – Тошкент: Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. –Б -6.
5. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. МАТ.Ж. 14. –Тошкент:Фан, 1998. –Б. 58-59.

E-mail: dinorashavkatovna85@gmail.com [https://orcid.org.0009-0002-4748-7488](https://orcid.org/0009-0002-4748-7488)

**СОКРОВИЩА ИСТОРИИ: СРЕДНЕАЗИАТСКИЕ ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ
О ХИВЕ В ПЕРИОД С XIX ДО НАЧАЛА XX ВЕКОВ**

*Ражабова Динора Шавкатовна, младший научный сотрудник, Хорезмская академия
Маъмуна, Хива*

**TARIX XAZINALARI: XIX ASRDAN XX ASR BOSHIGACHA BO'LGAN DAVRDA
XIVA HAQIDAGI O'RTA OSIYO YOZMA MANBALARI**

Rajabova Dinora Shavkatovna, Xorazm Ma'mun akademiyasi kichik ilmiy xodimi, Xiva

**TREASURES OF HISTORY: CENTRAL ASIAN WRITTEN SOURCES ABOUT KHIYA
IN THE PERIOD FROM
THE XIX TO THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES**

Rajabova Dinora Shavkatovna, junior researcher at Khorezm Ma'mun Academy, Khiva

АННОТАЦИЯ: В статье осуществлён краткий обзор письменных источников, которые свидетельствуют об истории Хивинского ханства периода с XIX до начала XX вв. Наряду с уже известными историческими источниками даны данные об источниках современных историков, которые занимаются исследовательскими работами этого периода.

Ключевые слова: Хива, история, источники, рукопись, А.Балтаев.

ANNOTATSIYA: Maqolada XIX asrdan XX asr boshlarigacha bo'lgan davrda Xiva xonligi tarixi haqida guvohlik beradigan yozma manbalar qisqacha ko'rib chiqilgan. Ma'lum bo'lgan tarixiy manbalar bilan bir qatorda, ushbu davrdagi tadqiqot ishlari bilan shug'ullanadigan zamonaviy tarixchilarning manbalari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Xiva, tarix, manbalar, qo'lyozma, A. Baltayev.

ABSTRACT: The article provides a brief review of written sources that testify to the history of the Khiva Khanate from the 19th to the early 20th centuries. Along with already known historical sources the data on sources of modern historians who are engaged in research works of this period are given.

Key words: Khiva, history, sources, manuscript, A. Baltaev.

ВВЕДЕНИЕ (INTRODUCTION). Хива, некогда процветающее ханство в сердце Средней Азии, оставила после себя богатый пласт истории. Период с XIX до начала XX вв. был отмечен бурными событиями, оставив свой след в различных письменных источниках. Эти источники, созданные на разных языках и в разных жанрах, представляют собой бесценную сокровищницу информации, позволяющую нам заглянуть в прошлое Хивы и лучше понять ее культуру, общество и политику.

ОБСУЖДЕНИЕ (DISCUSSION). Среднеазиатские письменные источники о Хиве с XIX до начала XX вв. поражают своим разнообразием. Среди них можно выделить:

Хроники и исторические сочинения:

- “Джами ат-таварих” Мухаммада Амин-ходжи Бухари: монументальный труд, охватывающий историю Хивы с X века до 1825 года;

- “Таварих-и Хорезмшахи”
Мухаммада Ризы: подробная хроника
правления хивинских ханов XIX века;

- “Рисалаи таърихи хорезмшахи”
Агахи: краткая история Хивы XVIII века.

Путевые заметки и дневники:

- “Путешествие в Хиву” А.
Вамбери: описание путешествия венгерского
востоковеда в Хиву в 1863 году;

- “Дневник хивинского похода”
генерала М.Д.Скобелева: ценный источник
информации о Хивинском походе 1873 года.

Литературные произведения:

- “Хива” Айбека: роман, рисующий
картину жизни хивинского общества XIX
века;

- “Стихи” Муками: стихи
поэта, посвященные Хиве и ее истории.

*Делопроизводственная
документация:*

- Архивы ханской
канцелярии: содержат
указы, письма, дипломатические документы
и другие материалы, проливающие свет на
политическую жизнь Хивы;

- Документы русских колониальных
властей: дают представление о
взаимоотношениях Хивы с Российской
империей.

**АНАЛИЗ ИСТОЧНИКОВ (MATERIALS
AND METHODS).** Каждый из этих
источников представляет собой уникальную
точку зрения на историю Хивы. Изучение и
анализ этих источников позволяет нам:

- Реконструировать хронологию
событий.

- Узнать о политическом устройстве
Хивы.

- Исследовать социальную структуру
общества.

- Познакомиться с культурой и
бытом хивинцев.

- Проследить отношения Хивы с
другими государствами.

Среднеазиатские письменные
источники о Хиве с XIX до начала XX вв – это
ключ к пониманию истории этого региона.
Изучение этих источников позволяет нам не
только узнать о прошлом Хивы, но и сделать

ценные выводы о развитии всего
Среднеазиатского региона.

История Хивы, важного
исторического периода с XIX до начала XX
вв., представляет собой увлекательное поле
для изучения и исследования. В этот
временной промежуток произошло
множество значимых событий, которые
сыграли ключевую роль в развитии и
трансформации этого региона. Исследование
этого периода истории Хивы станет очень
полезным для тех, кто стремится понять
прошлое и логику современных событий,
происходящих в этом районе.

Источники для изучения истории
Хивы с XIX до начала XX вв. включают в
себя широкий спектр архивных документов,
хранящихся в музеях, библиотеках и архивах
по всему миру. Отчеты, письма, фотографии,
дневники и прочие первоисточники
отобразят атмосферу и события того времени,
позволяя читателю окунуться в прошлое и
понять его сущность.

Отдельные исторические документы,
такие как официальные правительственные
доклады, договоры, законы и протоколы,
могут озарить события, происходившие в
рамках государственной политики и
международных отношений, а также выявить
влияние различных факторов на Хиву в
данное время.

Личные документы, такие как
автобиографии, воспоминания и интервью с
участниками и свидетелями тех событий,
позволят получить непосредственные
исторические свидетельства,
подтверждающие или раскрывающие
некоторые факты и детали. Сведения,
полученные от людей, которые лично
пережили это время, имеют особую ценность
и способны приблизить нас к прошлому.

Среди местных исследователей
Абдулла Балтаев, патриот своей Родины, внес
значительный вклад в изучение истории края,
благодаря своим рукописным тетрадам,
которые он оставил, как он записывал в конце
почти в каждой из 88 – тетрадей, всем
потомкам, которые будут интересоваться
историей своей Родины. В своих материалах

он охватывает широкий спектр аспектов истории хорезмского народа, от средних веков до современности, и анализирует различные социальные, экономические и политические факторы, которые имели влияние на историческую траекторию региона.

И почти во всех трудах, которые были сделаны по истории Хивы в большей или меньшей степени были использованы рукописные тетради А.Балтаева.

Как пример мы можем привести следующие труды местных историков: “Памятники города Хивы”, Я.Г.Гулямов. Издательство УзФАН, Ташкент-1941 г. [2]; “Хива”, Абдурасулов А. Ўзбекистон, 1997 [1]; “Хоразм хонлари”, Худайберганов К. Т.:Академнашр, 2019 [8]; “Хива дунёдаги энг кўхна қалъа”, Худайберганов К. Тошкент: 2012 йил [9]; “Хива шаҳри тарихи (анъана ва ўзгаришлар, XIV аср – XX аср бошлари)”, Раҳмонова Ю. -Т.: 2019 [7]; “Хоразмда битилган кўлёмалар”, Машарипова Г., Уринбоев А. Ташкент, 1997. [5]; “Хива хонлиги тарихи”. Шерипов У.А. Дисс. Ургенч-2009 [10]; “Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихи”, Мухаммаджанов А., Нейматов Т. Тошкент,1957 [6]; “Хива минг гумбаз шаҳри”, Т.: 1997 [11]; “Хива хонлигининг давлат тузуми ва ҳуқуқ манбалари”, Мадиримов Х.Р. Дисс. Тошкент, 2012 [3]; Хива хонлигининг Кунгиротлар сулоласи даври тарихшунослиги (XIX-XXI аср бошлари). Маткаримова С.М. Дисс. Урганч-2010 [4].

Кроме того, важной составляющей изучения истории Хивы является использование научных работ, монографий и статей, написанных историками, социологами и антропологами. Их анализ, исследования и интерпретации событий позволяют углубиться в историю Хивы и

построить объективную картину прошлых событий.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

(CONCLUSION). Исследование истории Хивы с XIX до начала XX вв. требует напряженного труда и интеллектуальных усилий. Однако, погружение в этот период даст нам возможность лучше понять, каким образом эти события повлияли на современное положение вещей в Хиве и за её пределами. Только через глубокое понимание прошлого мы сможем в полной мере осознать значение и важность этого периода в формировании и развитии данного региона.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES):

1. Абдурасулов А. Хива. Ўзбекистон. 1997.
2. Гулямов Я.Г. Памятники города Хивы. Издательство УзФАН. Ташкент,1941 г.
3. Мадиримов Х.Р. Хива хонлигининг давлат тузуми ва ҳуқуқ манбалари. Дисс. Тошкент-2012.
4. Маткаримова С.М. Хива хонлигининг Кўнғиротлар сулоласи даври тарихшунослиги (XIX-XXI аср бошлари). Дисс. Урганч-2010.
5. Машарипова Г. Хоразмда битилган кўлёмалар. Уринбоев А. Ташкент,1997.
6. Мухаммаджанов А., Нейматов Т. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихи. Тошкент,1957.
7. Ю.Раҳмонова. Хива шаҳри тарихи (анъана ва ўзгаришлар, XIV аср – XX аср бошлари). - Т.: 2019.
8. Худайберганов К. Хоразм хонлари. Т.:Академнашр, 2019. С.
9. Худайберганов К. Хива дунёдаги энг кўхна қалъа. Тошкент, 2012 йил.
10. Шерипов У.А. Хива хонлиги тарихи. Дисс. Ургенч, 2009.
Хива минг гумбаз шаҳри. — Т.: 1997

**ВРАЧЕВАТЕЛИ РЕЛИГИОЗНО-МИСТИЧЕСКОЙ
МЕДИЦИНЫ В ХОРЕЗМЕ
(ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)**

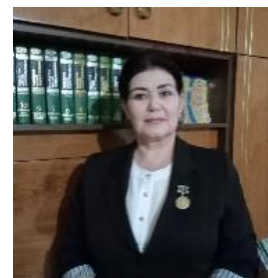
*Жуманиёзова Мамлакат Тожиевна, доцент кафедры
истории Ургенчского государственного университета*

**XORAZMDA DINIY-MISTIK TABOBAT (TARIXIY VA
ETNOGRAFIK TAHLIL)**

*Jumaniyozova Mamlakat Tojievna, Urganch davlat
universiteti "Tarix" kafedrasi dotsenti*

**HEALERS OF RELIGIOUS-MYSTICAL MEDICINE IN
KHOREZM (HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC
ANALYSIS)**

*Jumaniyozova Mamlakat Tojievna, Associate Professor,
Department of History, Urgench State University*

[https://orcid.org.0000-0001-9382-0718](https://orcid.org/0000-0001-9382-0718)

e-mail:
ms.mamlakat70@mail.ru

АННОТАЦИЯ: Многие вопросы исторической науки требуют рассмотрения проблемы в историко-этнографическом аспекте. Данная статья посвящена «тайному знанию» народной медицины, которое тесно связывает историческую науку с науками о религии и медицине. Вопрос рассматривается с историко-этнографической точки зрения на примере Хорезмской области Узбекистана. Дана этнографическая характеристика этому виду народной медицины.

Ключевые слова: религиозно-мистической медицины, шаманское лечение, парашаманское лечение, инвентарь шаманов.

ANNOTATSIYA: Tarix fanining ko'plab masalalari muammoni tarixiy va etnografik jihatdan ko'rib chiqishni talab qiladi. Ushbu maqola tarix fanini din va tibbiyot fanlari bilan chambarchas bog'laydigan xalq tibbiyotining "maxfiy bilimlari"ga bag'ishlangan. Masala O'zbekistonning Xorazm viloyati misolida tarixiy-etnografik nuqtayi nazardan ko'rib chiqilgan va an'anaviy tibbiyotning etnografik tavsifi berilgan.

Kalit so'zlar: diniy va tasavvufiy tabobat, shamanlik davolash, parashamanik davolash, shamanlik asboblari.

ABSTRACT: Many questions of historical science require consideration of the problem in the historical and ethnographic aspect. This article is devoted to the "secret knowledge" of traditional medicine, which closely connects historical science with the sciences of religion and medicine. The issue is considered from a historical and ethnographic point of view using the example of the Khorezm region of Uzbekistan. An ethnographic description of this type of traditional medicine is given.

Key words: religious and mystical medicine, shamanic treatment, parashamanic treatment, shamanic inventory.

ВЕДЕНИЕ. Несмотря на прогресс современной медицины, люди имеют разные способы сохранить свое здоровье. Современная медицина очень эффективно и безопасно лечит физические травмы, однако ее эффективность при душевных и психических заболеваниях очень низка. Поэтому все народы мира в той или иной степени используют мистические методы врачевания, сопровождающие человечество с детства. Этот вопрос является одной из наименее изученных тем. Несмотря на это, многие учёные высказали своё мнение по этому поводу.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОД.

Изучая народные способы и средства, применяемые при лечении больных у киргизов В.Н.Васильева отмечает, что из архивных источниках народной медицины можно извлечь двойную пользу, как медицинскую, так и этнографическую, причем обе тоже в какой-то степени служат обогащению науки [1,с.10]. С большим уважением к деятельности врачей народной медицины относится Гилас Бибеау отмечая, что народные врачи демонстрируют истинное искусство в процессе лечения болезней [2с.71-75]. В своем отчете об исследовании систем традиционной и научной медицины Н.О.Дуранде рекомендует использовать традиционных врачей в современной системе медицинского обслуживания [3с.94-98]. Янес Салес утверждает, что, западная медицина и восточная мудрость дают прекрасные сочетание по изучению народной медицины в настоящее время созданы специальные институты в Китае, Индии, Вьетнаме, Монголии и других странах [4 с.8]. Хотя после 70-х годов прошлого века внимание к народной медицине возросло, часть ее религиозных знаний осталась в фольклористике. Они изучали эту тему как сказки и легенды, применяя ее лишь к образам и жанрам. Наука советской эпохи смотрела на этот весьма сложный вопрос с атеистической точки зрения. В веках великих представителей узбекской фольклористики (Саримсакова и других) в эпоху советской власти трактовались более неправильные и вредные аспекты религиозного врачевания. Профессор Ж.Рахимов, изучавший Хорезмские сказки, дал оценку деятельности религиозных целителей как сказки прошлого. Взгляды историков и этнографов советского периода по этому вопросу находились под сильным влиянием политики того времени. В трудах ученых этого периода религиозные целители и исцеления, совершаемые религиозными врачами, называются «древними обрядами» или «ритуалами». Г.П.Снесарев, исследователь религиозных обрядов и традиций населения Хорезма, большое внимание в своих исследованиях уделял «тайным знаниям» народной медицины. В своих трех монографиях он изучает и исследует практику врачевания, практикуемую народом Хорезма [5с.16]. Г.Снесарев углубляется в изучение этого вопроса, весьма распространенного в Хорезме, и пишет в одном из

своих произведений: «Я уже не помню, когда здесь, в Хорезме, и кто именно первый приоткрыл нам дверь в этот загадочный мир духов. Приоткрыл, а уж потом мы сами со свойственной этнографам настойчивостью протиснулись в нее и обосновались среди духов, установив с ними приятельские отношения» [6с.24].

МЕТОД. При изучении данной темы использовались несколько общепризнанных методов научного исследования, в том числе анализ данных, сравнительный анализ, синтез, а также принципы хронологического порядка, объективности и реальности написания истории. Также при исследовании темы использовался полевой метод этнографического научного исследования, интервью, анкетирование, наблюдение.

ДИСКУССИЯ. Многие ученые классифицируют виды среднеазиатской медицины до советского времени следующим образом [7 с. 8, 8.7.]:

1. *Религиозно-мистическая медицина:* доисламская, исламская. Доисламская медицина классифицируется на шаманская и парашаманская и еще межрелигиозная, а исламская медицина включает в себя только межрелигиозную медицину.

2. *Народная медицина.* Эта группа включает в себя терапевтику и хирургию.

Мы говорим здесь о религиозно-мистическом исцелении. Здесь основная роль играет шаманская медицина, которая целители называются *бакии, дуахан, парихан, пурхан, фолбин* и парашаманские целители называются *бакачи, гулигир, жодугар, жодучи, чунчи* а межрелигиозные целители называются *аласчи, кинначи, киннакаш, сукчи*. Врачеватели исламской религии называются *авлиё, азоимхон, арбовиш, охунд, биби, вали, дарвиш, дуохон, ишан, каландар, хужа, машойих, мулла, мурид, муришид, отинбиби, пир, саид, сопи, факир, халпа, хофиз, шайх*.

Врачеватели религиозно-мистической медицины, в отличие от народной медицины, имели свою строгую определенную точку зрения о причинах болезни и метод лечения. Они по сравнению с врачами народной медицины составляли абсолютное большинство по количеству и разновидности.

Хотя в годы советской власти велась жесткая борьба со всеми формами религиозно-мистического лечения, она продолжалась тайно.

После 1991 года их деятельность была отчетливо видна в постсоветских государствах. Увеличилось даже число каналов Telegram, Facebook и Instagram, рекламирующих их в социальных сетях. В мае 2019 года, в Улан-Удэ открылся шаманский храм — чего мы не можем представить в контексте того, как антропологи обычно описывают шаманизм. А в этот год в Уланбааторе проводилась всемирная церемония шаманов. Здесь собрались шаманы около 19 стран [9].

В Узбекистане тоже есть люди, практикующие шаманизм. Однако общественной активности у них нет. В феврале и марте 2023 года мною была организована этнографическая полевая экспедиция по Хорезмской области. Собранные данные показали существование шаманизма в регионе. Мне казалось, что возникло движение за объединение их в единую организацию на фоне целителей народной медицины. Потому что в одной организации (мы обещали не раскрывать название компании), которая была открыта как центр народной медицины, состоит 250 человек, и ни один из них не имеет среднего или высшего медицинского образования. Когда мы с ними разговаривали, они сказали, что используют травы и молитвы для исцеления. На наш вопрос о том, как отличить лекарственные травы, руководитель компании ответил: «Это мне говорят мои демоны, феи и духи моих дедов, и они показывают мне поля, где растут лекарственные травы, они ведут меня по пути» [10.2.5]. К нему на лечение в течение 3 часов пришли 4 человека, а лечение и консультацию по телефону получили 8 человек. Сумма курса лечения от серьезных заболеваний, то есть рака, составила 14 миллионов сумм. Это всего на 7 дней. Если пациенту плохо, лечение продолжают этими травами еще 3 раза. Целитель вдыхает лекарственные травы после чтения молитв. Он дает пациенту копию сур Корана на листе бумаги и настаивает на том, чтобы повесить ее себе на грудь.

РЕЗУЛЬТАТЫ. Наше полевое методико-этнографическое исследование выявило наличие профессионального союза шаманов Хорезма. У них есть своё собрание и регулярно по четвергам собираются у могил святых или своих домах, чтобы обменять информацией об успехах лечения той или иной болезни и их методах.

Мы собрали много информации о диагностике их заболеваний, методах лечения и

средствах, о которых и поговорим подробно. Первоначально шаманы устанавливают диагноз, который заключался в определение больного органа или части тела, затем устанавливали причину болезни и время ее возникновения. Это достигалось посредством бубна, зеркал, якобы обращались к своим духам-покровителям, чтобы уточнить больной орган или часть тела, обратившегося к нему больного. Сначала шаманы начинали перечислять вслух названия органов и частей тела, внимательно наблюдая за своим пациентом, за его реакцией. Затем назывались возможные причины, вызвавшие заболевание и тем же способом определялся срок возникновения болезни.

Лечения шаманов обычно происходит в доме больного и ещё у могил святых. В 19-20-веке в Хорезме были специализированные могилы святых, как Султон Увайс баба, Юсуф Хамаданий, Пахлавон Махмуд (суфийские учёные-авлиё). У одних лечили малярия, у других — нервно-психические заболевания, у третьих — глазные болезни. Во время установления диагноза шаман уточняет какая жертва угодна духу, какой метод лечения и время благотворное для лечения. Именно назначенное время шаман со своими помощниками приходит в уже подготовленное помещение для камлания. Комната должно быть большой, чтобы поместиться более 10-20 человека.

Шаман начинает камлание чтением первой суры Корана — Фатиха. Шаман обращается с благословением к богу, пророка, архангелам и ко всем святым, похороненным вокруг данной местности. Он особое обращение произносит к своему духу покровителю, после каждого имени все присутствующие делают поклон. Всё это сопровождается окуриванием. Этот первый этап психологического воздействия сопровождается под строгим наблюдением шамана. Надо сказать, что шаман хорошо понимает, что успех его зависит без малейшего сомнения веры больного и всех присутствующих. Поэтому каждое слово и движение, проделанные им должны иметь определённую цель и связаны с именами бога, пророков, святых и духов. Для этого шаман строго следит за своими действиями и за реакцией со стороны окружающих. Они не должны ошибаться, ибо ошибку исправить труднее.

У каждого шамана свой сугубо индивидуальный метод, свойственный данной местности. Они поют песни, обращаясь к духам, приглашают их с помощью святого туга спуститься на землю. Шаман имеет сильную опору в лице духа-покровителя и он знает как изгнать злого духа.

Теперь об инвентаре шамана. Инвентарь шамана сильно варьирует в зависимости от местности и фантазии самого шамана. Постоянным инвентарём всех шаманов является *бубен*, *шуттук* или *шамчирок-светильник*, изготовленный гончарным способом, где фитиль изготовлен из ваты, горючее – неочищенное хлопковое масло. Кроме того, приготавливаются специальные свечи. На небольшую палочку навинчивают вату и смачивают хлопковым маслом. Количество таких свечей зависит от количества духов-помощников. В середине комнаты ставят мангал с раскалёнными углями, в которые бросают ароматические вещества для окуривания, а затем во время экстаза шаман ходит по этим углям босыми ногами. Названные предметы имеют все шаманы, но кроме того, в зависимости от фантазии шамана имеются ещё и другие принадлежности, как: хаса Муса (посох Масия), туг (знамя), киут, тряпки красного цвета, различные погремушки.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. На основании данных литератур, собственных методик-этнографических исследований, личное присутствие на шаманских сеансах диагностики и лечение больных, встреча с больными и участниками шаманских лечебных сеансов дает нам основание сделать некоторые выводы: у населения Хорезма хорошо сохранился религиозно-мистический метод лечения, здесь до сих пор применяют шамано-целительство, илми-ладуническое лечение (как наследие проявлений секты суфизма), а также мантротерапию. Мы видим ряд причин, по которым такие виды лечения сохраняются. В первую очередь этот вопрос связан с религиозными верованиями народа, а в любой религии на первом месте стоит божественность. Следует сказать, что в религии Ислам болезни, бедствия и несчастья коренятся в нечистоте, неверии и зле. Кроме того, в нескольких главах Корана говорится о сатане, джиннах и их владении человеческим телом и душой, а также о зле, которое они причиняют. Кроме того, в Хорезме есть группа

людей, которые считают, что имеют сверхъестественные силы, некоторые из них считают, что эта аномалия генетическая, а другие считают, что это профессия, которая дается в определенном возрасте после некоторых испытаний и болезней. Шаманы относятся к этой группе и они способны внушить своим пациентам веру в то, что он обладает сверхъестественными возможностями в лечении больных. Важное значение в достижении лечебного эффекта имеет высокое мастерство шамана в обращении с больными, также, терпение, ласка, хорошо разработанные психотерапевтические воздействия: заговоры, заклинания, умелое использование различных погремушек, бубнов, различных музыкальных инструментов, которые подбираются индивидуально для каждого больного с учетом особенностей его натуры и болезней.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Васильева В. Народные способы и средства, употребляемые при болезни киргизов//Туркестан. 1910, №5.- стр.10
2. Гилас Бибеау. Всемирный форум здравоохранения. 1982. т.2. №4. стр.71-75.
3. Дуранде Н.О. Всемирный форум здравоохранения. 1982. т.2. №4. стр.94-98.
4. Янес Салес. Всемирный форум здравоохранения. 1982. т.2. №4. стр.85.
5. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – 369 с.
6. Снесарев Г.П. Под небом Хорезма. – М.: Мысль, 1973. – 160 с. Снесарев Г.П. Легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – М.: Наука, 1983. – 213 с.
7. Аллаяров Х.А. История народной медицины Средней Азии. Диссертация на соискание ученой степени доктора медицинских наук. Москва. 1993. стр 45.
8. Огудин В.Л. Народная медицина Средней Азии и Казахстана. Ид Ганга. 2021.
9. <https://www.msses.ru/media/intervyu/vsye-bolshe-lyudey-stanovyatsya-shamanami-eto-bystryy-sposob-poluchit-svoye-mesto-v-obshchestve/>
10. Полевые записи. Города Хива и Ургенч, 15 февраля 2023 года. Блокнот 1. Страница
11. Информатор Раматова Умида. год рождения 1972. г. Хива. домохозяйка.
- Сухарева О.А. О некоторых элементах суфизма, генетически связанных с шаманством. Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии. М.-Л., 1959.

КАНҒ ДАВЛАТИ ПОЙТАХТИ ЮЗАСИДАН ТАДҚИҚОТЛАР ТАҲЛИЛИ

*Махмудов Умрбек Бахтиёрович, Урганч инновациялар
университети кафедраси мудири*

АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ СТОЛИЦЫ ГОСУДАРСТВА КАНҒ

*Махмудов Умрбек Бахтиёрович, заведующий кафедрой
Ургенчского инновационного университета*

ANALYSIS OF RESEARCH ON THE CAPITAL OF THE STATE KANG

*Makhmudov Umrbek Bakhtiyorovich, Urganch University of
Innovations, head of the department*

[https://orcid.org.-
0009-0007-6782-
4521](https://orcid.org.-0009-0007-6782-4521)

e-mail:
umrbekmaxmudov

Аннотация: Ўзбекистон тарихининг энг муаммоли масалаларидан бири Қанғ давлати ва унинг пойтахти муаммоси эканлигича қолиб келмоқда. Ўзбекистон олимларининг кўпчилиги бу давлат ва унинг пойтахти Тошкент вилоятида эканлиги тўғрисида хулоса берсалар-да, маълумотларнинг етарли эмаслиги, хали бу давлат тарихи тўлиқ тадқиқ қилинмаганлигини кўрсатади. Ушбу мақолада Қанғ давлатининг пойтахти тўғрисида олимларнинг фикр-мулоҳазалари таҳлил этилади. Шунингдек, бу давлатнинг аҳолиси бўлган қанғарларнинг Хоразм воҳаси ва унинг аҳолисининг моддий, маънавий турмушига таъсири масалалари кўриб чиқилади.

Калим сўзлар: Қанҳа, Қанғдиз, Битян, Бинкент, Ўтрор, Тарбанд, Қанғуй-Тарбанд, Цима-Сян.

Abstract: One of the most problematic issues in the history of Uzbekistan remains the problem of the state of Kan and its capital. Most scientists of Uzbekistan come to the conclusion that this country and its capital are located in the Tashkent region, but the lack of information shows that the history of this country has not been fully explored. This article analyzes the opinions of scientists about the capital of the Kangar state, and also examines the influence of the Kangars, the inhabitants of this state, on the material and spiritual life of the Khorezm oasis and its inhabitants.

Key words: Kanha, Kangdiz, Bityan, Binkent, Otror, Tarband, Kanguy-Tarband, Tsima-Syan.

КИРИШ / ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION. Ўрта Осиёда Қанғ давлатининг пойтахти масаласи юзасидан бугунги кунда олимлар ўртасида баҳс-мунозара қизгин бўлмоқда. Гарчи кўпчилик олимлар томонидан бу давлатнинг иккита марказий қароргоҳи ҳақида (Битян ва Ўтрор) фикр-мулоҳазалар биров барқарор келишувга асосланган бўлса-да, маълумотларнинг ва манбаларнинг камлиги тадқиқотчиларда шубҳа қолдиради ва яна бу мавзу атрофида баҳслашилади. Археологик материаллар эса, фақат тахминларга асосланади. Таъкидлаш жоизки, бу масала тўлиқ, комплекс ва улкан майдондаги тадқиқотни талаб этади.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (LITERATURA I METOD / MATERIALS AND METHODS). Қанғ давлатининг пойтахти масаласида ҳам фанда турли хил қарашлар ва баҳслар бўлиб, унинг пойтахтини С.П.Толстов Хоразмдан излайди ва чап қирғоқ Хоразмдаги қўҳна Урганч харобаларини Авесто Урваси (Урганч) билан боғлайди ва бу шаҳар Хоразм учун муҳим таянч пункт эканлиги, Қанғ давлатининг пойтахти шунга яқин ерда жойлашгани ҳақида хабар беради [1.13-15, 84-101] ва бу масалада ўзининг концепциясини ва

гипотезаларини қаттиқ туриб ҳимоя қилади. Аммо, Хитой манбаларини ўрганган олимлар Си Ма Цяннинг “Тарихий хотиралар” асарида Қанғ давлатининг пойтахти иккита бўлиб, улар Хоразмда эмас, бошқа жойларда жойлашгани ҳақида ёзадилар. Бу манбада хабар берилишича, Кангуйнинг пойтахти Битьянда бўлган дейилади. Е.Пуллейбленк ҳам ўз асарида ана шунга таяниб Қанғ ҳокимларининг иккита резиденцияси бўлганлигини айтади ва унинг ёзги қароргоҳи Битьян (Бинкент - Тошкент) эканлигини тахмин қилади [2.94] ва Литвинский ҳам бу фикрни қўллаб-қувватлайди [3.18].

МЕТОД. Ушбу мавзунини ёритиш давомида илмий тадқиқотнинг умумэтироф этган бир нечта услублари, жумладан маълумотларнинг таҳлили қиёсий таҳлил, синтез, шунингдек тарих ёзишнинг даврий кетма-кетлиги, ҳолислиги, реаллиги каби принципларидан фойдаланилди.

МУНОКАМА(ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Кейинги йилларда Тошкентда академик А.Асқаров томонидан археологик қазилар ишлари комплекс олиб борилади. У ёзма манбаларни археологик ёдгорликлар билан қиёсий ўрганиш натижасида Битьян (Қанғдиз) Хоразмда эмас, балки Тошкент воҳасида жойлашганлигини исботлайди. Қанғ давлатининг қишки пойтахти сифатида Битьян, айнан, Тошкент вилоятининг Оққўрғон туманида жойлашган Қанқатепа шаҳар харобаси эканлиги таъкидланади. Бундай ҳулоса учун Қанқа тепадан топилган V асрга оид Чоч маликларининг расми туширилган тангалар, Чоч маликларининг сурати босилган лой буллаларни ашёвий далил сифатида келтиради. Олимнинг бу фикри мактаб дарсликларига ҳам киритилди. Унда Хоразм эрамиздан аввалги I асрларда мустақил давлат бўлганлиги, бу ерда кулолчилик, қурул ва металлдан меҳнат қуруллари ишлаб чиқариш ривожланганлиги, заргарлик тараққий қилиб Сўғд, Марғиёна, Бактрия аҳолиси ва қўшни кўчманчи дашт қабилалари билан маҳсулот айирбошлагани, шунингдек, қумуш ва мис тангалар зарб қилингани, ипак йўли ҳам Хоразмдан ўтганлиги ҳақида ёзилади, аммо, шу пайтгача археологлар

томонидан текширилиб келаётган Сарикамиш кўлининг жануби-ғарбий бурчагида жойлашган, А.Асқаровгача бўлган асарларда Хоразмнинг таянч нуқтаси деб аталган Қанға қалъа ва унинг материалларини инкор қилишга бирорта факт келтирилмайди. Зотан Хоразмдаги Қанға қалъани олимлар эр.авв. I минг йилликдан эрамизнинг IV асрларига қадар мавжуд бўлганини айтади. Шунингдек, Хоразмдаги “Хонқа” туманининг этимологиясини ҳам Қанға билан боғлайдилар, яъни “Қанға - Хонқа” лингвистик ўзгаришлари ҳақида тахминлар тилшунослар томонидан илгари сурилган.

Шу ўринда ҳозирги кунда Қанғ давлатининг пойтахти деб қаралаётган Қанқа тепа (Тошкентдаги) ҳақида тўхталиб ўтиш зарур. Қанқа, яъни қадимги Қанғдиз (Битьян) бўлиб, у ипак йўлининг энг қадимги йўналишида жойлашган, деган ҳулосага келган олимлар. У милoddан аввалги III асрда қад кўтарган йирик шаҳар ва сақларнинг собиқ пойтахти сифатида эътироф этилган. Энг сўнгги тадқиқотларнинг ҳулосаларига кўра, бизнинг замонамизгача сақланиб қолган бу қалъа Тошкент вилоятининг Оққўрғон туманида бўлиб, унинг майдони 150 га ни таъкил этади. Қалъанинг атрофи муҳофаа деворлари билан ўраб олинган. Шаҳарнинг марказий майдонида Қанғ ҳоконининг ўрдаси, шаҳар ибодатхонаси, савдо-сотик ва ҳунармандчилик мавзелари, йўللари, ҳовузлар, бозор майдонлари, тураржой массивлари сақланиб қолган ва улар археологлар томонидан очиқ ўрганилган. Қанғ давлати парчаланиши V аср ўрталари билан белгиланади. Қанғ давлатининг инқирозидан кейин, Қанқа Чоч маликларининг пойтахти сифатида сақланиб қолади.

Хитой манбаларида Қанғ давлати ҳоконларининг қишки пойтахти Битьяндан бошқа ёзги қароргоҳи ҳам бўлган, дейилади. Қанғ давлатининг ёзги қароргоҳи манбаларда эслатиб ўтилган Тарбанд (ҳозирги Ўтрор шаҳри харобаси) шаҳри эди, деган ҳулосага келган олимлар. Улар бунга VIII асрга оид туркий тош ёзувида эслатилган “Қанғу-Тарбанд” топонимини далил қилиб кўрсатадилар. Тарбанд (Ўтрор) Қанғ давлати

парчаланиб кетгач (V аср ўрталари), Чоч давлатининг таркибида қолади. Шундай қилиб, А.Асқаровнинг хулосасига кўра, Қанғ давлатининг иккита маркази бўлган. Улардан бири Қанқа (Қанғдиз) бўлиб, у Тошкент воҳасида, Сирдарёга яқин ерда жойлашган. Бу шаҳар археологик тадқиқот натижаларига кўра, милоддан аввалги III асрда бунёд этилган бўлиб, у Қанғ подшоларининг доимий қароргоҳи бўлган. Арис дарёсининг қуйи оқимида жойлашган Ўтрор (Тарбанд) эса Қанғ давлати хоқонларининг ёзги қароргоҳи бўлган. Мактаблар учун ёзилган дарсликларга “Қанҳа (Қанғуй) — ҳозирги Тошкент воҳаси, Чимкент вилояти ва Сирдарё бўйидаги ерларни эгаллаган қадимий давлат бирлашмаси, Қанҳанинг марказларидан бири Тошкент воҳаси бўлиб, бу ҳудудда ўтроқ деҳқончилик, савдо ва хунармандчилик маданияти ривожланган” деб киритилган.

Қанғ аҳолисининг этник келиб чиқиши каби уларнинг хўжалик тарзи ҳам, яъни ўтроқ ёки кўчманчи эканлиги ҳам баҳсли масала. Кичик Хан давридаги Хитой тарихи манбаларида қанғуйлар кўчманчи халқ сифатида тилга олинади, аммо, уларнинг мамлакатада кўплаб шаҳарлар борлиги ҳам эслатилади. Масалан, ўрта Сирдарё деб тахмин қилинаётган Янцай ҳақида гапирилганда улар “пахса деворлар ичида яшовчи халқ” деб эслатилади. Бунга асосланиб Б.А.Литвинский қанғуйларни янцайларга ўхшаган ўтроқ аҳоли бўлганлигини айтади [3.18]. С.Г.Кляшторний ҳам эр.ав I минг йилликда шарқдан туркий тилли этник гуруҳларнинг қайта кириб келиши, Қанғуй конфедерацияси таркибидаги қабилаларнинг бўлиниши ва қайта бирлашуви натижасида улар ўзининг этник киёфасини ўзгартира бошлаган, дейди [4.174].

Биз Хоразм аҳолисининг этник таркиби ҳақида гапирганда, бу ҳудуднинг жуда мураккаб геомайдонда жойлашганини унутмаслигимиз зарур. Зотан, бу ер эроний ва туркий қабилаларнинг тўқнашув майдони бўлиб, ўз вақтида бу ерни С.П.Толстов “Орол этногоник тугуни” деб атаган эди. Олимларнинг катта кўпчилиги “Қанғ” атамасини туркий этник қатлам эканлигини таъкидлайдилар ва уларни “Авесто” турларига

олиб бориб тақайдилар. Шу сабабли С.П.Толстов Авестода номи зикр этилган тур қабилаларининг сиёсий ва диний маркази, қароргоҳи Қанғха эканлиги ва у “Қадимги Хоразмдир”, деган ғояни илгари сурган эди.

Хитой манбаларида эса, милоддан аввалги II асрдан Кангуй номи билан маълум бўлган этник гуруҳлар Сирдарёнинг ўрта ҳавзаларида яшаганлиги ҳақида тарихий манбаларда тегишли маълумотлар учрайди. Бу минтақа асрлар давомида турли тилларда сўзлашувчи қабилаларнинг қоришув ва ўзаро алоқа майдонига айланади.

1940 йилларда ўзбек халқининг келиб чиқиши борасида миллий автохтонизм назарияси вужудга келади. А.Ю.Якубовский [5] ана шу илмий принципдан келиб чиқиб, ўзбек этногенези Турк хоқонлигидан бошланади, деган бўлса, С.П.Толстов қадимги Хоразмда олиб борган кенг кўламли археологик, антропологик ва этнографик материалларнинг ёзма манба маълумотлари билан қиёсий ўрганиб, ўзбек этногенезининг бошланғич нуктаси антик давргача қадимийлаштирди, яъни, “Қанғ давлатининг таркибида ва у эгаллаб турган минтақаларда ўзбек халқининг илк аجدодлари яшаган, буларнинг этник таркиби ва тили бир хилда бўлмаган”, деган ғояни кўтариб чиқди. Шунингдек, у Қанғ давлати таркибида бўлган хоразмликлар қанғларга қарашли бўлган Орол денгизининг шимоли-ғарбий ва Каспий денгизи шимолида яшовчи Ян ва Янцай ерларида яшовчи аланлар билан ҳам ўзаро иқтисодий алоқа қилганлар, дейди. Аланлар милодий I асрларда шимолий Каспий бўйида, Урал тоғининг жанубида, Волга дарёсининг қуйи оқимида, Дон дарёси бўйларида, Қора денгизнинг шимолий районларида, шунингдек Кавказ олди ҳудудларида яшаганлар. К.Л.Задихина Хоразм қипчоқлари таркибидаги ас уруғини аланларга тегишли, деб айтади. Манбаларда таъкидланишича, уларнинг бир қисми Амударёнинг қуйи оқимида X-XI асрларда ҳам яшаб келганлар. Академик Карим Шониёзов ўзининг “Қанғ давлати ва қанғлилар” номли ҳамда “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” номли охириги фундаментал монографиясида мана шу ғояни

катъий ҳимоя қилиб чиқди. Шунингдек, Қанг давлати ичида милоддан олдинги II, милодий I асрлар давомида мутлақо янги, туркий тилли халқ – қанғар элати вужудга келади, дейди муаллиф. Бу элат эроний тилли халқлар билан туркий тилли қабиаларнинг аралашиб, қоришиб бориши натижасида ташкил топди, деган хулосага келади. А.Асқаров бу санани янада қадимийлаштириб, яъни сўнгги бронза даври билан белгиламоқда. Бундай қарашларнинг илмий асосида ўзбекларнинг ўқ томири, бош илдизи икки тилда сўзлашувчи этник қатламларнинг (суғдий ва туркийгўй) қоришув натижаси эканлиги ва унинг дастлабки санаси, уларнинг илк бор қориша бошлаган нуктаси сўнгги бронза давридан бошланганлиги ҳисобга олинган.

Хоразм масаласига келсак, К.Шониезов Қанг давлатининг энг ривожланган даврида, яъни милоддан аввалги II-I асрларда Қанг сиёсий бирлашмаси Сўғдиёнага ҳамда Хоразмга ўз ҳукмронлигини ўтказганлиги, бу даврда ишлаб чиқарувчи кучлар тобора ўсиб бориб, деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик тараққий этиб, йирик шаҳарлар ва қишлоқлар вужудга келганлигини ёзади. А.Асқаров эса, Хоразм Қанг давлати таркибида жуда қисқа муддат бўлиб, тезда мустақил давлат сифатида чиқиб кетганлигини айтади [6.95]. Муаллифлар, қанғларни милодий I-II асрларда анча кўпайиб, алоҳида элат бўлиб шаклланганлиги ва мана шу, халқнинг алоҳида элат бўлиб шаклланиши учун асосий омиллар: сиёсий, иқтисодий, маданий ва маънавий ҳаёт бирлиги, умумий территория ва этник (Қанғар, қандар) ном вужудга келганлигини айтади [7.4]. Муаллифларнинг айтишича, Қанг давлати инқирозга юз тутиши билан (мил.V аср) бирга унинг қанғарлар ҳам турли халқларнинг таркибига қўшилиб кетадилар. Уларнинг бир қисми жанубий Орол бўйларига келиб жойлашадилар ва Хоразм ҳаётида иштирок эта бошлайдилар.

Қанғлилар турли даврларда Хоразмнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётида фаол иштирок этиб келганлар. VII-X асрларнинг бошларида, яъни Тан сулоласи даврида Хоразмда асосан туркий

халқлар яшаганлиги кўплаб манбаларда акс эттирилган. Бичуриннинг ёзишича, Таншуда хоразмликлар ҳақида маълумотлар кўплаб учрайди. Унда кўрсатилишича, ҳўкиз қўшилган арава фақат хоразмликларда бўлган ва бошқа туркий қабиаларда учрамаган. Хоразм савдогарлари бу араваларда юриб турли вилоят ва элатларда савдо қилганлар. Биз биламизки, хоразмликлар бу даврда ўтроқ ҳаёт кечирганлар ва уларда деҳқончилик тараққий этган. Табиийки, улар ўз маҳсулотларини қўшни дашт ва чўлларда яшовчи ярим кўчманчи ёки кўчманчи қабиаларга сотганлар. Иқтисодий алоқалар ўз навбатида сиёсий алоқаларга ҳам асос яратган. XII-XIII асрларда қанғлилар Хоразмнинг сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаганлар. Шу даврда Талас ва Чу водийларида яшовчи қанғлилардан 60 минг киши Хоразмга кўчиб келади. Мўғуллар босқини арафасида эса, Хоразмда қанғлилардан тузилган қўшиннинг сони 90 мингга етган (айни шу пайтларда Самарқандда 30 минг қанғли бўлган). Хоразмшоҳ Текеш қанғли бекларидан бирининг қизи – Туркон хотунга уйланади. Кейинги асрларда қанғлилар ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқ халқлари таркибида ҳам Хоразмга кириб келган. Айниқса, Шайбонийхон даврида кўчиб келган ўзбеклар Хоразмдаги этно-сиёсий жараёнларда муҳим роль ўйнаганлар. Хива хони Абулғозийнинг [7] ўтроқлаштириш сиёсатида хонликда яшайдиган кўчманчи ўзбек уруғларини тўпларга бириктиради ва шулардан бири Қанғли-қипчоқ тўпи бўлиб, унинг таркибида 14 та майда уруғлар бўлган. Таъкидлаш жоизки, Хоразмдаги “қанғли” сўзи билан боғлиқ этнопонимлар мавжудлиги бу фикрни тасдиқлайди.

Хоразм тарихида Қанғ масаласини ўрганар эканмиз, бугунги кунда бу масала атрофидаги баҳслар жуда мураккаблашиб бораётганлигини кўрамиз. Гарчи, олимларнинг катта кўпчилиги Хоразмни Қанғ давлати худудидан чиқарган бўлса-да, пойтахтини аниқлаб хулосалар берган бўлсалар-да, ҳозирги даврнинг асосий маълумот манбаига айланаётган интернет материаллари бу хулосаларни яна шубҳа остига қўймоқда. 2014

йилда интернетда чоп этилган П.Зоҳидовнинг мақоласига ёзилган тақриз [8] бу давлатни номаълум ёки олимлар томонидан тарихи бўрттирилган давлат дейишгача борди. Бугунги кунда интернет тармоқларида фаол бўлаётган М.Хабибуллина Қанғ ва Хоразм ҳақидаги материалларни тўғридан-тўғри С.П.Толстов асаридан олиб жойламоқда, тарихчи Ш.Ўлжаева эса А.Асқаровнинг бу борадаги фикрларини унинг ўзбек халқининг келиб чиқишига бағишланган монографиясидан олиб жойлаган. Хуллас, тарихчилар интернетга жойлаётган маълумотларининг сўнгги янгиликларини текширмаяптилар. Албатта, бундай ҳолат тарих фанининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади, маълумотлар ўқувчининг фикрини чалғитади, адаштиради.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Илмий адабиётларни ўрганиш бизда “Хоразм ва Қанғ” масаласида баъзи бир мулоҳазаларни туғдирди. К.Шониёзов Қанғ давлати Хоразмга ўз таъсирини ўтказганлиги, А.Асқаров Хоразм бу давлат таркибида жуда қисқа муддат бўлиб, тезда мустақил давлатга айлангани ҳақида ёзади. Шунингдек, бошқа муҳим асарларда, масалан, Олий таълим вазирлиги томонидан Олий ўқув юртлари талабалари учун тасдиқланган “Ўзбекистон тарихи” дарсликларининг биттасида [10.99, 11.56-61] “Қанғ, Даван, Кушон” ҳақида гапирилиб, бу давр Хоразмга қанғлар таъсир ўтказган, деган бир жумла билан якун ясалганини кўрамиз. Баъзиларида эса, Хоразм, Қанғ, Даван, Бақтрия давлатлари бир даврда мавжуд бўлган мустақил кучли давлатлар сифатида алоҳида кўриб чиқилган, баъзиларида эса Қанғ давлати умуман эслатилмаган [12]. Узоқ йиллардан бери Хоразм–Қорақалпоғистон ҳудудларида қазилар ишлари олиб борган археолог Ғ.Ходжаниязов [13.34-36] ҳам бу давр Хоразми ҳақида: “мил. авв. II асрга оид Хитой манбаларида Юегань эслатилади, айрим тадқиқотчилар буни Урганч билан айнан, дейишади”, деб ёзади. Қадимги Хоразмнинг энг йирик шаҳарларидан бири — Оқшаҳонқалъада (мил. авв. IV—III асрлар — мил. IV аср) Ўзбекистон Фанлар академиясининг Қорақалпоғистон бўлими

Тарих-археология ва этнография институти ва Австралиянинг Сидней университети олимлари (Ягодин, Хелмс, Ходжаниязов 1996 й, Helms, Yagodin-1997 й; Ходжаниязов, Ягодин, Хелмс, Макларен-2001; Helms, Yagodin, Betts, Khodjaniyozov, Kidd-2021; Ходжаниязов, Хелмс, Снеддон- 2002; Helms, Yagodin, Betts, Khodjaniyozov, Negus-2022, Ходжаниязов, Хелмс, Колин-2004; Беттс, Ягодин, Ходжаниязов-2006; Ягодин, Беттс, Ходжаниязов ва б-2006) ҳамкорликда археологик тадқиқотлар олиб бордилар. Бу ердан топилган ва тахмин қилинаётган ибдатхона умуман сўнгги қанғой даврида бунёд этилган, деб ҳисоблаш мумкин, деган хулосага келдилар. Унинг илк қатламлари ва иншоотлари санасини мил. авв. IV—III асрлар деб белгилаш мумкин. Бироқ сопол топилмалар таҳлили асосида иншоотнинг асосий қатламлари, мил. авв. III—II асрларга оид, деб белгиланди. Бу сана тегишли маданий қатламлардан олинган намуналарнинг радиокарбон анализи натижалари билан тасдиқланади [13.5]. Масаланинг эътирозга сабаб бўладиган иккинчи томони шундаки, С.П.Толстовнинг Хоразм ва Қанғ масаласи тўғрисидаги фикрлари олимлар Тошкент материаллари асосида инкор этилгану, аммо, Хоразмнинг қадимги археологик ёдгорликларидан Қанғ даврига оид материаллар тўлиқ таҳлил қилинмаган. Айтиш жоизки, С.Толстов қадимги Хоразм тарихини мана бундай даврлаштирган:

1. Уй-жой деворлари бўлган шаҳристон маданияти (милоддан аввалги VI-IV асрлар);
2. Қанқа (Қанғ) маданияти (милоддан аввалги IV аср - милодий I аср);
3. Кушонлар маданияти (милодий II – IV асрлар);
4. Кушон-Африғ ўтиш маданияти (милодий III-V асрлар).

Мана шу бўлинишдаги иккинчи банд бугунги кунда очиклигича қолмоқда. Шунингдек, археологларнинг совет даврида чоп қилинган илмий ишларида Қанғ даврларига оид деб топилган Амударёнинг ўнг соҳилидаги 250 дан зиёд, сўл соҳилидаги 60 та қадимий шаҳар ва қишлоқларни қайта

ўрганиш, археологик ашёларини қайта таҳлил қилиш зарур. Ахир Жонбосқалъа, Қўйқирилган қалъа, Кичик Қирққиз, Қўнарли қалъа, Оқ тепа, Қанқақалъа, Қўшқалъа, Тупроққалъа, Жингилжа, Тошхирмон сингари қалъа ва истехкомлар илмий адабиётларда Қанғ даврига оид деб топилган. Агар Қанғ давлати Хоразмда бўлмаган бўлса, унда бу ёдгорликларни “Қанғ даврига оид” дейиш ножоиздир.

Масаланинг яна бир томони шундаки, Литвинский [3.3-13] ўзининг тадқиқотларида Қанғ даврининг асосий белгиларидан бири сопол идишлардаги зооморф (хайвон тасвири, айниқса кўчқор тасвири) тутқичларнинг учраши деб изоҳлайди. Бу айнан “Қовунчи маданияти” ашёларида мавжуд. “Қовунчи маданияти”нинг хусусиятлари ҳақида археолог А.Мухаммаджонов бу давр мажмуаларида меъморлик мактабининг маҳаллий анъаналарига асосланган, юксак мудофаа иншоотларига эга бўлган шаҳарсозлик, сопол идишлар ва ҳайкалчалар шаклининг ўзига хос хусусиятлари таркиб топганлиги, ирригация тизимининг такомиллашиши асосида деҳқончиликнинг янада ривожланиши, шаҳарлар ҳунармандчиликнинг ва савдо-сотиқнинг асосий таянч пунктига айланганлиги, металлга ишлов бериш (темирчилик, жез асбоблар қуйиш) анча ривожланганлиги, кулолчиликда сопол идишлар яшаш асосий ўрин эгаллаганлиги, уларнинг тури, шакли кўпайганлигини таъкидлайди. Топилган сопол идишларнинг таги текис бўлган. Қовунчи I да кўвача, товоқ, кизғиш ёки бўғиқ қўнғир ранг берилган сопол идишлар, Қовунчи II да кулоқли хурмачалар, бандлари ҳайвон шаклидаги турли идишлар ва хурмачалар учрайди. Қовунчи маданиятига хос идиш қопқоқлари, кўралар, диний маросим буюмлари, икки бошли кўчқор ёки шохли хўкиз бошлари шаклида ясалган ўчоқ пойтагликлари топилган, улардан тутатқи солинадиган ва қурбонлик қилинадиган идиш сифатида ҳам фойдаланилган. Худди шундай таъриф бу даврдаги Хоразм қалъалари топилмаларига ҳам берилган [1.84-86, 14.68-86]. Айтиш жоизки, Қанғ давлатининг юқорида кўрсатилган ўзига хосликлари, албатта бу

давлатнинг аҳолиси ўтроқ бўлганлигидан далолат беради.

Хоразм тарихида Қанғ масаласининг яна бир муаммоли томони шундаки, Хитой манбаларида Қанғ давлатига тегишли 5та мулк каторида эслатилган ва “Урганч”, деб тахмин қилинаётган “Юегян” (Хоразм деб тахмин қилинган)нинг аниқ таржимасини келтириш керак. Зотан, унинг этимологияси лингвистик жиҳатдан таҳлил қилинмаган.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Хоразм ва Қанғ масаласи юзасидан Б.И.Вайнбергнинг тадқиқотлари аҳамиятга молик. Унинг нумизматикага оид тадқиқотларида [18.76] Хоразмдан топилган Евкрадит тетрадрахмлари таҳлил қилинган. Умуман олганда, Вайнберг Хоразмнинг эр.авв II-I асрлар тарихига юзчи нуқтаи-назаридан қарайди. Айни шу даврларда Сўғдда шаклланган юзчи қабилаларининг сиёсий иттифоқи Хоразмга ҳам таъсир ўтказиб, бу ерда Евкрадит тетрадрахмлари зарб қилина бошлаган. Вайнберг гипотезасига кўра, юзчилар Хоразмда династия алмашувига сабаб бўлган ва Фарасман сулоласидан кейин ана шу иттифоққа оид сулола вакиллари ҳокимият тепасига келган. Улар “Чжоу хонадони”дан келиб чиққан, деб тахмин қилинади ва Ўрта Осиё икки дарё оралиғидаги кўплаб ҳукмрон сулолалар каби тарихан шаклланган Хитой анъаналарига асосланган давлатдир. Бу сулоланинг Хоразмдаги ҳукмронлик даври эрамизнинг II асри ўрталаригача давом этган. Эрамизнинг II асри ўрталарида Хоразм тарихида яна янги сулолалар (учинчи сулола) даври бошланди. Археологик ёдгорликлардан топилган S-симон қадимги Хоразм тангалари бунга мисолдир. Эътиборли томони шундаки, бу тангалар грек ёзувларида эмас, балки, келиб чиқиши арамей ёзувларига бориб тақаладиган қадимги Хоразм ёзувида битилган. Лившиц бу тангалардаги ёзувларни ўқир экан, унда шох Артав номи ва арамей тилида “MLK” – шох сўзи ёзилганини айтади. Бу тангалар Евкрадит драхмларидаги кўчманчи қабилаларга оид тамғадаги тасвирларидан бутунлай фарқ қилади. Э.В.Ртвеладзеннинг фикрига кўра, Хоразм грек-Бактрия қўл остида бўлмаган бўлса-да,

Евкрадит драхмларининг бу ерда пайдо бўлиши, ёки унга тақлид қилиб ишланган кумуш тангаларнинг Хоразмда учраши шу даврдаги интенсив савдо алоқалари билан боғлиқ бўлиши мумкин. Зотан, Буюк ипак – йўлининг Ҳинд тармоғида жойлашган Хоразм бу жараёнда фаол иштирок этган, деса тўғри бўлади. Чунки, бу даврда сўғдлар Севастополда, яъни Шимолий Қораденгизгача, бактрияликлар Иберия, Колхида, ғарбий Грузиягача савдо қилганлар. Шунингдек, Хоразм билан чегарадош ва грек-Бактрия территориясига тегишли бўлган Бактрияда Деметрия, Евкрадит, Гелиокл, Сўғдда эса – Евтидем тетрадрахмалари зарб қилинган.

Хулоса қилиб айтганда, Б.И.Вайнбергнинг фикр-мулоҳазаларига қўшилиш мумкин. Яъни, Қанг давлати худуди Сирдарё куйи ҳавзаси, Чу ва Сарису дарёлари атрофларини қамраб олган. Хоразм худудига келсак, Оқчадарё ирмоғининг шимоли-шарқий, ҳамда Сирдарёнинг эски Дарёлиқ ва Жонидарё ирмоқлари эгаллаган худудлар Қанғуй давлати таркибида бўлган. Аслида мил.ав II-I асрларда Қанғ давлати ҳарбий кудрати ошганлиги муносабати билан Хоразмнинг шимоли-шарқий худудлари томон географияси кенгайган бўлиши мумкин. Кези келганда қайд қилиш лозимки, Қанғуй подшолиги тангалари Хоразмнинг у ерларидан топилган эмас, аммо пойтахт Тупроққалъа уй хонасидан Кушон тангалари топилган. Айтиш жоизки, Қанғ давлати ўзининг ҳарбий ҳаракатларини асосан Даван ва Хитойга йўналтирган. Бу давлатнинг Хоразмга қарши ҳарбий ҳаракатларида Қизилқум саҳроси ва минг километрларга чўзилган, бир-бирига уланиб кетган ботқоқликлар сабаб бўлган бўлиши мумкин.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI/ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

- Толстов С.П. Предыстория великого Хорезма. в кн. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М.: Изд.

МГУ.1948. Глава 1.1.-стр 13-25. Городища кангюйского времени. в кн. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М.: Изд. МГУ.1948. Глава 1.

E.G.Pulleyblank. The consonantal system of Old Chinese, 1. AM,N.S. vol IX,pt.1. London,1962.

Литвинский Б.А. Кангюйско- сарматский фарн (к историко-культурным связям племен южной России и Средней Азии). Душанбе, изд. «Дониш». 1968.

Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М.1964 .

А.Ю.Якубовский. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида (К вопросу об этногенезе узбекского народа). Тошкент: “Фан”, 1941.

Асқаров А.А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Ўқув қўлланма. Тошкент, 2007.

Шониёзов К.Ш. Қанғ давлати ва қанғлилар. (Ўзбек халқининг сиёсий ва этник тарихидан). Тошкент, Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти. 1990.

Абулғозий. Шажарайи турк. Тошкент: Чўлпон,1992

А.Шукуров.Генотип Кангюя. Рецензии на публикации «Пулат Захидов. Государство Кангюй. 1 часть».

<https://proza.ru/addrec.html?2014/05/15/1094>

Ўзбекистон тарихи. Тошкент: “ЎАЖБНТ”, 2003 . 675 бет. Р.Х.Муртазаева таҳрири остида.

Қ.Усмонов, М. Содиқова, С.Бурхонова. Ўзбекистон тарихи. Олий ўқув юртлари барча бакалавр йўналишлари учун (тарих йўналишидан ташқари) дарслик. Тошкент, 2005.

Ўзбек давлатчилиги тарихи, Тошкент, «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2000.

Ходжаниёзов Ғ. Қадимги Хоразм муҳофаа иншоотлари (мил.авв.VI асрдан мил. IV асргача).Тошкент. “Ўзбекистон”, 2007.

Жабборов И. Антик маданият ва маънавият хазинаси. Тошкент, “Ўзбекистон”.1999. 68-86-бетлар.

Вайнберг Б.И. Монеты древнего Хорезма. М., 1978.с.76

**JADIDCHILIK HARAKATI NAMOYANDALARI
ASARLARINING YOSHLARNI MILLIY QADRIYATLAR
RUHIDA TARBİYALASHGA TA’SIRI**

**Sayyora SAMANDAROVA, Urganch innovatsion universiteti
“Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tillar” kafedrası dotsenti, f.f.n.**

**THE INFLUENCE OF THE WORKS OF THE
REPRESENTATIVES OF THE MIGHTY MOVEMENT ON THE
EDUCATION OF THE YOUTH IN THE SPIRIT OF NATIONAL
VALUES**

**Sayyora SAMANDAROVA, Associate Professor of the
Department of Social and Humanities and Languages, Candidate of
Philology, Urganch Innovation University**

**ВЛИЯНИЕ ТРУДОВ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ДВИЖЕНИЯ
ДЖАДИДОВ НА ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ В ДУХЕ
НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ**

**Сайёра САМАНДАРОВА, доцент кафедры социально-
гуманитарных наук и языков, кандидат филологических наук,
Ургенчский инновационный университет**

<https://orcid.org/0009-0000-2632-5338>

sayyorasamandaro68@gmail.com

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga ta’sir qiladgan jadidchilik harakati namoyandalarning asarlari haqida fikrlar yoritib berilgan.

Kalit so’zlar: tarbiya, xulq, nafs, fatonat, diyonat, iffat, itoat, ma’rifat, ilm olish, ta’lim, hunar, fe’l-atvor, tafakkur, ma’naviy-axloqiy tarbiya, tarbiya jarayoni, qanoat, shijoat, sabrli bo’lish.

ABSTRACT: In these three articles, the ideas of the representatives of the Jadidist movement, which influenced the education of young people in the spirit of national values, are highlighted.

Key words: education, behavior, ego, virtue, religion, chastity, obedience, enlightenment, learning, education, craft, character, thinking, spiritual and moral education, education process, contentment, courage, patience.

АННОТАЦИЯ: В статье освещены идеи представителей движения джадидов, повлиявшие на воспитание молодежи в духе национальных ценностей.

Ключевые слова: образование, поведение, эго, добродетель, религия, целомудрие, послушание, просвещение, обучение, образование, ремесло, характер, мышление, духовное и нравственное воспитание, процесс воспитания, мужество, терпение.

K RISH / ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION

Bugun mamlakatimizda yoshlar tarbiyasi alohida e’tibor qaratilayotgan masalalardan biridir. Jamiyatning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy rivojlanishida yoshlarning o’rni sezilarli darajada ahamiyatga ega.

Prezident Shavkat Mirziyoyev “Tarixdan ma’lum, Vatan va xalq taqdiriga nisbatan tahdidlar kuchaygan vaziyatda aynan millat fidoyilari – uyg’oq qalbli ziyolilar, shoir va adiblar, san’at namoyandalari, ma’naviyat va ma’rifat sohasi xodimlari jasorat bilan maydonga chiqqanlar. Mamlakatimiz o’z taraqqiyotining yangi, yuksak bosqichiga kirayotgan hozirgi paytda bizga jadid bobolarimiz kabi G’arb ilm-fan yutuqlari bilan birga, milliy qadriyatlar ruhida tarbiya topgan yetuk kadrlar suv bilan havodek zarur” [1] deb ta’kidlagani ham bejizga emas. Shunday ekan, bugun

yoshlarimizni ma'naviy yuksak, aqlan yetuk va fikran teran qilib tarbiyalashimizda, albatta, buyuk ma'rifatparvarlarimiz adabiy merosini o'rganish biz uchun muhim manba hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (JIITEPATYPA И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Jadidchilik harakati va uning namoyandalari faoliyatini yoritishda B.Qosimov, N.Karimov, Sh.Turdiyev, B.Irzayevning asarlari muhim ahamiyatga ega bo'lishidan tashqari, bevosita jadidlarning o'zlari tomonidan yozilgan xotira-memuar, safarnomalari, maqolalari, Qrimda Ismoil Gasprali bosh muharrirligida nashr etilgan "Tarjimon" gazetasi va Turkistonda ham o'sha davrda chop qilingan jadid matbuotining roli katta.

Ushbu mavzuni yoritish davomida ilmiy tadqiqotning umume'tirof etgan bir nechta uslublari, jumladan ma'lumotlarning tahlili, qiyosiy tahlil, sintez, shuningdek, tarix yozishning davriy ketma-ketligi, xolisligi, realligi kabi prinsiplaridan foydalanildi.

MUHOXAMA (OBCYJDEHIE / DISCUSSION)

Shu o'rinda, olmon olimi Harner "Sharq Yevropaning muallimidir", degan fikrlarini keltirishni ham joiz deb bildim. Chunki Sharq ma'naviyati haqida gap ketganda, eramizdan avvalgi V ming yilliklarda paydo bo'lgan Zardushtiylik dini ma'naviyatidan tortib hozirgi kunga qadar o'z milliyligining sharqona xususiyatlarini yo'qotmagan ma'naviyatimiz va ma'naviy qarashlarimiz nazarda tutiladi.

Bugungi yoshlarimizda adabiyotga, kitobga bo'lgan munosabatni shakllantirish har bir pedagogning asosiy vazifalaridan biri sanaladi. Jadidchilik namoyandalari asarlarini o'rganish orqali ham yoshlarda yuksak bilim, ma'naviy boylik, aqliy rivojlanish va axloqiy fazilatlar mujassam bo'lishiga ishonamiz. Jumladan, Mahmudxo'ja Behbediyning "Padarkush" dramasi Turkistonda gunoh ishlarga yo'l ochib, turli jinoyatlarga sababchi bo'layotgan ayrim kishilar qismatiga ishora qiluvchi didaktik drama hisoblanib, o'z xalqiga mansub farzandlarni o'qitish, ma'rifatli qilish, jamiyatni yuksaltirishga har jihatdan qodir bo'lishiga qaramay, bu ezgu amallarni bajarishdan bosh tortgan kishilarning

qismati yorqin lavhalar orqali yoritib berilgan. Muallif asar g'oyasini keskin ziddiyatlar, to'qnashuvlar, xarakterlar kurashi asosida ko'rsatishdan ko'ra, dramaning ayrim qismlarida ta'lim-tarbiya orqali mamlakatni rivojlantirish mumkinligini ko'p ta'kidlaydi va turkistonlik yoshlarning ilm olishdan bosh tortishlari yomon oqibatlariga olib kelishini ko'rsatishga, ya'ni didaktik tasvirga ko'p o'rin beradi. Asarda asosiy e'tiborini jinoyatga, diniy urf-odatlariga xilof bo'lgan, biri ikkinchisiga bog'liq qator gunohlarga qaratadi. Ularning noxush, yomon oqibatlarini badiiy adabiyot xulosalari orqali yo'qotib bo'lmazligiga diqqat qaratilganligi bugungi kun yoshlariga ham saboq bo'lishi aniq. Chunki, bugungi kun yoshlariga ta'lim va hunar o'rganishi uchun barcha sharoit va imkoniyatlar yaratilganligi, ularning ta'lim-tarbiyasi ham davlat siyosati darajasida dolzarb masala sifatida qaralayotganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin.

NATIJALAR (PEZYJLTATY/ RESULTS)

Bugungi kun yoshlari uchun yana bir axloq normalarini o'zlarida mujassam qiluvchi, ularning fe'l-atvoriga ta'sir quluvchi, asarni o'qigan insonda yaxshi va yomon xulqlar haqidagi fikrlarning paydo bo'lishiga yordam beradigan asar bu Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asaridir. Asar haqida muallif: "Men bu asarni birinchi maktablarimizning yuqori sinflarida ta'lim bermak ila barobar ulug' adabiyot muhoblari, axloq havaskorlarining anzori oliylariga taqdim qildim", deya yozadi. Abdulla Avloniyning axloqiy va xulqiy tushunchalarining o'ziga xosligini ko'rsatib beruvchi fikrlari "Insonlarni yaxshilikga chaqirguvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilmdur. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yomon xulqlarning yomonligini dalil va misollar ila bayon qiladurgan kitobni axloq deyilur. Inson ikki narsadan murakkabdur. Biri jasad, ikkinchisi nafsdur. Jasad ko'z ila bor narsalarni ko'rutur. Ammo, nafs idrok ila yaxshini yomondan, oqni qoradan ayirur. Jasadning ham, nafsning ham biror surati bordurki, yo yaxshi va yo yomon bo'latur" [3], kabi fikrlar bilan boshlanadigan bu asar yoshlarni kitob haqidagi dastlabki o'y-fikrlari kitob haqidagi ilk ma'lumotlarni olishga yordam beradi. Albatta, asarni o'qishga kirishgan kishi uning har bir sahifasini juda katta ishtiyoq va qiziqish bilan

o'qishi tabiiy. Chunki har bir nasriy yozmalardan keyin, she'riy bayotlarning berilishi, yoshlarni yaxshi xulqlar nimalar ekani bilan tanishtirilishi va ularning har biriga ta'riflar berilishi, aniq, sodda, ravon tilda ekani juda ta'sirlidir. Chunki, "Yaxshi xulq: bir qismi o'z nafsimizga, bir qismini bir-birimizga qarshu ishlatmak uchun kerakli bo'lgan yaxshi xulqlar: fatonat, diyonat, islomiyat, nazofat, g'ayrat, riyozat, qanoat, shijoat, ilm, sabr, hilm, intizom, miqyosi nafs, vijdon, vatanni suymak, haqqoniyat, nazari ibrat, iffat, hayo, idrok va zako, hifzi lison, iqtisod, viqor, xavf va rajo, itoat, haqshunoslik, xayrixohlik, munislik, sadoqat, muhabbat va afvdur. Mana bu yozdig'imiz yaxshi xulqlar aql va shar'i sharifga muvofiq" [3], degan fikrlar har bir kitobxondan o'z-o'ziga: "Menda shu fazilatlaridan qaysi biri bor?" deya savol berishga chorlaydi. Albatta, – ijobiy javob olish uchun harakat qilishimiz va o'qib-intilishimiz lozim. Har bir pedagog o'z fani nuqtayi nazaridan kelib chiqib, yoshlar tarbiyasiga va ularning fikr-u o'ylari bilan o'rtoqlashib ish olib borishiga ishonamiz! Zero Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda "Farzandlarimiz ongida Vatanga muhabbat, yurtimiz kelajagiga daxldorlik, tinch va farovon hayotning qadriga etish" [1] kerakligini har bir yosh avlod ong-u – shuuriga singdirishimiz darkor.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz lozimki, – jadid ma'rifatparvarlarimizning dunyoqarashlari, – teran fikrlari jadidizm yo'liga sof vijdon va yuksak imon bilan kirib kelishlari hozirgi davrimiz yoshlarini tarbiyalashda ham juda katta ma'naviy – ma'rifiy ta'sirini yo'qotmay kelmoqda. Komillik – yo'lidagi harakatlari ularning asarlari, qarashlari va hayot yo'li hozirgi Uchinchi renessans

davrimizda ham o'z kuchini saqlab qolgan. Jumladan, A.Fitratning fatonatilik va shaytanatilik tushunchalari, M.Behbudiyning ma'naviyatli farzand bo'lish uchun ma'rifat darkorligi g'oyasi, Abdulla Avloniyning axloqiy va xulqiy tushunchalarining o'ziga xosligini ko'rsatib beruvchi fikrlari, A.Qodiriyning ilm - vatan - oila - muhabbat tushunchalarining uyg'unligi, bus-butunlikni ta'minlovchi jarayon ekanligini isbotlovchi asarlari hozirgi zamon yoshlarini ma'naviyatli, komil inson qilib tarbiyalashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI/ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг кенгайтирилган мажлисидаги нутқидан. Тошкент, 22.12. 2023.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 24.01.2020.
3. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Тошкент: Yoshlar nashriyot yui, 2018. – 96 б.
3. Қосимов С. Беҳбудий ва жади́дчилик. // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1990, 26 январь.
- Қосимов Б. Миллий уйғониш. – Т., 2002.
4. Турдиев Ш. Жади́дизм масаласига бағишланган мунозара // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1998. 2-сон.
5. Фитрат Абдурауф. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. –Т.: “Маънавият”, 2000.
6. www.president.uz.

SPORT PEDAGOGIKASINING TAMOYILLARI VA
XUSUSIYATLARI

Xudayberdiyeva Xuriyat Karimberdiyevna
Jismoniy tarbiya va sport bo'icha mutaxassislarni qayta
tayyorlash va malakasini oshirish instituti
Samarqand filiali dotsenti

PRINCIPLES AND CHARACTERISTICS OF SPORTS
PEDAGOGY

Khudaiberdiyeva Khuriyat Karimberdiyevna
Specialists in physical education and sports
training and professional development institute
Assistant professor of the Samarkand branch

Annotatsiya: Ushbu maqolada jismoniy tarbiya va sport kontekstida shaxsni o'qitish va tarbiyalashning noyob yondashuvlari va usullarini tavsiflovchi ilmiy soha – sport pedagogikasi haqida so'z boradi. Sport pedagogikasining asosiy tamoyillari, shu jumladan sog'liqni saqlash, shaxsga yo'naltirilgan, faoliyat va tizim tamoyillari tahlil qilinadi. Shuningdek, sport pedagogikasida qo'llaniladigan turli usul va texnologiyalar, sog'lom turmush tarzini shakllantirish, sportni rivojlantirish va qulay psixologik iqlimni yaratishdagi roli kabi ma'lumotlar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: sport pedagogikasi, o'qitish, tarbiyalash, jismoniy tarbiya, o'qitish usullari, tizimli yondashuv, psixologik barqarorlik, individual yondashuv, hamkorlik, o'zaro hurmat, sog'lom turmush tarzi.

Abstract: This article is about sports pedagogy, a scientific field that describes unique approaches and methods of teaching and training a person in the context of physical education and sports. Basic principles of sports pedagogy are analyzed, including health, person-centered, activity, and system principles. Also, information such as various methods and technologies used in sports pedagogy, the formation of a healthy lifestyle, the role of sports development and the creation of a favorable psychological climate will be considered.

Key words: sports pedagogy, teaching, upbringing, physical education, teaching methods, systematic approach, psychological stability, individual approach, cooperation, mutual respect, healthy lifestyle.

Sport pedagogikasi - bu jismoniy tarbiya va sport sharoitida shaxsni o'qitish va tarbiyalash jarayonlarini o'rganadigan fan sohasi. U pedagogika, psixologiya, anatomiya, fiziologiya kabi boshqa bilim sohalari bilan uzviy bog'liq bo'lib, shu bilan birga uning mustaqilligi va o'ziga xosligini kamaytirishga imkon bermaydi.

Ushbu fan bilan tanishishda ko'pchilik duch keladigan birinchi savol: Sport pedagogikasi boshqa pedagogikadan nimasi bilan farq qiladi? Javob uning o'ziga xos xususiyatlarida. Sport pedagogikasi jismoniy tarbiya jarayonini tashkil etish, sport o'yinlarini o'rgatish, sog'lom turmush tarzi, shuningdek, sport orqali shaxsni tarbiyalashga qaratilgan. Bu chuqur bilim va ma'lum ko'nikmalarni talab qiladigan murakkab va ko'p o'lchovli jarayon.

Sport pedagogikasi jismoniy tarbiya va sport sharoitida ta'lim va tarbiya uchun maxsus yaratilgan turli xil ta'lim tamoyillari va usullarini o'z ichiga oladi[3].

Sport pedagogikasining asoslari pedagogik jarayonning ketma-ketligi va yo'nalishini belgilaydigan tamoyillar asosida shakllantiriladi. Ular orasida sog'lomlashtirish, shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga yo'naltirilgan, izchillik tamoyillari va boshqalar mavjud. Sog'lomlashtirish tamoyili mashg'ulotlar va o'quv yuklamalarini oqilona tashkil etishni, shuningdek, ortiqcha ish va boshqa kasalliklarning paydo bo'lishining oldini olish uchun sportchining yoshi va individual xususiyatlarini hisobga olishni nazarda tutadi.

Sport pedagogikasining sog'lomlashtirish tamoyili sport bilan shug'ullanish jarohatlar va kasalliklar manbai emas, aksincha salomatlikni mustahkamlash va saqlashga yordam berishi kerak degan ishonchga asoslanadi. Ushbu tamoyil muhim va puxta o'ylangan yuklamalarni tanlashni, mashg'ulotlarning intensivligini aniqlashni va ularni vaqt bo'yicha oqilona taqsimlashni talab qiladi.

Shuningdek, xavfsiz o'quv sharoitlarini ta'minlash, salomatlikni mustahkamlaydigan mashqlar turlaridan foydalanish, sport jarohatlarining oldini olishga e'tibor berish kerakligini anglatadi.

Sog'lomlashtirish tamoyiliga asosan o'qituvchi o'quv dasturini tuzishda sportchi tanasining individual xususiyatlarini, yoshini, jinsini va jismoniy tayyorgarlik darajasini hisobga olish muhimdir.

Shuningdek, yuklamalardan keyin tiklanish protseduralari, to'g'ri ovqatlanish va sportchining kun tartibiga rioya qilishi muhim rol o'ynaydi, chunki ularning barchasi sog'lik va samaradorlikni saqlash uchun muhimdir.

Sport pedagogikasining sog'lomlashtirish tamoyili quyidagilar bilan ham chambarchas bog'liq:

1) Sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish: yomon odatlardan voz kechish, to'g'ri ovqatlanish, yetarli uyqu va dam olish.

2) Mashg'ulotlardan keyin tiklanishning turli usullaridan foydalanish: turli xil relaksatsiya texnikasi, massaj, fizioterapiya protseduralari va boshqalar.

3) Salomatlik bilan bog'liq bo'lgan muammolarini o'z vaqtida aniqlash va oldini olish uchun muntazam tibbiy ko'riklar va diagnostika.

4) Individual yondashuvni qo'llash. Har bir sportchi o'ziga xos, biri uchun yaxshi ishlaydigan narsa boshqasiga samarasiz yoki hatto zararli bo'lishi mumkin.

Shaxsga yo'naltirilgan tamoyil sportchining shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish va shaxsiy qadrgimmatini tasdiqlashni birinchi o'ringa qo'yadi. Ushbu tamoyilning asosiy vazifasi sportchiga jismoniy faoliyat orqali o'zini o'zi anglashga yordam berishdir.

Sport pedagogikasining shaxsga yo'naltirilgan tamoyili sport faoliyati sportchining shaxsiyatini har tomonlama rivojlantirishga yo'naltirilishi kerakligidan kelib chiqadi. Bu shuni anglatadiki, sport shaxsiy maqsad emas, balki sportchining salohiyatini ro'yobga chiqarish vositasidir.

1. Shaxsga yo'naltirilgan tamoyil quyidagilarga asoslanadi:

2. psixologik, jismoniy va ijtimoiy xususiyatlarini hisobga olish kerak: o'quv jarayoni nafaqat jismoniy fazilatlarini, balki sportchining aqliy, axloqiy, irodaviy fazilatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

3. Individual yondashuv: sportchining individual xususiyatlarini, uning musobaqa strategiyasi, sport anjomlari tanlovi va boshqalar ma'lum bir shaxsga moslashtirilishi kerak.

4. O'z-o'zini rivojlantirish va o'zini o'zi anglash: o'qituvchi sportchiga yangi imkoniyatlarni kashf etishga, his-tuyg'ularini boshqarishni o'rganishga, ishonch bilan qaror qabul qilishga va javobgarlikni o'z zimmasiga olishga yordam berishi kerak. Shu bilan birga, sportchining tanlovini hurmat qilish va uning mustaqillik va erkinlikkaga bo'lgan istagini qo'llab-quvvatlash muhimdir.

5. Hurmat va e'tirof: sportdagi yutuqlaridan qat'i nazar, har bir a'zo hurmat qilinadigan va qadrlanadigan jamoada qulay psixologik muhitni yaratish.

6. O'quv jarayoni: ushbu tamoyil jismoniy faoliyat jarayonida sportchining shaxsiy salohiyatini rivojlantirish uchun turli xil ta'lim va pedagogik usullardan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Faoliyatga yo'naltirilgan tamoyil sportchining o'quv jarayonida faol ishtirok etishini o'z ichiga oladi. Uning g'oyasi mustaqil bilim va tajribani shakllantirishdir.

Faoliyatga yo'naltirilgan tamoyilning asosiy jihatlari:

1. Sportchi o'zining o'quv va musobaqa faoliyatini rejalashtirish, tashkil etish va nazorat qilishda faol ishtirok etadi.

2. Sportchi pedagogik jarayonning faol ishtirokchisiga aylanadi, ya'ni uning o'zi asosan o'zining taraqqiyoti va yutuqlari uchun javobgardir.

3. Sport faoliyatida ishtirok etish ko'plab shaxsiy fazilatlarini — jamoada ishlash qobiliyatini, irodaviy fazilatlarini, stressni yengish qobiliyatini va boshqalarni rivojlantirishni rag'batlantiradi.

4. Faoliyatga yo'naltirilgan tamoyil olingan bilimlarni amalda to'g'ri qo'llashni o'z ichiga oladi, bu ularni chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi.

Ushbu yondashuv nafaqat professional sport ko'nikmalarini shakllantiradi, balki shaxsiy

rivojlanishni ta'minlaydi, sportchini jamiyatdagi hayotga tayyorlaydi, mustaqil ravishda harakat qilish va fikrlashga, qaror qabul qilishga va ular uchun javobgar bo'lishga o'rgatadi.

Izchillik tamoyili sportchilarning tayyorgarlik darajasini doimiy ravishda kuzatib borish va tuzatishni, ijtimoiy-psixologik iqlimni, axborotni qayta ishlash qobiliyatini va sportchi texnikasining samaradorligini hisobga olishni talab qiladi.

Sport pedagogikasida izchillik tamoyili o'quv jarayonining barcha elementlari va jarayonlarining yaxlitligi, izchilligi va o'zaro bog'liqligini ta'minlaydi.

Izchillik tamoyili quyidagilarni taqozo etadi:

1. Sport faoliyatining maqsadlari, vazifalari va vositalarining izchilligi. O'quv jarayonining barcha elementlari umumiy maqsadga bo'ysunishi va o'zaro bog'liq bo'lishi kerak.

2. Trening jarayonida muntazamlik va izchillik. Tizimli yondashuv doimiy va uzoq muddatli o'rganishni o'z ichiga oladi, keskin sakrash va o'tish yo'q.

3. Jismoniy tarbiya, texnika, taktika, psixologiya va boshqalarni o'z ichiga o'qitishga kompleks yondashuv.

4. Tayyorgarlikning barcha jihatlarining o'zaro bog'liqligi va ta'siri. O'quv jarayoni biror jihatining o'zgarishi muqarrar ravishda boshqalarga ta'sir qiladi.

Shunday qilib, izchillik tamoyili sportchining sport tayyorgarligi va tarbiyasining butun jarayoni barcha elementlar bir-biri bilan o'zaro bog'liq va o'zaro ta'sir qiladigan yagona tizim sifatida tashkil etilgan yondashuvni taklif qiladi.

Ushbu tamoyillarni oqilona va izchil qo'llash sport natijalariga erishish va shaxsning uyg'un rivojlanishi uchun maqbul sharoitlarni yaratishga imkon beradi.

Sport pedagogikasi usullari - bu o'quv jarayonini tashkil etish va boshqarish usullari. Ular turli xil o'qitish texnologiyalari, o'yin va vizual usullar, kognitiv faoliyatni shakllantirish, shuningdek sog'liqni saqlash ta'limi tamoyillaridan foydalanishni o'z ichiga oladi [4]. Sport pedagogikasida qo'llaniladigan ko'plab texnologiyalar mavjud. Biroq, eng samarali va keng qo'llaniladigan bir nechtasini ajratish mumkin: individual yondashuv, psixofizik xususiyatlarni hisobga olish, psixologik barqarorlik va stressga

chidamliligini rivojlantirish, raqobatbardosh yondashuvlardan foydalanish, o'z-o'zini tarbiyalash elementlarini joriy etish va boshqalar.

Sport pedagogikasi qat'iylik, samarali tushunish va sportga asoslangan muvaffaqiyatli ta'lim va tarbiyani ta'minlaydigan chuqur bilimlarni talab qiladi. Bu esa sport pedagogikasi nafaqat fan, balki san'at ham degan muhim g'oyaga olib boradi[5]. Bu o'qituvchidan chuqur bilim, o'quvchilarning individual xususiyatlarini ko'ra bilish va tahlil qilish qobiliyatini, sportga qiziqish va muhabbatni uyg'otish qobiliyatini talab qiladi. Sport sog'lom va barkamol insonni tarbiyalash uchun ajoyib vosita bo'lib, bu jarayonda sport pedagogikasi muhim rol o'ynaydi.

Sport pedagogikasida muvaffaqiyatli natijalarning kaliti murabbiy va sportchi o'rtasidagi o'zaro hurmat, ishonch va hamkorlik tamoyillariga asoslangan samarali o'zaro ta'sirdir[3]. Bu sportchining mahoratini oshirish jarayonini individual ravishda tashkil qilishi kerak bo'lgan murabbiyning pedagogik faoliyatining ahamiyatini ta'kidlaydi.

Shunday qilib, sport pedagogikasi sog'lom turmush tarzini shakllantirishda, jamiyatda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu nafaqat odamlarning jismonan rivojlanishiga yordam beradi, balki ularda sog'lom turmush tarzi qadriyatlarini shakllantiradi hamda o'rgatadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI/ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

– Sh.Sh.Usmanov "Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi". O'quv qo'llanma. Toshkent, 2019.

– R.Salomov "Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati". Darslik. Toshkent, 2014.

– Kirk D, Macdonald D (1998) «Situating learning in physical education». Journal of Teaching in Physical Education.

– Metzler M (2011). «Instructional Models for Physical Education». Holcomb Hathaway Publishers.

– Lyle John (2002). "Sports Coaching Concepts: A Framework for Coaches' Behaviour". Routledge.

OLIMPIYA HARAKATI: TARIX, ZAMONAVIYLIK, ISTIQBOLLAR

Samandarov Asad Xushvaqivich

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti Samarqand filiali o'qituvchisi

ОЛИМПЕЙСКОЕ ДВИЖЕНИЕ: ИСТОРИЯ, СОВРЕМЕННОСТЬ, ПЕРСПЕКТИВЫ

Самандаров Асад Хушвакивич

Преподаватель Самаркандского филиала Института переподготовки и повышения квалификации специалистов физического воспитания и спорта

OLYMPIC MOVEMENT: HISTORY, MODERNITY, PROSPECTS

Samandarov Asad Khushvaqivich

Teacher of the Samarkand branch of the Institute of Retraining and Advanced Training of Physical Education and Sports Specialists

Annotatsiya: Ushbu maqola Olimpiya harakatining tarixiy ildizlari, hozirgi holati va kelajakdagi istiqbollarini o'rganadi. Qadimgi Yunon Olimpiya o'yinlaridan tortib zamonaviy xalqaro Olimpiya qo'mitalarigacha Olimpiya harakati har doim sport birodarligi va jahon birligining ramzi bo'lib kelgan. Bugungi kunda u 35 dan ortiq sport turlarini qamrab oladi va butun dunyo bo'ylab 206 ta Milliy Olimpiya qo'mitalarini birlashtiradi. Oldinda yangi sport turlarini birlashtirish, gender tengligi va yangi texnologiyalarni o'rganish bo'yicha katta rejalar mavjud. Maqolada ushbu o'zgarishlarning turli jihatlari va ularning Olimpiya harakatiga kiritilishi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Olimpiya harakati, olimpiya o'yinlari tarixi, Xalqaro olimpiya qo'mitasi, zamonaviy olimpiya o'yinlari, sport fanlari, olimpiya o'yinlarida texnologiya, olimpiya harakatining istiqbollari.

Аннотация: В данной статье рассматриваются исторические корни, современное состояние и будущие перспективы олимпийского движения. От древнегреческих Олимпийских игр до современных международных олимпийских комитетов олимпийское движение всегда было символом спортивного братства и мирового единства. Сегодня она охватывает более 35 видов спорта и объединяет 206 национальных олимпийских комитетов по всему миру. Впереди большие планы по интеграции новых видов спорта, обеспечению гендерного равенства и изучению новых технологий. В статье рассматриваются различные аспекты этих изменений и их внедрение в олимпийское движение.

Ключевые слова: олимпийское движение, история Олимпийских игр, Международный олимпийский комитет, современные Олимпийские игры, спортивные науки, технологии в Олимпийских играх, перспективы олимпийского движения.

Abstract: This article examines the historical roots, current status, and future prospects of the Olympic Movement. From the ancient Greek Olympic Games to the modern International Olympic Committees, the Olympic movement has always been a symbol of sporting brotherhood and world unity. Today, it covers more than 35 sports and unites 206 National Olympic Committees worldwide. There are big plans ahead to integrate new sports, gender equality and explore new technologies. The article examines various aspects of these changes and their incorporation into the Olympic Movement.

Key words: Olympic Movement, history of Olympic Games, International Olympic Committee, modern Olympic Games, sports sciences, technology in Olympic Games, prospects of Olympic Movement.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Olimpiya harakati - bu xalqaro Olimpiya qo'mitasi homiyligida bo'lib o'tadigan Olimpiya o'yinlari o'tkaziladigan global sport faoliyati. Ular tinchlik, madaniyatlararo almashinuv va adolat ramzidir. Olimpiya harakati insoniyat tarixida alohida o'rin tutadi. Bu nafaqat eng kuchlilar va tezkorlar musobaqasi, balki o'zaro tushunish, do'stlik, bag'rikenglik va halollik ideallarining doimiy evolyutsiyasidir.

Olimpiya g'oyasi qadimgi davrlarda miloddan avvalgi 776-yilda birinchi Olimpiya o'yinlari o'tkazilgan Yunonistonning Olimpiya shahrida paydo bo'lgan[3]. Olimpiya o'yinlari Olimpiya shaharchasida bo'lib o'tgan va Zevs xudosi sharafiga uyushtiriladigan diniy bayramning bir qismi edi. Musobaqalar milodiy 393-yilda imperator Feodosiya qaroriga ko'ra butparastlik marosimi sifatida to'xtatildi.

Biroq, XIX asrda tarixiy rivojlanish va milliy o'ziga xoslik hissi paydo bo'lishi bosimi ostida odamlar qalbida Olimpiya musobaqalarini qayta tiklash g'oyasi paydo bo'ldi. Ushbu fikrdan ilhomlanib, Per De Kuberten 1896-yilda Afinada bo'lib o'tgan birinchi zamonaviy olimpiadalarga olib keladigan qadimiy an'analarni tiklash masalasini ko'taradi.

Olimpiya harakatini modernizatsiya qilish 1896-yilda Afinadagi o'yinlarni qayta tiklagan Per De Kuberten bilan boshlandi [4].

Bugungi kunda xalqaro sport hamjamiyatining asosi bo'lgan Olimpiya harakati XX asr boshlarida paydo bo'lgan evolyutsiyani davom ettirmoqda. Endi u 200 dan ortiq mamlakatlarni qamrab olgan va turli sport turlarini o'z ichiga olgan global tarmoqdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Rasmiy olimpiya emblemasi Olimpiya ramzi va Olimpiya shioridan iborat. Olimpiya ramzi - ko'k, sariq, qora, yashil va qizil ranglarning beshta bir-biriga bog'langan halqalari. Beshta halqa beshta qit'adir. Per De Kubertinning ta'kidlashicha, ushbu ramziylikda alohida ma'no ham yashiringan: oltita rang (ushbu belgi joylashtirilgan bayroqning oq fonlari bilan birgalikda ular birlashtirilib) barcha

mamlakatlarning ramzi hisoblanadi. Olimpiya shiori "Citius, altius, fortius" (tezroq, balandroq, kuchliroq). Xalqaro olimpiya qo'mitasi olimpiya shiorini 1913-yilda bayroq bilan birga tasdiqlagan, 1920-yildan esa bu rasmiy emblemaning tarkibiy qismiga aylandi.

Olimpiya o'yinlari nafaqat sport musobaqasi, balki madaniy va ijtimoiy hodisadir. O'yinlar sport, sog'lom turmush tarzi, fikr almashish va madaniyatlarni rivojlantirishga yordam beradi.

Zamonaviy innovatsiyalar Olimpiya harakatini ham chetlab o'tmadi. Masalan, Tokiodagi so'nggi yozgi Olimpiya o'yinlari dasturga yangi sport turlari: qoyaga chiqish, skeytbord va syorfining kiritildi. Bu shunchaki yangi musobaqalarni qo'shish emas. Bu ijtimoiy o'zgarishlarning aksidir, shuningdek, yangi auditoriyani jalb qilish va olimpiadaning yoshlar uchun dolzarbligini saqlab qolish istagidir.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Olimpiya harakati, ayniqsa, jins, irq va millatga nisbatan teng imkoniyatlar va tenglikni targ'ib qilishda muhim rol o'ynaydi. Tenglik prinsipi Olimpiya ruhining ajralmas qismidir. So'nggi yillarda o'yinlar tobora gender muvozanatiga aylandi, erkaklar va ayollar uchun teng kvotalar ajratildi. Dopingga qarshi kurash masalasi zamonaviy sport dunyosida eng dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Olimpiya harakati antidoping qoidalarini buzganlik uchun nazoratni kuchaytirish va jazolash usullarini doimiy ravishda takomillashtirmoqda.

Raqamli texnologiyalar rivojlanib borgan sari, Olimpiya harakatini rivojlantirishda texnologiyaning roli tobora sezilarli bo'lib bormoqda. Virtual haqiqat (VR), kengaytirilgan haqiqat (AR) va 5G telekommunikatsiyalari kabi texnologiyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishi sportchilar va muxlislar uchun Olimpiya harakatida inqilobiy o'zgarishlarga olib kelmoqda.

VR va AR texnologiyalari tomoshabinlarni geografik joylashuvdan qat'i nazar, ularni sport tadbirlari markaziga olib borish orqali musobaqalarni tomosha qilish imkonini yaratadi. Shuningdek, ushbu texnologiyalar sportchilarga haqiqiy musobaqa muhitini taqlid qiladigan virtual

muhitda mashq qilish imkonini beruvchi mashg'ulotlar uchun ham ishlatiladi.

Hawk-Eye kabi texnologiyalarning paydo bo'lishi - ko'plab sport turlarida to'pning parvoz yo'lini vizual ravishda kuzatish va uning statistik jihatdan eng ehtimoliy traektoriyasini ko'rsatish uchun ishlatiladigan kompyuter tizimi -hakamlar va sportchilarga deyarli inkor etilmaydigan hakamlarlik usulini beradi. Ushbu yondashuv yanada adolatli natijalarni beradi, sport musobaqalarining ishonchligi va halolligini oshirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, 5G imkoniyatlarini joriy etish Real vaqt rejimida ma'lumotlarni uzatish bo'yicha katta imkoniyatlarga ega, bu esa musobaqalarni translyatsiya qilishdan tortib, sportchilarning chiqishlarini kuzatish va Real vaqt rejimida ularning sog'lig'i ko'rsatkichlarini kuzatish imkonini beradi.

Olimpiya harakati inklyuzivlik va xilma-xillik masalalarida faol pozitsiyani egallaydi, buni qochqinlar Olimpiya jamoasining 2016-yilgi Rio-De-Janeyro Olimpiadasiga qo'shilishi tasdiqlaydi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)
Olimpiya harakati rivojlanishda davom etmoqda. Bugungi kunga qadar dopingga qarshi kurash, jarohatlarning oldini olish uchun bashoratli biomexanika, sportdagi axloq masalalari, inklyuziya va xilma-xillik muammolari kabi masalalar e'tiborni tortmoqda. Yangi asrda biz Olimpiya dasturiga skeytbord, breakdance, qoyaga chiqish va syorfining kabi yo'nalishlarning kiritilganiga guvoh bo'ldik.

Olimpiya harakati xilma-xillikka intilishda davom etadi. Olimpiya sport turlari ro'yxatiga ko'proq mustaqil yo'nalishlar qo'shiladi. Bu, shuningdek, ilgari Olimpiya harakatiga kiritilmagan yangi ommaviy sport turlarini o'ziga jalb qilishga yordam beradi.

Barqarorlik masalalariga e'tibor qaratish juda muhim istiqboldir. Olimpiya harakati atrof-muhitga salbiy ta'sirni minimallashtirishga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqishda davom etadi. Bu nafaqat kelajak avlodlar uchun sog'lom sayyorani yaratadi, balki yanada mas'uliyatli jamiyatni shakllantirishga yordam beradi.

XULOSA.(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/ CONCLUSION)

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, zamonaviy Olimpiya harakati ijtimoiy va texnologik

taraqqiyot bilan hamnafas bo'lib, yuqori texnologiyali ishlanmalar haqida bo'ladimi yoki tenglik, inklyuzivlik yoki adolatli o'yin kabi global muammolarni hal qilish haqida bo'ladimi, Olimpiya harakati kelajakdagi yutuqlar uchun zamin yaratib, birinchi o'rinda turadi.

Kelajakda Olimpiya harakati o'z obro'sini mustahkamlashga, yangi sport turlarini birlashtirishga intilmoqda va sportda gender tengligi masalalari bilan shug'ullanishda davom etmoqda [5]. Shuningdek, u virtual va kengaytirilgan haqiqatni o'z ichiga olgan yangi texnologiyalar yordamida raqamli muhitda mavjudligini yaxshilashga harakat qilmoqda [6].

Olimpiya harakati kengayib borishi bilan tobora ko'proq mamlakatlar va aholini qamrab oladigan kuchli ijtimoiy hodisa bo'lib qolmoqda. Bu nafaqat sportchilar uchun global maydonda raqobatlashish imkoniyati, balki muhim ijtimoiy va madaniy ideallarni targ'ib qilish imkoniyatidir.

Umuman olganda, Olimpiya harakati faol rivojlanayotgan va vaqt muammolariga javob beradigan tirik tizim bo'lib qolmoqda. Sport nafaqat kurash va raqobat, balki birinchi navbatda turli millat, madaniyat va e'tiqod odamlarini umumiy ideallar va qadriyatlar atrofida birlashtirish imkoniyati ekanligi buning yorqin tasdig'idir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI/ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. В.Л. Штенбах. Большая Олимпийская энциклопедия в 2-х томах. М.: Олимпия Пресс, 2006. – 784 с.
2. В.Л. Штенбах. Краткая Олимпийская энциклопедия. М.: Олимпия, Спорт, 2016. – 512 с.
3. Decker, A. (2004). The Olympic Games in Ancient Greece: Ancient Olympia and the Olympic Games. Ekdotike Athenon
4. Young, D. C. (1996). The modern Olympics: A struggle for revival. Johns Hopkins University Press
5. Chappelet, J-L. (2012). Mega Sporting Event Legacies: A Multifaceted Concept
6. Pegoraro, A. (2019). Sport, Technology and the Body. Routledge

“ТЕЛЕВИДЕНИЕ”ГА ОИД ЛЕКСИК БИРЛИКЛАР ЯСАЛИШИНИНГ АЙРИМ ХУСУСИЯТЛАРИ (ИНГЛИЗ ТИЛИДА)

Саматов Фарход Муминович
Термиз давлат университети ўқитувчиси

SOME CHARACTERISTICS OF CREATION OF LEXICAL UNITS RELATING TO “TELEVISION” (IN ENGLISH)

Samatov Farkhod Muminovich
Teacher of Termiz State University

Тел:
+998881413636

e-mail:
farkhod.samatov@bk.ru

<https://orcid.org/0019-0003-6200-2512>

Аннотация. Ушбу мақолада телевидениега оид баъзи терминларнинг аффиксация ва композиция усулида ясалиши таҳлил қилинади. Шунингдек, мисоллар воситасида кенг тушунчалар берилади.

Калит сўзлар: тадқиқот, телевидение, лексик бирлик, майдон, медиалингвистика, суффикс, префикс, компонент.

Аннотация. В данной статье анализируется аффиксация и композиционное образование некоторых телевизионных терминов и на примерах дается широкое понимание.

Ключевые слова: исследование, телевидение, лексическая единица, сфера, медиалингвистика, суффикс, префикс, компонент.

Annotation. This article analyzes the affixation and compositional formation of some television terms and gives a broad understanding through examples.

Key words: research, television, lexical unit, field, mediallynguistics, suffix, prefix, component.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Инглиз тилида *Derivation* (аффиксал сўз ясалиш), *Conversion* (конверсия), *Composition* (композиция), *Clipping* (қисқартириш), *Blending* (блендинг), *Abbreviation*, *Acronyms* (бош ҳарфлар қисқартмаси) каби сўз яшаш усуллари мавжуд [1]. Улар ясама сўзлар қайси сўз яшаш асосларидан ҳосил қилиниши ҳамда улар қандай структуравий ва морфологик хусусиятларга эгаллиги нуқтаи назардан таснифланади. Бунинг учун қуйидаги критериялардан фойдаланилади:

1. ясама сўзнинг таркибий қисм(лар)и, яъни структураси;
2. сўзни ташкил этувчи қисм/компонентларнинг морфологик статуси;
3. сўз ясалиш асоси(Input)нинг ҳамда (ҳосил қилинган) ясама сўз (Output) нинг қайси сўз туркумига тегишлилигига қараб ўрганилади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Бугунги тараққиёт асрида барча соҳалар қатори тилшунсолик соҳаси ҳам катта ўзгаришларга юз тутмоқда. Хусусан, ҳозирда энг кўп ўзгариш ва янгиланишлар лингвистиканинг лексикология тармоғида содир бўлмоқда, дейиш мумкин. Лексик бирликларни нафақат семантик, балки тематик майдон асосида гуруҳлаб ўрганиш масаласи олимлар томонидан долзарб, деб баҳолаиб ўрганилиб келинаётгани фикримиз исботи бўла олади. “Телевидение”га оид лексик бирликларнинг айрим ясаиш хусусиятлари Гринёв, С. В. “Введение в терминоведение”, Тихонова, Е. В. “Формирование английской

терминологии мобильных средств связи и её лингвистические особенности” номли илмий ишларида алоҳида аҳамият қаратиб, кенг таҳлил қилинганини кўришимиз мумкин.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Телевидениега оид лексик бирликлар ўрганилганда улар орасида аффиксация ва композиция усули ёрдамида ясалган, ясаиши мураккаб бўлган терминлар борлиги аниқланди. Ўрганишлар давомида маълум бўлдики, кўплаб телевидениега оид лексик бирликлар асосига лотин ва юнон тилига оид префикслар қўшилган ва бу орқали янги тушунча пайдо бўлган. 1-жадвалда ушбу ясаиш жараёнини таҳлил қиламиз.

Префикс	Ўзбек тилидаги изоҳи	Мисол
<i>de -</i>	ортга	decoder –кодни очиш, delay –кечкикиш
<i>inter -</i>	орасида	interference — эфир шовқуни; interlace — қўшилиб қолмоқ
<i>mono-</i>	бир	Monochrome –оқ-қора
<i>ad-</i>	йўналишида	adaptive communications –мослашувчан алоқа
<i>com-</i>	бирга	compress — сиқиш
<i>non-</i>	орқада	non-fixed access –чексиз кириш
<i>re-</i>	қайта	reload –қайта юклаш, remote reprogramming and rekeying – масофадан қайта дастурлаш ва киритиш
<i>anti-</i>	қарши	antireflex – антирефлекс, кинескоп экранининг махсус қопламаси порлашини йўқ қилади ва контрастни тўғрилайди
<i>trans-</i>	орқали	Transmission –узатиш
<i>multi-</i>	кўп	multichannel –кўп каналли

Шунингдек, телевидениега оид лексик бирликлар суффикслар ёрдамида ҳам ясалади. Мисол учун, **-er** ва **-or** суффикслари омонимлик хусусиятига эга орқа қўшимчалар ҳисобланиб, улар сўз асосига қўшилиб нафақат шахс оти, балки нарса-буюм оти яшаш хусусиятига ҳам эга. Масалан,

1. **sense** – сезги, ҳис, **sensor** –сезувчан элемент
2. **amplify** –кучайтирмоқ, **amplifier** - кучайтиргич
3. **convert**-айлантирмоқ, **converter** – конвертор

Феъл сўз туркумига мансуб лексемаларга қуйидаги сермахсул суффиксларни қўйиш орқали телевидениега оид янги терминларни пайдо қилиш мумкин: - **ion**, -**ation**, -**ment**, -**ence**, -**ing** (2-жадвал)

-ion	communicate -хабар қилмоқ, етказмоқ	communication -хабар , алоқа
-ence	interfere –аралашмоқ	interference -аралашуш, помех
-ing	process -ишлов бермоқ	processing -тозалаш
-ment	manage -бошқармоқ	management –чақирув бошқаруви

Сифат сўз туркумидаги лексемаларга қуйидаги суффиксларни қўйиш орқали от сўз туркумини ҳосил қилиш мумкин ҳамда ушбу сўз янги маъно пайдо қилади: -**ity**, -**ness**, -**ency**, -**ancy** (3-жадвал).

frequent -тез-тез	-ency	frequency -частота
clear -тоза	-ness	clearness -тиниқ (тасвирга нисбатан)
dense -зич	-ity	density -зичлик

Телевидениега оид терминлар, шунингдек, сўз асосига ҳам префикс, ҳам суффикс қўйиш орқали ҳам ясалади:

bidirectional = **bidirectional** (префикс+асос+суффикс)-икки томонлама, **multicoupler** –кўп каналли ажраткич , **nonlinear** –ночирик

НАТИЖАЛАР (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Юқоридагилардан келиб чиқадики, аффиксация усули ёрдамида турли сўз туркумларидан янги термин ҳосил қилиш имконияти мавжудлиги телевидениега оид лексик бирликларнинг пайдо бўлиши ва нутқда фаол қўллиналишига хизмат қилмоқда ҳамда префикс+асос, асос+суффикс, префикс+асос+суффикс усулидаги сўз ясалиш ҳолатлари кўпроқ кузатилади. Таҳлилимиз давомида телевидениега оид лексик бирликларнинг кўшма, яъни композиция усулида ясалишига ҳам дуч келдик ва у асосан икки, уч ва ундан ортиқ компонентли бирикувлар ёрдамида ҳосил қилинган. Мисол учун, структур жихатдан ўрганиб чиққанимизда, қуйидаги қолип асосида сўзлар ясалгани ва янги тушунча пайдо қилганига гувоҳ бўлдик. Маълумот ўрнида, A-adjective (сифат), N-noun (от), prep-preposition (предлог), V-verb (феъл) билан белгиланади.

1) икки компонентли:

а) A+N (сифат+от) *terminal block* (терминал блоки), *mechanical focus* (механик фокус), *balanced signal* (мувозанатли сигнал)

б) N+N (от+от) *bridge transformer* (кўприк трансформатори), *volume control* (овоз баланд-пастлигини бошқариш)

2) Уч компонентли:

а) N+N+N (от+от+от) *video tape recorder* (видео магнитофон), *modulation transfer function* (модулятцияни узатиш функцияси)

б) A+N+N (сифат+от+от) *personal identification number* (шахсий идентификация рақами), *liquid crystal display* (суюқ кристалли дисплей)

в) V+ing+N+N (феъл+от+от) *broadcasting satellite service* (сунъий йўлдош орқали эшиттириш хизмати), *moving-magnet cartridge* (ҳаракатланувчи магнитли картриж)

д) A+V-ing+N (сифат+феъл+от) *global positioning system* (глобал жойлаштириш аниқлаш тизими), *direct broadcasting satellite* (тўғридан-тўғри эшиттириш сунъий йўлдоши).

3) тўрт компонентли:

а) A+N+N+N (сифат+от+от+от) *digital Satellite Equipment Control* (рақамли сунъий йўлдош ускуналарини бошқариш),

б) A+A+N+N (сифат+сифат+от+от) *adaptive differential pulse-code modulation* (мослашувчан дифференциал импульс-код модулятсияси),

в) A+N+Ving+N (сифат+от+феъл+от) *automatic data processing equipment (ADPE)* (автоматик маълумотларни қайта ишлаш ускуналари)

d) **A+A+Ving+Ving**
(сифат+сифат+фееъл+фееъл) automatic remote programming and rekeying (автоматик масофадан қайта дастурлаш ва қайта калитлаш)

Аслини олганда терминлар учун компонентларнинг чегараси йўқ, уларга сўзлар эркин қўшила олади. С.Д.Шеловнинг фикрига кўра, “*Термин учун ҳеч қандай лексик чегара ўрнатиш мумкин эмас, у уч, тўрт, беш, олти, етти компонентли ҳам бўла олади*” [2]. Яна бир тадқиқотчи С.В.Гринёвга кўра, “Етти компонентли терминологик бирикмалар терминнинг лексик кенгайиш чегарасини ифодалайди, ундан кўп бўлган компонент эса киши хотирасида ҳам қолмайди, қўллашда ҳам мураккаблик кузатилади[3].” К.Я.Авербуха эса бу орада ўзининг аниқ хулосавий фикрини айтади, “Термин узун ҳам, қисқа бўлиши керак эмас, аслида, термин аниқ бир мақсадга қаратилган бўлиши лозим” [4].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, терминлар тилшунослик фанининг асосий инфор­мацион қисми ҳисобланиб, улар маълум бир тил, соҳа ва йўналишга оид луғатнинг

бойишига хизмат қилади. Улар бир қанча йўналишлар орқали функционал, семантик, этимологик, семиотик жиҳатдан тадқиқ этилади. Телевидениега оид лексик бирликларнинг таҳлил қилиниши унинг ягона терминологик тизими мавжудлигини ва бу тизим сўз ясовчи воситалар, турли компонентлар билан ўзига хос хусусиятга эга эканлигини кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Crystal, David. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press, 2003
2. Шелов, С. Д. Термины, терминологичность и значение / С. Д. Шелов. – М. : Научно-техническая терминология, 1991. – Вып. 1. – 27–32 с
3. Гринёв, С. В. Введение в терминографию / С. В. Гринёв. – М., 1996. – С. 161
4. Авербух, К. Я. Термин как объект изучения и как инструмент фиксации и передачи знаний / К. Я. Авербух // Научнотехническая терминология. – М., 1991. – Вып. 1. – С. 33–40.

АХБОРОТЛАШГАН ДАВРДА ИНТЕРНЕТ ВА ИЖТИМОЙ ТАРМОҚЛАРГА ҚАРАМЛИКНИНГ КУЧАЙИШИ

Примов Бахриддин Абдирахмонович
Тошкент давлат иқтисодийёт университети
докторанти (Dsc) Тошкент Ўзбекистон

Тел:
(93)583-27-81
Gmail:
baxriddinprimov57@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада ахборотлашган даврнинг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланадиган интернет ва ундаги янгиликларнинг қамрови кенлиги ҳамда фикрий қарамликнинг кучайиб боришига олиб келувчи жараёнлар ҳақида тўхталганмиз. Айниқса, бугунги глобаллашувнинг жараёнларининг таркиби сифатида кириб келаётган ахборотлар ўзининг гоҳ ижобий, гоҳ салбий таъсири натижасида инсоният ҳаётини у ёки бу томонга ўзгартиришига олиб келаётгани бу кундалик ҳаётимизда ҳам кузатилиётганини изоҳламоқчимиз.

Калит сўзлар: ахборотга қарамлик, фикрий қарамлик, интернетга қарамлик, телефонга ва гаджетларга қарамлик ҳамда турли виртуал ҳамда реал ҳаракатлар.

GROWING DEPENDENCE ON THE INTERNET AND SOCIAL NETWORKS IN THE INFORMATION AGE

Abstract: In this article, we have focused on the Internet, which is one of the most important aspects of the information age, and the widespread news coverage about it, as well as the events that lead to increased intellectual addiction. In particular, I would like to clarify that incoming information, as part of the modern process of globalization, in one way or another changes a person's life as a result of its sometimes positive and sometimes negative impact.

Key words: Information addiction, mental addiction, internet addiction, phone and gadget addiction, and various virtual and real activities.

РАСТУЩАЯ ЗАВИСИМОСТЬ ОТ ИНТЕРНЕТА И СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ В ИНФОРМАЦИОННЫЙ ВЕК

Аннотация. В этой статье мы сосредоточили внимание на Интернете, который является одним из важнейших аспектов информационного века, и широко освещении новостей о нем, а также на событиях, которые приводят к увеличению интеллектуальной зависимости. В частности, хотелось бы пояснить, что поступающая информация как часть современного процесса глобализации так или иначе меняет жизнь человека в результате своего иногда положительного, а иногда и отрицательного воздействия.

Ключевые слова: информационная зависимость, психическая зависимость, интернет-зависимость, зависимость от телефона и гаджетов, различные виртуальные и реальные виды деятельности.

КИРИШ/(INTRODUCTION)

Глобаллашувнинг энг асосий жараёнларини тезлаштирувчи сифатида, бугунги кунда жамиятнинг ахборотлашувида ОАВ, интернет ҳамда ижтимоий тармоқларини ўрни бекиёс. Ахборот глобал ижтимоий маконнинг бир қисми, бир бўлагига айланиб улгурди ва дунёдаги барча жараёнларни ахборот орқали амалга ошириш энг қулай восита эканлигини эътироф этилмоқда. Айнан, биз бугун кундалик ҳаётимизни ахборотсиз тасаввур эта олмаймиз.

АДАБИЁТЛАР

ТАҲЛИЛИ/(LITERATURE REVIYEW).

Жамиятнинг ахборотлашуви билан боғлиқ жараёнларини ва технологиялари билан боғлиқлигини Ж.Маккарти, Н. Симон, Д. Деннетт, П.Черчленд, С.Хаммерофф, Д.Чалмерс, Н. Картрайт, С. Шимони, Н. Винер, Х. А. Тюринг, Ж. Руссел, П. Уинстон, Н. Ниллсон, Г. Тонони, Р. Шеннон, Й. Филиппович, А. Филиппович, А.Амосов, И. Евин каби олимларни ўз қарашлари ва илмий ишларида ўрганган. Бу борадаги ишларни тақиқот этишда Г. Гаффарова, Ф.Усмонов, Х. Тошев, Г.Каримова, А.Абдуллаев, Х.Сокиев, А.Бобокуловлар ва бошқа бир олимлар фаолият олиб боришган.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ/(RESEARCH METHODOLOGY)

Бугунги ахборот жадаллашув даврида инсонларнинг ахборот олишга бўлган эҳтиёжи ҳар қачонгиданда ошиб бормоқда. Буни кундалик ҳаётимизда ҳам кузатмоқдамиз. Ўтказилган ижтимоий сўровлар ҳам шуни кўрсатмоқдаки ахборотга бўлган муносабат ҳаётимизни бошқаришда муҳим аҳамият касб этмоқда. Шундан келиб чиқиб **ахборотлашган даврда интернет ва ижтимоий тармоқларга қарамликнинг кучайишини** анализ-синтез, қиёсий таҳлиллар орқали ёритишга олиб келди.

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМАЛАР/(RESULTS AND DISCUSSIONS).

Жамият ва давлатлар тараққиёти исоният ҳаётини ҳамда фаолиятини ахборотлашган даврда қайта кўриб чиқишни яна бир бор тақазо этмоқда. Бунга сабаб ўтмиш ва бугунги ахборотлашган замонавий жамиятда ҳам негилизм ўз

ифодасини топган ва ҳозир ҳам давом этмоқда. Бу эса ўз навбатида жамиятда маънавий инқирози келтириб чиқармоқда. Технологик ривожланиш натижасида эришилган информацион воситалар инсонлар фаолиятини яхшилаш билан бирга турли маънавий инқирозларни, яъни инсонларда, инсонийликнинг емирилиши ва бегоналашувида сабабчи бўлмоқда, бу ижтимоий-маданий кундалик ҳаётимизда ҳам намоён бўлмоқда.

“Бинобарин, маънавий инқирозни келтириб чиқадиغان омилларга қуйидагилар киради:

диний, диндорлик тўғрисида тушунчанинг йўқолиши билан изоҳланадиган;

метафизик, абсолют девалвация натижасида келиб чиққан;

культрологик, инсон томонидан мазмунли ҳаётини кўрсатмалар йўқолиши билан боғлиқ.

Замонавий инсон дуч келган маънавий инқирози инсон ҳаёти шароитининг кескин яхшиланиши фонида ривожланиб бормоқда, бу маълум бир парадоксдир. Ушбу такомиллаштириш жамият ҳаётини техникалаштириш ва одамлар таълимининг натижаси бўлди”[1].

Бундай жараёнлар жамият ижтимоий ҳаётига балки, унинг соғлиғига ҳам жиддий таъсир эта бошлади. Бутун жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (БЖССТ) томонидан телефон ҳамда турли хил *гаджет* орқали интернет ва янгиликларга қарамлик касаллик сифатида эътироф этилганлиги бизни ҳам ҳушёрликка чақириб, огоҳ бўлишимиз кераклигини кўрсатмоқда.

Телефонга қарамлик, жумладан, болаларда телефонга қарамлик уларнинг психологик ва жисмоний саломатлиги, шунингдек ривожланиши учун жиддий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Баъзи оқибатларга қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

1. Жисмоний фаолликнинг пасайиши: телефонларида кўп вақт сарфлайдиган болалар жисмоний фаолликни камайтиради. Бу турли хил носоғлом муаммоларга олиб келиши, жумладан семириш, мушакларнинг кучсизлиги, чидамликнинг пасайиши ва бошқалар;

2. Ижтимоий ҳимояга (изоляция): агар бола виртуал дунёда жуда кўп вақт ўтказса, телефон билан боғлиқ бўлмаган ҳолатлардан ҳимояланишга олиб келиши, улар бошқа болалар билан мулоқотни тўхтатиши ёки тенгдошлари билан тўғри (normal) муносабатларни ўрнатолмаслиги, бу эса депрессия, ташвиш ва бошқа муаммоларга олиб келиши мумкин;

3. Боланинг билим олиш ва ўрганишга салбий таъсири: агар бола телефонда жуда кўп вақт ўтказса, бу унинг билимларни ўрганишга бўлган қизиқишини пасайтириши ёки ечимни ундан излаши ҳамда бунинг натижасида аввалгидан ҳам ёмонроқ ўрганишни бошлаши, ўқишга қизиқишни йўқотиши ёки муҳим ва зарур вазифаларни унутишига олиб келади;

4. Хаёлий ва ҳиссий дунёга қочиш: Турли интернетдаги видео роликларнинг инсонлар қизиқишига қараб мослашиб бориши, вертуал ўйинларга берилиб кетиши, ўз хаёлий ва ҳиссий дунёси билан яшашга ундаши мумкин;

5. Уйқудаги муаммолар: ётишдан олдин телефондан фойдаланиш уйқусизлик, ташвиш ёки безовта уйқу каби уйқу бузилишига олиб келиб, инсонда чарчоқни кучайтиради;

6. Визуал бузилиш: телефондан узоқ вақт фойдаланиш кўришнинг ёмонлашишига олиб келиши ҳам мумкин.

Шунинг учун ота-оналар фарзандларининг телефонларида ўтказадиган вақтини кузатиб боришлари ва бу вақт уларнинг соғлиғи ва ривожланишига зарар бермаслигига ишонч ҳосил қилишлари керак. Бу борада давлатимиз томонидан 2017 йил 24 августда қабул қилинган “Болаларни уларнинг соғлиғига зарар етказувчи ахборотдан ҳимоя қилиш тўғрисида”[2]ги қонунни келтириб ўтишимиз лозим. Шунингдек, болаларга технология ва электрон қурилмалардан хавфсиз

ва масъулиятли фойдаланишни ўргатиш муҳимдир.

Айниқса, мамлакатимизга ҳам турли давлатлар глобал интернет ва ижтимоий тармоқлар орқали кириб келган ёшларда бузғунчи ва адоват ғояларни тарғиб қилувчи ҳаракат 2023 йилнинг февраль ойида ижтимоий тармоқларда турли синоним номлар билан аталувчи, яъни “редан, рёдан, ёки антирёдан” деб аталувчи гуруҳларнинг вужудга келиши билан боғлиқ ҳолатлар пайдо бўлди ва кириб келди. Улар дастлаб бир неча вертуал жамоалардан иборат бўлиб, дастлаб ўсмирларни қизиқишларига қараб ўзаро бирлаштиришдан иборат бўлган. Бироқ, бу гуруҳлардан бошқа гуруҳлар ажралиб чиқиб, бошқа тажовузкор гуруҳлар пайдо бўлди. Ўсмирларнинг тўлиқ шаклланимаган дунёқарашига таъсир ўтказиш орқали уларни назорат қилишни мақсад қилиб олдилар. Унинг оқибатида тармоқдаги бегона шахсларнинг бузғунчи алдовларига берилиб кетган болалар жамоат жойларида тўпланиб оммавий тартиб бузарликларни уюштира бошладилар.

Биз юқорида кўриб ўтишимиз мумкин бўлган «Рёдан» аслида бу қандай ҳаракат ва у ҳақида нималарни билишимиз лозим?

«Рёдан» ёшлар орасидаги оммавий маданият (субмаданияти) бўлиб, унинг иштирокчилари бўлган ёшлар япония анимацион (аниме, манга япон комикслари) мультфильм ҳисобланиб, ундаги қахрамонлар «Хунтер х Хунтер»дан илҳомланган ҳолда таклид натижасида пайдо бўлган. Бу гуруҳдаги ўсмирлар узун қилиб кўйилган қора сочи ва чизикли кесишган катакли шим билан фарқланади. Ўйиборлиси шундаки, уларнинг кийимлардаги ўргимчак тасвирлари ичида «4» рақами билан ажралиб туради. Аниме ва мангада яъни «Геней Рёдан» ёки «Ўргимчаклар» деб номланган жиноий тўда вужудга келган бўлиб, ўргимчак тасвири бу тўданинг рамзи ҳисобланади.

«Рёдан» ҳаракати интернетдаги бир нечта виртуал жамоалардан ташкил топган. Улар аниме мухлислари бўлиб, жамоада Япония анимеларини муҳокама қилган. Бироқ айна пайтда «Рёдан» ҳаракати турли

даражадаги тан жароҳати етказиш, бировнинг мулкига зарар етказишни кўзлаган. «Рёдан» ҳаракати асосан ўсмирлардан иборат бўлиб, уларнинг энг кичиги 15 ёшда. Россияда «Рёдан» субмаданияти «В контанкте» ижтимоий тармоқда ҳам бир нечта жамоаларга эга. Уларнинг энг каттаси 193 мингга яқин обуначига эга бўлган. «Рёдан» ҳаракати иштирокчилари ўз нишонларини аниқлаб, савдо марказларида оммавий муштлишувлар, тартибсизликлар уюштиради. Россияда оммавий муштлишувларда қатнашгани учун 450 га яқин ўсмир, Беларусда эса камида 200 киши ҳибсга олинган. Ушбу субмаданият вакиллари билан Қозоғистонда ва Украинада ҳам профилактика ишлари амалга оширилган. Тошкент шаҳар Ички ишлар бош бошқармаси ҳам фарзандларга эътиборли бўлишга, уларнинг субмаданий қизиқишларига бефарқ бўлмасликка чақирган.

«Болаларнинг аниме ва мангага бўлган қизиқишини қоралаб бўлмайди. Лекин бу қизиқиши туфайли у номаълум шахсларнинг таъсирига тушиб қолмаётганлигига, виртуал дунёни ҳақиқатдан ажрата олиш қобилиятини йўқотмаганлигига ишонч ҳосил қилинг», — дейилади огоҳлантиришда»[3].

Шундан сўнг кузатишларимиз натижасида аён бўлдики юртимизда ҳам «Рёдан» ҳаракатига қарши «Антирёдан» ҳаракати пайдо бўлган. Тошкент шаҳрида «Рёдан» ҳаракатига алоқадорликда гумонланган 50 га яқин ўсмир ушлангани ҳақида хабар берилган.

Daryo.uz хабарига кўра «Маълум бўлишича, ўттиздан ортиқ ёшлар «Антирёдан» ҳаракатини ташкил қилиб, бузғунчилик ғояларини илгари сураётганларга қарши курашмоқчи бўлган. Биз алоҳида гуруҳ ташкил қилдик. Унда Рёдан ҳаракати ғоялари абсурд, ҳеч қандай фойда келтирмаслиги ва давлатга хавф туғдириши мумкинлиги ҳақида гап боради»[4], — дейди гуруҳ аъзоси.

«Ўртоқларимиз билан кўчада кетаётганимизда 2-3 йигит ёнимизга келиб, сизлар «Рёдан» мисизлар деб сўради. Ҳа, деганимизда бизни уришмоқчи эди. Йўқ, у нима дегани деб сўрадик. Шундан сўнг бизга бу ҳақда қисқа маълумот беришди. Уйга

боргандан кейин бу ҳаракат ҳақида интернетдан тўлиқроқ маълумот олдим.

Ўрганиш жараёнида ҳаракат аъзолари динимиз, давлатимиз ҳақида ёмон гаплар гапирганини кўрдик. Энг ёмони, улар кўчада кетаётган ёшларга пичоқ бериб, одамларга қарши чиқиш кераклигини, уриб пичоқлаш кераклигини уқтирган. Шундан сўнг ўртоғим билан «Антирёдан» ҳаракатини тузиш ҳаёлимизга келди. «Telegram»да гуруҳ очдик ўттизтача одам йиғилди. У ерга битта рёданчи қўшилиб олиб, якшанба куни барчангизни йўқ қиламиз, деб дўқ-пўписа қилди, — дейди гуруҳ асосчиларидан бири»[5]. Бу эса юқоридагилардан келиб чиқиб, бугунги кунда ахборот олиш ва ундан фойдаланишни ёшларимизга тўғри ўргатишимиз, нечоғлик аҳамиятга эга эканлигини билишимиз зарурлигини кўрсатиб турибди.

Бундан ташқари ахборот воситалари (телефон)га боғланиб қолиш оқибатида болага турли зарар етказиши мумкин бўлган жиҳатлар:

1. Жисмоний ва руҳий саломатлик: телефонда кўп вақт ўтказиш, боланинг жисмоний фаоллиги пасайиши ва бу унинг жисмоний ривожланишига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бундан ташқари, бола ҳиссий ва ижтимоий жиҳатдан камроқ барқарор бўлиши, у бошқа одамлар билан қандай алоқа ўрнатишни тушунмаслиги ва жамоат ишларида қатнашмасликга олиб келиши билан ажралиб қолади. Бола аксинча, спорт билан шуғулланиши, китоб ўқиш, ақлий фаолият олиб бориши ва бошқа дарсдан ташқари машғулотларга вақт ажратиши боланинг соғлом ва мувозанатли бўлишига ёрдам беришига эътибор қаратиш лозим;

2. Академик натижаларнинг пасайиши: телефонда кўп вақт сарфлаш, бола ўқиш учун етарли вақт ажратмаслиги оқибатида мактабда ёмон ўзлаштиришга олиб келади.

3. Ижтимоий тармоқларга қарамлик: ижтимоий тармоқларда кўп вақт сарфлаб, бола реал ҳаётда ёқтирқалаш ҳолатлари кучайиши, шарҳлар ва Интернетдаги бошқа одамлар билан мулоқотга берилиб кетиши ҳоллари кузатилади. Бу боланинг ўзига бўлган ишончини пасайишига ва ҳақиқий

ҳаётда одамлар билан ҳақиқий муносабатларни ўрнатолмаслигига олиб келиши мумкин;

4. Киберхужумга дучор бўлиш хавфи: ижтимоий тармоқларда кўп вақт ўтказадиган бола киберхужум объектига айланиши мумкин, чунки Интернетда анонимлик кўпинча салбий хатти-ҳаракатларнинг пайдо бўлишига ҳисса қўшади. Аксинча биз, бола киберхужум нима эканлигини, ундан қандай қочиш кераклигини ва агар бундай ҳолат рўй берса, кимдан ёрдам сўраш кераклигини тушунтиришимиз керак.

Интернет ва янгиликларга қарамлик катта ёшли фойдаланувчи ҳам учун турли оқибатларга олиб келиши мумкин. Улардан баъзилари:

- Кундалик ҳаётдаги қийинчиликлар: Internet ва янгиликларга боғлиқлик одамларда жуда кўп вақт сарфлашига олиб келиши, бу эса кундалик ҳаётда иш, ўқиш, оилага ғамхўрлик қилиш ва ҳоказо каби оддий вазифаларни бажаришдан узоқлаштиришга олиб келади;

- Ижтимоий алоқаларнинг етишмаслиги: Internet ва янгиликларга қарамликнинг сабаби ҳақиқий ҳаётда ижтимоий алоқаларнинг пасайишига, бу эса ёлғизлик ва изоляция туйғуларига олиб келиши мумкин;

- Жисмоний муаммолар: компьютерда узоқ вақт ўтказиш турли хил жисмоний муаммоларга келтириб чиқаради. Масалан, бел оғриғи, бош оғриғи, кўриш муаммолари ва бошқалар;

- Психологик муаммолар: Internet ва янгиликларга боғлиқлик турли хил психологик муаммоларга олиб келиши мумкин, масалан, ташвиш, депрессия, уйку бузилиши ва бошқалар;

- Ўзаро муносабатлардаги хатолар: Internet ва янгиликларга қарамлик одамларнинг яқинларига камроқ эътибор беришига ва ўзаро муносабатларда етарли вақт ва ажратмасликка олиб келиши мумкин;

- Ахборот саводхонлигининг етишмаслиги: Интернетдаги янгиликларни доимий равишда истеъмол қилиш одамларда кўп маълумотлар бўлсада ва олган маълумотларини танқидий таҳлил қила олмаслигига олиб келиши мумкин;

- Ахборот хавфсизлиги хавфи: Интернетга боғлиқлик одамларнинг шахсий маълумотларига нисбатан камроқ эҳтиёт бўлишига ва уни тўғри ҳимоя қилмаслигига олиб келиши, бу эса шахсий маълумотларнинг тарқалиши ва киберхужумлар хавфига ошишига олиб келиши мумкин.

Ушбу оқибатларга йўл қўймаслик учун катта ёшли фойдаланувчилар ҳам онлайн вақтларини назорат қилиш, реал ҳаётда жараёнларда иштирок етиш таъминлаш ва бошқа чораларини кўришимизни тақозо этмоқда. Инсонларнинг ахборот олишга бўлган интилишларни бугунги глобал ахборот асрида чеклаб бўлмайди, балки билимини оширишни талаб этади. Шунинг учун ҳам “Жамиятни ахборотлаштириш одамларда ижодий яратувчанлик қобилиятининг юксалишига имкон яратади. Бунда оила ахлоқий қадриятларга асосланади, ахлоқ эса берилаётган ахборот ва ахлоқий меъёрларга асосланади. Инсон ахлоқли бўлиб туғилмайди. Ахлоқ оила ва ҳаётий жараёнларда, яъни амалий фаолият натижаси сифатида ҳосил бўлади. Инсонинг янги ахборотларни билиши ва ўрганиши натижасида ҳосил бўладиган билимлар узоқ давом этадиган мураккаб ва зиддиятли жараён бўлиб, у билмасликдан билишга қараб боради. Ёш авлодни ёт ва зарарли ғоялардан муҳофаза қилиш, фуқароларимизда турли таҳдидлар ва хатарларга қарши курашни кучайтириш, мамлакатда ва оилада барқарорликни мустаҳкамлаш бугунги кунинг муҳим вазифаси ҳисобланади[6]”. Бугунги кундалик ҳаётимизнинг асосий эҳтиёжи ахборотга боғланиб бўлиб, бу жамият ҳаётига ўзининг гоҳ ижобий, гоҳ салбий жиҳати билан таъсир этмасдан қолмаётир.

“Ҳозирда биз ўта кескин ва мураккаб зиддиятга эга бўлган ахборот асрида яшамоқдамиз. Замонавий технология ютуқлари билан уйғунлашган ахборотлар, бир томондан жаҳон халқларнинг иқтисодиётини глобал тармоққа боғлаб жамият тарққиётини ижтимоий, маданий-маърифий жиҳатидан маъсулиятини англаган умумжамоага айланишга хизмат қилаётган бўлса, иккинчи томондан, бузғунчи ғояларнинг жаҳон

майдонида ўзаро кескинлашишига сабаб бўлоқда[7]”. Президентимиз таъбири билан айтганда “Шу билан бирга, глобаллашув ва ахборот хуружлари, турли бузғунчи ғоялар таъсирида миллий ўзлик ва маънавий қадриятларимизга қарши таҳдид ва хатарлар тобора кучаймоқда. Худбинлик, яъни, фақат ўзини ўйлаш, ҳаётга, меҳнатга, оилага енгил қараш, истеъмолчилик кайфиятини сингари иллатлар турли йўللار билан аҳоли, айниқса, ёшлар онгига сингдирилмоқда[8]”.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР / (CONCLUSION/RECOMMENDATIONS)

Ахборотга эғалик қилиш ва уни сингдиришга қаратилган жараёнлар изчиллик билан тўхтовсиз давом этмоқда. Айнан, глобаллашув даврининг бир бир қисмига айланган жамиятларда буни тўхтатишнинг иложи ҳам йўқ. “Бугунги дунё ёшлари - сон жиҳатидан бутун инсоният тарихидаги энг йирик авлоддир, чунки улар 2 миллиард кишини ташкил этмоқда. Бугун интернет маданияти, виртуал маданият, ахборот маданияти, маълумотлардан тўғри фойдаланиш маданияти каби тушунчалар ҳаётимиздан ўрин эгаллади. Ёшларда интернет оламида ўз ўрнини тўғри белгилаш ва фойдаланувчилар билан тўғри муомала қилиш, виртуал оламдаги ахборотларни тўғри таҳлил қилиш малакасини шакллантириш давр талабидир”[9].

Бугунги кунда ахборот инсон учун энг таъсирли воситалардан бирига айланиб улгурди. Ахборот шундай таъсирчан кучга эгаки, уни ҳеч нарсага ҳеч ким қарши қўя олмайди. Инсон табиатан ахборот олишга, уни англаб, тушуниб етишга ҳаракат қилади. У ҳаётининг асосий мазмуни ташкил қилади. Ҳар бир одам эшитади, кўради, ўқийди ва маълумот олиб идрок этади. Шу орқали инсон тафаккури шаклланади, интернет ва ОАВлардаги

хабарларни анализ ва синтез қилади. Кечаю-кундуз узлуксиз ахборот таъсирида яшайди.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI/ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Г.Ғаффарова, А.Абдуллаев. Ахборотлашган жамиятда маънавий ҳаётнинг ўзига хос хусусиятлари. Academic Research in Educational Sciences Volume 3 | Issue 6 | 2022 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF)2021:5.723 Б. 83
2. <https://lex.uz/docs/3333797>
3. <https://nova24.uz/uz/ozbekiston/rjodan-andaj-arakat-va-u-nima-uchun-havf-tu-diradi/>
4. <https://daryo.uz/k/2023/03/07/toshkentda-antiryodan-harakati-tashkil-etilgani-aniqlandi-video>
5. <https://nova24.uz/uz/ozbekiston/rjodan-andaj-arakat-va-u-nima-uchun-havf-tu-diradi/>
6. Б.Примов. Ахборотлашган даврда тарбиявий жараён. Имом Бухорий сабоқлари. Маънавий-маърифий, илмий-адабий журнал. “Polygraphy Gold Press” МЧЖ № 2. Тошкент 2017. 80-Б.
7. И.Саифназаров, Б.Примов. Ахборотлашган даврда фикрий қарамликка ундовчи ахборотлар. Academic Research in Educational Sciences Volume 3 | Issue 6 | 2022 ISSN: 2181-1385 Cite-Factor: 0,89 | SIS: 1,12 | SJIF: 5,7 | UIF: 6,1 Б. 61-68
8. . “ColorPrak” МЧЖ. Тошкент 2020. 268-Б.
9. <https://aniq.uz/yangiliklar/internet-va-uning-yoshlar-tarbiyasidagi-ahamiyati>

AL-BATTANI AS-SOBI VA UMAR AL-CHAG‘MINIYLARNING TABIATSHUNOSLIK VA FALSAFIY ILMLAR RIVOJIDAGI O‘RNI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Yaqin va O‘rta Sharq hududida o‘rta asrlardagi tabiiy-falsafiy ilmlar rivojiga o‘zining yuksak hissasini qo‘shgan allomalar al-Battaniy va al-Chag‘miniylarning falsafiy, tabiiy fanlar rivojida o‘rni yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Albategnius, “Sharq Ptolomeyi”, tabiatshunoslik falsafasi, ilmi-nujum, ilmi hay’a, astrologiya, kosmologiya, sonlar, ratsionalizm.

РОЛЬ АЛЬ-БАТТАНИ АС-САБИ И УМАРА АЛЬ-ЧАХМИНИ В РАЗВИТИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ И ФИЛОСОФСКИХ НАУК.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль учёных аль-Баттани и аль-Чажмини, внесших большой вклад в развитие натурфилософских наук на Ближнем и Среднем Востоке, в развитии философского естествознания.

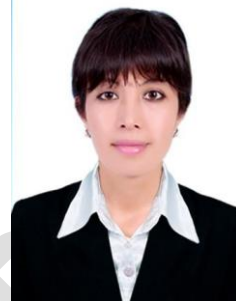
Ключевые слова: Альбатегиус, «Арабским Птолемеом», натурфилософия, астрономия, наука хай’а, астрология, космология, цифры, рационализм.

THE ROLE OF AL-BATTANI AS-SABI AND UMAR AL-CHAGHMINI IN THE DEVELOPMENT OF NATURAL SCIENCES AND PHILOSOPHICAL SCIENCES.

Abstract. This article examines the role of scientists al-Battani and al-Chaghmini, who made a great contribution to the development of natural philosophical sciences in the Middle East and the Middle East, in the development of philosophical natural science.

Key words: Albategnius, “Arabic Ptolemme”, natural philosophy, astronomy, hayya science, astrology, cosmology, numbers, rationalism.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION). Ilk islom davridan to o‘rta asrlarning so‘nggi davrigacha musulmon ilm-fani taraqqiyoti dunyo ilm fani rivojiga ulkan ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. Sharqda bu davrda ilm faning taraqqiyotini sabababchisi bo‘lgan, ko‘plab kashfiyot va ixtirolar, ilmiy yangiliklarni amalga oshirishda muhim sanalgan muassasa-ta’lim markazi, yuksak bilim egalarini o‘z ichiga qamrab olgan akademiyalar-madrasalarda ayniqsa yirik izlanishlar olib borildi va buning natijasida fanda misli ko‘rilmagan yangiliklarni qo‘lga kiritildi. Ushbu davrda madrasalarda tabiatshunoslik, falsafa va aniq fanlar yo‘nalishlarida ulkan ilmiy yutuqlarga erishganligi sabablaridan biri bu dargohda o‘z davrining yetuk olimu-fuzalolari ta’lim berish imkoniyatining mavjudligi va shu barobarida fan yo‘nalishining qaysi turi bo‘yicha dars saboqlarini berishligining ixtiyoriyligi, ilmiy izlanishlarni muttasil rag‘batlantirilishi[1], shuningdek islom ilmining asl mohiyati saqlab qolinib, ta’lim oluvchi shaxsiy ilmiy qobiliyatiga moslashtirilishi, yangi ilmiy tarmoqlarni avvalgilari bilan sintezlash orqali barqaror kuchga ega bo‘lganligi e’tirof etiladi[2]. Bu jarayon to‘g‘risida yana shuningdek, tadqiqotchi Jonatan Berkli ta’kidlaganidek,

**Xolbayeva
Rayxona
Abdulazizovna**
Toshkent
davlat
sharqshunoslik
universiteti tayanch
doktoranti
Tel: +99897570
6787

<https://orcid.org/0009-0003-0292-3327>

e-mail:

rayxona12mim@gmail.com
il.com

“bilim egallash joyiga emas, uni ta’lim oluvchi va ta’lim beruvchi shaxsiga qarab baholanishi” ham tabiiy-ilmiy va falsafiy ilmlar rivojini ta’minladi[3].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/MATERIALS AND METHOD). Mustaqilligimizni qo’lga kiritgandan so’ng o’rta asrlarda yashab ijod etgan allomalarimizning ma’naviy merosini o’rganishga katta e’tibor qaratildi. Bu ma’naviy merosdan muhim o’rin olgan mavzuimizni yoritishda bir qator o’zbek va chet ellik olimlarning xususan, Qori Niyoziyning “Ulug’bek astronomik maktabi” xorijiy tadqiqotchilardan Karlo Nallinoning “Opus astronomicum”, Sally Ragepning “Maḥmūd ibn Muḥammad ibn ‘Umar al-Jaghmīnī’s *“al-Mulakhkhaṣ fī al-hay’ā al-basīṭa”* deb nomlangan ishlarida o’rganilgan bo’lib, ular mavzu mohiyatini to’liq bayon etishgan. S.Brentjes, J.Berkey, D.King, I.Sabra, A.Jozef, M.Xoskinlarning tadqiqotlari ushbu maqolaga asos qilib olindi.

MUHOAKAMA (ОБСУЖДЕНИЯ / DISCUSSION). Yaqin va O’rta Sharqdagi tabiatshunoslik ilmlarining rivojlanishida albatta qadimgi sharq va antik davr yunon ilmiy merosining o’rni beqiyosdir. Lekin bu qadimiy merosni saqlagan holda qanday qilib musulmon ilm-fani o’z rivojining yuksak darajaga erishganligi va ilmiy muvaffaqiyatlarni islom dinining ilk davrlaridan taxminan olti asr o’tib (VIII-IX asrlar nazarda tutilyabdi) hamki o’z asl mohiyatini saqlab qolganligi va shu asnoda yuqori rivojlanishga muvaffaq bo’lganligi sabablari to’g’risidagi savollarga zamonaviy Yevropa olimlari e’tiborlarini qaratdilar. Bu savolga tadqiqotchi-sharqshunos Sabra “islom ilm-fani o’zidan avvalgi falsafiy va ilmiy bilimlarni qabul qilishi, ularning avvalgi ilmlar bilan qorishuvi va pirovardida “tabiiylashtirish” orqali yuksaklikka erishilganligini” ta’kidlaydi[4]. Va bu ma’rifiy yuksalish jarayoni o’z navbatida islom dini rivojiga yo’naltirilgan edi[5]. Aynan shu jarayon ilm-fan taraqqiyotining asosiy sabablaridan edi.

NATIJALAR(РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS). Al-Battaniyning to’liq ismi Abu Abdullox Muhammad ibn Jobir ibn Sinan ar-Raqqi al-Arrani al-Battaniy bo’lib, IX asrda qadimgi Mesopatamiyaning Xarran viloyati (hozirgi Turkiya) hududida yashab ijod etgan alloma hisoblanadi. U sferik astronomiya

va matematika fanlaridan ko’plab kashfiyotlarning asoschisi hisoblanadi. Uning bir qancha asarlari mavjud bo’lib, ulardan “Kitabi az-Ziji as-Sobi”(“Sobi ziji”), “Kitab fi dalayl al-kiranat va-l-kushufat” (“Oy va Quyosh tutilishi va birikishining astronomik ko’rsatkichlari”), “Sharh kitab al-arba li-Batlamiyus” (“Takomillashgan Almagest”), “Arba maqalat” (مقالات أربع, To’rt suhbat”), “Ma’rifat matali al-burudj” (البروج مطالع معرفة) “Munajjim belgilarining paydo bo’lish joyini aniqlash” kabi asarlari astronomiya va falsafiy kosmologiyaga bag’ishlangan mashhur risolalar hisoblanadi [6]. Battaniyning “Kitab az-Ziji as-Sabi” asari XII asrdayoq arab tilidan Yevropada lotin tiliga tarjima qilingan. U tabiatshunoslik va aniq fanlar borasida shu darajada ko’plab yangiliklar qildiki, hatto uni “Arab Ptolomeyi” deb atashgan [7]. Battani riyoziyot va handasa ilmida yunonlarning handasaviy uslublari(xordlar) o’rniga fanga sinus tushunchasini olib kirgan trigonometriyaning asoschisi hisoblanadi. Uning, sferik astronomiya, astrologiya va matematika va falsafiy kosmologiyaga oid ratsionalistik qarashlari yangi davr Yevropa olimlari dunyoqarashiga judda katta ta’sir ko’rsatgan. Xususan, Kopernikning geliotsentrik g’oyalari shakllanishiga turtki bo’ldi[8]. Hatto, Kopernik o’zining “De Revolutionibus Orbium Coelestium” asarida Battaniy nomini 23 marotaba qayd etib o’tgan [9]. Ayniqsa, alloma o’zining “Ziji Sobi” asari bilan astronomiya sohasida inqilob yasadi. U Ptolomeyning “Almagest” asaridan farqli ravishda Oy va Quyosh jadvalini yangi asoslar bilan tuzadi. Alloma Kichik Osiyoning Raqqa shahrida joylashgan shaxsiy rasadxonasida sayyoralar umuman, samoviy jismlar harakatini yirik miqyosdagi astronomik asbob yordamida kuzatib, Quyosh yilini juda katta aniqlik bilan belgilagan. Unga ko’ra bir Quyosh yili 365 kun 5 soat, 46 daqiqa, 24 soniyadan iboratligini isbotlagan. Bu esa zamonaviy yil hisobi bilan atiga 2 daqiqayu 22 soniya farq demakdir. Yuqoridagi izlanishlar natijasida Ptolomeydan ko’ra yuqori aniqliklarga erishadi. Battaniyning astronomiya va astrologiya sohasidagi beqiyos xizmatlarini inobatga olib Oy kraterlaridan biri nomini alloma sharafiga Al-Battani deb nomlangan.

O’rta asrlarning yana bir buyuk tabiatshunos faylasufi Xorazmlik XIII asrning yetuk allomasi

Mahmud ibn Muhammad Umar al-Chag‘miniy hisoblanadi. Garchi uning tug‘ilgan yili noma‘lum bo‘lsada, ayrim bizgacha yetib kelgan ma‘lumotlarga qaraganda alloma Xorazmshoxlar davrida yashagan mashhur astronom, matematik va tabobat ilmining yirik vakili hisoblangan. Chag‘miniy yashagan davrdan bir necha asr o‘tib hamki uning ilmiy merosi Movoraunnahrda ayniqsa, XV asrda Samarqanddagi ilm-fanning gullab-yashnashi, madrasalar va boshqa ilmiy muassasalarida tabiiy fanlar, xususan, astronomiya va matematika fanlarining o‘qitilishiga katta hissa qo‘shdi. Al-Chag‘miniy astronomiyaga oid “Mulaxxas fil-xay’a”, “Sayyoralarining kuchli va zaif tomonlari” va tibbiyotga oid “Qonuncha”, riyoziyotga oid “To‘qqiz sonining riyoziyotdagi o‘rni”, “Me‘rosni bo‘lish to‘g‘risida” asarlarining muallifi hisoblanib, uning “Mulaxxas fil-xay’a” asariga yetmishdan ortiq sharh yozilgan. Asar sharhlari ichida eng mashhuri Samarqand astronomik maktabining yirik vakili Qozizoda Rumiy va Jurjoniylar tomonidan yozilgan sharhlar hisoblanadi.

Manbalarga ko‘ra, Umar al-Chag‘miniy bir oz muddat Samarqandda va Marv yaqinida yashaganligi haqida ham ma‘lumotlar bor [10]. Uning Samarqandda bir oz muddat yashaganligi va “Mulaxxas fil-xay’a” risolasi sodda, qisqa va aniq dalillar asosida bayon qilingani uchun Samarqand astronomik maktabi va madrasalarida asosiy darslik sifatida o‘qitilishi bilan birgalikda unga ko‘plab sharhlar yozilishiga sabab bo‘lgan. Aynan shu davrlarda Samarqand shahri eng yirik ilm-ma‘rifat o‘chog‘i bo‘lib, ko‘plab Yaqin va O‘rta Sharqdan allomalar ta‘lim olish maqsadida shaharga tashrif buyurishardi.

Chag‘miniyning yuqoridagi asaridagi tabiiy qarashlari zahirida moddiyuncha falsafa unsurlari ustunlik qiladi. Masalan, alloma tabiatdagi barcha unsurlar ikkiga: birinchisi to‘rt unsur hisoblangan suv, olov, tuproq, xavo; ikkinchisi esa, osmon jismlariga bo‘linib, ular olamning umumiy manzarasini tashkil etuvchi kontsentrik halqa ko‘rinishida bir-biri bilan munosabatga kirishishini ta’kidlaydi.

Chag‘miniyning yuqoridagi astronomik asaridan tashqari tibbga oid “Qonuncha” nomli risolasi ham mavjud bo‘lib, risola insonning biologik mohiyati, kasalliklar tarixiga oid edi.

Ushbu risola ham tibbiyotga oid sodda va qisqa asarligi bilan mashhur bo‘lgan.

XULOSA(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION).

Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida tabiiy-falsafiy ilmlar rivoji Qadimgi Bobil, Hindiston va Yunon an‘analari asosida ro‘y berdi. Islom dini ushbu hududga kirib kelib, tarqalishi, hukmdor xalifalarni ilm taraqqiyotiga homiylik qilishi esa fan tamaddunining yuksak maralariga olib chiqdi.

Jobir Xayyon al-Battani(Bategnius) astronom, riyoziyotchi, jug‘rofik - umuman tabiatshunos sifatida dunyoning ilmiy manzarasini tasvirlay olgan ilk islom allomasi bo‘lsa, Xorazmlik XIII asrda yashagan al-Chag‘miniy esa Battaniy falsafiy ratsionalistik, tabiiyuncha qarashlarini davom ettirgan faylasuflardir. Har ikki mutafakkirning tabiiy-ilmiy qarashlarida islom kosmologik qarashlarining uyg‘unligi va aqliy qarashlar mavjud. Shu jihatdan ularning dunyo ilmiy manzarasi to‘g‘risidagi qarashlari bir-biriga yaqindir. Shuningdek, ikki alloma o‘zlarining nazariy fan doirasidagi qarashlari bilan o‘rta asrlar, yangi va hozirgi davr tabiatshunos olimlariga turli fan sohalarida-kosmologiyada geliotsentrizm nazariyasi shakllanishi, jug‘rofik kartografiya, riyoziyot va handasada tangenslar nazariyasi, nazariy astronomiya va yulduzlar ilmi(ilmi nujum) islom astro-fizikasi- hay’a ilmi, astrologiyadagi o‘ziga xos yondoshuv va tibbiyotdagi yangicha tashxis usullariga (asosan al-Chag‘miniyda) doir yangilik va kashfiyotlari bilan ulkan ta’sir ko‘rsatganliklari bilan diqqatga sazovordirlar.

Adabiyotlar/Литература/References

1. Brentjes, S. (Spring/Summer 2002): 4, no.1 “On the Location of the Ancient or ‘Rational Sciences in Muslim Education Landscapes (AH 500-1100),” Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies p. 64.
2. Sally P. Ragep Maḥmūd ibn Muḥammad ibn ‘Umar al-Jaghmīnī’s *al-Mulakhkhaṣ fī al-hay’a al-baṣīṭa*: An Edition, Translation and Study McGill University, Montreal August 2014 pp.116
3. Berkey, The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo, pp. 20, 42-44; a (Paris: Arguments, 1997), pp.28-62
4. Sabra, A. I. 25 (1987): “The Appropriation and Subsequent Naturalization of Greek Science in

Medieval Islam: A Preliminary Statement.” *History of Science* 25 (69):223-243.

5. King, David A. (1993) *Astronomy in the Service of Islam*. Adlershot: Ashgate Variorum Reprints.

6. Xallikan (ibn), Axmad i. M. (1868). *Mak Gaki de Sleyh, Uilyam (red.). Vafayat al-Ayan va Anba' (Biograficheskiy slovar' Ibn Xalliana) Tom. III. Parij i London: U.X. Allen. str. 317.*

7. Nallino, Carlo Alfonso (ed.). Баттани (аль-), Мухаммад ибн Джабир Al-Battānī sive Albatenii opus astronomicum: ad fidem codicis Escorialensis Arabice editum (Kitāb Zīj al-Šābī')

(in Arabic). Том 1. Милан: Порок Медиолани: Простата Urlichum Ноерлиум. (1903).

8. Анджело, Джозеф А. Энциклопедия космоса и астрономии. Нью-Йорк: Издательство Информационной базы. (2014). Стр.78.

9. Хоскин, Майкл Кембриджская краткая история астрономии. Кембридж: Издательство Кембриджского университета. (1999). Стр.58.

10. Sally P. Rager Maḥmūd ibn Muḥammad ibn 'Umar al-Jaghmīnī's *al-Mulakhkhaṣ fī al-hay'a al-basīṭa*: An Edition, Translation and Study McGill University, Montreal August 2014 pp.14

SUKUT- DIALOGLARDA KOMMUNIKATIV STRATEGIYA SIFATIDA

Eshqurbonova Aziza Bozor qizi
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti

SILENCE AS A COMMUNICATIVE STRATEGY IN DIALOGUES

Eshkurbonova Aziza Bozor kizi
Doctoral student of Termiz State University

+998996878267

e-mail:
eshkurbonovaaziza@gmail.com

Orcid:
0007-0003-6200-1433

Annotatsiya: Ushbu maqolada muloqot jarayonida sukut suhbatdoshlar o'rtasidagi munosabatni yuzaga chiqaruvchi, suhbatdoshlar ichki psixologik holatini yoritishga xizmat qiluvchi vosita ekanligi tahlilga tortilgan. Muloqot qiluvchining sukutini tushunishiga suhbatdoshlarning ijtimoiy va dialogik rollari, dialogning janri va senariysi, dialogning rivojlanish lahzasi, suhbatdoshning ijtimoiy va dialogik roli kabi omillarni bilish yordam berishi va kommunikativ strategiya sifatida sukutning ifodalanishi masalalari haqida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: sukut, dialogik nutq, kommunikativ muvaffaqiyatsizlik, kommunikativ strategiya, noverbal vositalar.

Аннотация: В данной статье анализируется, что молчание в процессе общения создает взаимоотношения между собеседниками и служит освещению внутреннего психологического состояния собеседников. Обсуждается, что знание социально-диалогической роли собеседников, жанра и сценария диалога, момента развития диалога, социально-диалогической роли собеседника, выражения молчания как коммуникативной стратегии помогает понять молчание собеседника.

Ключевые слова: молчание, диалогическая речь, коммуникативная неудача, коммуникативная стратегия, невербальные средства.

Annotation: In this article, it is analyzed that silence in the process of communication creates a relationship between the interlocutors and serves to illuminate the internal psychological state of the interlocutors. It has been discussed that knowing the social and dialogic roles of the interlocutors, the genre and scenario of the dialogue, the moment of the dialogue development, the social and dialogic role of the interlocutor, and the expression of silence as a communicative strategy help to understand the interlocutor's silence.

Key words: silence, dialogical speech, communicative failure, communicative strategy, non-verbal means.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Nutq nimanidir gapirish yoki yozib qo'yish vositasi emas, balki insonning madaniyatini ko'rsatuvchi oynadir. Kundalik hayotda ma'lum bir voqelikni ifodalashda va shu voqelikka oid bo'lgan o'z fikrimizni, his-tuyg'ularimizni ifodalashda turli lingvistik vositalar bilan hamohang ravishda noverbal vositalardan ham foydalanamiz. Noverbal vositalar vaziyatga qarab nutqni ma'lum me'yorga keltirish, adresantning maqsadini aniq ifodalash vazifasini bajaradi. Kommunikatsiyaga tegishli zarur talab natijasida nutqiy ifodalar ortiqchaligini kamaytirishni shu darajaga olib borish mukinki, bunda muloqotni mana shu vositalarsiz davom ettirishning iloji bo'lmay qoladi, ana shu sharoitda ekstralingvistik vositalar til birliklariga qaraganda boshqacharoq yo'nalishda bu ifodalarning o'rnini to'ldiradi.[1.] Nutqning asosiy noverbal komponentlaridan biri sukutdir. Muloqot jarayonida sukutni talqin qilishda muloqotning konteksti

va holati, og'zaki o'zaro ta'sir ishtirokchilarining psixologik va ijtimoiy xususiyatlari, ma'lum bir til jamoasida qabul qilingan nutq an'analari va urfodatlarini hisobga olinadi.[2.]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS).

Olimlar kommunikativ aktning muhim birligi sifatida ta'kidlayotgan sukut va uning muloqotdagi o'rni haqida jahon tilshunosligida bir qator olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, K. Simmerman shu mavzuga oid maqolasida bir semantik maydonga kiruvchi jimlik, pauza va sukutlarning o'zaro farqli belgilari haqida fikr yuritib, T. Bryuno kommunikatsiya jarayonidagi sukut va yolg'izlikdagi jimlikni o'zaro farqlash zarurligini ta'kidlaydi. Dj. V. Yensen esa "Sukutning kommunikativ funksiyalari" nomli maqolasida uning quyidagi vazifalarini alohida ta'kidlaydi: aloqa funksiyasi (Linkage), ta'sir etish (affecting), anglash (revelational), mulohaza (judgmental), harakat (activating) S. V. Krestinskiy "Dialogda sukutning kommunikativ yuki" nomli maqolasida bu masalaga ancha batafsil to'xtaladi va sukutning sakkiz muhim funksiyasini izohlab beradi[2]. O'zbek tilshunosligida M.Saidxonov, S.Mo'minov, D.Yo'ldosheva va G'.Saparboyeva kabi olimlar monografiya va maqolalarida "kommunikativ mazmun"ga ega bo'lgan sukut haqida to'xtalib o'tishgan.

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION).

Bizga ma'lumki, dialog nutqiy muloqotining eng muhim shakli bo'lib, ko'pincha sukut ishtirokida sodir bo'ladi. Muloqot jarayonidagi sukut ko'p ma'noli bo'lib, u adresant tomonidan qay tarzda qabul qilinishiga bog'liq, ya'ni "so'zning haqiqiy hayoti kontekst ichida" bo'lgani kabi, sukutning haqiqiy kommunikativ mazmuni ham kommunikativ akt jarayonida oydinlashadi[3]. Muloqot jarayonida sukut, asosan, uch holatda ishlatilishini kuzatishimiz mumkin: hurmat ma'nosida, so'zlashni istamagan paytda, nimani gapirishni bilmagan vaqtda. V.V.Bogdanov sukutning asosiy kommunikativ akt sifatida yuzaga kelishida asosiy sabablar sifatida quyidagilarni keltirib o'tadi:

1. Bazi mazmunning og'zaki ifodalanmasligi.

2. Kommunikativlar orasida keng tarqalgan kommunikativ tezaurus mavjudligi.

3. Suhbat mavzusi va ohangini ozmi-ko'pmi aniq belgilaydigan vaziyatning mavjudligi.

4. Odob-axloq qoidalari.

5. Kommunikantlarning individual xususiyatlari.[4.]

Dialogik nutq jarayonida sukut kommunikativ strategiya sifatida har doim kommunikativ ahamiyatga ega bo'lib keladi va ko'pincha uning ma'nosi suhbatdoshlar uchun tushunarli bo'lmasligi mumkin. Dialogik nutqiy muloqotda ham kommunikativ strategiya nutq egalari maqsadlari bilan bevosita bog'liq holda tanlanadi.

НАТИЖАЛАР (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS).

V.N.Babayan kommunikativ strategiya sifatida sukutni guruhlariga ajratadi [5]. Quyida ushbu guruhlariga to'xtalib o'tamiz.

1. Rozilik sifatidagi sukut:

— *Joyi chiqib turibdi, xo'p deya ber. Qoplon ikki yelkasiga uy tiksa bo'ladigan yigit.*

— *Men undaychikin odamni bilmayman...*

— *Endi bilasan-da. Aytganimdan qolma. Chiroying borida chinoringni top!*

Oymomo cho'qqa tikilmish ko'yi o'tira berdi. Cho'g' Oymomo yuzlaridan, Oymomo yuzlari cho'g'dan qolishmadi. Yanga bo'lmish kenjasini Oymomoga berdi.

— *Bo'ldi, sukut alomati rizo, — dedi.* "[T.Murod. Oydinda yurgan odamlar.5.]

2. Javob topolmaganda yoki javobdan qochish maqsadida sukut;

— *Turma yoqibdi senga, — dedi Asadbek, Qilich Sulaymonov bilan ko'rishib. — Odambashara bo'lib qolibsan.*

— *Akaxon, aybimga yarashasi bo'ldi, gap yo'q, — dedi Qilich Sulaymonov bosh egib.*

— *Aybingni bilganing yaxshi, do'zaxdan seni kim olib chiqdi, buni bilasanmi?*

Qilich Sulaymonov darrov javob bermadi. Shomil: «Ishingni Hosilboyvachcha to'g'riladi», devdi. Necha oy yotgan bo'lsa, G'ilay xabar olib turdi. Asadbek buni biladimi yo yo'qmi, Qilich Sulaymonovga qorong'i. Bilib so'rayaptimi yo piching qilyaptimi, buni ham farqlay olmadi. Eng yaxshi javob sukut deb bilib, boshini egganicha turaverdi.

— Mahmud, bunga tushuntirib qo'y. Xo'sh, zavodda ishlayapsanmi?

— Ishlayapman, rahmat (T.Malik.Shaytanat.) 3. Salbiy his-tuyg'ular (g'azab, nafrat), shuningdek nutqni psixologik va fiziologik jihatdan falaj qiladigan affektiv holatlarning ifodasi sifatida sukut:

Ikkovi chodir ichiga kirgandan keyin uning jiddiy gapi borligini bilib qoldi.

- Tinchlikmi, Tog'a? — dedi bezovtalanib.

- Tinchlik, tinchlik, oshnam. Seni bir quvontiray deb keldim. Shu bugun Yo'ldosh ota bilan gaplashdim. Tursunboyingni afv etishni o'ylab ko'radi chog'i. Ertalab Farg'onaga borasan. Tayinladilar.

Ikkovi chodir ichiga kirgandan keyin uning jiddiy gapi borligini bilib qoldi. (S.Ahmad.Ufq.)

4. Muloqot holatiga, suhbatdoshga qiziqishning yo'qolishi sifatida sukut:

— Sen qilding, sen shundoq qilmaganingda men kelmasdim. Izzat-nafsimni mana shu pastkashlar oyog'i tagiga tashlading.

Dildor indamadi.

— Hali shoshma, kimligimni ularga ko'rsatib qo'yaman.

Dildor uning gaplariga parvo qilmay, ayvondagi tugunni yechib, ko'rpalarni oldi-yu, bolasi bilan o'ziga joy solib ichkari uyga kirib ketdi.[Ufq.550]

5. Savol sifatida sukut (jim savol va hayrat):

— Adasi, doni qolsa ham, suvini iching, — dedi Manzura, yalinish ohangida.

Asadbek xotining ko'ngli uchun yana bir qoshiq ichdi-da:

— Zo'rlama, — dedi. — Ko'nglim g'ash. Ishtaham yo'q.

Manzura kosani olib xontaxta chetiga qo'ydi-da, boshini egib indamay o'tirdi. (T.Malik.Shaytanat.)

6. Himoya sifatida sukut: (suhbatdoshni noqulay ahvolga solib qo'yish istagi, o'z fikrini so'zlamaslik niyati)

Chuvrindi «Chiqaymi?» deganday Asadbekka qaradi. Xojasi indamagach, o'rnidan turib, chiqdi.

— Og'ayni, juda bunchalik emas-da! Keyingi paytda itning keyingi oyog'iday xor qilib

tashlading-ku?

Asadbek «qani, gapiraver-chi», deb indamadi.

— Nuqul Mahmud bilan maslahatlashasan, pichirlashasan. Nima, men shunchalik ahmoqmanmi?

— Sen hovliqasan, kalta o'ylaysan... (T.Malik.Shaytanat.)

7. Kelishmovchilik sifatida sukut (qat'iy, muloyim);

— Nima deding?

— Nima sababdan gumonsiraganini bilmayman. Bilib qolsam, Anvar degan laqma oshnam bor, o'shanga aytaman, sizga oqizmaytomizmay yetkazadi. Keyingi paytda shunaqaroq bo'lib qolgan, dedim.

Bu gapdan Anvar ranjidi. «Shuni odam deb yo'qlab keldimmi?» deb afsuslandi. Hozir uning pichingiga javob qaytarsa gap talashib qolishlari mumkinligini bilib, indamadi. Boshini xam qilib o'tirdi. Elchin bu holatni pushaymonlikdan deb tushunib, jahl otidan tushdi. Bir nafaslik sukut keraksiz gaplar seli yo'liga to'g'on bo'ldi. [T.Malik. «Shaytanat.»]

8) Norozilik sifatida sukut:

Saldan keyin A'zamjon dedi:

— Esingni yig'!

Dildor indamadi.

— Keyin pushaymon bo'lasan. O'rtada bolamiz bor.

Dildor yana indamadi.(S.Ahmad. «Ufq»)

9. Aralashmaslik sifatida sukut.

- Nima gap, bolam?

Javob o'rniga boshini chayqab pishqirdi.

Chol javob kutib uzoq turdi.

- Bunaqada turmushlarningning shirasi ketadi. Avji o'ynab kuladigan paytinglarda janjaldan bo'shamasanglar, keyini qiyin bo'ladi. Erkak odam bir so'zli bo'ladi. Xotiningiz yengillik qilayotgan bo'lsa, siz og'irlik qiling...(S.Ahmad. «Ufq».)

Yuqorida keltirilgan sukut strategiyalari ko'pincha noverbal vositalar bilan birga keladi va uning ma'nosi adresat tomonidan qanchalik to'g'ri yoki noto'g'ri talqin qilinishiga qarab, muloqot harakatining muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz bo'lishini baholash mumkin. Muloqot qiluvchining sukutini tushunishiga suhbatdoshlarning ijtimoiy va dialogik rollari, dialogning janri va senariysi,

dialogning rivojlanish lahzasi, suhbatdoshning ijtimoiy va dialogik roli, ularning madaniyati kabi omillarni bilish yordam beradi. Ba'zan suhbatdoshlarning sukuti o'z ma'nosidan boshqa ma'noda tushunilishi mumkin. Bunday holat esa suhbatdoshlar o'rtasida ziddiyat yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).

Muloqot jarayonida sukut ma'lum manoga ega bo'ladi, u suhbatdoshlar ruhiy holatini ko'rsatuvchi asosiy vositadir. Suhbatdoshlardan birining sukutini tushunishiga muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy va psixologik rollari, qadriyat va an'analari, dialog janri va uning davomi, dialogning rivojlanish momenti, kommunikativ niyatlarning tuzilishini bilish yordam berishi mumkin. Badiiy matnlardagi sukut maqsadi mualliflar tomonidan izohlab ketiladi, lekin keltirilgan sukut o'quvchining saviyasi va uni qay tarzda talqin etishiga ko'ra yana boshqa ma'no-mazmun anglatishi mumkin. "Sukutda ichki nutqning yuzga yaqin ma'nolari voqelanadi. Shunday ekan, sukut birligiga o'ta murakkab, o'ziga xos situativlik (oniylik), muayyan kommunikantlar, zamon va makon, nutqiy shart-sharoit, vaziyat, maqsad, istak, sabab va oqibat bilan uzviy bog'langan o'ta qisqa bir zamonda sodir bo'ladigan pragmatik sistema hisoblangan nutqiy muloqotning asosiy tarkiblaridan biri sifatida qaralishi tog'ri yo'ldir"[6].

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Iskandarova Sh. O'zbek nutq odatining muloqot shakllari: Filol. fan. nomz. ... diss. – Samarqand, 1993. – B. 105
2. Mo'minov S. O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari. Farg'ona. 2021. 52-60-b.
3. Muxametov D. Molchaniye kak komponent dialogicheskogo fragmenta teksta v prozaicheskix proizvedeniyax A.Ch.Chexova. Aftoref.diss. ..kand.filol.nauk. Ростов-на-Дону – 2009. C.7-10
4. Bogdanov V.V. Silence as the zero speech act and its role in verbal communication // Language dialogue and its units. Kalinin, 1986. C.14-15
5. Babayan V.N. Molchashiy nablyudatel i fenomen molchaniya kak kommunikativnaya strategiya v dialoge. C.4.
6. Yuldasheva D. Sukut – nutqiy muloqotning nolisoniy vositasi. "Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar" mavzusidagi uchinchi ilmiy-amaliy anjumani. Toshkent. 2023. 34-39-b.
6. Said Ahmad. Ufq. Sano standart. Toshkent. 2015.
7. T.Malik. Shaytanat. w.w.w.ziyouz.com kutubxonasi.

СПОРТ ТЕРМИНЛАРИНИНГ СТРУКТУР ВА ДИСКУРСИВ ТАҲЛИЛИ

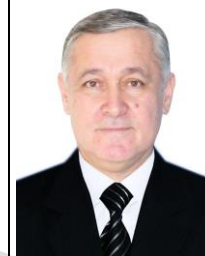
Ғаффаров Нодир Насриевич

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия
ва спорт университети, доцент
Тошкент, Ўзбекистон

СТРУКТУР И ДИСКУРСИВНЫЙ АНАЛИЗ СПОРТИВНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Ғаффаров Нодир Насриевич

Государственный университет физической
культуры и спорт Узбекистана, доцент
Ташикент, Узбекистан

[gaffarov1970@
mail.ru](mailto:gaffarov1970@mail.ru)
+998994815141

STRUCTURE AND DISCURSIVE ANALYSIS OF SPORTS TERMINOLOGY

Gaffarov Nodir Nasrievich

Uzbek state university of physical
education and sport, Docent
Tashkent, Uzbekistan

Аннотация: Мақолада ўзбек спорт терминологиясининг структур ва дискурсив таҳлили, терминларнинг ривожланиш тенденциялари, ўзига хос хусусиятлари, бошқи соҳавий терминлардан афзаллиги, жамоавий ва якка турдаги спорт турларининг тавсифи, терминларнинг микросистемаси билан боғлиқ номланишлар, спорт терминологиясида эришилган ютуқлар ва истиқболда бажарилиши зарур бўлган вазифалар, янги таснифлаш йўллари ҳақида мулоҳазалар баён қилинган.

Калит сўзлар: спорт терминлари дискурсив таҳлили, жамоавий спорт ва якка спорт турлари, мустақиллик даври спорт терминологияси, тасниф, тавсиф, таэквандо, матн, дискурс.

Аннотация: В статье описывается эволюционное развитие узбекской спортивной терминологии, тенденции развития, особенности, преимущества других отраслевых терминов, описание видов спорта коллективных и индивидуальных видов, названия, связанные с микросистемой терминов, достижения в спортивной терминологии и задачи, которые необходимо выполнить в будущем, новые способы классификации.

Ключевые слова: спортивная терминология, командные и индивидуальные виды спорта, спортивная терминология периода независимости, классификация, описание, дискурс.

Abstract: The article describes the evolutionary development of Uzbek sports terminology, development trends, features, advantages of other industry terms, description of sports of collective and individual types, names associated with the microsystem of terms, achievements in sports terminology and tasks to be performed in the future, new ways of classification.

Key words: sports terminology, team and individual sports, sports terminology of the independence period, classification, description, discours.

КИРИШ. Ҳар бир соҳанинг коммуникатив муносабатларида ўз атамалари, терминлари бўлади. Муайян ихтисосликни унинг терминларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Қайси соҳа тез ривожланаётган, дунё миқёсига чиқаётган бўлса, шу соҳанинг тили ҳам, унинг терминологияси ҳам жадал суръатларда ривожланаётган бўлади. Мамлакатни спортчилик тез оламга танитадиган соҳа

бўлмаса керак. Бугун Ўзбекистон кўплаб супорт турлари бўйича дунёда тенгсиз ҳисобланади. Шу маънода ўзбек спорт терминологиясида ҳам ўсиб бориш жараёнини кузатиш мумкин. Янги кириб келган терминларни таҳлил қилиш, спорт мавзусидаги публицистик дискурсларни таҳлилий ўрганиш долзарб масалалардандир.

Тилшуносликдан маълумки функционал ёндашув асосий эътиборни лисоний белги актуализацияси (қўлланиши) билан боғлиқ ҳолатларга қаратади. Шунинг боис терминнинг моҳиятини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш зарурияти функционал ёндашув тамойилларидан ҳам фойдаланишни тақозо этади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР

Терминга нисбатан функционал ёндашув Г.Винокур, В.Виноградов, А.Реформатский ва В.Гак каби олимларнинг ишларида ўрганилган. Г.Винокур ёзади, “термины – это особая функция, в которой выступает слово в качестве термина, - э т о ф у н к ц и я н а з ы в н а я. ...термины – это не особые слова, а только с л о в а в о с о б о й ф у н к ц и и» [Винокур, М, Наука, стр 52]. Олимнинг фикрига кўра, терминнинг умумқўлланишдаги сўздан фарқи унда дефинитив функциянинг мавжудлигидир. Сабаби термин ортида предмет, нарсаси, ҳодисаси эмас, балки мантикий таъриф туради [Қаранг: Виноградов, М, Наука, стр 16-17].

Терминларни (тор соҳа бирликларини) нотерминларга (миллий тилнинг умумистеъмолдаги лексемаларига) қарама-қарши қўйиш [масалан, қаранг: Е.Н.Толикина, М,Наука, стр 54-55] тамойили ўзини оқламади, чунки у икки луғавий қатлам орасида доимо транспозиция ҳолатида кузатилади. Н.Кузькиннинг фикрича, улар орасида мазмунан ҳам, шаклан ҳам жиддий фарқ йўқ. Бўлиши мумкин бўлган ягона ва объектив фарқ унинг ғайрилисоний воқелик билан боғлиқлигидир. Умумқўлланишдаги сўз турмушдаги тушунчани акс эттирса, термин тор доирадаги мутахассисларга тушунарли бўлган тушунчани ифодалайди. Бизнингча, муаллифнинг бу фикрига қўшилиш қийин, чунки кенг доирадаги мутахассисларга тушунарли бўлган терминлар ҳам кўп ва улар умумий терминотизимнинг жуда катта қисmini ташкил қилади.

Нарса-буюм маъноси ва тушунча маъноси орасидаги муносабатни ўрганишда қуйидаги уч ҳолатни инобатга олган ҳолда иш кўриш мақсадга мувофиқ:

- термин луғавий маънога эга, аммо бу маъно фақат ифодаланаётган тушунча билан чегараланмайди (Д.Порский, К.Левковская, А.Герд); термин луғавий маънога эга ва бу маъно тушунчадир (Е.Галкина – Федорук, П.Попов);
- термин луғавий маънога эга эмас, балки тушунчага тўғри келади, (Звегенцев, Реформатский, Л.Капанадзе).

Ўзбек тилига бўлган эътибор тобора кучайиб боради сари ўзбек тили соҳаларига оид атамалар, яъни терминлар билан ишлашга бўлган эҳтиёжни юзага келтирмоқда. Терминнинг маъноси, моҳияти унинг номидан келиб чиқади. Термин-терминус лотинча-чегара, чек маъносини англатади. У чекли, чегараланган, муайян соҳага оид бир маъноли сўздир. Ҳар қандай сўз пайдо бўлишида бир маъноли бўлади. Кишилик жамияти ривожланиши давомида у кўп маъноли сўзга айланиб боради. Терминологияга бағишланган илмий тадқиқотларда ҳар қандай термин сўздир, аммо ҳар қандай сўз термин бўла олмайди деган фикр илгари сурилади. Термин чекланганлиги, бир маънога эга бўлгани туфайли махсус контекста ҳамма вақт ўз маъносини сақлайди. У эмоционаллик ва экспрессивлик хусусиятларига эга эмас. Оҳанг ёрдамида терминнинг маъноси ўзгармайди. Демак, термин маълум бир соҳага оид аниқ бир маънога эга сўзлар мажмуи. Терминологик лексика тил лексикасининг ажралмас қисми сифатида у билан ривожланади, жамият ва тил тараққиётидаги барча жараёнларни бошдан кечирилади. Ҳозирда Ўзбекистонимизда саноат, қишлоқ хўжалиги, фан, техника, маданият ва спорт каби соҳаларнинг жадал ривожланиши ўзбек тилида терминологик луғат тармоғини ҳам кундан-кунга кучайтирмоқда. Айни вақтда ўзбек тилида фан ва техниканинг деярли барча соҳаларига оид терминологик луғатлар тайёрланган. Улар асосан оригинал асарлар яратиш ва таржима жараёнида вужудга келмоқда. Сўз бойлигининг маълум бир қисmini терминлар ташкил қилади. Гарчанд терминлар муайян бир соҳага оид тушунчаларни очик ифода қилувчи сўзлар бўлсада, қўлланиши жиҳатидан шу соҳа кишиларигагина маълум

тушунчалардир. Терминларни ўзбек тилига таржима қилишда уларни эътибор билан ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Терминга қўйиладиган меъёрий талаблар дастлаб терминология мактаби асосчиси Д.Лотте томонидан ишлаб чиқилган. Бу талаблар қуйидагилардир: тизимлилик, контекстга боғлиқ эмаслик, қисқалик, бир маънолилик, аниқлилик, оддийлик, тушунарлилик, татбиқ этилганлик даражаси ва б. Улар айрим аниқлик ва қўшимчалар билан кўплаб олимлар, жумладан, И. Волкова, А.В.Крыжановская, Л.Симоненколарнинг ишларида санаб ўтилган.

Мазкур талабларнинг спорт терминологияси мисолида айримларига тўхталамиз.

1. **Т и з и м л и л и к.** Ҳар қандай термин муайян терминологик тизимнинг бир бўлаги. Айнан шу хусусият уни термин мақомига кўтаради. Масалан, спортда волейбол, футбол, баскетбол; кураш, миллий кураш, самбо, аралаш кураш в.х. Терминотизим эса икки хил тизимлиликка эга – мантикий ва лисоний тизимлилик [Лейчик, 15-16].

2. **Б и р м а њ н о л и л и к.** Термин фақат бир илмий ёки техник тушунчани ифодалаш ва бир тушунча фақат бир терминга мос бўлиши керак. Термин маъносининг контекстга қараб турланиб туриши Д.Лоттега кўра, терминологиянинг энг жиддий камчиликларидан биридир. Спорт терминларининг аксарияти (теннис, бокс, футбол, бадминтон, таэквандо, дзюдо, карате) бир маънолидир.

3. **Қ и с қ а л и к** (лўндалик, ихчамлик). Терминнинг қисқа варианты – бу функционал нуқтаи назардан терминга тенг шакл. Уни эркин ва ихтиёрий шаклда қўллашнинг имкони йўқ. Спорт терминларининг аксарияти қисқа ифодаланади: кураш, бокс, ринг, тур, қўлқоп.

4. **А н и қ л и л и к.** Илмий тушунча аниқ чегарага эга ва бу чегара унинг таърифида ўз ифодасини топади. Терминнинг аниқлиги деганда унинг таърифида берилган тушунчага хос барча белгиларнинг мавжудлиги тушунилади. Спорт терминлари асосан, ўзлашма бўлгани сабабли уларни тавсифлашда чалқашлик деярли учрамайди: баскетбол, волейбол, гандбол

5. **Л и с о н и й а с о с.** Ўз ёки ўзга тил асосида ясалган терминлардан бирини танлаш

лозим бўлганда, албатта, ўз терминдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Чунки ўзлашма терминларни кўп ва асоссиз равишда қўллаш муқаррар равишда терминологиянинг умумхалқ тилидан ажралиб ва номураххисларга тушунарсиз бўлиб қолишига олиб келади [Қаранг: А.Волкова, 75].

Терминнинг структур таркиби В.П.Даниленконинг кўрсатишича, уч луғавий қатламни ўз ичига олади: 1) нотерминологик лексика; 2) умумилмий лексика; 3) терминологик лексика. Агар умумилмий терминлар бир фан доираси билан чегараланмайдиган умумий маъноларни ифодаласа, терминологик лексика (конкрет терминотизимнинг махсус сўзлари) илм-фан тилининг энг кўп маъно ташувчи қисмидир.

3. Комарова лексемаларни стилистик нуқтаи назардан м е њ ё р и й (сўзнинг ўз маъносидаги терминлар) ва ғ а й р и м е њ ё р и й (профессионализм, терминоид индивидуал образли иборалар) гуруҳларга ажратади.

Терминлар – илм-фан, техника, санъат, инсон фаолияти бошқа соҳаларининг мураххислар доирасида кенг қўлланадиган махсус номлардир. Улар, ўз навбатида, протетерминларга, илк терминларга ва терминоидларга бўлинади.

Кўпинча, термин ва номенклатура тушунчалари ўзаро фарқланмасдан қўлланади. Шунинг учун ушбу ўринда йўл-йўлакай номенклатурага ҳам муносабат билдиришга тўғри келади. Номенклатура (лот. *nomenclatura* 'рўйхат') – илм-фаннинг турдош (типик) объектлари номи. Агар термин умумий тушунчани ифодаласа, номенклатура хусусий тушунчани ифодалайди. Масалан, таълим муассасалари турлари, ўқув-дидактик жиҳоз ва шу кабилар номлари номенклатуралардир.

Спорт соҳасига доир терминларни таҳлил қилмоқчи бўлсак, уларнинг бугунги мулоқотдаги ҳолати, мавқеи ҳақида тасаввурга эга бўлиш учун, албатта, дискурсга мурожаат қилишимиз керак. Жумладан, спорт ҳақидаги публицистик дискурста спорт терминларининг қўлланилиши, жараён ва вазиятни аниқ билиш мумкин:

- Спорт ҳаётингизда қандай аҳамиятга эга?

- Спорт мен учун катта аҳамиятга эга ва ҳаётимнинг бир қисми. Чунки мақсадим сари

интилишда спорт биринчи ўринда туради. Шундай бўлиши учун ҳам ҳаракат қиламан.

- Илк машғулотлар? Биринчи мураббийингиз ҳақида?

- Ҳар бир инсон қайси йўналишда бўлмасин илк қадамини ёдда сақлаб қолса керак. Спортнинг **таэквондо** турини ёқтириб қолишимга ва унга меҳр қўйишимга **мураббийим** Дмитрий Хван сабабчи бўлган. Улар тўғаракка келган ҳар бир болага ўзгача муносабатда бўлади, қалбига йўл топа олади. Машғулотлар давридаги қийинчиликлар, тушунмовчиликлар... ҳуллас мураббийим билан худди дўстлардек гаплашамиз, сирлашамиз, муаммоларимизни енгишга, ҳаётдаги турли синовлардан ўтишда керакли маслаҳатларини бера оладилар. Менда қандай вазият бўлмасин мусобақада **ғалабага** эришсам ҳам, **ютқазиб қўйсам** ҳам, ишларим юришмай қолса ҳам улар қўл силтаб ташлаб кетмайдилар, аксинча, худди ўз отамдек тўғри йўлни кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Бундай мураббийни эъзозламаслик менимча хато бўлса керак.

- Нечанчи йили терма жамоа сафидан жой олгансиз?

- Мамлакат **терма жамоаси** сафидан жой олиш учун **спортчи Республика чемпиони** бўлиши керак ва мен 2013 йили терма **жамоа сафига** қабул қилиндим. Бу ерда табиийки кўзга кўринган ва тажрибали спортчилар, унинг ўзига яраша муҳити, тартиб-қоидаси бор. Жамоада ўз ўрнимга эга бўлишимда спортчилар, мураббийлар яқиндан ёрдам беришди.

- Мағлубиятли онларда ўзингизни қандай тутишга ҳаракат қиласиз?

- **Мағлубият** аламини тотмаган спортчининг ўзи бўлмаса керак. Бундай вазиятларда албатта кайфиятингиз тушиб кетади, чунки ҳар бир спортчи **ғалаба** қозониш учун майдонга тушади. Аммо мағлубият бўлажак ғалабадан дарак дейишади. Қаердадир хатоликка йўл қўйгансизки, имкониятни бой берасиз. Айнан мана шу хатони топиб яна ўз устимда меҳнат қилиш кераклигини англайман ва машғулотларга зўр бераман. Насиб қилса ҳаммаси яхши бўлади, деб ўзимни ишонтираман[5].

Ажратиб кўрсатилган сўз ва сўзлар бирикмаси асосан спорт соҳасидаги терминлар ҳисобланади. Тўғри бу терминларнинг айримларини бошқа соҳаларда ҳам қўлланганини кўриш мум-

кин. Спорт терминлари таҳлилидан қуйидаги ҳулосаларга олиб келинди:

- Термин – у ёки бу сўз ёки сўз бирикмасининг илм-фан тилида касб этадиган функциясидир. Шунинг учун терминни нотерминга қарама-қарши қўйиш йўли билан уларни таърифлашга ҳаракат қилиш бесамар усул ҳисобланади.

- Сўз ва сўз бирикмаси нарсаси-ҳодисанинг умумий ва хусусий номи бўлса, термин тушунчанинг номидир.

- Термин, ҳеч бўлмаганда, бир соҳа доирасида фақат битта маънони англатиши, аниқ, қисқа, тушунарли, тизимли ва асосланган бўлиши керак.

- Термин яшашда она тили имкониятларидан фойдаланиш энг муқобил ва тўғри йўл саналади. Акс ҳолда, ҳар қандай терминотизим умумидабий тил меъёрларидан узоклашади ва пировард натижада нафақат оддий ўқувчига, шунингдек, мутахассисларга ҳам тушунарсиз бўлиб қолади, тилнинг тозалиги тамойилига жиддий путур етказилади.

- Бизда умумий терминологияга қараганда, соҳавий терминология кўпроқ ўрганилган. Шунинг учун терминологияга доир назарий билимларимиз саёз.

- Терминология ва номенклатура, уларнинг умумий ва хусусий томонлари таҳлиliga бағишланган тадқиқотлар салмоғи кам.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. Избранные труды. М.: Наука, 1977, стр.157

2. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Моск.инс-та истории, философии и литературы. Сб.статей по языковедению. –М.: Наука, 1939. – Т.5, стр 136

3. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии // Материалы всесоюзного терминологического совещания. – М.: АН СССР, 1961, стр 87

4. Толикина Е.Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970, стр 107

5. <https://olamsport.com/uz>

MAKTAB O'QUVCHILARIDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING ASOSIY MAQSADLARI VA ASOSIY KO'RSATKICHLARI

*Azamova Sitora Ayonovna, Shahrissabz davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy fanlar kafedrasida o'qituvchisi*

+99897 240 96 98

azamovasitora04@gmail.com

THE MAIN GOALS AND MAIN INDICATORS OF THE FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE AMONG SCHOOLCHILDREN

*Azamova Sitora Ayonovna Shahrissabz State Pedagogical Institute is a
teacher of the Department of Social Sciences*

ОСНОВНЫЕ ЦЕЛИ И ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У ШКОЛЬНИКОВ

Annotatsiya: Maqolada maktab o'quvchilarida ekologik madaniyatni shakllantirishning asosiy maqsadi va vazifalari haqida fikr bildirilgan. Ekologik madaniyatni shakllantirish ekologik xavfsizlikni ta'minlash borasidagi ishlar samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: ekologika, biosfera, ekologik tarbiya, ekologik madaniyat, ekologik shaxs, tejamkorlik, ekologik xavfsizlik.

Аннотация: В статье дается заключение об основных целях и задачах формирования экологической культуры у школьников. Формирование экологической культуры служит повышению эффективности работы по обеспечению экологической безопасности.

Ключевые слова: экология, биосфера, экологическое воспитание, экологическая культура, экологическая личность, бережливость, экологическая безопасность.

Annotation: The article concludes on the main goals and objectives of the formation of ecological culture among schoolchildren. The formation of an ecological culture serves to increase the effectiveness of work to ensure environmental safety.

Key words: ecology, biosphere, ecological education, ecological culture, ecological personality, thrift, environmental safety

Kirish. Bugungi kunda sayyoramizda ekologik vaziyatni barqarorlashtirish, inson va tabiat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ularning kamayib ketishi oldini olish jahon hamjamiyati oldida turgan dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolayotgani alohida ta'kidlanadi. Bu borada aholi, ayniqsa yosh avlodning ekologik madaniyatini yuksaltirish, barqaror rivojlanishga yo'naltirilgan tadbirlarda keng jamoatchilik ishtirokini kuchaytirish muhim ahamiyatga ega. Bu haqda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev: "Eng muhim masala – aholining ekologik madaniyatini oshirish haqida jiddiy bosh qotirishimiz zarur. Albatta, bunday muammolarni faqat ma'muriy yo'l bilan hal etib bo'lmaydi, bunga yosh avlod qalbida ona tabiatga mehr-muhabbat, unga daxldorlik hissini tarbiyalash orqali erishish mumkin"[1], - degan edi. Shu nuqtai nazardan, shaxs ekologik dunyoqarashi va madaniyatini oshirishga yo'naltirilgan obyektiv omillar tizimida milliy qadriyatlarga alohida e'tibor qaratilayotganligi hayotiy o'zgarishlar taqozosi bilan bog'liq. Inson ekologiyasi - bu fanlararo bog'liq fan bo'lib, u ijtimoiy ekologiyaning ajralmas elementi bo'lib, ilmiy ma'noda insoniyat va uning atrofidagi kosmos o'rtasidagi o'zaro ta'sir qonuniyatlarini o'rganishga mo'ljallangan kompleks sifatida qaraladi. Tabiatni muhofaza qilish,

tabiatdan oqilona foydalanish va ekologik sharoitlarni yaxshilashda ekologik ta'lim-tarbiya muhim rol o'ynaydi. "Inson tomonidan biosferaga ko'rsatilayotgan ta'sirni tartibga solish, ijtimoiy taraqqiyot bilan qulay tabiiy muhitni saqlab qolishning o'zaro ta'sirini uyg'unlashtirish, inson va tabiatning o'zaro munosabatlarida muvozanatga erishish muammolari borgan sari dolzarb bo'lib qolmoqda. Ekologik xavfsizlik kishilik jamiyatining buguni va ertasi uchun dolzarbligi, uning zarurligi bois eng muhim muammolar jumlasiga kiradi. Bu muammolar amaliy tarzda hal etilsa, ko'p jihatdan hozirgi va kelgusi avlod turmushining ahvoli va sifatini belgila imkonini beradi"[2]. Ta'lim va tarbiya insonni kamolotga yetakazuvchi muhim omildir. U yurt taqdiri, kelajagini belgilashga ham qodir kuch.. Ekologik xavfsizlik, - deydi O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.A.Karimov - kishilik jamiyatining buguni va ertasi uchun dolzarbligi, juda zarurligi bois eng muhim muammolar jumlasiga kiradi. Bu muammolar amaliy tarzda hal etilsa, ko'p jihatdan hozirgi va kelgusi avlod turmushining ahvoli va sifatini belgilash imkoniyatini beradi.[3]. Ekologiya hozirgi zamonning keng miqyosdagi keskin ijobiy muammolaridan biridir. Uni hal etish barcha xalqlarning manfaatlariga mos bo'lib, sivilizatsiyaning hozirgi kuni va kelajagi ko'p jihatdan ana shu muammoning hal qilinishiga bog'liqdir. Ekologik ta'limda ekologik dunyoqarashni shakllantirishning eng muhim jihatlaridan biri bo'lgan inson bilan tabiat uyg'unligiga amal qilinishiga erishish zarur. Ma'lum hayvon va o'simlik turlari haqida bilim berish – bolalar ularni asrab-avaylashni boshlaydi, degani emas. Zamonaviy ta'limning vazifalaridan biri – bu, istagan yo'nalishda vaziyatni ijobiy tomonga o'zgartirish bo'yicha harakatlarda mujassam topgan ekologik irodani tarbiyalash ham hisoblanadi. Buning uchun, avvalo, tarbiyachi-pedagoglar yangi pedagogik texnologiyalarga ega bo'lmog'i lozim. Aynan ularning qo'llanilishi bolalarda anglash faolligini va amaliy faoliyatda ishtirok etishga intilishni muayyan darajada oshiradi. Ta'limning interfaol usullarini tadbqiq etishga undagan holda, ta'lim muassasalarida darslar va darsdan tashqari tadbirlarni ishlab chiqishda yetarlicha yordam ko'rsatilishi maqsadga muvofiq. Ekologik tarbiya, avvalambor, bolalarni insonparvarlik, xayrixohlik,

hissiy munosabat va ularning atrofidagi dunyoga qiziqishini tarbiyalashga xizmat qiladi. Zero, atrof-muhitni bolaga ta'siri juda katta. Chunki har kuni bolalar u yoki bu shaklda atrof-muhitdagi turli narsalar yoki hodisalar bilan aloqaga kirishadilar ya'ni ular qushlarni, hasharotlarni, hayvonlarni, qishda, qor parchalarini, kuzda, sarg'aygan barglarni, yomg'irni kuzatishadi, tabiat haqidagi she'rlar va hikoyalarni tinglashadi. Va tabiat hodisalari, o'simliklarga g'amxo'rlik qilishni o'rganadilar. Tabiat bolalarni birinchi navbatda o'zining go'zalligi, ranglarining yorqinligi, xilma-xilligi bilan o'ziga jalb qiladi. Shu boisdan «Ekologik tarbiya maktabgacha yoshda, maktab davrida, maktabdan keyingi, mahalla, mehnat jamoasi hamda keksalik davrida turlicha mazmun, shakl va metodlar hamda yondashuvlarda amalga oshiriladi»[4]. Bolalar birinchi aniq bilim va tajribani ham shu tabiatdan oladi. Ekologik tarbiya – ekologiyaga oid fikrlar, dunyoqarashlar, ta'limotlar va tushunchalarni o'z ichiga oladi. Asrlar davomida tabiatni asrash, uning boyliklaridan isrofchilikka yo'l qo'ymay foydalanish, inson salomatligini ta'minlash va ushbu jarayonda tabiatning beg'araz yordamiga murojaat etish masalalari jamiyatning ilg'or kishilari, xususan allomalarning diqqat-e'tiborida bo'lib kelgan. Shu bois ekologik ta'lim va tarbiyaning muhimligi hozirgi zamonaviy dunyoda hech kimda shubha uyg'otmasligi bilan birgalikda ko'plab mamlakatlarda ta'lim va tarbiya berishning ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. Aholining ekologik madaniyatini va atrof muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishni shakllantirishga qaratilgan ushbu faoliyat – butun insoniyat kelajagi xavfsizligining garovidir. Ekologik tarbiyaning muhim vazifalaridan biri – talabalarda ekologik kompetentlikni, ekologik ong va madaniyatni shakllantirish bilan birga, ularning o'z hududlarini obodonlashtirish, ko'chat-daraxtlar ekish va ularni o'z vaqtida parvarish qilish, ariqlarni tozalash, shahar hududidagi oromgohlarda obodonlashtirish ishlarini amalga oshirishda yaqindan beg'araz yordam ko'rsatishni taqozo etadi. Bunday ishlar natijasida yoshlarda nazariy olingan bilimlar mustahkamlanishi bilan birga tabiat bilan bog'liq zaruriy ekologik, huquqiy, axloqiy va estetik qarashlar shakllanadi.

Adabiyotlar metodologiyasi. Ekologik madaniyat jamiyatda tartib saqlanishi, tabiatga

oqilona munosabat shakllanishiga ta'sir etadi. B.T.Lixachevning fikricha, ekologik madaniyatning mohiyati ekologik jihatdan asoslangan irodani shakllantirishi mumkin[5]. Rus olimlari A.A.Melkumova va G.I.Lyubkarskiylar fikricha, "ekologik madaniyat" bir qancha tarkibiy qismlardan: e'tiqod, bilim, ko'nikma va malaka, faoliyat va xulq-atvor meyorlari hamda his-tuyg'ulardan iborat[6], ya'ni "ekologik madaniyat" tushunchasining assosiy negizlarini ekologik bilimlar, ekologik ong, tabiatni muhofaza qilish bo'yicha amaliy ko'nikma va malakalar doirasida olib qaraydilar.

Xulosa. O'zbekiston umumta'lim maktablarida ekologik ta'lim berish zamon talablari asosida o'tilishini ta'minlash o'quvchilar ekologik dunyoqarashiga tezroq ta'sir ko'rsatadi. Ekologik ta'limning bugungi kundagi birlamchi mohiyati o'quvchilarga zamonaviylashtirilgan bilimlar asosida ta'lim berishdir. Ekologik ta'limning bosh maqsadi – "ekologik shaxsni" shakllantirishda iborat. Faqatgina "ekologik shaxs"lar tabiatni bus-butun kelajak avlodlarga yetkazishni ta'minlay oladi. Ekologik shaxs sifatida takomillashmaslik tabiatga tinimsiz zarar berishda davom etishning amaliy natijasidir. Ularning tafakkurida barcha ne'matlar inson uchun degan tushuncha ustunlik qiladi. "Ekologik shaxs" esa, tabiatni asrash evaziga tabiat insonga o'z nematlarini in'om etishini tushunib yetadi. Aks holda o'layotgan tabiatdan in'om kutish – o'layotgan qariyani yana qayta tug'ilishidan umidvor bo'lishdek safsataga aylanadi. Shunga ko'ra umumta'lim maktablarida "ekologik shaxs"ni shakllantirishning boshlang'ich davrini mustahkamlash ekologik barqarorlikni ta'minlashning fundamental mexanizimini tashkil etadi. Ta'lim ko'nikmalariga ega bo'layotgan o'quvchilar tabiat bilan munosabatlarida tabiat ehtiyojlarini o'z ehtiyojlaridan yuqori qo'yishga urinishadi. Bu esa, "ekologik shaxs"ning "barkamollik bosqichi"ni boshlab beradi. Umumta'lim maktablarida "ekologik shaxs", "ekologik barkamollik", "ekologik tejankorlik"

tushunchalarini ijtimoiy fanlar tarkibidagi "Tarbiya" fani dasturlariga kiritish dolzarb ahamiyatga ega. Ekologik ta'limning asosiy natijasi ham o'sha g'oyalar tarkibida takomillashadi. Biz "Ekologik shaxs" deganda, tabiat bilan uyg'un holda yashaydigan, yashash faoliyatida tabiatga ko'proq foyda beruvchi, atrof-muhit muhofazasida faol, ehtiyojga yarasha iste'molga kirishuvchi har tomonlama intellektual shaxsni tushunamiz. "Ekologik barkamollik" esa, – milliy, diniy, umume'tirof etilgan qadriyatlar integratsiyasi asosida ta'lim olib amaliy ko'nikmalari shakllanib kelayotgan, atrof-muhit muhofazasida faol yoshlarni tashkil etadi. "Ekologik tejankorlik" – tabiiy resurslarni asrab-avaylovchi, ekologik isrofgarchilikni olidini olishda faollik ko'rsatuvchi hatti-harakatlardan iborat deb tushunishimiz maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent.: O'zbekiston, 2017. 570-b
2. Mirziyoev Sh.M. "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida" gi Farmoni 21-aprel 2017-yil, Toshkent.
3. I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.,O'zbekiston. 1997.115-b.
4. Ismoilov A., Axadov R. Ekologik ta'lim-tarbiya. – T.: «O'qituvchi», 1997.18-b.
5. Лихачев, Д. С. Экология культуры //Лихачев, Д. С. Воспоминания. Раздумья. Работы разных лет: к 100-летию Д. С. Лихачева [в 3 т.] / Д. С. Лихачев ; Институт русской литературы (Пушкинский Дом), Международный благотворительный фонд им. Д. С. Лихачева. - Санкт-Петербург : АРС. -Т. 2. - 2006. –С. 309-325.
6. Мелкумова А.А. Любкарский П.И. Основы экологии. - М.: 1975, с. 47.

INGLIZ TILINI O'QITISHDA VIKI TEKNOLOGIYASINING O'RNI

Musayeva Gulnora Abdulxamidovna
NamDU, doktorant

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada ingliz tilini o'rgatishda viki-texnologiyaning uslubiy salohiyati ko'rib chiqiladi. Maqolada "viki texnologiyasi"ga, uning didaktik xossalari va uslubiy jihatlariga, mantiqiy funksiyalariga ta'rif berilgan, shuningdek talabalarning til ko'nikmalarini rivojlantirish algoritmi, dars jarayonida va darsdan tashqari holatlarda viki-texnologiyaga asoslangan yozma nutqni o'qitish sirlari bilan bo'lishgan.

Kalit so'zlar: ta'limni axborotlashtirish, tilni axborotlashtirish ta'limi, viki, viki texnologiyasi, yozish qobiliyatlari.

РОЛЬ ВIKI-ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация: Рассматривается методический потенциал вики-технологии в обучении иностранному языку. В работе автор дает определение термина «вики-технология»; рассматривает дидактические свойства и методические функции вики-технологии; предлагает алгоритм развития умений письменной речи обучающихся на основе вики-технологии, а также примерное тематическое содержание вики-страниц.

Ключевые слова: информатизация образования; информатизация языкового образования; вики; вики-технология; умения письменной речи.

THE ROLE OF WIKI TECHNOLOGY IN ENGLISH TEACHING

Annotation: The methodological potential of wiki technology in teaching a foreign language is considered. In the work, the author defines the term "wiki technology"; examines the didactic properties and methodological functions of wiki technology; offers an algorithm for developing students' writing skills based on wiki technology, as well as approximate thematic content of wiki pages.

Key words: informatization of education; informatization of language education; wiki; wiki technology; writing skills

Kirish. Til ta'limining axborotlashuvi ingliz tilini o'qitishning ustuvor yo'nalishi bo'lib bormoqda. Ilmiy adabiyotlarda ko'plab olimlarning zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan ingliz tilini o'qitish metodikasi yaratilmoqda. Wiki texnologiyasi Web 2.0 xizmatlarining turlaridan biri bo'lib, uzoqdan bir kishi yoki guruh bir-biri bilan gaplashish, unga kiritib, hujjat yaratish, uni o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish, yozma tarzda muhokamalar olib borish imkonini beradi [1]. Viki atamasi gavayi tilidan olingan "wiki-wiki", bu "tez" degan ma'noni anglatadi – ma'lumotlarga tezkor kirish demakdir. Bu to'liq material bilan ishlashning dinamikligini aks ettiradi. Internet orqali viki-sahifalarni yaratish mumkin va masofada turib cheksiz miqdordagi til o'rganuvchilar bir-biri bilan til ko'nikmalarini shakllantirish imkonini yaratib beradi [2]. Viki saytdan ro'yxatdan o'tgan har bir foydalanuvchi viki kontent mazmunini yaratish, qo'shish, sozlash va o'chirishda ishtirok etishi mumkin (shu jumladan matnli materiallar, rasmlar,

+99897 688-96-06

Googosha11@mail.ru

[u](#)

Orcid: 0003-0051-
0050-1234

fotosuratlar, audio va video fayllar, internet havolalar)ni qo'shish, shuningdek, asl holatiga qaytish ham mumkin. Ko'p viki sahifalar gipermatnli tuzilishga ega bo'lib, bu til o'rganuvchiga osonlik bilan kirish imkonini beradi, internetda qiziqtirgan qo'shimcha ma'lumotlar qidirish uchun sahifadan sahifaga oson o'tish ham mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Birinchi viki dasturining paydo bo'lishi 1995-yilda yaratgan janob Uord Kanningem nomi bilan bog'liq bo'lib, u birinchi ichki foydalanish uchun ma'lumotlar bazasi sifatida viki tarmog'iga asos solgan [3].

Shuni ta'kidlash kerakki, Vikipediya viki-server sifatida Internetda ma'lumot joylashtirish uchun mumkin bo'lgan mashhur sahifa hisoblanadi. Vikipediya o'zining xavfsizlik xizmatiga ega, foydalanuvchilar onlayn ensiklopediyadagi maqolalarga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritishlari mumkin. Vikipediya ingliz tilini o'rgatishda samarali bo'lishi mumkin, ya'ni madaniyatlararo axborot resursi sifatida foydalanish talabalarning til amaliyotini texnik jihatdan boyitish va ularni o'qish qobiliyatlari rivojlantirishi mumkin.

Talabalarning yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirish uchun ta'lim maqsadlarida maxsus yaratilgan boshqa viki-serverlardan foydalanish ham mumkin masalan, Pbworks (www.pbworks.com), Media Wiki (www.mediawiki.com), Wikihost

(www.wikihost.org) tavsiya etiladi. Ta'lim maqsadlari uchun bu serverlar bepul foydalaniladi. Ularga ma'lumotlar bir zumda joylashtiriladi.

MUHOKAMA(OБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Wiki texnologiyasi bir qator o'ziga xos didaktik xususiyatlarga ega, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ommalashuv (wiki-hujjat loyihaning barcha ishtirokchilari uchun mavjud, bir-biridan cheksiz masofada joylashgan bo'lsa ham);

- o'zgaruvchanlik (o'zgartirishlar va qo'shimchalar xronologik tartibda joylashtirilmaydi) va har bir loyiha ishtirokchisi saqlangan ishiga o'zgartirishlar kiritishi mumkin;

- hujjat yaratish tarixiga kirish imkoniyati (barcha hujjat versiyalari va barcha o'zgarishlar serverda qayd etiladi; zarur bo'lsa har bir loyiha ishtirokchisi hujjatning oldingi versiyasiga qaytishi mumkin, shuningdek, loyiha ishtirokchilaridan qaysi biri hujjatga qachon hissa qo'shganligini kuzatib borish mumkin);

- multimedia (turli formatdagi viki materiallarning yaratishda foydalanish imkoniyati: matn, grafik, foto, video, audio materiallar).

Wiki texnologiyasining yuqorida aytib o'tilgan barcha didaktik xususiyatlari talabalarning nutq qobiliyatlarini ayniqsa yozma nutqni rivojlantirish usullarini ishlab chiqishda hisobga olinishi kerak.

1-jadvalda viki texnologiyasining didaktik xususiyatlari va uslubiy vazifalari taqdim etilgan.

Ingliz tilini o'qitishda viki-texnologiyaning didaktik xossalari va uslubiy vazifalari

Viki-texnologiyaning didaktik xususiyatlari	Ingliz tilini o'qitishda viki-texnologiyaning metodik vazifalari
Ommalashuv	Dalillarga asoslangan holda, til o'qitish loyihasining har bir ishtirokchisi qayerda bo'lishidan qat'iy nazar viki hujjatiga kirish, texnologiyadan foydalanish va talabalar o'rtasida ingliz tilida o'zaro hamkorlikni qo'llab quvvatlash, yoki, darsdan tashqari ishlarni tashkil etish, guruhli ta'lim faoliyati, til aspektlari (lug'at, grammatika), nutq faoliyati turlari (o'qish, yozish), ijtimoiy-madaniy va madaniyatlararo kompetentsiyani rivojlantirish vazifasidan iboratdir.
Hujjat yaratish tarixiga kirish imkoniyati	Hujjatning barcha versiyalari va barcha o'zgarishlar serverda qayd etiladi. Agar kerak bo'lsa, har bir loyiha ishtirokchisi hujjatning oldingi versiyasiga qaytishi mumkin, shuningdek, ishtirokchilar bir-birini kuzatib borish imkoniyatiga egadirlar, ya'ni qaysi ishtirokchi qachon hujjatga o'zgartirish kiritganligini

	ko'rishi mumkin. Ya'ni bunda wiki loyihaning qaysi va nechta ishtirokchilari qanday grammatik va leksik o'zgartirishlar kiritganligini bilish mumkin.
Turli ommaviy axborot vositalarining mavjudligi	Wiki texnologiyasi turli materiallardan jumladan, (matn, grafik, fotosurat, video, audio materiallar) kontent yaratish uchun foydalanish imkonini beradi. Bu imkoniyatdan foydalanish lingvistik va ijtimoiy-madaniy materiallarni boyitish maqsadida Wiki-texnologiyasiga asoslangan holda hisobotlar, sharhlar yaratish mumkin.
Giper-matn tuzilishi	Bu xususiyat wiki loyihasi ishtirokchilariga boshqa Internet loyihalari ishtirokchilarining viki-sahifalariga giperhavolalar qilish imkonini beradi, shuningdek, Internet manbalarida. Bundan tashqari, ishtirokchilar (kitoblar, filmlar, ko'rgazmalar va boshqalar) sharhlar yozish orqali yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirishlari mumkin.

NATIJALAR (PEZYULTATY / RESULTS)

Ingliz tili darslarida viki texnologiyasi didaktik sharoitini yaratib berganligi bois til o'rganuvchilar tomonidan yagona hujjatni shakllantirishlari mumkin, bu internet texnologiyasi talabalarning yozma nutq kompetensiyasini rivojlantiradilar.

So'nggi yillarda ilmiy adabiyotlarda wiki texnologiyasi asosida ingliz tilini turli xil o'qitish usullarini taklif qiladigan nashrlar paydo bo'ldi. Wiki texnologiyasiga asoslanib ingliz tilini o'qitishga bag'ishlangan birinchi maqolalardan biri bu B.Gudvin-Joning maqolasi hisoblanadi [4]. Unda muallif talabalarning loyiha faoliyatini tashkil etish uchun wiki-texnologiyaning uslubiy imkoniyatlarini keng yoritib bergan. Bunda asosiy e'tibor talabalarni hamkorlikda ishlash uchun o'qitishning pedagogik texnologiyasini amalga oshirishga beriladi. Bir-biridan uzoq masofada bo'lishlariga qaramay, til o'rganuvchilar viki xizmatlaridan foydalangan holda birgalikda yagona hujjat yaratishlari mumkin [5]. Bundan tashqari, nafaqat ingliz tilini o'rganish, muloqot va jamoani shakllantirish uchun faol mahsulot vositasi sifatida xizmat qiladi. Shu ma'noda wiki texnologiyasi nafaqat ta'lim vositasi, tarbiyalash salohiyatiga ega texnologiyadir.

Ayniqsa, E.D.Koshelyaeva viki texnologiyalari asosida talabalarning ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarini rivojlantirish nomenklaturasini aniqladi [6]. Hamkorlikda ishlash jarayonida jarayonida talabalar quyidagi ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarni rivojlantirishlari mumkin:

-o'rganilayotgan til mamlakati hayotidagi voqealar va madaniy ahamiyatga ega bo'lgan narsalarni shu mamlakat qadriyatlar nuqtai nazaridan madaniy voqeliklarni adekvat baholash;

- til o'rganilayotgan mamlakat va o'z ona tilidagi madaniy jihatlaridagi umumiylik va farqlarni topish;

- ona tili va chet tillaridagi mamlakatlar madaniyatidagi vaqt o'tishi bilan sodir bo'lgan o'zgarishlarni aniqlash;

- ijtimoiy-madaniy sharhlar berish.

XULOSA(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/ CONCLUSION

Shu ma'noda wiki texnologiyasining didaktik xususiyatlari tilga oid madaniy loyihalarni yaratish platformasi sifatida foydalanish imkonini beradi. Biroq, E.D. Koshelyaeva, viki texnologiyasidan ko'proq talabalarning yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirish uchun foydalaniladi, deb ta'kidlab o'tgan [7]. Wiki-texnologiyasining didaktik xususiyatlaridan foydalanish samaradorligi ko'proq talabalarning yozma nutq kompetensiyasini shakllantirish to'g'risida ko'plab tadqiqotlarda tasdiqlangan. Shu bilan birga, har bir tadqiqotda olimlarni ingliz tilini o'qitish usullari uchun muhim bo'lgan kutilmagan xulosalarga olib keldi.

Tajriba ishtirokchilari yozma ravishda berilgan topshiriqlarni bajarish jarayonida asosiy e'tibor ishning lingvistik va asosiy mazmuniga qaratilishi lozimligini holda quyidagilarga e'tibor beriladi.

1. rasmiy xatlarini yozish qobiliyati;
2. hisobot va xabarlarni yozish qobiliyati;
3. insho yozish qobiliyatlari;

4. kasbga doir va ijtimoiy mavzularda qisqa maqolalar yozish.

Tajriba natijasida xulosa qilish mumkinki, ya'ni, viki-loyihalar ustida birgalikda ishlash jarayonida talabalar kichik yozma nutqqa doir vazifalarni (xat, insho va sharhlar) yaratishda asarning mazmuni, tuzilishi va til tomoniga teng e'tibor qaratishlari lozimdir.

**ADABIYOTLAR RO'YXATI/
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /
REFERENCES):**

5. Маркова Ю.Ю. Методика развития умений письменной речи студентов на основе вики-технологии (английский язык, языковой вуз) : дис. канд. пед. наук. М. :МГГУ им. М.А. Шолохова, 2011.
6. Godwin-Jones B. Blogs and wikis: Environment for on-line collaboration // Language Learning and Technology. 2003. № 2.

7. Кошеляева Е.Д. Методика развития социокультурных умений студентов посредством социального сервиса «Вики» (английский язык, языковой вуз) : дис. ... канд.пед. наук. М. : МПГУ, 2010.
8. Петрищева Н.С. Методика формирования социокультурной компетенции.
9. Kessler G. Student-initiated attention to form in wiki-based collaborative writing //Language Learning and Technology. 2009. № 1.
10. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Методика обучения иностранному языку с использованием новых информационно-коммуникационных Интернет-технологий : учеб.метод. пособие. М. : Глосса-Пресс ; Ростов н/Д : Феникс, 2010.
11. Celce-Murcia M., Dornyei Z., Thurrell S. Direct Approaches in L2 Instruction: A Turning Point in Communicative Language Teaching? // TESOL Quarterly. 1997. № 31.

CHET TILLARI BO'YICHA MILLIY O'QUV DASTURIDAGI LINGVISTIK KOMPETENSIYALAR

Annotatsiya: Mazkur maqolada chet tillari bo'yicha milliy o'quv dasturidagi lingvistik kompetensiyalarning chet tilini o'rganishdagi besh maqsad bilan bog'liqligi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: chet tili milliy o'quv dastur, lingvistik kompetensiya, nutq faoliyatining asosiy turlari, zamonaviy o'qitish ko'nikmalari.

ЯЗЫКОВЫЕ КОМПЕТЕНТНОСТИ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРОГРАММЕ ПО ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Абстрактный. В данной статье представлена информация о взаимосвязи языковых компетенций в национальной учебной программе по иностранному языку и пяти целей изучения иностранного языка.

Ключевые слова: национальная учебная программа по иностранному языку, языковая компетентность, основные виды речевой деятельности, современные навыки преподавания.

LINGUISTIC COMPETENCIES IN THE NATIONAL CURRICULUM FOR FOREIGN LANGUAGES

Abstract. This article provides information about the relationship between the linguistic competences in the national foreign language curriculum and the five goals of foreign language learning.

Key words: foreign language national curriculum, linguistic competence, main types of speech activity, modern teaching skills.

Kirish. Til o'rganish kishilik jamiyatida bag'oyat muhim sohalaridan biri hisoblanadi. Muloqot vositasi bo'lmish tilni tabiiy muhitda ya'ni oilada, jamoatchilik orasida yoki uyushgan holda amaliy egallash mumkin. Til hodisalariga oid bilimlar esa nazariy jihatdan o'rgatiladi. Xalqaro munosabatlar avj olgan zamonamizda tillarni bilish, ayniqsa ko'p tillilik ulkan ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda tahsil oladigan o'quvchi va talabalar odatda uch tilni o'rganadilar. Ushbu tillar maxsus nomlar bilan yuritiladi. Bular quyidagilar: ona tili, ikkinchi til, va chet til. Ona tili tafakkur shakllanishida alohida xizmat o'taydigan birinchi til hisoblanadi. Ikkinchi til haqida so'z yuritilganda, unga boshqa millat vakillaridan iborat qardoshlar, qo'shnilar tili sifatida qaraladi.

Bugungi kunda dunyo tillarini biladigan va boshqa madaniyatlarni yaxshi tushuna oladigan yoshlarni tarbiyalash millat muvaffaqiyati uchun juda muhim sanaladi. Jahon mamlakatlarining global darajada taraqqiyoti iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy xabardorlik bilan uzviy bog'liq. Lingvistik va madaniy tushunchalarga ega bo'lish va dunyo tillarini o'rganish bilan bog'liq tushunchalar XXI asrda global hamjamiyat va savdo-iqtisodiy sohada faoliyat yuritadigan insonlar uchun juda muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqlarni bir-biridan ajratib turuvchi geografik

Tojiyeva Anora
Baxtiyorovna
Sh.Rashidov nomidagi
Samarqand davlat
universiteti doktoranti
anoratojiyeva2123@gmail.com

Orcid: 0008-0055-0017-001x

chegaralar endilikda katta to'siq emas, balki davlatlar o'zaro bog'liqligi kuchayib, turli millat va madaniyatlardan maqsadli ravishda foydalana oladigan hamda bir nechta tillarni o'zlashtirgan yoshlar uchun ta'lim imkoniyatlarini kengaytirib bormoqda. [1].

Adabiyotlar tahlili. Shularni hisobga olgan holda ta'lim sohasida chet tillarini o'qitishga alohida e'tibor qaratilib kelinmoqda. Jumladan, 2012-yil 10-dekabrda O'zbekiston Respublikasining Birinchi prezidenti I.A. Karimovning "Chet tillarini o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida"gi PQ1875 – sonli Qarori qabul qilindi. Mazkur qaror bilan umumiy o'rta ta'lim maktablarida chet tillari sifatida ingliz tili, nemis tili va fransuz tillari birinchi sinfdan CEFR malaka talablariga asosan o'qitila boshlandi. Yangi Davlat ta'lim standarti asosida darsliklar, o'qituvchi kitobi va multimedia ilovalari bosqichma bosqich yaratilmoqda. Bundan tashqari Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 21-avgustdagi 701-sonli "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida xorijiy tillarni o'qitishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2018-yil 5-sentabrdagi PF 5538-sonli "Xalq ta'limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmonida ham har bir o'quvchining bugungi ko'p madaniyatli dunyoda raqobatlasha oladigan fuqaro sifatida tarbiyalashda chet tillarini bilish ko'nikmasi muhim ekanligi alohida ta'kidlangan.

Muhokama. Ingliz tilini o'qitishning asosiy maqsadi o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish, rivojlantirish va tilni amaliy o'zlashtirishga o'rgatish sifatida belgilanadi, shuning uchun, ingliz tili darslarida va darsdan tashqari mashg'ulotlar, mustaqil ta'lim jarayonida bilim, ko'nikma va malakalar, shaxsiy, kasbiy hamda individual sifatlarga ega bo'lish o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlanishini ta'minlaydi. [2].

Milliy dastur chet tilini o'rganishga qaratilgan beshta maqsad bilan bog'langan.

Muloqot (Communication): ma'lumotlarni qabul qilish va yetkazish uchta muloqot usuliga asoslanadi: muloqotga kirisha olish (interpersonal) – shaxslararo yoki boshqalar bilan ikki tomonlama muloqot qilish; manbalarni tushuna olish

(interpretatsiya – talqin qila olish) (interpretive) – bir tomonlama ovozli yoki yozma matnni tushunish, izohlash qobiliyati hamda ifodalay olish (presentational) ma'lumotni yozma yoki og'zaki shaklda taqdim etish qobiliyati. Ushbu usullar odamlarning real hayotda muloqot qilish yo'llarini aks ettiradi.

Madaniyatlar (Cultures): til va madaniyatni o'qitish bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lganligi sababli, o'quvchilar o'rganayotgan tilda so'zlashadigan odamlarning madaniyatini, qadriyatlarini va ularning namunalari amalda qo'llashni, shuningdek, ularning o'sha madaniyat odamlarining hayotiga qanday bog'liqligini tushunishni o'rganadilar.

Aloqalar (Connections): o'quvchilar o'rganilayotgan til orqali boshqa fanlar bo'yicha ma'lumotlarga ega bo'lishlari va ushbu fanlarda o'rganilgan tushunchalarni til darslarida mustahkamlashlari mumkin.

Qiyoslashlar (Comparison): o'quvchilar yangi til va madaniyatni o'rganayotganda, ular o'zlarining tili va madaniyati haqida tushuncha hosil qilishadi. Shu bilan birga, ularga til qanday ishlatilishini hamda madaniyatning ushbu tilda so'zlashadigan odamlarning qarashlariga, tilni amalda qo'llashiga va ifodalashiga qanday ta'sir etishi haqida chuqur tushuncha beradi.

Jamiyatlar (Communities): o'quvchilarga o'z bilimlarini real hayotda mustahkamlash uchun o'zlari o'rganayotgan chet tilini sinfdan tashqarida qo'llay olish imkonini yaratish maqsadga muvofiq bo'ladi. Zamonaviy kommunikatsiya texnologiyalaridan unumli foydalanish o'quvchilarning o'zlarini o'rab turgan dunyo, turli madaniyatlar va zamonning jadal rivojlanishi bilan yaqindan tanishtirish imkonini yaratadi.

Natijalar. Chet tili o'qitishning umum ta'limiy maqsadi o'rganilayotgan til vositasi orqali foydali hayotiy axborot va til haqidagi yangi sodda ma'lumotlarni o'zlashtirish ko'zda tutiladi. O'quvchining umumiy saviyasini ko'tarish, o'rganilayotgan til va madaniyat haqida yangi ma'lumotga ega bo'lish, muloqot madaniyatini yuksaltirish, fikrlash qobiliyatini rivojlantirish kabilarga erishiladi. Ushbu maqsadni amalga oshirishda asosan lingvistik, strategik (kompensator), o'quv-kognitiv, diskursiv layoqatlar takomillashadi. Chet tili o'qitishning tarbiyaviy

maqsadi o'quvchilarga g'oyaviy tarbiya berish, aqliy mehnat malakalarini singdirish, ularning bilish faolligini oshirish mazkur maqsadning mohiyatini tashkil etadi [3].

Chet tili o'qitishning rivojlantiruvchi maqsadi didaktikadagi rivojlantiruvchi ta'lim ma'nosi bilan hamohang bo'lib, o'quvchi shaxsining aqliy, hissiy va motivatsion jihatlarini rivojlantirishni ifodalaydi. O'quvchi intellektual va ma'naviy oziqa oladi, nutqiy muloqotda o'z hissiyotini sinab ko'radi, muloqotdosh (o'quvchi, muallim, diktir va b.) lar fikrini bilish va o'z fikrini bayon etish orqali uning shaxsi kamol topib boradi.

Umumiy o'rta ta'lim bitiruvchilariga qo'yiladigan talablar lingvistik kompetesiyalar quyidagilardan iborat.

-o'z fikrini imlo va grammatika qoidalariga rioya qilgan holda yozma shaklda bayon qiladi;

-xalq maqollari, hikmatli so'zlarning ma'nosini tushungan holda o'z nutqida qo'llaydi, matn tuzishda yordamchi so'zlardan o'rinli foydalanadi;

-nasriy asarlardagi so'zlarning o'z va ko'chma ma'nolarini farqlaydi

-o'zining yozma nutqida leksik birliklar tinish belgilaridan o'rinli va to'g'ri foydalanadi, matndagi ko'chirma gaplarni o'zlashtirma gap shaklida yozadi;

-til imkoniyatlaridan foydalanib sodda gaplarni qo'shma gapga aylantiradi;

-ish qog'ozlari (ariza, ma'lumotnoma, xat, e'lon, axborot, tavsifnoma,

tushuntirish xati, jadval shaklidagi o'z rezyumesi)ni yozadi;

sodda va murakkab yo'riqnomalarni o'qib, tushuntirib bera oladi; adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda turli mavzularda taassurot, referat, esse va ijodiy matn (bayon) 2-2,5sahifa) yozadi; sodda matnlar mazmunini tushungan holda tarjima qiladi.

Xulosa. O'zbekiston Respublikasida ta'limning barcha bosqichlarida chet tili o'qitilishining uzviyligini ta'minlash hamda kelajak avlodni ko'p madaniyatli dunyoda kundalik, ilmiy va kasbga oid sohalarda faoliyat olib borishi uchun chet tilida kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish hamda ta'lim va tarbiya jarayonini uyg'unlashtirib, til o'rganuvchilarda boshqa millat va elatlarning madaniyati, urf-odatlar va an'alariga hurmat tuyg'usini shakllantirish milliy o'quv dasturining asosiy maqsadlaridan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Chet tili fani bo'yicha milliy o'quv dasturlari. Toshkent, 2021.-12-bet.

2. Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun ingliz tili o'quv dasturi. Tuzuvchilar: J.J. Jalolov, M.T. Irisqulov. – Xalq ta'limi. – №4 – Toshkent, 2013. – 44 b.

3. Jalolov J.J. Chet til o'qitish metodikasi: Chet tillar oliy o'quv yurtlari (fakultetlari) talabalari uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2012. – 6- b.

4. Saydaliyev S.S. Chet tili o'qitish metodikasidan ocherklar. – N.: Namangan, 2004. – 78-b.

JAMIYATDA AXLOQIY QADRIYATLAR RIVOJLANISHINING FALSAFIY JIHATLARI

Annotatsiya: Maqolada insoniyat hayotining muhim qismi bo'lgan axloqiy qadriyatlarning bugungi kunda jahon xalqlari orasida keng rivojlanib borayotganligi, bu jarayonda falsafiy dunyoqarash va omillarning muhim ahamiyat kasb etishi ilmiy tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: jamiyat, inson, axloqiy qadriyatlar, falsafiy dunyoqarash, norma, me'yor, qonun, huquqiy tizim, muloqot, ijtimoiy shartnoma.

ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация: В статье научно исследуется тот факт, что нравственные ценности, являющиеся важной частью жизни человека, сегодня широко развиваются у народов мира, а также научно исследуется значение философского мировоззрения и факторов в этом процессе.

Ключевые слова: общество, человек, моральные ценности, философское мировоззрение, норма, норма, право, правовая система, общение, общественный договор.

PHILOSOPHICAL ASPECTS OF DEVELOPMENT OF MORAL VALUES IN SOCIETY

Annotation: In the article, the fact that moral values, which are an important part of human life, are widely developing among the peoples of the world today, and the importance of philosophical outlook and factors in this process is scientifically researched.

Key words: society, man, moral values, philosophical outlook, norm, standard, law, legal system, communication, social contract.

Kirish. Har jamiyatda axloqiy qadriyatlar o'zining rivojlanishida falsafiy jihatdan ko'p qirrali jarayon bo'lib, jumladan, ajdodlarning ming yillar davomida shakllantirilgan falsafiy qarashlar ta'sirida vujudga keladi. Bunda axloqiy qadriyatlarning rivojlanishi va evolyutsiyasiga hissa qo'shadigan ko'plab falsafiy asoslar va turli falsafiy ta'limotlar muhim rol o'ynaydi. Jamiyatda vujudga keladigan axloqiy nazariyalar bevosita turlicha kreativ fikrlashlar ta'sirida axloqiy me'yorlarni tartiblashtirib, ularni voqelikka mos o'zgartirgan holda ijobiy jihatlarni shakllantiradi. Bunday axloqiy qadriyatlarning asl mohiyati va tag-zamirida dunyo xalqlari tomonidan yaratilgan ulkan ma'naviy meros o'zining ko'rinmas ildizlariga egaligi bilan ajralib turadi. "Bugunimiz va kelajagimiz istiqbolini belgilar ekanmiz, biz, shubhasiz, xalqlarimizning ma'naviy-axloqiy qadriyatlari, boy tarixi va madaniyati, ularning ko'p asrlik do'stligi, yaxshi qo'shnichilik va o'zaro anglashuv an'analariga tayanamiz"[1]. Bu esa, har bir xalqning ertangi istiqboli, axloqiy qadriyatlari rivojlanishining mezoni sifatida aks etadi.

Adabiyotlar tahlili va metod. Tarixiy jihatdan falsafiy tafakkur jamiyatda axloqiy qadriyatlarning rivojlanishiga zamin yaratgan. Buni Aflotun va Arastu kabi qadimgi yunon faylasuflarining fazilatli inson axloqi va "yaxshi hayot" tushunchasi haqidagi munozaralarida ham ko'rish mumkin. O'z davrida Aflotunning ideal axloq borasidagi umuminsoniy haqiqatlarga intilishga doir qarashlari jamiyatda insonning o'z qalbini ezgulik bilan uyg'unlashtirishi muhimligini ko'rsatgan bo'lsa, Arastuning amaliy falsafasi bevosita

Nasimov Azizbek
Azimovich
SamDChTI

"Gumanitar fanlar va
axborot
texnologiyalar"

kafedrası tadqiqotchisi

Tel: +998 98 573 30 04

E-mail:

azizbek@gmail.com

Orcid: 0003-0051-
0050-1234

jamiyatning gullab-yashnashida axloq bilan bog'liq jihatlarni qamrab olgan. Uningcha, inson jamiyatda "ma'lum bir axloqiy sifatlarga ega bo'lmay turib, ijtimoiy hayotda harakat qilib bo'lmaydi"[2].

Jamiyatdagi ma'rifat g'oyalari ilgari surgan I.Kant va J.S.Mill kabi faylasuflar ham axloqqa nisbatan o'z qarashlarini axloqiy rivojlanishning insoniyatga ta'sir ko'lami borasida dunyoviy qarashlarni o'rta tashladilar. I.Kant fikricha, axloqiy qonunlar sifatida universallashtirilishi mumkin bo'lgan harakatlar insonni ulug'laydi va muayyan imperativ axloqiy konsepsiyani yaratishga olib keladi. J.S.Mill esa, eng katta baxt axloqiy tamoyillarni yaxshi anglab yetadigan shaxs bo'lib, unda axloqiy harakatlar umumiy baxtni maksimal darajada bo'lishiga olib keladi. Axborotlashgan jamiyatdagi imkoniyatlarning kengayishi evaziga axloqiy qadriyatlarning rivojlanishida ham an'anaviy axloq asoslarini shubha ostiga oluvchi relyativistik va konstruktivistik yondashuvlar vujudga kelib, muayyan darajada tanqidiy fikrlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Chunki har bir jamiyatning o'z tili, e'tiqodi va qarashlarining xilma-xilligi natijasida axloqiy qadriyatlarga ta'sir qilish usullari ham ko'payib, ijtimoiy jihatdan axloqni qayta zamonaviy talqin qilinishiga keng sharoitlar yaratildi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, turlicha axloqiy qadriyatlar va e'tiqodlarni o'zida mujassam etgan axloqqa nisbatan ko'proq plyuralistik qarashlar shakllandi. Zamonaviy jamiyatda ommaviy axborot vositalari, ilmiy doiralar va siyosatni ishlab chiqishdagi ommaviy nutq falsafiy dalillar va axloqiy mulohazalar ta'sirida axloqiy qadriyatlarni muhokama qilish maydoniga aylandi.

Muhokama. Jamiyatdagi yangicha falsafiy tafakkur axloqiy qadriyatlarning rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatib, ko'p qirrali jarayon sifatida boyib boradi. Shu boisdan axloqiy norma va tamoyillar qadriyatlarning rivojlanishiga hissa qo'shadigan turli falsafiy omillarga tayanib, axloqqa monand madaniy meros ob'ektlarini inson aql-idroki bilan yangilanishiga olib keladi. "Har bir davlat yoxud jamiyatning gullab-yashnashi, insonlarning rohat-farog'ati shu yurt farzandlarining xulq-odobi, axloqiy ideallari, estetik madaniyati va ma'naviy yetukligiga bog'liq bo'ladi"[3]. Ushbu falsafiy asoslarning har biri axloqiy xulq-atvorni tashkil etuvchi, jamiyat me'yorlari va huquqiy tizimlarga

ta'sir qiluvchi o'ziga xoslikni namoyon qiladi. Jamiyatda axloqiy burch va qoidalarining keng amal qilishi qat'iy qonunlar va axloq qoidalarini o'rnatilishga olib kelishi mumkin. Shu jihatdan axloqiy nazariyalar har bir jamiyatning axloqiy qadriyatlarini boyitishga, turlicha shart-sharoitlarda o'zgaruvchanligini ta'minlashga asos yaratadi.

Har bir davrda madaniy an'analar va jamiyat normalari axloqiy qadriyatlarni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu me'yorlar ko'pincha avloddan-avlodga o'tib kelayotgan ajdodlar falsafiy dunyoqarashining teranligi, keng qirraligi, xalqning donoligi va tajribalarining bir nuqtada jamlanganligidadir. Ular ma'lum bir madaniy yoki ijtimoiy munosabatlar tizimida qabul qilinadigan xatti-harakatlar uchun ko'rsatmalar ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bunday o'izga xoslikni Gegel tahlil qilib, jamiyat ruhi uning axloqiy manzarasini shakllantirishda vujudga keladi. Jamiyatlar o'zaro ta'sirlashgani va madaniyatlar uyg'unlashgani sababli, bu me'yorlar dinamik va doimiy o'zgaruvchan axloqiy poydevorga olib kelishi mumkin, deydi.

Insonning mantiqiy fikrlash qobiliyati axloqiy rivojlanishga ta'sir qiluvchi jihatlarga ega bo'lib, buni I.Kant axloq bilan uyg'un holda ratsionallikka asoslanadigan fikr yuritish qobiliyati deb ta'kidlaydi. Insoniyat tarixida shaxslar va jamiyatlar o'z fikrlashlarida ko'proq mulohaza yurituvchi va tanqidiy xislatlarga ega bo'lib, ular yanada murakkab va adolatli axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish uchun intiladilar. Jamiyatning falsafiy muloqot tarzi axloqiy rivojlanishda muhim ahamiyatga ega. Ko'pincha odamlar o'zlarini chuqur anglamasdan, o'zgalarning e'tiqodlari va qadriyatlarini tanqidiy ravishda shubha ostiga qo'yishga, ularni tekshirishga intiladilar. Vaholanki, ular o'zgalarning axloqiy tamoyillarni chuqurroq tushunishiga va takomillashtirishiga yordam beradi. Falsafiy tafakkur axloqiy jihatdan ko'proq ta'lim tizimi asosida yoshlarning ongiga tizimli yondashuv bilan singdirib boriladi. Bunda yoshlarni axloqiy nazariya va bilimlar bilan qurollantirish asosida axloqiy fikrlash uchun zarur bo'lgan tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Insonda muloqot va ta'limning uyg'unligi jamiyat axloqiy muammolarini hal qilishga, voqelikdagi ehtiyojlarni o'zgaruvchan jihatlarni qondirishga xizmat qiladi.

Axborotlashgan jamiyat o'z faoliyatida xilma-xil axloq normalarini qadriyatlar bilan bog'liq holda rivojlantirib, ularning voqelikka mos tushishini adolatli yechim bilan hal qilishga, nohaqni ajratishga qodir falsafiy dunyoqarashni namoyon etadi. Bundan ijtimoiy qiymat ko'p sonli falsafiy omillarning ta'sirida jamiyat taraqqiyotni ilgarilashiga ko'maklashadi. Chunki insoniyat qadimgi turlicha sivilizatsiyalarni yaratib, o'sha davrda tortib to zamonaviy raqamli davrgacha axloqiy qadriyatlarining rivojlanishini madaniy, diniy va falsafiy o'zgarishlar asosida boyitib keldi. Bu o'zbek xalqining qadriyatlarida ham falsafiy bilimlar bilan uyg'un holda o'tmish madaniy merosida yorqin aks etgan. "O'tmish qadriyatlarining yana bir falsafiy baholanishi gnoseologik jarayon bo'lib, o'zbek etnomadaniyatining ontologik xususiyatlarini tashkil etadigan marosim, an'ana, urf-odat va taomillar tabiiy rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratib berildi"[4]. Ushbu voqelikni falsafiy tushunish bevosita tarixiy aspektlarni axloqiy nazariyalar asosida rivojlantirishni, jamiyat normalarini shakllantiradigan turli kuchlarni mukammal anglashni talab qiladi. Mavjud falsafiy omillarni o'rganishda o'zgaruvchan ijtimoiy shart-sharoitlar axloqiy qadriyatlarga qanday ta'sir etishini jamiyatdagi ma'naviy muhit belgilashini tushunish lozim. Mazkur holat jamiyatda axloqiy qadriyatlar rivojiga ta'sir etuvchi falsafiy jihatlarini atroflicha anglashga, muayyan darajada qadriyatlarining mohiyatini teran bo'lishiga olib keladi.

Natijalar. Keyingi yillarda insonlar axborotlashgan jamiyatdagi axloqiy qadriyatlarni muayyan falsafiy jihatlarini to'g'risida ko'plab dunyoviy va diniy bilimlar manbaiga ega bo'ldilar. Ular har bir jamiyatning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilishlari evaziga tarixiy dinamikani ilmiy jihatlarini tahlil etdilar. Natijada falsafiy omillarini axloqiy qadriyatlar evolyutsiyasini tushunishga va ularni talqin qilishga sezilarli hissa qo'shdi. Tadqiqotlarda turli axloqiy nazariyalarni baholash asosida axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish uchun zarur ijtimoiy omillar aniqlandi. Insonlarning axloqiy hatti-harakatlari oqibatida axloqiy xulq-atvorda xarakter va fazilatlar dinamikasi xilma-xilligi namoyon bo'ldi. Bu ijtimoiy nazariya axloqiy qadriyatlarni tashkil etuvchi, jamiyat me'yorlari va qadriyatlariga ta'sir etuvchi turlicha qarashlarni o'zida aks ettiradi. Jamiyatda axloqiy

qadriyatlarining xilma-xilligi bevosita umuminsoniy axloqiy tamoyillarning mavjudligini, ularning madaniy jihatlarini ko'rsatadi. Voqelikdagi adolat va tenglik odatda axloqiy tamoyillarga xos inson huquqlari bilan parallel ravishda axloqiy me'yorlarga ta'sir ko'rsatadi. Insonning axloqiy rivojlanishida ratsionallik muhim falsafiy jihatga ega bo'lib, axloqiy qarorlar qabul qilishda, axloqiy qonunlarni aql orqali tushunishda yordam beradi. Axloqiy qadriyatlarining rivojlanishi muayyan empirik tajribalar yoki hissiy munosabatlarni o'z ichiga oladi. Yevropa ma'rifatparvarlari Jon Lokk va Jan-Jak Russo kabi faylasuflar tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy shartnoma nazariyasida ham jamiyatdagi shaxslarning axloqiy va siyosiy majburiyatlari o'zaro manfaatlar uchun kelishilgan shartnomaga asoslanishi aks etgan. Bu nazariya axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy me'yorlar jamoaviy kelishuvlar orqali vujudga kelishini, jamiyat ehtiyojlari va sharoitlari o'zgargan sari rivojlanib borishini nazarda tutadi.

Inson hayotining muhim qismi bo'lgan axloqiy tuyg'u o'ziga xos falsafaga ega bo'lib, unda tajriba va voqelikka hissiy munosabat axloqiy qadriyatlarni rivojlantirishda markaziy o'rinni egallaydi. Bu yondashuv jamiyat normalari va xatti-harakatlarini shakllantirishda hissiy aqlning muhimligini ko'rsatib beradi. Axloqiy qadriyatlarining voqelikda rivojlanishini tushunishda ijtimoiy-siyosiy qarashlar, jumladan, jamiyatdagi tengsizlik, adolat va haqiqat tushunchalari o'rtasidagi munosabatlar muhim rol o'ynaydi. "Ayniqsa, yoshlarning axloqiy tafakkurida bag'rikenglikni kuchaytirish, xulq-atvorida milliy qadriyatlarni e'zozlash kabi tuyg'ularni kamol toptirish lozim. Biz yoshlarimizda axloqiy bag'rikenglik tuyg'ularini milliy qadriyatlar negizida rivojlantirib borishimiz, ayniqsa, har bir fuqaroning jamiyatda erkin, tinch yashashi, barchaning tengligi, adolat, ma'rifat, ezgulik, insonparvarlik hamda vatanparvarlikka bo'ladigan yaxshilig-u poklik kabi jamiki xislat va fazilatlar yig'indisini kuchaytirishimiz lozim"[5]. Shu boisdan axloqiy qadriyatlar falsafiy tafakkur negizida rivojlanishi natijasida kreativ yondashuvni vujudga keltiradi. Bu esa, jamiyatdagi falsafiy omillarning dinamik jarayon sifatida mantiqiy va ratsional yo'l bilan boyib borishiga xizmat qiladi. Jamiyatdagi madaniy va ijtimoiy normalar muayyan axloqiy

qadriyatlar sifatida o'z rolini mustahkamlab boradi. Bunda insonning ratsional tafakkur qilishi axloqiy me'yorlarni boytiish yoki ularni tanqid asosida yangilashga, mulohaza yuritishga va baholashga imkon beradi. Ijtimoiy hayotda axloqiy qadriyatlarining doimiy rivojlanishi natijasida falsafiy omillar o'zining xarakter ko'lamini bir bosqichga ikkinchisiga moslab boradi.

Xulosa. Xulosa sifatida aytish mumkinki, jamiyatdagi axloqiy qadriyatlar o'zining qadimiyligi, asrlar sinovidan o'tganligi va falsafiy tafakkur bilan bog'liqligi tufayli mustahkam bazisga egadir. Uning turlicha falsafiy nazariyalar bilan parallel doimiy ravishda boyib borishi insoniyat kelajagi uchun zamin yaratdi. Turli jamiyatlarning ijtimoiy hayot haqiqatlarini o'z dunyoqarashi va e'tiqodlari negizida davom ettirishi axloqni normalari buzilishiga ham olib keldi. Vaholanki, jamiyat rivojlanib borar ekan, undagi voqelik va hodisalarning doimiy o'zgaruvchan tabiati jamoaviy axloqiy manzaralarining asosini qayta tashkil etishga imkoniyat izlaydi. Lekin falsafiy tafakkur murakkab o'zaro axloqiy munosabatlar ta'siridan kreativlik

bilan rivojlanishga harakat qiladi. Jamiyatda o'zgarishlarda davom etar ekan, bu falsafiy munozaralar zamonaviy dunyoning axloqiy muammolarini yechishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, axloqiy qadriyatlarni doimiy ravishda rivojlantirishda tanqidiy fikrlash va muloqotni talab etib boraveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. –Т.: 4-жилд, Ўзбекистон, 2020. 267-бет.
2. Жўраева С. Ҳақиқат манзаралари. 100 мумтоз файласуф. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. 107-бет.
3. Ғайбуллаев О. Эстетик маданият. –Тошкент: Наврўз, 2020. 270-бет.
4. Комилов Р.Р. Ўзбек халқи никоҳ маросимларининг ахлоқий ва эстетик моҳияти. – Тошкент: “Fan ziyosi”, 2021. 64-65-бетлар.
5. Холиқов Ю.О. Ўзбекистонда бағрикенглик маданиятини ривожлантиришнинг ахлоқий тамойиллари. – Самарқанд, “Самарқанд давлат чет тиллар институти” нашриёти, 2021. 38-бет.

ERGASH GAPLI QO‘SHMA GAPLARDA ASIMMETRIK DUALIZM

Aytbayev Dilshodxuja Temirbayevich –

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Annonatsiya. Ushbu maqolada modallikni ifodalovchi vositalar (konstruktiv-sintaktik; morfologik-sintaktik va intonatsion-sintaktik) haqida va keltirilgan baadiy asar misollar orqali ergash gapli qo‘shma gap turlarida diktum va modusning ifodalanishi haqida fikrlar yuritilad.

Kalit sozlar: modallik, gap mazmuni, mazmuniy sintaksis, obyektiv modallik, subyektiv modallik, morfologik-sintaktik vositalar, konstruktiv-sintaktik vosita, morfologik-sintaktik vosita, intonatsion-sintaktik vosita, havola bo‘lak, ergash gapli qo‘shma gap, shakli va mazmuni asimmetriyasi.

АСИММЕТРИЧЕСКИЙ ДУАЛИЗМ В СЛОЖНОПОДЧИНЁННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ

Айтбаев Дилшодхужа Темирбаевич - доцент Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами, кандидат филологических наук

Аннотация. В этой статье рассказывается о средствах выражения модальности (конструктивно-синтаксических; морфолого-синтаксических и интонационно-синтаксических), а также о том, как произведение баади размышляет о выражении изречения и модуса в типах наречий с помощью примеров.

Ключевые слова: модальность, содержание предложения, содержательный синтаксис, объективная модальность, субъективная модальность, морфолого-синтаксические средства, конструктивно-синтаксическая среда, морфолого-синтаксическая среда, интонационно-синтаксическая среда, фрагмент ссылки, сложное предложение с наречием, асимметрия формы и содержания.

ASYMMETRIC DUALISM IN COMPLEX SENTENCES

Aytbaev Dilshodkhuja Temirbaevich - associate Professor of Tashkent State Pedagogical University named after Nizami, Candidate of Philological Sciences

Annotation. This article deals with the means (constructive-syntactic; morphological-syntactic and intonational-syntactic) that represent modality, and the baadian work cited reflects on the articulation of dictum and Modus in the types of adverbial participles through examples.

Key words: modality, sentence content, substantive syntax, objective modality, subjective modality, morphological-syntactic tools, constructive-syntactic tool, morphological-syntactic tool, intonational-syntactic tool, link slice, adverbial joint sentence, asymmetry of form and content.

KIRISH

Jahon tilshunosligida sintaktik birliklarning struktur-semantik tuzilishi masalasiga alohida e’tibor qaratib kelinmoqda. Shu vaqtga qadar turli tillardagi gaplarning sintaktik-semantik mohiyatini belgilash, sintaktik sath birliklarining shakli va mazmuni o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash, muayyan etnosga mansub til sohiblarining tafakkurini in’ikos ettiruvchi lisoniy birliklarning o‘ziga xos jihatlarni ko‘rsatib berish, jumladan, gapga belgi sifatida yondashish, uni ifodalovchi va ifodalanmish munosabatidan tashkil topgan butunlik sifatida e’tirof etish, gaplarning shakl va mazmuni o‘rtasidagi simmetrik va asimmetrik munosabatini yoritish hozirgi globallashuv davrida katta amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, gapning mazmuniy

tuzilishida predikatning o'rnini ochish, qo'shma gaplarda diktal va modal ma'no ifodalanishining gap strukturasiga ta'sirini aniqlash, qo'shma gaplar sintaksisini lingvistik belgi nuqtayi nazaridan sistemaviy tabiatini ochib berish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Mustaqillikning so'nggi yillarida milliy tilshunosligimizda ona tilimizni yangi ilmiy paradigmalarga asoslangan holda yanada chuqur o'rganishga jiddiy e'tibor qaratila boshlandi. "Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir."¹ Bu borada o'zbek tilidagi qo'shma gaplardagi munosabatlarni yoritish, o'zbek tilining betakror jozibasini ko'rsatishga qaratilgan izlanishlarni ko'paytirish dolzarb ahamiyatga ega.

Ma'lumki, gap mazmunining eng muhim qismi modallikdir. Modallik (lot. *modalis* – o'lchov, usul) fikrning voqelikka bo'lgan munosabatlarining turli xil ko'rinishlarini, shuningdek, bildirilayotgan narsalarning subyektiv tarzda tasniflanishining turlicha ko'rinishlarini ifodalovchi funksional-semantik kategoriyadir. Modallik tushunchasi fanga Aristotel tomonidan olib kirilgan. Tilshunoslikda modallik deganda, odatda, gap mazmunining obyektiv borliqqa munosabati va so'zlovchining gap mazmuniga bo'lgan munosabati tushuniladi [5; 56]. Shunga ko'ra, mazmuniy sintaksisda gapdan ifodalangan mazmunning reallikka bo'lgan munosabatini aks ettiruvchi obyektiv modallik "subyekt", "gap mazmuni" va "obyekt" birligini aks ettiruvchi subyektiv modallik farqlanadi [6; 83-85].

NATIJALAR

Tilshunoslarning ta'kidlashlaricha, "Modallik ma'nosi til sistemasining turli sathlarida kuzatiladi. Modallikni ifodalovchi vositalar ham rang-barangdir. ...Turkiy tillar materiallari asosida, asosan, quyidagi modallik vositalari ajratiladi: mayl, zamon va shaxs qo'shimchalari, gapning alohida qurilmalari, yuklamalar, so'z tartibi, intonatsiya, yuklama vazifasidagi so'roq olmoshlari, undalmalar, kirish so'z va gaplar" [6; 81]. Ushbu vositalar o'z funksiyalarini gap tarkibida bajargani bois, ularning sintaktik belgisi muayyan sinflarga birlashishi uchun

asos bo'ladi va sintaktik belgisiga ko'ra modallikni ifodalovchi vositalar 1) konstruktiv-sintaktik; 2) morfologik-sintaktik; 3) intonatsion-sintaktik kabi sinflarga ajratiladi [6; 82].

Modallikni ifodalovchi morfologik-sintaktik vositalar sirasiga o'zida zamon, mayl va shaxs ko'rsatkichlarini mujassam etuvchi fe'llar kiradi. Mazmuniy grammatikada obyektli va obyeksiz fe'llar farqlanadi. Bosh gapning qismi vazifasida obyeksiz fe'llar kelganda, havola bo'lak vositali to'ldiruvchi o'rnida bo'ladi: *Biz shunga aniq ishonamizki, millatlararo nizolar yaxshilikka olib kelmaydi. Men shundan qo'rqamanki, u bu ishni oxiriga yetkazishi qiyin.* Bunday to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplarda bosh gapning kesimi vazifasida keladigan so'zlar ma'no jihatdan modus ifodasi uchun mos keladigan so'zlar bo'ladi. Bu vazifada ko'proq *bilmoq, ko'rmoq, aytmoq, ta'kidlamoq, esda tutmoq, esdan chiqarmoq, payqamoq, ishonmoq, qo'rqmoq, fahmlamoq, tushunmoq, ogoh bo'lmoq, o'ylamoq, sezmoq, qaror qilmoq, aniqlamoq, tan bermok, his etmoq, mo'ljallamoq, shubhalanmoq* kabi his-sezgi, idrok, nutqiy va fikriy faoliyatni bildiruvchi so'zlar keladi. Bunday ma'nolar modus "voqea" ifodasi uchun juda muvofiq keladi. Bu o'rinda yana ta'kidlash kerakki, *aytmoq, demoq, xabar qilmoq* kabi so'zlar bosh gapda kesim bo'lib kelganda ham, ular modus ifodasi uchun xizmat qiladi. Bunday qo'shma gaplarda, V.V.Martinov iborasi bilan aytganda, real borliqdagi (g'ayrilisoniy) voqea bilan bu voqea haqidagi xabar (lisoniy) o'rtasidagi munosabat aks etadi [5; 116]. Masalan: *Shuni ta'kidlash lozimki, siz o'zingizga yuklatilgan vazifalarni sidqidildan bajaradingiz.* Ushbu misolda *siz o'zingizga yuklatilgan vazifalarni sidqidildan bajardingiz* – real borliqdagi voqea, ya'ni diktum, *shuni ta'kidlash lozimki* – real borliqdagi voqea bilan bu voqea haqidagi xabar o'rtasidagi munosabat, ya'ni modus. Ergash gapli qo'shma gaplarda modus muayyan voqelikni (propozitsiyani) ifodalamaydi, balki so'zlovchining voqelikka turli munosabatlarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Natijada ergash gapli qo'shma gapning shakli va mazmuni o'rtasida asimmetriyani yuzaga keltiradi.

Ergash gapli qo'shma gap turlarida modusning ifodalanishi bir xil emas. Havola bo'lakli va havola

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми

bo'laksiz ergash gapli qo'shma gaplar o'zaro ana shu jihatiga ko'ra ham farqlanadi.

Bir havola bo'lakli gaplarda modusning ifodalanishi ergash gapli qo'shma gapning bosh gapiga to'g'ri keladi. "Ergash gapli qo'shma gaplarning bir havola bo'lakli ko'rinishida bosh gap sinsemantik, ya'ni ergash gapdan ajratib olinganda, ma'noga ega bo'lolmaydi, chunki uning tarkibida konkret ma'noga ega bo'lmagan havola bo'lak bor. Lekin ulardagi ergash gap avtosemantik, ya'ni bosh gapdan ajratib olinganda ham ma'noga ega, boshqacha qilib aytganda, unda denotativ voqea ifodalangan, bosh gapda esa bor-yo'g'i modus ifodalangan" [6; 252]. Masalan, *Shuni unutmash kerakki, millatimiz g'ururi, iftixori bo'lgan ona tilimizning qadrsizlanishiga yo'l qo'ymasligimiz lozim*. Mazkur gapda *shuni unutmash kerakki* – ergash gapli qo'shma gapning bosh gapi. Uning tarkibidagi *shuni* deysisi muayyan obyektiv fikrning, real borliqdagi ma'lum voqeaning ifodalanishiga yo'l qo'ymaydi, balki ergash gap orqali ifodalanayotgan fikrni ta'kidlash, unga ishora qilish kabi munosabatlarni ifodalaydi. Demak, mazkur jumlada bir denotativ fikr ikkita gap shakli orqali ifodalangan. Natijada modus ifodachisi mazkur qo'shma gapning shakli va mazmuni o'rtasida asimmetriyani yuzaga keltirgan. Gapni sodda gap shaklida quyidagicha ifodalash mumkin: *Millatimiz g'ururi, iftixori bo'lgan ona tilimizning qadrsizlanishiga yo'l qo'ymasligimiz lozimligini unutmash kerak*.

Ikki havola bo'lakli gaplarda va havola bo'laksiz gaplarda esa modusning ifodalanishi bir havola bo'lakli gaplardan farq qiladi. Ta'kidlash lozimki, ikki havola bo'lakli gaplarda bosh gap ham, ergash gap ham sinsemantik xususiyatga ega bo'lib, ular ayri holda ma'noga ega bo'lolmaydi. Bunday gaplarda ikki tomonlama aloqa mavjud bo'lib, har ikki gap havola bo'lakka ega bo'ladi.

Havola bo'laksiz gaplar esa avtosemantik xususiyatga ega bo'lib, ularda ikki va undan ortiq denotativ voqeliq muvofiq shakllar orqali voqelanadi va shunga ko'ra ularda mazmuniy-sintaktik muvofiqlik saqlanadi. Masalan, *Mashina ketgandan so'ng, yana hamma yoqni tun zulmati qopladi* (*Ch.Aytmatov*) mazkur havola bo'laksiz ergash gapli qo'shma gap orqali ikkita denotativ fikr ifodalangan:

1. *Mashina ketdi.*
2. *Hamma yoqni tun zulmati*

qopladi. Qismlari o'rtasida payt munosabati ifodalangan. Ularda diktal ma'no ustiga qo'yilgan modal ma'no har ikki qismda ifodalangani bois shakl va ma'no mutanosibligini saqlaydi.

XULOSA

Ikki havola bo'lakli ergash gapli qo'shma gaplarda esa o'zaro zich bog'langan ikki denotativ fikr ifodalanadi. Masalan: *Bu oilada nima sir o'tsa, barchasi menga ayon* (*Oybek*) gapda ikkita havola bo'lak ishtirok etgan: *nima* – *barchasi*. Savol tariqasidagi havola bo'lak (*nima*) ergash gap tarkibida, javob tariqasidagi havola bo'lak (*barchasi*) bosh gap tarkibida qo'llangan bo'lib, ular ishtirokidagi ergash va bosh gaplar sinsemantik xarakterga ega va ular bir-biridan ayri holda ma'noga ega bo'lolmaydi. Bunday gaplarda ikki tomonlama aloqa mavjud bo'lib, har ikki gap havola bo'lakka ega bo'ladi. Ularda ham, havola bo'laksiz gaplar singari, diktal ma'no ustiga qo'yilgan modal ma'no har ikki qismda ifodalanadi, shuning uchun shakl va mazmun mutanosib bo'ladi.

Bir havola bo'lakli ergash gapli qo'shma gaplarda ikki tomonlama asimmetriya kuzatiladi: birinchidan, ergash gapli qo'shma gapning bosh gap qismida faqat modus, ergash gapida esa diktum ifodalanishi natijasida asimmetriklik yuzaga kelsa, ikkinchi tomondan, bunday gapda ikki propozitsiya bir gap orqali ifodalanishi natijasida asimmetriya yuzaga keladi.

ADABIYOTLAR:

1. Aytbayev D.T. Discourse is a combination of language activity and text. International Scientific Journal Science and innovation Series C Volume 2 ISSUE 7 July, 2023. 62-66-бет.
2. Айтбаев Д.Т. Тіл біліміндегі модус және диктум. Алтаистика және түркология. Қозоғистон. Астана. №3. 2011. 24-26-бет
3. Айтбаев Д.Т. Ассиметрический дуализм лингвистических знаков. Туркология. Қозоғистон. Туркистон. №1-2 (51-52), 2011. 36-41-бет
4. Бердиалиев А. Объекти муносабатдаги қўшма гапларда модус ва диктум масаласи. // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. // Илми асарлар тўплами. – Хўжанд, 1993. – Б. 4-12.
5. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. – Т.:Ўқитувчи, 1995. –Б.56.
6. Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. –Тошкент: Фан, 1992. – Б.83-85.

**XORAZM KULOLCHILIK MAKTABINING
O'ZIGA XOSLIGI**

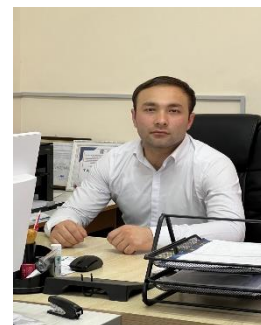
Allayarov Nuraddin Dilshod o'g'li, Urganch innovatsion universiteti 2-bosqich talabasi

**ORIGINALITY OF THE KHORAZM POTTERY
SCHOOL**

Allayarov Nuraddin Dilshod ogly, second year student of Urganch Innovation University

**СВОЕОБРАЗИЕ ХОРЕЗМСКОЙ ГОНЧАРНОЙ
ШКОЛЫ**

Аллаяров Нураддин Дилишод оглы, студент второго курса Ургенчского инновационного университета

ORCID:0009-0003-7749-7334

shohzodbek@gmail.com

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada yurtimizda kulolchilikning rivoji, asosiy kulolchilik qurollari va ularning o'ziga xos jihatlari to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: charx, angob, an'anaviy kulolchilik, lojuvard, loyi guldon, keli, qo'g'a.

АННОТАЦИЯ: В данной статье собрана информация о развитии гончарного дела в нашей стране, основных гончарных инструментах и их особенностях.

Ключевые слова: чарх, ангоб, традиционная керамика, ложувард, глиняная ваза, кели, кога.

ABSTRACT: This article contains information about the development of pottery in our country, the main pottery tools and their features.

Key words: charkh, engobe, traditional ceramics, lozhuard, clay vase, keli, koga.

KIRISH. Azaldan yurtimiz hunarmandlar diyori sanalib, O'rta Osiyoning kulolchilik buyumlari barchani hayratlantirib kelgan. Usta-kulollarning o'ziga xos maktablari shakllanib, asrlar davomida avloddan-avlodga meros tariqasida o'tib kelmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Kulolchilikda har bir maktabning sir-asrorlari mavjud bo'lib, kulolchilikda asosiy qurol charx sanalgan. Kulolchilik charxi katta va kichik ikki yog'och g'ildirakdan iborat bo'lib, yog'och o'q bilan o'zaro birlashtirilgan. Pastdagi katta g'ildirak oyoq bilan aylantirilib turiladi. Yuqoridagi g'ildirakning ustiga loy qo'yiladi. G'ildirak bir tekis aylanadi. Usta qo'llari bilan loydan turli shakllar yasaydi. Idish shakli tayyor bo'lgach, ular quritiladi. Sopol mustahkam va silliq bo'lishi uchun olovga chidamli oq va qizg'ish tuproqdan tayyorlangan suyuqlikka loy (angob)ga chayib olinadi. Keyin yana soya joyda quritiladi. Agar buyumlarni bezashda oq angobdan ko'proq, kobaltdan kamroq foydalanilsa, ularda yorqin ranglar yetakchilik qiladi.

MUHOKAMA. Naqsh bezaklari Xorazm kulolchiligida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Kulolchilik asarlarining tub mohiyatini ularning shakli, asosan, bezak elementlari ochib beradi. Naqsh chizish odatda

idishning markaziy qismidan boshlanib, chekka qismida tugallanadi. Naqshlarning elementlari nimalardan iborat bo'lishi va qay tarzda ifodalanishi har bir kulolning o'z bilimi va qobiliyatiga bog'liq hisoblanadi. Ayrim ustalar ko'proq mayda va murakkab naqshlardan foydalanishgan. Ayrimlari esa, predmet shakllari va o'simliksimon bezaklarni chizishni yoqtirishgan. Mayda va murakkab naqshlar chizishda ko'proq mehnat talab etiladi.

XIX asrning oxiri - XX asr boshlaridagi badiiy kulolchilik buyumlari orasida asosan unchalik murakkab bo'lmagan naqsh bezaklari asosiy o'rinni egallaydi. Naqshlar juda nozik, nafis va qisqa chiziqlardan iborat bo'lgan. Shuningdek, naqshlar kompozitsiyasi o'ta mohirlik bilan topilib ular bir-biriga juda mutanosib joylashtirilgan [1].

Bezak sifatida qo'llanilgan ingichka chiziqli naqshlarga "pichoq", "miltiq", "taroq", "dutor" kabi narsalar tasviri, "qarg'atumshuq", "ilon", "baliq" kabi jonivorlar dunyosiga xos naqshlar va doira, uchburchak, yarim doira kabi geometrik bezaklar misol bo'la oladi. Jumladan, "ilon" naqshi nozik chiziqlar bilan lagan chiziqlarida ifoda etilgan. Idish-tovoqlarning markaziy qismlari ham ko'proq nozik chiziqlar bilan to'rsimon naqshlardan iborat bo'lgan. Ular uch xil: oq, qoramtir, yashil, lojuvard ranglardan foydalanadilar.

Kattabog' qishlog'i qadimdan kulolchilik markazlaridan biri hisoblangan. XX asr boshlarida bu qishloqda 26 ta kulolchilik ustaxonasi bo'lib, ularda 200 dan ortiq kulol ishlagan. Ular o'tmishda asosan Xiva saroylari, madrasalar, minora va maqbaralar uchun koshinlar, idish-tovoq va turli-tuman sopol buyumlar pishirish bilan shug'ullanganlar [2].

NATIJALAR. XIX asrning oxirlarida Xorazm an'anaviy badiiy kulolchiligining ahamiyatli tomonlaridan biri shundaki, bu davr buyumlari bezaklarining o'ta nozik va nafisligi, me'moriy uslubga xos nisbatlarning nihoyatda aniqligi bilan ajralib turadi.

XIX asrning oxirlariga xos Xorazm milliy an'anaviy kulolchilik asarlarini XX asr boshlaridagi mahalliy kulolchilik buyumlari bilan solishtirganda, ular o'rtasida anchagina farq borligini ko'rish mumkin. Masalan, XIX asr

kulolchilik buyumlarining naqshlari mayda, juda nozik chiziqlar orqali ifoda etilgan bo'lsa, XX asr buyumlarining bezak chiziqlari lo'nda va yo'g'on chiziqlarda tasvirlangan. Bundan tashqari, XIX asr Xorazm badiiy kulolchilik asarlarida ko'pincha maishiy buyumlar, hayvonot olamiga va geometrik mazmunga xos naqshlar asosiy o'rinni egallagan. XX asr boshlaridagi Xorazm an'anaviy kulolchilik asarlari esa, ko'proq o'simliksimon, geometrik hamda me'moriy naqshlardan iborat bo'lgan. N.N.Vakturskayaning qayd etishicha, "...O'rta Osiyo, jumladan, Xorazmda yangi islom dinining shakllanishi natijasida O'rta Osiyo san'atida mavhum naqqoshlik yuzaga keladi. Xorazm kulolchilik buyumlari ishlab chiqarishda bu narsa o'z aksini topdi. IX-XI asrlardagi sirlangan buyumlar naqshlari uchun mavhum bo'lgan o'simliksimon va geometrik, shuningdek, kufiy yozuvidagi arabcha so'zlardan O'rta Osiyo naqqoshligida bezak sifatida keng foydalaniladi" [3].

Kulolchilikda yangi yo'nalish va uslublar davomli ravishda taraqqiy etib bormoqda. XIX asrning 60-yillarida Kattabog'da 15 ta kulolchilik ustaxonasi bo'lgan, o'sha paytda ishqor bilan ishlangan. Kattabog'ning 70% aholisi kulolchilik bilan shug'ullangan. O'sha paytda kulollar uchun maxsus bozor bo'lgan. Unda o'tin, lojuvard, chog'on o'simligining kuli sotilgan. Kulolchilikda sog', qora, ko'kimtir, qizil loykor tuproqlar ishlatiladi. Loyning ham bir qancha turlari bo'ladi: loyi guldon (sershira loy) – elastik xususiyatga ega bo'ladi (cho'ziluvchan, egiluvchan); chinni loy (oq loy) – yarim fayans bo'lib, qoramtir loy va ishqor qo'shib tayyorlanadi; koshin loy – loyga karvak qumi qo'shib har xil koshinlar tayyorlanadi; tandir yasash uchun pat loy – bu loy sog' tuproqqa qamishning qazg'og'ini aralashtirib tayyorlanadi. Dastlab kulolchilik buyumlari qo'lda yasalgan, keyinchalik (bundan 5-6 ming yillar muqaddam) kulolchilik dastgohi kashf etilgan. Kulolchilikda shamad, gilvata, bo'yoqlar, angob, charx, mo'yqalam, mola, sim, naqshin qolip, labgir, lagan qolip, pargor, koshinkora, taroq, tuppva va boshqa asbob-uskunalar ishlatiladi. Loy o'zining xususiyati va ishlatiladigan buyumiga qarab turlarga bo'linadi: kulol ishga kirishishdan oldin loy uchun ma'qul tuproq topishi lozim, chunki har

qanday tuproqdan buyum yasab bo'lmaydi. Rishton, Samarqand, Qarshi kulollari maxsus tog' daralaridagi tuproqlardan foydalanganlar. Xorazmlik ustalar ko'p yillik kuzatishlari natijasida soz tuproq qayerdan olinsa yaxshi bo'lishini bilganlar. Xiva kulollari shahar atroflaridagi Gandimiyon, G'ovuk, Pishkanak qishloqlaridan tuproq olganlar, chunki bu yerlar tuprog'i to'yimli, sershira bo'lgan. Loy xonada 20 kun suv sepib ilitilgan va nam mato bilan bostirib qo'yilgan. Loy uzilmasligi uchun "yekan" (qo'g'a) pati qo'shilgan. Loy me'yorida bo'lgach, yaxshilab qo'lda pishirilgan. Agarda loyda havo qolsa, idish teshik bo'lishi mumkin. Kulol charxning pastdagi katta g'ildiragini oyog'i bilan aylantiradi, yuqoridagi g'ildirakga loy qo'yib undan idish tayyorlanadi. Tayyor bo'lgan idishlar yaxshilab quritiladi. Quritilgan idishlar xumbuzda pishiriladi. Keyin loy kulolchilik charxida ma'lum bir shakl berib biror buyum yasaladi. Idish tayyorlangandan so'ng qo'lda naqsh chizilgan, unga sir berilib oftobda quritib, pechda qizdirilgan. Kulollar sirni o'zlari tayyorlaganlar. Xorazmlik kulollar yozning jazirama kunlari Qoraqumga borib chag'on yig'ib, uni yoqib kulini ustaxonaga olib kelib, maydalangan shisha uniga qo'shishgan. Bu o'simlikdan tashqari qora o'roqdan foydalanilgan. Sentyabr oylarida qora o'roq ayni shirachga to'lgan vaqtida yashil holatda yoqib kulidan ishqor tayyorlaganlar. Xumbuzda yuqori darajada qizdirilgan, natijada u toshga aylanadi, keyin ikkinchi marta xumbuzning tokchalariga qo'yilib yuqori darajada qizdirish natijasida sekin-asta oqa boshlaydi va u oppoq rangga o'tgan bo'lsa, tayyor hisoblanadi. Hosil bo'lgan ishqorni tegirmonda un holiga keltiriladi. Unga yangi bug'doy unidan atala pishirilib qozonda qorishtiriladi. Qozonga suv solinib, aralashtirib, suyuqlik holiga keltiriladi. Hosil bo'lgan xomashyo ishqor siri deb aytiladi [4].

XULOSA. Uch qism kulga bir qism shisha kukuni qo'shilgan va suv bilan aralashtirilib idishga surtiladi. Keyin idishni o'tda pishirishda o'sha suyuqlik o'tga tashlanadi. U o'tda idishga urilib rangi o'zgaradi. Kul kukuni suv bilan aralashtirilib, sovutiladi hamda tozalanadi. Unga un va ozgina mis oksidi qo'shib tayyorlanadi va idish sirtiga surtiladi [5].

Tabiiy ishqor siridan tayyorlangan mahsulot tayyor bo'lgan buyum yuziga surtiladi va xumbuzda 1000 – 1200 C darajada pishiriladi. Pishirilgan ishqor loyga shunday kirishib ketadiki, har xil issiqlik va sovuqda o'z xususiyatini yo'qotmaydi. Quyida Kattabog' kulolchiligiga xos bo'yoqlar tayyorlash texnologiyasini keltirib o'tamiz:

Oq rang – oq toshni Sulton Uvays tog' tizmalaridan olib kelinib, xumbuzda bir marta pishirilgan olovda mo'rtlashgan toshni tegirmonda maydalab suyultirilgan.

Zangori (moviy, lojuvard) rang – lojuvard tosh qadimda savdogarlar tomonidan Eron tog'laridan olib kelingan, u maxsus so'qi (keli) yordamida tuyilib qozonda mis tosh yordamida maydalangan, unga suv qo'shib to'q havo rang holiga keltirilgan va oq tosh suyuqligi qo'shib oqartirilgan.

Yashil rang – misni xumbuzda bir marta qo'yib, ajralgan ustki qatlamini olib maxsus mis qozonda mis tosh (silliqlik tosh) yordamida mis kukuni eziladi va suv qo'shib yashil rang tayyorlanadi va unga oq tosh kukuni qo'shib rangi salgina oqartiriladi. Mis kukuni avval qizg'ish rangda bo'ladi. Xumbuzda pishirilganda yashil rangga aylanadi.

Qora rang – Sulton Uvays tizmalaridan surma tosh (qora rang) va mag'il tosh (qora-qizg'ish rang tayyorlangan) olib kelinib so'qi (keli)da tuyilib qozonda suyultirilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. О.А.Хўжаниёзова. XIX-XX аср Хоразм халқ бадий кандакорлиги ва кулолчилиги//номзодлик диссертацияси. Т.1995. 138 б.
2. К.Нуржонов, Н.Жуманиёзова. Янгиарик тумани тарихи. «Хоразм» нашриёти, 2011й.
3. О.А.Хўжаниёзова. XIX-XX аср Хоразм халқ бадий кандакорлиги ва кулолчилиги//номзодлик диссертацияси. Т.1995. 138 б.
4. Бобожонов Д., Абдуллаев М. Хоразм амалий санъат усталари. Хива: Хоразм Маъмун академияси нашриёти, 2010. 13 б.
5. С.Булатов. Ўзбек халқ амалий безак санъати.-Т.: 1991.—16 б.

YUSUF HAMADONIY SIYMOSINING BUGUNGI MA'RIFIY AHAMIYATI

Rajabova Nilufar Egamberganovna, Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

THE EDUCATIONAL SIGNIFICANCE OF YUSUF HAMADONI'S FIGURE TODAY

Rajabova Nilufar Egamberganovna, independent researcher of Urganch State University

ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФИГУРЫ ЮСУФА ХАМАДОНИ СЕГОДНЯ

Раджабова Нилуфар Эгамбергановна, независимый исследователь Ургенчского государственного университета

ANNOTATSIIYA: Ushbu maqolada Yusuf Hamadoniy asarlarining yoshlar ma'naviy dunyoqarashi hamda ularning ta'lim va tarbiyasidagi o'rni juda muhim faktlar bilan asoslangan.

Kalit so'zlar: tasavvuf, kitob, axloq, ziyoratgoh, inson, pok, ma'rifat, hikmat, meros, ustoz.

ABSTRACT: In this article, Yusuf Hamadoni's works are based on very important facts about young people's spiritual world view and their role in education and training.

Key words: Sufism, book, ethics, shrine, man, pure, enlightenment, wisdom, heritage, teacher.

Аннотация: В этой статье работы Юсуфа Хамадо́ни основаны на очень важных фактах о духовном мировоззрении молодежи и ее роли в образовании и обучении.

Ключевые слова: суфизм, книга, этика, святыня, человек, чистый, просветление, мудрость, наследие, учитель.

KIRISH. Xorazmning Shovot tumanida Yusuf Hamadoniy nomi bilan bog'liq ziyoratgoh bugungi kunda viloyat turistik obyektlari qatoridan joy olgan. Sho'rolar davrida xalqimiz orasida Yusuf Hamadoniy shaxsiyati haqida to'liq ma'lumot olish imkoniyati yo'q edi. Bugungi kunda xalqimiz Yusuf Hamadoniy haqida asl manbalarni o'qish, uning o'z asarlaridan bahramand bo'lish imkoniyatiga ega bo'ldi¹.

Shuning uchun mazkur buzurgvor xalq orasida Yusamadon buva, Ulli pir nomlari bilan mashhur bo'lishiga qaramay, u kishining shaxsiyatiga oid ma'lumotlar bilan tor doiragi mutaxassislargina tanish edi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Xususan, mustaqillikkacha chop qilingan kitoblar ichida Yusuf Hamadoniy haqida ma'lumot berilgan asarlardan biri Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" asari edi. Bu asarning manqabaning ayrim qismlari qisqartirilgan bo'lsa ham, muhim ma'lumotlarni olsa bo'ladi. Xususan, Alisher Navoiy yozadi: "Kuniyati Abu Ya'qubdur... Ibtidoda Bag'dodqa bordi va Shayx Abu Is'hoq Sheroziy majlisida mulozamat qildi va ishi yuqori bo'ldi va o'z aqronig'a fiqh ilmida va o'zga ulumda, xususan, nazar ilmida foiq bo'ldi va Shayx Abu Is'hoq ani kichik yoshlig' ekanida ko'p ulug' poyalig' ashobig'a taqdim qilur erdi va ko'p ulamodin Bag'dod va Isfahon va Samarqandda hadis istimo' qildi. So'ngra barchani tark qildi va riyozat-u mujohadat tariqin ilgari tutdi va

¹ Хожа Юсуф Хамадоний. Мақомоти Юсуф Хамадоний (Рисолаи соҳибия) "Васиятнома". Ҳаёт мезони. (Рутбат ул-ҳаёт). Одоб тарикат. Коинот ва Инсон ҳақида. / Таржимон ва сўзбоши муаллифлари: С.Сайфуллоҳ, Н.Ҳасан. – Тошкент: "Movarounnahr", 2018.

mashhur andoqdurki, tasavvufda intisobi Shayx Abu Ali Formadiygʻadur va debdurlarki, Shayx Abdulloh Juvayniygʻa. Va Shayx Hasan Simnoniy bila suhbat tutubdur. Marvda sokin boʻldi va andin Hiriga keldi va bir necha vaqt iqomat qildi. Yana Marv ahli andin murojaat iltimos qildilar va Marvgʻa bordi. Yana Hiriga keldi va andin soʻngra Marv azimatigʻa murojaat qilgʻanda, yoʻlda besh yuz oʻttuz beshda favt boʻldi va ham andaki, favt boʻldi, dafn qildilar va nescha vaqtdin soʻngra Marvgʻa naql qildilar va mazori Marvdadur mashhur¹. Eʼtiborli jihatlardan biri shuki, Yusuf Hamadoniyning ustози Abu Isʼhoq Sheroziydan mashhur vatandoshimiz Abu Bakr Muhammad ibn Ahmad Qaffol Shoshiy ham tahsil olganlar². Yusuf Hamadoni, garchi Xurosonning shimoli sharqidagi Bujnurd shahrida tugʻilgan³, Buxoro va Xorazmda yashab, Bomiyonda vafot etgan, xoki Marvga koʻchirilgan boʻlishiga qaramay, yurtimiz tarixi, maʼnaviyati bilan shu kabi juda koʻplab rishtalar orqali bogʻlanadi.

Yusuf Hamadoniy haqida izdoshlaridan biri mashhur soʻfiy va shoir Fariduddin Attor “Mantiq ut-tayr” dostonida:

یوسف همدان که چشم راه داشت
سینه یاک و دل آگاه داشت

*Yusufi Hamadonki, chashmi roh dosht,
Sinayi pok-u oqoh dosht⁴,*

ya'ni "Ko'z tikkan hamadonlik Yusuf pok ko'ngilli va ogoh zot edi", – deb yozadi.

Faridudin Attor shu dostonning “Talab vodiysi bayonida” bobida Yusuf Hamadoniyning sabr soʻzlari parchasini kiritadi. Unda piri murshid haqida “Oʻz davri imomi, jahon sirlar sohibi, ishlar mohiyatini anglovchi – koʻra oluvchi (“binoyi kor”)” deb taʼriflaydi:

یوسف همدان امام روزگار
صاحب اسرار جهان بینای کار

*Yusufi Hamadon imomi zamon,
Sohibasrori jahon, biynoyi kor⁵.*

Bu borada muallif Fariduddin Attor Yusuf Hamadoniyning insonlarni sabrga undab, “Sabrli odam o‘zini ona qornidagi go‘dakdek tutishi, ya’ni

yutib turgan qoni unga nasiba ekanini anglab etishi kerak. Talab yo‘lida sabr qilgan mard sabr ahli dard uchun pesha ekanini anglashi lozim. Talab ahli ona qornidagi bola kabi o‘zi bilan o‘zi bo‘lishi, lahza o‘zidan tashqari chiqmasligi kerak”, – degan fikrlarinidan iqtibos keltiradi. Shoir Yusuf Hamadoniyning yana bir hikmatini ixcham tarzda “Az daruni xud mashav berun dame!” – “O‘zingdan bir lahza ham tashqari bo‘lma!” misrasida ifodalaydi.

Fariduddin Attor yana bir asari “Ilohiynoma”ning 7-qismida Yusuf Hamadoniyl bilan bog‘liq “Yusuf Hamadoniyl alayhirrohma hikoyati”ni keltiradi. Unda shoir tug‘ilgan joy nomiga ishora qilib pirni “hamma biladigan Hamadoniyl”, deya ta’riflaydi:

*Hama don Yusufi Hamadon yak ro'z,
Chunin guftast on sham'i dilfuruz⁶,*

ya'ni “Hamma biladigan Yusuf Hamadondek ko'ngillarni yorituvchi zot bir kuni dediki”...

To‘qqiz baytdan iborat ushbu qisqa hikoyatda xulosa sifatida Yusuf Hamadoniy tilidan “*Kase, ku az dili xud nest ogoh, chiguna dar dili digar barad roh*”, ya’ni “O‘z ko‘nglidan bexabar kimsa, qanday qilib boshqalarning ko‘ngliga yo‘l topsin”, satrlari keltiriladi. Hikoyatda Hamadoniy tilidan aytilgan bu sermazmun hikmatni yuksak ijtimoiy-falsafiy g‘oyalardan tortib, odatiy maishiy muammolar yechimiga tatbiq qilish mumkin. Demakki, Yusuf Hamadoniy hayoti va faoliyati o‘zbek falsafiy fikrlar taraqqiyoti, shuningdek, ijtimoiy odoblarning jamiyatdagi o‘rni masalasini o‘rganishda ham katta ahamiyatga ega.

MUHOKAMA. Ayniqsa, xalqimiz orasida tasavvuf ta’limotining keng yoyilishi va ruhiga chuqur singib borishida Yusuf Hamadoniyning xizmatlari katta bo’lgan. N.Komilov yozishicha, Vasliy Samarqandiyning 1913-yilda Toshkentda bosilgan “Nazm us-silsila” nomli asarida naqshbandiya silsilasini Rasululloh sallallohu alayhi vasallamga olib borib ulaydigan zanjir Muhammad Mustafo faqirlikni Abu Bakr

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн бешинчи том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти. – Тошкент: 1968. – Б.

² <https://arboblar.uz/uzkr/people/kaffal-shashi>.

³ Köprülü Mehmet Fuat. [Early mystics in Turkish literature](#). – London: Routledge, 2006. – P. 435.

⁴ <https://rasekhoon.net/article/show/> - یوسف-همدان-که-چشم-را-داشت

⁵ <https://ganjoor.net/attar/manteghotteyr/vadi-talab/sh5>

⁶ <https://ganjoor.net/attar/elahiname/ebkhsh7/sh8>

Siddiqqa o'rgatdi, bu sifat Abu Bakrdan Salmon Forsiyga o'tdi, undan Imom Qosimga, Imom Qosimdan Imom Ja'far Sodiqqa meros qoldi. Keyin Boyazid Bistomiy va Abul Hasan Xaraqoni tasavvufni taraqqiy ettirdilar. Muallif, shuningdek, Hoji Ali Formadiy, Xoja Yusuf Hamadoni, Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni, Xoja Orif Revgariy, Xoja Mahmud Anjirfag'naviy, Xoja Ali Rometaniy, Xoja Muhammad Boboyi Samosiy, Sayyid Amir Kulol, Xoja Bahouddin Naqshband nomlarini bir-bir hurmat bilan tilga olib o'tadi. Bu silsilani *Xojagon* silsilasi yoki *oltin zanjir* ham deganlar⁷.

O'zbekistonda tasavvuf tarixini Yusuf Hamadoni hayoti va faoliyatisiz o'rganish qiyin. Yusuf Hamadoni haqida, birinchi navbatda, yoshlarni tarixiy o'lkashunoslikka oid ma'lumotlar bilan tanishtirish asnosida ma'lumot beriladi. S.Davletov va Z.Rajabovalar Shovot tumanida obodonlashtirilgan tarixiy turistik obyektlar qatorida "Yusuf Hamadoni ramziy maqbarasi"ni ham sanab o'tadilar⁸.

Yoshlarda manbalarda Yusuf Hamadoni qabri Marvda ekani yozilgani holda, unga atab Xorazmda maqbara bunyod etilishini tushuntirish uchun *qabr* va *qadamjo* tushunchalari o'rtasida farqni anglatishimiz kerak. Bunday holat boshqa ba'zi aziz avliyolar qabri va qadamjolari haqida ma'lumot berilganda ham eslanadi. Masalan, Xoja Ali Romitaniyning haqiqiy qabri Xorazmdagi Toshhovuzning Ko'hna Urganchida. Romitandagi maqbarasi esa qadamjodir⁹.

S.Sayfulloh va N.Hasanlar ilmiy faoliyati Yusuf Hamadoni shaxsiyatini, asarlarini o'rganishda muhim bosqich bo'ldi. Olimlar Avhaduddin Kirmoniyning "Hamadoni hazratlari hayotining oltmish yilini irshod ishiga bag'ishladi va u zot poydevorini qo'ygan bino vafotidan keyin aslo shikast topmadi", – degan so'zlarini keltiradilar.

Yusuf Hamadoni "Rutbat ul-hayot" asarini Eronda Muhammad Amin Riyohiy nashrga tayyorlangan. Asarni turk tiliga Najdat To'sunlar tarjima qilganlar. Yusuf Hamadoni bundan tashqari "Kashf", "Risola dar odobi tariqat", "Risola fi annalkavna musaxxarun lilinson",

"Risola dar axloq va munojot" kabi kitoblari yozgan bo'lib, bu bebaho ma'naviy meros ichida "Kashf" asari bizgacha yetib kelmagan. Hamadoni risolalarining hajm jihatidan ham, mazmun jihatidan ham salmoqlisi "Rutbat ul-hayot"dir. Qolganlari kichik hajmli asarlardan iborat. "Rutbat ul-hayot" risolasi inson hayotining farqli darajalari to'g'risida savol-javob tarzida yozilgan. Shayxdan o'ndan ortiq nozik savollar so'ralgan va shayx ularga javob bergan.

Muallif bu asarida savollarga javob berishda Qur'oni karim oyatlari va hadisi sharifdan dalil keltiradi, adabiy tashbehlar, shoirona ifodalar, falsafiy xulosalardan keng foydalanadi. Maxluqot ichida insonning eng ulug' xilqat ekanini ta'kidlab, undagi hayvoniylik va insoniylik sifatlariga, belgi va xususiyatlariga to'xtaladi. Dastlabki shart sifatida nafsni jilovlashga, u bilan mujohada etishga undaydi. Halol va harom, moddiylik va ruhiyat, dunyo va oxirat, tubanlik va yuksaklik kabi tushunchalarni atroflicha tahlil qilib, sabab va oqibatlariga to'xtaladi. Inson hayotini uch bosqichga: *imon bilan yashash, islom bilan yashash, ehson bilan yashash*ga ajratib, har bir bosqichning asosi va darajasini ko'rsatib beradi. Ehson bilan yashash eng yuqori martaba ekanini alohida ta'kidlaydi. Shuningdek, *zikr* va *fikr*, *ruh* va *badan*, *sir*, *qalb* va *jon* atamallari orasidagi farqlar va nozik jihatlar keng sharhlangan. Farqli savollar va rangbarang mavzular bir butun holda o'quvchining mushohadasi va ma'rifatini oshiradi. Favqulodda ishqiy kechinmalar, zavq-u hollar so'zga aylanib, kitobxonning his va tuyg'ulariga ta'sir etadi. Bir so'z bilan aytganda, bu kitob o'zlikni anglash, axloqni, botinni tuzatish, qalb imkoniyatlariga yo'l ochish, ma'rifat sirridan voqif bo'lib, sayr-u sulukni kamolga yetkazish kabi masalalardan bahs yuritadi. Insonni Haqning suyuqli bandalaridan bo'lishga da'vat etadi.

Yusuf Hamadoni fors tilida asar bitgan ilk mutasavviflardandir. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, "Rutbat ul-hayot" risolasi til, uslub va adabiy-badiiy jihatdan ham o'ziga xos va yuksak saviyada yozilgan. Bu asarni shakl va mazmun

220 ⁷ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Movarounnahr – O'zbekiston, 2009. – 239.

⁸ Davletov S., Rajabova Z. Objects of the historical and cultural heritage of the khorezm oasis as a factor of increasing

the power of tourism // Ўтмишга назар | Взгляд в прошлое | Look to the past. №SI-3/2021. – P. 216.

⁹ Хожа Абдулхолик Гиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – Б. 23.

jihatidan tadqiq etish va unga munosib baho berish alohida tekshirishni taqozo etadi.

S.Sayfulloh va N.Hasanlar Shayx Yusuf Hamadoniyning “Odobi tariqat” risolasini fors tilidan, “Inson va koinot haqida risola”sini arab tilidan tarjima qildilar. Har ikkala risola tasavvufning muhim masalalariga bag’ishlangan. Xususan, “Tariqat odobi”da suluk yo’liga kirgan har bir muridning qalb pokligi, nafs tarbiyasi, zikr vazifalari, shayxi bilan munosabati va hokazo mavzular muxtasar va asosli bayon etilgan bo’lsa, “Inson va koinot haqida risola”da insonning borliqqa bo’lgan munosabati, maxluqot orasida tutgan yuksak o’rni, har bir insonning koinotdagi zaruriy ashyolardan istifoda etishi va unumli foydalanish darajalari hamda yo’llarini ko’rsatib beradi. Xullas, risolada insonning komillikka intilish yo’lidagi harakatlari bilan birga, ona tabiatdan oqilona foydalanish va ekologiyani toza tutish masallari ham o’rin olgan¹⁰.

NATIJALAR. Muallifning fikricha, har bir inson koinotga me’yori bilan, to’g’ri munosabatda bo’lsa, koinot ham insonga foydali munosabatda bo’lib, unga xizmat qiladi. Biz tabiatga: suv, tuproq, havo qatlamlariga va boshqa hayotiy zaruratlariga ehtiyoj yuzasidan muomala ko’rsatsak, hayotimiz, yashashimiz ham shunga yarasha xotirjamlik va farovonlikda davom etadi. Yusuf Hamadoniyning ushbu risolasidan shu narsa ma’lum bo’ladiki, o’z davrida mashoyixlarimiz ham, hozirgi til bilan aytganda, ekologiya masalalariga, tabiat va uni avaylab-asrashga katta ahamiyat berganlar.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, Yusuf Hamadoni merosini va g’oyalarini yosh avlodga o’rgatish va targ’ib qilishda ziyoratgohlar bilan bog’liq ravishda tarix, adabiyot, geografiya, tabiatshunoslik; oliy ta’limda esa, qo’shimcha ravishda mumtoz adabiyot, tarjimashunoslik,

turizm kabi predemet va sohalar keng imkon beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Хожа Юсуф Ҳамадоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний (Рисолаи соҳибия) “Васиятнома”. Ҳаёт мезони. (Рутбат ул-ҳаёт). Одоби тариқат. Коинот ва Инсон ҳақида. / Таржимон ва сўзбоши муаллифлари: С.Сайфуллоҳ, Н.Ҳасан. – Тошкент: “Movarounnahr”, 2018.
2. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн бешинчи том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти. – Тошкент: 1968. – Б.
3. <https://arboblar.uz/uzkr/people/kaffal-shashi>.
4. Köprülü Mehmet Fuat. [Early mystics in Turkish literature](#). – London: Routledge, 2006. – P. 435.
5. <https://rasekhoon.net/article/show/> - يوسف همدان كه چشم راه داشت
6. <https://ganjoor.net/attar/manteghotteyr/vadi-talab/sh5>
7. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Movarounnahr – O‘zbekiston, 2009. – 239.
8. Davletov S., Rajabova Z. Objects of the historical and cultural heritage of the khorezm oasis as a factor of increasing the power of tourism // Ўтмишга назар | Взгляд в прошлое | Look to the past. №SI-3/2021. – P. 216.
9. Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – Б. 23.
10. Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – Б. 23.
11. Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – Б. 5.

¹⁰ Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – Б. 5.

XIX ASR INGLIZ MISSIONERLARINING MARKAZIY OSIYODAGI FAOLIYATINING BOSHLANISHI

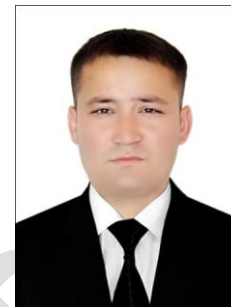
Oybek SAYDATOV, O'zMU tayanch doktoranti

THE BEGINNING OF THE ACTIVITY OF ENGLISH MISSIONARIES IN CENTRAL ASIA IN THE XIX TH CENTURY

Oybek SAYDATOV is a doctoral student of UzMU

НАЧАЛО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АНГЛИЙСКИХ МИССИОНЕРОВ В СРЕДНЕЙ АЗИИ В XIX ВЕКЕ

Ойбек САЙДАТОВ, докторант УзМУ

ANNOTATSIYA: XIX asrning ikkinchi yarmi Buyuk Britaniya tashqi siyosatida butun dunyo, xususan Markaziy Osiyodagi raqobat uchun keskin davr bo'lib, Buyuk Britaniya va Rossiyaning ushbu mintaqadagi qarama-qarshiliklari rivojlanishida ham muhim burilish davri bo'ldi. Mazkur maqolada ingliz missionerlarining Markaziy Osiyodagi faoliyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: Buyuk Britaniya, Markaziy Osiyo, ingliz missionerlari, ingliz-rus raqobati.

ABSTRACT: The second half of the 19th century was a tense period in the foreign policy of Great Britain for the competition in the whole world, especially in Central Asia, and it was also an important turning point in the development of the confrontation between Great Britain and Russia in this region. This article describes the activities of English missionaries in Central Asia.

Key words: Great Britain, Central Asia, English missionaries, Anglo-Russian rivalry.

АННОТАЦИЯ: Вторая половина XIX века была напряженным периодом во внешней политике Великобритании для конкуренции во всем мире, особенно в Средней Азии, а также важным переломным моментом в развитии противостояния Великобритании и России в этом регионе. В данной статье описывается деятельность английских миссионеров в Средней Азии.

Ключевые слова: Великобритания, Центральная Азия, английские миссионеры, англо-русское соперничество.

KIRISH. 1854-1856-yillardagi Qrim urushi hamda 1857-1859-yillardagi Hindistondagi Sipohiyar qo'zg'oloni mintaqadagi xalqaro munosabatlarning holatiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi va ingliz mualliflarini Hindistonning Buyuk Britaniya imperiyasi tizimida tutgan o'rni, ingliz-rus raqobati, O'rta Osiyodagi Buyuk Britaniya imperiyasining maqsad va vazifalarini o'rganish jarayoniga jiddiy kirishishga undadi. XIX asrning ikkinchi yarmida ikki buyuk davlat – Rossiya va Buyuk Britaniya o'rtasida tobora kuchayib borayotgan raqobat sharoitida “Katta o'yin” siyosiy jarayonining shakllanish davri bo'lib, bu o'sha davr ingliz mualliflarining siyosiy va tarixiy asarlari yaratilishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. 1857-yilda Hindistonda Buyuk Britaniya imperiyasiga qarshi Buyuk Sipohiyar qo'zg'oloni boshlandi. Aytish mumkinki, bu qo'zg'olon Hindistondagi inglizlar hukmronligi davomiyligiga qattiq tahdid soldi. Natijada, ingliz hukumati Hindistonda bir qator islohotlar o'tkazishga majbur bo'ldi. Jumladan, Ost-Indiya kompaniyasi tugatilib, Kalkuttadagi general-gubernator lavozimi bekor qilindi. Angliya qirolichasi Viktoriya Hindiston qirolichasi deb e'lon qilinib, amaldagi barcha hokimiyat vitse-qiro'l qo'lida to'plandi. Hindistondagi bu jarayonlar Britaniya hukmron doiralari Sharqdagi mustamlakachilik siyosati masalalariga e'tiborni

kuchaytirishga sabab bo'ldi. Inglizlar bu davrga kelib, Hindistonni Britaniya imperiyasining asosiy elementi sifatida qabul qilishgan edi. Chunonchi, "Hind imperiyasi (Hindistondagi inglizlarning mulki) Rim imperiyasi davridagidek kengaya bormoqda va hozirgi kunda uni bimalol Yevropa davlatlari qatoriga qo'yish mumkin[1]" – deb ta'kidlana boshlandi.

Markaziy Osiyodagi ingliz-rus raqobati butun Yevropadagi tarix fani rivojiga, xususan, Britaniya tarixshunosligiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Tarix fanida bu davrga kelib liberallik yoki Viktoriya tarixi an'anasi yetakchilik qilgan. Bu tendensiyaga ko'ra, eski va yangi tipdagi jamiyat va davlat o'rtasidagi tafovut va kurash jarayonida sivilizatsiya, demokratiya va individual erkinlikning izchil kengayishi yangi taraqqiyot sari qadam qo'yish sifatida tan olinib boshlandi.

Aynan shu konsepsiya doirasida "Oq tanli kishining majburiyati" nazariyasi ishlab chiqilgan bo'lib, u Yevropa xalqlarining zamonaviy sivilizatsiya va madaniyat yutuqlarini Osiyo xalqlari orasida targ'ib qilishi Yevropa xalqlarining ma'naviy-ma'rifiy vazifasi ekanligi g'oyasini ilgari sura boshladi. Ushbu tushuncha u yoki bu darajada o'sha davr tarixshunosligida o'z ifodasini topdi.

MUHOKAMA. XIX asrning 50-60-yillarida Markaziy Osiyodagi ingliz-rus raqobatiga bag'ishlangan ingliz tarixshunosligi dastlab ikki maktab tarafdorlari ("Mohir harakatsizlik" va "tajovuzkor siyosat") o'rtasidagi qarama-qarshilik fonida paydo bo'ldi va rivoj topdi. Mazkur konsepsiyalarning yaratilishida taniqli harbiy va siyosiy arboblari, diplomatlar, mustamlaka ma'muriyati xodimlari, sayohatchilar, tarixchi va publitsistlar ishtirok qilishgan. Markaziy Osiyodagi "Katta o'yin" siyosati masalasi va uning ustuvorliklarini muhokama qilish nafaqat akademik munozara, balki siyosiy kurashga aylanib ketdi[2].

"Mohir harakatsizlik" maktabi tarafdorlari Rossiya Hindistonni egallab olishga intilmayotganligini ta'kidlashardi. Chunki, buning uchun Rossiya imperiyasida na real xohish, na resurs mavjud edi. Shu jihatdan olib qaraganda, Hindistondagi Britaniya chegaralarini ekspansiya yo'li bilan kengaytirish shart emasligini uqtirishardi. Mazkur g'oya tarafdorlari Markaziy

Osiyodagi Buyuk Britaniya nufuzini savdo va diplomatiya orqali kuchaytirish zarurligini keng jamoatchilikka e'lon qilishdi. "Mohir harakatsizlik" maktabining eng ko'zga ko'ringan vakillaridan, ushbu ta'limot asoschisi, Hindiston vitse-qiroli Dj.Lourens, o'sha paytdagi Buyuk Britaniya bosh vaziri V.Gladston, taniqli tarixchi va publitsistlar V.M.Tornbern, F.Trench, Ya.A.Mak-Gaxan, G.D.Kempbell (gersog Argayl), G. Xannalar edi[3].

Ular Markaziy Osiyodagi ingliz tashqi siyosatining ilmiy asoslarini yaratib, "Mohir harakatsizlik" yondashuvining asosiy qoidalarini ishlab chiqqan edi. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib esa, Yu.Skayler, P.F.Uolker, A.G.Forbs, E.Bell, F.Fisher, M.Morris, A.Abbot kabi tadqiqotchilar "Mohir harakatsizlik" maktabi g'oyalarini hukumat doiralarida va jamoatchilik o'rtasida tarqalishi va mustahkamlanishiga o'z hissalarini qo'shdilar[4].

Mazkur yo'nalishning raqobatchilari, "tajovuzkor siyosat" maktabi tarafdorlari esa, Rossiyaning O'rta Osiyodagi barcha harakatlari Britaniya Hindistoniga tahdid yaratishga qaratilganligini ta'kidlashardi. Hatto, eng rusofobiya kayfiyatidagi mualliflar ham Rossiyaning Hindistonni egallash maqsadi yo'qligini yaxshi anglasalar-da, bu mustamlaka hududga uyushtiriladigan bosim tufayli ruslar Yevropa qit'asidagi siyosiy muammolarni hal qilishi mumkin deb, hisoblashardi. Ayniqsa, bu holat O'rta Yer dengizidan Hindistongacha bo'lgan britan dengiz yo'li kommunikatsiyasida muhim rol o'ynovchi bo'g'ozlar va Istanbul (Konstantinopol) uchun tegishli edi. Ushbu g'oya tarafdorlari Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga kirib kelishini Hindistonga yurish kampaniyasining muvaffaqiyatlarini kafolatlaydigan shart-sharoitlarni yuzaga keltirish sifatida ko'rdilar. Chunonchi, O'rta Osiyo xonliklari bilan tuzilgan shartnomalarga muvofiq mintaqaning to'la tasarrufga olinishi, armiya va harbiy kuchlarni mahalliy manbalar hisobiga ushlab turilishi, harakatdagi armiya saflarini tubjoy aholi hisobiga to'ldirish, rejalashtirilayotgan harbiy yurishlarning orqa frontlarini tayyorlash sifatida baholandi. "Agar, moskvaliklarga Hindiston chegaralarida mustahkamlanishiga ruxsat berilsa, bizning siyosiy

va moliyaviy qiyinchiliklarimiz yuz barobar oshadi[5]”- deb ta’kidlangan edi.

NATIJALAR. “Rus xavfi” ni bartaraf qilishi uchun Buyuk Britaniya o’zining barcha qurol-yarog’idan foydalanib bo’lsa-da, harbiy to’qnashuvgacha borishi lozimligi targ’ib qilindi. Ushbu g’oya tarafdorlaridan G.Roulinson, Ch.Mak-Gregor, Dj.Malleson, G.Xemli, D.Buldjer, Ch.Marvin, F.Bernabi[6] hamda G.Belyu, F.Robinson, V.Beyker[7] kabilarni ta’kidlab o’tish joiz.

XULOSA. Xulosa o’rnida ta’kidlash lozimki, XIX asr oxiriga kelib ko’plab britaniyalik sayohatchi, geograf, topograf, tarixchilar hamda harbiy va davlat amaldorlarining Markaziy Osiyoni tadqiq qilishlari natijasida mintaqa haqida juda ko’plab ilmiy ma’lumotlar to’plana boshlandi. Aynan mana shu nazariy va amaliy baza XIX asr oxiri - XX asr boshlarida paydo bo’lgan yangi geosiyosat fanining asoslarini yaratdi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Сили Дж., Крэмб Дж. Британская империя. М.,2004.-С.201-202.
2. Жигалина О.Н. Великобритания на Среднем Востоке в XIX-начале XX века: Анализ внешнеполитических концепций. М.:1990.-С.180.
3. Thorburn W.M. Russia. Central Asia and British India. L, 1865.
4. Schuyler E. Turkistan. Notes on a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja. Vol. 1-2. L.,1876.
5. Malleson G.B. The Foundations of the Indian Empire. Delhi, 1882.
6. Bellev H.W. Afghanistan and the Afghans: Being a Brief Review of the History of the Country and Account of its People with a Special Reference to the Present Crises and War with the Amir Sher AH Khan. L., 1879.
7. Kaye J.W. A History of the War in Afghanistan. Vol. 1-3. L., 1851-1857.

ГЕМИНАЦИЯНЫҢ ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКТЕРІ

Кдырбаева Улзада Кайрбаевна,

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети
таяныш докторанты

ulzadakydyrbaeva@gmail.com

АННОТАЦИЯ: Мақалада геминация құбылысы, оның тилдегі ахмийеті хәм лингвопоэтикалық имканиятлары сөз етилди. Бул құбылыстың тилде жумсалыу өзгешеликтери хәм басқа бирликлерден парқы үйренилип, хәр қыйлы қосымша мәнилерди аңлатып қелиу қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларынан алынған мысаллар тийкарында түсиндирилди.

Таяныш сөзлер: геминация, лингвопоэтика, фонопоэтика, қаҳарманлық дәстанлар, жыраулар, аўызеки сөйлеу тили, диалектлик тәсир.

АННОТАЦИЯ: Мақолада геминация ҳодисаси, унинг тилдаги аҳамияти ва бадиий-эстетик имкониятлари тўғрисида фикр юритилади. Ушбу ҳодисанинг тилда ишлатилиши хилма-хилликлари ва бошқа бирликлардан фарқи ўрганилиб, турли қўшимча маъноларни билдириб келиши қорақалпоқ қаҳрамонлик достонларидан олинган мисоллар асосида изоҳланди.

Калит сўзлар: геминация, лингвопоэтика, фонопоэтика, қаҳрамонлик достонлар, жировлар, оғзаки нутқ, диалектал таъсир.

АННОТАЦИЯ: В статье рассматривается феномен геминации, её значение в языке и художественно-эстетические возможности. Изучено особые употребления языкового и отличие от других единиц этого явления, а также объяснено то, что оно выражает различные дополнительные значения, на основе примеров, взятых из каракалпакского героического эпоса.

Ключевые слова: геминация, лингвопоэтика, фонопоэтика, героический эпос, жырау (народный поэт и певец), разговорная речь, диалектное влияние.

ABSTRACT: The article discusses the phenomenon of gemination, its importance in language and artistic and aesthetic possibilities. The diversity of language usage and the difference from other units of this phenomenon were studied, and the fact that it expresses various additional meanings was explained on the basis of examples taken from Karakalpak heroic epics.

Key words: gemination, linguopoetics, phonopoetics, heroic epics, zhyrau (folk poet and singer), oral speech, dialectal influence.

Поэтикалық фонетикада көркемлікті тәмийинлеуші курал сыпатында сеслер үйрениледі. Бунда, сеслердің арттырылуы ямаса орын алмасыуы сыяқлы өзгерістер жәрдеминде айтылажақ пикир еле де толықтырылады. Фольклорлық дәретпелер тили анализленгенде, тилдің ең киши бөлегі болған фонетикалық бирліктер, олардың хызметі хәм поэтикалық имканиятларын үйрениу лазым. Себеби, бир сес арқалы сөздің ямаса толық бир гәптің мәнісі өзгеріуі мүмкін. Дәстанлар, тийкарынан, поэзиялық қатарлардан ибарат болғанлықтан, онда сеслер түрлі ўазыйпаларды атқарады. Бириншиден, олар қатарларды бир-бирине үйлесимли етип, жағымлы музыкалылықты тәмийинлесе, екіншиден, қосымша мәни оттеккаларын да пайда етеди. Сеслер жәрдеминде хәр қыйлы мәнилердің билдирилиуін геминация құбылысы мысалында үйренемиз.

Геминация – дүнья тиллеринин барлығында бар болған фонетикалық кубылыс. Ол рус, өзбек хәм қарақалпақ тиллериндеги лингвистикалық әдебиетларда түрлише түсиндирилген.

Қарақалпақ тилиндеги айырым оқыў қолланба хәм терминологиялық сөзликлерде сөз ишинде ямаса шегарасында келген еки бирдей даўыссызды геминация кубылысы сыпатында танийды. Оларда форма хәм мазмун бирлиги есапқа алынбағанлығы сезиледи. Оны толық түсиниў ушын формаға хәм ол арқалы аңлатылған мәниге итибар қаратып, басқа бирликлерден паркын түсиниў лазым.

Өзбек тил билиминде де бул кубылыс бойынша бирқанша пикирлер ушырасады. Мәселен, Р.Сайфуллаева, Б.Менглиев хәм басқалар авторлығында шығарылған оқыў қолланбада: «Геминация – еки бирдей даўыссыздың сөз қурамында қабатласыўы: яшамагур – яшшамагур, учаласи – уччаласи сыяқлы. Бундай қабатласыў белгили бир стиллик мақсетлерде де жүзеге келтирилиўи мүмкин: маза-мазза, роса-росса, жуда-жудда сыяқлы» деп көрсетилген [1.74-75]. Авторлар тәрәпинен келтирилген мысалларда жумсалған екинши даўыссыз сесте белгили бир экспрессив мәни бар екенлиги сезиледи. Қос даўыссыздың биреўи алып тасланған жағдайда да сөздеги тийкарғы мәни сақланып, тек қосымша мәни жоғалады. Бунда бир сестин артыўы менен тек сөздің қурамы өзгерип қалмастан, мәни өзгерислери де пайда болған.

А.Шофқоров тәкирардың мәнилик хәм стилистикалық қәсийетлерин Миртемир поэзиясы мысалында үйренген. Оның көрсетиўинше, «хәрқандай еки даўыслының ортасындағы қос даўыссыз геминацияны пайда етпейди. Себеби, тилимиздеги айырым сөзлерде даўыссызлардың қатар қолланылыўы нормал халат болып, белгили қосымша мәни оттенкасына ийе болмайды» [2.11]. Илимпаздың билдирген пикирлери орынлы болып, тилде еки даўыссыз сестин қатар қолланылыў жағдайлары көп ушырасып, олардың барлығы да геминация сыпатында қаралмаўы тийис. Мәселен,

Байдың қолларында тиллә сазы бар,

Ақ үйинде ат көтермес назы бар
(«Алпамыс» дәстаны, 25-бет).

Мысалдағы «тилла» сөзинде еки «л» сеси қатар қолланылғаны менен, бунда геминация кубылысы пайда болған деп айта алмаймыз. Бириншиден, тилла түбир сөз болып, ондағы бир «л» сеси алып тасланса, сөз өз мәнисин жоғалтады. Екиншиден, қос даўыссыз арқалы белгили бир қосымша мәни аңлатылмаған. Қахарманлық дәстанлар тилинде усы сыяқлы қатар келген қос даўыссызлар жийи ушырасып, оларды анализлеўде форма менен мазмун бирлигин басшылыққа алыў зәрүр.

Дәстанлар тилинде геминация кубылысынан түрли поэтикалық мақсетлерде пайдаланылған. Бирак, қос даўыссызлардың барлығынан бундай мәни излеў орынсыз есапланады. Себеби, базы бир түбир сөзлердің қурамында еки даўыссыз сестин қатар келиў жағдайлары да бар. «Даўыссызлардың қабатласыўы өз алдына стилистикалық курал есапланады. Дус келген сести қабатластырып қолланып болмағанындай, сөзде түрли себеплер менен қатар келген барлық даўыссызлар да лингвопоэтикалық жақтан әхмийетли бола бермейди» [3.48]. М.Йўлдошев тәрәпинен билдирилген бул пикирлерди басшылыққа алған халда, қарақалпақ тилинде геминация сыпатында қаралып келинген айырым сөзлерге тоқтап өтемиз.

Аяғай мени бириўбар,
Оллагер камшы урмайын,
Билләгер қамшы урмайын («Алпамыс» дәстаны, 29-бет).

Дәстанларда ушырасатуғын бундай мысалларды геминация сыпатында қараў надурис. Себеби, олар аўызеки атқарылатуғын болғанлықтан онда халықтың сөйлеў тилине тән бирликлер жийи ушырасады. Буның тийкарғы себеби, дәстан мазмунын тыңлаўшыларға дәл жеткерий ушын оларды халыққа түиникли тилде жырлаўдан ибарат.

Қырық қызды хәм бөлеп кийиндирип,
кәтте бир боз орданы нар түйеге
жүклеттирди, жети жылғы патшалықта
турған шараптан бир тулып шарап берди
(«Алпамыс» дәстаны, 49-бет).

Бунда «кэтте» сөзінде еки «т» сеси қатар жумсалғаны менен, бул арқалы хешқандай қосымша мәни дөрелмеген. Бизин пикиримизше, буны диалектизм сыпатында қарау орынлы. Дәстанлар тилинде диалектизмлердин қолланылыуының себеби, оларды атқарыушылар белгили бир диалектте сөйлейди. Сонлықтан, жырау ямаса бақсы өзи жасап атырған аймақта қолланылатуғын сөзлерди қолланыуы тәбийий жағдай. Бунда, дәстан атқарыушысының қайсы меканнан екенлиги, қай жерлерде жасап өткенлиги үлкен әхмийетке ийе.

*Батыр қылды әрұағым деп иттиқат,
Мәртке келди қара таудай бир құұат*
(«Қырық қыз» дәстаны, 161-бет).

«Сөйлеу субъектинин миллий тилдин сөйлеу формаларынан уақта екенлиги (миллети өзбек болса да, басқа регионда жасауы хәм басқа жәмийеттин тил орталығында тилинин қәлиплескенлиги) яки пүткиллей басқа миллет ўәкили бола турып өзбек тилине тән сөйлеу формаларын баянлауы деп түсиниў мүмкин» [4.27]. Өзбек тилине тән болған бул өзгешеликлер қарақалпақ тили ушын да әхмийетли. Әсиресе, бақсы-жыраулар тили буған айқын мысал бола алады. Белгили фольклоршы алым Қ.Айымбетовтын атап көрсетиўинше, ««Алпамыс» дәстанын шебер атқарған Өгиз жырау Шымбайдың арқа тәрәпинде жасаған. Деген менен, Әмиўдәрйада суў там-тарыс болып, ашаршылыққа ушыраған дәўирде ол бир неше жыл Маңғыттын қубла тәрәпи Қызыл салы деген жерге көшип барып мекан етиўге мәжбүр болған. Соң Гүрлен, Гөне Үргениш, Үргениш, Қытай деген жерлерде көп жыллар жыраушылық қылған. 1930-жыллары өзиниң туўылып өскен жерине қайта көшип келген» [5.97]. Усындай себеплерге байланысly дәстан атқарыушысының тилинде өзбек тилине тән болған сөзлер жийи ушырасады.

*Жылқының пири әўўел Жылқышы ата,
оннан кейингиси Едиге еди* («Едиге» дәстаны, 9-бет).

Бунда «әўўел» сөзінде де қос даўыссыз қолланылған. Бирақ ол белгили поэтикалық мақсетлерде жумсалмаған, ал, атқарыушының диалектлик өзгешелигин аңлатып келген.

Танықлы рус фольклоршы алымы П.Боготырев бул ҳаққында өзиниң баҳалы пикирлерин жазып қалдырған: «Анаў я мынаў жанрдағы фольклорлық дәрәтпе тилинин өзгешелигин, ол атқарылған диалектти, оның коммуникатив функциясын билмей турып анализлеу қыйын» [6.107]. Сондай-ақ, дәстанлар бир неше әсирлер даўамында қоңсылас жайласқан аймақларда аўыздан аўызға өтип сақланған. Усыған байланысly басқа түркий халықларының (өзбек, қазақ хәм т.б.) айырым тиллик элементлери дәстан тилине өтип отырған.

Дәстанлар тилинде қосымша мәни оттенкалары менен қолланылған қос даўыссызлар да ушырасады. Олардың қандай поэтикалық мақсетлерде жумсалғанын мысаллар арқалы салыстырып үйренемиз.

*Гүлайымдай перийзат,
Бир нешише жыллар, жигитлер,
Әрмансыз дәўран сүреди* («Қырық қыз» дәстаны, 176-бет).

Келтирилген мысалда «бир нешише» сөзінде «ш» қос даўыссыз жумсалған. Бунда екинши «ш» сеси алып тасланған жағдайда да сөз тийкарғы мәнисин сақлап қалып, тек қосымша мәни өзгереді. Екинши «ш» сеси арқалы ўақыттын даўамлылығы яғный *көп жыллар* мәниси билдирилген. «Фоностилистикалық жақтан сөздеги бир даўыссыз сестин муғдарының тәкиары ол сүўретлеп атырған экспрессив бояў муғдары дәрәжесин белгилейди. Себеби, сөздеги коннотатив мәни фонетикалық кураллар менен де дәрәжеленип барыў қәсийетине ийе [7.20]. Мәселен,

*Сүттен аппақ адамды,
Қалдырып бундай жалаға* («Қырық қыз» дәстаны, 77-бет).

Дәстанлар тилинде геминация мәни қосыў ямаса мәнини күшейтиў сыяқлы поэтикалық мақсетлерде пайдаланылған. Көркем текст тилинин мазмунлық тәрәплерин үйренген илимпазлар болса, бул қубылыс ҳаққында төмендегише пикирлерин билдирген: «...Поэзияда аллитерация, ассонанс, геминация сыяқлы фонетикалық усыллардан өнимли пайдаланылады. Прозада болса даўыссызларды созыў, даўыссызларды қабатлаў, сеслерди тәкиарлаў хәм сес арттырыў сыяқлы

фонетикалық ұсыллар жәрдемінде
экспрессивлік тәмиинленеди» [8.25].
Мәселен,

Пышақ урған белгиси,

Мәлим болды нешиге («Қырық қыз»
дәстаны, 60-бет).

Лингвопоэтикалық аспекте үйренип
қарағанымызда, геминация тек қабатласқан еки
дауыссыз сес емес, ал, оқыушыны көркем
шығарма әлемине түсирийуши поэтикалық курал
болып есапланады. Бул ҳаққында М.Йулдошев
өзиниң лингвопоэтика бойынша
изертлеулеринде төмендегише пикир
билдирген: «Дауыссызларды қабатлап қоллау
арқалы көркем шығармада қахарман
руўхиятындағы куўаныў ҳәм қапа болуў
халатларын толық сүүретлеуге ерисиледи
[3.48]. Сол себепли, лингвопоэтикалық
анализде текстти ҳәм тилши, ҳәм әдебиятшы
көзқарасынан үйрениў ҳәм баҳалау талап
етиледи.

«Көркем шығармаларда руўхый халатты
сүүретлеу өзине тән курамалылықты пайда
етеди. Қахарманлардың ишки сезимлерин:
куўаныў, қапа болуў, разылық, хайран қалыў,
жалыныў, кесетиў, сораў, қанықпаў,
наразылық, тилек, қоллап-куўатлау сыяқлы
халатларды дәл бериўде жазыушылар дауыссыз
хәм дауыссыз сеслерди бирден артық жазыу
усылы – фонографиялық кураллардан
пайдаланады. Бундай кең қолланылатуғын
усыллардан бири геминация есапланады» [8.71-
72].

Ағам жеке болды,

Үйге келсе дүзде жоқ,

Дүзге шықса үйде жоқ («Алпамыс»
дәстаны, 50-бет).

Келтирилген мысалда «жеке» сөзине
екинши «к» сесин қосыу арқалы сөз мәни
де күшейтилген. Себеби, «жеке» сөзин «жеке»
сөзине салыстырғанда, оларда өзине тән мәни
өзгешелик сезиледи. Екинши «к» сесин қосыу
арқалы қахармандағы қапа болуў, қыйналыу
хәм қанықпау сыяқлы мәнилер аңлатылған.

Жуўмақлап айтқанда, геминация
кубылысы қарақалпақ қахарманлық дәтанлары
тилинде қахарманлардың руўхый халатын
тыңлаушыға образлы жеткерийу сыяқлы белгилі
поэтикалық мақсетлерде жумсалған. Бирақ,
қатар қолланылған қос дауыссызлардың
барлығы бундай эмоционал-экспрессивлік
мәниге ийе емес. Лингвопоэтикалық анализ
жәрдемінде олардың қандай мәнилерде
қолланылғаны анықланады.

ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ:

1. Sayfullaeva R.R., Mengliev B.R., Raupova L.R., Qurbonova M.M., Abuzalova M.Q., Yo'ldosheva D.N. Hozirgi o'zbek tili. (Oliy o'quv yurtlari uchun darslik). – Toshkent: Innovatsiya – Ziyo, 2020. – B. 200.
2. Shofqorov A. Mirtimir she'riyatida takrorning ma'noviy-uslubiy xususiyatlari. Filol. fan. nom...diss. avtoref. – Toshkent, 2012. – B.11.
3. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. Ўзбекистон Республикаси Ф.А. Фан, 2007. – Б. 122.
4. Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 178.
5. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – Б. 491.
6. Богатырев П.Г. Язык фольклора // Вопросы языкознания. – 1973. – №5. – С. 107-116.
7. Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. ном. дисс. ... автореф. – Тошкент, 1996. – Б. 20.
8. Яхшиева Г.Т. Ўзбек тилида фонографик воситалар. Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1997. – Б. 25.
9. Xasanova O. Fonopoetik hodisalar (Geminatsiya haqida) // НамДУ илмий ахборотномаси // 2018. – №1. – Б. 71-72.

**INSONIYAT TAFAKKUR SIVILIZATSIYASI
TAHLILI: QADIMGI DAVR**

*Musayev Umidjon Saidkamolovich, Ma'mun universiteti
"Falsafa" kafedrasi dotsenti, f.f.d., (PhD)*

**THE CIVILIZATION OF HUMANITY'S
THOUGHT ANALYSIS: THE ANCIENT PERIOD**

*Musayev Umidjon Saidkamolovich, Mamun University
"Philosophy"
associate professor of the department, f.f.d., (PhD)*

**АНАЛИЗ ЦИВИЛИЗАЦИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО
МЫШЛЕНИЯ: ДРЕВНИЙ ПЕРИОД**

*Мусаев Умиджон Саидкамоллович, доцент кафедры
"Философия" Университета Мамуна, д.ф.н., (PhD)*

ORCID: 0009-0000-
3398-8674

e-mail:
[musayev.umidjon92@
mail.ru](mailto:musayev.umidjon92@mail.ru)

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada inson tafakkurining tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllanishi va rivojlanib boruvchi tomonlari, tafakkur insonning aqliy va mehnat faoliyat natijasi mahsuli ekanligi ochib berilgan. Shu bilan birgalikda Sharq va G'arb faylasuf olimlarning tafakkurga oid qarashlari, uning evolyutsion xususiyatlari murakkab davr sharoitlarida tafakkurga xos bo'lgan xususiyatlarning taraqqiy etib borish tomonlari yangi uslubda tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: inson, bashariyat, tarix, taraqqiyot, rivojlanish, tafakkur, ong, olam, borliq.

ABSTRACT: The article reveals aspects of the formation and development of human thinking in the process of historical development, that thinking is the result of human mental and labor activity. At the same time, the views of Eastern and Western philosophers on thinking, its evolutionary features, and aspects of the development of thinking characteristics in the conditions of a difficult period were analyzed in a new way.

Key words: man, humanity, history, progress, development, thinking, consciousness, universe, existence.

АННОТАЦИЯ: В статье раскрываются аспекты становления и развития человеческого мышления в процессе исторического развития, что мышление является результатом умственной и трудовой деятельности человека. При этом по-новому анализировались взгляды восточных и западных философов на мышление, его эволюционные особенности, аспекты развития особенностей мышления в условиях сложного периода.

Ключевые слова: человек, человечество, история, прогресс, развитие, мышление, сознание, вселенная, бытие.

KIRISH. Tafakkur o'zi nima? "Tafakkur" so'zi qanday ma'noni anglatadi? "Tafakkur" so'zi arabcha bo'lib, tarjimasi "fikrlash, aqliy bilish" so'zlarining sinonimi sifatida qo'llaniladi. Tafakkur qilish inson bilish bosqichining yuqori shakli bo'lib hisoblanadi [1,5-9]. Shu ma'noda fikrlash va aqliy bilish ham insonga xos jarayon hisoblanib, tafakkurlashning mazmundorligini oshiradi. Nimaga deganda, fikrlash va aqliy bilish, tafakkur qilish jarayoni o'simlik va hayvonlarga ham xos jarayon sifatida shakllangan emas, agarda shunday bo'lganda, ular ham insonlarga o'xshab hayot faoliyatini yaxshilash maqsadida ikkilamchi tabiat (kitoblar, kiyim-kechaklar, maishiy texnika vositalari va hokazolar)ni yarata olgan bo'lar edi. Ular faqat tabiiy muhitga moslasha oladilar xolos, inson esa, tabiiy muhitni o'ziga moslaydi. Shu ustunlik

insonga mavjudlik va ustunlik fenomenini saqlab qolishga yordam berib kelmoqda. Buni, albatta, inson aqliy faoliyatining yangi o'zgarishi, deyish mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Dastlabki insoniyat tamaddunida yangi qarashlar miloddan avvalgi IV ming yillikning oxiri - III ming yillikning boshlarida qadimgi Misr va Bobilda vujudga kela boshlagan. Hozirgi davr bilan solishtirganda ularni yangilanish deb atay olmaymiz, ammo shu davr uchun olib qaraydigan bo'lsak, yangi ko'rinish kasb etadi. Misol uchun: piramidalar qurilishi. Miloddan avvalgi III ming yilliklarda qadimgi Hindistonda, miloddan avvalgi II ming yillikning oxiri I ming yillikda Xitoyda, miloddan avvalgi I ming yillikda qadimgi Yunonistonda, miloddan avvalgi I ming yillikda Markaziy Osiyo hududlarida insonlar ong-u tafakkurida ijtimoiy hayot qarashlarida ilk yangi va madaniy yuksalishga qaratilgan inson ongi kreativligini ko'rish mumkin. Madaniy rivojlanish natijasida mazkur hududlarda falsafiy fikrlarning paydo bo'lishi, insonning tabiat va olam haqidagi tasavvurlarining shakllanishi, inson ongining yangi rivojlanish kurtagi deyishimiz mumkin. Hozirgi kundagi fanlarning rivojlanishi ham aynan shu davrlardagi inson ongida paydo bo'lgan yangi va kreativ qarashlar asosida shakllangan hamda hozirgi ko'rinishni kasb etishiga zamin yaratib kelgan.

MUHOKAMA. Bularning barchasining negizida sodda falsafiy dunyoqarash va mushohada yotadi. Shuni ta'kidlash joizki, barcha ilm-fan tarmoqlarining shakllanishi va rivojlanishi falsafa fani negizida vujudga kelgan. Barcha fanlarning dastlabki nazariyalari va konseptual asosi bilan faylasuf olimlar shug'ullangan.

Shuni e'tiborga olish kerakki, manbalar qadimiy yozuvlar asosida avloddan-avlodlarga meros sifatida vorisiylik qonuniyati asosida o'tib kelgan. Bu davrda juda bir olamshumul kashfiyotlar yoki ixtirolar qilinmagan bo'lsa-da, ularning asosiga zamin yaratilgan. Dastavval, ilm-fan bilan vorisiylik huquqiga ega bo'lgan kohinlar va ruhoniylar shug'ullanishgan. Misol uchun: misrlik kohinlar (hisob-kitobning oltmishtalik tizimi, oy, kun, yilning uzunligi, oy va kun tutilishi davriyligini aniqlash, Nil daryosining toshishi va qaytishi vaqti, qadimgi yozuv "iyerogliflar"ning vujudga kelishi, geometrik shakllar hajmining hisoblab chiqilishi)

bularning barchasi fandagi dastlabki yangi qarashlarning kurtagi [2,39-42], bobilliklar qarashlaridagi kreativlik va yangi tafakkur o'zgarishiga nazar tashlaydigan bo'lsak: "tibbiyotda davolashning sehr usulidan voz kechib ilmga tayanilishi, og'irlik o'lehov birligi "mino" 550g kumush barobari, "mixxat" yozuvining ixtirosi, yozuvning misrliklardan farqli ravishda loy taxtachalarga yozilishi, ibodatxona sifatida Piramida emas, "zikkurat"lar qurilishi, dori-darmonlarning tabobatda qo'llanilishi, ilk kemalar va kemalardagi sayohatlari, olamning yaratilishi haqidagi ilk asotirlarning yaratilishi" va shu kabi ko'plab misollarni keltirishimiz mumkin.

Miloddan avvalgi I ming yillikda Markaziy Osiyo hududida baqtriyaliklar, xorazmliklar, so'g'diylar hamda Amudaryo va Sirdaryo oraliqlarida ko'chmanchi sak va massaget qabilalari istiqomat qilgan. Markaziy Osiyoda dastlabki falsafiy-diniy ta'limot sifatida "Zardushtiylik" hamda uning ta'limiy asosi sifatida "Moniylik" va "Mazdakiylik" ta'limoti ham shakllangan.

Manbalarga ko'ra, garchi zardushtiylik diniy ta'limot sifatida gavdalangan bo'lsa-da, Markaziy Osiyo ilmiy, falsafiy, dunyoviy tafakkur rivojlanishidagi yangi va kreativ fikrlash tarzining shakllanishining asosi hisoblanadi. Misol uchun: miloddan avvalgi II asrda Baqtriyada yashovchi qabilalar, bu yerdagi madaniy-ma'rifiy, iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish tufayli o'z davlatini tashkil etgan. Natijada, mazkur rivojlanish antik Kushon imperiyasining vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Kushon ziroatkor (dehqon)larining kreativ fikrlashi natijasida suv chiqmaydigan joylarga suv chiqarish imkoniyatini beruvchi chig'ir, charxpalak va to'g'onlarni qurib suv chiqarishni ixtiro qilishdi. Ilm-fanda hali nazariyasi kashf qilinmasdan amaliy yangi ishlanmalarning vujudga kelishi demakdir.

Milodiy II-III asrlarda quldorlik tuzumi yemirilishi arafasida diniy ta'limotlarga nisbatan yangi yondashuv asosida Markaziy Osiyo hududida yangi diniy-falsafiy ta'limot sifatida Moniylik vujudga kelgan. Mazkur dinning asoschisi Moniy Ibn Fatak bo'lib, u ko'plab diniy-axloqiy risolalar yozgan. U "moniylik xati" deb nomlangan yozuvni kashf etgan. Jamiyat hayotida Moniyning ta'limoti zardushtiylik kohinlari tomonidan dushmanlik kayfiyati bilan kutib olindi.

Falsafiy dunyoqarash, tafakkurdagi yangi qarashlarning rivojlanish zamini hisoblandi. Yunonistonda Ioniya shahrining mashhur naturfalsafiy qarashlari bilan o'z o'rniga ega bo'lgan Milet maktabining vakillari Fales, Anaksimandr va Anaksimenlar olam va borliqqa nisbatan yangi qarashlarni ilgari surishgan. Hamma narsalar paydo va yo'q bo'lishi, ibtidosi hamda intihosi masalalarida bir-birlariga qarama-qarshi fikrlar bildirishgan. Bu jarayonni o'z navbatida ilm-fanning ilohiylikdan ilmiylikka o'tish, deyish ham mumkin.

Hamma narsalarning vujudga kelish va shakllanish ibtidosiga Fales suvni, Anaksimen havoni, Anaksimandr apeyronlarni qo'yishining o'zi fan yangilik (innovatsiya) bo'lib hisoblanadi. Fales ilm-fandagi yangi qarashlar kashfiyotchisi sifatida Quyosh tutilishi sababini aniqlab, Oy Quyosh oldiga chiqib, uning nurlarining Yerga yetib kelishiga to'sqinlik qiliishi, quyosh yili bo'yicha bir yil davomiyligi 365 kun ekanligi, Kichik ayiq yulduzi tuzilishi, geometriya haqida ko'plab ma'lumotlar berib o'tadi. Fales tabiatan gilozoistik (barcha mavjudotlar tirik deyuuvchi ta'limot vakillari) qarashni ilgari suradi. Barcha narsalarning tirik va jonli ekanligini isbotlashga urinib ko'rgan va bir necha qarashlari bilan xatolarga yo'l qo'ygan.

Tafakkur, tafakkurlashning qonun-qoidalarining paydo bo'lishi va rivojlanishi Qadimgi Yunonistonda falsafiy maktablar o'rtasidagi murosasiz bahslar bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi. Pifagor va pifagorchilar raqamlar innovatsiyasini ishlab chiqadi. Ular tafakkur haqidagi qarashlari asosiga aniqlikni kasb etuvchi sonlarni qo'ygan bo'lsa, qadimiy falsafiy Eley maktabining namoyandalari Ksenofont, Parmenid va Zenon o'z asarlarida o'zaro bog'langan deduktivlikni qo'yishadi.

Qadimgi Yunon faylasuflaridan Empedokl "tafakkur sezgiga o'xshaydi", - deya ta'kidlab, u fikrni sezgi bilan aynan bir narsa deydi. Kishining fikri – bu, qalbni yuvib turuvchi qondir. Empedoklning fikricha, haqiqat mezoni sezgilar emas, balki to'g'ri fikrlashdir. To'g'ri fikrlashning asosida ma'lum darajada ilohiylik, bir qismida esa, insoniylik yotadi. Ilohiylikni bilib bo'lmaydi, insoniylik esa o'tkinchidir. To'g'ri fikrlash hissiyotga tayanmaydi". Empedoklning yuqoridagi qarashlaridan to'g'ri fikr yuritishda asosan

tafakkurga tayaniladi, degan xulosaga kelish mumkin.

Demokrit qarashlarida inson tafakkurining yangi portlashini ko'rish mumkin. Ya'ni real, mavjud atomlar va bo'shliqni sezgi a'zolarimiz orqali bilish mumkin bo'lmaganligi uchun ularni faqat tafakkur orqali bilish mumkin. Chunki, narsa va hodisalarni tashkil etuvchi bo'shliq va atomlarni esa, sezgilarimiz orqali bilolmaymiz, chunki ular mayda zarrachalardir. Tafakkur orqali olingan bilimimiz "haqiqiy" bilimdir [1,38]. U moddiy olamni bilish va haqiqatga erishish mumkinligini alohida ta'kidlaydi. Bilish jarayonida esa, hissiy holat va tafakkur rolini oddiy uslubda bo'lsa-da ko'rsata oldi.

Tafakkurga aql faoliyatini aniqlovchi va taqqoslovchi narsa zarurligini Aflotun e'tirof etib o'tgan bo'lib, u bilimlarni hissiy va aqliy qismlarga bo'ladi. Hissiy (5 ta sezgi: ta'm, hid, eshitish, teri va ko'rish) bilim – quyi tur, aqliy bilim esa yuqori turdir. Ularning har biri o'z navbatida "tafakkur" va "idrok"ka bo'linadi. Aflotunning fikricha, "tafakkur" birgina aqlning faoliyatidir. U hissiy qorishmadan xolidir. U bevosita aqliy obyektlarni his etadi. Bu faoliyatni keyinchalik Arastu "Tafakkur haqidagi tafakkurdir", degan edi. Aflotunning fikricha, "Dialektika bu oliy fan bo'lib, tafakkurning so'nggi bosqichi, insoniyat fikrlash qobiliyatining mukammal qismi hisoblanadi. Uning ta'limotiga ko'ra, dialektika bu og'zaki suhbat, savol-javob, isbotlash, hissiy bilishdan qutulish, tafakkur orqali g'oyalar dunyosini chuqurroq bilish vositasidir, deb ta'kidlab o'tadi. Inson tafakkurida kreativlik orqali innovatsiyalar ham shu bosqichda vujudga keladi.

Arastu tafakkurni sezgilardan, obyektiv reallikdan ajratib qo'yib, tafakkurning manbaini mutlaq aql, shakl tashkil etadi, degan xulosaga kelgan. Moddiylik esa, tafakkurni chalg'ituvchi unsur sifatida qaraladi. Tafakkurni yangilanish (innovatsiya) va yangiliksiz tasavvur etib bo'lmadi. U o'z fikrida davom etar ekan, u sezgilarimiz va tafakkurimiz bergan ma'lumotlar asosida falsafiy va ilmiy bilimlarni ko'rishimiz haqiqiy uslub, deb tushuntiradi. Arastu tafakkur qonuniyatlarini ishlab chiqib, mantiq fanining asoschisi hisoblanadi.

O'rta asrlarga kelib Yaqin va O'rta Sharqda falsafa ilmi va tafakkur haqidagi qarashlar dastlab "mutakallimlar" va "mu'taziliylar" kabi turli

xil oqimlarning o'rtasidagi g'oyaviy qarama-qarshiliklarni hal qilishda bahslashish qoidalarini o'rgatuvchi fan sifatida shakllana bordi. Ilmiy, falsafiy tafakkurning rivojlanishida ayniqsa, tarjima asarlarining ahamiyati beqiyosdir. Ular vositasida ayrim xalq, millatning ilmiy bilimlaridan boshqa xalqlar bahramand bo'ladi, natijada ularning har biri umuminsoniy madaniyatning rivojlanishiga o'z hissalarini qo'shadilar.

Ulardan, Al-Kindiy tafakkur va tafakkurlash asosiga, ratsional bilimlarni qo'yadi va tafakkurning ratsionallik asosida shakllanishini ochib berishga harakat qiladi [4,420]. Buni Sharqdagi birinchi kreativ yondashuv deyish mumkin.

Forobiy o'zining asarlarida tafakkur qonunlari va falsafa ilmi, falsafiy tafakkur va qarashlar, tafakkurdagi dastlabki kretivlikning asosini bera olgan. Jumladan, mantiq fanining predmeti va tushunchasining etimologiyasi haqida gap ketganda, Forobiy qadimgi yunon mutafakkirlariga murojaat qiladi. Uning fikricha, yunonlar mantiqni uch ma'noda:

- fikrni til orqali ifodalovchi inson nutqi sifatida;
- inson intellekti yordamida zabt etiluvchi obyektlarga yo'l ko'rsatuvchi so'z sifatida;
- olamni bilish uchun insonga in'om etilgan ichki ruhiy kuch sifatida tushunishgan.

Mazkur ta'riflarni to'ldirgan holda, Forobiy mantiqqa "Muayyan qonun-qoidalar asosida insonning fikrlash intellektini yo'naltiruvchi va takomillashtiruvchi fan", - deb ta'rif beradi. Ushbu ta'rifni yanada aniqlashtirsak, Forobiy asarlarida falsafani fanlarning fani sifatida tafakkurning qonun-qoidalarini o'rganuvchi asosiy fan sifatida baholanadi. Faqat tafakkur qonunlarigina bizga chin haqiqatni ochib bera oladi. Forobiyning ta'kidlashicha, ularsiz fikrimiz qachon chin, qachon yolg'onligini yoki qachon xatoga yo'l qo'yg'anligimizni bila olmaymiz. Qolaversa, haqiqat zaminida yotgan qarama-qarshiliklar va ularning yechimlarini topa olmaymiz [1,75–76].

Tafakkurning yangi rivoji haqida fikr yuritgan yana bir mutafakkir Ibn Sinodir. Tafakkurni grammatik tomondan tushuntirib bergan alloma hisoblanadi. Uning fikricha, tafakkur rivojida, grammatik to'g'ri gap tuzishning qonun-qoidalarini o'rgatgani kabi, mantiq ham

tafakkurning qonun-qoidalarini o'rganadigan fandir. U har qanday tafakkurda namoyon bo'lgan fikrni ifodalashda til-belgi tizimining o'ziga xos o'rin tutishi haqidagi ta'limotni yaratdi. Ibn Sino tafakkurdagi fikrning dastlabki shakli – tushuncha, uning shakllanish asoslari, turlari haqida gapirib, ularni yakka va umumiy qismlarga ajratadi. Ibn Sinoning fikricha, yakka tushunchalar faqat yagona predmetga xos bo'lib, undan boshqasiga tegishli bo'lmaydi.

NATIJALAR. Umumiy tushunchalar esa, o'z ichiga birdaniga bir necha predmetlarni qamrab oladi. Har qanday narsa va hodisa muayyan bir tushunchada aks ettiriladi. Narsa va hodisalarning eng muhim, umumiy belgilarini esa, ta'riflarda ifodalash lozim. Ibn Sinoning falsafasida ta'riflashdan tashqari, "tavsiflash" kreativ amaldan ham foydalanish zarurligi ta'kidlanadi.

Al-Xorazmiy o'zining nazariy ilmlar tasnifida har qanday tafakkur, ilmiy bilimning zaruriy ibtidosi sifatida aks etgan falsafiy masalalarini ham o'rganadi, - deya ta'kidlaydi.

XULOSA. Xulosa qilib shuni ayta olamizki, tarixiy taraqqiyot jarayonida insonning ongi va tafakkuri shakllanib rivojlanib bordi. O'zi, aslini olib qaralganda, tafakkur hayovonot dunyosi, o'simliklar dunyosi va bashariyat olamida faqatgina insonga berilganligi bilan farqlanadi. Inson o'z tafakkurini bosqichma-bosqich rivojlantirish orqali tafakkurda yangi va kreativ xususiyatlarni shakllantirib boradi. Shu sababli ham inson tarixiy taraqqiyot bosqichida o'zining mavjudlik fenomenini saqlab kelmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sharipov M., Fayzixo'jayeva D. Mantiq. Darslik. –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi xalq merosi nashr., 2004. – B.5-9.
2. Sagdullayev A.S., Kostetskiy V.A. Tarix qadimgi dunyo. – Toshkent: Yangiyo'l Poligraf servis, 2017. – B. 39-42.
3. Yo'ldoshev S., Usmonov M., Karimov R. Qadimgi va o'rta asr G'arbiy Yevropa falsafasi. – Toshkent: Sharq, 2003. – B. 38.
4. Sharipov M. Sh., Fayzixo'jayeva D.E., Safarboev M. Mantiq fanidan o'quv-uslubiy majmua. – Toshkent: O'zMU, 2012. – B. 420.
5. Бурабаев М.С. Логическом учении ал-Фараби. – Алма-Ата, 1982. – С. 75–76.

TURIZM MADANIYATINING TARIXIY TARAQQIYOTI

*Sharipova Shahzoda Xasanovna, Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi*

HISTORICAL PROGRESS OF TOURISM CULTURE

*Sharipova Shahzoda Hasanovna, Samarkand State University
named after Sharof Rashidov independent researcher*

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ ТУРИЗМА

*Шарипова Шахзода Хасановна, независимый исследователь
Самаркандского государственного университета имени Шарофа
Рашидова*

ORCID:0009-
0001-5530-172X

e-mail:
[shakhzoda-
sharipova@bk.ru](mailto:shakhzoda-sharipova@bk.ru)

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada turizm madaniyatining tarixiy taraqqiyoti, evolyutsion rivojlanish bosqichlari hamda har bir davrning muhim jihatlari, siyosiy omillari tahlil qilingan. Jahonda turizm madaniyatining tarixiy etaplari qiyosiy tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada turizm madaniyatining rivojlanishi tarixiy-xronologik, diaxronik kontekstda ochib berilgan.

Kalit so'zlar: turizm tarixi, turizm madaniyati, transport, elita turizmi, ommaviy turizm, madaniyatlararo muloqot, sayohat.

ABSTRACT: This article analyzes the historical progress of tourism culture, stages of evolutionary development and important aspects of each era, political factors. In the world, a comparative analysis of the historical skirts of tourism culture was carried out. The article also reveals the development of tourism culture in a historical-chronological, diachronic context.

Key words: tourism history, tourism culture, transport, elite tourism, mass tourism, intercultural dialogue, travel.

АННОТАЦИЯ: В этой статье анализируется исторический прогресс туристической культуры, этапы эволюционного развития, а также важные аспекты, политические факторы каждого периода. Сравнительный анализ исторических этапов культуры туризма в мире. Также в статье раскрывается развитие культуры туризма в историко-хронологическом, диахроническом контексте.

Ключевые слова: история туризма, культура туризма, транспорт, элитный туризм, массовый туризм, межкультурный диалог, путешествия.

KIRISH. Respublikamizda turizm madaniyatini kuchaytirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan bo'lib, mustaqilligimizning dastlabki kunlaridayoq turizm sohasini har tomonlama rivojlantirish islohotlarning asosiy qismida o'z aksini topgan. Ma'lumki, turkiy tilli mamlakatlar xalqlari butun insoniyatning boyligi hisoblangan o'ziga xos bebaho madaniy-tarixiy va ma'naviy

merosga ega, - deydi Prezident Shavkat Mirziyoyev, - Mamlakatlarimizda turkiy va islom sivilizatsiyasining tarixiy yodgorliklari, buyuk olimlar, shoir va mutafakkirlar, rassomlarning merosi asrab-avaylanadi. Bu bebaho boylik butun insoniyat mulki bo'lib, undan butun dunyo bahramand bo'lishi kerak. Turizm industriyasi iqtisodiyotning tarkibiy qismi sifatida mamlakatlar va

xalqlarni yaqinlashtirishda muhim rol o'ynaydi [1:266-267]. Demak, turizm madaniyati tarixiga nazar tashlar ekanmiz, turkiy xalqlarda qadimdan sayohatga qiziqish, o'z madaniyatini tanitish muhim bo'lgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Maqolada rus, xorij va respublikamiz olimlarining turizm va turizm madaniyatiga oid asarlaridan samarali foydalanildi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. Turizm madaniyati uzoq tarixiy rivojlanish mahsulidir. Uning paydo bo'lishining dastlabki shartlari qadimgi davrlarda yotadi. Turizmga oid adabiyotlarda turizm madaniyatining rivojlanish tarixi turlicha tasniflangan. Turizm madaniyatini rivojlantirish tarixida ma'lum bo'lganidek, biz besh bosqichni ajratamiz [2. 34].

Quyidagi davriylashtirish quyidagi mezonlarga asoslanadi: texnik iqtisodiy shart-sharoitlar; ijtimoiy shart-sharoitlar; rivojlanishning turli bosqichlarida turizmning maqsadli funksiyalari. Har bir bosqichda turizmni rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari ochib beriladi.

Birinchi bosqich - turizm tarixi. Zamonaviy turizm, bir tomondan, hodisa, chunki u faqat ikkinchi jahon urushidan keyin ommaviy bo'lib qoldi; boshqa tomondan, turizm chuqur tarixiy ildizlarga ega, chunki sayohat insoniyatga qadim zamonlardan beri ma'lum bo'lgan. Qadimgi davrlarda O'rta Yer dengizi xalqlari qo'shni hududlar haqida umumiy tasavvur beradigan geografik tavsiflarga ega edilar [3. 63].

Qadimgi davrlarda sayohatning asosiy sabablari savdo, ta'lim maqsadlari, ziyorat, davolanish edi. Ayirboshlash va savdo aloqalarini rivojlantirish uchun mamlakatlar, ularning aholisi va urf-odatlar to'g'risida ishonchli va batafsil ma'lumotlar talab qilindi. Noma'lum hududlarga yo'l ochib, ular O'rta Yer dengizi havzasidan tashqariga chiqib, Yevropa va Afrikaning g'arbiy qirg'oqlari bo'ylab suzishdi. Yangi hududlarni o'rganish maqsadida qadimgi yunon olimlari (Gerodot miloddan avvalgi V asr) va boshqa mamlakatlar tadqiqotchilari (Pifey miloddan avvalgi IV asr) uzoq safarlarga chiqishgan. Aytishimiz mumkinki, qadimgi Yunonistonda sport sayohatlari ham paydo bo'lgan: har yili minglab sportchilar, sport ixlosmandlari va san'at ixlosmandlari nafaqat Hellasdan, balki O'rta Yer

dengizining boshqa davlatlaridan ham Olimpiya o'yinlariga to'planishgan. Sportchilar va tomoshabinlar joylashishi va dam olishlari mumkin bo'lgan maxsus katta uylarning qurilishi ham shu davrga tegishli. Rim imperiyasining gullab-yashnagan davrida Gretsiyaga sayohatlar ko'ngilochar tus oldi. Ayniqsa, iliq mineral buloqlari bo'lgan joylarga bajonidil tashrif buyurishdi. Boy sayohatchilarni ko'chirish ularning dam olishlarini tegishli tashkil qilishni talab qildi. Miloddan avvalgi birinchi asrda Rim imperiyasida bir-biridan otda bir kunlik masofada joylashgan davlat mehmonxonalari paydo bo'lgan. Ular shaharlarda va Rimdan kuryerlar va Davlat xizmatchilari o'tadigan asosiy yo'llarda, kichik Osiyo va Galliyagacha joylashgan. Insonning atrofda dunyo haqidagi bilimlarini yanada kengaytirishdagi ulkan xizmatlari VI-XI asrlardagi Arab sayohatchilariga ham tegishli, ular orasida Xitoy, Hindiston va boshqa mamlakatlarga tashrif buyurgan Basra savdogari Sulaymon eng mashhur.

O'rta asrlarda sayohatning diniy omili – nasroniylik va musulmonlarning ziyoratgohlariga sig'inish kuchaydi. Yevropadagi odamlarning eng ommaviy harakati salib yurishlari bilan bog'liq bo'lib, ular Yevropa ritsarlari va ularga ergashgan savdogarlar tomonidan boshqa odamlarning boyliklari va hududlarini egallab olish uchun qilingan. Ularning orqasidan ruhoniylar va ziyoratchilar Sharqqa qarab, son-sanoqsiz sarson-sargardonlar va kambag'allar hamrohligida harakat qilishdi.

Uyg'onish va ma'rifat davri zaiflashmoqda, diniy motivlar va sayohatlarning individual tabiati va ta'lim yo'nalishini kuchaytiradi. O'rta asrlarda xususiy sinf vakillari shifobaxsh buloqlarga sayohat qilishgan. Yosh zodagonlar ko'pincha professional yoki siyosiy faoliyat sohasiga kirishdan oldin Yevropa bo'ylab o'ziga xos "Gran-tur"ga qaytishgan. Masalan, Angliyada bunday sayohatning yo'nalishi Londonda boshlanib, Parijda uzoq vaqt qolish bilan Fransiya, keyin Italiyaga: Genuya, Milan, Florensiya, Rimga olib bordi. Qaytish yo'li Shveysariya, Germaniya, Gollandiya orqali o'tdi. Uchinchi mulkning ijtimoiy mavqei oshgani sayin, uning vakillari XVI asr - XIX asr boshlarida shunga o'xshash ta'lim turlarini tobora ko'proq amalga oshirmoqdalar [4.56]. Biroq, sayohatlar va sayohatlarning turli maqsad-

lariga qaramay, ularning barchasi insonning geografik va ilmiy bilimlarini obyektiv ravishda kengaytirdilar. XV asr oxiri - XVII asrning ikkinchi yarmidagi buyuk geografik kashfiyotlar uchun zarur shart-sharoitlar yaratilgan. Dunyo xaritasida kashf qilinmagan geografik joylar soni tobora kamayib bormoqda. Ko'rinadigan daryolar, dengizlar, qit'alar va mamlakatlarning batafsil tavsiflarini Afanasiy Nikitin, Marko Polo, Vasko de Gama, Kristofor Kolumb qoldirgan.

Ikkinchi bosqich - elita turizmi va ommaviy turizmning paydo bo'lishi. Turizmni rivojlantirishda transport rivojlanishidagi inqilobiy o'zgarishlar muhim rol o'ynadi: 1807-yilda Fulton paroxodining ixtirosi, 1814-yilda Stivens parovozi, Yevropada yo'llar tarmog'ining kengayishi bilan birga post aloqasini takomillashtirish. Bularning barchasi sayohat xarajatlarini kamaytirish bilan birga ko'proq ishonchlilik va harakatlanish tezligiga olib keldi. Eski dunyodan Amerikaga ko'chib kelganlarning ommaviy oqimi tufayli dengiz aloqalari jadal rivojlanmoqda, XIX asr o'rtalarida yirik paroxod kompaniyalari paydo bo'ldi. [2. 73]

Ishchilarning ilmiy-texnik taraqqiyoti va ijtimoiy kurashi, shuningdek, jamiyat farovonligining o'sishi ish vaqtining erkin vaqt foydasiga asta-sekin pasayishiga olib keldi. kafolatlangan to'lanmagan va keyinchalik to'lanadigan ta'tillarni joriy etish (masalan, Germaniyada ta'til birinchi marta 1873-yildagi davlat xizmatchilari to'g'risidagi qonun bilan belgilangan).

Transportning sifati va ishonchliligini oshirish, ularning arzonlashishi bilan bir qatorda, ish vaqtining asta-sekin qisqarishi sayohat oqimlarining sezilarli darajada oshishiga olib keldi. Shunga ko'ra, vaqtinchalik tashrif buyuruvchilarga xizmat ko'rsatishga ixtisoslashgan birinchi korxonalar paydo bo'ldi. Ruhoniylarning uylarida, monastirlarda va diniy missiyalarda kamtarona pansionatlar va "mehmon xonalari" birinchi mehmonxonalar bilan almashtiriladi. Yilning vaqtiga qarab, elita Fransiya yoki Italiya Riviyerasida bo'lgan, yoki Shveytsariya va Germaniyadagi termal kurortlarda dam olgan yoki Shimoliy Afrika, Misr, Gretsiyaga uzoq sayohat qilgan. XIX asrning ikkinchi yarmida dam olish sanoati o'z ishlab chiqarish sohasini kengaytiradi: mehmonxona xo'jaligi korxonalariga birinchi sayohat byurolari qo'shiladi, ularning vazifasi turistik sayohatlarni tashkil etish va

iste'molchiga sotish edi. Qizig'i shundaki, T.Kuk tijorat maqsadlaridan ko'ra ko'proq ijtimoiy maqsadlarga ega edi. Mahalliy teyetotalerlar uyushmasi raisi sifatida u bunday harakat bilan bo'sh vaqtdan oqilona foydalanish imkoniyatlariga e'tiborni jalb qilishga va o'zi boshqargan ittifoq uchun yangi tarafdorlarni topishga intildi. Qanday bo'lmasin, g'oya paydo bo'ldi va keyingi 20 yil ichida Angliyada ko'plab yangi sayohat byurolari paydo bo'ldi. 1862-yildan boshlab turistik sayohatlarning birinchi katalogi paydo bo'ldi, bu turistik talabni kengaytirish jarayonini aks ettirdi [5.94].

Germaniyada birinchi sayohat byurosi – "Rayzebyuro shtangen" – 1863-yilda Breslauda tashkil etilgan. Firma paroxod kompaniyalari bilan yaqin aloqada bo'lgan va XX asrning boshlarida dengiz kruiz ko'ngilochar sayohatlarini faol ravishda reklama qilgan va sotgan. Ushbu davrda amaldorlar va xodimlar orasida yozgi sayohatlar (Sommerfrische) keng tarqaldi. Dacha, qoida tariqasida, shahar yaqinida joylashgan edi, yozgi aholi foydalanadigan transportning asosiy turi temir yo'l edi, turar joy kamtarlik va xizmat ko'rsatish bilan ajralib turardi. Yozgi mavsum boy oilalarda iyun oyining oxiridan sentyabr oyining boshigacha davom etardi.

Uchinchi bosqich – ommaviy turizmning shakllanishining boshlanishi. Birinchi jahon urushi, 30-yillardagi iqtisodiy tushkunlik va ikkinchi jahon urushi turizmning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Shu bilan birga, aynan ikki jahon urushi o'rtasidagi davrda ommaviy turizmning o'sishi paydo bo'ldi, uning gullab-yashnashi urushdan keyingi o'n yilliklarga to'g'ri keladi. Mamlakat ichkarisida ham, chet elda ham sayyohlik sayohatlari asta-sekin sifat jihatidan farq qiladi. Ular nafaqat ko'ngilochar, balki kognitiv maqsadlarga ham intilishadi. Marshrutlar tobora ko'proq tarixiy joylarni, madaniy yodgorliklarni o'z ichiga oladi. Xalqaro sayyohlik harakatining katta qismi Yevropaga to'g'ri keldi. Germaniyada ommaviy turizmni rivojlantirishga g'alati darajada milliy sotsializm turtki berdi. "Millat birligi" g'oyasini amalga oshirib, mamlakat rahbariyati dam olish maqsadida ommaviy tashkil etilgan turizmni rag'batlantirdi va bu faoliyat milliy sotsializmning "quvonch orqali kuch" maxsus tashkiloti tomonidan boshqarildi.

To'rtinchi davr – ommaviy turizm. Ikkinchi jahon urushi turizmni falaj qildi va urushdan keyingi yillarda u yanada rivojlandi. Aynan shu davrda turizm haqiqatan ham ommaviy tus oladi: hashamatli buyumlardan u yuqori rivojlangan sanoat mamlakatlari aholisining aksariyati uchun ehtiyojga aylanadi. O'tgan asrning 80-yillarida o'sish sur'ati sekinlashdi, lekin yuqori ishlab chiqarish darajasida barqaror bo'lib qoldi. 1980-yildan beri sayyohlar soni 1,9 baravar ko'paydi va agar 1960-yilda Germaniya aholisining atigi 27 foizi sayyohlik safarlarini amalga oshirgan bo'lsa, 1980-yilda 57,7 foiz, 1987-yilda esa, 64,4 foiz [5. 73]. Ikkinchi jahon urushidan so'ng, turizm bozorida talab va taklifda tub o'zgarishlar yuz berdi, bu esa ommaviy konveyer turizmi ommaviy tabaqalashtirilgan turizmga aylanganini aytishga asos bo'ldi. Konveyer turizmi sayyohlarning ehtiyojlari va motivatsiyasining nisbiy primitivizmi va monotonligini va shunga mos ravishda ishlab chiqarilayotgan xizmatlarning shaxssiz-konveyer xususiyatini nazarda tutadi. Dunyoning tobora kuchayib borayotgan birligi va o'zaro bog'liqligi sharoitida iqtisodiyot sohasida millatlararo aloqalarning kengayishi turizmning investitsion tomonini kuchaytirmoqda. Biznes turizmi (biznes turlari, yarmarkalar, konferentsiyalar, simpoziumlar va boshqalar) zamonaviy ishlab chiqarish jarayonining ajralmas qismidir. Turizm statistikasi biznes turizmini mustaqil tadqiqot mavzusiga ajratmadi, shuning uchun uning rivojlanishining uzoq muddatli dinamikasini kuzatish deyarli mumkin emas [6. 26].

XXI asrda turizm rivojlanishi. Ommaviy turizmni shakllantirish jarayoni yakunlanishining eng muhim ko'rsatkichi – ma'lum bir mamlakatda turizmning intensivligini ko'rib chiqamiz. Turistik xizmatlarga bo'lgan ommaviy talab ommaviy turistik ishlab chiqarishni keltirib chiqardi: turistik mahsulot standartlashtirildi va xizmatlar va tovarlarni ishlab chiqarish “konveyerga” yetkazib berildi. Turistik mahsulotlarning turli tarkibiy qismlari va turlarini ishlab chiqaradigan va turizm sanoatini (sayyohlik sanoati) tashkil etadigan turli xil korxonalar va jamoat institutlari paydo bo'ldi.

Turizmni tizimli tahlil qilganda, u murakkab ichki aloqalar va tashqi munosabatlar asosida

boshqa tizimlar, iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy, axborot va boshqa sohalar bilan o'zaro uyg'un holatda rivojlanib, taraqqiy etib boradi [7.26]. Shunday qilib, madaniyat va turizm bir-biri bilan chambarchas bog'liq va insoniyat rivojlanishi bilan o'zlari yangi rivojlanishni talab qiladilar. Turizm madaniyati gumanitar ta'lim va estetika, iqtisodiyot va madaniy almashinuv sohasida muhim rol o'ynaydi. Uning rivojlanishi to'rt bosqichdan o'tdi, ularning har biri uning genezisida (turizm kulturologiyasi) alohida o'rin tutadi.

XULOSA

1. Turizm madaniyati tarixiy jihatdan antik sivilizatsiyada paydo bo'lgan bo'lsa-da, u davrda kishilarlar asosan yovvoyi turizm, sayyohlik ko'rinishlari mavjud bo'lgan. Qadimgi dunyoda kishilarda o'zga mamlakatlarga sayohat asosan intellektual, ya'ni ilm o'rganish va bilim olish maqsadida gnoseologik ehtiyojlarni qondirishga xizmat qilgan.

2. O'rta asrlardan elitar turizm rivojlanib zodagonlar dunyo kezishga ishtiyoqmand bo'ldilar. Uyg'onish va yangi davrdan boshlab, Yevropa davlatlariga yangi qit'alarni izlab topish, boylik orttirish, kashfiyorlar va ixtirolar bilan mujassamalanib ketgan.

3. XX asrga kelib ommaviy turizm rivojlanib, bunda asosan boshqa mamlakatlarda dam olish, ziyorat qilish, tarixiy-madaniy boyliklar bilan tanishish, salomatlikni tiklash kabi turizm madaniyatining gedonistik jihatlari rivojlandi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild, Toshkent, O'zbekiston 2020, - B.266-267.
2. Основы экологического туризма: учебное пособие. М., 2005.
3. Королев Д.С. Культурология туризма // Аналитика культурологии. 2012. №23. - С.60-66.
4. Международный туризм и право. М.: Издательство «НИМП», 1999.
5. Квартальнов В.А. Туризм: история и современность: Избр. произведения: В 4-х т. М., 2002.
6. Квартальнов В.А. Мировой туризм на пороге 2005 года: Прогнозы и реальность. М., 2004.
7. Xashimov Sh. J. Development of national tourism as a natural process and a progressively developing system // Indiana Journal of Humanities and Social Sciences. Volume-03.Issue-01. India, 2022. – P. 26-29.

AL-HAKIM AT-TERMIZIY OBIDASINING RUS TADQIQOTCHILARI TOMONIDAN O'RGANILISHI

Raimov Mamasoat Safar o'g'li, Termiz davlat universiteti "Jahon tarixi" kafedrası o'qituvchisi

EXPLORATION OF AL-HAKIM AT-TERMIZI MONUMENT BY RUSSIAN RESEARCHERS

Raimov Mamasoat Safar ugli, Termiz State University Teacher of the Department of "World History"

ИССЛЕДОВАНИЕ ПАМЯТНИКА АЛЬ-ХАКИМ АТ-ТЕРМИЗИ РОССИЙСКИМИ ИССЛЕДОВАТЕЛЯМИ

Раимов Мамасоат сын Сафара, преподаватель кафедры "Всемирной истории" Термезского государственного университета

ORCID: 0009-0003-7573-9950

E-mail: mamasoatr@gmail.com
Tel: +998 90 522 44 74

ANNOTATSIYA: Tarixiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyoda qadim zamonlardan beri o'troq holda yashab kelayotgan insonlarni o'zida jamlagan navqiron Termiz shahri haqida qadimda juda ko'plab olimlar o'z asarlarida to'xtalib o'tgan. Jahon tarixiga munosib hissasini qo'shgan va qo'shib kelayotgan bu qadimiy shahar o'zining taraqqiyot bosqichida ko'pdan-ko'p hayajonli davrlarni boshidan o'tkazdi, necha ming yillar davomida tashqi dushmanlarning hujumlariga munosib qarshilik ko'rsatib "Madinat ul-rijol" (Mardlar shahri) unvoniga ega bo'ldi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, eski Termiz, TAKE, "Madinat ul-rijol" (Mardlar shahri), Termiz masjidlari.

АННОТАЦИЯ: Исторические исследования показывают, что многие ученые писали о древнем городе Термезе, который издревле был заселен в Средней Азии. Этот древний город, внесший достойный вклад в мировую историю и продолжающий вносить в нее свой вклад, пережил немало захватывающих периодов в своем развитии и на протяжении нескольких тысячелетий успешно противостоял нападениям иноземных врагов и получила название «Мадина́т ул-Ри́жол» (Город Героев).

Ключевые слова: Средняя Азия, старый Термез, TAKE, «Мадина́т ул-Ри́жол» (Город Героев), термезские мечети.

ANNOTATION: Historical studies show that many scientists have written about the ancient city of Termiz, which has been inhabited since ancient times in Central Asia. This ancient city, which has made a worthy contribution to the history of the world and continues to add to it, has experienced many exciting periods in its development stage, and for several thousands of years it has successfully resisted the attacks of foreign enemies and became "Madinat ul-Rijol" (City of Heroes) got the title.

Key words: Central Asia, Old Termiz, TAKE, "Madinat ul-Rijol" (City of Heroes), Termiz mosques.

KIRISH (INTRODUCTION). 1897-yilda arxeologiya ixlosmandlari Turkiston to'garagining haqiqiy a'zosi I.I.Geyer Termiz xarobalarida bo'lib, minora, Al-Hakim at-Termiziy maqbarasi

va undagi qabrtoshni suratga olib, 3 ta suratni to'garak arxiviga topshirdi.

Shuningdek, 1894-1899-yillarda Termizda arxitektura va tarixiy obidalarining rasmini

chizishda ancha-muncha tanilgan kapitan B.N.Litvinovning ma'lumotlariga qo'shimcha ravishda, Al-Hakim at-Termiziy maqbarasining shakllanishi va uning qurilishi bosqichlarini aniqlash maqsadida Eski Termizdagi maqbarada 2006-yilning iyun-sentyabr oylarida Termiz Arxeologiya muzeyi va Termiz davlat universiteti olimlari tomonidan keng ko'lamda arxeologik kuzatuv va nazorat ishlari olib borildi. Ushbu maqbara atrofi (4 tomoni 14 metr kenglikda maqbara asosiga qadar) davrlar davomida hosil bo'lgan madaniy qatlamlardan bosqichma-bosqich tozalandi [1.112].

Maqbaraning sharqiy va shimoli-sharqiy tomonlarida tosh qatlamga o'yib ishlangan g'orsimon inshootlarni o'rganish maqsadida 10 ta g'orsimon bino qoldiqlari qazib ochildi. Ushbu g'orlarni qazish jarayonida IX-XI asrlarga oid juda noyob sopol idishlar namunalari to'plandi [2.98].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (MATERIALS AND METHODS)

Al-Hakim at-Termiziy maqbarasi va uning atrofida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarga asosanib, quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

1. Al-Hakim at-Termiziy maqbarasi bunyod etilgan joyda arablar istilosi arafasida Eski Termizning buddaviylik ibodatxonalaridan biri bo'lgan bo'lishi mumkin. Maqbara atrofidagi g'orsimon inshootlarning o'z qurilish va me'moriy tuzilishiga ko'ra, milodiy II-IV asrlarga oid Qoratepa buddaviylik ibodatxonalari majmuidagi g'orsimon inshootlarni aynan takrorlashi, aksariyat g'orsimon inshootlarda milodiy IV-VIII asrlarga oid ashyolarning ko'plab qayd etilishi 629-yilda Termizda bo'lgan xitoylik sayyox Syuan Szyan ma'lumotlari, ilk islom davri tarixchilari (At-Tabariy) va Al-Hakim at-Termiziy asarlarining tahlili shunday xulosa berishga imkon beradi.

1. Bu g'orsimon inshootlardan al-Hakim at-Termiziy (800-900-yillar oralig'i) va uning tarafdorlari va o'z faoliyatlari davomida muntazam foydalanganlar. Ma'lumki, al-Hakim at-Termiziy sufiylik tariqatining ilk namoyandalaridan biri va hakimiya tariqatining asoschisidir. Tasaffuv ta'limotining ilk shakllanishida buddaviylik muhim o'rin tutgan. Maqbara atrofidagi g'orsimon inshootlar esa sufiylarning buddaviylik inshootlaridan foydalanganliklari haqida dalolat

beradi. Bu kashfiyot O'rta Osiyo arxeologiyasida ilk bor ayni shu g'orsimon inshootlarni o'rganish jarayonida yuzaga keldi.[3.49.]

2. Arxeologik tadqiqotlar tufayli al-Hakim at-Termiziy har bir tarixiy davrga xos me'moriy tuzilishini oydinlashtiruvchi ma'lumotlar ham to'plandi. Birinchidan, maqbaradagi dastlabki bino xom g'ishtdan qurilgan bo'lib, u X asr boshlariga oid. Ikkinchidan, arxeologik tadqiqot natijalariga ko'ra, maqbaraning 2-qurilish davri X asr o'rtalariga, 3-qurilish davri XI asr oxiri va 4-qurilish davri Amir Temur hukmronligi davriga, 5-qurilish davri Xalil Sulton hukmronligining ilk bosqichi (1405-1406-yillar), 6-qurilish davri XVI asr va nihoyat 7-qurilish davri XVII-XVIII asrlarga to'g'ri keladi. Ayniqsa, 6-qurilish davri maqbaraning shimoliy tarafida alohida bir gumbazli inshoot barpo etilganligi va XVII-XVIII asrlarda maqbaraning shimoliy va g'arbiy taraflarida qabriston yuzaga kelganligining isbot etilishi muhimdir. Maqbara atrofida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida Arxeologiya muzeyi fondiga 448 dona sopol buyumlar topshirildi.

MUHOKAMA

(ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

A.A.Semyonov taxminiga ko'ra, ushbu yozuv maqbarani qurdirgan hukmdor shajarasi bo'lishi mumkin. Shuningdek, maqbara ichidagi sirlangan yashil rangli g'ishtdan terilgan qabrtoshga to'xtalib, uning atrofidagi ganch usulida sirlangan kufiy yozuvi haqida ma'lumot keltiradi. Ammo, qabrtoshning ko'pgina joylari loy bilan juda beo'xshov qilib suvab tashlanganligini ta'kidlaydi.

A.A.Semyonovning ma'lumotlaridan shunday xulosaga kelish mumkinki, Sulton Saodat maqbarasi markaziy portalining janubiy tomonida joylashgan maqbara ichidagi Hasan al-Kabir qabri XIX asr oxiriga qadar naqshinkor sirlangan yashil rangda bo'lib, kufiy uslubda yozuv ham bo'lgan. Ushbu ma'lumot boshqa manbalarda uchramaydi. Afsuski, hozirgi kunga kelib ushbu qabr ustidagi naqshinkor yozuvlar butunlay o'chib ketgan [4.76].

1898-yilda Termizda bir necha yil yashagan harbiy muhandis B.N.Kastalskiy "Termiz va uning atrofidagi yerlar haqida qisqacha ma'lumot" nomli kitobida Eski Termiz qal'asi, al-Hakim at-Termiziy, Sulton Saodat maqbaralari, Kishmishxona (Qirqqiz) qal'asi haqida qiziq

ma'lumotlar beradi. Masalan, janubi-sharqdan oqib keluvchi Surxon bilan janubi-g'arbga qarab oquvchi Amudaryo oralig'ida uchburchak shaklda joylashgan Eski Termiz hududining eni 12 km ni, uzunligi 16 km ni, umumiy maydoni esa, 100 kv km ni tashkil etadi yoki 10000 ga (desyatina)dan iborat. Balki, B.N.Kastalskiy yuqoridagi ma'lumotni taxminiy keltirgandir. Chunki, Eski Termizning umumiy maydoni 500 ga dan iborat ekanligini arxeologik olimlar tomonidan aniqlangan.

B.N.Kastalskiyning yana bir muhim ma'lumoti Al-Hakim at-Termiziy va Sulton Saodat maqbarasidagi masjidlariga taalluqli. Uning e'tiroficha, mahalliy aholi al-Hakim at-Termiziy maqbarasi yonidagi masjidga borgan. Masjidning shayxi va imomi Xo'ja Said Aziz bo'lib, u masjidda oila a'zolari bilan birga yashagan. Rivoyatlarga ko'ra, Xo'ja Said Aziz Hasan al-Amirning avlodlaridan biri Bibi Maqsumaga uylangan bo'lib, Soliobod (Salovat)dagi yerlar Buxoro amiri tomonidan unga tortiq qilingan [4.99].

NATIJALAR (RESULTS). 1898-yilning yozida A.A.Dobrinskiy Moskva antropologiya va etnografiya jamiyati a'zolari Darvoz ilmiy ekspeditsiyasidan qayta turib Termizga keladilar. Ekspeditsiya a'zolaridan A.A.Semyonov Sulton Saodat maqbarasi bilan tanishdi va eng muhimi, maqbaraning markaziy portal (peshtoqi)dagi yozuvlarni o'qiydi. Jumladan, arkning o'ng tomonida : "Sulton Said al-Muhammad" va ark ustidagi "Asad ibn abu Hasan Muhammad" va chap tomonidagi "Rabi al-Qosim Ali ibn al-Muhammad ibn Hasan" so'zlarini o'qiydi. 1898-yilda Termizda bir necha yil yashagan harbiy muhandis B.N.Kastalskiy "Termiz va uning atrofidagi yerlar haqida qisqacha ma'lumot" nomli kitobida Eski Termiz qal'asi, al-Hakim at-Termiziy, Sulton

Saodat maqbaralari, Kishmishxona (Qirqqiz) qal'asi haqida qiziq ma'lumotlar beradi.

XULOSA (CONCLUSION).

B.N.Kastalskiyning yana bir muhim ma'lumoti Al-Hakim at-Termiziy va Sulton Saodat maqbarasidagi masjidlariga taalluqli. Uning e'tiroficha, mahalliy aholi al-Hakim at-Termiziy maqbarasi yonidagi masjidga borgan. Masjidning shayxi va imomi Xo'ja Said Aziz bo'lib, u masjidda oila a'zolari bilan birga yashagan. Rivoyatlarga ko'ra, Xo'ja Said Aziz Xasan al-Amirning avlodlaridan biri Bibi Maqsumaga uylangan bo'lib, Soliobod (Salovat)dagi yerlar Buxoro amiri tomonidan unga tortiq qilingan.

Hozirgi kunda Arxeologiya muzeyi ilmiy xodimlari tomonidan Xo'ja Said Aziz shaxsini aniqlash yuzasidan Salavat qishlog'ida yashovchi sayyidlar avlodlari o'rtasida so'rov-surishtiruv ishlari olib borilmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI/ REFERENCES:

1. Ibrohimov N. Ibn Battuta va uning O'rta Osiyoga sayohati. Toshkent, 1993, 76-77 betlar.
 2. Masson M.E. Gorodi Starogo Termeza i ix izuchenie. Trudi Uzbekistanskogo filiala AN SSSR. Seriya 1. Istoriya, arxeologiya. Termezskaya arxeologicheskaya kompleksnaya ekspeditsiya 1936. Tashkent, 1940, str. 10.
 3. Nekrasova Ye. G., Filimonov V. M. Xonako v ansamble Sultan-Saodat. Kraevedenie Surxandari. — Tashkent, 1989, str. 86-92.
- Temir Darvozaning mo'g'ulcha nomlanishi. Hozirgi Boysun tumanida, Darband va Sho'rob qishloqlari oralig'ida joylashgan (Qarang: S.Tursunov, I.Umarov va boshqalar. *O'zbekistonda toponimik nomlar va ularning tarixi*, Termiz, 2017, 82-89 betlar).

Q'ZBEK SIYOSIY DISKURSIDA LOTIN Q'ZLASHMA TERMINLARINING ISHLATILISHI XUSUSIDA

*Isoqova Feruza Shamsiddin qizi, Termiz davlat
universiteti tayanch doktoranti*

ON THE USE OF LATIN TERMS IN UZBEK POLITICAL DISCOURSE

*Isokova Feruza is the daughter of Shamsiddin, a
doctoral student at Termiz State University*

ORCID: 0000-0002-2905-
5916

e-mail:

fur.isokova@gmail.com

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada o'zbek terminologiyasini yanada boyishiga xizmat qiluvchi o'zlashma so'zlar, ya'ni o'zbek siyosiy diskursida qo'llaniladigan lotin tilidagi o'zlashmalar haqida so'z boradi. Lotin o'zlashmalarining kontekstda kelishi misollar bilan ko'rib chiqiladi va muqobil variantlari xususida fikr bildiriladi.

Kalit so'zlar: o'zlashma terminlar, neologizm, siyosiy diskurs, diskurs, ekstraditsiya, apellyatsiya, anneksiya, nota, memorandum, dekret.

ABSTRACT: This article gives information about loanwords that serve to enrich Uzbek terminology, that is, Latin loanwords used in Uzbek political discourse. Contextualization of Latin borrowings is considered with examples and an opinion is expressed about alternative options.

Key words: borrowed terms, political discourse, discourse, extradition, appeal, annexation, note, memorandum, decree.

KIRISH (INTRODUCTION). Dunyoda sof til bo'lmagani kabi, o'zbek tili leksikasida ham boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar ko'p uchraydi. O'zbek tilining siyosiy diskursida qator o'zlashma terminlar muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek tili terminologik tizimida klassik tillardan o'zlashgan terminlar katta qismni tashkil qiladi. Boshqa sohalarda bo'lgani kabi, siyosiy diskursda ham yunon, lotin tillaridan o'zlashgan ko'plab terminlarni uchratish mumkin, xususan, lotin tili o'zlashmalari katta qismini tashkil qiladi, ularni to'g'ri qo'llash uchun muntazam o'rganib borish lozim bo'ladi. Bu borada ko'plab tilshunoslar tadqiqotlar olib borishgan.

Sovet lingvisti, professor A.A.Reformatskiy terminlar xususida quyidagicha ifodalaydi: "Terminning o'ziga xos xususiyati uning birdaniga ikki turli tizim birligi ekanidir: *logos* – ilmiy bilimlar tizimi va *leksis* – tilning

leksik tizimi. *Logos* va *leksis* terminning shakllanish yo'llari va xususiyatlaridan qat'i nazar, uning ma'nosini tushunishda ahamiyatlidir" [2;11].

Tilda paydo bo'layotgan har qanday o'zlashgan so'zlarning ma'nosini anglab yetish uni to'g'ri kontekstda qo'llashga xizmat qiladi.

Til harakatda, doimiy o'zgarishlarga uchraydi. Ma'lum vaqt o'tgach, tilda arxaik, eskirgan guruhlariga kiruvchi so'zlar paydo bo'lib, ma'lum asarlarda, kitob zarvaraqlarida, gazeta nashrlarining eski sonlaridagina mavjud bo'lib qolaveradi. Bunday so'zlarning o'rnini til uchun yangi bo'lgan neologizmlar va keyinchalik tilda foydalanish jarayoni odatiy tusga kirgan holda o'zlashgan qatlamga tegishli so'zlar qatorida paydo bo'lishi orqali to'ldiradi va tilning o'zlashma qatlami kengayib boradi. Neologizmlar bugungi hayotimizga yashindek kelayotgani hech kimga sir emas. Siyosiy tizimdagi asosiy terminlarning

ko'pchiligi o'zlashma, neologizm so'zlardan iborat bo'lib, ba'zi hollarda bevosita siyosiy jarayon ishtirokchilari bo'lgan oddiy xalq uchun tushunarsiz bo'lishi mumkin.

Neologizmlarning tilda paydo bo'lishi muqobilsiz birlik yoki zamonaviylikni ifodalash uchun shunchaki transliteratsiya, kalkalash, qisman kalkalash sababli bo'lishi mumkin. Chunki bugungi kunda texnologiya, yuqori darajadagi elektron vositalar tufayli har qanday matnlarni turli tillarda ko'rish mumkin. Axborot va siyosiy diskurslarni tadqiq etishning bilingvualizm, polingvualizm tarzida paydo bo'lishi bugunning talabiga aylandi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Globalashuv davrida o'zbek tili siyosiy diskursida boshqa tillardan kirib kelayotgan ko'plab yangi o'zlashma qatorida avvaldan faol ishlatib kelinayotgan o'zlashma terminlarni uchratishimiz mumkin: *konvensiya, deklaratsiya, memorandum, terrorizm, korrupsiya, akt, korpus (diplomatik korpus), konsul* va boshqalarni sanab o'tish mumkin.

“Naumov jinoiy yo'l bilan olingan pullarni o'zlashtirganlikda ayblanib jazo o'tayotgan Serbiya qamoqxonasidan 2023-yilning dekabrda ozodlikka chiqqan edi. Serbiya sudi sobiq generalni Ukrainaga ekstraditsiya qilishdan bosh tortgan. Uning hujjatlari apellyatsiya jarayoni tugaguniga qadar olib qo'yilgani sababli Serbiyani tark eta olmaydi” [6].

Yuqorida keltirilgan parchada ikkita lotin tilidan o'zlashgan *ekstraditsiya, apellyatsiya* kabi so'zlarning ma'nolarini ko'rib chiqsak:

Ekstraditsiya – [fr. Extradition < lot. Ex – =dan, tashqari + tradition – topshirish, berish] muayyan chet davlat qonunlarini buzgan shaxsni davlatga topshirish [4;28].

Ekstraditsiya (lot. – dan va - berish) – bir davlatdan boshqa bir (xorijiy) davlatga o'z fuqarosini (yoki chet el fuqarosini) ushlab berish [7].

Har bir Tomon mazkur Bitim qoidalariga muvofiq va boshqa Tomonning so'roviga binoan o'z hududida aniqlangan va boshqa Tomon tarafidan qidirilayotgan shaxslarni bunday shaxslarga nisbatan jinoyat ishlarini yuritish yoki chiqarilgan hukmni ijro etish uchun bir-birlariga

ushlab berish (ekstraditsiya qilish) majburiyatini o'z zimmasiga oladi [9].

Demak, keltirilgan ikki izohlardan va misollardan ham ko'rinib turibdiki, ma'lum bir jinoyatga daxldor deb topilgan shaxslarni yoki qidiruvdagi shaxslarni boshqa bir davlatda ushlanib, o'z davlat qonuni oldida javob berish uchun topshirish jarayoni *ekstraditsiya* deb nomlanar ekan va ba'zi holatlarda semantik tarjima qilinib qavs ichida so'z transliteratsiyasi berilar ekan. Ushbu so'zni o'zlashma qatlamga tegishli ekanligini O'zbekiston Respublikasi bilan Xitoy Respublikasi o'rtasida **“Ekstraditsiya to'g'risida”** imzolangan shartnomadan ham ko'rishimiz mumkin [10].

Apellyatsiya so'zi ham lotin tilidan o'zlashgan va bugungi kunda o'zbek tilining o'zlashma qatlamidan o'rin egallab, keng qo'llanilayotgan so'z hisoblanadi.

Apellyatsiya (lot. *appellatio* – murojaat qilish, shikoyat qilish, norozilik bildirish) — 1) sud hukmi yoki boshqa organlarning qarorlari ustidan shikoyat arizasi berishning bir shakli. Sud hukmi ustidan apellyatsiya tartibida shikoyat berish yo'l qo'yilgan davlatlarning jinoyat-prosessual qonunida apellyatsiya tushunchasi ikkinchi bosqich sudida jinoyat ishini mazmunan hal qilish uchun yangidan ko'rish mumkinligini bildiradi. 2) Biror nufuzli instansiya (tashkilot, shaxslar)ga yordam so'rab murojaat qilish, jamoatchilik hukmiga havola etish [1;20-21].

Izohdan ko'rinib turibdiki, siyosiy jarayon funksional tuzilmasi subyektlari, ya'ni, sud-huquq tizimida faoliyat yurituvchilar tomonidan ko'proq qo'llaniladigan o'zlashgan so'z va bu soz'ning birinchi izohi yuqoridagi gapimizga tegishli ma'noga ega bo'lgan holda qo'llanilgan.

*“Abdullohiyoning ta'kidlashicha, Moskva bilan “a'lo” munosabatlarga qaramay, Eron Qrim yarimorolining **anneksiya** qilinishini va bosib olingan to'rtta hududning Rossiya tarkibiga kiritilishini tan olmaydi. Eronlik diplomat Tehron xalqaro qonunlar doirasida davlatlarning hududiy yaxlitligini tan olishi va shu sababli Ukraina hududlari Rossiya tomonidan **anneksiya** qilinishini tan olmasligini bildirdi”* [11].

Anneksiya (lot. *annexio* – birlashtirish, qo'shilish) — bir davlat hududini butunlay yoki qisman zo'ravonlik bilan egallab olish yoki o'z

davlatiga qo‘shib olish siyosati, agressiyaning bir turi; shuningdek, elatlarni begona davlat chegaralarida zo‘rlilik bilan tutib turish. Anneksiya hozirgi xalqaro huquqning, jumladan kuch qo‘llamaslik va kuch bilan xavf solmaslik prinsipi, millatlar o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqining buzilishi hisoblanadi. Masalan, Arab mamlakatlari hududining bir qismini Isroil davlati tomonidan bosib olinishi (1948 va 1967-yili) anneksiyaga misol bo‘ladi. Anneksiya odatda tegishli hududga harbiy tuzilma kiritishda ifodalanadi, ya‘ni bu hududni egallab olish yoki zabt etishdir. Biroq, anneksiya davlat tegishli hududni o‘zining bir qismi deb e‘lon qilishi tariqasida ham bo‘lishi mumkin, bu mazkur hududga yana kimdir tajovuz qilganida unga nisbatan qurolli kuchlarning qo‘llanishini anglatadi [1;17].

Anneksiya so‘zining ommaviy axborot vositasida transliteratsiya tarzida berilganiga ko‘ra, muqobilsiz variant ekanligini taxmin qilgandik. Biroq berilgan izohdan ko‘rinib turibdiki, garchi “birlashtirish, qo‘shilish” evfimizmlari bilan lug‘aviy ma‘no kasb etishiga qaramasdan, agressiyaning bir turi “bosib olish”ni anglatuvchi so‘z aynan “bosib olish” muqobili bilan emas, anneksiya kabi transliteratsiya holatida berilgani ajablanarli. Yuqoridagi berilgan gapga ham e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, “Eron Qrim yarimorolining anneksiya qilinishini va bosib olingan to‘rtta hududning Rossiya tarkibiga kiritilishini tan olmaydi” degan matnda anneksiya so‘zi aynan bosib olish ma‘nosida qo‘llanilganligi ko‘rinib turibdi.

O‘zbek tili siyosiy diskursida o‘zlashma so‘zlar asosan lotin tiliga tegishli bo‘lgan so‘zlar hisoblanar ekan. Jumladan, **nota** [lot. nota – mulohaza, qayd etish; xat, maktub] [3;168], shuningdek, **nota** (**lotincha**: nota — belgi, ogohlantirish) [19]. Bilamizki, nota deganda odatda birinchi miyaga keladigan tasavvur musiqiy nota hisoblanadi, biroq siyosiy diskursda nota rasmiy diplomatik murojaatnoma ma‘nosida qo‘llanilib, uning *diplomatik nota*, *shaxsiy*, *verbal* va *kollektiv nota* kabi turlari mavjud. **Memorandum** [lot. memorandum – eslashga arziydigan, eslash kerak bo‘lgan narsa] [3;148] – semantik izohiga ko‘ra ushbu termin 1.diplomatik hujjat, 2.savdo tizimida hisob-kitob, qarzдорlik bilan bog‘liq bo‘lgan xat; 3. biron masala bo‘yicha

bildirishnoma, xizmat ma‘lumotnomasi [16] ma‘nolarida keladi.

Yuqoridagilarga qo‘shimcha sifatida bugungi kunda muqobilsiz so‘z sifatida aynan transliteratsiya qilingan holatda siyosiy diskurs, siyosiy jarayon yoritilgan ko‘rsatuvlarda keng qo‘llanilib kelinadigan etimologiyasi lotin tiliga tegishli bo‘lgan *terrorizm*, *diktator*, *ekspert*, *korpus*, *konsul*, *deportatsiya*, *pakt*, *konvensiya*, *deklaratsiya*, *delegatsiya* va *dekret* kabi so‘zlarni uchratishimiz mumkin. Shu o‘rinda *dekret* so‘zi “tug‘ruq va tug‘ruqdan keyingi bola parvarishi ta‘tili” ma‘nosida xalqimiz leksik fonida mavjudligini bilamiz. Lekin, siyosiy diskursda ushbu termin *dekret* [lot. decretum - qaror; to‘xtam] Oliy hokimiyat yoki boshqaruv organi chiqargan, qonun kuchiga ega bo‘lgan muhim qaror, farmon [3;50] kabi qo‘llaniladi.

Iqtisodiyot va moliya vazirligi 2024-yilgi davlat budjeti loyihasida “dekret puli” prognozi qisqarganini izohlarkan, 2023-yilda xususiy sektorda ishlayotgan 130 ming ayolga 300 mlrd so‘m ajratish rejalashtirilgani, biroq 9 oyda atigi 12 ming ayolga 24,6 mlrd so‘m nafaqa berilganini qayd etdi [17].

Qozog‘istonlik biznesmen va muxolif siyosatchi, BTA-bankning sobiq rahbari Muxtor Ablyazov ishida siyosiy ta‘qib alomatlarini sezilmagani bois Fransiya bosh vaziri Manyuel Vals uning ekstraditsiyasi haqidagi dekretini imzoladi [18].

XULOSA. Bugungi kunda tilshunoslikda tildagi terminlar, yangi paydo bo‘lgan terminlar ustida, ma‘nolarini, etimologiyasini yetkazib berish maqsadida ko‘plab lingvistik ilmiy ishlarni ko‘rishimiz mumkin. Bunday salmoqli sa’y-harakatlar aynan til rivoji, aynan leksik qatlamining sintezi uchun xizmat qiladi. Zero, har qanday so‘zni zamonaviylik kasb etishiga ko‘ra, adekvati bo‘la turib, nutqimizda qo‘llayversak, natijada o‘z qatlam o‘z o‘rnini o‘zlashma qatlamga bo‘shatib beradi va kelajakda til tanazzuliga olib kelishi mumkin. Har qanday salbiy holatlarni oldini olish maqsadida me‘yoriy tomonlariga e‘tibor berishimiz kerak.

Yuqorida lotin tilidan o‘zlashma so‘zlarni izohlarini misollar bilan berishdan ham asl ko‘zlangan maqsad muqobili bormi yoki

muqobilsizmi, shularni tadqiq qilishdan iborat edi. Shuni ta'kidlash joizki, har bir davr va makon siyosiy jarayonlarida, siyosiy nutqlarida yangi, o'zlashma, madaniy kodni ifodalovchi jumlar bo'lishi tabiiy holdir. Bu siyosiy diskurs jozibadorligiga, ishonchliligiga, zamonaviyligiga ishora qiladi. Biroq foydalanuvchilar o'z tiliga hurmat va e'tiborni saqlagan holda, muqobilga ega bo'lgan so'zlarni mos ifoda bilan qo'llashi tushunarli va ahamiyatli bo'lardi. Til o'rganuvchilar soni ortgani, siyosiy aloqalar jadallashgani sayin tilda juda ko'p neologizmlarni va keyinchalik o'zlashma qatlamga tegishli so'zga aylanganini uchratishimiz mumkin. Bunday vaziyatlarda o'sha so'z izohini keltirish va yoki tilimizdagi muqobil variant bilan ifodalanishi tilning butun boshli o'zlashma qatlam bilan o'rab olinishining oldi olingan bo'lar edi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI / REFERENCES:

1. Ataxanov B.T., Isabayev M.B. *Fuqarolik jamiyati fanidan atamalar lug'ati* – T.: 2016 . 379 bet. – 17 b.
2. Реформатский А.А. Мысли о терминологии // Современные проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 1986. – 11с.
3. A.Madvaliyev [va boshq.] *Ijtimoiy-siyosiy terminlarning qisqacha izohli lug'ati* [Matn]: lug'at/A Madvaliyev [va boshq.].- Toshkent: "SAHHOF" nashriyoti, 2021. - 304 b.
4. Мадвалиев А. таҳрири остида Ўзбек тилининг изоҳли луғати “Э” ҳарфи - Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти – 28 б.

5. O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi.
6. <https://daryo.uz/2024/02/14/ukraina-sobiq-generalig7-davlatlaridan-siyosiy-boshpana-soradi>.
7. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Bosh_Sahifa
8. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/>
9. <https://lex.uz/docs/-4444585>
10. <https://lex.uz/docs/-2197695>
11. <https://daryo.uz/2023/01/19/eron-qrim-vadonbassning-rossiya-tomonidan-anneksiya-qilinishini-tan-olmadi>.
12. <https://m.kun.uz/news/2021/03/26/otvyorka-a-qachondan-xavfli-buyum-bolib-qoldi-zangiotada-otvyorka-uchun-haydovchiga-dalolatnoma-tuzildi?q=%2Fuz%2Fnews%2F2021%2F03%2F26%2Fotvyorka-qachondan-xavfli-buyum-bolib-qoldi-zangiotada-otvyorka-uchun-haydovchiga-dalolatnoma-tuzildi>.
13. <https://www.gazeta.uz/oz/2021/12/22/declaration>
14. <https://kun.uz/101165?q=%2Fuz%2F101165>
15. <https://kun.uz/60891403?q=%2Fuz%2F60891403>
16. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Memorandum>
17. <https://www.gazeta.uz/oz/2023/11/14/maternity-leave/>
18. <https://kun.uz/news/2015/10/13/franciya-bosh-vaziri-ablyazov-ekstradiciyasi-haqidagi-dekretni-imzoladi>
19. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Nota>

NO'SHIRAVON YOVISHEVNING "SAYOHAT PARCHALARI" — TURKISTON IJTIMOIIY-MADANIY TARIXINI YORITUVCHI MANBA SIFATIDA

Asadullo Olimjon o'g'li Xasanov,
tarix instituti tayanch doktoranti

NOSHIRAVON YOVISHEV'S WORK CALLED "TRAVEL NOTES" A SOURCE THAT SPEAK FROM SOCIAL-CULTURAL HISTORY OF TURKESTAN

Asadullo Khasanov,
Doctorant of the institute of History

«ЗАПИСКИ ПУТЕШЕСТВИЙ» НОШИРАВОНА ЁВИШЕВА — КАК ИСТОЧНИК, ОСВЕЩАЮЩИЙ СОЦИОКУЛЬТУРНУЮ ИСТОРИЮ ТУРКЕСТАНА

Асадулло Хасанов,
Докторант института Истории

+998945017338,

xasanovasadullo7@gmail.com
[il.com](https://orcid.org/0009-0005-1161-3915)

ORCID 0009-
0005-1161-3915

Annotatsiya: Ushbu maqolada tatar ma'rifatparvari No'shiravon Yovishevning "Sadoyi Turkiston" gazetasida e'lon qilingan "Sayohat parchalari" asari jamlanib tahlil qilingan. Asarda aks etgan ma'lumotlar asosida Turkiston taraqqiyparvarlik, xususan, yangi usul ta'lim tizimining ayrim jihatlari alohida ochib berilgan. Turkiston jadidchilik harakatining umumiy manzarasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: N. Yovishev, sayohat, Turkiston, jadidchilik, yangi usul maktabi, Namangan, Marg'ilon, tatarlar.

Аннотация: В данной статье собрано и проанализировано произведение "Sayohat parchalari" («Записки путешествий») татарского просветителя Нуширавона Ёвишева, опубликованное в газете «Садои Туркистон» (Голос Туркестана). На основе информации, представленной в работе, отдельно раскрываются некоторые аспекты новометодной системы образования Туркестана. Освещена общая подоплека движения туркестанских джадидов.

Ключевые слова: Н. Ёвишев, путешествие, Туркестан, жадидизм, новометодная школа, Наманган, Маргилан, татары.

Abstract: This article collectes and analyzes many articles the of the tatar enlightener No'shiravon Yovishev's work that named "Sayohat parchalari" ("Travel notes") published in the "Sadoyi Turkistan" ("Voice of Turkestan") newspaper. Based on the information presented in the work, jadidism, especially, some aspects of the new method education system in Turkestan are revealed. The overall background of the Turkestan jadids movement has been drawn.

Key words: N. Yovishev, travel, Turkestan, jadidism, new method school, Namangan, Marg'ilon, tatars.

Kirish. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston mintaqasiga ko'plab tatar ziyolilari kelib, o'lkadagi taraqqiyparvarlik harakatlarida, xususan, yangi yo'nalishdagi ma'rifiy-madaniy jarayonlar rivojida katta rol o'ynadi. Turkistonda yuz berayotgan islohotchilik jarayonlari ularning asarlarida ham o'z ifodasini topdi. Turkistondagi ilk jadidchilik tarixi

bilan bog'liq voqealarning ishtirokchisi va yorituvchisi sifatida muallim, sayohatchi noshir va tarixchi No'shiravon Yovishevning shaxsi va faoliyatini tadqiq qilish jadidchilik tarixini to'laqlonli tushinishda dolzarb hisoblanadi.

No'shiravon Yovishev 1886-yili Ufa guberniyasining Balabay uyezdi Bug'odiy volosti

Mingtol qishlog'ida tug'ilgan [12]. Otasi Sheryazdan Shohahmad o'g'li Yovishev mayda savdo bilan shug'ullangan.

N. Yovishev 8 yoshdan 21 yoshgacha O'razibosh qishlog'idagi Atnaulla Saodatulla o'g'lining ibtidoiy eski usul maktabida, 1907-yildan Shayxulla Sherbekov ismlik imom qo'lida musulmon diniy bilimlarini o'rganadi. Shayxulla qo'lidagi bir yilga yaqin ta'limdan so'ng ustozini Orenburgdagi "Husayniya" madrasasida o'qishni davom ettirishga undaydi. Ammo No'shiravon Yovishev oilaviy sharoitining nochorligi tufayli "Husayniya" madrasasiga bormay, 1906-yili Ufada ochilgan yangi usuldagi "Oliya" madrasasiga o'qishga kiradi. Uzoq yillik ta'lim natijasida rus, arab, fors, turk tillarini mukammal o'rganadi. Madrasa ta'limi davomida "Tarjimon" gazetasi orqali yangi islohotchilik g'oyalariga ergashib, jadidchilik harakatining faol ishtirokchilaridan biriga aylanadi. Madrasani bitirgach, 1910-1912-yillarda qozoq dashtlarida yangi usul maktabi ochib o'qituvchilik qiladi.

1913-yilning kuzidan uning Turkiston sayohatlari boshlanadi [11]. Dastlab Toshkent va Buxoro, keyin Samarqand shahriga kelib Turkiston tarixi, madaniyati va taraqqiyparvarlik harakati bilan yaqindan tanishdi. 1917-yil vafotiga qadar Turkistonning barcha yirik shaharlari: Toshkent, Buxoro, Samarqand, Qo'qon, Namangan, Andijon, Chimkent, O'sh, Jalolobod, O'zgan va boshqa hududlarni kezib, xalqning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotini o'rgandi. Ko'rgan-kechirganlarini qalamga olib, davriy matbuotda e'lon qilib bordi va noshir sifatida ham elga tanildi. Ayni paytda, o'z davrining taniqli ziyolilalaridan bo'lgan No'shiravon Yovishev Turkiston taraqqiyparvarlari bilan hamkorlikda jadidchilik harakati, xususan, yangi usul ta'lim tizimi, milliy matbuot tizimini rivojlantirish ishiga munosib hissa qo'shdi. Turkistondagi rus mustamlakachilik siyosatining asl oqibatlarini o'z ko'zi bilan ko'rdi. Taassurotlarini o'sha vaqtdayoq kichik-kichik maqolalar tarzida, nafaqat jadid ruhida boshqird va tatar matbuotida, balki Turkiston milliy davriy matbuotida ham aks ettirdi. Xususan, Turkiston jadidlarining "Samarqand", "Sadoyi Turkiston",

"Sadoyi Farg'ona", "Najot", "Hurriyat", "Kengash" gazetalari hamda "Oyna" jurnalida uning taraqqiyparvarlik ruhida bir necha maqolalari yoyinlandi.

Adabiyotlar tahlili va metod. N. Yovishevning Turkistondagi faoliyatining ayrim jihatlari A.Rasulov, S.Madyarova, A.Isoqboyev kabi tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan bo'lsa-da [14], ularda N.Yovishevning 1917-yil Fevral inqilobiga qadar Turkistondagi faoliyati masalasiga deyarli to'xtalib o'tilmagan. Qolaversa, uning "Sayohat parchalari" nomli asari haliga qadar yaxlit holda o'rganib chiqilmagan. Asarning Sharqiy Turkistonga oid qismlari o'sha davrdagi turli davriy matbuot materiallari asosida "Oltishahar maktublari" nomi bilan yagona kitob holida chop qilingan [13]. Ushbu maqolada asarni batafsil tahlil qilish maqsadi bo'lmagani sababli ularni qiyosiy tahlil qilish hamda uni yagona kitob holida chop qilish masalasi keyingi tadqiqotlarga qoldiriladi. Maqolada asosiy e'tibor N. Yovishevning "Sadoyi Turkiston" gazetasida kichik-kichik qismlarga bo'linib chop etilgan "Sayohat parchalari" asarini yaxlit holda o'rganish orqali o'lka milliy ta'lim tizimida yuz bergan o'zgarishlar, jadid maktablarining o'lka bo'ylab yoyilishi, jadidchilik harakatining yirik vakillari faoliyati, Turkiston shaharlaridagi ijtimoiy-madaniy ahvol tarixiylik, xolislik tamoyillari asosida narrativ, qiyosiy tahlil va bayon metodlari orqali ochib berishga harakat qilindi.

Muhokama. "Sayohat parchalari" asari kichik-kichik maqola shaklida "Sadoyi Turkiston" gazetasining 1914-yil 22-aprel sonidan boshlab e'lon qilinadi. Asar gazetaning jami 19 ta sonida chop qilingan bo'lib*, ulardan 15 tasida bevosita Turkiston mintaqasi, 4 tasida Sharqiy Turkiston hududidagi shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti haqida qisqacha ma'lumotlar bayon qilinadi. Jumladan, "Sayohat parchalari"da Turkistondagi Namangan, Marg'ilon, Farg'ona, O'sh, O'zgan, Jalolobod, Toshkent, Chimkent, To'qmoq kabi shaharlarning tabiati, joylashuv o'rni, iqtisodiy hayoti, aholi xo'jaligi, xalqning etnik tarkibi, tarixi, ma'rifiy-madaniy hayoti, ayniqsa, jadidchilik harakati

* Asar "Sayohat parchalar" nomi bilan "Sadoyi Turkiston" gazetasining 1914-yilgi 22-aprel, 2-may, 17-may, 30-may, 2-iyun, 6-iyun, 10-iyun, 24-iyun, 27-iyun, 1-iyul, 11-iyul, 15-iyul, 29-iyul, 20-avgust, 23-

avgust, 6-sentabr, 10-dekabr va 1915-yilgi 21-yanvar hamda 7-fevral sonlarida nashr qilingan. Ba'zi maqolalar ostida muallif ism-sharifining bosh harflari "N.Y." taxallusi qo'llanilgan.

masalalariga qisqacha to'xtalib o'tiladi. "Sayohatnoma parchalari" o'ziga xos dalillarga boyligi va voqealikni xolis nuqtayi nazaridan yoritganligi bilan ajralib turadi. Muallif voqealarni shaxsan kuzatuvchisi bo'lganligi hamda voqealikni yoritishda o'lka aholisining ziyoli vakillari, amaldorlar, ulamolar, oddiy xalq vakillari bilan o'tkazgan suhbatlariga asoslanib xulosa va taassurotlarini bayon qilganligi asar qimmatini yanada o'ttiradi. Asar o'sha davr tarixiy manzarasini bor bo'y basti bilan lo'nda shaklda ko'rsatib bera oladi.

Natijalar. Asardagi tarixiy voqealar 1913-1914-yillarni qamrab olgan. Bu davrda Turkiston mintaqasi bo'ylab jadidchilik harakati, xususan, jadid maktablari shiddat bilan yoyilayotgan edi. Shuning uchun asarda asosiy e'tibor jadid maktablari masalasiga qaratilgan. Qolaversa, muallifning o'zi ham xalqning ma'rifiy darajasini ko'tarish, jadid maktablarini o'lka bo'ylab targ'ib qilish ishida bevosita qatnashgan.

"Sayohat parchalari" muallifning Namangan shahriga sayohat tavsifi bilan boshlangan. Unda shahardagi yangi usul maktablari soni va bu yo'lda xizmat qilayotgan shaxslar faoliyatiga alohida to'xtalangan. Ma'lum bo'lishicha, o'sha davrda Namanganda 3 ta yangi usul maktabi ishlab turgan. Ular ichida eng yirigi Qori Zayniddin afandiga tegishli bo'lgan. Maktabning ilmiy jihati yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lsa ham moddiy jihati yaxshi bo'lmagan. Shu sababli maktab ahvoli haqida: *"Imorat va binosi kichik va tor. Maktab uchun zarur va bolalarning sihatlari uchun lobid bo'lg'an asboblarning hech biri yo'q"* [2], deb xabar beriladi.

Namangan sayohatida muallif shaharning taraqqiyparvarlari bilan Munavvar qori uchrashuviga ham guvoh bo'ladi. Asarida bu uchrashuv haqidagi qiziqarli tafsilotlarni keltirib o'tadi. Unda yozishilicha, *"Munavvar afandi shaharga kelgach, Namangan yoshlari ul muhtaramni kamol hurmatla ko'tarib qarshi oladilar. Shul munosabat ila manfaatli mavzularda xususiy ziyofatlari yasaldi. Ilmiy majlislar qurildi. Majlisga Namanganning ochiq fikrlik ziyoli boylari va taraqqiyparvar ulamolari ishtirok etdilar. Bu majlislar 15-20 qadar zot karam va mo'tabar unda markab o'lub (jam bo'lib) yolg'iz usul jadida maktablari vujudg'a kelturmoq, ta'lim va tarbiya ishlarina muqtador muallimlar tayyorlamoq xususindagi muzokara va mashvaralardan iborat edi"*. Munavvar qori 2 kun davom etgan Namangan

safari davomida yosh ziyolilar bilan suhbatda to'ylarni isloh qilish, "gap" marosimlari negizida ma'rifatparvarlik jamiyatlari tuzish takliflarini beradi. Namanganni tark etar ekan Munavvar afandi shu erlik ziyolilarga xitoban: *"Sizlarga oxirg'i so'zim shul: maktablarning taraqqiy va rivojig'a chalishingiz, albatta esingizdan chiqarmangiz. Chunki, bizim istiqbolimiz shul maktab masalasina bog'lidir. Hozirda bizim uchun lozim o'lan narsalarning eng yaxshisi maktab! maktab! maktab!.."* [2], deb Qo'qon tarafga jo'nab ketadi.

"Sayohat parchalari"da Turkistonning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ham nazar tashlanadi. Marg'ilonga borgan muallif *"...Marg'inon tarafig'a safar qildim. Xo'qand ila Namangan orasida ishlanmasdan va sug'orilmasdan bo'sh va bekor yotgan yerlar ko'b ekan. Bu yerlarning suvi ko'b, havosi baland, tuprog'i qobil ziroat o'ldig'i holda aholisi haqqincha istifoda qila olmas ekanlar"* [3], deya serhosil yerlardan aholi unumli foydalana olmayotganligiga e'tibor qaratadi. Ayni paytda, shahardagi jadidchilik harakati, xususan, yangi usul maktablari faoliyatiga ham to'xtalib, u yerda 3 ta yangi usul maktabi borligi, eng mashhuri Quadratulla qoriga tegishli ekanligi, lekin uning moddiy holati yaxshi emasligini bayon qiladi. *"Men bu joyni nima demakka bilmadim. Maktabxona desam hech o'xshamay, "qo'y qo'rasi" deyur edim. Ichinda odamizot bolalar turalar. Hayratda qoldim va dedim: Marg'inonning birinchi maktabxonasi emish! Ruhim tushgan, vujudim xafa, vijdonim ezilgan holda ichkari o'tdim"* [3], deya yozadi.

Ma'lum bo'lishicha, Quadratulla qori maktabining moddiy jihatdan ayanchli holda qolishiga chor ma'murlarining yangi usul maktablariga qarshiligi va boylarning saxovatpeshasizligi sabab bo'lgan. *"Marg'inonda usul jadida ismini bo'yab turg'an 3 dona maktab bor edi. Bularning ikkisi muallimining shahodatnomalari yo'qligidan va biri bizim maktabimiz xonasi verilan o'ldiqdan Farg'ona inspektori tarafidan yopdirildi"* [10].

Arxiv hujjatlariga ko'ra, 1912-yilda Turkiston general-gubernatori Samsonov tashabbusi bilan turli bahonalar asosida yangi usul maktablarini cheklash harakati boshlangan [1]. Bu harakatdan ko'zlangan maqsad rus mustamlakachilik asoslariga zarba beradigan jadid maktablariga qarshi kurash edi. Natijada, butun Turkistondagi yangi usul maktablarini cheklash harakati boshlanadi. Ularni to'g'ridan to'g'ri yopib qo'yilishi xalqning noroziligini keltirib

chiqarishi inobatga olinib, turli bahonalar bilan ularning faoliyatiga to'sqinlik qilinadi. Yuqorida ko'rsatilganidek, Marg'ildagi 3 yangi usul maktabi ham ruxsatsiz ochilgan, o'qituvchilari ma'lumotsiz va maktab binosi talabga javob bermaydi, degan asoslar bilan yopib qo'yiladi.

N. Yovishev asarida Turkiston shaharlarining ruslar yashaydigan qismlarida alohida shart-sharoitlar mavjudligiga alohida urg'u bergan. Yangi Marg'ilon (hozirgi Farg'ona) shahri misolida buni quyidagicha izohlaydi: *"Yeri nihoyat daraja tekis, ko'chalari keng va to'g'ri, imoratlari g'oyat muntazam, er va qiz bolalarg'a maxsus gimnaziya mavjud va mukammal. Qiroatxona va muzaxonalari bor. Lekin, qiroatxonada musulmoncha biror g'azeta yoki jurnal yo'q edi. Jannat kabi bog' va bo'stonlari bordirki, ichlarinda anvoyi gullar ochilgan, xushbo'y va atirlar sochilgan. Bulbullar sayrashub tabiat muziqasini chalib turmakdadir..."* [3].

Mustamlakachi hukumatning Turkistonga rus aholisini ko'chirish siyosati xalq uchun qanday salbiy oqibatlar olib kelganligi asarning O'sha shahri qismi tavsifida qisqacha bo'lsa-da izohlab ketiladi: *"Mujik kelmasdan ilgari bu yerlarda badaviy qirg'izlar mol boqub maishat qilur ekanlar. U zamonlarda bu qirg'izlar minglab qo'y va yilqilarga xo'ja bo'lib, rohatda va erkinchilikda umr surur bo'lganlar. Lekin haligi mujiklar kelgandan so'ng qirg'izlarning yerlari ozaygan. Mol boqish mushkullashgan. Turmush va maishatlari og'irlagan"* [4]. Binobarin, asardagi ana shunday kichik-kichik misollar orqali Turkiston xalqining o'ziga yerlar yetishmayotgan bir sharoitda amalga oshirilgan ko'chirish siyosati mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatning qanchalik yomonlashuviga sabab bo'lganligi fosh qilinadi.

Shuningdek, O'zgand va Jalolobod shahriga qilingan sayohat tavsifida ham ijtimoiy hayot haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, Jalolobodda o'sha davrda 1200 uyda 7 ming aholi yashashi, shaharning quyi boshqaruv tizimida bir qozi, bir mingboshi, 7 starshina (oqsoqol), 90 ellikboshi faoliyat yuritishi, 31 dona masjid borligi, boshqa qishloqlarda ham masjidlar ko'pligi, lekin, qishloqlarda bir dona ham usul savtiya maktabi mavjud emasligi haqida ma'lumotlar keltirilgan [6].

"Sayohat parchalari"da Toshkent shahri sayohatiga qisqacha to'xtalib o'tiladi. Unga ko'ra, Toshkentda Turkistonning boshqa shaharlariga nisbatan jadidchilik harakati ancha taraqqiy etgan.

Shaharda 20 dan ortiq yangi usul maktablari ishlab turgan. Shaharda qizlar uchun alohida yangi usul maktabi ochilgan. Bu haqida *"O'zbeklarga maxsus bir dona qizlar maktabi (Rahimiylar idorasida) ham ochilubdir"*, deya ta'kidlaydi muallif [7].

Chimkent sayohati davomida jamiyat ziyolilarining katta qismi johilligi, o'z hayotlariga oid ijtimoiy masalalarda befarqligi muallifni qayg'u soladi. U o'z fikrlarini: *"Karimboyev afandi ila 'gap'ga bordiq. Bir necha eski mullalar, eski kitoblardan eski masalalar o'qub o'turg'an ekanlar. Beodoblik bo'lsa ham ul eski masalalarni bo'lib, hozirgi yangi masaladan ya'ni, zabh masalasi va idora ruhoniylar xususida so'z ochdim. Bu mullalarning bunday masalalardan aslo xabarlarini yo'q ekan"* [8], degan jumlar bilan xulosalaydi.

Chimkent va To'qmoq shaharlariga borish bilan sayohatning Turkiston mintaqasi qismi nihoyasiga etadi. Undan keyin muallif Yorkent, G'ulcha va Qoshg'ar shaharlariga yo'l oladi.

Xulosa. Umuman olganda, Turkiston tarixini, xususan, jadidchilik harakati tarixini yoritishda turli manbalar qatori sayohatnoma asarlari ham katta ahamiyatga ega. N. Yovishevning "Sayohat parchalari" asari esa o'lkaning qaramlik sharoitidagi iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayotini yoritishda muhim tarixiy manba vazifasini bajaradi. Unda keltirilgan turli statistik ma'lumotlar, aholining ijtimoiy turmushi, iqtisodiy va madaniy hayoti aks etgan lavhalar Turkiston mintaqasi tarixini hali ochilmagan qirralarini ochishda, boshqa manbalar bilan qiyosiy tahlil qilib tarixni to'laqlonli o'rganishda alohida o'rin tutadi. Asarda keltirilgan ayrim ma'lumotlar esa rus mustamlakachilarining o'lkadagi yuritgan ijtimoiy-madaniy siyosatning ayanchli oqibatlarini ro'y-u rost ochib beradi. Shuningdek, asar o'lkadagi jadid maktablarining rivojlanish dinamikasi, moddiy va ma'naviy faoliyati haqida yorqin tasavvur uyg'otadi. O'lka ijtimoiy-madaniy tarixini, xususan, jadidchilik harakati tarixining hali noma'lum sahifalarini yoritishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar:

1. O'zbekiston Milliy arxivi. I-461-fond. 1116-ish. 60-varaq.
2. "Sayohat parchalari" // "Sadoyi Turkiston" gazetasi. 1914-yil 22-aprel.

3. “Sayohat parchalari” // “Sadoyi Turkiston” gazetasi. 1914-yil 2-may.
4. “Sayohat parchalari” // “Sadoyi Turkiston” gazetasi. 1914-yil 30-may.
5. “Sayohat parchalari” // “Sadoyi Turkiston” gazetasi. 1914-yil 2-iyun.
6. “Sayohat parchalari” // “Sadoyi Turkiston” gazetasi. 1914-yil 6-iyun.
7. “Sayohat parchalari” // “Sadoyi Turkiston” gazetasi. 1914-yil 24-iyun.
8. “Sayohat parchalari” // “Sadoyi Turkiston” gazetasi. 1914-yil 27-iyun.
9. “Sayohat parchalari” // “Sadoyi Turkiston” gazetasi. 1914-yil 29-iyul.
10. Turkiston xabarleri // “Tarjimon” gazetasi. 1914-yil 6-may.
11. Mirmuhsin Shermuhammedov. “Sayyoh Nushiravon afandi Yovishiv” // “Sho‘ro” jurnali. 1917-yil 10-sentabr. 419-420-betlar.
12. “Nushiravon afandi Yovishiv” // “Sho‘ro” jurnali. 1917-yil 31-dekabr. 531-534-betlar.
13. Nushiravon Youshef. Oltishahar maktublari / Nashrga tayyorlag‘uchilar: Umarjon Nuriy, Oblaz O‘rxun. Pekin, 2013.
14. Туркистон ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётида татарлар. А. Расулов ва бошқ. Тошкент, 2019.
15. С. Мадярова. Туркистон ижтимоий-сиёсий ва маданий жараёнлари Нўширавон Ёвушев талкинида // “O‘zbekiston tarixi” jurnali. 1-son. Toshkent, 2017. 58-66-бетлар.

КАДЗУО ИСИГУРОНИНГ “КЛАРА ВА КУЁШ” ДИСТОПИК РОМАНИДА ЁЛГИЗЛИК МАВЗУСИНИНГ БАДИИЙ ИФОДАЛАНИШИ

*Бегматова Соҳиба Мустафоевна, Ўзбекистон давлат жаҳон
тиллари университети мустақил изланувчиси*

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ ТЕМЫ ОДИНОЧЕСТВА В ДИСТОПИЧЕСКОМ РОМАНЕ КАДЗУО ИСИГУРО «КЛАРА И СОЛНЦЕ»

*Бегматова Сахиба Мустафоевна, независимый исследователь
Узбекистанского государственного университета мировых языков*

AN ARTISTIC EMBODIMENT OF THE THEME OF LONELINESS IN KAZUO ISHIGURO'S DYSTOPIAN NOVEL “KLARA AND THE SUN”

*Begmatova Sahiba
Mustafoevna,
Independent
researcher of
Uzbekistan State
World Languages
University*

Аннотация: Мазкур мақолада XXI асрнинг машҳур насрнавис ёзувчиларидан бири Кадзуо Исигуронинг “Клара ва Куёш” дистопик романида ёлғизлик мавзусининг бадиий ўзига хослига ва адибнинг бошқа асарларида бўлгани каби, муаммо башиарият муаммоси даражасида ифодаланганлиги масаласига бағишланади. “Клара ва Куёш” асари келажак жамиятида содир бўлади, у ерда бадавлат одамлар ақлли болаларни етиштириши учун ирсий муҳандислик амалиётидан фойдаланишга муваффақ бўлишади. Романда севги, ота-она ва фарзанд муносабатлари, содиқлик, қурбонлик, ўтмиш, ретроспекция, афсус-надомат, синфий табақаланиш, ижтимоий ўзгаришлар каби мавзуларни ўз ичига олиб, бош қаҳрамон Клара инсонни умри давомида англашга интилади.

Калим сўзлар: Кадзуо Исигуро, Нобель мукофоти, “Клара ва Куёш”, дистопия, ёлғизлик мавзуси, сунъий онг, ота-она ва фарзанд муносабати.

Abstract: This article is devoted to the artistic originality of the theme of loneliness in the dystopian novel “Klara and the Sun” by Kazuo Ishiguro, one of the famous prose writers of the 21st century, as well as the question of how this problem is expressed at the level of the problem of humanity, as in other works of the writer. “Klara and the Sun” takes place in a future society where rich people manage to use genetic engineering to produce smart children. In a novel that includes themes such as love, parent-child relationships, loyalty, sacrifice, the past, retrospection, regret, class stratification, social changes and the main character Klara strives throughout her life to understand people.

Key words: Kazuo Ishiguro, Nobel Prize, Klara and the Sun, dystopia, theme of loneliness, artificial intelligence, parent-child relationship.

Аннотация: Данная статья посвящена художественному своеобразие темы одиночества в романе-дистопии «Клара и Солнце» Кадзуо Исигуро, одного из известных прозаиков XXI века, а также вопросу о том, как эта проблема выражается в уровень проблемы человечества, как и в других произведениях писателя. Действие «Клары и Солнца» происходит в обществе будущего, где богатым людям удастся использовать генную инженерию для производства умных детей. В романе, включающем такие темы, как любовь, детско-родительские отношения, верность, жертвенность, прошлое, ретроспекция, сожаление, классовое расслоение, социальные изменения, главная героиня Клара на протяжении всей жизни стремится понять человека.

Ключевые слова: Кадзуо Исигуро, Нобелевская премия, Клара и Солнце, дистопия, тема одиночества, искусственный интеллект, детско-родительские отношения.

КИРИШ. Кўп йиллар давомида Кадзуо Исигуро ижодини тадқиқ қилиб келаётган адабиётшунос О.Жумайло адибнинг асарларидаги шахс таназули тасвири маҳорати ҳақида фикр билдирар экан, жумладан шундай дейди: “Бир неча декадалар давомида наср ёзиб келаётган Исигуро ўз қаҳрамонларини шахсий мағлубият спазмларида ўзларига шубҳа билан қарашларига ва уларни оғриқли ҳақиқатдан ҳаёлот оламига қочишларига ундади. Адиб уларни (ва аниқки, адиб ўзини ҳам) худди шу мағлубият бумеранглари билан қайтаради, лекин уларни ҳеч қачон уялтирмайди. Инсоний мағлубиятда, йўқотишлар ва беҳуда умидларни бошдан кечиришда, уларни чин дилдан англашнинг уятли жойи йўқ. Жароҳатлар ва мусиқа қайта ва қайта ҳамдардлик ва шахсий фожа тажрибаларини бошқа қаҳрамонлар ёки ўқувчи билан бўлишиш имкониятини уйғотади¹”. Демак, адиб дистопик романларида қаҳрамонларни ўз мағлубиятларидан қочиш йўллари ва ўзларига қандай тасалли бериш жараёнларини тасвирлайди. К.Исигуронинг барча романларида ёлғизлик мотиви худди шундай тарзда очиб берилган. Адибнинг сўнги “Клара ва Кўёш” (“Klara and the Sun”) дистопик романи сунъий интеллект тилидан ҳикоя қилиниб, у кўп мавзуларга урғу беради, жумладан: *инсон ва инсонга ўхшашилик нима, ёлғизлик, хурофот, ҳиссиёт, умид, ота-она ва фарзанд муносабати, шахсий ўзига ҳослик ва ниҳоят ўлим*. Асарнинг тили содда, гўё бола тилидан оддийгина ҳикоя қилинган, аммо унинг ости қоронғу оқимлар билан тўлқинланади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД. Асли япон бўлган замонавий инглиз ёзувчиси, адабиёт бўйича Нобель мукофоти

совриндори Кадзуо Исигуронинг ижоди китобхонлар, мунаққидлар ва тадқиқотчиларда катта қизиқиш уйғотмоқда. Адиб ижодига бағишланган дастлабки монографиялар Синсиа Вонг² ва Брайн Шаффернинг³ илмий-тадқиқот асарлари ҳисобланади. Иккала монография муаллифи ҳам романларни таҳлил қилишда, биринчи навбатда, ҳикоя қилувчининг тавсифига ва ўзгарувчан хотира муаммосига эътибор беришади. Синсиа Вонг ўз-ўзини алдаш муаммосига ва унинг ҳикоя билан боғлиқлигига урғу берса, Брайн Шаффер эса бунга қўшимча равишда, Исигуронинг “ҳалқаро” муаллиф сифатидаги ўзига ҳослигини таъкидлайди. Унинг фикрича, ёзувчининг романлари ҳам япон адабий анъаналарига, ҳам XX асрнинг машҳур инглиз муаллифлари – Ж.Конрад, Е.М. Форстер, Ф.М. Форд ва Ж. Жойс, шунингдек, Фрейд асарлари анъаналарига ҳос.

Рус адабиётшунослигида ҳам Кадзуо Исигуро ижоди атрофлича ўрганилган бўлиб, адибнинг “Қалбингдан жой бер менга” романини турфамаданиятчилик контекстида таҳлил қилишга бағишланган Е.Белова тадқиқоти⁴, Исигуро ижодида “ўтмиш” ва “хотира” категорияларини собиқ мустамлака мамлакатларининг турфамаданият вакиллари бўлган адиблар ижоди контекстида ўрганган О.Павлова⁵ илмий қарашлари, адибнинг адабий оламида унинг шахсияти, япон маданияти учкунлари “Мени қўйиб юборма” романи контекстидаги тадқиқототи билан Ю.Нестеренконинг⁶ илмий-назарий фикр-мулоҳазалари эътиборга моликдир.

Асарнинг илк саҳифаларида китобхон ўзини яқин келажакдаги тахминан Америка деб ишонилаётган давлатнинг номаълум шахри

¹ Dzhumaylo O. “The Conflict of the Interpretation in Kazuo Ishiguro “Nocturne” (2009) Новый филологический вестник. 2019. №2(49). (Rostov-on-Don) ORCID ID: 0002-0002-1217-5567. P.329.

² Wong C. Kazuo Ishiguro. Northcote House Educational Publishers, 2000.-129 P.

³ Shaffer B. W. Understanding Kazuo Ishiguro. University of South Carolina Press, 1998.- 146 P.

⁴Белова Е. Поэтика романа Кадзуо Исигуро «Не отпускай меня»:
к проблеме художественного

мультикультурализма. Автореф.дис...канд.филол.наук.- Волгоград.: 2011. - С 19.

⁵ Павлова О. Категории «история» и «память» в контексте постколониального дискурса: на примере творчества Дж. М. Кутзее и К. Исигуро. Автореф.дис...канд.филол.наук.- Москва.:2012.- С 21.

⁶ Нестеренко Ю. Элементы японской культуры в романе Кадзуо Исигуро «Не отпускай меня». Знание. Понимание. Умение. 2015 — №4, Москва, 326-334ст.

дўконида СД (сунъий дўст) деб аталувчи мавжудотлар қаршисида кўради. Бу СДлар ҳаётда ёлғиз, сунъий шерикликка муҳтож болалар учун ишлаб чиқарилган инсон шакл-шамойилини эгаллаган роботлардир.

“Клара ва Қуёш” асаридаги воқеа-ҳодисалар футуристик жамиятда содир бўлади ва у ерда бадавлат одамлар ақлли болаларни етиштириш учун “кўтарилиш”⁷ – “lifting” деб аталувчи ирсий муҳандислик амалиётидан фойдаланишга муваффақ бўлишади. Бирок, ахборот технологияларининг ривожланиши ушбу олий насаб болалар ўртасида алоқа йўқлиги сабабли сунъий дўстларга бўлган эҳтиёжни туғдиради. Асар ровийси Клара ана шундай сунъий интеллектлардан бири бўлиб, унинг инсоний дўсти эса, ирсий муҳандислик муолажаси оқибатида номаълум дарддан азият чекаётган Жози исмли ўсмир киздир.

МУҲОКАМА. Бошқа барча адабий мавзулар билан чамбарчас боғлиқ бўлган ҳолда ёлғизлик мавзуси романнинг марказий ўрнини эгаллайди. Ёлғизлик мавзуси муаллифни аввал ҳам ташвишга солган, у бошқа асарларида у ёки бу даражада очиб берилган ҳам эди. Аммо бу романда ёлғизлик яққол кўзга ташланади: одамлар катта шаҳарларда ўзларини ёлғиз ҳис қилишади, турмуш ўртоқлар кўпинча ўз муносабатларини сақлай олмайдилар ва ажрашадилар, натижада ёлғизликка маҳкум бўлишади. Оналар ўзларининг характер хусусиятлари туфайли (асарда Рикнинг онаси Хелен хоним) ёки уй ишлари ёки касб тақозоси сабаб (асарда Жозининг онаси Крисси Артур) ёлғиздирлар. Ўсмирлар ўз оилаларида ўзларини ёлғиз ҳис қилишади ва шунинг учун романда кўрсатилган, улар ҳаётининг мажбурий атрибутига айланган сунъий дугоналар ёки дўстларга муҳтож. Иккинчиси реал ҳаётда мавжуд бўлган тенденциянинг аксидир: замонавий гаджетларсиз ўсмирлар ва ёшларнинг

мавжудлигини аллақачон тасаввур қилиб бўлмайди; кўпинча улар вақт топа олмайдилар ва уларда тирик одамлар билан мулоқот қилиш истаги йўқ.

Клара ўсмирларнинг ёлғизлиги ва уларнинг ҳаёти табиатига зид равишда жуда кўп қайғу-ҳасратга тўла эканлигини қайта-қайта урғулайди: “... *Josie might be one of those lonely children...*”⁸ Натижада, ўсмирлар умумий тилни қандай топишни билмайдилар ёки бир-бирлари билан мулоқот қилишда қийинчиликларга дуч келишади ва тенгдошлари орасида ўзларини чекланган ҳис қилишади. Шундай қилиб, Жози учун дўстлар билан бўлажак зиёфат фақат салбий ҳис-туйғуларни келтириб чиқаради. Жози онанинг сўзи билан айтганда, мулоқотни ўрганиши керак, деб ҳисоблайди. Муаллифнинг фикрича, одамлар ёлғиз, лекин қувонч келтириши керак бўлган мулоқот бурчга айланади. Асарда дўстона учрашув, дўстлар билан зиёфат сўзлари ўрнига “*interaction party*” яъни “ижтимоийлашув зиёфати” куруқ атамасининг қўлланиши ҳам бежиз эмас.

НАТИЖАЛАР. Ёлғизлик мавзуси асар бўйлаб давом этади: олдин ҳам бир бора фарзандидан айрилган, айна пайтда яна бир фарзанди оғир бемор бўлган ёлғиз она мавзуси. Тўшакка михланган ва ягона суянчиғи сунъий онг бўлган Жозининг ҳам қисматига ёлғизлик ёзилган. Жози “кўтарилиш” жараёнидан сўнг соғлиги ёмонлашиб, бошқалардан холи равишда ёлғиз яшашга мажбур бўлади. Лекин, Кларани ажаблантирган жиҳат Жозининг ёлғизлиги эмас, балки унинг ота-онасининг айро яшашлари ва никоҳларини бекор қилганликлари эди. “*Until recently, I didn't think that humans could choose loneliness. That there were sometimes forces more powerful than the wish to avoid loneliness*”⁹. Ушбу воқеалардан сўнг Клара инсонлар ҳаётнинг маълум бир сабаблари туфайли ёлғиз яшашга

⁷ Асарда “кўтарилиш” деб аталувчи тиббий муолажа хусусида сўз боради. Ушбу замоннинг ўсмирлари келажакда меҳнат бозоридан яхши касб топишлари учун “кўтарилиш” муолажасидан ўтишлари керак эди.

⁸ Таржима: ...Жози ўша ёлғиз ўсмирлардан биридир эҳтимол.... (Диссертант таржимаси) Kazuo Ishiguro. *Klara and the Sun*. - London: Faber and Faber, 2021. - P.16.

⁹ Таржима: “Яқин-яқингача инсонлар ёлғизни танлашади деб ўйламас эдим. Чунки ёлғизликдан ҳам қочиб ундовчи беаёв таъсир кучлари бор”. (Таржима диссертантаники) Ishiguro, Kazuo. *Klara and the Sun*. London: Faber and Faber, 2021.-P. 2.

махкум эканлар, деган хулосага келади: “*Perhaps all humans are lonely. At least potentially*”¹⁰.

Асар ниҳоясида дўкон менежери ва Кларанинг ўз вазифасини ўтаб бўлган роботлар сақланаётган ташландик омборхонадаги учрашув сахнаси мавжуд. Менежер омборхонани тарк этар экан, Клара уни оҳиста тўхтатади ва Қуёш унга ўзига хос меҳр кўрсатганлигини айтади. Менежер Қуёш ҳар доим Кларага меҳрибон бўлганига ишонишини айтади: “*At the same time, what was becoming clear to me was the extent to which humans, in their wish to escape loneliness, made maneuvers that were very complex and hard to fathom*”¹¹. Бу ўринда Клара инсонларни умри давомида англашга ҳаракат қилганлигини, лекин инсон ўзининг мураккаблиги ва сирлилиги билан бошқа мавжудотлардан ажралиб туришига ишора беради.

Демак, К.Исигуронинг барча романларида ёлғизлик мавзуси худди шундай тарзда очиб берилган. Биринчидан, бу диалогга кодир бўлмаганда амалга ошириладиган атрофдаги дунёдан белгиларнинг ҳиссий чегараланиши; колаверса, бу уларнинг оиладан ажралганлиги ва ташландик маконга интилиши, умуман олганда, ўтмишга интилишга айланади. Фақат ёлғизлик мавзуси адиб асарларида романдан романга кўчиб, аввал индивидуал образлар билан, кейин эса инсоният билан боғланади.

ХУЛОСАЛАР. Кадзуо Исигуро сўнгги романи “Клара ва Қуёш” асари ёзиб бўлинганидан кейин қуйидаги иқролари билан бўлишди: “Биз шунчаки фактлар, далиллар ёки ғояларни эмас, балки ҳиссий идрокларимизни баҳам кўраимиз. Шунинг учун бизга фақат илмий тадқиқотлар ёки ёрқин баҳсли мақолалар эмас, балки романлар керак. Одамлар мендан нима учун роман ёзишимни сўрашганда, асарларимда ҳис-туйғуларимни бошқа инсонларга етказиш

мен учун муҳим масала, деб жавоб бераман. Шунини айтишим керакки, ўтган даврлар бу борада осон бўлмади, одамлар бирдан фақат ҳис-туйғулар муҳим деб қарор қилишди. Мен ҳис қилиш ҳуқуқига эгаман ва мен ишонишда ва умримнинг охиригача ҳис қилишда давом этаман”¹². Мухтасар айтганда, муаллиф томонидан қўлланиладиган адабий услублар ўзига хос тарзда ривожланади ва муаллифнинг муаммолари янгича ҳал қилинади. “Клара ва Қуёш” романида тасвирлар тизими ва асосий мавзулар, ғояларни талқин қилиш бироз бошқача тарзда қурилган. Ушбу романда олдинги асарларга нисбатан кўпроқ жанр шакллари мавжуд бўлиб, улар илгари учраган воқеа бу ерда сунъий онг, яъни робот нуктаи назаридан ҳикоя қилинганлиги билан ажралиб туради. Хронотопнинг ноаниқлиги юқори даражадаги умумлаштиришни таъминлайди ва замонавий инсоният муаммоларининг умумийлигини кўрсатади. Ушбу асар мавзуларнинг кенг қўламини намойиш этади ва улар орасида ёлғизлик мавзуси етакчи ўринни эгаллайди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Москва, изд. Художественная литература, 1975. – 504 с.
2. Белова Е. Поэтика романа Кадзуо Исигуро. Не отпускай меня: к проблеме художественного мультикультурализма. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Волгоград.: 2011. – С 19.
3. Лушникова Г. И. К вопросу об идиостиле К. Исигуро (на материале романа «Клара и Солнце») / Г. И. Лушникова, Т. Ю. Осадчая // Научный диалог. — 2022. — Т. 11. — № 2. — С. 299—315. — DOI: 10.24224/2227-1295-2022-11-2-299-315.

¹⁰ Таржима: “Балки одамларнинг барчаси ёлғизликка мубталодирлар”. (Таржима диссертантниги) Ishiguro, Kazuo. Klara and the Sun. London: Faber and Faber, 2021.-P. 2.

¹¹ Таржима: “Шу билан биргаликда, менга таборо равшанроқ бўлиб бораётган ҳодиса шу эдики, одамлар ёлғизликдан қочиш мақсадида жуда мураккаб ва тушуниш қийин бўлган ҳаракатларни қилишар экан”. (Таржима

диссертантниги) Ishiguro, Kazuo. Klara and the Sun. London: Faber and Faber, 2021.-P. 2.

¹² «Возможно, мы сами — набор алгоритмов»: Кадзуо Исигуро о вере, правде и любви в эпоху искусственного интеллекта <https://www.forbes.ru/forbeslife/422657-vozmozhno-my-sami-nabor-algoritmov-kadzuo-isiguro-o-vere-pravde-i-lyubvi-v-epohu> (мурожаат қилинган сана 25.02.2023).

4. Нестеренко Ю. Элементы японской культуры в романе Кадзуо Исигуро «Не отпускай меня». Знание. Понимание. Умение. 2015 — №4, Москва, 326-334ст.
5. Павлова О. Категории «история» и «память» в контексте постколониального дискурса: на примере творчества Дж. М. Кутзее и К. Исигуро. Автореф.дис...канд.филол.наук.-Москва.:2012.- С 21.
6. Темирболат А.Б. Поэтика литературы. Учебное пособие. - Алматы, 2011 г. С. -169 с.
7. Antonis Balasopoulos. Anti-Utopia and Dystopia: Rethinking the Generic Field. «UtopiaProjectArchive», 2011. Pp.59-67.
- <https://www.academia.edu/1008203/ AntiUtopia and Dystopia Rethinking the Generic Field>
8. Dzhumaylo O. “The Conflict of the Interpretation in Kazuo Ishiguro “Nocturne” (2009) Новый филологический вестник. 2019. №2(49). (Rostov-on-Don) ORCID ID: 0002-002-1217-5567. P.329.
9. Kazuo Ishiguro. Klara and the Sun. - London: Faber and Faber, 2021. - 340 P.
10. Wong C. Kazuo Ishiguro. Northcote House Educational Publishers, 2000.-129 P.
11. Shaffer B. W. Understanding Kazuo Ishiguro. University of South Carolina Press, 1998.- 146 P.

YOSH KURASHCHILARNING BOSHLANG'ICH TAYYORGARLIK DAVRIDAGI TEXNIK-TAKTIK HARAKATLARI

*Abdullayev Zakir Nurmatovich,
Urganch davlat universiteti dotsenti
Nurmatov Adhamjon Zakir o'g'li,
Urganch davlat universiteti talabasi*

TECHNICAL AND TACTICAL ACTIONS OF YOUNG WRESTLERS IN THE PRIMARY PREPARATION PERIOD

*Abdullayev Zakir Nurmatovich,
associate professor of Urganch State University
Nurmatov Adhamjon is the son of Zakir,
a student of Urganch State University*

ТЕХНИЧЕСКИЕ И ТАКТИЧЕСКИЕ ДЕЙСТВИЯ ЮНЫХ БОРЦОВ В ПЕРИОД НАЧАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

*Абдуллаев Закир
Нурматович, доцент
Ургенчского
государственного
университета*

*Нурматов Адхамжон
сын Закира, студент
Ургенчского
государственного
университета*

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada yosh kurashchilarning boshlang'ich tayyorgarlik davridagi texnik-taktik harakatlarining tahlili ilmiy, nazariy va amaliy fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: kurash sporti, kurash texnikasi, kurashchi, texnik-taktik harakat, qulay dinamik vaziyat, malakali kurashchi, texnik-taktik mahorat.

ABSTRACT: This article presents a scientific, theoretical and practical analysis of the technical and tactical actions of young wrestlers in the process of their initial training.

Key words: wrestling sport, kurash technique, kurash wrestler, technical and tactical action, favorable dynamic situation, qualified kurash wrestler, technical and tactical skill.

АННОТАЦИЯ: В данной статье представлен научно-теоретический и практический анализ технико-тактических действий юных борцов в процессе их начальной подготовки.

Ключевые слова: борцовский вид спорта, техника кураш, кураш, технико-тактическое действие, благоприятная динамическая ситуация, квалифицированный кураш, технико-тактическое мастерство.

KIRISH. Bugun mamlakatimizda sog'lom turmush tarzini yanada shakllantirish, aholining, ayniqsa, o'sib kelayotgan yosh avlodning jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanishi uchun zamon talablariga mos ravishda shart-sharoitlar yaratish, mardlik, vatanparvarlik, gumanizm g'oyalarni o'zida

mujassam etgan kurashimiz orqali ona vatanga sadoqat tuyg'ularini kamol toptirishdan iboratdir.

Bugungi kunda hukumatimiz tomonidan jismoniy tarbiya va sportga ayniqsa kurash milliy sportimizni yanada rivojlantirish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 4-noyabrdagi "Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ 4881-son qarorini misol keltirishimiz mumkin.

O'quv mashg'ulotlarni ilmiy asoslangan rejalar asosida yo'lga qo'ysak, albatta, jahon arenalarida yuqori natijalarga erishamiz. Ko'plab ilmiy adabiyotlarda kurashchilar tayyorgarlik bosqichining ilk davridayoq texnikani, biomexanik taqsimlashga bo'lgan talablar yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Mazkur ishning dolzarbligi shundaki, hozirgi davrda jahondagi kurash ustalarning texnikasida aniqlangan bellashuv olib borishning yangi qirralarini va texnikaning model ko'rsatkichlari asosida 12-13 yoshli kurashchilar texnikasida yo'l qo'yayotgan xatolarini to'g'irlash va samaradorligini oshirishga bo'lgan yondashuvni ishlab chiqilishi juda ham muhimdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Sport kurashlari bo'yicha adabiyotlarda turli xil usul va harakatlarni o'rgatish metodikasi va texnikasi bo'limlari oldingi ko'pgina muallif va mutaxassislarning tadqiqotlarida ishlab chiqilgan, bular K.T.Yusupov (2005), O.Toshmurodov, I.To'raqulov (2015), I.A.Daminov, O'R.Qosimov (2021), S.S.Mirzanov, U.R.Karimov (2015), (1997).

Kurashchilarning yoshiga mos ravishda rivojlanishining hamda kurashning o'zidagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda yaratilgan texnik tayyorgarlikning zamonaviy istiqboli modelini shakllantirish bilan quyidagi mualliflar shug'ullangan: O.V.Kalekov, V.M.Primakov, A.V.Prisstinskiy (2012), T.S.Usmonxo'jayev (2009), O'I.Ibrohimov (2006), Yu.Tropin, A.Chuyev (2017).

NATIJALAR. Ishning asosiy maqsadi 12-13 yoshli kurashchilarning texnik tayyorlash samaradorligini yuksaltirish yo'llarini ishlab chiqishdir. Tadqiqotimizning vazifalari quyidagilardan iborat:

1. 12-13 yoshli kurashchilar texnik tayyorgarligi samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan vositalarni takomillashtirishga qo'yiladigan talablarni nazariy va eksperimental asoslash (trener mahorati, kuzatuvlar natijalari va

adabiyotlarni o'rganishning barchasini umumlashtirish asosida).

2. Texnik usullarni bajarishni miqdoriy baholash asosida kurashchilarning texnik tayyorgarligi samaradorligi darajasini aniqlash.

3. Yosh sportchilarning harakat, sensor va o'yin rivojlanishining o'zaro tasiriga qurilgan va ularning texnik takomillashganlik samaradorligini oshirishga mo'ljallangan integral yondashuvni ilmiy va metodik asoslash.

Tadqiqotning natijalari shuni ko'rsatdiki, kurashning zamonaviy texnikasida yangi talablarning aniqlanishi, kurashdagi asosiy texnik usullarni baholashning taklif qilingan tizimi yetakchi omillarni belgilaydi va shu bilan bir qatorda, ushbu ish natijalari istiqbolli texnikani qo'llash samaradorligini korreksion (xatolarni tuzatish), o'yin va jismoniy va maxsus mashqlar yo'li bilan amalga oshirishga imkon beradi.

Texnik harakatlar – bu, boshqa harakatlardan alohida, ajratilgan bo'lib, ba'zan uning yordamida g'alabaga erishiladigan, lekin yosh kurashchilarning musobaqa jarayonidagi murakkab harakatlar jamlanmasining faqat bir qismini tashkil etuvchi tugallanmagan harakatlar tuzilmasidir.

Taktika – bu, kurashchining musobaqa jarayonidagi umumiy harakatlaridir.

Alohida taktik harakat ma'lum bir texnik harakat bo'lib ham hisoblanadi. Masalan, raqibini muvozanatdan chiqarib va hujumda qulay dinamik vaziyatni yaratishdan iborat taktik maqsadlarda bajariladigan siltash, itarish, burilish kabi harakatlanishlar. Ular ma'lum bir texnik harakatlar bo'lib, ular to'g'ri yoki noto'g'ri bajarilishi mumkin. Hujumni tayyorlash usullari sifatida taktik vazifalarga xizmat qiladi. Bir vaqtning o'zida maxsus texnik harakatlar (usullar) taktik harakatlarning asosiy turlari, hujum, himoya, qarshi hujum bo'lishi mumkin.

Yuqori sport mahoratining o'ziga xos modelini, andozasini yaratishga urinib ko'ramiz. Ularga quyidagi tamoyillar kiradi:

- texnik-taktik mahorat va kurash qoidalarining o'zaro bog'liqligi;

- texnik-taktik mahorat va kurashchilar alohida xususiyatlarining o'zaro bog'liqligi;

- optimal hajm, hujum harakatlarining turliligi va samaradorligi;
- hujum harakatlarining ahamiyati;
- qulay dinamik vaziyatda hujumni bajara olish;

- qulay dinamik vaziyatlardan hujum qilish uchun foydalanishga tayyorgarlik;

- texnik- taktik mahoratning ilg'or va qoloq tomonlarining birga ta'sir ko'rsatishlaridir.

Kurashchining texnikasi va mahorati uning asosi hisoblanadi va ko'p jihatlaridan uning imkoniyatlarini belgilab beradi. Kurashda 7 ta usul va ularning turlari mavjud. Biroq, bu kurashchi ularning hammasini mukammal bilishi lozim degani emas.

Kurashchi texnik-taktik harakatlarni mustahkam egallash uchun tanlashda quyidagi qoidalarini amalga oshirishini tavsiya qilamiz:

- amaldagi musobaqa qoidalarida qaysi bir texnik harakat ko'proq o'ziga qulay va muvaffaqiyatli hisoblanadi, ana o'sha texnik-taktik harakatlarni puxta egallash;

- texnikaning hamma turlari ichidan sportchining alohida xususiyatlariga eng yaxshi javob beradigan usullar, qarshi usullar va himoyalanihlarning turli xildagi variantlarini egallash;

- asosiy raqiblarning mahorati xususiyatlarini hisobga olish va ular bilan kurashishda yaxshi natija beradigan texnik harakatlarni tanlash;

- avval o'rganilgan usullar va qarshi usullarni qo'llash imkoniyati bo'lgan texnik harakatlarga alohida e'tibor berish;

- kurashchi zahirasida mavjud bo'lgan usullar bilan kombinatsiyalar qo'llash mumkin bo'lgan texnik harakatlarni o'rganish;

- keraksiz harakatlarga ortiqcha kuch sarf etmasdan, texnika asoslari hamda umumiy harakat maromini egallash;

- usullar o'rgatish vaqti oralig'ida shakllangan bo'lishi zarur, chunki mashg'ulotlar orasidagi uzoq tanaffuslar uning ta'sirini pasaytirishga olib keladi.

Mutaxassislarining fikricha, kurashchi musobaqalarda g'alabaga erishish uchun 60-70% gacha hujum va himoyalanihlarni amalga oshirishi

lozim. Olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, kurashchilar musobaqalarda g'alaba qozonishi uchun 70% gacha kuzatish va raqibning harakatlarini nazorat qilish, 60% — ushlab olishlarni, 60% — faollikni namoyish qilishni, 60% — qarshi hujum harakatlarini, 70-80%- ustunlikni ushlab qolishni, 70-80% — kuchni tiklashni, 80-100% — xavfli holatni bartaraf etishni bajarishlari lozim.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, kurashda usullarni, ayniqsa, murakkab hujum harakatlarini muvaffaqiyatli qo'llash uchun yosh kurashchi qulay dinamik vaziyatlarni tayyorlash usullarini egallashi va maxsus hujum va harakatlar yaratishni bilishi lozim. Musobaqa tahlili shuni ko'rsatdiki, sportchilar asosan ko'p qo'llanilgan usullar Yonbosh, Qo'shsha, Yelkadan oshirib tashlash, Chil usullari bilan juda qulay va sof g'alabaga erishgan. Ko'pchiligi ushbu usullardan foydalanishadi. Tadqiqotlardan shu ma'lum bo'ldiki, sof g'alaba bilan keyingi davraga o'tgan kurashchilar soni, Yonbosh hamda Chala bahosi bilan keyingi davraga o'tganlardan soni kam. Texnik harakatlarning (usullar) samaradorligi nisbatan olib qarasak, bu ko'rsatkich kurashchilarning texnik-taktik bazasida kamchiliklar ko'pligidan dalolat beradi. Jamoa musobaqalarida trenerlar har bir bellashuvga dastlabki taktik reja ishlab chiqadi. U har bir kurashchi oldiga ma'lum bir vazifani qo'yadi, sof g'alaba bilan yaqqol ustunlik yoki ochkolar bo'yicha g'alabaga erishishni prognoz qilishi lozimligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 4-noyabrdagi "Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ 4881-son qarori.
2. Kerimov.F.A. Sport kurashi nazariyasi va uslubiyati (Darslik).-T.:O'zDJTI nashriyot bo'limi,2001.-285 b.
3. Kerimov.F.A. Kurash tushaman.-T.:Ibn-Sino nomidagi nashriyot, 1990.-174 b.
4. Yusupov K.T. Kurash. Xalqaro qoidalari, texnika va taktikasi.-T.: G'ofur G'ulom nomidagi nashriyoti. 2005.-129 b.

**MUAMMO NAZARIY TALQINIDA TANQIDCHI
MAHORATI O'ZIGA XOSLIGI
(B.NAZAROV IJODI TIMSOLIDA)**

*Boltaboyev Omonboy Yo'ldosh o'g'li,
Berdaq nomidagi Qoraqalpog' davlat universiteti*

**CRITIC SKILL IN THEORETICAL
INTERPRETATION OF THE PROBLEM
(IN THE FORM OF B. NAZAROV'S WORK)**

*Boltaboyev Omonboy Yoldosh son,
Karakalpak State University named after Berdak*

**КРИТИЧЕСКИЙ НАВЫК В ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ
ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПРОБЛЕМЫ
(В ФОРМЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ Б. НАЗАРОВА)**

*Болтабоев
Омонбой
Юлдошевич,
Каракалпакский
государственный
университет
имени Бердака*

ANNOTATSIYA: Maqolada muammo nazariy talqinida tanqidchi mahorati namoyon bo'lish omillari, munaqqid faoliyatida matn tayanch tadqiqot sifatidagi o'rni, tahlil malakasi va adabiy fakt o'zaro munosabati, ijodkor fenomeni shakllanishida adabiy jarayon vazifadoshligi hamda badiiy asarni estetik baholashda me'yor va mezon payvastligi B.Nazarov ijodi misolida tahlilga tortiladi.

Tayanch so'zlar: muammo, matn, me'yor, nazariy talqin, ifoda uslubi, ijodkor fenomeni, estetik qiymat, baholash mezon, ifoda uslubi, tahlil malakasi, tanqidchi mahorati.

АННОТАЦИЯ: В статье рассматриваются проявления мастерства критика в теоретической интерпретации проблемы, роль текста как основы исследования в творчестве критика, взаимосвязь умения анализа и литературного факта, роль литературного процесса в формировании творческого феномена, а также значение норм и критериев в эстетической оценке художественного произведения, которые проанализированы на примере творчества Б.Назарова.

Ключевые слова: проблема, текст, норма, теоретическая интерпретация, стиль изложения, творческий феномен, эстетическая ценность, критерий оценки, стиль изложения, аналитическое мастерство, критическое мастерство.

ANNOTATION: The article deals with the investigation of the critic's skills in the theoretical interpretation of the problem, the role of text as the basis of research in the critic's work, the relationship between the ability to analyze and literary fact, the role of the literary process in the formation of a creative phenomenon, as well as the importance of norms and criteria in the aesthetic evaluation of a work of art, which has been analyzed on the example of B.Nazarov's works.

Key words: problem, text, norm, theoretical interpretation, style of expression, creative phenomenon, aesthetic value, evaluation criterion, style of expression, analytical skill, critic's skill.

KIRISH. Adabiy hodisa quvvat-hofizasini belgilash, matn zamirida yashirin hayrat va go'zallik sehrini baholash, ijodkor fenomenini ilmiy talqinda qayta tiklash murakkab jarayon,

binobarin, butun tahlil mobaynida "biror adibning ijodi to'g'risida so'z ochilar ekan, uning bosib o'tgan yo'li uchun har jihatdan xarakterli asarlari tanlab olinadi, shu asosda san'atkorning ijodiy

yo'li, tadriji, o'ziga xos yozuvchilik dunyosi, qaytarilmas uslubi, qisqasi, betakror qiyofasi, adabiyot taraqqiyotida tutgan o'rni ko'rsatib beriladi"[2:316].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Joriy holat, birinchidan, asar tanlovini tadqiqot ehtiyoji qilib qo'yadi, ikkinchidan, ijodkor fenomeni, badiiy matn va ifoda uslubi bir-birini to'ldiruvchi, aniqlovchi hamda bog'lovchi murakkablik darajasini vujudga keltiradi, uchinchidan, ilmiy talqinda asosiy xususiyat va estetik mezon uyg'unlashuvini ta'minlaydi, to'rtinchidan, san'atkor badiiy olami yaxlitligi poetik mantiq va ruhiyat falsafasi kompleksini shakllantiradi, beshinchidan, izlanish va tajriba yaxlitligi olim xolisligini belgilaydi.

MUHOKAMA. Yangi tipdagi XX asr o'zbek adabiy tanqidchiligi tamoyillari qaror topishi va mustahkamlanishida B.Nazarov adabiyotshunoslik talqini muayyan o'rin egallaydi. O'z ilmiy izlanishlarini "Badiiy adabiyotda peyzaj" (1967) maqolasi bilan boshlagan mutaxassis millat ilm-fan solnomasini "Olim madaniyati" (1977), "O'zbek adabiy tanqidchiligi" (1979), "Bu sehrli dunyo" (1980), "Hayotiylik – bezavol mezon" (1985), "O'zbek adabiy tanqidi" (2-jildlik, hammualliflik, 1987-1988), "G'afur G'ulom olami" (2004), "O'zbek adabiy tanqidi tarixi" (hammualliflik, 2012), "Ijodning jon tomiri" (2022) kitoblari bilan boyitdi. Yillar kesimida zahmatli ilmiy faoliyat natijasi sifatida yaratilgan tadqiqotlarda muammo va talqin, tahlil va malaka, falsafa va mantiq, konsepsiya va pozitsiya g'alati tarzda uyg'unlikka erishadi. Munaqqid nazariy talqinida adabiy faraz mantiqiy izchillikka tayanadi, tahlil malakasini teranlashtiruvga intilish muallif qarashlari daxlsizligini saqlaydi, ijodiy mustaqillikni tadqiq sahniga ko'taradi:

G'afur G'ulomning "Hiylai shar'iy", "Mening o'g'rigana bolam" hikoyalari, "Netay", "Yodgor", "Tirilgan murda", "Shum bola" singari qissalari milliy xarakter yaratish san'ati, badiiy tildagi mahorat nuqtayi nazaridan yosh yozuvchilarga ibrat maktabi. "Mening o'g'rigana bolam" hikoyasidagi Kampir obrazi, "Yodgor" qissasidagi Jo'ra, Saodat, Mehri obrazlari o'zbek xalqi vakillari xarakterining g'oyat muhim qirralarini ham yorqin ifodalaydi [3:29].

Baxtiyor Nazarov ilmiy-adabiy merosini "G'afur G'ulom olami" (2004) monografiyasi bezab turadi. Tadqiqotda muallif matn tahliliga jiddiy e'tibor qaratadi, so'zma-so'z, jumlamajumla, g'oyama-g'oya yondashuv – immanent tahlil ham ijodkor fitrati, ham matn mohiyatini yaxlit baholashga zamin hozirlaydi. Aslida har bir badiiy asar san'atkor dunyoqarashi muayyan qirralarini tashishga xizmat qiladi, olim nazdida, badiiy mahorat asar tilidan qahramon konsepsiyasiga ko'chadi, obraz mantig'idan hosil bo'ladigan milliy xarakter ijod psixologiyasini ochib berishga ixtisoslashadi. Ayni paytda, tipik vaziyat yaratish jarayoni janr, g'oya, uslub va vazifa tanlamaydi.

"Baxtiyor Nazarov G'afur G'ulom ijodi, uning badiiy olami haqida o'zining ohorli so'zini ayta oldi. Men G'afur G'ulom haqidagi aksariyat tadqiqotlarni, tanqidiy ocherk-u portretlarni, esse va badiiy lavhalarni o'qiganman. "G'afur G'ulom olami" kitobidagi konsepsiya, talqin, tahlil, baholashda betakrorlik, o'ziga xoslik bor. Adabiy tanqid fanida, o'zlashtirish estetikasi sohasida kechinma, kechinmadoshlik degan tushuncha bor. Biron san'at asarini uqmoq, anglamoq uchun ma'lum muddat asarni yaratgan ijodkor ruhiga kirmoq, kechinmalarini qayta jonlantirmoq zarur bo'ladi. Kechinmadoshlik – estetik jarayon, asardagi go'zallikni nozik va chuqur his etmoq. Badiiy asarniki ich-ichidan his qilish shunchalik mushkul ekan, san'atkor badiiy olamiga kirish, uni anglash, tushuntirib berish o'ta murakkab vazifa"[4:37], - yozadi f.f.d., prof. A.Rasulov. Iqtibosda bir nechta jihat qabarib ko'rinadi: birinchidan, asardagi "konsepsiya, talqin, tahlil, baholashda betakrorlik, o'ziga xoslik" munaqqid ifoda uslubi malakaviy takomilini belgilaydi, ikkinchidan, ijodkor-konsepsiya-matn aloqasini yaxlit tekshirish murakkab jarayon hisoblanadi, uchinchidan, ijod qatimida yashirin go'zallik mohiyatini ilg'ash, idroklash hamda qayta baholash kuchli intellektual-emotsional salohiyatni taqozolaydi, to'rtinchidan, ilmiy haqiqatga yo'l tadqiqotchi mushohadasidan san'atkor olamiga olib boradi:

"Shum bola" qissasining tili jonli xalq tiliga xos bo'lgan bo'qdorligi jihatidan ham maroqli. Obrazlilik, ko'chma ma'nolilik, latif qochirimlar, kasb-kor va urf-odatlarining individual shaxs ruhiyatidagi nozik ifodalari

Gʻafur Gʻulom badiiy tildagi yuksak mahoratidan dalolat berib turadi. Yozuvchi badiiy asar tilidagi ustalik, umuman, xalq tilining boyishiga, ifoda yoʻsinining betakror milliy xususiyatlari mustahkamlanishiga, tarix bilan bugunning tildagi robitasiga, adabiy til bilan xalq tili aloqasi kuchayuviga, lahjalar evaziga soʻz boyligi fondi ortib borishiga barakali taʼsir koʻrsatadi [3:35]. Binobarin, matndagi xalqona lutf va nozik qochirim estetik taʼsirchanlikni taʼminlash barobarida tasvirda tabiiylik teranlashuviga imkon beradi, ifoda soddaligi va ravonligi oʻquvchida adabiy zavq uygʻotadi. Munaqqid “Shum bola” qissasiga ham adabiyotshunos, ham ijodkor sifatida yoshdashadi, garchand, baʼzi oʻrinlarda badiiy simpatiya tahlilda tavsifiylik belgilari kuchayuviga olib kelsa-da, umumiy baho va qiymat adib dunyoqarashini bir butun tekshirishga mutlaqo halaqit bermaydi.

“Badiiy soʻzning taʼsir quvvatidan qalb larzaga keladi, sehrlanadi, zavq-shavqqa toʻladi. Haqiqiy badiiy asar ziyosidan koʻngilda oʻzgacha bir harorat va yorugʻlik paydo boʻladi. Asar muallifi, uning qahramonlari yoki tasvirlagan voqelik mohiyati bilan gʻoyibona muloqotlar, bahs-tortishuvlar boshlanadi. Yaxshi kitob insonning bir umrlik sirdoshi va yoʻldoshiga aylanadi. Bu toifa asarlarni qaytadan takror oʻqish va uqishga havasmandlik, ayniqsa, adabiyotshunoslarga tinchlik bermaydi: dilini, koʻngil haroratini birovlar bilan baham koʻrish, adib mahoratidan, pokiza tiynatli qahramonlar qismatidan soʻz ochishga ehtiyoj tugʻiladi” [6:321], - yozadi f.f.d., prof. Bahodir Karim. Haqiqiy munaqqid ham tahlil, ham talqinni yangilaydi, matn mohiyatini ilmiy-nazariy sathda baholash yordamida tadqiqotchi badiiy asar yangi qirralarini kashf etadi. Mukammal ijod ham adib, ham olim yashovchanligini belgilaydigan omil sanaladi. **NATIJALAR.** Shunday ekan, tanqidchi fenomeni toʻgʻri tanlov, xolis kuzatuv va haqqoniy baholash mezonlariga tayanadi. Akademik B.Nazarov ilmiy mushohadalarida mana shu chambarchaslik saqlanadi, muallif talqinida goh hassos shoir qalbi, goh zukko kitobxon zavqi, goh keskin munaqqid nigohi oʻzaro oʻrin almashadi, tasvir quyuqlashadi, ifoda teranlashadi.

“Biz adabiy tanqidni ilm deguvchilar dalillarini asosliroq, topamiz, undagi badiiy mushohada, tahayyul, tasavvur esa, janrning

maqbul oʻziga xos xususiyatlari tarzida zohir topadi, busiz adabiy tanqid oʻz tom maʼnodagi fazilatini namoyon eta olmaydi”[6:61], - yozadi B.Nazarov. Olim tanqidchilik va munaqqid ilmiy-nazariy tamoyillari xususida mushohada yuritar ekan, faraz va adabiy maʼlumotdan foydalanish mashaqqati, matnga biografik yondashuv oʻziga xosligiga eʼtibor qaratadi. Uning nazdida, tahlil jarayonida ijodkor tarjimai holi, qahramon konsepsiyasi va matn biografiyasi yaxlit adabiy hodisaga aylanadi, joriy holatda adabiy mohiyatga teran kirib borishga zamin hozirlanadi, tahlil ancha quyuqlashadi.

XULOSA. Umuman, Baxtiyor Nazarov nazariy talqinida germevntik, aksiologik, ontologik qirralar omuxtalashadi, munaqqid ilmiy-ijodiy munosabati oʻziga xosligi, farazni tahlil mantigʻidan keltirib chiqarishga moyillik masalaga xilma-xil miqyoslardan yondashuvga yoʻl ochadi. Adabiy maʼlumot ham tavsifi, ham talqini, ham tahlilini badiiy matn tayanch markazi atrofida uyushtirish iqtidori olim amaliy qarashlarini bezashga xizmat qiladi. Unda kuchli ilmiy eruditsiya, yuksak intellektual salohiyat va nozik intuitsiya markazlashadi. Muallif shakllantirgan nazariy konsepsiya hamda ijodiy maktab davrlar kesimida muayyan metodologik salmoq kasb etadi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qatʼiy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi boʻlishi kerak. –Toshkent: Oʻzbekiston, 2017.
2. Rasulov A. Badiiylik – bezavol yangilik. – Toshkent: Sharq, 2007.
3. Nazarov B. Ijodning jon tomiri. –Toshkent. Tafakkur tomchilari, 2022.
4. Armugʻon. –Toshkent: Tamaddun, 2017.
5. Bahodir Karim. Ruhiyat alifbosi. – Toshkent: Adabiyot va sanʼat, 2016.
6. Nazarov B. Gʻafur Gʻulom olami. – Toshkent: Fan, 2004.

XORAZM TURKIY TARIXNAVISLIGI MANBALARIDA “DAVLAT” TUSHUNCHASINI IFODALOVCHI ISTILOHLAR

*Maxmudov Rauffjon Baxodirovich, filologiya fanlari doktori
(DSc), katta ilmiy xodim*

*Eshmurodov Madamin Jumabayevich, filologiya fanlari
nomzodi*

TERMS EXPRESSING THE CONCEPT OF THE “STATE” IN THE SOURCES OF KHORAZM’S TURKISH HISTORICITY

*Makhmudov Rauffjon Bakhodirovich, Doctor of Philological
Sciences (DSc), senior researcher*

*Eshmurodov Madamin Jumabayevich, candidate of philological
sciences*

ТЕРМИНЫ, ВЫРАЖАЮЩИЕ ПОНЯТИЕ “ГОСУДАРСТВО” В ТЮРКСКИХ ИСТОЧНИКАХ ИСТОРИИ ХОРЕЗМА

*Махмудов Рауфжон Баходирович, доктор филологических
наук (DSc), старший научный сотрудник*

*Эшмуродов Мадамин Джумабаевич, кандидат
филологических наук*

ORCID: [0009-0008-7577-6272](https://orcid.org/0009-0008-7577-6272)

e-mail:
rauffjon.m@mail.ru

ORCID: [0009-0008-6972-5217](https://orcid.org/0009-0008-6972-5217)

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada Xorazm turkiy tarixnavisligiga oid manbalar leksikasida uchraydigan davlat tushunchasini ifodalovchi ayrim atamalarning ma’no ko’lami tahlil qilingan. Ular qatnashgan birikmalarning o’ziga xosliklari aniqlangan.

Kalit so’zlar: turkiy tarixnavislik, tarixiy leksika, etimologiya, davlatchilik terminologiyasi, tarixiy manba.

АННОТАЦИЯ: В данной статье анализируется объем значений некоторых терминов, выражающих понятие государства, встречающихся в лексике источников, относящихся к хорезмийско-тюркской историографии. Установлены особенности соединений, в которых они участвуют.

Ключевые слова: турецкая историография, историческая лексика, этимология, государственная терминология, исторический источник.

ABSTRACT: This article analyzes the scope of meanings of some terms expressing the concept of state found in the vocabulary of sources related to Khorezm-Turkic historiography. The characteristics of the compounds in which they participate have been established.

Key words: Turkish historiography, historical vocabulary, etymology, state terminology, historical source.

KIRISH. Xorazm turkiy tarixnavisligiga oid manbalarda davlat tushunchasini ifodalash uchun turli tillardan olingan o'zlashmalar, turkiy tilga oid birliklardan foydalanilgan. Ayrim hollarda arab va fors yoki mo'g'ul tillaridan o'zlashgan *viloyat*, *nohiya*, *tuman* kabi o'zlashmalar ham kichik hudud ham ma'lum bir mamlakat ma'nosini ham ifodalagan holatlarni uchramiz. Mazkur holatlarni ma'no kengayishi va ma'no torayishi kabi semantik hodisalarning matnga bog'liq o'rinlari deyishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Ushbu kichik tadqiqotimizda Xorazm turkiy tarixnavisligidagi ayni davlat tushunchasini ifodalovchi so'z va birliklarning semantik, etimologik, areal lingvistik tadqiqotlarini amalga oshiramiz. Avvalo, davlatchilik terminologiyasidagi asosiy atamalardan biri bo'lgan **“davlat”** atamasining o'ziga to'xtalamiz. Ushbu arabiy o'zlashmaning turli ma'nolari mavjud bo'lib, o'zbek tilida ham omonimiga, ham bir necha ko'chma ma'nolariga ega so'z sifatida hozirgi o'zbek adabiy tilida istifoda etilmoqda. Xususan, davlatchilik terminologiyasiga oid birlik sifatida ushbu o'zlashma o'z fuqarolarining ijtimoiy-siyosiy huquqlarini himoya qiluvchi, bunga qarshi turuvchi kuchlarning qarshiligini sindiruvchi hokimiyat organlari va siyosiy tashkilotlari tizimiga ega bo'lgan mustaqil mamlakat¹ ma'nosini anglatadi. Xorazm tarixnavisligiga oid manbalarda ham ushbu o'zlashma ayni ma'noda ko'p istifoda etiladi: **“Davlati** qudum, maymanat luzum, mamlakat nuzumunki hashmat kozum, azumat ozim, hukumat nozimlig' bila sariri saltanatda komyobi iashratmaoblig' ila qo'ygoli zamoni mas'uda va oboni mahmuda va avqoti sootda hukumroni komron o'lg'oli ketti”².

MUHOKAMA. Albatta, davlatchilik terminologiyasiga oid bo'lgan **“davlat”** o'zlashmasining omonimi ham, ko'chma ma'nolari

ham davlatchilik terminologiyasi birligi ekanligini nazardan chetda qoldirmasligimiz zarur. Ya'ni, arabiy o'zlashmalardan birisi bo'lgan **“davlat”** so'zining omonimi bo'lgan, boylik, mol-dunyo, mol-mulk ma'nosidagi so'z ham leksema sifatida ham, ayrim so'zlar bilan birikkan holda ham davlatchilik terminologiyasi birligi sifatida mumtoz adabiyotimizda, eski o'zbek tili, ayni damda hozirgi o'zbek adabiy tilida ham yashab kelmoqda. Xususan, Munisning **“Firdavs ul-iqbol”** asarida o'qiymiz: **“Xon bu jihatdin aning irtiqo'i marotib va izdiyodi vazoifig'a ko'shishi qildi va nusratu davlat bila Xivaqg'a nuzul qildi”**³.

“Davlati sarmad(iy)” – abadiy, mangu, zavol topmas davlat. Alisher Navoiyda ham biz ushbu izofiy birikmani uchratishimiz mumkin.

Jodaye shar' bila kimki, o'zin tuz qildi,

Davlati sarmad anga har soridin yuz qildi⁴.

Ushbu forsiy izofa, tahlillarimizga ko'ra, Xorazm turkiy tarixnavisligiga oid bo'lgan manbalar orasidan faqat **“Firdavs ul-iqbol”** asari leksikasidagina ikki xil shaklda – **davlati sarmad** va **davlati sarmadiy** shaklida uchradi. Bundan xulosa chiqadiki, ushbu izofa keyingi davrlarda sekin-astalik bilan iste'moldan chiqqan.

Davlati sarmadg'a ulkim istadi yetgay zavol,

Ne ajab o'z davlatig'a yetsa aning ixtilol.

Sham'i iqbolig'a ravshan bo'ldi Haq taididin,

*Ani idbor ahli puf aylab uchurmakdur mahol*⁵.

Ammo, ta'kidlash zarurki, garchi asarda ikki shaklda qo'llangan bo'lsa-da, har ikki holatda ham izofiy birikmaning ma'nosi ayni **zavol topmas, mangu, tunganmas davlat** ma'nosini ifodalashini ta'kidlash joiz.

Jahon kishvarin ravon olg'uchi,

Aduv lashkarig'a qiron solg'uchi.

Furuzandayi millati ahmadiy,

*Farozandayi davlati sarmadiy*⁶.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти. Том I. Т.: 2006. –Б.537.

² Комёб. Таворих ал-хавонин. 98^a вар.

³ Shir Muhammad Mirab Munis and Myhammad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm / Edited by Yuri Bregel. T.J.Brill. – Leiden-New York-Kobenhavn-Koln, 1988. –P. 151.

⁴ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Том XIV. – Тошкент. Фан. 1998. –Б. 101.

⁵ Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Agahi. Firdavs ul-iqbal: History of Khorezm / Edited by Yuri Bregel. T.J.Brill. – Leiden-New York-Kobenhavn-Koln, 1988. –P. 249.

⁶ Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Agahi. Firdavs ul-iqbal: History of Khorezm / Edited by Yuri

Shuningdek, ayni ma'noni ifodalash uchun Xorazm turkiy tarixnavisligiga oid manbalarda **“davlati poydor”** izofiy birikmasi ham qo'llanadi:

*Tong ermas bo'lub davlati poydor,
Mute' o'lsa shahlar anga bandavor*⁷.

“Davlati uzmo” – Xorazm turkiy tarixnavisligiga oid manbalarda nisbatan kam uchraydigan **“davlat”** o'zlashmasi qo'llangan yana bir forsiy izofalardan biri bo'lib, **“uzmo”** so'zi arab tilidan o'zlashgan bo'lib, *eng buyuk, eng ulug'* ma'nolarini ifodalaydi. Ya'ni **“azim”** so'zining orttirma darajadagi shakli **“uzmo”**dir. Navoiy asarlarida ham biz ushbu o'zlashmani ayni **“eng buyuk”, “eng ulug'”** ma'nosida Ibrohim (a.s.) ayollari nisbasida uchratamiz.

*Qaysi Bilqis, Sorayi Uzmo,
Qaysi Sora, Xadichayi Kubro*⁸.

“Davlati iqbol” – iqbol davlati, xon yoki podshoh huzuriga kirishga musharraf bo'lish baxti muarrix va adiblar tomonidan *“davlati iqbolig'a musharraf bo'ldi”*, deya ta'riflanadi: *“Hamul fursatda bu sir inkishofi uchun bir mahrami xosini arzi ixlos qilib, hazrati shahanshohi falakjohning dargohi olampanohig'a yibormish erdikim, “Qizilbosh ahlining din va oyinin tark etib, musulmonlig' davlati iqbolig'a yetkumdir”⁹. Ayni ma'noda ba'zan “davlati diydor” izofiy birikmasi ham qo'llanganini kuzatamiz: “Xivaq dorussaltanasig'a vorid qilib, atabayi osmonmartaba mulozamatig'a yetib, hazrati a'lo xoqoni gitisitoniynig muloqoti sharafig'a musharraf bo'lib, davlati diydoridin diydayi umidlarin bahramand qildilar”¹⁰.*

“Taqbili davlat” – davlat darajasidagi qabul, shohning ma'lum bir shaxsni qabul qilish marosimi. Taqbil hamda davlat arabiy o'zlashmalarining forsiy izofa orqali birikishidan hosil bo'lgan. Xorazm turkiy tarixnavisligiga oid manbalarda nisbatan kam uchraydigan izofiy birikma: *“Va yana ulkim, ramazon oyining yigirma beshida, panjshanba kuni Buxoro voliyi Amir*

Muzaffarning Shahrisabzni musaxxar qilib, (68^b) hamul voqe'a axbori uchun suyunchilatib yiborgan elchisi dargohi gardundatgohi taqbili davlatig'a musharraf bo'lub, mazkur Amirning payg'omin masome'yi a'log'a e'lom qildi”¹¹.

Keltirilganlardan tashqari Munis, Ogahiy, Komyob, Alaviy, Bayoniy kabi muarrixlarning tarixiy asarlarida **“davlat”** o'zlashmasi bevosita qatnashgan: *davlati abadiy, sham'i davlat, tig'i davlat, davlati qoyimmaqom, davlati irtifo'i oftob, davlati qohira, davlati azaliy, charog'i davlat, davlati jovid, davlati vusul, davlati abadmuddat, davlati benazir, davlati saodatfuyuzot, davlati xudodod, davlati nuzul, davlati huzur, davlati baqo, davlati maymun, chehrayi davlat, nosiyayi davlat, zuhuri davlat, ayyomi davlat kabi ko'plab forsiy izofalar; mu'izu-d-davlati va-d-din, zahiru-d-davlati va-d-din, jamolu-d-davlati va-d-din, azud-d-davlati va-d-din, jalolu-d-davlati va-d-din, qutbu-d-davlati va-d-din, nizomu-d-davlati va-d-din, samsomu-d-davlati va-d-din kabi o'nlab arabiy izofalar hosil qilinishida ham davlat o'zlashmasi faol ishitirok qilganini alohida ta'kidlash joiz. Aytish kerakki, ularning barchasi bevosita davlatchilik bilan bog'liq bo'lgan izofiy birikmalar. Ta'kidlash zarurki, biz davlat o'zlashma terminini Xorazm turkiy tarixnavisligiga oid bo'lgan boshqa manbalardan farqli ravishda Abulg'oz Bahodirxonning *“Shahajarayi turk”* hamda *“Shajarayi tarokima”* asarlarida faqat *–li, –mand* kabi so'z yasovchi qo'shimchalar yoki grammatik shakllar qo'shilgan holda qo'llanganini kuzatamiz. Qolaversa, mazkur asarlarga yuqori poetik ruh hamda ohangdoshlik, qofiyadoshlik kabi estetik vositalar nisbatan ozroq kiritilgani bois, murakkab jumlar, xos kishilarga bag'ishlangan maxsus qismlar mavjud emasligi ham diqqatimizni tortadi. Shu sabab podshoh, xon va beklarning bitmas-tuganmas davlatlari, sarhadsiz saltanati haqida maqto'v qismlari yo'qligi uchun ham **“davlat”** o'zlashmasi bilan bog'liq biror izofiy birikma yoki*

Bregel. T.J.Brill. – Leiden-New York-Kobenhavn-Koln, 1988. – P. 377.

⁷ Мухаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. VII жилд. Шоҳиду-л-икбол. Нашрга тайёрловчи Н.Шодмонов. – Тошкент. Шарқ. 2019. – Б. 33^б.

⁸ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Том X. – Тошкент. Фан. 1992. – Б. 69.

⁹ Мухаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. IV жилд. Риёзу-д-давла. Нашрга тайёрловчи А.Ўрозбоев. – Тошкент. Шарқ. 2020. – Б. 262^а.

¹⁰ Мухаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. V жилд. Жомеъу-л-воқеоти султоний. Нашрга тайёрловчи И.Исмоилов. – Тошкент. Шарқ. 2019. – Б. 36.

¹¹ Мухаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. VII жилд. Шоҳиду-л-икбол. Нашрга тайёрловчи Н.Шодмонов. – Тошкент. Шарқ. 2019. – Б. 68^б, 69^а.

qo'shma so'zlar uchramaydi. Demak, Abulg'oz Bahodirxon, salaflari singari tilning sofligiga alohida e'tibor qaratgan: "*Anga Qutlar (Kurdlar) derlar, anlar hizr churaning naslindin tururlar. Emdi Xizrning inisi Alini aytaling, Ali cho'ra taqi aqasiteg Amu suvining yoqasinda yurt tutib o'turdi va davlatli bo'ldi*"¹². Ushbu o'rinda ularning barchasini ma'nolari hamda illyustrativ misollarini keltirib o'tish ishning hajmi nuqtayi nazaridan cheklanadi. Biz "davlat" tushunchasini ifodalovchi boshqa terminlarning tahlili bilan tadqiqotni davom qildiramiz.

"Xitta" – mamlakat, viloyat, shahar ma'nolarida qo'llanuvchi davlatchilik terminologiyasi birligi. Navoiy asarlarida mamlakat, uning atrofi, mamlakat chegarasi, o'lka ma'nolarida, *xittayi pok*, *xittayi ma'mur* kabi izofiy birikmalarda nisbatan faol qo'llanadi:

*Kishvar anga nuri safo xittasi,
Insho etib hamd-u sano xutbasi*¹³.

"Yana Ardasherki, ani Gavosher derlar, Kirmonda va Ahvoz, Xuzistonda va Mo'sil jaziradin *xittayi* Bahrayndin..."¹⁴ [14]

*Chiqdi bir kun mulki Nishoburdin,
Sayr uchun ul xittayi ma'murdin*¹⁵.
*Ul oydin yorumish ul xittayi pok,
Quyosh o'ylakim bu markazi xok*¹⁶.

Mazkur termin Xorazm turkiy tarixnavisligiga oid manbalarda juda kam uchraydi. Xususan, mazkur so'z Ogahiyning "Riyozi ud-davla" asarida faqat bir o'rinda qo'llangan:

*Qayu shahkim, bahori adli birla xittayi Xorazm,
Safo-u ziynat ichra g'ayrati firdavsi a'lodur.
Shahanshaheki, kasbi e'tibor aylab shahanshahlar,
Janobi tufraqig'a kecha-yu kunduz jabinsodur*¹⁷.

Munis va Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol" asarida ham uchbu atama faqat bir o'rinda chegara ma'nosida: "...dorussaltanayi Xivaqdin rukub qilib, Xonqoh *xittasida* ul mamlakat voliysi Ollohnazar boy valadi Eshniyoz boyning davlatxonasin nuzuli masarratvusuli bila rashki behisht qildi"¹⁸. "Zubdat ut-tavorix"da ham ushbu davlatchilik atamasi faqat bir o'rinda hudud ma'nosida uchraydi: "Siposi vofir tuhfasi ul sultoni azamatnishon ostonig'a nisordurkim, ma'murayi kavn-u makon aning *xittayi* mamlakatig'a doxil..."¹⁹. "Gulshani davlat"da ushbu davlatchilik atamasi ikki o'rinda *tasarrufi ostida*, *qo'l ostida* ma'nosida qo'llanadi: "...qal'a kalidin yasovulboshining kafi ixtiyorig'a topshurg'ay, tokim, mundoq mutoba'at yumnidin qal'a ahlining ashho va amvoli g'orat ma'raziga tushmay, *xittayi* tasarruflarida omon turgay"²⁰; yoki ushbu parchaga ham e'tibor qaratsak: "...Faridun xazoyini va Qorun dafoyini aning zakoti hisobig'a kira olmas erdi, jam' etib *xittayi* tasarrufig'a soldi va solg'utdin jam' bo'lg'an tillolarni ham borlab oldi"²¹ unda ham *tasarrufi ostiga* ma'nosi ustunlik qilmoqda. Ogahiyning "Jome' ul voqeoti sultoniyy", "Shohid ul-iqbol" tarixiy asarlarida, Abulg'oz Bahodirxonning "Shajarayi turk" va "Shajarayi tarokima" ham ushbu davlatchilik atamasi qo'llanmagan.

"Mulk" – ushbu arabiy o'zlashmaning ikki ma'nosi mavjud: *mamlakat*, *podshohlik*; *yurt*, *viloyat* ma'nosi davlatchilik terminologiyasi uchun zarur bo'lgan asosiy ma'no bo'lsa, so'zning ikkinchi – *mol-mulk*, *boylik* ma'nosi ham davlatchilik terminologiyasi doirasidan yiroq emasligi barchamizga ma'lum:

¹² Абулғози Баҳодирхон. Шажараи тарокима. Нашрга тайёрловчи Қ.Йўлдошев, Т.: Фан. 1995. –Б. 27.

¹³ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. VII Том. Т. Фан. 1991. –Б. 89.

¹⁴ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. XVI Том. Т. Фан. 2000. –Б. 222.

¹⁵ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. XII Том. Т. Фан. 1996. –Б. 221.

¹⁶ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. VIII Том. Т. Фан. 1991. –Б. 313.

¹⁷ Muhammad Rizo Ogahiy. Riyozi-ud-davla. 355 b sahifa.

¹⁸ Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Agahi. Firdavs ul-iqbal: History of Khorezm / Edited by Yuri Bregel. T.J.Brill. – Leiden–New York–Kobenhavn–Koln, 1988. –P. 268.

¹⁹ Мухаммад Ризо Эрнӣзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 3-жилд. Зубдату-т-таворих (Тарихлар сараси). Нашрга тайёрловчи Нурбой Жабборов. – Тошкент: "Sharq" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, 2019. – Б. 28.

²⁰ Мухаммад Ризо Эрнӣзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 6-жилд. Гулшани давлат (Давлат гулшани). – Тошкент: "Sharq" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, 2020. – Б. 56.

²¹ Мухаммад Ризо Эрнӣзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 6-жилд. Гулшани давлат (Давлат гулшани). – Тошкент: "Sharq" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, 2020. – Б. 146.

*Jahon ichra maxluqning har birisi,
Tutub ulfat o'z jinsi birla tamom.
Biri biri jinsiga xalt aylamay,
Jahon mulki ichra qilurlar xirom*²².

Ba'zan ushbu o'zlashmani biz ma'lum xususiyat, fazilat, xislatni anglatuvchi mavhum ot bilan birgalikda qo'llanib, shu xususiyat, fazilat yoki xislatga ega ekanlikni ifodalash ma'nosida qo'llanganini ham kuzatishimiz mumkin: "...jalodat ma'rakasining shahsuvor daleri, **faqr mulk**ining sohibi nigini, himmat taxtining murabba'nishini..."

Mulk o'zlashmasi *ko'ngul, badan, jon, aql* kabi inson bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi so'zlar birgalikda qo'llanib, kuchaytiruv, ta'kid ma'nosini ifodalash holati ham Xorazm turkiy tarixnavisligiga oid manbalarda uchraydi:

*Sarosar bazm ahlini shod qildi,
Ko'ngullar mulkini obod qildi.
Berib ba'zi ulusg'a jomdin kom,
Yeturdi ba'zig'a in'omdin kom*²³.

Ushbu o'rinda *mulk* so'zining ko'chma ma'noda qo'llanishi va kuchaytiruv ma'nosi yuzaga chiqayotgani yaqqol sezilib turibdi. Quyida "Zubdat ut-tavorix"dan keltirilgan misolda kuchaytiruv ma'nosi yanada bo'rtib turibdi:

*Minib shohu sipah yakroni himmat,
Qilib sur'at bila qat'i masofat.
Yuz urdi ahli advon mulki sori,
Ajal ul nav'kim, jon mulki sori*²⁴.

Ushbu o'zlashmaning *ma'no (maoniy) raqam, jahon, din* Ayrim mavhum tushunchalar bilan birgalikda qo'llanib, "*mulk*" o'zlashmasini *uqbo* yoki *baqo* so'zi bilan birgalikda forsiy izofani hosil qilib, jannat, narigi (haqiqiy) dunyo ma'nosida qo'llanishi:

*Emas himmating loyiqli begumon,
Agar mulkingga kirsu yuz ming jahon.
Vale, shah bo'lub ayla adl-u karam,
Zam et mulkingga kirsu mulki uqboni ham*²⁵.

"G'ayb" so'zi bilan birgalikda qo'llanib, inson bilmagan olamlar ma'nosida ham istifoda etilishi mumkin:

*Birovdin olur saltanat davlatin,
Boshig'a solur maskanat zillatin.
Musallam anga mulki g'ayb-u shuhud,
Erur Xoliqi jumla budu nobud*²⁶.

Xorazm turkiy tarixnavisligiga oid manbalarda davlatchilik terminlaridan bo'lgan *mulk* so'zi mavzuga doir eng faol qo'llanuvchi istilohlardan birisidir. Chunonchi, ushbu o'zlashma *mulki bezavol, mulki vadud, nizomi mulk, mulki xovar, mulki Qo'qan, mulki jahon, mulki maoniy, mulki xilofat, mulki valoyat, mulki uqbo, mulki xoli, mulki din, mulki aduv(on)* kabi o'nlab forsiy izofalarning hosil bo'lishida faol ishtirok etgan.

Shuningdek, ushbu arabiy o'zlashma *yamin ul-mulk, g'iyos ul-mulk, tabaid il-mulk, nizom ul-mulk, voris ul-mulk, shujo' ul-mulk, nusrat il-mulk, mulk ul-mannon* kabi o'nlab arabiy izofalarning yuzaga kelishida ham muhim vosita sifatida qatnashgan.

XULOSA. Ushbu tahlillardan xulosa qilib aytish mumkinki, Xorazm turkiy tarixnavisligiga oid tarixiy asarlarda davlat tushunchasi bilan bog'liq atamalar muhim ahamiyat kasb etadi. Son jihatidan oz bo'lmagan mazkur tushunchani ifodalovchi istilohlarning ayrimlarida bugungi kunga kelib ma'no torayishi holatlari kuzatilmoqda. Xususan, "viloyat", "mulk" kabi so'zlarda ayniqsa bu hol yaqqol seziladi. "Viloyat" so'zining mamlakat ma'nosi bugun butunlay yo'qolib, mamlakatning ma'lum hududi ma'nosi saqlanib turibdi. "Mulk" so'zining mamlakat, hudud kabi ma'nolari bugun butunlay yo'qolib, faqat mol-mulk, boylik, shaxsning egalik huquqiga bo'ysundirilgan ma'lum qiymatdagi boyligi (iqtisod, moliya, soliq tizimiga oid atama sifatida) ma'nosi saqlangan. Ushbu so'zlarning o'ziga xos tarixiy ildizlari, etimologiyasi ham mavjud bo'lib,

²² Комёб. Таворих ал-хавонин. 2^a вар.

²³ Муҳаммад Ризо Эрнийзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. IV жилд. Риёзу-д-давла. Нашрга тайёрловчи А.Ўрозбоев. – Тошкент. Шарқ. 2020. – Б. 268^a.

²⁴ Муҳаммад Ризо Эрнийзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 3-жилд. Зубдату-т-таворих (Тарихлар сараси). Нашрга тайёрловчи Нурбой Жабборов. – Тошкент: "Sharq" нашриёт-матбаа

акциядорлик компанияси Бош тахририяти, 2019. – Б. 85.

²⁵ Муҳаммад Ризо Эрнийзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 3-жилд. Зубдату-т-таворих (Тарихлар сараси). Нашрга тайёрловчи Нурбой Жабборов. – Тошкент: "Sharq" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, 2019. – Б. 404^a.

²⁶ Муҳаммад Ризо Эрнийзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 6-жилд. Гулшани давлат (Давлат гулшани). – Тошкент: "Sharq" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, 2020. – Б. 2^a.

o'zbek tilining tarixiy va zamonaviy qatlamiga oid birliklarning leksik xususiyatlarini yoritishda ularni tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotimizning keyingi qismlarida so'zlarning mazkur jihatiga ham alohida e'tibor qaratamiz.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Agahi. Firdavs ul-iqbal: History of Khorezm / Edited by Yuri Bregel. T.J.Brill. – Leiden–New York–Kobenhavn–Koln, 1988. –P. 268.
2. Абулғози Баҳодирхон. Шажараи тарокима. Нашрга тайёрловчи Қ.Йўлдошев. Т.: Фан. 1995. –Б. 27.
3. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. VII Том. Т. Фан. 1991. –Б. 89.
4. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. VIII Том. Т. Фан. 1991. –Б. 313.
5. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. XII Том. Т. Фан. 1996. –Б. 221.
6. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. XVI Том. Т. Фан. 2000. –Б. 222.
7. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Том X. – Тошкент. Фан. 1992. –Б. 69.
8. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Том XIV. – Тошкент. Фан. 1998. –Б. 101.
9. Комёб. Таворих ал-хавонин. 2^a вар.
10. Мухаммад Ризо Эрнийзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. III жилд. Зубдату-т-таворих (Тарихлар сараси). Нашрга тайёрловчи Нурбой Жабборов. – Тошкент: “Sharq” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, 2019. – Б. 28.
11. Мухаммад Ризо Эрнийзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. IV жилд. Риёзу-д-давля. Нашрга тайёрловчи А.Ўрозбоев. – Тошкент. Шарқ. 2020. – Б. 262^a.
12. Мухаммад Ризо Эрнийзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. V жилд. Жомеъу-л-воқеоти султоний. Нашрга тайёрловчи И.Исмоилов. – Тошкент. Шарқ. 2019. – Б. 36.
13. Мухаммад Ризо Эрнийзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. VI жилд. Гулшани давлат (Давлат гулшани). – Тошкент: “Sharq” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, 2020. – Б. 56.
14. Мухаммад Ризо Эрнийзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. VII жилд. Шоҳиду-л-икбол. Нашрга тайёрловчи Н.Шодмонов. – Тошкент. Шарқ. 2019. –Б. 33^b.
15. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти. Том I. Т.: 2006. –Б.537.

MADANIY TURIZMNING TALABALAR MA'NAVY-MA'RIFIY FAZILATLARINI RIVOJLANTIRISHDAGI AHAMIYATI

Sariyeva E'tibor Matchanboyevna, Urganch innovatsion universiteti o'qituvchisi

THE SIGNIFICANCE OF CULTURAL TOURISM IN THE DEVELOPMENT OF SPIRITUAL AND EDUCATIONAL QUALITIES OF STUDENTS

Sariyeva Etibor Matchanboyevna, Teacher of Urganch Innovation University

ORCID: [0009-0007-7196-640X](https://orcid.org/0009-0007-7196-640X)

e-mail: etiborsariyeva@gmail.com

ЗНАЧЕНИЕ КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМА В РАЗВИТИИ ДУХОВНЫХ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ

Сарыева Эйтибор Матчанбоевна, преподаватель Ургенчского инновационного университета

ANNOTATSIIYA: Jamiyatda madaniy turizmning rivojlanishi bu talaba-yoshlarning shaxsiy kamol topishi va dunyoni ko'ngil ochib ko'rish, dunyoqarashini kengaytirish va yangilash, ma'naviyatlararo aloqalarni kuchaytirish, tarixiy va madaniy merosga qiziqishni oshirish imkonini beradi. Ushbu maqolada madaniy turizmning talabalar ma'naviy-marifiy fazilatlarini rivojlantirishdagi roli, ularni ma'naviyat, san'at sohalaridan xabardor qilish, tarixiy joylar va turli madaniy obyektlarni ko'rish, o'rganish va tadqiq qilishning tarbiyaviy ahamiyatlari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: turizm, tarixiy va ziyoratgoh joylar, madaniy joylar, madaniy turizmni tahlil qilish, ma'naviy-ma'rifiy tarbiya, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va muammolarni hal qilish ko'nikmasi.

ABSTRACT: The development of cultural tourism in society allows students and young people to develop personally and see the world with open eyes, expand and update their worldview, strengthen inter-spiritual relations, and increase interest in historical and cultural heritage. This article talks about the role of cultural tourism in the development of students' spiritual and educational qualities, informing them about spirituality, art, and the educational significance of seeing, studying and researching historical places and various cultural objects.

Key words: Tourism, historical and pilgrimage sites, cultural sites, analysis of cultural tourism, spiritual and educational education, critical thinking, creativity and problem solving skills.

АННОТАЦИЯ: Развитие культурного туризма в обществе позволяет студентам и молодежи развиваться личностно и видеть мир открытыми глазами, расширять и обновлять свое мировоззрение, укреплять междуховные связи, повышать интерес к историко-культурному наследию. В данной статье говорится о роли культурного туризма в развитии духовно-познавательных качеств студентов, информировании их о духовности, искусстве, а также о воспитательной значимости осмотра, изучения и исследования исторических мест и различных культурных объектов.

Ключевые слова: туризм, исторические и паломнические места, культурные объекты, анализ культурного туризма, духовное и образовательное образование, критическое мышление, креативность и навыки решения проблем.

KIRISH. O‘zbekiston so‘nggi yillarda turizm sohasiga katta e‘tibor bermoqda. Turizmning rivojlanishi jamiyatning madaniy rivojlanishiga katta ta‘sir ko‘rsatadi va turistlar o‘rtasidagi madaniy almashinuvni kuchaytiradi. Shu sababli, hozirgi zamon talablariga mos keladigan madaniy turizm tashqi turizm sektorining strategik yo‘nalishlaridan biri sifatida e‘tirof etiladi. Turizm insonlarni turar joylar bilan bog‘lagan holda ularning tarixiy va madaniy dunyoni o‘rganishiga imkoniyat yaratadi, ya‘ni insonlarga yangi joylarda yangi chora-tadbirlar va ijodiy faoliyatlarini amalga oshirish yo‘llarini ochib beradi.

Allomalarimiz tomonidan yaratilgan va bizgacha yetib kelgan boy tarixiy, ma‘naviy meroslarimiz orqali yosh avlodlar qadimiy qadriyatlarimiz va madaniyatimizni o‘rganish va ma‘naviy-ma‘rifiy faoliyatlar orqali jamiyatga taqdim etish mumkin. Bu, ularning kreativlik va ijodiy qobiliyatlarini namoyon qilishda muhim rol o‘ynaydi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti boshchiligidagi ishlab chiqilgan “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” aynan bu jarayonlarning asosini tashkil qiladi [1;2].

ADABIYOTLAR

TAHLILI.

Mamlakatimiz pedagogikasi nazariyasi va amaliyotida pedagog olimlarimiz yoshlarning ma‘naviyatini yuksaltirish, ularning ma‘naviy-axloqiy tarbiyasi masalalariga yetarli darajada e‘tibor qaratishgan, ammo oliy pedagogik ta‘lim tizimida ziyorat turizmi asosida yoshlar ma‘naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish muammolari deyarli o‘rganilmagan. Jumladan, K.Xoshimov, S.Nishonova, A.Zunnunovlar O‘rta Osiyo xalqlarining ta‘lim-tarbiyaga oid qarashlari tarixiy rivojlanishini, ajdodlarimizning bizga qoldirgan boy ma‘naviy merosini o‘z ilmiy ishlarida tadqiq qilishgan. M.X.Toxtaxodjayeve, R.Mavlonova, A.Q.Munavvarov, I.Y.Tursunov, O‘.N.Nishonaliyev, N.G‘aybullayev, R.Yodgorov, J.Y.Xasanboyev, B.Ziyomuhammadov va boshqa pedagog olimlarimiz ta‘lim – tarbiya nazariyasiga oid ilmiy ishlanmalarida yoshlarning ma‘naviy – axloqiy tarbiyasi masalalariga u yoki bu darajada to‘xtalib o‘tganlar. Malika Inomova tadqiqotlarida oilada bolalarni ma‘naviy-axloqiy tarbiyalashda milliy

qadriyatlarning ahamiyatiga oid ilmiy – nazariy ishlarni ko‘rishimiz mumkin [8:52].

METOD. Ushbu mavzuni yoritish davomida ilmiy tadqiqotning umume‘tirof etgan bir nechta uslublari, jumladan ma‘lumotlarning tahlili qiyosiy tahlil, sintez, shuningek, xolislik va reallik kabi prinsiplaridan foydalanildi.

MUHOKAMA. Ma‘naviy-ma‘rifiy fazilatlar, insonning ruhiy, intellektual va ma‘rifiy qobiliyatlarini yuqori darajada rivojlantirish, uning bilim, fan, adabiyot, san‘at, etika, din va ma‘rifiy qiyofalarni tushunish, qadr-qimmatni his qilish va yuksak ma‘naviy fikrni izohlashga qodir bo‘lishiga imkon beradi.

Bundan tashqari, insoniy hamjihatlik, maqsadli va manfaatli hayotda yaxshi fazilatlarga ega bo‘ladi, oila va jamoasida ijobiy ta‘sirlar uyg‘otadi va insonni yangi maqsadlar sari yo‘naltiradi. Bu fazilatlar insonni adolat, erkinlik, o‘zgarmaslik va insonparvarlik muhitida keng targ‘ib qiladilar va fazilatlarini va qobiliyatlari uyg‘unligida jamiyatning rivojlanishiga katta hissa qo‘sha oladilar [8;165].

Madaniy turizmning pedagogika sohasidagi yana bir ahamiyatli tomoni – bu, talabalar tasavvur dunyosini yangilashda, o‘zlarini rivojlantirish va dunyoni tushunishda, muhim vazifalarni bajarishda yordam berishidir.

1-rasm. Islom hamkorlik tashkilotining XI sessiyasi doirasida ilk bor O‘zbekiston shaharlaridan biri – Xiva 2024-yil “Islom dunyosining turizm poytaxti” deya e‘lon qilindi.

NATIJALAR. Madaniyat turizmi asosida talaba-yoshlarning ta‘lim-tarbiyasini takomillashtirishda quyidagi pedagogik mexanizmlar asosiy o‘rinni egallaydi:

Tarixiy joylar va madaniyatlar bilan tanishuv: bunda talabalar nafaqat o‘z davlatlarining, balki o‘zga davlatlar tarixiy joylarini, madaniyatlarini

va yaratilgan yodgorliklari bilan tanishib, o'zlari uchun qiziqarli va zarur bo'lgan asosiy ma'lumotlarga ega bo'lishadi va bu bilimlarni boshqa insonlar bilan baham ko'rishadi.

Milliy madaniyat targ'iboti. Ya'ni ular adabiyot, musiqa, san'at, tarix, folklor va milliy ertak asarlarini o'rganadilar. Bu, talabalarda milliy ruhning barkamollikka olib kelishi, ozodlik va o'ziga xoslik hissini oshiradi. Milliy madaniyatni targ'ib etish, bir millatning milliy identikligini saqlash, barpo etish va o'zaro tajriba almashinuvini ta'minlash imkoniyatlarini takomillashtiradi.

Tillarni o'rganish: Talaba-yoshlar mamlakatlarning turistik joylariga safar qilish orqali u yerning muzeylari, tarixiy joylari va madaniyati haqida ko'proq ma'lumotlarga ega bo'lishadi. Talabalar uchun o'zaro aloqalar, munosabatlar va kommunikatsiya jarayonlari orqali tillarni o'rganishda muhim bir imkoniyatlar yaratiladi. Bu jarayonlar talabalarni hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biri bo'lgan bilingvallik va ko'p tillarni o'rganishga olib keladi.

Hozirgi texnika va axborot asrida talabalar zamonaviy axborot texnologiyalari, masalan, internet saytlari, mobil ilovalar va interaktiv o'quv vositalaridan unumli foydalangan holda virtual sayohatlar, onlayn ekskursiyalar va turistik joylarga virtual tashrif buyurib, tillarni o'rganish va uni amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Amaliyotga asoslangan ta'lim: Aynan, amaliyotga asoslangan ta'lim talaba-yoshlarning nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llashga ilhomlantiradi va o'zlashtirishni oshiradi. Talabalar turistik joylarga tashrif buyurib ma'lumot to'plashadi, turistik festival va tadbirlarga qatnashib, joylarining madaniyatini kashf etadilar va o'rganadilar.

Misol uchun, milliy taomlar va musiqa festivalini oladigan bo'lsak, bunda talabalar milliy taomlarni o'rganish orqali mamlakatlarning oshpazlik g'oyalaridan xabardor bo'ladilar, ularning ramziy ma'nosini tushunib oladilar, har bir taomning paydo bo'lish tarixi va yaratilishi haqidagi tasavvurlarini boyitadilar.

Yuqoridagilarga qo'shimcha tarzda talabalarining manaviy-ma'rifiy fazilatlarini doirasiga insoflilik, his-tuyg'u, muhabbat, sabr, tawakkal, baxt, shukr, qadr-qimmat, zamonaviylik, vijdon, hurmat, ozodlik, taraqqiyot, madaniyat, ma'rifat, ishonch,

insonparvarlik, intilish, ibodat, imon, ijodiylik, ishonchlik kabi tushunchalarni kiritishimiz mumkin. Bularning barisi olingan tarbiyada, nasihat-o'gitlarda, milliy qadriyatlar asosida paydo bo'ladi, deya olamiz.

XULOSA. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bu turdagi turizmning mavzusiga alohida e'tibor qaratilishi zarur. Chunki turizm talabalarining ma'naviy-ma'rifiy fazilatlarini rivojlantirishdagi ahamiyati, ularning global ko'zgusini kengaytirish, turli madaniyat va ma'rifatchiliklar bilan tanishtirish va ularning shaxsiy identitetlarini rivojlantirishga yordam berishi jihatidan muhim. Bu jarayon talabalarni qo'shimcha ko'nikmalar va tajribalar bilan ta'minlaydi va ularni insoniy faoliyatda yuksak malakalarga ega bo'lishga tayyorlaydi.

Jahon xalqlarining ijtimoiy-madaniy turmush tarzida sayr-sayohat juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Tabiatning go'zal gulshanlariga sayr qilish, tog'larga sayr qilish, xushmanzara joylarda miriqib hordiq chiqarish, tarixiy va madaniy obidalar sirlarini o'rganish o'quvchilarga zavq-shavq baxsh etibgina qolmay, salomatligini yaxshilash, jismoniy kamolotini rivojlantirish, ma'naviy olamini boyitish, dunyoqarashini kengaytirishga ham xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 24-fevraldagi "Ichki va ziyorat turizmini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 100-son qarori.
2. O'zbekiston Respublikasining "Turizm, sport va madaniy meros sohalarida davlat boshqaruvi tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida"gi PF-6199- farmoni. 2021-yil 6-aprel. //www.lex.uz.
3. Турсунов И.Й., Нишоналиев Ў.Н. Педагогика курси.-Т.: Ўқитувчи, 1997.
4. Ғайбуллаев Н., Ёдгоров Р. ва бошқ. Педагогика. Олий ўқув юртлари учун қўлланма.-Т.: 2005.
5. Хасанбоев Ж.Й. ва бошқалар. Педагогика. Ўқув қўлланма.-Т.: "Фан", 2006.
6. Зиёҳаммадов Б. ва бошқ. Педагогика: Олий ўқув юртлари учун дарслик. -Т.: 2000.
7. Малика Иномова. Оилада болаларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда миллий қадриятлар. Т.: "Фан", 1995.
8. Котлер Ф., Боуэн Дж., Мейкенз Дж. Маркетинг. Гостеприимство. Туризм: Учебник для вузов. Второе издание. -М.: ЮНИТИ - ДАНА, 2002.

AMIR TEMUR SALTANATIDAGI QONUN USTUVORLIGI – INSONPARVARLIK TAMOYILLARINING ASOSI

Xatamov Farxod Faxritdinovich, O'zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti kafedra mudiri, siyosiy fanlar doktori (DSc)

THE RULE OF LAW IS THE BASIS OF HUMANITY PRINCIPLES IN THE KINGDOM OF AMIR TIMUR

Khatamov Farkhod Fakhritdinovich, Head of the Department of the Institute for Advanced Studies of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Political Sciences, (DSc)

ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНА – ОСНОВА ПРИНЦИПОВ ЧЕЛОВЕЧНОСТИ В УПРАВЛЕНИЕ АМИРА ТИМУРА

Хатамов Фарход Фахритдинович, заведующий кафедрой института повышения квалификации МВД Республики Узбекистан, доктор политических наук, (DSc)

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada Amir Temur saltanatidagi qonun ustuvorligi insonparvarlik tamoyillarining asosi, Amir Temur davlat boshqaruvida qonun ustuvorligini insonparvarlik qoidalarining nazariy manbasi deb bilgani ko'rsatilgan. Davlat ishlarini muvaffaqiyatli boshqarishida va adolatli qarorlar qabul qilishida kengashlarning o'zining katta bo'lgan.

Kalit so'zlar: siyosiy boshqaruv, adolat, "rosti-rusti", tuzuklar, rensseans.

ABSTRACT: In this article, the rule of law in the kingdom of Amir Temur is the basis of humanitarian principles. Amir Temur considered the rule of law in state administration to be the theoretical source of humanitarian rules. Councils have a great role in the successful management of state affairs and making fair decisions.

Key words: political management, justice, "rosti-rusti", rules, renaissance.

АННОТАЦИЯ: В данной статье показано, что верховенство закона в царстве Амира Тимура является основой гуманитарных принципов. Амир Темура считал верховенство закона в государственном управлении теоретическим источником гуманитарных правил. Советы играют большую роль в успешном управлении государственными делами и принятии справедливых решений.

Ключевые слова: политическое управление, справедливость, «рости-русти», правила, ренессанс.

KIRISH. Amir Temur butun bir yangi davrning, ya'ni Sharq uyg'onishining ikkinchi bosqichini yaratgan jahonshumul shaxs bo'lgan. Ma'lumki, Sharq Renesseansining birinchi

bosqichi IX asrning ikkinchi yarmidan XIII asr mo'g'ullar istilosigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Amir Temur va temuriylar esa, Markaziy Osiyo va umumjahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa

qo'shgan "Temuriylar Renessansi" davrini boshlab bergan.

Amir Temur tarixini o'rganish uchun salkam qirq yilga yaqin tadqiqotlar olib borgan L.Kerenning ta'kidlashicha: "Bir tomonda qattiqqo'l Temur tursa, ikkinchi tomonda ilm ahlini qutlab, himoyasiga oladigan Temur turardi; bir tomonda butun-butun shaharlarni zabt qiluvchi Temur bo'lsa, ikkinchi tomonda obidalar, madrasalar, anhorlar qurdiruvchi va bog'lar barpo ettiruvchi Temur turadi. Bu murakkab shaxs muarrixlar uchun ham jumboq bo'lib qolmoqda", deb yozgan [1. B. 35-36].

Mamlakatimizda Amir Temurning adolatli jamiyat barpo etish yo'lidagi sa'y-harakatlari, uning bugungi davlatchiligimizni yangi mazmun bilan boyitishda tutgan o'rni, davlat ishlarida vatanparvarlik va xalqparvarlik, halollik va adolat, sadoqat va diyonat kabi axloqiy tamoyillarni o'rganishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Amir Temur merosini o'rganish shuning uchun ham zarurki, u tuzgan adolatli saltanatda siyosat yuritish tajribasi hozirgi zamon taraqqiyotida g'oyat muhim o'rin egallaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Sobiq Ittifoq davrida taniqli akademik Ibrohim Mo'minov Amir Temurga adolatli siyosiy va axloqiy qarashlarni ilgari surgan hukmdor sifatida obektiv yondashish kerakligini asoslab bergan. Ibrohim Mo'minov tomonidan "Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli" risolasida ta'kidlanganidek, o'zbek matbuotida uzoq vaqtgacha Amir Temur siymosining ijobiy tomonlarini ochuvchi fikrlar ko'zga tashlanmadi. Olim o'z asarida mamlakat siyosiy, ma'naviy, ijtimoiy hayotidagi rolini to'g'ri ko'rsatib, Amir Temurning shaxsini ulug'lagan.

Amir Temur o'z siyosati va amaliy faoliyatini insonparvarlik tamoyiliga tayanib olib borgan. Amir Temurning insonparvarlik tamoyillariga to'liq rioya qilib, siyosat yurgizganligi bir necha manbalarda keltirilgan. Amir Temurning tarixini o'rganish borasida fransuz tarixchisi Jan Pol Ru shunday yozadi: "Temurning O'zi ikki asar yaratgan: xotiralar

"Mazlufot" va qonunlar majmuasi – "Tuzuklardir" [2].

Amir Temur o'z siyosatida insonparvarlik tamoyillarini nazariy manba deb bilgan va ularga amal qilgan. Bunda Temur so'zsiz ustozlarining maslahatlariga amal qilgan va qonun-qoidalarini kengashlar yordamida ishlab chiqib tasdiqlagan. Bu haqda Temurniig o'zi shunday yozadi: "Men yigirma yoshga to'lganimda sayohat qilmoqchi bo'ldim. Lekin avval Shayx sayohatimga duoyi fотиha berib, belimga kamar bog'lab, boshimga quloch kiygizdi va menga bir chig'anoq uzuk tortiq qildi, uning ko'zida "Rosti-rusti" so'zlari yozilgan ediki, uning ma'nosi haqqoniylik va odillik har qanday balodan xalos qiladi", demakdir [3. B. 18].

Ibn Arabshoh Amir Temur tamg'asidagi bu ilohiy so'z ma'nosiga to'xtalib shunday yozadi: "Temur tamg'asining naqshi "Rosti-rusti" bo'lib, bu haqgo'y bo'lsang, najot topasan, demakdir", deyiladi. Sharafiddin Ali Yazdiy esa, Temur tamg'asidagi bu so'fiyona so'zlarni "Haq bo'lsang, zafar topasan", deb izohlaydi.

Hatto Amir Temur o'zining davlat ramzini (muhrini) belgilashda ham tariqat ta'limotiga amal qilganligi sezilib turgan. Chunki Sharafiddin Ali Yazdiyning qayd etishicha, Amir Temurning xarakterli xususiyatlaridan biri – davlat, mamlakat, fuqarolarning g'amxo'rliги edi. Uning qoidasi "rosti-durusti" edi. Haqiqat – sihat-salomatlik, haqiqat – tartib, haqiqat – adolat, demakdir deb tushuntiradi [4.B.117].

Alisher Navoiy ham "Hayrat ul-abror" asarida "Rosti-rusti" haqida to'xtalib, avvalo borliq uyi shu to'g'ri ustunlar bilan tik va ular qorong'u uy burchagidan tushib turuvchi nur va jami majlisni bezatuvchi ekanligini yozadi. Navoiyning yozishicha, Sulaymon ham, podshoh haq payg'ambarlikka erishib, butun mavjudot uning tasarrufida bo'lgan. Insondan boshlab dev, pari, hayvon, xullas chumoligacha unga tobe, hatto shamol ham uning hukmiga qaragan. Bu ishlarning barchasi uning qo'lidagi uzuk xususiyatidan sodir bo'lgan [5.B.205]. Lekin, Alisher Navoiy "Rosti-rusti"ni har qanday duodan ustun qo'yadi va unga dunyoviylik,

siyosiy boshqaruvda adolatlilik qiyofasini beradi.

MUHOKAMA. Amir Temur o'z siyosatida adolat, haqqoniylik va odillikka tayanib ish tutgan. Chunki o'z siyosatida haq yo'lini tanlagan Temur bundan boshqacha siyosat yurgizishi mumkin emas edi. U nimaiki qilsa shariat doirasida, musulmon fiqhi qoidalariga tayanib va umuman, Islom ahkomlari bilan ish tutgan. Bu esa, Temurning o'z piri Abubakr Toybodiyning "rosti-rusti", ya'ni, "haqqoniylik va odillik har qanday balodan xalos qiladi", degan nasihatlarining amalga oshirilishidir.

L.Lyangle va G.Vamberi, L.Kerenning asarlarida "rosti-durusti" boshqacha transkripsiyada "rosti-rusti" deb berilgan va "haqiqat – xaloskor", ya'ni haqiqat xavf-xatardan xalos etadi, deb yozilgan. Fransuz tarixchisi L.Keren esa "rosti-rusti"ni "Agar qalbing pok bo'lsa, erkinsan", deb talqin qilgan. Temur butun umri davomida o'zining ham ichki, ham tashqi siyosatida bu buyuk hikmatga sodiq qolgan va xuddi shu "rosti-rusti", ya'ni "haq bo'lsang najot topasan" hikmatini Temur o'z tamg'asiga muhr sifatida o'rnatgan.

Temurning tamg'asidagi ikkinchi asosiy tushuncha qonun ustuvorligidir. Uning nazarida, avvalo, qonunlar adolatli va insonparvar bo'lishi kerak va xalq uchun manfaatli foyda keltirishi, uning ijtimoiy muhofazasini ta'minlashi zarur bo'lishi kerak bo'lgan. Lekin, ijtimoiy, siyosiy, madaniy kenglikni to'la, hamma odamda bir xil amalga oshmasligini bilgan Temur bu ishda ma'lum darajada qattiqqo'llikka asoslanib ish ko'rgan. Chunki ijtimoiy tengsizlik mavjud bo'lgan har bir jamiyatda qonun, saltanat to'ratuzugi va shariat qoidalarining buzilishi mumkinligini Temur tushungan. Shuning uchun ham u "Men fuqaroni qo'rqinch va umidda tutdim", degan gaplarini bekorga aytmagan.

Ryui Gonzales de Klavixo, "Samarqandda qonunga qattiq rioya qilinar edi, shuning uchun ham hech kim senyorning (Amir Temurning) buyrug'isiz bировga tazyiq o'tkazolmaydi va qanday bo'lmasin, kuch ishlata

olmaydi", deb yozgan [6. B. 139]. Qonunlarga faqat markazda emas, balki bo'ysundirilgan mamlakatlarning hududlarida ham rioya qilingan. Bu muammo borasida Amir Temurning alohida o'z qoidasi bo'lgan, unda yozilishicha: "Tobe mamlakatlarning aholisi kutilmagan hodisalardan, qatldan, zo'ravonlik va asirlikdan himoya qilinsin. Ularning mulki talon-tarojlikdan saqlansin", deb farmon bergan.

Qonun ustuvorligi Amir Temur davrida shunday bo'lganki, jinoyatga tortiluvchining aybi faqat to'rt guvoh oldida isbot qilingandan keyingina uning ustidan hukm chiqarilgan.

NATIJALAR. Amir Temur, fan va madaniyat taraqqiyoti – jamiyatning ma'naviy asosi ekanligini o'z harakatlari orqali amaliy jihatdan ko'rsatib bergan. Jumladan, o'zi asos solgan markazlashgan davlat hududida madrasalar, maktablar qurdirdi, ilm bilan shug'ullanuvchi o'qituvchilar uchun nafaqalar tayinladi, xalqqa bir qator qulay imkoniyat va sharoitlarni yaratib bergan. Bu bilan nafaqat adolatli va oqilona davlatni boshqarish salohiyatini, qolaversa, mamlakat hududida axloqiy tamoyillarni qaror toptirishda ham katta namuna sifatida tarix sahifalaridan joy olganligini aytish zarur.

Amir Temur insonparvarlik tamoyillariga davlatni idora qiladigan siyosiy tamoyil sifatida emas, balki uni xalqqa eng yaqin va ma'qul bo'ladigan qoida ekanligi uchun siyosiy boshqaruvda qo'llagan. Temur davlatning obro'si, sharafi, manfaati borasida g'oyat qattiqqo'l bo'lgan. U bunday paytlarda o'zini ham, o'g'il va nevaralarini ham, harbiy boshliqlarni ham ayamagan. U davlat ishlarida g'oyat mustahkam, sobit va barqaror turgan.

Alisher Navoiy ham o'zining "Majolis un-nafois" asarida Temurning davlatni boshqarish uslubi haqida to'xtalib, "Temur farmonlarini bajarmaganlar, kayf-u safoni o'ziga kasb qilib olganlar qattiq jazolanar edi", deb yozgan [7. B. 86].

Haqiqatdan ham fransuz tarixchisi L.Keren ta'kidlaganidek, "Temur dahshatli

sarkarda, shu bilan birga buyuk tashkilotchi, san'atkor va olimlar rahanamosi, moziy yo'rig'ini o'zgartira olgan shaxslarga yo'ldosh, sehriga ega bo'lgan kishidir", deganda mutlaqo haq bo'lgan [1. B.40].

Sohibqiron tomonidan odamlarga nisbatan adolat yuzasidan hamma vaqt kechirimli va mehr-shafqatli bo'lish va qo'lidan kelgan barcha yaxshiliklarni ayamalik yo'li bilan ularni axloqqa zid bo'lgan yomon illatlardan qutqarib olishga doimo harakat qilgan. Amir Temur turli mamlakatlarning aholisini yo'l-yo'riqqa solish va maosh tayinlashda, avliyolar va din persholarining mozarlarini tuzatish, vaqf va nazr ishlarini tartibga solishda ham Tuzuklari, ya'ni, qonunlari asosida ish yuritgan. Bu qonunga binoan fath etilgan davlat sipohiyolari o'z ixtiyorlari bilan uning panohiga kelsalar, Temur ularni navkar qilib olgan. Shu davlatlarning raiyati yomon hodisalardan, qatl etilishdan, asir-u band etilishdan muhofaza qilingan. Ularning mol-u mulki, buyumlari talon-taroj qilinmagan. O'sha mamlakatlardan olinadigan o'lja, soliqlar miqdori aniq hisobga olingan. Sayyidlar, ulamo, mashoyix, fuzalo, akobirlar aziz tutilgan. Temur, ayniqsa, dehqonlar hayoti bilan yaqindan shug'ullanib, ularga shart-sharoitlar yaratib berishni amirlardan talab qilgan. Faqir-u miskin, biron kasb qilishga ojiz, shol-ko'rlarga nafaqa belgilagan.

Tahlillarga ko'ra, Amir Temur adolatli hukmdor sifatida o'zining tajribalari va falsafiy qarashlarini "Temur tuzuklari" asarida aks ettirgan bo'lib, ushbu asarning axloqiy mazmunini ilmiy tadqiq etish o'zbek milliy axloq falsafasini rivojlantirish jarayonida katta ahamiyatga ega deb ta'kidlash mumkin.

Temur va temuriylar davrida qurilish ishlari, me'morchilik misli ko'rilmagan darajada o'sdi va rivojlandi. Jumladan, Sohibqiron hokimiyat tepasiga kelib o'z hokimiyatini mustahkamlab, so'ng mamlakat hududida ulkan inshootlar va ular atrofida qishloqlarni,

shaharlarni qaytadan yangi qiyofada tiklash ishlarini amalga oshirishi e'tirofga sazovor hisoblanadi.

Amir Temur do'st-u dushmanga muomala qilish bobida chuqur mulohaza yuritgan. "Menga hasad qilib, o'ldirishga qasd qilgan kishilarga shunchalik sovg'a-in'omlar berib, muruvvat-u ehson ko'rsatdimki, bu yaxshiliklarni ko'rib, xijolat teriga g'arq bo'ldilar..." deb qayd etadi Amir Temur o'z tuzuklarida [8. B. 90].

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, Amir Temur qaysi bir mamlakatni zabt etmasin, bu yerlarda adolat va ma'rifat ishlarini rivojlantirishga amirlar, hukmdorlarning diqqat-e'tiborlarini jalb qilgan. Shuning uchun ham Temurni qachonlardir o'ta zolimlikda ayblagan tarixchilarning fikrlarini, bugungi kunning manbalarga tayangan, haqqoniy tadqiqotlari buning aksini ko'rsatib bermoqda. Amir Temurning siyosiy faoliyatida va qarashlarida yomonlik emas yaxshilik, urush emas tinchlik, bosqinchilik, talon-tarojlik emas, tejamkorlik kabi tomonlari ustun turgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Л.Карен, А.Саидов. Амир Темур ва Франция. Тошкент, Адолат. 1996.
2. Roux I.P. Tamerlane. 1994 p 344.
3. Темур тузуклари. Т.: Фан ва технология. 2014.
4. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т.: 1996.
5. Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. Мукаммал асарлар тўплами. Т.: 2006.
6. Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар). Русчадан О.Тоғаев таржимаси Санъат. 1990.
7. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. 12-том. Т.: 2006.
8. Темур тузуклари. Т.: фан ва технология. 2014.

HISTORICAL NOVEL AGAINST THE BACKDROP OF CHANGES IN HISTORICAL SCIENCE AND THE LITERARY PROCESS OF THE XIX-XX THE CENTURIES

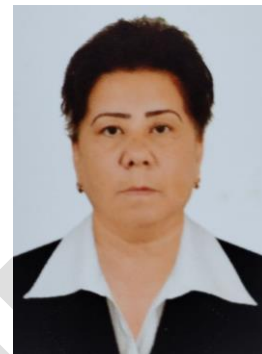
*Mamadkulova Kamila Abdukhalikovna, teacher of Samarkand State
University of Kattakurgan branch*

XIX-XX ASRLAR TARIX FANI VA ADABIY JARAYONIDAGI O'ZGARISHLAR FONIDAGI TARIXIY ROMAN

*Mamadkulova Kamila Abduxoligovna, Samarqand davlat
universiteti Kattaqo'rg'on filiali o'qituvchisi*

ИСТОРИЧЕСКИЙ РОМАН НА ФОНЕ ПЕРЕМЕН ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ И ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕССА XIX-XX ВЕКОВ

*Мамадулова Камила Абдухаликовна, учитель
Каттакурганского филиала Самаркандского
государственного университета*

e-mail:
kamilamamadulova@mail.ru

ANNOTATION: This article is devoted to historical science and the literary process of the late XIXth and early XXth centuries. The philosophical teachings of F. Nietzsche, V. Dithery, B. Croce, O. Spengler, A. Toynbee and others are considered. The topic of political and social changes, traditions in history and literature in the 20th century is also touched upon.

Key words: historicism, crisis, society, decadence, symbolism, expressionism, modernism, realism, idealism, materialism.

ANNOTATSIYA: Ushbu maqola XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi tarixiy va adabiy fanlar rivojlanish jarayoniga bag'ishlangan. F.Nitshe, V.Diltey, B.Kroce, O.Spengler, A.Toynbi va boshqalarning falsafiy ta'limotlari ko'rib chiqiladi. XX asrdagi siyosiy-ijtimoiy o'zgarishlar, tarix va adabiyotdagi an'analar mavzusiga ham to'xtalib o'tiladi.

Kalit so'zlar: istorizm, inqiroz, jamiyat, dekadens, simvolizm, ekspressionizm, modernizm, realizm, idealizm, materializm.

АННОТАЦИЯ: Данная статья посвящена исторической науке и литературному процессу конца XIX - начала XX вв. Рассматриваются философские учения Ф.Ницше, В.Дильтея, Б.Кроце, О.Шпенглера, А.Тойнби и др. Также, затрагивается тема политических и общественных изменений, традиции в истории и литературе в XX в.

Ключевые слова: историзм, кризис, общество, декаданс, символизм, экспрессионизм, модернизм, реализм, идеализм, материализм.

INTRODUCTION. At the end of the 19th century, historicism reached its peak, but soon began to come under criticism due to the fact that

its concepts were increasingly at odds with reality. New social sciences, for example, sociology, were rapidly developing, the achievements of which

were not taken into account by historicism, since traditional history was limited to politics. History was required to synthesize with other sciences. The “elite” history no longer corresponded to the realities of a rapidly developing industrial society. Late XIX - early XX centuries. in Europe and the USA are marked by a crisis in historical science [1].

The criticism of historicism and the revision of its positions is associated with the names of K. Marx, W. Dithery, F. Nietzsche and others. In his work “On the Benefits and Harms of History” (1874), Nietzsche argued that historical knowledge should serve man, and not be his master. Nietzsche questioned the very activities of historians, since, in his opinion, it is impossible to obtain reliable scientific results - there are many truths about the past. Nietzsche rejected the idea that the past is an example for the present and rebelled against the authoritarianism of descriptive-explanatory traditional history. Nietzsche’s destructive theory, however, did not lead to a complete departure from the principles of historicism. A real revolution in historical science will occur only in the 50-60s of the 20th century. Until this time, attempts were made to reorient historicism [3].

Marx, within the framework of historical materialism, demystified German philosophy of history, explaining the historical process as a struggle of classes with opposing interests, which influences the change in social structures. The rational approach of historicism to history caused a backlash: irrationalism, intuitionism, a turn to human consciousness, the inner world. A supporter of irrational knowledge of history was V. Dithery, who separated history from other sciences and believed that it should not use concepts, theories and methods. According to Dithery, the method of historical knowledge is through feeling (Einfühlung) into the spiritual life of a person of the past.

MATERIAL AND METHODS. Thus, historical science was reduced to the study of the inner world of man with the help of intuition and direct experience. However, like the followers of historicism, Dithery believed in the objectivity of the historical process.

B. Croce, an Italian philosopher and historian, denied the possibility of objective knowledge of history, since he represented it in the

form of the development of the absolute spirit, which is the social consciousness of man. Croce understood the task of historians as the interpretation of the human race and human nature, moral and religious life, and did not agree with the understanding of history as an actual reconstruction of the past, since the past and the present are organically connected [5].

Croce defined the essence of his philosophical teaching as “philosophy of spirit.” History for Croce is a form of art, because the past comes to life in the mind of the historian with the help of artistic intuition, and art as a form of creative activity is higher than science. In works such as “The Theory and History of Historiography” (1917) and “History as Thought and Action” (1936), Croce argued that historical events are one-time and unique, therefore, they cannot be compared and each era can be known only on the basis of its own principles and laws. In 1917, Croce writes: “There is not in sight that new philosophy which, by resolving the antinomy of cloud-bound romanticism and earth-bound positivism, would become the basis and justification of a new historiography.

O. Spengler and A. Toynbee are called the last representatives of the philosophy of history. Spengler, in *The Decline of Europe* (1918, 1922), expressed the state of the German intelligentsia after the collapse of the Kaiser Reich, a sense of doubt and disappointment about the future of Western culture. He accused official history of following party and national interests, denied the possibility of scientific research - the basis of traditional history - and, like Dithery, replaced it with sensory knowledge [2].

RESULTS. Spengler sees the development of science and technology as the transition of European culture into civilization, that is, the loss of creative opportunities. The English historian and sociologist Toynbee devoted a significant part of his life to the work “*A Study in History*”, 12 volumes of which were written in 1934-1961. Toynbee began his work as a sociologist who sought to explore the rise and fall of civilization, and ended as a prophet who saw the salvation of humanity in a return to God. The scientist criticized traditional historiography for insufficient theorizing and wanted to combine history with

other social sciences in order to more extensively study human activity.

Doubts about the objectivity and value of historical knowledge intensified after the First World War, which ended a large historical period, shaking all foundations. If the history of the 19th century glorified the state, then after the war political power is seen not only as a creative, but also as a destructive force [4].

After the First World War, history was perceived as full of crisis and contradictions, as chaos, and man - not as a bearer of culture, but as a helpless puppet. The 19th century's faith in progress is giving way to pessimism and skepticism, and linear periodization and the Eurocentrism of traditional history are being questioned. The crisis of historicism gradually grew into a crisis of history.

During the first half of the 20th century, great political and social changes occurred in Europe, and traditions in history and literature were questioned, revised, or rejected. At the same time, it was difficult for historians and writers to make up their minds in relation to the present, let alone the past. The creative intelligentsia was between the awareness of the relativity of knowledge and the desire to find a reasonable, stable basis. In European literature, this crisis state at the end and beginning of the century was reflected in decadence, symbolism, expressionism, and modernism [6].

With the advent of modernism, the form and methods of storytelling changed and became more complex, and the historical novel had to adapt to them. What was required was a revision of the foundations of the genre, the realization that Scott's classic historical novel was only one of the possibilities of the genre. The historical novel could no longer remain a reconstruction of a past reality. The authors sought to depict not the historical events themselves, but their reflection in the human mind, the way he perceives history. B. Hail talks about attempts to psychologize history in both scientific and literary biographies, and concludes that these attempts demonstrate a desire to hold on to the concept of personality, but this was followed by a loss of connection with the outside world, reality, and context [5].

Modernism is often credited with anti-historicism, in the spirit of Nietzsche. This is true, rather, for British modernism, which focuses on the inner world of man, emotional experience. In Great Britain at this time there was little interest in the historical novel. In Germany, on the contrary, interest in this genre remains quite high.

The heyday of literary modernism in Germany occurred in the 1910s and 1920s. B. Hail, in his study of the historical novel of the Weimar Republic, points out that this topic has been studied very little, with the exception of works devoted to individual authors - Doblin, Feuchtwanger, Zweig. This is due to the fact that the value of historical novels created at this time is not recognized by all critics.

According to Hail, the historical novel of the Weimar Republic is due to the following points: a radically changed perception of history; the changed functions of literature in society; crisis of historicism; discussions about modernist poetics.

During and after the war, many new genres appeared - documentary novel, reportage, novel about the war, which was extremely popular. However, the historical novel is also represented very widely and heterogeneously. This is due, first of all, to the fact that there was no common understanding of history; the attitude towards it had to be formed anew. The historical novel was influenced by ethnology, psychoanalysis, and sociology [3].

However, there was no radical change in the history of the historical novel. Many formulaic historical novels were published that had the same huge circulations as, for example, "Buddenbrooks" by T. Mann.

CONCLUSION. The crisis of historical science at the end of the 19th - beginning of the 20th centuries, criticism of historicism, reflecting the crisis of history, led to the denial of the possibility of objective knowledge of history. The general pessimistic and skeptical mood of society, which intensified after the Second World War, the break with the past and the desire to overcome it, the vision of history as chaos - all this was reflected in the historical novel of this period. On the other hand, the genre is influenced by the restructuring of literature taking place in the era of modernism. The emphasis from the depiction of historical events

moves to the consciousness of a person, his perception of history. Most historical novels of modernism are characterized by dehistoricization tendencies. During this period, many trivial examples of the genre appeared, but such masters as Broch, Doblin, Thomas and Heinrich Mann also turned to it. The experimental historical novels of V. Woolf are highlighted, which indicate possible ways for the further evolution of the genre.

BIBLIOGRAPHY:

1. Bakhtin M.M. Forms of time and chronotropic in the novel // Questions of literature and aesthetics. M., 1975 pp. 234–271.

2. Foreign literature of the 19th century. Realism: A Reader. M., 1990. – 198 p.
3. Maurois A. Prometheus, or the Life of Balzac. M., 1978. – 315 p.
4. Reizov B. G. Flaubert's creativity. L., 1955. – 188 p.
5. Reizov B. G. Stendhal. Artistic creativity. L., 1978. – 226 p.
6. The Mystery of Charles Dickens. M., 1990. – 346 p.
7. Tronsky I.M. History of ancient literature / I.M. Tronsky. M., 1983 pp. 423–428, 443–449.

TIBBIY ATAMALARNI SHAKLLANTIRISHDA PREFIKSATSIYA USULI

*Ermatova Rano Omonovna, Toshkent tibbiyot akademiyasi
Termiz filiali katta o'qituvchisi*

METHOD OF PREFIXATION IN FORMING MEDICAL TERMS

*Ermatova Rano Omonovna Termiz Branch of Tashkent Medical
Academy senior teacher*

МЕТОД ПРЕФИКСАЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ

*Эрматова Рано Омоновна, старший преподаватель
Термезского филиала Ташкентской медицинской академии*

Orcid: 0009-0003-6200-4664

e-mail:

ranoermatova@mail.ru

ANNOTATSIIYA: Ushbu maqolada tibbiy atamalar yasashida prefiksatsiya usuli haqida ma'lumot beriladi va mazkur mavzuni o'qitishda qo'llaniladigan metodlar, taqdimotlar va tarqatma materiallar keltirilgan.

Kalit so'zlar: prefiks, negiz, qo'shimcha, so'z tartibi, tibbiy atama, suffiks, klinik atama, so'z yasash usuli.

ABSTRACT: This article provides information about the role of prefixes on the construction of medical terms, as well as methods, presentations, and handouts used in teaching this topic.

Key words: prefix, stem, ending, word order, medical terms, suffix, clinical term, word making methods.

АННОТАЦИЯ: В данной статье представлена информация о префиксационном методе образования медицинских терминов, а также представлены методы, презентации и раздаточные материалы, используемые при преподавании этой темы.

Ключевые слова: префикс, основа, суффикс, порядок слов, медицинский термин, суффикс, клинический термин, способ словообразования.

KIRISH. Bugungi kunda mamlakatimizda tibbiyot va ta'limga katta e'tibor ko'rsatilmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev ushbu sohalar rivoji uchun barcha sharoitlarni yaratib bermoqda. "Ta'limdagi ishlar ham, tibbiyotdagi ham igna bilan quduq qazishdek gap, natijasi tez ko'rinmaydi. Buning uchun mashaqqatli mehnat, katta fidoyilik kerak. Boshlangan islohotlarning amalga oshishi, xalqimizning rozi bo'lishi shunga bog'liq. Bu yo'lda sizlarga ishonaman, suyanaman", – dedi Prezident [1]. Ma'lumki, kasbni mukammal egallash kasb tilini aks ettiruvchi so'zlar va atamalarni o'rganish bilan boshlanadi. Bilim, fan sohasining ma'lum bir terminologiyasi – bu tushunchalar tizimida ilmiy tushunchalarni ajratib ko'rsatish uchun qo'llani-

ladigan, o'zaro ma'lum bir aloqa va bog'liqlikda bo'lgan terminlar, so'zlar va so'z birikmalari tizimidir. Har bir atama ma'lum bir quyi tizimning elementidir, masalan, anatomik, gistologik, embriologik, terapevtik, jarrohlik, ginekologik, endokrinologik, sud-tibbiy, travmatologik, psixiatrik, genetik, botanika, biokimyoviy va boshqalar [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI. Mustaqil respublikamiz hayotida tub burilishlar sodir bo'layotgan hozirgi pallada milliy ta'lim taqdiriga aloqador qator muammolar o'z yechimini topmoqda. Oliy ta'lim tizimining shakli va mazmunida ro'y berayotgan yangilanish jarayoni alohida fanlarni o'ziga xos usullar vositasida

o'qitishni talab etmoqda. Tibbiy atamalarini shakllantirishda prefiksatsiya usuli masalasiga S.Sh.Rustamovaning "Lotin tili va terminologiya" kitobida, L.Xo'jaeva, X.Zohidovalarning "Lotin tili" va Z.Rahmatullayevaning "Lotin tili" nomli o'quv qo'llanmalarida alohida ahamiyat qaratilgan bo'lib, ushbu tadqiqotchilar o'z izlanishlari orqali mavzuning mohiyatini to'liqroq yoritib berishga harakat qilganlar [3].

MATERIAL VA METODLAR. So'z tarkibi quyidagi na mazmun, na shakl jihatidan bo'linmas, eng kichik ma'noli qismlarda farqlanadi: old qo'shimcha (prefiks), o'zak, suffiks va tugallanma (fleksiya). Ushbu eng kichik ma'noli qismlar morfema (yun. morfe - shakl) deyiladi. O'zakka nisbatan joylanishi bilan farq qiluvchi prefiks va suffiks birgalikda so'z yasovchi affiksalar (lot. affixus - qo'shimcha) deyiladi. Ularning o'zakka qo'shilishidan yangi so'zlar - yasama so'zlar hosil bo'ladi. Tugallanma - grammatik ahamiyatga ega affiks bo'lib, shakl yasash (kelishik, son, rod) uchun xizmat qiladi. So'zni morfemalarga bo'lish morfem tahlil yoki tarkibiy tahlil deyiladi [4].

Prefiks - bu, so'z boshida joylashgan so'z elementi. Bir prefiks o'rniga boshqa prefiksni qo'yish so'z ma'nosini o'zgartiradi. Prefiks, odatda, son, vaqt, makon yoki inkorni ifodalaydi. Prefiksatsiya - old qo'shimchani (prefiksni) o'zakka qo'shish, bunda ma'no o'zgarmaydi, balki ushbu tushunchaga lokalizatsiyasi (yuqori, quyi, oldingi, orqa), yo'nalishi (yaqinlashish, uzoqlashish), kechishi (ilgari, keyin), mavjudligi yoki inkor etishi kabi tarkibiy qismni qo'shadi. Prefiksalar ko'makchilardan rivojlangan, shuning uchun ularning o'z ma'nosi tegishli ko'makchilarniki bilan mos keladi. Ba'zi prefikslarning o'z ma'nosi asosida ikkilamchi, ko'chma ma'nolar yuzaga kelgan. Shu tarzda yunon ko'makchisi para (atrofi, yoni)da ko'chma ma'no "chekinish, og'ish, ma'lum hodisaning tashqi namoyon mohiyatiga mos kelmaslik" rivojlangan, masalan: *paranasalis* - burun atrofi; *paramnesia* (yun. mnesis - xotira) - xotira buzilishi va yolg'on xotiraning yuzaga kelishi; *paratyphus* - Salmonella avlodiga mansub ma'lum bakteriyalar tomonidan qo'zg'atiluvchi odam yuqumli kasalliklar guruhining umumiy nomi bo'lib, ich terlama (qorin tifi) alomatlariga o'xshash ba'zi klinik ko'rinish bilan xarakterlanadi. Morfologiya fan sohalarida

qo'llaniluvchi tushunchalarda AE-prefiksalar o'z ma'nosiga ega [3].

Patologik holatlar, kasalliklar, a'zo faoliyatining buzilishlarini ifodalovchi terminlarda esa, AE-prefiksalar ikkilamchi ma'noda foydalaniladi, misol uchun: *anat. hypogastrium* - qorin osti; *pat. fiziol. hypotonia* - mushakning yoki kavak a'zo mushak qavatining tonusi tushishi. Anatomik nomenklaturada lotin prefiksarlari, patologik anatomiya, fiziologiya, klinika fan sohalarida esa, yunon prefiksarlari ustunlikka ega. Biroq, istisnolar ham uchraydi: *epicranialis* - kalla usti, *epifascialis* - fassiya usti, *endocervicalis* - bo'yin ichi. Prefikslarning negizga qo'shilishida negizning boshlang'ich tovushi ta'siri ostida prefiksda o'zgarish sodir bo'lishi mumkin. Bu, asosan, assimillatsiyada (lot. assimilatio - qiyoslash, o'xshatish) namoyon bo'ladi: prefiksdagi so'nggi undosh so'z yasovchi negizning boshlang'ich tovushiga to'liq yoki qisman qiyoslashadi, mas., *ad-prefiksi c, f, g, n, p* boshlang'ich undoshlari oldida mos ravishda *ac-, af-, ag-, an-, apga* to'liq qiyoslashadi; prefikslardagi so'nggi *n* boshlang'ich *b, p* oldida *m* ga o'tadi, yoki *l, m, r* oldida to'liq assimillatsiyaga uchraydi. Ba'zi lotin prefiksarlari eliziya, ya'ni so'nggi undoshning tushib qolishi mumkin, mas., *ex-* va *e-*; *con-* va *co-*; *dis-* va *di*. Yunon prefiksarlari *ana-, dia-, cata-, meta-, para-, anti-, epi-, apo-, hypo-, meso-*da eliziya so'nggi unli negizning boshlang'ich unlisi oldida tushib qolishi bilan namoyon bo'ladi. Shu bilan unilarning qator kelishi bartaraf etiladi, mas., *met-encephalon* (*meta+encephalon*), *di-encephalon* (*dia+encephalon*) [5].

Qoida tariqasida, lotincha prefiksalar lotin o'zaklariga, yunoncha prefiksalar - yunoncha o'zaklariga biriktiriladi: *intra* (lat.) + *cutaneus* (lat.) - *intradermal*, *mezo* (yunoncha) + *derma* (yunoncha) - terining ichki qatlami. Ammo aralash, yunon-lotin birikmalari ham mavjud: *end* (yunoncha) + *arteriit* *t* (lat.) - *endarteri*, arteriyaning ichki yallig'lanishi. Klinik atamalarini shakllantirishda ishtirok etadigan ko'plab prefikslarni siz anatomik terminologiya so'zlarida ilgari uchratgansiz. Biroq, klinik atamaning bir qismi sifatida ularning ma'nosi sezilarli darajada o'zgarishi mumkinligini yodda tutish kerak. Aytishimiz mumkinki, prefiksalar asosiy va ikkilamchi ma'noga ega bo'lishi mumkin. Qoida tariqasida, prefiksalar anatomik terminologiyada

birlamchi, klinik terminologiyada ikkilamchi ma'noga ega, anatomik atama: *gipoglossus* - *sublingual* (asosiy ma'no). Klinik atamasi: *gipotoniya* - tonusning pasayishi (ikkilamchi ma'nosi).

Lotin prefikslari asosan anatomik nomenklaturada, yunoncha prefikslar - patologik anatomiya, fiziologiya terminologiyasida, klinik fanlar terminologiyasida qo'llaniladi [4].

Talabalarga tibbiy atamalar tarkibi, yasallish usullari, prefikslarning klinik atamalar yasallishidagi ishtirokini o'rgatish borasida bir qancha metod va usullardan foydalanish mumkin. Bular qatoriga "SCAMRER" usuli, "KWHL kreativ" usuli, CLUSTER usuli alohida ahamiyat kasb etadi.

SCAMRER" usuli. Texnologiyaning maqsadi: murakkab masalalarni yechishda yangi g'oyalar qidirib topishga yordam beradigan samarali sxema. Bu texnologiyaning kelib chiqishiga barcha yangi g'oyalar eskilarining modifitsirlangan shakli ekanligiga tasdiqlovchi kuzatuvlar sabab bo'lgan.

Ushbu texnologiyani amalga oshirish tartibi:

- qatnashchilarga mavzuga oid bo'lgan yakuniy xulosa yoki g'oya taklif etiladi;
- har bir ishtirokchiga «SCAMRER» texnologiyasining bosqichlari yozilgan qog'ozlar tarqatiladi;
- ishtirokchilarning munosabatlari guruhviy tartibda taqdimot qilinadi. «SCAMRER» usuli qatnashchilarda kasbiy-nazariy bilimlarni amaliy mashqlar va mavjud tajribalar asosida tezroq va muvaffaqiyatli o'zlashtirilishiga asos bo'ladi.

"KWHL kreativ" usuli. Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi. Metodni amalga oshirish tartibi: ishtirokchilar mashg'ulotning boshida va mashg'ulotning oxirida olgan bilimlarini namoyish etadilar [2].

CLUSTER usuli: Talabalar klinik atamalar yasallishida ishlatiladigan prefikslar turlari va ularga misollar yozadilar. Jarayon qiziqarli va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bu tilda juda ko'plab tibbiy atamalar borligi va ularni o'rganish bo'lajak shifokorlar uchun juda muhimligini talabalarga yetkaziladi. Ushbu atamalar yasallishida prefikslarning o'rni beqiyos ekanligi ta'kidlanib,

ushbu jarayon qiziqarli metodlardan foydalanib tushuntiriladi. Har bir talaba darsda ishtirokida hisoblanib dars yakunida ularga munosib baholar va nominatsiyalar bo'yicha stikerlar beriladi.

Kutilgan natijalar:

Tibbiy so'zlar yasashda 4 elementni ajratish va aniqlash;

Tibbiy atamalarning boshqa qismlarini tahlil qilish va aniqlash;

Ko'rsatilgan prefikslarni qo'llab tibbiy atamalar yaratish;

Son, makon, vaqt va inkor ma'nosini ifodalovchi prefikslar namunalarini ajratish va o'zlashtirish;

Ko'rsatilgan qoidalarni qo'llab tibbiy so'zlarning birlik va ko'plik shakllarini yozish;

Ko'chirish ma'nosini anglatuvchi prefikslarni, moddalar almashinuvi va o'rab turuvchi ma'nosini anglatuvchi sifatlarni, ost va ust ma'nosini beruvchi prefikslarni, normadan og'ish, qarama-qarshi harakat ma'nosini beruvchi prefiksni aniqlash o'rgatiladi [4].

XULOSA. Tibbiyot institutida o'qishning asosiy vazifasi yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashdir. Maxsus terminologiyani o'zlashtirmasdan turib, bu vazifani tasavvur qilib bo'lmaydi. Bo'lajak shifokorlarning terminologik tayyorgarligi nafaqat terminologiyani tushunish, balki uni o'zlashtirishni ham o'z ichiga oladi. Zamonaviy ilmiy til shifokorning so'z boyligi turli tibbiy-biologik, anatomik-gistologik va klinik atamalarga juda boy. Shifokor gapirganda ham professional mavzu lotincha so'zlarning 50 dan 80% gacha foydalanadi. Tibbiyotning barcha tarmoqlari lotin tiliga va u orqali qadimgi yunon tiliga asoslanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. SH.M.Mirziyoyev. Pedagog va shifokorlar bilan videoselektordagi nutqidan. 2022.
2. G.S.Agzamova, Z.F. Umarova "Terapiya fanlarini o'qitishga zamonaviy yondoshuvlar" moduli bo'yicha o'quv-uslubiy majmua. – Toshkent: 2019. – 228 b.
3. R.M.Abdullayeva, M.A.Saydullayeva, S.SH.Rustamova, O.S.Paymina "Lotin tili va terminologiya" – Toshkent: 2020. – 132 b.
4. R.O.Ermatova, A.X.Jurayev "Body organizations with medical terminology", 2023. – 98 p.
5. Изучения латинского языка как фактора интеллектуального и культурного развития студентов — медиков. М.Н.Исроилова. – Ташкент: «Fan va texnologiya», 2011. – 210 c.

MEDITSINAGA OID MATN TUSHUNCHASI

Ismailova Sayyora Tolkinovna

Central Asian Medical University, "Ijtimoiy-gumanitar fanlar
va jismoniy tarbiya" kafedrası o'qituvchisi

TEXT CONCEPT ON MEDICINE

Ismailova Sayyora Tolkinovna

Central Asian Medical University, teacher of the department of
"Social and humanitarian sciences and physical education"

Tel: +998916719010

e-mail:

sayyorkin09@mail.ru

Orcid: 0001-0009-

7600-2917

Annotatsiya: Mazkur maqolada meditsinaga oid matnlarning lingvistik, ekstralingvistik xususiyatlari tadqiq etilib, ular ommabop matnlar, ilmiy-ommabop matnlar, reklama matnlari, ilmiy matnlar, maxsus matnlar kabi turlarga ajratildi. Meditsinaga oid ommabop matnlar boshqa sohaga oid ommabop matnlardan tavsiya, yo'llanma xarakteri ekanligi, murakkab terminlar, maxsus bilim talab qiluvchi tushunchalardan xoli ekanligi hamda profilaktika maqsadida, ommani sog'liqni saqlash bilan bog'liq bo'lgan muammolarga e'tiborini qaratish, sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish uchun mo'ljallanganligi misollar orqali o'rganildi.

Kalit so'zlar: nutq uslubi, kommunikativ funksiya, ommabop matnlar, so'zlashuv uslubi, tibbiy terminlar, lingvistik, ekstralingvistik.

Аннотация: В данной статье были изучены лингвистические и экстралингвистические особенности медицинских текстов, и они были разделены на такие типы, как популярные тексты, научно-популярные тексты, рекламные тексты, научные тексты и специальные тексты. Популярные тексты по медицине носят рекомендательный, справочный характер, свободны от сложных терминов, понятий, требующих специальных знаний, предназначены для профилактики, привлечения внимания общественности к проблемам, связанным со здравоохранением, пропаганды здорового образа жизни.

Ключевые слова: речевой стиль, коммуникативная функция, популярные тексты, разговорный стиль, медицинские термины, лингвистические, экстралингвистические.

Annotation: In this article, the linguistic and extralinguistic features of medical texts were studied, and they were divided into types such as popular texts, popular science texts, advertising texts, scientific texts and special texts. Popular texts on medicine are advisory, reference in nature, free from complex terms and concepts that require special knowledge, intended for prevention, attracting public attention to problems related to healthcare, and promoting a healthy lifestyle.

Key words: speech style, communicative function, popular texts, conversational style, medical terms, linguistic, extralinguistic.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Keyingi yillarda jahon tilshunosligida matnni o'rganishga qiziqishning ortib borishi uning sohaviy turlarini ham tadqiq etish zaruriyatini yuzaga keltirdi. Chunki til sistemasi

o'zining imkoniyatini nutqda namoyon etsa, matn nutq mahsuli sifatida uni tadqiq etish uchun yo'l ochadi. Har bir nutq turi til imkoniyatlarining biror qirrasini matnda namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Matnning turlari borasida so'z yuritilganda birinchi galda matnning uslubiy farqlanishiga

e'tibor qaratiladi. Chunki har bir nutq uslubi o'ziga xos lisoniy belgilari bilan boshqa nutq uslubidan farq qiladi. Bu o'z navbatida, birinchi galda, matnda namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, matnning ilmiy matn, rasmiy matn, badiiy matn, publitsistik matn kabi turlari ajratiladi. Shuningdek, matnning mazmuniy-struktural jihatdan makromatn, mikromatn kabi ko'rinishlari ham mavjudki, ularning bari o'ziga xos xususiyati bilan o'zaro farqlanadi. Turli tipdagi matnlarning differentsial va integral belgilari, ayniqsa, ma'lum bir sohaga (ixtisoslikka) xoslangan matnlarda aniq namoyon bo'ladi. Shuning uchun keyingi yillarda ana shunday matnlarni o'rganishga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS).

O'zbek tilshunosligida, asosan, badiiy, poetik matnlarni tadqiq e'tishga e'tibor qaratilgan bo'lsa, keyingi yillarda reklama matnlari, diniy matnlar tadqiqotchilar e'tiborini torta boshladi [1]. Shular qatorida meditsinaga oid matnlar ham ilmiy tadqiqot maydoniga kirib keldi [2].

Jahon tilshunosligida ham meditsinaga oid matnlar lingvistik tadqiqot obekti sifatida o'rganilgan bo'lsa ham, ular asosan meditsina matnlarining tarjimasi, terminologik apparati yoki uning kommunikativ funksiyasi, matnda ma'lum bir til birligining qo'llanilishi kabi jihatlariga e'tibor qaratildi [3]. Meditsinaga oid matnlarning lingvistik, ekstralingvistik xususiyatlar monografik planda tadqiq etilmagan. Shuning uchun meditsinaga oid matnni yaxlit holda lingvistik tadqiq etish muammosi hozircha matn lingvistikasining dolzarb masalalardan biri sifatida ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda.

MUHOAKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION).

Meditsinaga oid matn turlari xilma-xil bo'lib, ular o'zining ekstralingvistik hamda lingvistik belgilari, semantik-struktur jihati bilan o'zaro farq qiladi. Shunga asosan, meditsinaga oid matnlarni meditsinaga oid ommabop matnlar, ilmiy-ommabop matnlar, reklama matnlari, ilmiy matnlar, maxsus matnlar kabi turlarga ajratish mumkin. bu kabi matn turlari ichida meditsinaga oid ommabop matnlar keng tarqalgan.

Bunday matnlar sirasiga, asosan, omma uchun mo'ljallangan, ya'ni «ommabop umumga, ommaga tegishli, omma uchun belgilangan, mo'ljallangan» [4. 486] meditsinaga oid matnlar kiradi. «Ommabop» so'ziga izoh beradigan bo'lsak, umumga, ommaga tegishli, omma uchun belgilangan, mo'ljallangan degan ma'nolarni anglatadi. Ommabop adabiyot, ommabop jurnal, ommabop tilda yozilgan maqola, ommabop nutq terminlar shular jumlasidandir» [5]. Meditsinaga oid ommabop matnlar ham umumiy ma'noda ana shu xususiyatga ega bo'ladi. Biroq u boshqa sohaga oid ommabop matnlardan o'ziga xos belgilari bilan ham farqlanib turadi. Bu birinchi galda uning mavzusida ko'rinadi. Ikkinchidan esa, matnning maqsadida namoyon bo'ladi. Boshqa sohaga oid ommabop matnlarda, asosan, targ'ibot-tashviqot, biror yangilikni ommaga yetkazish, uni tushunarli tilda bayon qilib, yangiliklardan xabardor qilish vazifasi tursa, meditsinaga oid matnlar tavsiya, yo'llanma xarakterida bo'ladi. Bunday matnlar o'z tabiatidan kelib chiqib murakkab terminologik apparatdan, maxsus bilim talab qiluvchi ilmiy tushunchalardan xoli bo'ladi, profilaktika maqsadida, ommani sog'liqni saqlash bilan bog'liq bo'lgan muammolarga e'tiborini qaratish, sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish maqsadida ommaviy axborot vositalarida e'lon qilinadi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS).

Aksariyat hollarda bunday matnlar tavsiya xarakterida bo'ladi:

Koronavirusdan himoya qiluvchi oziq-ovqatlar. Ispaniya pulmonologiya va torakal jarrohlik jamiyati (SEPAR) rahbari Eusebi Chiner va parhezshunos Alexandro Kanovas nafas olish organi – o'pkani koronavirusdan himoya qiluvchi mahsulotlar nomini ma'lum qildi. Ta'kidlanishicha, tuxum, guruch, baliq va yong'oq nafas olish tizimini mustahkamlashga yordam beradi. Masalan, o'pkaning holati yomonlashganda, organizmning oqsilga bo'lgan ehtiyoji ortadi. Tuxumlar esa oqsilga boy. Pomidorlar ham organizmga yaxshi ta'sir etadi, ularda C vitamini mavjud. Shuningdek sut mahsulotlari va suv organizmga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ispaniyalik pulmonologning so'zlariga ko'ra, nafas olish organini to'g'ri ovqatlanishdan

tashqari, to'yib uxlash va jismoniy mashqlar yordamida ham himoyalash mumkin.

Meditsinaga oid ommaviy matnlar umumxalq uchun mo'ljallangani uchun unda oddiy so'zlashuv uslubiga xos belgilar bo'rtib turadi. Bunday matnlarda oddiy so'zlashuvga oid matnlardan farqli ravishda unda mutaxassisning tarjibasi asosida to'plangan bilim sodda, ravon tarzda tushuntiriladi. Bunday matnlarda har bir tavsiya, maslahat alohida abzatsda beriladi yoki maxsus marker bilan ajratib ko'rsatiladi. Matndagi tavsiyaning qat'iy ketma-ketligini ko'rsatish bilan amalga oshirilishi zarur bo'lgan tavsiyaning uzviyligi hamda uzluksizligini ham ta'minlash zarurligi ta'kidlanadi.

Bunday matnlar gazeta-jurnallarda beriladigan, omma uchun mo'ljallangan, xabar tariqasidagi matnlardan o'zining tavsiyaviy xarakteri, axborot semasining ikkinchi planga tushishi, ya'ni faqatgina xabardor qilishdangina iborat emasligi, shartli ikkinchi shaxsga qaratilganligi kabi ekstralingvistik belgilari bilan ajralib turadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).

Xullas, meditsinaga oid matn turlicha bo'lib, har bir turi o'ziga xos ekstralingvistik hamda lingvistik belgilarga ega bo'ladi. Ya'ni meditsinaga oid ommabop matnlar boshqa sohaga oid ommabop matnlardan tavsiya, yo'llanma xarakteri ekanligi, murakkab terminlar, maxsus bilim talab qiluvchi tushunchalardan xoli ekanligi hamda profilaktika maqsadida, ommani sog'liqni saqlash bilan bog'liq bo'lgan muammolarga e'tiborini qaratish, sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish uchun mo'ljallanganligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, umumxalq uchun mo'ljallangani uchun unda so'zlashuv uslubiga xos belgilar namoyon bo'ladi. Biroq bunday matnlar boshqa sohalarga oid oddiy so'zlashuvga oid matnlardan farqli ravishda mutaxassisning tarjibasi asosida to'plangan bilim sodda, ravon tarzda tushuntirilganligi, har bir tavsiya, maslahat alohida abzatsda berilishi yoki maxsus marker bilan ajratib ko'rsatilishi, bu esa matndagi tavsiyaning qat'iy ketma-ketligini ko'rsatish, zarur bo'lgan

tavsiyaning uzviyligi hamda uzluksizligini ta'minlash zarurligini ta'kidlaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Барбашева С. С. Особенности употребления фразовых глаголов в медицинском дискурсе // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2011.Т. 13, №2. С. 1441–1444.
2. Hojaliyev, I. Methodology and significance of meaning in translation of uzbek literature. European Journal of Research Development and Sustainability. 2021. – p. 19-20.
3. Hojaliyev, I., & Shodiyeva, A. Extralinguistic signs of the official style. Epra International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) - Peer Reviewed Journal Volume: 6, Issue: 11, November 2020, 456-458.
4. Hojaliyev, I., & Xaydarov, D. Matn va uning tarifi masalasida. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(6), 2023. – p. 267-275.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati, J. III. O'zR FA Til va adabiyot instituti. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2022.
6. Sayyora Tolkinovna Ismailova, & Ismail Tadjibayevich Xojaliyev. Medical Text And Its Basic Units. Central Asian Academic Journal of Scientific Research. 2022. – p. 271-275.
7. Xojaliyev I.T., Jamolov Ju. About Changes In The Phonetic Structure Of Words Borrowed In Uzbek Language From Tajik, Theoretical & Applied Science. 2021. № 12 (104). S. 478-481.
8. Yusupova Sh. Diniy matnlarning lingvopragmatik tadqiqi filol. Fan...falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Farg'ona, 2021.

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA FARG'ONA VILOYATIDA VETERINAR SHIFOKORLAR FAOLIYATI

Bazarbayeva Shohsanam Muratovna
Perfect Universiteti o'qituvchisi

ACTIVITY OF VETERINARY PHYSICIANS IN FERGANA REGION AT THE END OF THE 19TH CENTURY - THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Bazarbayeva Shohsanam Muratovna
Teacher of Perfect University

e-mail:
bazarboyevashohsanam@gmail.com
Orcid: 0009-0001-9800-1829

Tel: +998 90 945 07 02

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Farg'ona viloyatining veterinariya ishlari yoritib berilgan. Umuman olganda, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda vabo, kuydirgi, emkar, umumiy zotiljam kabi chorva mollari kasalliklari yildan yilga ko'payib borgan va bu holat o'lkada chorvachilikni rivojlantirishga xalaqit bergan.

Kalit so'zlar: Turkiston, Farg'ona shahri, Toshkent shahri, veterinariya siyosati, veterinariya shifokorlar, chorva mollari kasalliklari, qushxonalar, tadbirkorlar, mahalliy xalq.

Аннотация: В данной статье описывается ветеринарная работа Ферганской области в конце XIX – начале XX века. В целом в конце XIX - начале XX века в Туркестане из года в год увеличивались такие заболевания скота, как холера, сибирская язва, эмкар, общий зотиям, и эта ситуация препятствовала развитию животноводства в стране.

Ключевые слова: Туркестан, город Фергана, город Ташкент, ветеринарная политика, ветеринарный врач, болезни скота, вольеры, предприниматели, местное население.

Annotation: This article describes the veterinary work in Fergana region at the end of the XIX century and the beginning of the XX century. In general, at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, livestock diseases such as cholera, anthrax, emkar, general zotiljam increased year by year in Turkestan, and this situation prevented the development of livestock breeding in the country.

Key words: Turkestan, Fergana city, Tashkent city, veterinary policy, veterinarians, livestock diseases, aviaries, entrepreneurs, local people.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Turkistonda har bir viloyatda veterinariya boshqarmalari mavjud bo'lgan, ushbu boshqarmalar uездlar va volostlardagi veterinariya holatni o'rganish uchun o'z veterinariya shifokorlarini vaqti-vaqti bilan hududlarga yuborib turgan. Veterinariya shifokorlarga o'sha hudud veterinariya holati bo'yicha xarita berilgan va ular ushbu xarita orqali hududlarda o'z faoliyatini olib borgan. Masalan,

1909-yil 10-iyunda Farg'ona viloyat veterinariya boshqarmasi o'zining veterinariya shifokori Sutulovni uезд va volostlarni o'rganish uchun xizmat safariga yuborgan. Unga 6 varoqdan iborat xizmat safari rejasini berilgan. Ushbu hujjatda xizmat safarining vaqtlari va veterinariya tadqiqot olib borish hududlari ko'rsatilgan [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Arxiv manbalari va matbuot materiallariga asoslanib, tarixiylik, qiyosiy va muammoviy – xronologik tahlil usullaridan foydalanilgan. Maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Farg‘ona viloyatida veterinar shifokorlarning vazifalari va xizmat safarlari keng yoritib berilgan. Buni quyidagi ma’lumotlarda ko‘rishimiz mumkin. Sutulov veterinar shifokor sifatida Andijon uezdiga xizmat safariga yuboriladi. U dastavval qoida bo‘yicha uezd boshlig‘i yoniga borishi va o‘zini tanishtirishi lozim bo‘lgan. Shundan so‘ng uezd boshlig‘iga o‘zining rejalarini qisqacha tushuntirib bergan. Shuningdek, u Andijon uездida chorvachilikka oid yig‘ilishda qatnashadi va unda veterinariya sohasi bo‘yicha ma’ruza qiladi. U uездning O‘zgan, Assen va Jalolobod volostlariga tashrif buyuradi. Ushbu veterinar shifokor bir yil moboynda mazkur hududlardagi veterinariya-sanitariya va chorvachilik munosabatlarini o‘rganadi [1.]

Aytib o‘tish lozimki, xizmat safariga yuborilgan shifokorlarga yo‘riqnoma berilgan va ular ushbu hujjat asosida faoliyat olib borgan. Agar veterinar shifokorga biriktirilgan hududlardagi chorva mollaridagi yuqimli kasalliklar aniqlansa ularga qarshi kasallikning xususiyatiga qarab izolyatsiyalash choralari qo‘llanilgan va shu holda kurash olib borilgan. Ayniqsa qoramol vabosiga qarshi kurashish eng asosiy maqsad hisoblangan. Hatto Turkiston general-gubernatori bu bo‘yicha maxsus farmon chiqargan, hamda veterinar shifokorlar ushbu farmonning nusxasini har doim o‘zlari bilan olib yurgan. Agarda qoramol vabosi kasalligi tarqalsa veterinar shifokorlar ushbu hujjatda ko‘rsatilgan ko‘rsatmalar orqali harakat qilgan. Shuningdek, mazkur davrda barcha hududlardagi chorva mollarida bir xil turdagi kasalliklar uchragan va u qoramol vabosiga nisbatan yengilroq hisoblangan. Mazkur kasalliklarga qarshi veterinar shifokorlar 1905-yilda qabul qilingan tibbiyot politsiyasi ustavida belgilangan choralarni ko‘rgan [1].

MUHOAMA(OBCYJDEHIE/DISCUSSION)

Arxiv manbalari qaraganda, hududlarga xizmat safariga yuborilgan shifokorlar har bir aholi punktini tekshirgan, hamda u yerdagi tekshirilgan hayvonlar soni va ularning sanitariya holatini hisobotiga kiritgan. Har bir volostda veterinar shifokor tekshirish ishlarini tugatgandan so‘ng aktlar alohida varaqlarga guruhlangan va ular ilova tarzida

hisobotga qo‘shilgan. Bunday ilovalar viloyat veterinariya boshqarmasiga topshirilgan [1].

Agar hududlarda ma’lum bir chorva kasalligi aniqlansa veterinar shifokor quyidagi harakatlarni amalga oshirgan. Jumladan, u chorva mollarida uchragan har bir kasallik bo‘yicha bayonnoma tuzgan va ilova tarzida hisobotga kiritgan. Shu bilan birgalikda veterinar shifokor ushbu kasalliklarga qarshi qanday choralar ko‘rganligini bayon qilishi lozim bo‘lgan. Shu sababli u ko‘rilgan chora tadbirlar to‘g‘risida bayonnoma tuzgan [1].

Xizmat safariga yuborilgan ko‘pgina shifokorlar mahalliy tillarni bilmagan. Shu sababli u o‘ziga o‘sha hududdan tarjiman yollash huquqiga ega bo‘lgan. Mazkur tarjimonlarga veterinariya boshqarmasi oyiga 3 rubl miqdorida oylik bergan, veterinar shifokorning vazifalaridan biri o‘zi yo‘llagan tarjimon bilan mehnat shartnomasi tuzish lozim bo‘lgan. Ushbu mehnat shartnomasida tarjimonning ismi sharifi va oylik miqdori ko‘rsatilgan.

NATIJAR (PEZYJBTATY / RESULTS).

Veterinar shifokorlar o‘zlari o‘rgangan hududlardagi chorvachilik holatini ham ro‘yxatga olishi lozim bo‘lgan. Bundan tashqari, Farg‘ona viloyati harbiy gubernatori buyrig‘iga asosan veterinar shifokorlar mahalliy hokimiyat organlaridan yuridik yordam so‘rashga haqqi bo‘lgan. Umuman olganda veterinar shifokorlar hududlarni o‘rganishga chiqqanda o‘zlari bilan quyidagi hujjatlarni olib yurishi majburiy bo‘lgan: 1) chorva vabo kasalligi bo‘yicha majburiy nizom; 2) chorva mollari epizootiyasini to‘xtatish chora tadbirlari to‘g‘risidagi qoidalar; 3) chorva mollarida vabo kasalligini to‘xtatish bo‘yicha veterinariya-politsiya choralari to‘g‘risidagi bayonnoma shakli; 4) haftalik hisobotlar va hududdagi chorva mollarining umumiy hisobati; 5) chorva mollari vabo kasalligiga chalinganda kasallikka qarshi komissiyalar tuzish va uning yopish to‘g‘risidagi dalolatnoma shakllari; 6) volostlar bo‘yicha o‘rganish natijalari bo‘yicha xulosalar; 7) hududlardagi chorvalarni ro‘yxatga olish varaqasi; 9) termometr. Ushbu hujjatlar va asboblari veterinar shifokorlar komandirovkada nimalar bilan shug‘ullanishini yaqqolroq ko‘rsatayapdi. Boshqacha aytganda, veterinar shifokorlarga mustamlaka ma’muriyati tomonidan ko‘rsatmalar berilgan va mutaxassislar ushbu yo‘riqnomalar asosida ish olib borgan. Ushbu manba ko‘rsatadiki

veterinar shifokorlar hududlarda chorva kasalliklari aniqlansa maxsus komissiya tuzish huquqiga ega bo'lgan [1].

Veterinar shifokorlar so'ragan asboblari har doim ham ularga vaqtida yuborilmagan. Masalan, Zadeshba ismli veterinar shifokor 1908-yil Farg'ona viloyatida bir qancha veterinar kuzatishlar olib boradi. U 1908-yil 24-iyunda uning qo'lida faqatgina 10 dona ishlaydigan termometr borligini ma'lum qiladi, biroq u mazkur termometrlar ish faoliyatini olib borishga yetarli bo'lmayotganini ta'kidlaydi. Zadeshba Farg'ona viloyati veterinariya boshqarmasidan qo'shimcha termometrlarni yuborishni so'raydi, faqatgina 1908-yil noyabr oyida Farg'ona viloyat veterinariya boshqarmasi unga 10 ta termometr asboblari yuborgan [3].

Boshqa arxiv manbalari ko'rsatadiki veterinar shifokorlar nafaqat asboblari, balki yozuvchizuv uchun kerakli bo'ladigan qog'ozlar ham so'ragan. Xususan, 1908-yil eski Marg'ilon shahrida K. Litvilov veterinar feldsher bo'lib ishlagan, u 1908 yil 28 noyabrda Skobelov shahridagi veterinariya punktida qora mollar haroratini o'lchash uchun 10 ta termometr, qushxonalarda nobud bo'lgan qoramollar va mayda tuyoqli chorva mollari haqida xabar berish blankasi, yozuv qog'ozlari, siyoh, bir quti pat hamda 1 dona qalam so'ragan [3].

Farg'ona viloyati veterinariya boshqarmasi mahalliy aholidan qoramollarni ko'rikdan o'tkazganligi uchun ma'lum bir miqdorda pul yig'imi olgan. Ushbu masala bo'yicha ham Turkiston general-gubernatorligiga ma'lumotlar berib turilgan. Masalan, bunday ma'lumotlar Skobelov, Qo'qon, Andijon, O'sh va Namangan veterinariya punktlari tomonidan taqdim etilgan [3].

Veterinar shifokor Sutulovga Abduraxmon Husanov ismli shaxs tarjimonlik qiladi. Arxiv manbalariga ko'ra, Sutulov uni 1909-yil 26-iyuldan boshlab o'ziga tarjimon sifatida yollaydi. Sutulov Abduraxmon Husanovga 3 rubl oylik maosh bergan [3]. Keyinchalik veterinar shifokor Sutulov Farg'ona viloyati veterinariya boshqarmasiga o'zining xarajatlari va tarjimonga pul to'lash uchun ma'lum bir miqdorda pul yuborishini so'raydi, bunga javoban veterinariya boshqarmasi Skobelev G'aznachiligi orqali unga 15 rubl pul yuboradi.

Sutulov ushbu puldan tarjimonga oylik to'laydi va qolganini xizmat xarajatlari uchun ishlatadi.[3.]

1910-yil 28-yanvarda Farg'ona viloyati veterinariya boshqarmasi veterinar shifokor Sutulovni Qo'qon uezdida ham veterinar kuzatish ishlarini olib borishni taklif qiladi. Sutulovgacha Qo'qon uezdida Landman va Nikol ismli shifokorlar tadqiqot olib borgan. Ushbu veterinar shifokorlar 17 betli Qo'qondagi veterinariya holati bo'yicha hisobot yozgan edi. Biroq ushbu ikki veterinar shifokorlar Qo'qon uzedining barcha volostlarini tekshirishga ulgurmagan. Shu sababli Qo'qon uzedi boshlig'i Farg'ona viloyat veterinariya boshqarmasidan veterinar shifokor so'ragan edi [3].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida mustamlaka ma'muriyati aholiga veterinariya bilimlarini yoyishga harakat qilgan. Buning uchun uezd va volostlarda tadbirlar uyishtirgan. Bir qancha mustamlaka muassasalari aholi o'rtasida veterinariya va chorvachilik bo'yicha bilimlarni ommalashtirish vazifasini olgan. Bunday muassasalarga Turkiston o'lkasidagi “Yer va Davlat mulki boshqarmasi” hamda veterinariya boshqarmasi kirgan. Ushbu tashkilotlar joylarda o'ziga yuklatilgan vazifani bajarish uchun ko'rgazmali o'qishlar, ommaviy ma'ruzalar va kurslar tashkil etgan. Bundan tashqari mustamlaka ma'muriyati sohaga oid ommabop risolalarni nashr etish orqali aholi orasida veterinariya va chorvachilikka oid bilimlarni ommalashtirishga harakat qilgan [2]. Mustamlaka ma'muriyati bularni veterinar shifokorlar orqali amalga oshirishga harakat qilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. O'zbekiston Milliy Arxivi, I-12-fond, 1-ro'yxat, 1-ish.
2. O'zbekiston Milliy Arxivi, I-12-fond, 1-ro'yxat, 14-ish.
3. O'zbekiston Milliy Arxivi, I-215-fond, 1-ro'yxat, 3
4. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. – Санкт-Петербург. – 1908.
5. Петков П., Горячкин А. Развитие животноводства в Узбекистане. – Ташкент: Узбекистан, - 1968.
6. Xo'jaxonov I. Farg'ona vodiysi chorvador aholisining an'anaviy uy-joylari xususida // Ta'lim tizimida ijtimoiy-gumanitar fanlar. – 2005. - №2.

INGLIZCHA-O'ZBEKCHA DIZAYN (KOSTYUM) TERMINOLOGIYASIDA LEKSIK-SEMANTIK JARAYONLAR

Nazirova Oygul Muxitdinovna, NamMTI tayanch doktoranti

LEXICAL-SEMANTIC PROCESSES IN ENGLISH- UZBEK DESIGN (COSTUME) TERMINOLOGY

Nazirova Aigul Mukhitdinovna, basic doctoral student of NamMTI

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В АНГЛО-УЗБЕКСКОЙ ДИЗАЙНСКОЙ (КОСТЮМНОЙ) ТЕРМИНОЛОГИИ

Назирова Айгуль Мухитдиновна, базовый докторант НамМТИ

Orcid: 0009-0005-
4115-780x

e-mail: [oygul
nazirova@mail.ru](mailto:oygulnazirova@mail.ru)

ANNOTATSIIYA: Ushbu maqolaning maqsadi ingliz va o'zbek

tilarida dizayn (kostyum) va moda terminologiyasidagi leksik-semantik jarayonlarni ko'rib chiqishdan iborat. Unda shuningdek, semantika nuqtayi nazaridan terminologiyaning eng xarakterli xususiyatlarini ajratib ko'rsatish, terminologiyada ham polisemiya, omonimiya, sinonimiya va antonimiya kabi leksik-semantik jarayonlar sodir bo'lishi jarayonlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: terminologiya, leksik-semantik jarayonlar, polisemiya, antonimiya.

АННОТАЦИЯ: Целью данной статьи является рассмотрение лексико-семантических процессов в английской терминологии дизайна (костюма) и моды. Также анализируются наиболее характерные особенности терминологии с точки зрения семантики, возникновение в терминологии таких лексико-семантических процессов, как полисемия, омонимия, синонимия и антонимия.

Ключевые слова: терминология, лексико-семантические процессы, полисемия, антонимия.

ABSTRACT: The purpose of this article is to review the lexical-semantic processes in English-uzbek design (costume) and fashion terminology. It also analyzes the most characteristic features of terminology from the point of view of semantics, the occurrence of lexical-semantic processes such as polysemy, homonymy, synonymy and antonymy in terminology.

Key words: terminology, lexical-semantic processes, polysemy, antonymy.

KIRISH. Jahonda ilmiy-texnik taraqqiyotning hozirgi jadal rivojlanishi inson faoliyatining barcha jabhalariga ta'sir ko'rsatmoqda. Ilmiy va texnik tarjima faoliyatning barcha sohalarida tobora ko'proq talab qilinmoqda va tarjimondan munosib malaka darajasini talab qiladi. Bu dizayn (kostyum) sohasidagi xalqaro munosabatlarning o'sib borayotgan roli bilan bog'liq. So'nggi o'n yilliklarda dizayn va moda sanoati nafaqat O'zbekistonda, balki butun dunyoda jadal rivojlanmoqda va o'z chegaralarini kengaytirmoqda, xalqaro hamkorlik doirasida qo'shma loyihalar yaratilmoqda, bu esa muloqotga bo'lgan ehtiyojning ortishiga olib keladi.

Tadqiqot terminlarning leksik-semantik jihatdan tahlili asosida olib borildi, bu esa ushbu terminologiyaning shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan ekstralingvistik omillarni aniqlash imkonini beradi. Mamlakatimizda dizayn (kostyum) sohasi terminologiyasi shakllanish va rivojlanish bosqichida bo'lib, bu jarayonda millatlararo muloqotning dunyoda tan olingan vositasi sanalgan maxsus terminologiya muhim rol o'ynamoqda.

“Dizayn (kostyum)” – chuqur va keng ma'noga ega bo'lib, u kiyim-kechaklar, ularning qismlari, poyabzal, bosh kiyim, bezaklar va ularni kiyilish tarzi hamda tamoyili asosida tashkil etilgan aniq

badiiy obraz tizimidir. “Kostyum” – kiyimlar yig‘indisidir. Shu bilan birga bosh-oyoq kiyimlari va qo‘shimcha buyumlar (sumka, soyabon, qo‘lqop) ham kostyum tarkibiga kiradi. Kostyum so‘zi fransuzcha “costume” – kiyinish ma’nosini anglatib, kiyimning mazkur xalq, tabaqa, davr uchun umumiy bo‘lgan shakli shu termin bilan ataladi [1,6-b]. U turli mamlakatlar xalqlarining o‘ziga xos milliy qiyofasini aks ettiradi.

Dizayn (kostyum) sohasida yangi tushunchalar yuzaga kelishi bilan, tilimizda yangi terminlar paydo bo‘lishi, yoki avval mavjud bo‘lgan va qo‘llanib kelingan qator leksemalar yangi ma’nolar kasb etishi bilan belgilanadi. Shu boisdan tilshunoslikda leksikologiya, xususan, terminologiya oldida qator muhim masalalarni yechish vazifasi turibdi. Jadal shakllanish dinamikasi dizayn va modaning rivojlanish xarakteriga xosdir. Unda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar bu sohadagi leksik tarkibga ham o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Bu tarkib esa, terminologiya – ya’ni maxsus leksika hisoblanadi.

Terminologiya, har qanday boshqa leksik birliklar guruhi kabi, hayot, fan sohalarining mos ravishda rivojlanishini aks ettiradi. D.S.Lotening fikriga ko‘ra, lingvistik belgi termin ma’nosida, bir ma’noli, funksional cheklangan, stilistik neytral va aniq bo‘lishi kerak [2,30-75]. Olim XX asrning 30-yillarida shunday degan edi: “Ideal termin bitta ma’noga ega bo‘lishi va polisemiya, sinonimiya yoki stilistik rangga ega bo‘lmasligi kerak”. Biroq, aksariyat terminologiyada terminlarning salmoqli qismi tabiiy til tarkibiga kiruvchi leksik birliklardir. Yu.N.Marchuk ta’kidlaganidek, “Hatto eng tor sohaga oid terminologiyalar ham 85% leksik birliklardan tashkil topgan bo‘lib, ular nafaqat predmet sohalariga, balki butun tilga ham xizmat qiladi” [3,16].

Ayrim tadqiqotchilar (L.M.Alekseyeva, V.A.Tatarinov) ham terminlar umumiy adabiy tildan ajralib turadi, shuning uchun ham adabiy tildagi kabi bir xil leksik-semantik jarayonlar ularga begona emas, degan nuqtayi nazarga amal qiladilar. Demak, terminologiyada ham polisemiya, omonimiya, sinonimiya va antonimiya kabi leksik-semantik jarayonlar sodir bo‘ladi. Terminologiya sohasida faoliyat yuritadigan har bir jarayon o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Termin semantikasini o‘rganishda XX asrning oxirlarida paydo bo‘lgan terminning munozaraliligi tadqiqotimizning markaziy muammosi bo‘lib qolmoqda. C.B.Grinyev yozganidek: “Terminshunoslik ama-

liyoti va nazariyasida polisemiya bilan bir termin doirasida ikkita o‘zaro bog‘liq tushunchani belgilash uchun bitta leksemdan foydalanishni ko‘rib chiqish odatiy holdir” [4,100].

Polisemiya hodisasi bu (yunoncha “polysemos” – ko‘p ma’nolilik) – til birligida bir nechta ma’noning mavjudligidir [5,382]. Har bir yangi paydo bo‘lgan tushuncha yangi so‘z bilan ifodalanmaydi. Ilmiy til mavjud bo‘lgan leksik materialdan foydalanadi. Bunda polisemiya terminning bir ma’noli bo‘lmagan turlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Dizayn (kostyum) sohasining jadal rivojlanishi tobora ko‘proq yangi buyum va tushunchalarni keltirib chiqarmoqda, ularning nomlari allaqachon mavjud bo‘lgan grafik qobiqlarda o‘z o‘rnini topmoqda. Masalan, “fashion” termini uslub, ko‘rinish, timsol ma’nosida ishlatilgan. Ammo, XVII asrning boshlarida kiyim uslublari tez-tez bir-biri bilan o‘rin almasha boshlaganida, u urf, uslub degan boshqa ma’nolarga ham ega bo‘ldi.

Polisemantlar ma’nolari o‘xshashlik (metaforizatsiya) yoki yaqinlik (metonimizatsiya) asosida bog‘langan terminlardir. Masalan, “eye” – tugma teshigi (halqasi) va “to shine” – (matoga nisbatan) yaltiramoq, tovlanmoq. Yana misol qilib, “tabard” – “zirhli kiyim ustidan kiyiladigan ritsar plashi” – vaqt o‘tishi bilan – “tabard” – XX asrda shu uslubdagi ayollarning yelkaga tashlab yuradigan yopinchig‘i (yengi uzun va yengsiz); “dress” – “ayollar ko‘ylagi” termini vaqt o‘tishi bilan kiyim, libos; “oxfords” – charmdan tikilgan poyabzal; “oxford” – qalin ip gazlama matosidan tikilgan ko‘ylak turi; “cord” – chiviqli (yo‘l-yo‘l) gazlama, “cords” – shu matodan tikilgan shim kabilarni keltirish mumkin.

Terminning bir ma’noliligi fanlararo xususiyatga ega bo‘lishi mumkin. Har bir terminologiyada o‘z termin birliklari mavjud bo‘lib, ular boshqa terminologiyalarda ham termin hisoblanadi. Bu omonimlar – leksik birliklar bo‘lib, K.Ya. Averbux ularni “tarkibiy jihatdan bir xil, ammo mazmuni jihatidan mutlaqo mos kelmaydigan iboralar” deb ta’riflaydi, chunki ular turli obyektlarni bildiradi va turli fan sohalarida turli tushunchalarini ifodalaydi [6,43].

Omonim terminlarning paydo bo‘lish sabablarini ona tilning lug‘aviy vositalarining yetishmasligidan deb hisoblash mumkin, oqibatda tabiiy tildan va terminshunoslik yo‘li bilan boshqa terminologik tizimlardan o‘zlashtirilishi hamda

polisemiyaning parchalanishi yuzaga keladi. Masalan, V.P.Danilenko omonimiyani “polisemiyaning “davomi” ning natijasi”, deb biladi [7, 70].

Dizayn (kostyum) sohasining ingliz tilidagi terminologiyasida omonimiya keng tarqalgan bo‘lib, bitta termin ma‘lum bir tilning turli terminologiyalariga ham kiritilishi mumkin. Masalan: *band* – 1) o‘rash, lenta, kamar, 2) musiqiy ijrochilar guruhi; *nap* – 1) paxmoq ip; 2) pinak, mudrash; *lace* – 1) to‘r; 2) poyabzal bog‘ichi; *fleece*-1) jun; tabiiy yoki sun‘iy yumshoq issiq mato; 2) shu gazlamadan tayyorlangan kurtka; *to sew* [səu] – tikmoq, [sju:] – ishga/suvga tushirish (kema); *suit* [sju:t] – kostyum, [swi:t] – sud jarayoni.

Tadqiq qilingan leksik-semantik jarayonlar ichida antonimiya jarayoni ham alohida ajralib turadigan hodisadir. Antonimiya eng muhim lingvistik universalliklardan biri, turli tillar leksik-semantik tizimining muhim o‘lchovlaridan biridir. Antonimiya deganda V.A.Tatarinov “qarama-qarshi ma’nolarni ifodalashdan iborat bo‘lgan atamalarning semantik munosabatlari turi”ni tushunadi [8,16]. Antonimlar nutqni jozibali, ta’sirchan bo‘lishida muhim ahamiyat kasb etadi. Antonimiya hodisasi avvalgi tushunchaga nisbatan qarama-qarshi bo‘lgan yangi bir tushunchani ifodalash orqali yuzaga chiqariladi. Demak, antonimlar zid ma’noli tushunchalarni ifodalaydigan so‘zlardir. Antonimiya ko‘pincha terminologik tadqiqotlarda ko‘rib chiqiladi va bir qator olimlarning fikriga ko‘ra, masalan, V.P. Danilenko, “antonimiya atamalarda maxsus bo‘lmagan lug‘at guruhlariga qaraganda ko‘proq rivojlangan”, deya ta’kidlaydi [9,79].

Dizayn (kostyum) va moda terminologiyasini o‘rganish, bizning fikrimizcha, ushbu terminologiyaning o‘ziga xos xususiyatlariga mos keladigan antonimlarning o‘z klassifikatsiyasini taklif qilish imkonini beradi. Biz taklif qilayotgan tasnifimizda termin-antonimlarni uch guruhga bo‘lish mumkin:

a) Real antonimlar; bu guruhga o‘rganiylayotgan sohaning qarama-qarshi o‘ziga xos tushunchalarini ifodalovchi kostyum dizayni sohasining antonimik juft terminlari kiradi; masalan, *the front* – *the back* - mahsulotning old – orqa tomoni, *casual wear* - *eveningwear* - kundalikkiyim – oqshom libosi; b) Nisbiy antonimlar, qarama-qarshiliklarning o‘rtacha, oraliq munosabati mavjudligini ko‘rsatadi): *synthetic fabric*-*natural fabric* – sintetikmato - tabiiy mato;

c) Affiksial antonimlar. Antonim juftlarning old qo‘shimcha orqali yasalishi, asosan, fe‘l va sifatlarda ifodalanadi, terminlar “-un” old qo‘shimchasi bilan qarama-qarshi ma‘no kasb etadi: *to tie* - *to untie* – bog‘lamoq – yechmoq, *to button* - *to unbutton* – tugma qadamoq – tugmani yechmoq, *wearable* - *unwearable* - kiyiladigan - kiyilmaydigan. Sifatlarning qarama-qarshiligi – “-less” qo‘shimchasi yordamida ham ifodalanadi: *sleeveless* - yengsiz, *beltless* - kamarsiz, *collarless* - yoqasiz.

Xulosa qilib aytganda, dizayn (kostyum) sohasi terminologiya rivojlanishining hozirgi bosqichida polisemantizatsiyaning faol jarayonlari kuzatilmayapti. Terminologiya taraqqiyotining zamonaviy bosqichida termin yasashning bu usuli samarali emas. Biroq, antonimlarni tushunishni faqat turli xil o‘zakli so‘zlar bilan bog‘lash noto‘g‘ri, chunki ular terminologiyada qarama-qarshilikni ifodalashning barcha imkoniyatlarini to‘liq qamrab ololmasligi mumkin. Xususan, kostyum dizayni va moda kabi sohalarda kontrastni bildiruvchi antonimlar zarur. Tadqiqotimiz natijasi ushbu terminlarni shakllantirish usullarini dizayn (kostyum) sohasi terminologiyasi rivojlanishining hozirgi bosqichida samarasiz deb belgilashga imkon beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abdullayeva Q.M., Tikuvchilik buyumlarini loyihalash va modellastirish asoslari. O‘quv qo‘llanma. O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006, 160 b.
2. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. - М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1961.-157 с.
3. Марчук Ю.Н. Вычислительная лексикография. - М.: ВТСИ, 1976. - 183 с.
4. Гринев С.Б. Введение в терминоведение. Московский лицей, 1993.-309 с.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. Под редакцией В.Н. Ярцевой. - М.: Большая энциклопедия, 2002. - 709 с.
6. Авербух К.Я. Терминологическая вариантность: теоретический и прикладной аспекты // Вопросы языкознания. - 1986. - № 6. - С. 38-49.
7. Даниленко В.П. О месте научной терминологии в лексической системе языка// Вопросы языкознания. - 1976. - №4. - С. 64-71.
8. Татаринов В.А. Общее терминоведение. Энциклопедический словарь. - М.: Московский Лицей, 2006. - 528 с.
9. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. - М.: Наука, 1977. - 246 с.

ЎЗ-ЎЗИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ТИББИЁТ ОЛИЙГОҲЛАРИ ТАЛАБАЛАРИДА КАСБИЙ КЎНИКМАЛАР ШАКЛЛАНИШИДАГИ ЎРНИ

Мамадиярова Дилфуза Умирзаковна, Самарқанд давлат тиббиёт университети педагогика ва психология кафедраси доценти, психология фанлари бўйича фалсафа доктори

Азгарова Гулсум Алишеровна, Самарқанд давлат тиббиёт университети “Педагогика ва психология” кафедраси ассистенти

THE ROLE OF SELF-DEVELOPMENT IN THE FORMATION OF PROFESSIONAL SKILLS IN MEDICAL UNIVERSITY STUDENTS

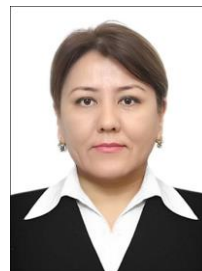
Mamadiyarova Dिल्фуза Uмирzakovna, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Samarkand State Medical University, Doctor of Philosophy in Psychology

Azgarova Gulsum Alisherovna, assistant professor of "Pedagogy and Psychology" department of Samarkand State Medical University

РОЛЬ САМОРАЗВИТИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКОГО ВУЗА

Мамадиярова Дилфуза Умирзаковна, доцент кафедры педагогики и психологии Самаркандского государственного медицинского университета, доктор философских наук по психологии

Азгарова Гулсум Алишеровна, доцент кафедры “Педагогика и психология” Самаркандского государственного медицинского университета

Orcid: 0009-0001-7750-0010

e-mail: sapayev2017@gmail.com

АННОТАЦИЯ: Ушбу мақолада ўз-ўзини ривожлантиришнинг тиббиёт олийгоҳлари талабаларида касбий кўникмалар шаклланишидаги ўрни ҳақидаги маълумотлар баён этилган.

Калит сўзлар: тиббиёт, касбий кўникма, ўз-ўзини ривожлантириш, таълим, мотивация.

ABSTRACT: This article presents information about the role of self-development in the formation of professional skills in students of medical universities.

Key words: medicine, professional skills, self-development, education, motivation.

АННОТАЦИЯ: В данной статье представлена информация о роли саморазвития в формировании профессиональных навыков студентов медицинских вузов.

Ключевые слова: медицина, профессиональные навыки, саморазвитие, образование, мотивация.

Кириш. Жаҳон микёсида ҳозирги кунга қадар олий таълим муассаларида талабаларнинг шахсий ресурсларидан фойдаланиб уларни касбга йўналтириш, қизиқиш уйғотиш замонавий ўқитиш ва тарбиялаш жараёни олдида турган ўта муҳим ва долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда [1,4,10,11,12,15].

Олий таълимнинг асосий мақсади талабаларни ўқув жараёнида олий маълумотли мутахассис қилиб тайёрлашдан иборат. Шу билан бирга, талабалар ўртасида уларнинг шахсий хусусиятларини тарбиялаш ва таълим сифатини ошириш муҳим ўрин тутди [4]. Мутахассиснинг ривожланишига бир қатор муҳим омиллар таъсир қилади. Бу нафақат ўқув жараёнининг хусусиятларини, балки касбий

мақсадларни, мослашиш қобилиятини, ўзини ўзи бошқариш хусусиятлари ва талабаларнинг шахсий хусусиятларини ҳам ўз ичига олади [9,13]. Шу муносабат билан шахсий ресурсларни ўрганиш, касбий қизиқишларни шакллантириш талабалар ва талабаларни талабларга мослаштириш олий таълим муассасалари ва замонавий олий таълимнинг долзарб вазифалари ҳисобланади [2,3,5,7,14].

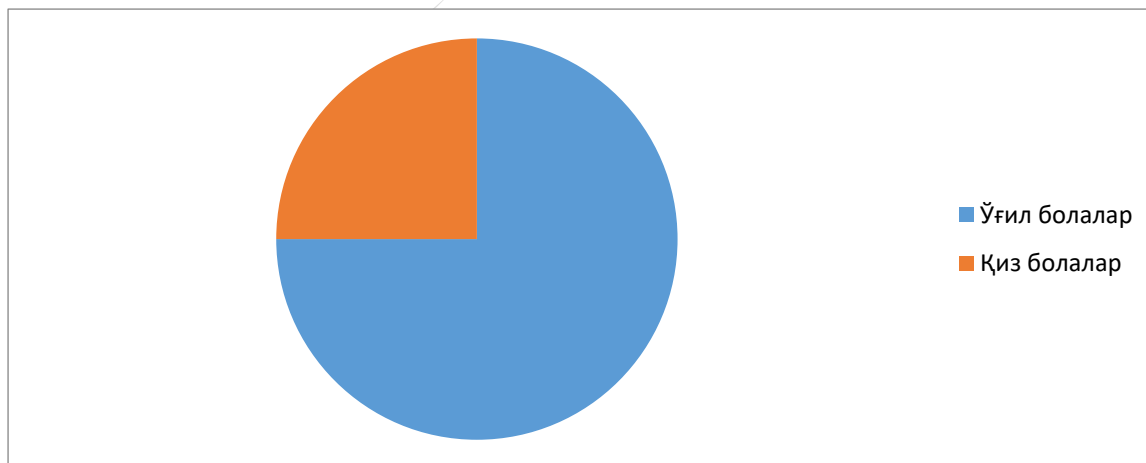
Тиббиёт олийгоҳлари талабаларининг ўз касбига ва касбий кўникмаларига мослашиб кета олиши юзасидан кўплаб тадқиқотлар ўтказилиши бугунги куннинг етакчи ўринларда турган эҳтиёжларидан бири саналади. Аввало, уларнинг беморлар билан мулоқоти, ўзининг турли вазиятларга тезкор мослашувчанлиги, касбий кўникмаларини ўз вақтида ва аниқ амалга ошириши лозим. Бунинг учун талабаларда касбий кўникмаларга мослашиши даражаларини аниқлаш ҳамда ўрта ва паст даражали кўрсаткичларга эга бўлган талабаларда махсус тренинг машғулотлар олиб бориш ҳисобига уларда касбий кўникмаларга қизиқишни ошириш ва касбий кўникмаларни эгаллашга фаол ёрдам бериш, бугунги кун психолог мутахассислар олдида турган муҳим вазифалардан биридир [6,7].

Тадқиқотнинг мақсади. Ўз-ўзини ривожлантиришнинг ва таълимда мотивациянинг тиббиёт олийгоҳлари талабаларида касбий кўникмалар шаклланишидаги ўрнини аниқлаш.

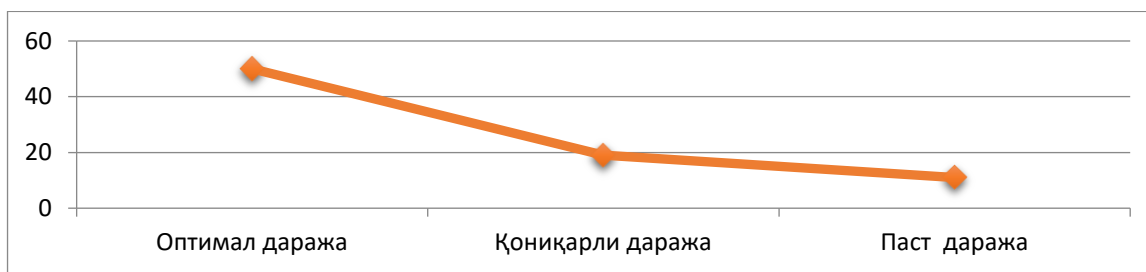
Тадқиқотнинг материаллари ва услублари. Тадқиқот мақсадини амалга ошириш учун, Самарқанд давлат тиббиёт университетининг даволаш ва педиатрия факультетида таҳсил олаётган 5-6 курс 80 нафар талабалар танлаб олинди. Уларда касбий кўникмалар ривожланишида ўз-ўзини ривожлантириш ва таълимдаги мотивациянинг ўрнини аниқлаш мақсадида шахсий сифатлар текшируви ўтказилди. Бунинг учун, “Ўз-ўзини ривожланишга тайёрлаш” ва “Таълимда мотивация” методикасидан фойдаланилди.

Тадқиқот натижалари ва муҳокамаси. “Ўз-ўзини ривожланишга тайёрлаш” сўровномаси жами 80 нафар 5-6 курс талабаларида ўтказилди.

Тадқиқотга танлаб олинган талабаларнинг жинси бўйича тақсимооти қуйида келтирилган (1-расм). Тадқиқотда иштирок этган талабаларнинг 60 нафари (75 %) ўғил болалар ва 20 нафарини (25 %) қизлар ташкил этади. Олиб борилган тадқиқот натижаларига кўра, сўровномада иштирок этган 50 нафар талаба кўрсатиб ўтилган жавоб натижалари ўз-ўзини ривожлантиришнинг оптимал даражасига мос келади, 19 нафар талабада ўз-ўзини ривожлантиришнинг қониқарли даражаси қайд этилди, қолган 11 нафар талабада ўз-ўзини ривожлантиришнинг паст даражаси аниқланди (1-расм)

1-расм. Тадқиқотда иштирок этган тиббиёт олийгоҳлари талабаларининг жинси бўйича тақсимланиши

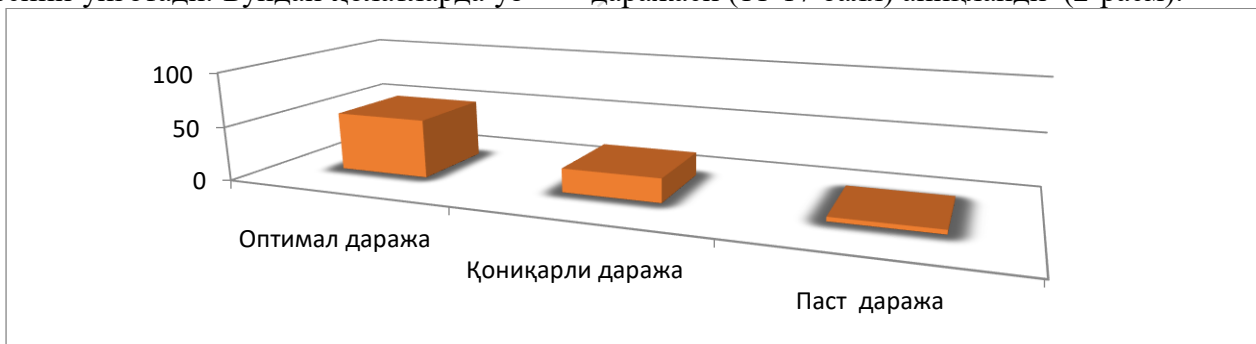

2-Расм. Талабаларнинг сўровнома натижалари бўйича ўз-ўзини ривожлантиришнинг даражалари

Юқоридаги сўровнома натижаларидан кўриниб турибдики, битирувчи курс талабалари ичида ўз касбига бўлган қизиқишларида сезиларли даражада фарқ-тафовутлар аниқланади. Тадқиқотимизда иштирок этган тиббиёт олийгоҳи талабаларининг 63 % ида ўз-ўзини ривожлантиришга бўлган иштиёқ оптимал даражада эканлиги қайд этилди. Талабаларнинг 24 % ида эса қониқарли даража қайд этилди, 14% ҳолатда эса, ўз-ўзини ривожлантиришнинг паст даражаси аниқланди. Демак, тиббиёт олийгоҳлари талабалари ичида ўз-ўзини ривожлантириш юзасидан ўзига бўлган ишончнинг оширилиши касбий кўникмаларга мослашиш жараёнини сусайтиради. Уларда беморлар билан мулоқот чоғида хавотир ва кўркиш ҳиссини уйғотади. Бундай ҳолатларда ўз-

ўзини ривожлантиришнинг паст даражаси қайд этилган гуруҳда турли кўринишдаги алоҳида психологик ёрдамни ташкиллаштириш лозим. Яъни уларда касбий мотивацияни ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади.

“Таълимда мотивация” методикаси қўлланилиб ўтказилган тадқиқотларда, сўровномада иштирок этган 54 нафар талаба кўрсатиб ўтилган жавоб натижалари 27-32 баллни ташкил этиб таълим мотивациясининг оптимал даражасини қайд этишди, 22 нафар талабада таълимдаги мотивация қониқарли даражани ташкил этди, яъни уларнинг сўровномадан тўплаган баллари 18-26 баллга тенгдир. Қолган 4 нафар талабада таълим мотивациясининг паст даражаси (11-17 балл) аниқланди (2-расм).

2-Расм. Талабаларнинг сўровнома натижалари бўйича таълим мотивациясининг даражалари

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, аксарият талабаларда, яъни 68% ида таълим мотивациясининг оптимал даражаси қайд этилади, шулардан 28 %ида қониқарли даражаси ва 4%ида таълим мотивациясининг паст даражаси аниқланади.

Юқоридаги сўровнома натижаларидан кўриниб турибдики, битирувчи курс талабалари ичида ўз касбида таълим мотивациясининг даражалари ўртасида кескин фарқлар мавжуд, тадқиқотда иштирок этган талабаларнинг оптимал даражага нисбатан қониқарли даража ўртасидаги фарқ 2,5 барабарни, оптимал даражага нисбатан паст

даража ўртасидаги фарқ 13,5 барабар, қониқарли ва паст даражалар ўртасидаги фарқ эса, 5,5 барабарга кам эканлиги аниқланди. Уларнинг 27%ида эса, қониқарли даража қайд этилган бўлса, 9% ҳолатда паст даража қайд этилди. Бўлажак умумий амалиёт шифокорларида касбий стресснинг олдини олишда тренинг ўқув машғулоти самарали таъсир кўрсатади [7]. Демак, тиббиёт олийгоҳлари талабалари ичида таълим мотивациясининг самарасиз кечиши кам миқдорда бўлса ҳам, мавжуд бўлиб, улар билан алоҳида психологик чора-тадбирлар олиб борилиши лозимлигини кўрсатади.

Хулоса. Шундай қилиб, тиббиёт олийгоҳлари талабаларининг ўз-ўзини ривожлантириш сўровномаси натижаларига кўра, айтиш мумкинки, касбий кўникмаларни ўзлаштириш учун тайёр турган талабалар сони кўпчиликини ташкил этади, коникарли даражада кўникиш ҳосил қилувчи талабалар сони ҳам анчагина бўлиб, касбий кўникмаларга қизиши паст бўлган талабалар сони камчиликини ташкил этади. Таълимдаги мотивация жараёнида ҳам худди шундай кўрсаткичлар қайд этилади. Ушбу паст даража қайд этган талабаларда кўшимча психологик машғулотлар олиб борилишини тақозо этади. Шунингдек, ўз-ўзини ривожлантириш ва таълимдаги мотивация тиббиёт олийгоҳлари талабаларида касбий кўникмаларнинг шаклланишида муҳим ўрин тутади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Афонькина, Ю. А. Становление профессиональной направленности в развитии человека / Ю. А. Афонькина. - Мурманск: МГПИ, 2001. 180 с.
2. Гордеева Т.О., Кузьменко Н.Е., Леонтьев Д.А. и др. Индивидуально-психологические особенности и проблемы адаптации студентов: отличаются ли победители олимпиад от остальных? // Современные тенденции развития естественнонаучного образования: фундаментальное университетское образование / под общей ред. акад. В.В. Лунина. -М.: Изд-во МГУ, 2010. - С. 92-102.
3. Гордеева Т. О., Леонтьев Д.А., Осин Е.Н. Вклад личностного потенциала в академические достижения // Личностный потенциал: структура и диагностика / под ред. Д. А. Леонтьева. - 2011. - С. 642-668.
4. Исаева, Е. Р. Новое поколение студентов: новые проблемы и новые подходы к обучению / Е. Р. Исаева // Материалы XIX международной научно-методической конференции «Современное образование: содержание, технологии, качество», 24 апреля 2013. - СПб: Изд-во СПбГЭТУ «ЛЭТИ» им. В. И. Ульянова (Ленина), 2013. - С. 15-17.
5. Кочергина Е.В., Най Дж. В.К., Орёл Е.А. Факторы «Большой пятерки» как психологические предикторы академической успеваемости студентов вузов // Психолог. исслед. -2013. - № 27. - С. 4.
6. Мамадиярова, Д.У. (2020). Эффективность влияния программы тренинговых занятий по профилактике профессионального стресса у будущих врачей общей практики. *Современное образование (Узбекистан)*, (8 (93), 30-37.
7. Мамадиярова, Д.У. (2020). Уровни профессионального стресса у врачей общей практики. In Сборники конференций НИЦ Социосфера (No. 18, pp. 14-17). Vedecko vydavatelske centrum Sociosfera-CZ sro.
8. Мамадиярова, Д.У. (2020). Структурная модель профессионального стресса врачей общей практики. in *современная психология и педагогика: проблемы и решения* (pp. 81-86).
9. Павлова О.В., Шапоров А.М., Исаева Е.Р., Тюсова О.В. Профессиональная направленность и личностные особенности студентов медицинского вуза // Психология - наука будущего: Материалы VI Международ. конф. М., 19 - 20 нояб. 2015 г. / под ред. А. Л. Журавлева, Е. А. Сергиенко. - М.: Ин-т психологии РАН, 2015. - С. 334 - 338.
10. Скворцов, Н. Л. Психологическая адаптация студентов к обучению в медицинском ВУЗе / Н. Л. Скворцов // Материалы III съезда психиатров и наркологов Республики Беларусь «Психиатрия и современное общество». - Минск. 2009. - С. 90-92.
11. Тюсова, О. В. Психолого-педагогические технологии обучения в сторону профессиональной компетентности будущего врача / О. В. Тюсова, Г. Г. Лебедева, Е. Р. Исаева // Материалы Всероссийской-практической конференции Международного научного объединения «Инновации в здравоохранении нации». - СПб. 2013. - С. 349.
12. Strenze T. Intelligence and socioeconomic success: A metaanalytic review of longitudinal research // *Intelligence*. - 2007. - № 35. - P. 401-426.
13. Johnson V. E. An alternative to traditional GPA for evaluating student performance // *Statistical Science*. - 1997. - № 12. - P. 251-269.
14. Poropat A. E. A Meta-Analysis of the Five-Factor Model of Personality and Academic Performance // *Psychological Bulletin*. - 2009. - Vol. 135. - № 2. - P. 322-338.
15. Umirzaqova, M.D. Faceted personalities of determinants of professional stress in doctors of general practice.

O'ZBEKISTONDA KONSTITUTSIYAVIY QONUNCHILIK EVOLUTSIYASI

Annotatsiya: Ushbu maqolada konstitutsiyaviy qonunchilik huquqiy tizimimizning mustaqil muhim sohasi va Konstitutsiya uning bosh manbai, poydevori, ushbu qonunchilik tarmog'i o'zining yuridik tabiatini ifodalovchi izchil ichki tizimiga, tartibga soladigan o'ziga xos ijtimoiy munosabatlari majmuiga va tegishli normativ manbalariga ega ekanligi, mamlakatimizda konstitutsiyaviy qonunchilikni shakllantirish, tizimlashtirish va takomillashtirish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga molik masala ekanligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: konstitutsiya, konstitutsiyaviy qonunchilik, huquqiy tizim, qonunchilik tarmog'i, yuridik tabiati, ijtimoiy munosabatlar, konstitutsiyaviy qonunchilikni shakllantirish.

ЭВОЛЮЦИЯ КОНСТИТУЦИОННОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация: В данной статье, что конституционное законодательство является самостоятельной важной отраслью нашей правовой системы, а Конституция является ее главным источником, фундаментом, что данная отрасль законодательства имеет последовательную внутреннюю систему, выражающую ее правовую природу, совокупность специфических для общественных отношений и соответствующих нормативных источников, регулирующих, формирование, систематизация и совершенствование конституционного законодательства в нашей стране имеет важное научное и практическое значение.

Ключевые слова: Конституция, конституционное законодательство, правовая система, законодательная ветвь, правовая природа, общественные отношения, формирование конституционного законодательства.

CONSTITUTIONAL LEGISLATIVE EVOLUTION IN UZBEKISTAN

Annotation: In this article, it is thought that constitutional legislation is an independent important area of our legal system and that the Constitution is its main source, foundation, this legislative branch has a consistent internal system that expresses its legal nature, a set of regulatory Uzi-specific social relations and relevant regulatory resources, the formation, systematization and improvement of constitutional legislation in our country is an important.

Key words: Constitution, constitutional legislation, legal system, legislative branch, legal nature, social relations, formation of constitutional legislation.

Kirish. Konstitutsiya - insoniyat tamaddunining qonuniyatli hosilasi, ijtimoiy ong va tafakkurning benazir mahsuli. U kishilik jamiyati davlat vositasida maqsadli va adolatli boshqarilishiga erishish uchun hamda ijtimoiy hayotni barqaror izga solish maqsadida kashf etilgan tarixiy yutuqlardan biridir.

Konstitutsiya jamiyat va davlatni oqilona boshqarishni mezonla jamlovchi va mustahkamlovchi Bosh qonun, inson huquq va erkinlarining manifestidir. Har qanday konstitutsiya muayyan jamiyat davlat oldida turgan o'ta muhim ijtimoiy siyosiy, madaniy va huquqiy vazifalarni hal etish uchun yaratilsa-da, undagi huquqiy g'oyalar, yuridik huquq va yechimlar, me'yor hamda mezonlar, bir tomondan davlat va jamiyat manfaatlariga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, jahon hamjamiyatining huquqiy-ma'naviy mulki, umumbashariy huquqiy

**Qurbonov
Doniyorbek
Davlat o'g'li**

Sharof Rashidov
nomidagi Samarqand
davlat universiteti
talabasi

doniyor00@gmail.com

[m](#)

Orcid: 0005-0053-
0007-0011

merosning, umumiy konstitutsiyaviy ta'limotning tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra, ta'kidlash mumkinki, jahon huquqiy taraqqiyotining muhim va ajralmas qismini-Konstitutsiya hamda konstitutsiyaviy tajriba tashkil etadi.

O'z mazmuniga va ijtimoiy vazifasiga ko'ra, Konstitutsiya mohiyatini ta'riflovchi, uning tashkiliy strukturasini ifodalovchi, davlat siyosatining asoslarini belgilovchi hujjat sifatida gavdalanadi. Bir so'z bilan aytganda, konstitutsiya inson erkinligi va farovonligi yo'lida davlat hokimiyatini muayyan darajada cheklash lozimligini anglab yetishga asoslanadi. Konstitutsiya o'z ijtimoiy vazifasini bajara borib, bir qator o'zaro mushtarak bog'liq bo'lgan funksiyalarni ado etadi. Konstitutsiyaning eng muhim funksiyalaridan biri davlatchilik rivojlanishidagi vorislikni ta'min etishdir. Bu davlat hokimiyatining uzluksizligi, davomiy vorisligi degan tushuncha orqali ifoda etiladi. Shu bois konstitutsiya davlatchilikning qat'iy zaminga egaligini hamda bardavomlilikini anglatadi. Metodologik nuqtai nazardan Konstitutsiya hokimiyatini tashkil etish va rasmiylashtirishning huquqiy shakli, uni oqilona cheklash fuqaroviy jamiyatga bo'ysundirish vositasidir. Demokratiya hukmronligi sharoitida davlat konstitutsiyaviy davlat bo'ladi. Zotan, demokratiya davlatning shakli sifatida konstitutsiyaning mazmunini tashkil etadi.

Konstitutsiya mamlakat taraqqiyotining, jamiyat ijtimoiy ongi ma'naviyati va mafkurasining mahsuli o'laroq o'z qonunchilik salohiyati huquqiy tartibga solish kuchi bilan jamiyat ehtiyojlarini qondirish, uning rivojlanishi va farovonligi, tinchligi hamda osoyishtaligini ta'minlashdek qudratga ega. Xuddi shu xususiyatlari bois O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi mamlakatimizda barkamol demokratik fuqarolik jamiyati barpo etishning huquqiy poydevori sanaladi. Asosiy qonunda shaxs, jamiyat va davlat o'rtasidagi munosabatlarning asosiy prinsiplari o'rnatiladi, davlat hokimiyatining tuzilishi, subyektlari, hokimiyatni amalga oshirish mexanizmini belgilaydi, jamiyat, inson va fuqaroning davlat tomonidan qo'riqlanadigan huquqlari mustahkamlanadi.

Mustaqillik bois O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinishi demokratik tamoyillarga asoslangan yangi huquqiy tizim va milliy qonunchilik tizimining shakllanishiga tegishli shart-sharoitlarni yaratdi. Davlatimiz rahbari bu

xususda:«O'tgan davr mobaynida Konstitutsiyamizda muxrlab qo'yilgan tamoyil va qoidalar negizida yurtimizda milliy qonunchilik tizimi barpo etildi» [1].

Ayni vaqtda, yurtimizda to'laqlonli konstitutsiyaviy ta'limot, konstitutsiyaviy nazariya shakllandi. Uning mazmunini quyidagi ustuvor metodologik mavzular: ya'ni, Konstitutsiya ijtimoiy taraqqiyotning qonuniyatlariga mos ravishda takomillashib borishi; uning mamlakatdagi siyosiy kuchlar nisbatini aks ettirish, huquqiy siyosatni ifodalashi, jamiyat sotsial strukturasi bilan uzviy bog'liqligi; Konstitutsiya jamiyatdagi ijtimoiy manfaatlar muvozanatini ifodalashi; unda umuminsoniy va milliy qadriyatlar uyg'un namoyon bo'lishi; butun huquqiy tizimning asosi hamda qonunchilik tarmoqlari manbai ekanligi; u qonunchilikni integratsiyalovchi salohiyatga egaligi; jamiyatdagi butun huquqiy tartibga solishning mazmuni va rejimini belgilashi kabilar tashkil etadi. Shuningdek, Konstitutsiya – huquqiy tizimning negizi, barcha huquq tarmoqlari va qonunchilik sohalarini shakllantiruvchi hamda rivojlantiruvchi boshlang'ich asosdir. Huquq va qonunchilikning hamma tarmoqlari konstitutsiyaviy qoida va prinsiplarga tayanadi Konstitutsiyaning Qoidalari hamisha rahbariy, dasturiy hamda yo'naltiruvchi mavqega egaligi ham yuqoridagi ro'yxatni to'ldiradi.

Alohida ta'kidlash lozimki, Konstitutsiyaning yaratilishi va amal qilishi qonunchilikning yangi sohasi – konstitutsiyaviy qonunchilikning vujudga kelishi, shakllanishi va mustahkamlanishi uchun poydevor bo'lib xizmat qildi. Jamiyat va davlat hayotining konstitutsiyaviy-huquqiy asosda rivojlanishi, konstitutsiyaviy tuzumning qaror topishi qonunchilikning yangi manbalari shakllanishida, normativ-huquqiy hujjatlarning zamonaviy, insonparvar mazmun kasb etishida, qonunchilik tizimining strukturaviy o'zgarishida o'z ifodasini topmoqda.

Bugungi kunda shunday tendensiyaning kuzatish mumkinki, milliy qonunchiligimiz tarkibi va mazmunidagi o'zgarishlar asosini Konstitutsiya va konstitutsiyaviy qonunchilikning isloh etilishi va modernizatsiya qilinishi tashkil etmoqda. Shu bois qonunchilikning ichki mutanosibligi izchilligi, strukturaviy barqarorligini, ayniqsa, konstitutsiyaviy qonunchilikning mazmun-mohiyatini, tarkibiy xususiyatlarini, tartibga solish predmetini, konseptual asosi va qadriyatlari salohiyatini, shuningdek, uning

qaror topish bosqichlarini, xususiyatlarini ilmiy tahlil etish dolzarb masalaga aylandi. Bunday dolzarb masalalar qatoriga ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish Konstitutsiya va konstitutsiyaviy qonunchilikning rahbariy hamda yo'naltiruvchi ahamiyatini izohlash; Konstitutsiya va qonunlarning ustunligi prinsipidan kelib chiqib, normativ-huquqiy hujjatlar, huquq manbalari oqilona tizimini takomillashtirish; konstitutsiyaviy qonuniylik rejimini mustahkamlash; konstitutsiyaviy qadriyatlarni amaldagi qonunchilik mazmuniga va fuqarolarning huquqiy ongi hamda madaniyati tarkibiga singdirish; fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini ta'minlash mexanizmlarini takomillashtirish kabi muhim mavzular kiradi.

Adabiyotlar tahlili. Basharti, «konstitutsiyaviy huquq» milliy huquqning mustaqil sohasi, tarmog'i deb tan olingan bo'lsa, demak, ushbu huquq sohasining normativ asosini, manbasini konstitutsiyaviy qonunchilik tashkil etishi tan olinishi lozim. Ayni vaqtda, Konstitutsiya butun huquqiy tizimning, shu jumladan konstitutsiyaviy huquqning markaziy o'zagini, poydevorini tashkil qiladi.

Professor Y.Tixomirov shunga e'tibor qaratadiki, hozirgi kunda konstitutsiyaviy huquqning ilmiy konsepsiyasi mavjud emas, shu bois bu huquq tarmog'ining «normativ yadrosi» bo'lgan konstitutsiyaviy qonunchilikni qadrlamaslik, uni yetarlicha baholay olmaslik hodisasi kelib chiqmoqda [2]. Olimning fikricha, konstitutsiyaviy qonunchilik mamlakat qonunchiligining davlat qurilishi va hokimiyat organlari faoliyatining prinsiplarini, inson va fuqaroning huquqiy maqomini belgilovchi, fuqarolik jamiyatining asosiy jabhalarini tartibga soluvchi va huquqiy tizimni yaratuvchi alohida tarmog'idir. U yetakchi tarmoq sifatida barcha qonunchilik sohalari ta'minlaydi [3]. Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib, «konstitutsiyaviy qonunchilik»ka quyidagicha ta'rif berish mumkin: konstitutsiyaviy qonunchilik mamlakatimiz huquqiy va qonunchilik tizimining mustaqil tarmog'i bo'lib, u o'z mazmuniga konstitutsiyaviy huquq tarmog'ining qonunchilik manbalarini ifodalovchi normativ hujjatlar-Konstitutsiyani, barcha konstitutsiya-viy qonunlarni hamda konstitutsiyaviy predmetini tashkil etuvchi masalalar bo'yicha qabul qilingan normativ-tartibga solish huquqiy hujjatlarni qamrab oladi.

Professor R.K.Kayumovning fikricha, konstitutsiyaviy qonunlar konstitutsiya normalariga aniqlik

kiritish, ularni mustahkamlash va rivojlantirishga qaratilgan, ular muhim masalalarni huquqiy tartibga soladi[4]. Shuningdek, Rossiya yuridik adabiyotida quyidagi fikrni ham uchratish mumkin: «Konstitutsiyaviy qonun o'zining Konstitutsiya bilan, avvalo, uning asosiy normalari davlat institutlari bilan organik bog'lik bo'lib, qabul qilinishining tartibi murakkablashtirilganligi, boshqa qonunlardan yuqori yuridik kuchi bilan ajralib turishi tufayli farq qiladi [5].

Muhokama. Milliy huquqshunosligimizda ta'kidlanishicha, «Konstitutsiyaviy qonunlar amaldagi Konstitutsiyaga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish uchun qabul qilinadi. Ayrim olimlar qabul qilinishi konstitutsiyada nazarda tutilgan qonunlarni konstitutsiyaviy qonunlar, deb hisoblashni ma'qullaydilar. Fikrimizcha, rasmiy tarzda Konstitutsiyaviy qonunlar maqomini olgan qonunlarni konstitutsiyaviy qonunlar deb atash maqsadga muvofiq» [6].

Konstitutsiya jamiyat va davlat hayotini yo'naltirib turuvchi bosh huquqiy asos bo'lishiga qaramay, u ham o'zgarmas qonun emas. Albatta, Konstitutsiya ikki muhim metodologik xususiyat bilan tavsiflanadi: bir tomondan, uning barqarorligi, ustunligi, ikkinchi tomondan, jamiyat ehtiyojlariga mos tarzda evolyutsiyaga yuz tutishi, dinamik takomillashuvdir. Asosiy qonunimizning matnini barqaror saqlashga har qancha urinmaylik, u jamiyat hamda davlatchiligimiz rivoji va yuksalishining ehtiyojlari, ijtimoiy hayot talablari asosida o'zgarib, takomillashib boraveradi.

Fikrimizni dalillash uchun 2011-2017 yillarda Konstitutsiyamizga kiritilgan o'zgarishlarni, ayniqsa, 2022 yil avgustidagi tub islohotlarni keltirish kifoya. Xususan, 2011 yil 18 apreldagi qonun bilan Konstitutsiyaning 78, 80, 93, 96 va 98-moddalariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi. Unga ko'ra, parlament tomonidan Bosh vazirning hisobotini eshitish va muhokama qilish; Bosh vazirning taqdimiga binoan viloyatlar hokimlari va Toshkent shahar hokimini tayinlash hamda lavozimidan ozod etish; Bosh vazirga ishonchsizlik votumi bildirish institutlari Konstitutsiyada mustahkamlandi.

Konstitutsiyaga 2017 yil mobaynida kiritilgan o'zgartirish va to'ldirishlarga muvofiq, mamlakat sud tizimi takomillashtirildi. Endi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi fuqarolik, jinoyat, iqtisodiy va ma'muriy sud ishlarini yuritish sohasida sud hokimiyatining oliy organi hisoblanadi (110-modda). Ayni vaqtda, davlat mexanizmida yangi organ-

O'zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy kengashi tashkil etilli (111-modda).

Natijalar. Xorijiy tajriba tahlili ko'rsatishicha, hokimiyatning uch tarmog'ini namoyonu etuvchi yuqori davlat organlarining «martabasi», darajasi konstitutsiyaviy qonunlar vositasida belgilanadi. Unga ko'ra, parlament, hukumat va yuqori sud organlari to'g'risidagi qonunlar konstitutsiyaviy qonunlar bo'lishi o'rinli hisoblanadi. Shu bois 2017 yil 31 mayda «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida» konstitutsiyaviy qonun qabul qilinganligi ayni muddao bo'ldi. Ushbu konstitutsiyaviy qonun bilan Konstitutsiyaviy sudning vakolatlari kengaytirildi. Xususan, u endi qonunlar, farmonlar va hukumat Qarorlaridan tashqari, maxalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlarining ham Konstitutsiyaga mosligini nazorat qiladi; Prezident tomonidan imzolanganiga qadar konstitutsiyaviy qonunlarning, O'zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalarini ratifikatsiya qilish to'g'risidagi qonunlarning Konstitutsiyaga muvofiqligini aniqlaydi; Oliy sudning muayyan ishda qo'llanilishi lozim bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlarning Konstitutsiyaga mosligi to'g'risida sudlar tashabbusi bilan kiritilgan murojaatini ko'rib chiqadi; xar yili parlament palatalariga va Prezidentga mamlakatdagi konstitutsiyaviy qonuniylilikning xolati to'g'risida axborot taqdim etadi (109-modda). «Konstitutsiyaviy qonun»larning tavsifi va talqini yuzasidan adabiyotlarda bayon etilgan quyidagi yondashuvlarni keltirish mumkin: 1.Konstitutsiyada nazarda tutilgan ijtimoiy munosabatlarni soluvchi, Konstitutsiya predmetini tashkil etuvchi masalalar bo'yicha qabul qilinadigan qonun; 2.Qabul qilinishi Konstitutsiyada e'tirof etilgan qonun; 3.Konstitutsiyaga qo'shimcha va o'zgartirish kirituvchi qonun; 4.Davlatning Konstitutsiyasini tashkil qiluvchi bir yoki bir necha qonunlar majmui sifatidagi qonun; 5.Konstitutsiyani e'lon qiluvchi, uni kuchga kirituvchi qonun [7].

Yuqoridagi mulohazalarni umumlashtirib konstitutsiyaviy qonunlarning mohiyatini ochishga ko'maklashuvchi shunday metodologik xususiyatlarni ta'kidlash mumkin: a)konstitutsiyaviy qonunlar «konstitutsiyaviy makonni», konstitutsiyaviy tartibga solish doirasini kengaytirib, Konstitutsiyani rivojlantiradi va to'ldiradi; b)konstitutsiyaviy qonunlar Konstitutsiyada belgilangan, nazarda tutilgan masalalar bo'yicha qabul qilinadi, ya'ni Konstitutsiya predmetiga oid masalalarni tartibga

solishga yo'naltirilgan bo'ladi; d)ularning mazmuni Konstitutsiya mazmuniga yaqin bo'lib, o'zining yuridik kuchi oddiy qonunlarnikidan yuqoriligi bilan tavsiflanadi; e)joriy qonunlar konstitutsiyaviy qonunlarga zid bo'lishi mumkin emas; f)konstitutsiyaviy qonunlar alohida tartib-taomil (protsedura) asosida, ya'ni parlament a'zolarining malakali ko'pchiligi (uchdan ikki yoki to'rtidan uch qismi)ning ovozi bilan qabul qilinadi; g)konstitutsiyaviy qonunlar bo'yicha Prezident «veto» qo'llashi mumkin emas, ularni rad etmasdan imzolashi lozim [8]; h)konstitutsiyaviy qonunlar Konstitutsiya bilan muvoziy tarzda amal qiladi, ularning qabul qilinishi Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritilishiga sabab bo'ladi.

Xulosa. Shunday qilib, konstitutsiyaviy qonunchilik huquqiy tizimimizning mustaqil muhim sohasi va Konstitutsiya uning bosh manbayi, poydevori. Ushbu qonunchilik tarmog'i o'zining yuridik tabiatini ifodalovchi izchil ichki tizimiga, tartibga soladigan uziga xos ijtimoiy munosabatlari majmuiga va tegishli normativ manbalariga egadir. Xulosa shuki, mamlakatimizda konstitutsiyaviy qonunchilikni shakllantirish, tizimlashtirish va takomillash-tirish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga molik masaladir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustivorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va halq farovonligi garovi “Xalq so'zi”, 2016-yil 8-dekabr.
- 2.Tixomirov Y.A. Развитие теории конституционного права // Гос. и право, 1998, № 7; Тихомиров Y.A. Система конституционного законодательства // «Законодательство и экономика», 1998, №6.
- 3.Конституционного законодательства России / Под ред. Y.A.Тихомирова. – М., 1999, С. 22.
- 4.Qayumov R.K. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi. –T., 1998, 35-bet.
- 5.Конституционное законодательство России//Под ред. Профю Ю.А.Тихомирова. – М., 1999. С. 35.
- 6.Odilqoriyev H.X. O'zbekiston Respublikasining qonunchilik tizimi. –T., 2008, 49-50-betlar.
- 7.Российская юридическая энциклопедия / Глав. ред. Ф.Я. Сухарев. –М., 1999, С. 456.
- 8.Конституция и конституционные законы как основа российской правовой системы. – «Правоведение», 1995 № 4-5, С. 8-9.

12-14-YOSHLI QIZLARNI STOL TENNISINI O'YNASH TEXNIKASIGA O'RGATISH

Annotatsiya: Ushbu maqolada stol tennisini yosh qizlarga o'rgatishning dastlabki bosqichlari, raketkani ushlash va joy almashtirish texnikasi, sharning yo'nalishi, uchish masofasi va uni o'yinga kiritishning usullari bo'yicha taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Stol tennis, texnika, raketka, shar, mayatniksimon, moksimon, yelpig'ichsimon, nakat.

ОБУЧЕНИЕ ДЕВОЧЕК 12-14 ЛЕТ ИГРАМ В НАСТОЛЬНЫЙ ТЕННИС

Аннотация: В данной статье даны предложения и рекомендации по начальным этапам обучения юных девушек настольному теннису, технике удержания ракетки и технике смены положения, направления мяча, дальности полета и методам введения его в игру.

Ключевые слова: Настольный теннис, техника, ракетка, мяч, верно, маятниковый, влажный, веерный, накат.

TEACHING 12-14-YEAR-OLD GIRLS TO PLAY TABLE TENNIS

Abstract: This article provides suggestions and recommendations on the initial stages of teaching young table tennis girls, the technique of holding the racket and the technique of replacing the position, the direction of the ball, the flight distance and the methods of introducing it into the game.

Key words: Table tennis, technique, racket, ball, straight, pendulum, ball, fan, point.

Kirish. Bugungi kunda Respublikamizda Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev rahbarligida olib borilayotgan siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy-ma'rifiy hayotimizdagi tub islohotlar ta'lim-tarbiya va sport-sog'lomlashtirish ishlarini ham mutlaqo yangi-mazmun, shakl va vositalarda tashkil etish, ular uchun yaratilgan keng imkoniyatlardan yanada akmeologik jihatdan foydalanib, o'sib kelayotgan yoshlarimizni Vatanga munosib farzandlar qilib tarbiyalashdek o'ta muhim vazifalarni hal qilishga undaydi.

Xalqaro sport maydonlarida o'z mavqeini saqlab qolish va yanada yaxshilash uchun murabbiy va sportchi amaliyotda sportchilarni tayyorlash tizimiga taalluqli bo'lgan biomexanika, fiziologiya, pedagogika va boshqa fanlarda erishilgan so'nggi ilmiy ishlanmalar natijalaridan foydalanishlari, dunyoning

eng kuchli stol tennischilari tajribasini o'rganish va umumlashtirish asosida mashg'ulotning taraqqiy etgan uslublari tizimini muntazam ravishda o'zlarida takomillashtirib borishlari zarur [3,73].

Mavzuga oid adabiyotlarning sharhi. Oliy ta'lim muassasalarining jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi va sport faoliyati (stol tennis) pedagog, murabbiy va talabalar, o'rta-maxsus, professional ta'lim muassasalari, Olimpiya zaxiralari kollejlarning murabbiylari hamda o'quvchilari va yangi o'rganuvchilar uchun tavsiyalar berilgan ko'pgina adabiyotlar mavjud. Ushbu ilmiy manbalarda ko'rsatilishicha bu sport turiga o'rgatishda dastlab qizlarni stol tennis texnikasini turishdan, joy almashtirish va zarbalarni o'z ichiga oladi. Texnikani o'rgatishda

**Kenjayev San'at
Rahimboyevich,
Urganch davlat
universiteti o'qituvchisi**
Tel: +998 94 317 0 74
sanatjon77@gmail.com
Orcid: 0009-0000-
7750-0810

**Salayeva Shoxida
Xudaybarganovna
Urganch davlat
universiteti
talabasi**

dastlab, sportchiga raketkani ushlash qoidalarini tanishtirib o'tish lozim [2].

Raketka ushlash texnikasi. Qizlarga stol tennisi raketkasini ushlash ko'p tomondan o'yin texnikasini belgilab beradi. Raketka ushlashning ikki - Osiyocha (*«pezo»tutish*) va Yevropacha raketka tutish usullari mavjud. Osiyocha usulda raketka vertikal, Yevropacha usulda gorizontal holatda tutiladi.

Joy almashtirish texnikasi. Stol tennisida dastlabki holatda sharni o'yinga kiritganda, uni qabul qilganda va zarbaga tayyorlaganda dastlabki holatni to'g'ri tanlash kerak. Sababi oqilona tarzda tanlangan holat sportchiga kerakli tezlik bilan zarbani bera olish imkoniyatini beradi. Stol tennischining dastlabki holatida o'ziga xos bo'ladi, u sportchining morfofizologik xususiyatiga, raketkani ushlash usullariga o'yin texnikasi va taktikasini egallash darajasiga bog'liq. Xalqaro toifadagi sportchilarning aksariyati oyoqlar oldinga qo'yilgan holatdagi dastlabki joylashishdan foydalanadi. Sharni qabul qilib olish va zarba berish paytlarida gavda uchta dastlabki holatdan birini qabul qiladi. Bular:

1. Yarim burilgan holatda;
2. Yuzni qaratib turish;
3. Raqibga yelkani qaratib turish holatlari.

Joy almashtirish (siljish). Stol tennischi sharga yaqinlashgan holatida zarbaga mos bo'lgan oyoqni oldinga qo'yish bilan siljish boshlanadi. Zarbani amalga oshirish jarayonida o'ngdan zarba berganda chap oyoq oldinda, chapdan zarba berganda o'ng oyoq oldinda bo'lishi kerak.

To'g'ri va oqilona joy almashtirishning ahamiyati sharga o'z vaqtida chiqishni hamda o'yinni tez tepaga olib berishni ta'minlaydi va eng qulay nuqtadan zarba berishga yordamlashadi.

Sharni o'yinga kiritish texnikasi (podacha).

Sharning yo'nalishi, uchish masofasi va uni o'yinga kiritishning to'rtta turi mavjud:

1. To'g'ri;
2. Mayatniksimon;
3. Moksimon;
4. Yelpig'ichsimon [1].

Stol tennischi qizlar sharni to'g'ri o'yinga kiritishda raketka ushlagan qo'l stol ustida gorizontal joylashadi. Sharga zarba to'g'ri ushlagan yoki biroz bukilgan raketka bilan beriladi. Birinchi holatda shar aylanmasdan uchadi, ikkinchisida u aylanishga erishadi. Sharning aylanib uchish yo'nalishi burilish burchagiga va raketkaning harakat yo'nalishiga bog'liq

bo'ladi. Qizlarni stol tennisi shariga zarba berishida sharning dastlab yo'nalishiga, sharning uchish tezligi va texnikasiga alohida e'tibor berib, mohirlik bilan o'rganmog'i kerak bo'ladi. Stol tennisi nafis va shiddatli o'yin hisoblanadi. Stol tennisida sharni o'yinga kiritishning quyidagi usullari haqida aytib o'tamiz.

Bulardan mayatniksimon turida stol tennisi sharini o'yinga kiritilganida qo'l yarim aylana hosil qiladi. Yuqori va yon tomon qo'l harakatlaridan boshlanadi. Keyin raketka pastga-yonga keskin tushiriladi va yuqoriga-yonga harakatni davom ettiradi. Zarba qaysi paytda (*shar uzatishning boshida, o'rtasida yoki oxirida*) berilishiga qarab shar pastga, yon tomonlarga va yuqoriga aylanadi.

Mokisimon turida esa sharni uzatishda raketkaga qaytarma hujumkor harakat beriladi. Raketka sharga tegish paytida bir soniya to'xtalish ro'y beradi va raketka qarama-qarshi tomonga itariladi. Raketkaning sharga duch kelish vaqti o'sha to'xtalishgacha yoki undan keyin ro'y berishi mumkin. Sharga zarba berish nuqtasining tanlanishiga qarab bu ikki shar aylanishidan biri jonlanadi. Raketkaning qanday tutilishi ham katta rol o'ynaydi. Agar gorizontal holatda harakatlansa, shar yuqori va pastki yo'nalishga ega bo'ladi. Raketka vertikal holatda harakatlansa, shar chap yoki o'ng yo'nalishdan aylanadi.

Yelpig'ichsimon usulida stol tennisi sharni uzatishda raketkaning ichki tarafini yuqoriga yo'naltirib ushlagan qo'l yarim aylana hosil qiladi. Ba'zan sharga zarba berish raketka ko'tarilayotganida, kamdan-kam hollarda raketka harakatining yuqori nuqtasi zarbaga beriladi. Sharni to'qnashish paytiga qarab shar yuqoriga, yon tomonga va pastga aylantiriladi. Bunday shar uzatish Osiyocha raketka ushlashni qo'llovchi sportchilar tomonidan kamdan-kam qo'llaniladi.

Bu uzatishni o'ziga xosligi shuki zarba raketkaning ochiq tarafi bilan amalga oshiriladi. Stol tennisida sharga zarba berish texnikasi. Sharga zarba berish uch bosqichdan iborat bo'ladi: Bular siltash (*turtib*), zarba berish paytining o'zi va zarba berishning yakunlanishi. Stol tennisida zarba berishning 20dan ortiq turlari mavjud. Biroq endigina o'rgana boshlagan yosh qizlar uchun 6-8ta asosiy zarbalar qo'llaniladi. Ulardan eng ommaviylari bilan tanishib chiqamiz.

Turtib zarba berish (tolchok)-stol tennisidagi eng oddiy zarba. Turtib zarba berishda o'yinchi stol chekkasidan 50-80 sm masofada joylashgan bo'ladi va shar tomonga mos ravishda dastlabki holatni egallaydi. Qo'l o'ngga yoki chapga uzatiladi, bilak stolning o'yin sahniga parallel joylashadi (*raketka stolga nisbatan to'g'ri burchak hosil qiladi*). Shar stoldan sakragan va setkadan yuqoriga ko'tarilgan paytda raketka oldinga yo'naltiriladi hamda yengil tekis harakat qilinadi. Bunda qo'l shar yo'naltirilayotgan tomon oxirigacha cho'ziladi. Pastlatib yo'naltirilgan sharlarni qaytarishda raketkani shardan teskari egish lozim. Yuqoridan yo'naltirilgan sharlarni qaytarishda, aksincha, raketkani ozgina shar tomonga egish kerak. Raketkaning orqa va old tomoni bilan turtib o'ynash keyinchalik o'ng va chap tomon-dan qirqma va qaytarma zarbalarni o'rganishga asos bo'ladi. Qaytarma zarba (perekrut) - bu zarba turtib zarbalar berish texnikasini yanada murakkablash-tiradi. Qaytarma zarbalarga bir vaqtning o'zida ikkita kuch ta'sir qiladi: qo'lining oldinga harakat kuchi va sharning intiluvchi harakat kuchi. Shuning uchun ham qaytar-ma zarbalar sharning uchish tezligi bo'yicha stol tennisidagi eng tezkor zarbalardan biri hisoblanadi. Qaytarma zarbalar ko'pincha chap tomondan beriladi. Nakat - stol tennisida eng keng tarqalgan zarba turidir. Nakat usulida zarba berishdan maqsad - sharga yuqori aylanish va yetarli tezlik berib, kuchli yo'llangan sharning aniq nishonga borib tushishini ta'minlashdir.

Zarba paytida «yopiq» raketka sharning yuqori qismiga tegadi, bu sharga hujumkor va aylanma harakat beradi. Sharni uzatish uchun raketka ushlagan qo'l yuqori tezlanishga ega bo'lishi lozim [4,200].

Tadqiqot metodologiyasi. So'nggi yillarda nakatdan foydalanish ayniqsa yuqori malakali tennischilarda sezilarli darajada kamaydi, chunki bu usulda hozirgi zamon stol tennis talablariga unchalik mos kelmaydigan bir qator kamchiliklar mavjud. «Tekis (yassi)» atamasi - sharning aylanishini emas, balki raketka harakatining yo'nalishini belgilaydi. Yassi zarbani bajarishda qo'l raketka bilan oldinga harakatlanadi, bunda bilak va yelka oldi qismi o'zaro joylashuv tartibini o'zgartirmaydi. Yassi zarbalar ancha yengil va sharning shiddatli parvozi hisobiga ancha samaralidir. Ushbu zarbani berish chog'ida zarbaning butun kuchi sharning uchish tezligiga o'zgaradi. Raketka sharning uchish traektoriyasiga perpendikulyar (*90 gradus burchak ostida*)holatda joylashadi.

Aldamchi harakat (skidka). Aldamchi harakat (skidka) tennis stoli ustida bilak zarbasi bo'lib, raqib tomonidan yuborilgan qisqa sharga birinchi hujum koryurishdir. Aldamchi harakat (skidka) texnikasi jihatidan murakkab zarbalar sirasiga kiradi, sharning aylanishiga bog'liq bo'lmagan qisqa shar uzatishning barcha xususiyatlarini hisobga olgan holda asosan musobaqa jarayonida yuqori malakali tennischilar tomonidan qo'llaniladi. Aldamchi harakatni bajarish chog'ida tennischilarning stol yaqinida joylashgan bo'lishi lozim, sharni egallab olish butunlay stol yuzasi ustida bajariladi, bilak orqaga qayrilgan, raketka ochiq bo'lishi kerak. Zarba sharning eng yuqori parvozida raketkani oldinga va bir oz yuqoriga harakatlantirgan holatda beriladi [5]. Qisqa zarba asosan hujumkor uslubdagi tennischilar tomonidan himoyalalanuvchiga qarshi qo'llaniladi. Bunday zarbadan so'ng shar, agar uni raqib qabul qilib olmasa, uning yarim maydonidan bir nechta marta irg'ib o'tadi. Zarba stol ustidan quyi aylanishli qisqa va o'rtacha sharga qo'l bilagi bilan beriladi. Raketka neytral holatda yoki bir oz ochiq holatda bo'ladi, shar energiyasi bilakning yengil harakati bilan o'chiriladi, shundan keyin shar irg'ib o'tganidan so'ng qisqa trayektoriya bo'ylab uchadi. Hujumdagi tennischiga qarshi qisqa zarba raketkani sharga tekkan paytda biroz orqaga tortish bilan passiv blok sifatida qo'llaniladi, bunda sharning tezligi pasayadi.

Xulosa qilib aytganda stol tennisida dastlab qizlarda sharning yo'nalishi, uchish masofasi va uni o'yinga kiritishda, zarbalar texnikasini o'rgatish muhim sanaladi. Stol tennischilarning qizlarda dastlab raketka ushlab texnikasi, joy almashtirish texnikasi va stol tennisida sharga zarba berish texnikasining turlarini o'rganish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Безверхов В.П. Правила и организация соревнований по теннису. Учебное пособие. Т.:2006.-114с.
2. Шлагер В.,Б.Гросс. Настольный теннис. Москва: Эксмо, 2016 г. -176 с.
3. Abduraxmanov M., Maxmudov A.T. Jismoniy tarbiya va sport. Sport tibbiyoti. Uslubiy qo'llanma. T.:«Ilmiy texnika axboroti-press nashriyoti» 2016-82 b.
4. Usmonxujayev T.S., Arzumanov S.G., Kodirov B.A. Jismoniy tarbiya o'quv qo'llanma).T.:«O'qituvchi» 2003. 208 b.
5. Po'latov A.A., Po'latov Sh.A. Tennis. Umumiy kurs talabalari uchun o'quv qo'llanma. T., 2008.-89 b.

JISMONIY MADANIYAT VA SPORT ESTETIKASINING AKSIOLOGIK MASALALARI

Annotatsiya: Jismoniy madaniyat jamiyat ijtimoiy madaniyatining muhim tarkibiy qismi sifatida, insonlar sog'lomligini ta'minlashga qaratilgan ma'lum mashg'ulotlar umumlashmasidir. Sport esa jismoniy madaniyatning ajralmas bo'lagi bo'lib, doimiy mashg'ulotlarni takrorlash va natijaga erishishni maqsad qilib qo'ygan faoliyat turidir. Jismoniy madaniyat va sportni insoniyat faoliyatining muhim qismi sifatida qadimdan ilmiy o'rganilganligiga qaramay, uning estetik mohiyati, ijtimoiy funksiyalari, qadriyatlari, jamiyatdagi ahamiyatlilik darajasi hamon dolzarbligicha qolmoqda.

Kalit so'zlar: jismoniy madaniyat, sport, estetika, etika, aksiologiya, etnosport, sog'lom turmush tarzi, barkamollik.

АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТИВНОЙ ЭСТЕТИКИ

Аннотация: Физическая культура как важная составляющая социальной культуры общества представляет собой совокупность определенных мероприятий, направленных на обеспечение здоровья людей. Спорт является неотъемлемой частью физической культуры и представляет собой вид деятельности, направленный на повторение регулярных тренировок и достижение результатов. Несмотря на то, что физическая культура и спорт уже давно научно изучаются как важная часть человеческой деятельности, ее эстетическая сущность, социальные функции, ценности и уровень значимости в обществе по-прежнему актуальны.

Ключевые слова: физическая культура, спорт, эстетика, этика, аксиология, этносport, здоровый образ жизни, совершенство.

AXIOLOGICAL ISSUES OF PHYSICAL CULTURE AND SPORT AESTHETICS

Abstract: Physical culture as an important component of society's social culture is a summary of certain activities aimed at ensuring people's health. Sport is an integral part of physical culture, and it is a type of activity aimed at repeating regular training and achieving results. Despite the fact that physical culture and sports have been scientifically studied for a long time as an important part of human activity, its aesthetic essence, social functions, values, and level of importance in society are still relevant.

Key words: Physical culture, sport, aesthetics, ethics, axiology, ethnosport, healthy lifestyle, perfection.

Kirish. Insoniyat jismoniy madaniyati bilan bog'liq juda ko'p faoliyat turi "jismoniy" so'zi bilan boshlanadi. Jumladan, jismoniy narbiya, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy rivojlanganlik, jismoniy yetuklik, jismoniy kamolot, jismoniy sifatlar, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy harakat, jismoniy mashq va shunga o'xshash tushunchalardagi jismoniy so'zi jismimiz,

vujudimizning bajarayotgan, namoyon qilayotgan jismoniy faoliyatini ifodalaydi.

Har bir kishining amalga oshiradigan harakat faoliyati, bajaradigan ishi, jismi, vujudining ma'lum a'zolari, tana bo'laklarining makon(fa'zo)dagi joyi, o'rni almashinuvi orqali sodir bo'ladi hamda bu jismoniy so'zi bilan ifodalanadi [1]. Jismoniy so'zi asosan, tana skeleti

**Mamarasulov
Ulug'bek Umirzoqovich**
JTSBMQTMO
instituti
Samarqand
filiali direktori
Tel: 998 97 398 19 17
E-mail:
bek10.01@mail.ru
Orcid: 0000-0040-0050-
234x

mushaklari, bo'g'inlar bog'lovchilarining ishtirokida bajariladigan faoliyatlar – barcha mushaklarning, ularning ayrimlarini yoki bir bo'lagini, bir necha qismlarini birgalashib namoyon qiladigan faoliyatlarida ko'rinadi.

Jismoniy madaniyat esa umumbashariy madaniyatning bir qismi sifatida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy progressiv taraqqiyoti bilan bevosita bog'liqdir. Jismoniy madaniyat har bir xalqning muayyan tarixiy sharoiti mahsulidir. Jamiyat a'zolari sog'lomligi, gumanistik dunyoqarashi va jismining madaniyati o'z davri uchun xarakterli bo'lib, ijtimoiy taraqqiyotning muayyan davridagi butun bir xalq boyligi, mulki tarzida insonlarning har tomonlama barkamolligini ta'minlovchi vosita yoki uning majburiy sharti bo'lib qolaveradi.

Adabiyotlar tahlili. Jismoniy madaniyat – jamiyat a'zolarining jismoniy kamolotga erishishini maqsadga muvofiq ravishda amalga oshirish uchun maxsus vositalar, uslublar va sharoitlarni yaratish va ulardan ratsional foydalanish bo'yicha erishilgan yutuqlarning majmuidir [2]. Jismoniy tarbiya, sport esa jismoniy madaniyatning tarkibiy qismi sifatida o'zining yo'nalishlariga ega bo'lgan pedagogik jarayonlarni o'z ichiga mujassamlashtiradi [3]. Jismoniy tarbiya orqali har qanday inson o'ziga munosib jismoniy madaniyat mazmunini o'zlashtiradi, shu soha yutug'i uning shaxsiy mulkiga aylanadi. Ba'zida insonlar davolanish maqsadida ham jismoniy tarbiya bilan shug'ullanadilar, chunki bu bilan organizmning vaqtinchalik yo'qolgan funksional imkoniyatlarini tiklash mumkin.

Jismoniy madaniyat – jamiyat a'zolarini jismonan tayyorlash uchun kishilik jamiyati yaratgan va foydalanayotgan moddiy, ma'naviy boyliklar majmuidir [2]. Bunda moddiy boyliklar – mavjud jamiyatning xilma-xil sport inshootlari, maxsus anjomlar, uskunalar, mablag'lar, jamiyat a'zolarining jismoniy kamoloti darajasi (sport yutuqlari) demakdir. Ma'naviy boyliklar – tarbiya tizimi yaratgan, shakllantirgan, g'oyaviy, ilmiy-nazariy, uslubiy, tashkiliy, amaliy sohada erishilgan maxsus ilmiy yutuqlar majmui bo'lib, u doimiy ravishda boyib, o'zgarib turadi.

Muhokama. Insonlarning jismoniy madaniyati ijtimoiy hayot taraqqiyotida bir qator funksiyalarni bajaradi:

inson harakat faoliyatining muvofiq me'yorlarini belgilab beradi;

jismoniy madaniyatga oid ma'lumotlar va axborotni to'plash xizmati va uni avloddan-avlodga uzatish hamda tarqatishga vositachilik qiladi;

shaxslararo muloqot, o'zaro aloqa (kommunikativlik) munosabatlarini shakllantiradi;

shaxsning harakat estetikasi talabini qondirish bilan bog'liq estetik didni tarbiyalash xizmati;

insonning doimiy harakat qilishga bo'lgan tabiiy ehtiyojini qondirish bilan bog'liq bo'lgan va uning kundalik turmushi uchun lozim darajadagi jisman yaroqlilik holatini ta'minlashdek xizmati.

Xalqning, millatning jismoniy madaniyati yuqoriligini ommaviy krosslar, yugurishlar, velosipedda sayohatlar, ochiq havoga ommaviy yoki oila a'zolari bilan chiqishlarida ko'rishimiz mumkin. Shu bilan birga, jamiyat jismoniy madaniyati rivojlanganligini quyidagi ko'rsatkichlar asosida baholash mumkin:

jismoniy madaniyatni jamiyat a'zolarining kundalik turmushiga singdirilganligi darajasi bilan;

jamiyat a'zolarining salomatligi va jismoniy tayyorgarligi jihatini yuqori yoki pastligiga qarab;

jismoniy madaniy mashg'ulotlarining moddiy-texnik ta'minlanganligi va ularning sifati bilan;

jamiyat a'zolarining sportdagi yutuqlari bilan baholanadi.

Jismoniy tarbiya esa inson organizmini takomillashtirish, uning hayoti uchun muhim bo'lgan asosiy, hayotiy harakat ko'nikmalari, ular bilan bog'liq bo'lgan nazariy bilim va amaliy malakalarni shakllantirish hamda harakat sifatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan jarayondir. Jismoniy tarbiya mohiyatiga ko'ra, organizmning jismoniy sifatlarini maqsadli rivojlantirishga yo'naltirib, uning tabiiy xususiyatlariga kompleksli ta'sir o'tkazish, me'yorli jismoniy funksional yuklamalar bilan jismoniy mashqlarni bajarish, shuningdek, individ hayotiy rejimini optimallashtirish yo'li bilan tabiatning tashqi muhit sharoitidan ratsional foydalanishni stimullash va boshqarish uchun zarurligidan iborat. Yoshlarni estetik tarbiya vositalari bilan tarbiyalashda jismoniy tarbiya va

sportning roli beqiyos kattadir. Insonlarning hamisha sog'lom, baquvvat va mustahkam irodali bo'lib yetishishida jismoniy tarbiya muhim vositadir.

Insonning mehnat faoliyati yoki ongli ravishda ixtiyoriy bajaradigan jismoniy harakatlari natijasida biologik "quvvat" paydo bo'ladi va bu faqatgina mushaklar faoliyati uchun sarflanmay, ruhiy-aqliy qobiliyatlari rivojiga ham o'zining ijobiy samarasini ko'rsatadi [4]. Ya'ni, jismoniy madaniyati yuqori bo'lmagan, jismoniy harakati kam bo'lgan insonlar ruhiy tomondan tushkun kayfiyatda yuradilar, asabiylashish va sog'lig'idagi muammolar ularda tez-tez uchrab turadi.

Sport – insonning ma'lum jismoniy mashqlar bilan muntazam shug'ullanishi natijasida tana, aqliy va ruhiy imkoniyatlarini rivojlantirishini anglatadi. "Sport, xususan, ahamiyatli darajada jismoniy va unga bog'liq bo'lgan qobiliyatlarning rivojlanishini hamda o'sishini ta'minlaydi. Jamiyat jismoniy madaniyatining tarkibiy qismi hisoblangan sport tushunchasi yunoncha so'z bo'lib, boshlang'ich ma'noda "kuch sinashaman", "musobaqalashaman" degan ma'noni beradi." [5]. Sport dastlab paydo bo'lgandan yaqin kunlarga dam olish, zavqlanish, ko'ngil ochish obyekti sifatida qarab kelingan. Davlat tuzumlari mustahkamlana borgani sayin sportga musobaqalarda g'alaba qozonish va muvaffaqiyatga erishish vositasi sifatida qarala boshlandi.

Natijalar. Bugungi kunga kelib, ommaviy (ko'ngilli) sport turlari ham rivojlanib bormoqdaki, bu jamiyatda sog'lom turmush tarzini yo'lga qo'yadi. Ommaviy (ko'ngilli) sport har bir insonning tashabbus va xohishi asosida bo'ladigan hamda ko'pchilik shug'ullanishni yoqtiradigan minifutbol, futbol, voleybol, basketbol, qo'l to'pi, yengil atletikaning yurish, yugurish mashqlari, suzish, shaxmat, shashka va boshqa turlarni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga milliy va etnosport turlarini ham kiritishimiz mumkin. Demak, sport kimlar uchundir ko'ngilxushlik va zavq manbai, kimlar uchundir faoliyat turi hamda o'z-o'zini ta'minlash manbaidir.

Sport estetikasi – estetika va nafosat falsafasi ilmining tarkibiy qismi bo'lib, u sport sohasidagi estetik qonuniyatlarni o'rganish bilan

birga sportning estetik mazmunini, uning jamiyat madaniyatidagi o'rnini, sport bilan san'atning o'zaro aloqadorligini o'rganadi. "Sport estetikasi deganda, inson harakati go'zalligi va ulug'vorligini estetik anglab yetish tushuniladi" [6]. Sport insonni har qanday qiyinchiliklarni sabr-matonat, kuchli iroda va oldinga intilish, atrofda g'ilarga hurmat bilan munosabatda bo'lish kabi xususiyatlarni shakllantiradi. Sport bilan shug'ullangan insonning ichki dunyosiga sport orqali yangicha qarash, yangicha insoniy hissiyotlar kiradi. Sport insonning irodasini toblaydi, uni aniq maqsad sari intilish, qiyinchiliklarni bardosh va chidam bilan yengishga o'rgatadi. Sport inson qalbida g'alabaga ishonch, g'urur va iftixor tuyg'ularini tarbiyalaydi. Sport odamni mard, matonatli, bardoshli qilib tarbiyalab, hech bir narsa millat va mamlakatni sport kabi tezda dunyoga mashhur qila olmaydi. Ma'naviy va jismoniy barkamol avlodni tarbiyalash faqat milliy ehtiyojgina emas, balki umumdavlat ahamiyatiga molik masaladir.

Xulosa. Ta'kidlash joizki, keyingi paytlarda, asosan, sport o'yinlari, sport turlari go'zalligiga e'tibor berilishi, tashkiliy masalalar inson ehtiyojiga moslashishi va unda kishilarning shaxsan ishtirok etishi hammadan ko'ra jozibali, go'zal va zavqiy his-tuyg'ularning shakllanishiga olib kelmoqda. Sport kishilarning har tomonlama rivojlanishiga yordam berib, sog'ligini mustahkamlaydi. Sport jamiyatda sog'lom turmush tarzini yaratib insonning ma'naviy va estetik borlig'ini o'zgartiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Хонкелдиев Ш., Абдуллаев А. Соғлом турмуш тарзининг жисмоний маданияти. – Фарғона: Фарғона нашриёти, 2010. 228-бет.
2. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. М.: ФиС, 1991.
3. Ашмарин Б.А. Теория и методика физического воспитания. М.: ФиС, 1990.
4. Евсеев Ю.И. Физическая культура. – Ростов – на Дону: Феникс, 2008.
5. Керимов Ф.А. Спорт соҳасидаги илмий тадқиқотлар. –Т.: Zar qalam, 2004. -84 b.
6. E.Umarov. Estetika asoslari. – Т.: "Cho'lpon", 2013. 164-bet.

OLIV TA'LIMDA XORIJIY O'QUV DASTURLAR ORQALI TALABALAR MUSTAQIL DUNYOQARASHINI KENGAYTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

*Umirova Navruza Mamasoliyevna,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
doktoranti*

THEORETICAL BASIS OF EXPANDING STUDENTS' INDEPENDENT WORLD VIEW THROUGH FOREIGN STUDY PROGRAMS IN HIGHER EDUCATION

*Umirova Navruza Mamasoliyevna,
PhD student of Samarkand State University named after Sharof
Rashidov*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАСШИРЕНИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ ЗАРУБЕЖНЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПРОГРАММЫ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

*Умирова Навруза Мамасолиевна,
аспирант Самаркандского государственного университета
имени Шаофа Рашидова*

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada ta'lim tizimining asosiy bo'g'inlaridan bo'lgan oliy ta'lim bosqichida talabalar mustaqil fikrlashiga asos bo'la oladigan jahon ta'lim standartlariga javob beradigan o'quv dasturlarning pedagogik jihatlari asoslari ochib berilgan.

Tayanch so'zlar: zamonaviy ta'lim, aqliy tarbiya, nazariya, bilim va ko'nikmalar, pedagogik metod, pedagogik vositalar, milliy qadriyatlar, xorijiy o'quv dasturlar.

ABSTRACT: This article reveals the basics of pedagogical aspects of educational programs that comply with world educational standards, which can be based on the independent thinking of students at the stage of Higher Education, which are the main branches of the educational system.

Key words: modern education, mental education, theory, knowledge and skills, pedagogical method, pedagogical tools, national values, foreign educational progra.

АННОТАЦИЯ: В данной статье раскрыты основы педагогических аспектов учебных программ, соответствующих мировым образовательным стандартам, которые могут стать основой самостоятельного мышления учащихся на этапе высшего образования, являющегося одним из основных звеньев системы образования.

Ключевые слова: современное образование, умственное воспитание, теория, знания и умения, педагогический метод, педагогические средства, национальные ценности, зарубежные образовательные программы.

Kirish. Biz yangi O'zbekistonni yuksak madaniyat va ma'naviyatga ega bo'lgan, erkin va baxtli insonlar yashaydigan mamlakatga aylantirish

uchun barcha kuch va imkoniyatlarni safarbar etishga bel bog'laganmiz. Shu munosabat bilan "Yangi O'zbekiston – ma'rifatli jamiyat"

konsepsiyasi va uni amalga oshirish milliy dasturlari har bir sohada ishlab chiqilib real hayotga bosqichma-bosqich tatbiq qilish ishlab chiqilmoqda.

Bu avvalo, ma'naviy-axloqiy qadryatlarimizni davr talablariga mos ravishda boyitish va rivojlantirish, shu orqali jamiyatning madaniy va ma'rifiy yuksalishiga erishish imkonini beradi. Bu o'z navbatida, jamiyat a'zolarining dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qiladi. Ushbu yo'nalishdagi ishlarni tizimli tashkil etish, bu borada amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning samaradorligini kuchaytirish zarur. Bunda aholi, ayniqsa, yoshlarning intellektual salohiyati va mustaqil dunyoqarashini yuksaltirish, vatanparvarlik ruhini kuchaytirish, xalqqa muhabbat va sadoqat tuyg'usi bilan yashaydigan barkamol va ruhan sog'lom avlodni ta'lim berish va tarbiyalash – bizning oliy maqsadimizdir.

Adabiyotlar tahlili. Dunyoqarash [subyektiv voqelikni](#) baholovchi qarorlar to'plamidir. Atrof-olamni anglashga harakat qilish natijasi o'laroq kelib chiqadi. Dunyoqarash [diniy](#), [falsafiy](#), [ilmiy](#) bo'lishi mumkin. Dunyoqarash – dunyoga va insonning undagi o'rniga, kishilarning o'z atrofidagi voqelikka va o'z-o'ziga munosabatiga bo'lgan umumiy qarashlar tizimi, shuningdek, bu qarashlarga asoslangan odamlarning e'tiqodlari, ideallari, bilish va faoliyat tamoyillaridir [1, 406].

Dunyoqarash ijtimoiy borliqning in'ikosidir. Unda ijtimoiy turmush aks etadi va u ijtimoiy tuzumga bog'liq bo'ladi [2,173]. Dunyoqarashni qarashlar, e'tiqodlar, his-tuyg'ular, irodalar yig'indisi sifatida shakllantirish uchun tarix va ijtimoiy fanlar alohida ahamiyatga ega. Ular umumiy falsafiy va tarixiy asosga ega. Bu fanlarni o'rganish orqali talabalar jamiyat taraqqiyotining asosiy qonuniyatlari va istiqbollarini o'rganadilar. Ilmiy dunyoqarashini shakllantirishga loyihalash va tadqiqot faoliyati yordam beradi. Pedagogika nuqtayi nazaridan talabalarining ilmiy-tadqiqot faoliyatini ro'yobga chiqarishga zamonaviy yondashuv talabalarga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillariga asoslanadi – bu holda, uni tashkil etish jarayonida sezilarli farqlarga erishish mumkin bo'ladi. Talabalarining shaxsiy rivojlanishiga olib keladi.

Dunyoqarash tarbiyasi – bu eng avvalo fikr tarbiyasidir. Yosh avlodning o'z fikrini erkin va bir

maqsadga qaratgan holda bayon qila olishidir. Abdulla Avloniy ta'kidlaganidek, “Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko'p zamonlardan beri taqdir qilinib kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyanan muqaddas bir vazifadir”, degan fikrlarida ham bir olam ma'no bor. Har bir yetuk insonni o'zi o'rab turgan olam va voqelikka mustaqil fikri va munosabati muhim hisoblanadi, shuningdek bu mustaqil fikrlar jamlanmasi dunyoqarashni shakllantirish vazifasi turadi. Bu vazifaning muvaffaqiyatli ado etilishi, yoshlarni aqliy tarbiya, bilimlar jamlanmasi va ularni ongida idrok etishi mustaqil fikrlashga o'rgatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. O'qituvchi-muallimlar yoshlarni turli yot ta'sirlardan asrashda axloqiy qadriyatlardan foydalanishi va bunda axloqiy ta'sir ko'rsatish texnologiyasidan oqilona foydalanishlari lozim bo'ladi. Buning yo'llari – o'quvchi bilan, talabalar bilan ta'lim jarayonida iliq munosabatda insonparvar tamoillarni joriy etish, erkin fikr almashinish muhitining yaratilishi muhimligini inobatga olishi kerak [3]. “Yoshlar bir-birini ta'limga tortishi, unda shu tamoillari asosida yoshlarni passiv tarbiya obyektidan o'z-o'zini tarbiyalashning aktiv subyektlariga aylantirishidir. Yangi O'zbekistonning yangi ta'lim modeli jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsning shakllanishiga olib keladi. O'zining qadr-qimmatini anglaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga ega bo'lgan vatanparvar yosh avlodlarni tarbiyalash imkoniyati yaratiladi. O'quvchi-talabalar ongiga milliy g'oyani singdirishni uzluksiz tarzda olib borish yuqori samara beradi. Yoshlarni iymon-e'tiqodli, aql-zakovatli, irodasi mustahkam, bilimli va dono, o'z yurti tarixi, milliy qadryatlari hamda buyuk ajdodlar qoldirgan ilmiy va ma'naviy merosni ko'z qorachig'iday saqlashga o'rgatish oiladan, ot-onalar o'gitlaridan boshlanib, balog'at yoshigacha bo'lgan davr va undan keyingi davrlarda ham izchil amalga oshirish lozim. Inson hayotining dastlabki davrlarida oddiy maslahatlar, savol-javoblar, shaxsiy ibrat vositasida amalga oshirilgan ish keyinchalik murakkab o'qitish va tarbiya usullari yordamida, jumladan, interfaol usullar, brainstorminglar vositasida amalga oshiriladi. Demak, g'oyaviy tarbiyaning uzluksizligi barcha ishlarimizning izchilligi, hayotiyligi, ta'lim bilan va ilm bilan uyg'unligi, tizimliliigi, shaxsga

yo‘nalganligi, milliy manfaatlar ustuvorligi, jamoaning tarbiyalovchi rolini kuchaytirish asosida ta‘minlanadi.

Tahlil va natijalar. O‘z mustaqil fikriga ega bo‘lgan, o‘z kuchiga, o‘zi tanlagan yo‘lning to‘g‘riligiga ishongan inson doimo kelajakka ishonch bilan qaraydi. U jamiyatdagi fikrlar xilma-xilligidan cho‘chimaydi, balki zamonaviy bilim va falsafiy qarashlarga, hayot haqiqatiga suyangan holda har qanday g‘arazli niyat, tahdid va intilishlarni fosh qilishga qodir bo‘ladi. Bilim jarayonining ilmiy, nazariy, uslubiy va amaliy asoslarini, yangi ta‘lim, bilim berish, o‘qitish nazariyasi bilan pedagogikaning mustaqil bo‘limi didaktika – ta‘lim nazariyasi shug‘ullanadi. Ta‘lim insoniyat tajribasining ma‘lum tomonlari, ya‘ni o‘quvchilar ijtimoiy taraqqiyotining hozirgi talablariga muvofiq darajada bilim va tarbiyaga ega bo‘lishlarini ta‘minlaydigan faoliyatidir. O‘qituvchi ta‘lim jarayonida faqat bilim berish bilan chegaralanmaydi, balki bu jarayonda o‘quvchi, talabaga ta‘sir ko‘rsatadi, bu esa ularning bilim olishlarini yanada faollashtiradi, natijada o‘quvchi ta‘lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. Ta‘limdagi yutuqlar, avvalo, o‘qituvchiga bog‘liq. Mutaxassis sifatida o‘z fanini chuqur bilishi, pedagogik muloqot ustasi bo‘lishi, psixologik-pedagogik va uslubiy bilim va malakalarni egallashi, har xil pedagogik vaziyatlarni zudlik bilan o‘rganish va baholash, pedagogik ta‘sir ko‘rsatishning maqbul usul va vositalarini tanlay olish qobiliyatiga ega bo‘lish kerak. Mustaqil ishlash qobiliyatini shakllantirish, kasbiy layoqat hissini, pedagogik voqea va hodisalarni taqqoslash, tahlil qilish va xulosalash ko‘nikmalarini rivojlantirish – bularning barchasi ta‘lim jarayonining asosiy vazifalaridir [4].

Ta‘lim jarayoni – ma‘lumot mazmuni hamda unga oid faoliyat usullarini o‘quvchilarning o‘zlashtirish uchun o‘qitish va o‘qish faoliyatlarining real aloqalashuvi sababiyatli bog‘lanishi, bir-biriga muvofiqlashuvi asosida ta‘limning aktlar, sikllar shaklida makon va zamondagi faoliyati hisoblanadi. Ta‘limning asosiy vazifalari shaxsni ilmiy bilimlar, ko‘nikma va

malakalar bilan qurollantirishdan iborat. Ta‘lim inson bilish faoliyatining bir turi sifatida bir necha ma‘noni bildiradi, ya‘ni ta‘lim oluvchilarda bilim, ko‘nikma va malakalar hosil qilish, ularda dunyoqarash, fikr va e‘tiqodlarni shakllantirish hamda ularning qobiliyatlarini o‘stirishdir.

Xulosa. Ta‘lim orqali yosh avlodga insoniyat tajribasi orqali to‘plangan bilimlar beriladi, zaruriy ko‘nikma va malakalar hamda e‘tiqodlar shakllantiriladi. Ta‘lim o‘qituvchi va o‘quvchilarning birgalikdagi faoliyati bo‘lib, u ikki tomonlama xarakteriga ega, ya‘ni unda ikki tomon – o‘qituvchi va o‘quvchi faol ishtirok etadi. O‘quvchilarda fikrlash jarayonini to‘g‘ri yo‘lga solish uchun amaliyot har qanday bilishning negizidir, degan qoidani hisobga olish zarur. Ta‘limda o‘qituvchi bilim berish bilan cheklanmaydi, u o‘quvchilarning fikrlash faoliyatiga ham rahbarlik qiladi, o‘quvchilarda ishdagi mustaqillik, ijodkorlik qobiliyatlarini o‘stiradi va shu tariqa o‘rganilayotgan narsani ongli ravishda o‘zlashtirib olishga erishiladi, materialni idrok qilishlari va tushunib bo‘lishlari bilan birga uni puxta esda saqlab qolishlari to‘g‘risida ham g‘amxo‘rlik qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. T.: [O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti](#). Birinchi jild. 2000-yil. 444-b.
2. S.Tursunova, Y.Allaberganova. Ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning o‘ziga xos xususiyatlari // “PEDAGOGS” international research journal. 2022. – №12 – 172–178-b.
3. X.Ibraimov, M.Quronov. *Umumiy pedagogika*. 2023. 156-bet. F.Babashev, P.Isamova, S.Sharipova, G‘.Salohiddinova, K.Todjibayeva. *Umumiy pedagogika*. –Toshkent: “Yoshlar nashriyot uyi”, 2020.
4. R.A. Mavlonova, N.H. Rahmonqulova, K.O.Matnazarova, M.K.Shirinov, S.Hafizov. *Umumiy pedagogika*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

РАЗВИТИЕ ЭТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В ДЖАДИДСКОМ ПРОСВЕЩЕНИИ ТУРКЕСТАНА И ЕГО МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Асатуллоев Абдорхон Асатуллоевич, доктор философии по философским наукам (PhD), начальник Отдела контроля качества образования Гулистанского государственного педагогического института

TURKISTON JADID MA'RIFATPARVARLIGIDA AXLOQIY FIKRLAR RIVOJI VA UNING METODOLOGIK TADQIQI

Asatulloev Abrorxon Asatulloevich, falsafa fanlari doktori (PhD), Guliston davlat pedagogika instituti Ta'lim sifatini nazorat qilish bo'limi boshlig'i

THE DEVELOPMENT OF ETHICAL THOUGHTS IN THE MODERN ENLIGHTENMENT OF TURKEY AND ITS METHODOLOGICAL RESEARCH

Asatulloev Abrorkhon Asatulloevich, Head of the Education Quality Control Department of Gulistan State Pedagogical Institute, Doctor of philosophy on philosophical science (PhD)

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada biz XIX asr so'ngida paydo bo'lgan ilk Turkistonlik islohotchilar jamoasi asosini Ahmad Donish, Sattorxon Abdulg'afforov, Munavvar qori Abdurashidxon o'g'li, Ashurali Zohiriy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Toshpo'lat Norbo'tabekov, Obidjon Mahmudov, Abdulhamid Cho'lpon, Is'hoqxon Ibrat, Zaki Validiy singari millat ziyolilari tashkil etganligi va mazkur mahalliy ma'rifatparvarlarning g'oyalari Jamoliddin Afg'oniy, Shahobiddin Marjoniy, Olimjon Galeev Barudi, Husayn Fayzxonov, Muhammad Abdu, Abu Nasr Kursaviy, Rizo Fahriddinov, Ismoil Gasprinskiy singari xorijlik ma'rifatparvarlarning qarashlari zahirida shakllanganini ko'rib o'tamiz.

Kalit so'zlar: modernizm, idora, milliy tiklanish, islohot, ta'lim, Vatan va millat, istiqlol, yangi maktab.

ABSTRACT: In this article we present the foundation of the first group of Turkestan reformers who appeared at the end of the 19th century: Akhmad Donish, Sattorkhan Abdulgafarov, Munavvar Kori Abdurashidkhan Ogly, Ashuraly Zahiri, Mahmudhoja Behbudi, Abdurauf Fitrat, Tashpolat Norbotabekov, Obidzhon Makhmudov, Abdulhamid Cholpon, Ishakhan Ibrat, Zaki Walia and the ideas of these local intellectuals Jamaluddin Afghani, Shahabuddin Marjani, Olimjon Galeev Barudi, Khusein Fayzkanov, Muhammad Abdu, Abu Nasr Kursavi, Reza Fakhriddinov and Ismail Gasprinsky.

Key words: modernism, office, national revival, reform, education, homeland and nation, independence, new school.

АННОТАЦИЯ: В данной статье мы представляем фундамент первой группы туркестанских реформаторов, появившихся в конце XIX века: Ахмад Дониш, Сатторхан Абдугафаров, Мунаввар Кори Абдурашидхан Оглы, Ашуралы Захири, Махмудходжа Бехбуди, Абдурауф Фитрат, Таишполат Норботабеков, Обиджон Махмудов, Абдулхамид Чолпона, Исхакхана Ибрата, Заки Валиди и идеи этих местных интеллектуалов Джамалуддина Афгани,

<https://orcid.org/0000-0003-4081-8715>

e-mail:

abshah.uz1992@gmail.com

Шахабуддина Марджани, Олимджона Галеева Баруди, Хусейна Файзханова, Мухаммада Абду, Абу Насра Курсави, Резы Фахриддинова и Исмаила Гаспринского.

Ключевые слова: модернизм, офис, национальное возрождение, реформа, образование, родина и нация, независимость, новая школа.

ВВЕДЕНИЕ. Период полутора столетий с начала XIX до второй половины XX века стал важным переломным моментом в становлении ислама. Это отразилось на изменениях в социально-экономической жизни стран Востока, созревании уникального национально-освободительного движения, отношении к месту религии в общественной жизни, процессах в жизни общества с точки зрения религии. Процесс адаптации исламских религиозно-духовных и правовых норм к новой исторической ситуации, получивший в прошлом название «исламского Просвещения», начался в середине XIX века и продолжается по сей день. Основателями исламского просвещения являются Джамалуддин Афгани (1839-1897) из Афганистана и его сподвижники Мухаммад Абду (1834-1905) и Касим Амин (1865-1908) из Египта, а также Аллама Сайед Ахмад Хан, известный среди мусульман в Индии (1817-1898) и др. Со временем идеи исламского просвещения распространились и на другие мусульманские страны [1, с. 11].

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД. «После образования Туркестанского генерал-губернаторства Ташкент стал развиваться как центр губернии. В 1868 году типография была расширена. Книга начала выходить в 1871 году. Позже типографии были открыты в соседних городах. В 1870 году в Ташкенте была открыта публичная библиотека. Всестороннее исследование жизни Туркестана расширяется. С другой стороны, возросло разграбление не только материального, но и культурного наследия страны. Были отняты золотые троны наших дедов, прославившихся в мире, как Амир Темура, от правящего снаряжения и оружия до личных вещей. Великолепные памятники, такие как Коксарой, поднимавшие престиж нации, были разрушены. Была предпринята попытка стереть память о великой истории из сознания людей» [2, с. 77].

«Перевезены ценнейшие богатства страны, уникальные произведения и тексты, веками спрятанные в сердцах людей. Когда в 1868 году был захвачен Самарканд, генерал Абрамов отправил в Санкт-Петербург всемирно известный Коран Османа. По приказу генерала Кауфмана востоковед А.Л.Кун перевез из Хивинского ханства 300 редких книг. Н.Хаников собрал 166 редких рукописей из Бухарского шариата, а В.Л.Вяткин — 190 произведений из Самарканда. Недостатка в любознательных читателях нет. В это время было замечено уникальное пробуждение в традиционном образовании и культуре Туркестана» [3, с.5]. Важное место в повседневной жизни Туркестана заняли «Ведомости Туркестанской губернии», вышедшие 28 апреля 1870 года. Газета издавалась в виде приложения к газете «Туркестанские ведомости», принадлежавшей Генерал-губернаторству Туркестана. Основная ее цель выражалась так: «По распоряжению Туркестанского генерал-губернатора, начиная с этого месяца, будет издаваться «Туркестанский вестник». В этих газетах объявляются различные указы генерал-губернатора и пишутся разные новые и торговые вести, чтобы их знал весь народ. И описаны события, произошедшие в Ташкенте и других городах. Этот газ написан по-казахски, кроме русского, и он необходим неказахам...» [4, с. 56].

ОБСУЖДЕНИЕ. XX век начался с крупных политических событий как в Туркестане, так и в России. После поражения в войне с Японией Россия, вступившая в экономический кризис в 1900-х годах, углубилась в рецессию. Естественно, что в таких условиях положение колониальных народов, прежде всего Туркестана, ухудшилось. Вновь построенные Красноводская (1898 г.) и Оренбургская (1905 г.) железные дороги плотно сжимали страну с обеих сторон, не давая ей поворачивать направо и налево, и бесчисленные

природные богатства Туркестана непрерывной вереницей вагонов текли в центр России. В частности, форсировали хлопок. Каракол, шелк и сухофрукты не остались позади. Россия превратила Туркестан в крупный источник сырья [5, с. 48].

Некоторые туземцы участвовали в революционных объединениях русских. В то же время в 1904 – 1907 годах села Самаркандской области были охвачены освободительными движениями под руководством Намоза Пиримкул оглы, начавшего борьбу с самодержавием. Начали появляться политические организации. Абдулла Авлони (1878-1934) в своей «Биографической ситуации» сообщает, что с 1904 года в Ташкенте начала действовать тайная «банда джадидов». 12 мая 1909 года Ташходжи Туёкбоев, Низамкори мулла Хусанов, мулла Абдулла Авлонов, Мунавваркори Абдурашидханов, Баширулла Асатиллаходжаев основали «Джамяти Хайрия» с уставом из 41 статьи. 2 декабря 1910 года мударрисы Хаджи Рафи, Мирза Абдувахид, Хамидходжа Мехри, Ахмаджон Махдум, Усман Ходжа и др. основали в Бухаре общество «Тарбияй Атфол». «Джамяти Хайрия» в Ташкенте, особенно «Тарбияй Атфол» в Бухаре, проявили большую инициативу по отправке молодых людей на обучение в развитые иностранные государства [6, с. 124-126].

«Садой Туркестан» (1914 г., под редакцией Убайдуллы Ходжаева) в Ташкенте, «Садойи Фергана» (1914 г., под редакцией Обиджона Махмудова) в Фергане, «Тирик соз» (1915 г., под редакцией Обиджона Махмудова) в Ташкенте, такие газеты, как «Турон» (1913) и журнал «Аль-Ислох» (Ташкент, 1915-1918, под редакцией Абдурахмана Сайяха) появились в Бухаре [7, с. 68].

РЕЗУЛЬТАТЫ. Между Первой мировой войной, а затем и в годы коренных перемен возродились печать и литература. В Ташкенте выходят «Нажот» (редактор: Мунавваркори), «Шораи Ислам» (А. Баттол), «Турон» (Авлони), «Кенгаш» (Заки Валидий), «Улуг Туркестан» (Кабир Бакир), «Тюрк со «Зи» (Т. Худоёрханов), «Халк дорилфунуни» (Мухтар Бакир), «Хуррият» в Самарканде (Мардонгул Шахмухаммадзаде, Акобир

Шахмансур, Абдурауф Фитрат), «Эль Байроги» (Полат Солиев) в Коканде, Намангане. Многие газеты, такие как «Фергана Нидоси» (Хусайн Макаев), «Кенгаш» (Кокан, Хамза, Рахимджон Гаджи Турсунмухаммед оглы), «Юрт» (Кокан, Ашуралы Захири), «Хуррият» (Кокан, Махмудходжа Резаи), «Шайон» (Ташкент, Х.Толаков, И.Тахири), «Мир бизнеса» (Ташкент), «Ижарул-хак» (муфтий Садриддинходжа ибн Шарифхожа). Выходили и закрывались десятки журналов. С 1918 года за ним стала следить социалистическая пресса. Первым ее примером стала газета «Иштирокиюн» (главные редакторы: О.Клеблеев, А.Авлоний, Н.Торакулов, А.Донской, Х.Бурнашев, Мирмухсин), которая начала выходить 20 июня этого года. С 19 декабря 1920 года газета продолжала выходить под названиями «Кизил Байрак», а с 13 сентября 1922 года — «Туркестан» [8, с. 45].

«Джадидизм никогда еще не был так лицом к лицу с родиной и народом. Никогда еще судьба Родины и Нации не входила в современное просвещение с таким гневом и гордостью, со стыдом и гордостью. Можно без преувеличения сказать, что нет ни одного интеллигента, который не затрагивал бы эту тему в период с 1865 по 1929 год. Если говорить о главной теме этого движения, то это должна быть «Нация». На вопрос, в чем его главная боль: «Независимость!» надо будет сказать.

«Оружие массового поражения также является результатом науки. Мало того, колонизация Туркестана Россией является еще и результатом русской военной мощи, военного мышления, то есть науки. Следующий шаг — колониальный офис? В этот период происходит проявление далеко продвинутых от Туркестана форм русской науки и управления, попытки побудить к согласию определенное количество интеллигенции коренного населения, заинтересованных в науке, или формирование нескольких школ русской системы в короткий период времени, было ли это заслугой туркестанцев? Было ли это признаком благородства? На самом деле этого не произошло. Это был всего лишь секретный план русского вторжения».

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Движение джадидизм, сформировавшееся в конце 19 — начале 20-вв. и охватившее все стороны общественной жизни, возникло под непосредственным влиянием прогрессивного движения российских мусульман, особенно на Кавказе и Поволжье. Кроме того, в конце 19-века стало значительным влияние религиозного реформизма, взглядов на национально-освободительную борьбу против тирании, которые были широко распространены в странах Востока. По этой причине необходимо в деятельности джадидов, опираясь в определенном смысле на идеи исламского реформизма, выражать взгляды ислама в контексте современных социальных требований, ориентировать сферу образования, культуры и пресса с общественно-политическими целями.

В культурной жизни Туркестана в 1915 году возникла потребность в реформах, стало реформироваться школьное образование. Через средства массовой информации современные просвещенные люди широко сообщают, что главным фактором упадка страны является не религия, а невежество, пренебрежение, разобщенность внешних связей, а главными виновниками являются нерадивые учёные. По этой причине особое внимание уделялось обязанностям уламу наряду с образованием. Ведь просвещенная интеллигенция Туркестана

боролась против фанатизма, развития и национальной независимости.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кириллина С.А. Ислам в общественной жизни Египта (вторая половина XIX – начало XX в.). - Москва: Наука, **1989. 154 с.**
2. Касимов Б., Юсупов Ш., Долимов У. и другие. Учебник узбекской литературы периода национального возрождения, Т.: Манавият 2004. 177 с.
3. Центральный государственный архив Республики Узбекистан. Фонд 461, опись 1, дело 1784.
4. Абдулла Авлони. История Бурунги Узбекской временной прессы. Вопросы национального возрождения и филологии (Подготовитель издания Шухрат Ризаев). - Т.: Университет, 1993. 156 с.
5. Джоракулов У. Безграничный звон. Т.: Наука, 2006. 148 с.
6. Абдурауф Фитрат. Наш язык. (Подготовитель к публикации и автор комментариев Х. Болтабоев). Т.: Духовность, 2009. 119 с.
7. Боровков А. К. Узбекский литературный язык в 1905-1917г. – Т.: 1940. 168 с.
8. Джалолов С.А. Процесс развития узбекской просветительской литературы. Филол.фан.док.–Т.:1993. 145 с.

BUXORO ADABIY MUHITI VA MIRZA SAHBO

Amonkeldi AXMATOV, Buxoro davlat universiteti t.f.f.d
(PhD), dotsent

**BUKHARA LITERARY ENVIRONMENT AND
MIRZA SAHBO**

Amonkeldi Akhmatov, Bukhara State University, associate
professor (PhD)

**БУХАРСКАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА И МИРЗА
САХБО**

Амонкелди Ахматов, Бухарский государственный
университет, (PhD), доцент

ORCID: 0000-0003-
3556-6779

e-mail:

amon.axmatov@mail.ru

ANNOTATSIIYA: Ushbu maqolada Buxoro adabiy muhitining XX asr boshlaridagi holati, shuningdek, Mirzo Hayit Sahboning hayoti va ijodi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro, adabiy muhit, maktablar, mirza Sahbo, Ayniy, Buxoro amirligi.

ABSTRACT: This article studies the state of the literary environment of Bukhara at the beginning of the 20th century, as well as the life and work of Mirza Hayit Sahbo.

Key words: Bukhara, literary environment, schools, Mirza Sahbo, Ainiy, Bukhara Emirate.

АННОТАЦИЯ: В данной статье изучается состояние литературной среды Бухары в начале XX века, а также жизнь и творчество Мирзы Хайита Сахбо.

Ключевые слова: Бухара, литературная среда, школы, Мирза Сахбо, Айний, Бухарский эмират.

KIRISH (INTRODUCTION)

Ahmad Donish, Shamsiddin Shohinning ma'rifatparvarlik qarashlarini davom ettirgan Sadridin Ayniy, Abdulvohid Burxonov, Abdurauf Fitrat singari Buxoro adabiy muhiti vakillari maydonga chiqdilar. Ozodlik, tenglik, hurfiylik, demokratiya uchun kurashlar Buxoro adabiy muhiti bilan bevosita bog'liq edi. Davr she'riyatida hayotiy reallik ijtimoiy hayotning muhim masalalariga aylandi. Ular ijodida, xalq dardini ifodalash, ijtimoiy norozilik, davrni oshkora tanqid qilish ruhi ustunlik qildi.

**ADABIYOTLAR TAHLILI VA
METOD (MATERIALS AND METHODS)**

Adabiy muhit tarixini o'rganishda undagi har bir ijodkorning ma'naviy merosini tushunish uchun u yashagan davrning ijtimoiy-siyosiy, adabiy-madaniy muhiti, shu bilan birga, ijodkorning shaxsiy oilaviy hayotini o'rganish eng to'g'ri ish bo'lardi va shundagina ijodkorning maqsadi g'oyasini anglash imkoni yanada ortadi. Ahmad Donish kabi yetakchilar boshlab bergan uslubni ko'plab izdoshlari XX asrda ham davom ettirdilar. Ana shunday madaniy muhitda XX asr boshlarida ilm-fan va adabiyot rivojida muhim rol o'ynagan adiblardan biri Mirza Sahbo Vobkandiy edi. XIX asr oxiri - XX asr birinchi choragida Buxoroda kechgan iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy-madaniy jarayonlarni haqiqiy talqin etishda

zullisonayn adib va davlat arbobi Mirza Hayit Sahbo Vobkandiy ilmiy–ma’naviy merosi muhim ahamiyatga ega.

Mirza Sahbo Vobkandiy (1836/1845-1918) Vobkent tumaniga qarashli Arabon qishlog‘ida tug‘ilgan. Ijodkorlik faoliyati Sharifjon Maxdumning “Tazkori ash‘or” tazkirasida (40 misra she‘r), Mirza Somiy “Mirot ul-xayol” tazkirasida (22 misralik masnaviy), Sadriddin Ayniyning “Namunai adabiyoti tojik”, “Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar”, “Esdaliklar”ning uchinchi qismida (Tanlangan asarlar 6-tom) yozib qoldirilgan. Mirza Abdulazim Somiy “Mirot ul-xayol” tazkirasida fikran o‘ziga yaqin bo‘lgan Mirza Sahboni “fozil, nozikta‘b ijodkor”, deya ta‘riflaydi [4,256]. Madrasada o‘qish uchun Buxoroga kelgan, o‘qishni tugatmay Karmana hokimi, valiahd shahzoda Abdulahad xizmatiga kiradi. Abdulahadxon Amir unvoni bilan Buxoro hukmdori bo‘lgach, Mirza Sahbo saroyga bog‘lanadi. Turli lavozimlarda ishlaydi. U amir atrofidagi mulozimlarga va ba‘zan amirga taalluqli illatlarni ham oshkora aytadi. Mirza Sahbo hamisha saroy ahlining nuqsonlarini fosh etar, hatto ba‘zan amir huzurida ham haqiqatni gapirishdan toymas edi. Mirza Sahboning bu xususiyatlarini Sharifjon maxdum tazkirasida quyidagi baytlarda bayon etgan:

*...Fazilatli, ham erdi g‘ayratli er,
So‘z-u qilmishida edi misli sher.
Buningdek bilakli bir pahlavon,
Emas borligi yer yuzida ayon.
Ochiq aytar erdi haqiqat so‘zin,
Ulug‘, kattaning qilmas erdi yuzin.
Haqiqatni hatto shah oldida ham.
Mudom aytar erdi, yemay aslo g‘am.*

She‘rda ta‘riflangandek, haqiqatni aytadigan shohga ma‘qul tushmas, boisi Buxoro amirlari ham boshqa hukmdorlar singari soxta maqtovlarga muhtalo edilar. Natijada “amir undan ranjib shahar arig‘iga mirob qilib tayinladi”, – deb yozadi Sadriddin Ayniy “Esdaliklar”ining oltinchi jildida [3,6.25].

“Halolligi bilan tanilgan davlat xizmatchisi” haqgo‘yligi uni saroydan uzoqlashtiradi. Amir undan ranjib, shahar arig‘iga mirob qilib tayinladi. Ikki yillik miroblikdan so‘ng xalq orasida obro‘-e‘tibor qozonishi amirga yoqmaydi. Uni mirshablik lavozimiga tayinlaydi.

So‘ngra arzimas maosh tayinlab, uyda o‘tirishga majbur qiladi. Bu Mirza Sahbo ijodini biroz jonlantiradi, noroziligini kuchaytiradi. Said Olimxon taxtga kelgach ham vaziyat o‘zgarmaydi.

Buxoroga Rossiya, Ozarbayjon, Tatariston va boshqa o‘lkadan kelayotgan ma‘rifiy-inqilobiy xarakterdagi kitob va gazetalarni o‘qishi adib hayotida yangi sahifa ochadi. Mutaassiblar bo‘honi bilan tuzilgan shubhali kishilar to‘g‘risidagi ro‘yxatga Sadriddin Ayniy, Abdulvohid Burhonov Munzim bilan Mirza Sahbo kabi jami qirqqa yaqin kishi kiritiladi. Turli tazyiqlarga qaramasdan, Buxoro adabiy muhiti vakillari maktabning foydalari haqida so‘zlashdan qaytmadilar. Jumladan, Buxoro qozisi Burhoniddin maktablarni yopish masalasida qushbegi Ostanaqul huzuriga kelganda, Buxoro mirshabi shoir Mirza Sahboning javobi, ayniqsa, diqqatga sazovordir: “Ushbu maktab musulmon bolalari uchun lozim va nofe‘dir. Muni yopmoq, islomga xiyonat va musulmon bolalari haqida jinoyatdir. Men umid qilamankim, bu ishga jasorat qilmasangiz” [1,86]. Afsuski, uzoq va bahsli tortishuvlardan so‘ng qushbegi va qozikalon maktabni yopishga fatvo berdi.

Amir Abdulahadxondan so‘ng taxtga kelgan Amir Sayyid Olimxonning ham xarakterida haqiqatni aytuvchilarga munosabat salbiy edi. 1918-yil M.Kolesov voqealaridan keyin sakson yoshdan oshgan mirza Sahbo Qo‘bodiyonga surgun qilinib, vahshiyona o‘ldirtiladi.

Shoirning saroydan quvilishi va qatl etilishi haqida turli ma‘lumotlar uchraydi. Mirza Sahbo jadidlar bilan, ayniqsa, Abdulvohid Munzim bilan do‘stona munosabatda bo‘lgan. Fayzulla Xo‘jaev “Buxoro inqilobi va milliy chegaralanish” kitobida: “Jadidlarga xayrixoh bo‘lgani uchun amir o‘ldirtirdi”, –deydi [2,31]. Jaholat bilan adolat to‘qnashuvi avjiga chiqqan bir davrda saroy odami bo‘la turib, taraqqiyparvarlarga xayrixoh bo‘lishning o‘zi katta ahamiyatga ega. Adabiy muhitning yana bir vakili qismati fojeali yakun topdi. Biroq, oqizilgan qonlar xalqni uyg‘otdi, ma‘rifatga chorladi, haqiqatni tikladi.

Tikso‘z Mirza Sahbo zamon sadolaridan ilhom olgan an‘anaviy she‘riyatning ham o‘zbek, ham tojik tilidagi betakror namunalarini yaratdi. “Chor oxrankasi” va Rossiya hukumatining rasmiy idoralari imkon qadar mustamlaka hamda Buxoro amirligi singari yarim qaramlikda yashayotgan

hududlarga keng xalq ommasi dunyoqarashini oshiradigan, ularni jahonda kechayotgan yangiliklardan voqif qilib turadigan matbuotni tarqatish va chop etishga ruxsat bermagan. Bunday adolatsizlik Sahboning qalamini yanada charxlab, yozishga chorlagan.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Davlat, jamoat arbobi bo'lishi bilan birga, zo'r shoir sifatida ham o'zidan yaxshigina meros qoldirgan. Mirza Sahboning turli bayoz va tazkiralardan o'rin olgan yigirmaga yaqin she'rlari to'plangan. Ikkita she'ri XX asrning 30-yillarida grampalstinkaga yozib olingan. Ayniy devoni borligini yozadi [4,254]. Mirza Sahbo o'qish davridanoq she'riyat va oliyjanoblikda adabiy muhitda o'z o'rniga ega bo'lgan. Sadr Ziyonononining mehmonlaridan bo'lgan shoir devon tartib qilgan, shoir ijodida yana zullisonaynlik an'analari davom ettirilgan. She'rlarida muhabbat, mazlumlar hayotidan shikoyat, hukmron sinf adolatsizliklari tanqidi, yaxshi insonlar fazilatini madh etish kabi mazmundan iborat.

Mirsiddiq Hashmat shoirlarning hayotini tasvirlab, ularning ijodidan namunalar keltirar ekan, shoirlarning yutuqlari va kamchiliklarini qayd etadi, shuningdek, ularning ayrim xato va kamchiliklarini tanqid qiladi. Muallif Mirza Sahbo bilan bir qatorda Shakuriy Samarqandiy, Anbar, Xazin, Kasrat, Afzal, Gulxaniy va boshqa shoirlar haqidagi ma'lumotlarni keltiradi.

NATIJALAR (RESULTS)

Mirza Sahbo devonining mazmuni juda rang-barang bo'lib, shoirning g'azallarida, muxammaslarida tarixiy an'analarga, mumtoz she'riyat uslubiyatiga rioya qilish holatlari kuzatiladi. Mirza Sahbo she'rlarining tili sodda va ravon, xalqona ruhda yozilganligi bilan she'riyat ixlosmandlari orasida ko'plab muxlislarga ega. Mirza Sahboning she'riyatida Sa'diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Hofiz Xorazmiy, Hasan Dehlaviy, Mavlono Osafiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Mushfiqiy, Junaydullo Islomshayx o'g'li Hoziq, Mirza Abdulqodir Bedil ijodining ta'siri yaqqol namoyon bo'ladi.

XULOSA (CONCLUSION)

Xulosa qilib aytganda, XX asr dastlabki yillarida yuz bergan tarixiy jarayonlarning borishida adabiy muhit vakillarining ham samarali faoliyatini kuzatish mumkin. Xalq bilan hamnafas yashagan ijodkorlar adabiy merosini o'rganish alohida dolzarblik kasb etadi. Shuningdek, tarix hukmron doiraning adabiy muhitga bo'lgan qarashlarining salbiy va ijobiy tomonlari o'rganilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi. Bu borada kamina Amonkeldi Axmatov tarixchi sifatida ayrim tadqiqotlar qilgan bo'lsam-da, bu oz. Adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan ham mavzuni o'rganish jarayonlari davom etmoqda. Mirza Sahbo devon tuzgan ijodkorlardan bo'lib, bu haqida Sadriddin Ayniy alohida to'xtalib, adibni "inqilob va haqiqat yo'lida qurbon bo'lgan navbatdagi vakil", deb yozganiga ham ko'p yillar bo'libdiki, hamon ijodkorning hayoti va faoliyati haqida tayinli ishlar qilinmagan. O'zbek adabiyotshunosligining navbatdagi vazifalaridan biri tarixda o'chmas iz qoldirgan adib Mirza Hayit Sahboning adabiy-badiiy faoliyati, hayoti va ijodini o'rganib, nomini qayta tiklash dolzarblik kasb qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES):

1. Axmatov.A. Таълим тизимида ислохотлар учун кураш (Бухоро адабий муҳити вакиллари иштирокида). Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал. №1 (70). 2021 й. –Б. 84-87 (<http://mamun.uz/uz/page/56>)
2. Axmatov A. Buxoro adabiy muhiti tarixi (XX asr) Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Buxoro, 2022. –Б.32.
3. Айний С. Эсдаликлар. Асарлар. 8 жилдлик. 5-7-жилдлар. – Тошкент: ЎзССР давлат бадий адабиёт, 1963-1967.
4. Воҳидов Р, Маҳмудов М. Устод Садриддин Айний сабоқлари. –Тошкент: Фан, 2004. -320 б.
5. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Бухоро бўлими тарихи. Research on social and Humanitarian sciences Volume: 01. Issue:01/Jan-2023 Impact factor: 7.2 (2022) ISSN-L: 3595-3566 www.scirp.org